

A

BOLGÁROK TÖRTÉNETE

IRTA

JIREČEK KONST. JÓZSEF

FORDITOTTA

MAYER REZSŐ

NAGY-BECSKEREKEN

PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA

A

BOLGÁROK TÖRTÉNETE

**TÖRTÉNETI-
NÉP- ÉS FÖLDRAJZI
KÖNYVTÁR**

KIADJA

SZABÓ FERENCZ
N.-ELEMÉRI PLÉBÁNOS

XVIII. KÖTET

NAGY-BECSKEREKEN
PLEITZ FER. PÁL KÖNYVNYOMDÁJA
1889

A SZERZŐ ELŐSZAVA.

Az európai Törökország népei között (szerző ezen művet 1875-ben írta) számra és nyelvök területének kiterjedésére nézve a bolgárok foglalják el az első helyet. Lakóhelyeik, néhány benső vidék és partvidék kivételével, a régi Moesiát, Thrákiát és Makedóniát foglalják magukban, mintegy 4000 négyszög mérföldet. A közép-korban hatalmas államot képezve, igen gyakran hatalmasan nyúltak be a Balkán félsziget eseményeibe. A legújabb korban Európa figyelme mindinkább növekedő mértékben irányul saját-ságos nemzeti mozgalmuk, régi nemzeti egyházuk visszaállítását célzó harcuk s ipari és kereskedői munkásságuk felé.

A bolgár tartományok földirata újabb korban folytonos kutatások tárgya. Dr. Boué Ami, a Balkán-kutatók tiszteletreméltó nesztora, sok követőre talált. Grisebach, Viquesnel, Lejean, Hahn, Barth, Hochstetter, Kiepert és a fáradhatatlan Kanitz F. eredménynyel folytatták az általa megkezdett munkát. Azon sötét homály, mely ezen országokat még jelen századunk elején borította, hála ezen férfiak buzgó kutatásainak, legnagyobbbrészt eloszlott.

Másként áll a dolog a bolgárok történetével. Ennek első összefüggő elbeszélését a szerb Raić kísérelte meg az ő délszlávok történetében (1794). Raić utóda Engel J. Ch. az ő „Geschichte der Bulgarei (1797)“ czimű művében először nyújtott kritikai áttekintést a bolgár nép egész multjáról. Šafarik P. J. az ő „Slavische Alterthümer“ cz. művében (1837) és számos későbbi értekezésében a régibb korszakra nézve maradandó becsű munkákat nyújtott. Hasonlíthatatlanul csekélyebb tudományos értékkel bírnak az orosz Venelin művei. A legújabb korban Hilferding, Grigorovič, Golubinski, Makusev orosz történetírók, a horvát Rački és különösen a bolgár Drinov, népe történetének legjelesebb ismerője, egyes részletek alapos feldolgozása által nagy érdemeket szereztek maguknak.

Mindezek daczára nélkülözzük a bolgárok egész történetének áttekintő leírását, mely, a történeti kritika követelményeinek értelmében, a legújabb időben napfényre hozott gazdag anyagot értékesítené.

Azon vágy, hogy ezen éppen most nagyon érezhető hiányt pótolja, vezérelte a jelen könyv szerzőjét. Amennyiben a régi tör-

ténetről van szó, a főntebb említett írók művei megbízható alapot szolgáltatnak neki. De Aszen és Péter forradalmától (1186) kezdve le a legújabb korig legnagyobb részben saját kutatásaira volt utalva. Ez áll leginkább a régi bolgár állami és művelődési viszonyoknak ecseteléséről. Hogy a legbecsületesebb törekvések dacára néhány hézag kitöltetlen maradt, az a dolog természetében fekszik.

Nagy nehézséget okozott továbbá a források sajátságossága, melyek nemcsak a legkülönbözőbb nyelveken vannak írva, hanem azonkívül fél Európában szétszórva léteznek és melyek közül sok, habár nyomtatva van is, majdnem hozzáférhetetlen.

Ha szerzőnek mégis sikerült azokból aránylag sokat gyűjteni és felhasználni, ezt azon köszönetet érdemlő támogatásnak tulajdoníthatja, melyben őket a zseléniki Iliev, a szvistovi Načovič G. D., a prilépi Poměnov, a kyjevi Kotljarewski tanár, a prágai egyetemi könyvtár és kir. muzeum tisztviselői, különösen Patera A. részesítette.

Szerzőnek kötelessége még azon szintoly jóakaró mint gondos támogatásról megemlékezni, melyben művét egy hozzá igen közel álló tudós részesítette. A köszönetet bizonyára szívesen fogadja, habár nevét el is hallgatom.

Végül megjegyzem, hogy Kanitz és Hochstetter példája szerint a honi szavakat és neveket kizárólag szláv orthographia szerint irtam.

Jelen mű német átdolgozása az egyidejűleg megjelent cseh kiadásútól némely újabb anyag feldolgozása és némely csekély jelentőségű részlet kihagyása által különbözik.

Prága, 1875 karácsonnapján.

JIREČEK KONST. JÓZSEF.

A MAGYAR KIADÁSHOZ.

A helyett, hogy mint azt a fordítók az előszókban többnyire tenni szokták, dagályos szavakban írnam le ezen műnek korszerűségét és jelességét, csonkittatlanul, minden kihagyás nélkül iktatom ide hazánk kitünő történettudósának, **Pesty Frigyesnek** ezen mű német eredetije felett írt bírálatát, mely a „Századok“ 1876-dik évfolyamában mejelent. A t. olvasó ezen bírálatból megláthatja ezen műnek szintugy előnyeit mint hiányait:

Nem politikai röpirat fekszik előttünk, nem utazási munka, nem iránymű, melyben a tények procrustesi ágyba fektetvék, és a felületesség a rosز akarattal párosul, hanem komoly tudományos munka, mely elejétől végig azt a jó benyomást teszi az olvasóra, hogy a szerzőt nem mellékczelok vezérelték, hanem a való földerítésére irányzott törekvés és a tudomány érdeke.

Minél ritkábban van alkalmunk hasonló munkáról, mely a jelenkor politikai helyzetét lelkünkben föleleveníti, dicsérőleg kiemelni a tárgyilagos földolgozást, és azt, hogy szerzője minden nemzetiségi tulzástól ment, annál nagyobb készséggel elismerjük azt most, midőn azon nép történetével ismerkedünk meg közelebről, mely az európai török birodalomban számra nézve legnagyobb, és melynek nyelve a legnagyobb területeket hódította meg magának.

Engel óta ismereteink a Balkán és Duna közt elterülő, hazánk viszonyait oly élénken érdeklő szláv tartományokról nem igen gyarapodtak. Okait nem kutatjuk, mert ez messzire vezetne, de a tény elvitázhatlan, és tagadhatatlan, hogy nem jó dolog, hogy ez így van. Jireček számos forrást használ munkájában, melyek nemcsak hazai történetiróink előtt nagyjában ismeretlenek, hanem tán sok szlávista előtt is, kik pedig azon kedvező helyzetben vannak nagyszámu ős nemzeti irott emlékekkel rendelkezhetni, és érdektársakat találni északtól délig, mint meg annyi közreműködőket egy kitűzött irodalmi mű létesítésére.

Hogy az ős bolgárok nem a szláv fajhoz tartoztak, ez Magyarországbán sem ismeretlen. A bolgárok a VI. században többször pusztító hadjáratokat intéztek a Duna jobb partjára, végre is 679. évben a maguk közt egyenetlen szláv törzsököket a Balkán félszigeten maguknak alá vetették és azóta is döntő

befolyást kezdtek gyakorolni. A byzanti írók világosan megkülönböztetik mindenütt a bolgárokat a szlávoktól, Nestor sem számítja a bolgárokat a szlávokhoz, hanem egy sorban nevezi őket a kazárokkal, magyarokkal és avarokkal. Ujabb időben Safarik tudományos érvekkel bizonyítgatta, hogy nemcsak Asparuch csordái, kik 679. évben Moesiát elfoglalták, hanem a Kama és Volga mellettiei is urali, azaz: csud vagy finn eredetűek valának, és e szerint fajrokonságban álltak a votjakok, cseremiszek és szürjőnekek. A finn bolgárok vére, mely leginkább a nemes nemzetiségek ereiben keringett, úgy látszik, már rég elpárolgott, és felszívott a szlávok által, kik a III. századtól a VII. századig Moesiát, Thrákiát, Maczedoniát, Epirost, Thesszaliát és általában majd az egész félszigetet megszállták, és azt most is lakják. Alig 250 esztendő kellett arra, hogy az uralkodó nemzet, a meghódított nemzetbe beolvadjon, még pedig oly annyira, hogy a Balkán, Rhodope és Sar hegység körüli szlávok nyelvében a finn nyelv legkisebb nyoma sem fedezhető fel. Safarik fönnebbi tana a bolgárok elszlávosodásáról, noha még ellenvéleményűek találkoznak, általában el van fogadva. Roessler azon eredményre jutott, hogy a bolgár nyelv lényegileg és grammatikai alkotása szerint kazár, nagyon vegyítve török elemekkel.

Hasonló jelenségnek tanúja volt a világ, midőn a germán longobardok felső Olaszországot elfoglalták és ezen országra rányomták ugyan nemzetük nevét, de nemzetiségüket föláldozták az általuk meghódított olaszoknak. Nem akarjuk felsorolni a nyugoti góthok és normannok sorsát Franciaországban, a romanizált normannokat a germán Angolországban, a skandináv oroszokat Kiew és Nowgorodban. Ki ne gondolna hazánk keleti és északi részeire, hol a magyar nemzetiség érzékeny veszteségeket szenved, és míg bizonyos táborban azt kürtölik, hogy erőszakkal terjesztjük nemzetiségünket — mit az illetők maguk sem hisznek, addig a valóságban inkább oly tények állnak elénk, mintha a bolgárokhoz és longobárdokhoz harmadikul kellene beállanunk.

Itt van helye emlitenünk azt, hogy a kunok, kiknek csak egy kis részét fogadta be IV. Béla király, Bolgárország hadi történetében és ethnographiai viszonyaiban jelentékeny szerepet játszottak. Jireček szerint a kunok nyelve közelebb áll a török mint a magyar nyelvhez, megjegyezvén, hogy egy XII. századbéli velencei ember Pontus mellett egy kun szótárt szerkesztett. Ezen szótár tulajdonkép, mint Roesslertól tudjuk 1303. évben készült és Petrarca által a velencei könyvtárnak ajándékozott. Czime: Alphabetum persicum, comanicum et latinum, és 2500 czikkből áll.

A bolgárokkal már a honfoglalás idején érintkeztek a magyarok, vagyis helyesebben szólva, hódító fegyvereiket rájuk is szögezték. Béla király névtelen jegyzője említi, hogy Szalán bolgár vezér Tételben székelt, a hová neki a bolgár császár és a bolgár fejedelem nagy sereget küldének. Szalán Árpádot felszólítá,

hogy hagyná el az országot, de ez sereget küldött ellere, mely a bolgárokat megszalasztá, Szalán pedig Bolgár-Fejérvárba menekedett. Elbeszéli továbbá Lél, Bulcsu és Botond hadjáratát Bolgárországban, melynek vezére, fogadván, hogy anyai nagybátyja, Szalán pártját nem fogja, Árpádnak meghódolt, és magát adófizetésre kötelezte, (lásd 38. 39. 40. 41. 42. fejezet.) Kéza Simon két helyen emlékezik a bolgárokkal való viszonyokról, és pedig alig egy pár szóval, (lásd §. 13 és 19) az egyik kalandos hadjárat Bolgárország ellen egész Idropolisz-ig (valószínűleg a más Drinápolyig) terjeszkedett. Egy másik bolgár vezér, t. i. Glád, Béla kir. névtelen jegyzője szerint a Maros folyótól Haram váráig uralkodott, ezt Szoárd és Kadocsa a Temes folyó partjain szalasztották meg, aztán a Dunán átkelve Castrum Boronch, várát bevéve, és Sceredney várát körültáborolták. Boronch helynevet Szabó Károly Varancs névre magyaritá, de ez bizonyosan soha sem volt használatban; Boronch szerintem azon hely, hol a XIII. században (tulajdonkép csak IV. László idejében) a boronchi bánok székeltek, a mai Branitsevo, nem pedig a bolgárok történetében híres Vracza. A Sceredney nevet illetőleg igaza van Szabó Károlynak, midőn ezt a mai Szófia várossal azonosítja, mert az utóbbinak bolgár neve Srédec. A magyar vezérek a Vazil-kapun, azaz a balkáni Traján szoroson át Philippopolisig hatoltak. (44. és 45. fejezet.)

Mindezekről Jireček mit sem szól. Előtte a Glád és Szalán nevek egyrészről, Lél, Bulcsu, Botond, Szoárd és Kadocsa, másrészről ismeretlenek. Tagadja-e, hogy ezek történeti személyekre vonatkoztak, miként Roessler tagadja, hogy Gelu, Zalan és Zubur történeti személyek voltak, kik szerinte inkább már meglevő helynevekből Anonymus fantáziája által a történetbe bevezetettek? — nem tudjuk.¹⁾ A dolog minden esetre feltűnő, annál inkább, mert munkája több lapján a bolgár népmonda bírálgatásának elég helyet enged.

Igy állván a dolog, sajnálattal le kellett mondanunk azon várakozásról is, hogy Jireček felfogja világosítani azon viszonyt, melyben Ohtom, Glád utódja, Szent-István király birodalmához állt, és mely a mai napig még meglehetősen érthetetlen.

Szent-Gellért életrőjánál Glád utódjáról Ohtomról érdekes részleteket olvasunk, de magának Gládnak nevét nem olvassuk benne. Ha bebizonyíthatnók, hogy ezen életrajz már Anonymus kora előtt készült (azt tartják, hogy a XIV. században szerkesztetett, egyes részeinek kivételével, melyek korábban irathattak) és abban Ohtom szintén Glád utódjának nevezetnék, ez Anonymus hitelessége mellett egy új, hatalmas érv volna. De a dolog nem úgy áll. A névtelen jegyző Glád birodalmát nem oly nagy-nak tünteti fel, mint a Ohtomé mondatik, mert a Dunának jobb partjára nem terjeszti ki. Horváth Mihály azt írja, hogy a legyő-

¹⁾ Roessler: *Römische Studien* 201. lap.

zött fejedelem (t. i. Glád) Árpád kegyelméhez folyamodott, s általa birtokában meghagyatott. Ezen utóbbi állításról a Névtelen jegyző, e tárgyban egyetlen forrásunk, mit sem tud mert csak annyit mond, hogy a magyaroktól féltében Keve várába menekvő Glád, midőn a magyarok ezen várat is körülhozták és ostromolni kezdték, követeket küldvén a magyarokhoz „békét kezde tőlük kérni, és a várat különféle ajándékokkal önkénynt átadá.”

Ha Horváth Mihály felfogását magunkévá tévén, azt állítjuk, hogy Glád, a magyar fenhatóság elismerése mellett Árpád által tartományainak birtokában meghagyatott, legegyszerűbben meg van magyarázva, miként uralkodhatott Glád ivadéka Ohtom, Szent-István korában. De ez esetben egy másik nehézség merül fel, t. i. hogy össze nem lehetne egyeztetni Glád és ivadékanak folytonos országlását a Magyarország fejedelme által a közigazgatás és a hadi ügyek élére ide helyezett magyar kapitányok székelésével, miről, habár dönthetetlen nem, de mégis figyelmet érdemlő adataink vannak.

Noha Szalay László is a névtelen jegyzőre támaszkodik, mégis mint előtte Engel, Ohtomról, Glád ivadékáról azt írja, hogy Orsovánál a Dunán átkelve őseink földjét visszafoglalta, és a Maros vizénél letelepedett. Tehát az egyik nézet szerint lázadó,¹⁾ a másik szerint az országba betörő küellenség lett volna Ohtom.

Szent-Gellért életirójától oly részleteket tanálunk, melyek nagyobb súlyt adnak az első felfogásnak. Ezen forrás szerint Ohtom parancsszava teljesülést nyert a Kőrös folyótól az erdélyi részekig, valamint Szőrényig és Bodonyig, gazdagsága rendkívüli, lovainak mennyisége megszámlálhatatlan, azonkívül, melyek lovászok őrizete alatt istállóikban tartattak. Számtalan marha csordája volt, melyek mindegyike csordások gondjaira volt bízva. Ohtom Marosváron, székhelyén monostort épített Keresztelő Szt.-János tiszteletére, és görög szerzeteseket helyezett oda egy apáttal együtt. Ez tehát oly jellemzés, mely egy túlhatalmas törzsfőnökre vagy országnagyra illik, de kívülről az országba nyomuló ellenségre semmiképen nem. Nem kerülheti ki figyelmünket, hogy Szent-Gellért életirója Ohtomnak sokkal nagyobb tartományt tulajdonít, mint a mely fölött az ő elődje, Glád bolgár fejedelem uralkodott, és a mely, mint láttuk, csak a Marostól Horom és Orsova váráig terjedett, vagy ám mondjuk Bodonyig, minthogy a Névtelen egyik helyen azt mondja Gládról, hogy Bodony várából a kunok segítségével jött ki.²⁾ Miként kell ezen körülményt magyaroznunk? Ha itt a forrásul szolgáló író szabotossági hiány hibájába nem esett, csak azt kell gondolnunk, hogy Ohtom visszaélvén hatalmával, lassankint foglalt, és a király

¹⁾ Quod praedicto regi rebellis fuit in omnibus, mondja a Névtelen jegyző a XI. fejezetben.

²⁾ V. ö. a Névtelen jegyzőnél a XI. fejezetet a 44-dikivel.

a bitorlást türtte, míg a megtorlás idejét elérkezettnek nem látta. Meglehet, hogy Ohtom közvetlen elődjei is már hasonlót míveltek, ravaszsággal és erőszakkal. De azt feltenni sehogys sem lehet, hogy külföldi ellenség az ország birodalmát a Körösig meghódította volna, a nélkül, hogy az ifjú magyar állam alapjaiban meg ne rendüljön.

A dolgok természetes fejlődése hozta magával, hogy Ohtom hatalmi vágya összekocczzanásba jöjjön az erőteljes Szent-István egész politikájával. Ohtom, miként elei, a görög szertartású keresztény vallás híve volt, mint akkor a bolgárok általában, és Bodonyban keresztelkedett meg. Szent Gellért írója azt mondja, hogy Ohtomnak hét felesége volt,¹⁾ ebből nem következik, hogy Ohtom gyenge keresztény volt, mert az orthodox bolgár egyház a többnejűséget megengedte és Szent-Isvánt aligha ezen utóbbi körülmény indította az Ohtom elleni háborúra, mint inkább az utóbbinak elbizakodása, mely már a királyi tekintélyt is fitymálta, a Maros hajózását vám alá vetette és a királyi szőszállításokat is elfoglalta Midőn István király a hatalmas törzsfőnököt, a keresztény vallás elleneit: Kupa sümegi hercezet, és Gyula erdélyi vajdát sorra leverte, Ohtom könnyen előre látta, hogy az ő féltelenségének utolsó órája ütött, és hogy István király őt fenségének föltétlen elismerésére fogja kényszeríteni. Ohtomnak ezen kilátás, úgy látszék nem volt inyére, mert Basilius görög császár pártfogását kereste, és készebb volt azelőtt meghajolni, azon reményben, hogy a császár miatt könnyebben tarthatja fen tartományai fölötti uralmát, mint Szent-István alatt.

Ha Ohtom ezen meghódolását történeti ténynek vesszük, akkor ez 1014 év előtt nem történt, mert ezen esztendőben, és pedig július 29-én csapott össze II. Basilius görög császár, Sámuel bolgár czár seregével, melyet tökéletesen megsemmisített. Mint Gibbon mondja, ez a rómaiak legnagyobb diadala volt Belisar ideje óta. Ezen csatában II. Basilius 15,000 bolgárt fogolylyá tett, kiket mindnyájokat megvakittatott, minden száz ilyen szerencsétlennek egy félszeműt vezérül adván, kik őket czárjukhoz kísérik Prilepre. Midőn a czár ezen szerencsétlennek roppant mennyiségét látta, eszméletlenül összerogyott, és két nap mulva, szeptember 15-én meghalt. Bulgária akkor még nem, de negyven esztendei küzdelem után meg volt semmisítve, és II. Basilius, a „bolgárölő“ élte czélját elérte: Bulgáriát a byzanti birodalomba olvasztotta 1019. évben, maga pedig 1025. évben halt meg.

Kijelöltük az idő határokat, melyek közt Ohtom Basilius császár pártfogását kereshette, vagy tán inkább hódolását följajánlhatta.²⁾ De a lehetőség még nem valóságos tény. Jireček

¹⁾ A bolgároknál a többnejűség szokásban volt. Lásd Roessler: *Römianische Studien* 240. lap.

²⁾ Föl kell tennünk, hogy II. Basilius ezen meghódolást el-

nem ismeri Ohtomot, Glád utódját, miként nem ismerte Keant ¹⁾ és unokáját Szalánt. Így hát aziránt sem nyerünk fölvilágosítást, vajjon ha Sámuel czár a görögöknek hasonszülött ellensége volt, miként türhetett a távol Marosváron (a mai Csanádon) egy dinastát, ki onnan egész Bodonyig parancsolt? vagy miután Bodony már 1002 évben nyolcz havi ostrom után II. Basilius hatalmába esett, miként lehet föltenni, hogy Ohtom egész Bodonyig uralkodott? Kinek vazallusa volt Ohtom, Sámuel czáré, vagy Szent-Istváné? Mindkét esetben számtalan kétely merül fel a miért is őszintén fájlaljuk, hogy ezen viszony fölvilágosítására egyetlen adatot sem találunk, a különben sok becses idegen forrásokkal rendelkező Jireček történeti művében. A belföldi forrásokból használta Theiner és Fejér oklevéliratait, a Schwandtner-féle *Scriptores Rerum Hungaricarum*ot: tehát ott, Anonymust Thuróczy krónikáját stb. továbbá Gebhardit, Engelt, Fesslert, — mely utóbbi körülményből is bizonyos, hogy Jireček legalább másodkézből ismerte azon magyar források tartalmát, melyekből Kean, Szalán, Glád és Ohtom-ról való tudomásunkat vettük. Jireček hallgatása azokról tán nem jelenti azt, mintha mind ezen kronikai közléseket elvetné, de megegyeztetni a szláv és byzanti írókkal és adatokkal ő sem bírta, azért hát vele együtt várjunk, míg egy szerencsés véletlen a tudományos érdekltséget jobban fogja ki-elégíteni.

A munka folyamában még számos részletet találunk, mely Magyarország történetét érdekli. II. Kaliman halála után a bolgárok országgyűlésileg megegyeztek, hogy a szerb Konstantin, Tich fia, új czárnak választassék 1258. évben. Fessler azt írja 1262. év alatt (*Geschichte der Ungern* II. 619. lap), hogy midőn István ifjabb magyar király a macsói banság védnöksége alatt álló Mitzes bolgár király elűzetését és Konstantin Tochus (azaz: a főntebbi Konstantin, Tich fia) szerb felkelő támadását megbüntetendő, hadba szállt, akkor Ratiszló és Béla boszniai, és ennek bátyja Mihály pedig macsói bán volt. (Közbevetőleg legyen

fogadta, Ohtom pedig csak ezután alapította Maros-váron Keresztelő Szent-János tiszteletére a görög apátságot. Szent-Gellért élet-írója így szól Ohtomról: *Accepta autem potestate a Graecis, construxit in praefata urbe Morisena Monasterium in honorem S. Joannis Baptistae.* Szabó Károly fordítása ezt így közli: „Hatalmát pedig a görögöktől véve, azaz — mint magyarázólag megjegyzi — a byzanti birodalom felsősége alatt állott.“ Vajjon képzelhető e, hogy Szent-István alatt ilyen állapot létezett?

¹⁾ Hilferding orosz író azt állítja, hogy a magyar nyelv természete szerint, mely nem türi a mássalhangzó összetorlódását Krum névtől lett Kerm, utóbb Kean. Krum, a bolgárok rettenetes chanjuk 815. év ápril 13-án rögtön meghalt, mint Attila, vérfajtotgatás által. Ezen Krum-nak unokája lehetett Szalán, mint krónikánk írja, chronologiai nehézség abban nincs.

mondva, nincs hiteles tudomásunk mintha ezen Mihály macsói bán lett volna. Ld. Századok 1875. év 368. lap.) Ki volt ezen Mitzes, vizsgálat nélkül egyhamar el nem dönthető, Jireček ilyen nevű bolgár királyt a munka szövegében föl nem említ, sem azt, hogy IV. Béla király őt a bolgár trónra ültette Ratiszló védnöksége alatt. Nem hallgatja el azonban Pachymeres György, Gregorus Nikephoros, és az orosz Palauzow, egymással össze nem egyeztethető véleményeit.¹⁾ Az első szerint Mitzes, Theodor Laskaris görög császár sógora volt, kivel Konstantin több évig hadakozott, míg végre 1265. évben Mesembriába futott és a várost (Tirnovát?) Konstantinnak átadta. A másik szerint Mitzes, a gyermektelen Michael Asen nővérének férje volt, és őt a trónon követte, míg Konstantin őt el nem üzte. Palauzow végre több külön jelentés összehalmozásával nagy zavart idézett elő.²⁾ Jireček gyanítja, hogy ezen Mitzes senki más mint a népmondák által elferdített Michael Asen; de ezen Michael Asenről maga Jireček írja (267. l.), hogy 1257. évben Tirnova közelében saját nagybátyja Kahinan és néhány polgár által megöletett. Utódja lett a már nevezett Konstantin, Tich fia. Ebből látjuk, hogy a chronologia nagy helyreigazítást igényel. Egyébiránt azon, Jireček által elhallgatott állításnak, mintha Mitzes bolgár király a macsói bánság vednöksége alatt állt, mégis alapja lehetett, mert Ratiszló gallicziai herczeg és macsói bán egy saját kiadványú levelében gallicziai herczegnek és a bolgárok császáranak nevezi magát.³⁾

Elbeszéli aztán Jireček, hogy IV. Béla király háborúra készült, hogy Bulgáriát elfoglalja. Nem sokkal azelőtt a szörényi tartományt szállotta meg, t. i. Kis-Oláhországot az Olt folyóig, és oda csakhamar sok gyarmatos gyülekezett, akkor Bulgária és Kumania királya czímét is fölvette. Téved azonban Jireček, midőn azt hiszi, hogy IV. Béla volt az első magyar király, ki e czímmel élt, mert élt azzal már II. István és Imre király is.⁴⁾

Konstantin bolgár czár, kormányzása kezdetén kivált éjszakra volt kénytelen figyelmét fordítani, — mert a magyarok hatalmától félt. A bolgárok megelőzni kívánván az eseményeket 1260. évben, épen akkor, mikor a magyarok Ottokár cseh királlyal háborúba keveredtek a szörényi bánságot támadták meg, azonban Lőrincz mester (ki 1263. évben először fordul elő mint szörényi bán, és ki a XIII. század egy kitűnő hadférfia volt)

¹⁾ Jireček, 270. lap harmadik jegyzet.

²⁾ Erdemes megjegyezni, hogy ezen Palauzow, Ratislaw Mačewski — azaz: Ratiszló macsói bánról, IV. Béla nejeéről értekezést írt. Lásd Journal des russischen Unterrichtsministerium LXXI.

³⁾ Dux Gallicae ac imperator Bulgarorum Zichy Codex I. köt. 5—6 lap. Az oklevélnek kelte nincs, de 1245—1262 közé teendő.

⁴⁾ Fejér, II. köt. 67. 391. lap.

őket tökéletesen megverte, és szigorúsággal tartá féken az országot. István király, herceg is, ki Erdélyt kormányozta 1260—1264. évek közt őt hadjáratot intézett Bulgária ellen, melynek kettejében személyesen vett részt, és Bodonyt elfoglalta. Egyed mester alatt a magyarok Tirnováig nyomultak elő. Midőn István 1270. évben a magyar trónra lépett, magát Bulgária királyának is czímezte, és mint Jireček vélekedik, csak ezóta keletkeztek, és emelkedtek a magyar korona igényei Bulgária birtokára. (272. lap.) Egy másik helyen (385. lap) Jireček a magyar korona igényeinek közjogi fontosságáról Bulgáriára, mint Magyarország kiegészítő részéről szólván, azt mondja, hogy a magyarok ugyan kétszer megszállották Bulgária kis részét, de pár év múlva ismét elvesztették. A magyar királyok által használt bolgár királyi címnek semmi erősebb alapja nem volt, mint hogy Nagy-Lajos király Bodonyt öt évig megszállva tartotta.

Bulgáriában ez időben egy fejedelem élt, ki Konstantin császár betegsége miatt, és a trónutód kiskorúságánál fogva, veszedelmes vetélytárssá válhatott. Értjük Svetslav Jakabot, egy orosz család sarjadékát, ki a Balkán vidék nyugoti részeiben fél önállósággal uralkodott. Legelőször 1262. évben említetik, és valószínű, hogy hatalmát a magyaroknak köszönheté, kik ezen időben Macsóba (Belgrád mellett) Ratiszlót (Rostislav) — szintén orosz — mint vazallus fejedelmet (bánt) bevezették. Az Ottokár cseh, és V. István magyar király közt 1271. évben létre jött békeszerződésbe Uros szerb király mellett, Svetizlaus imperator Bulgarorum is foglaltatott. E szerint már kétszer fordul elő azon sajátos körülmény, hogy míg a magyar király Bulgária királyának címét viseli az ő vazallusa imperator Bulgarorum.

Nagy-Lajos király Bodonyt 1365. év nyarán foglalta el,¹⁾ és Sracimir bolgár czárt és feleségét Gumnik várába vitette tisztességes fogságra. A következő évben Sisman, Sracimir testvére, Bulgária egy részének czárja Tirnovában, a törökökkel egyesülve, az új magyar bánságot megtámadta, azonban a magyarok által, kik Vladisláv oláh vajdával, Sracimir sógorával szövetkeztek, visszaveretett. A magyarok és oláhok közti barátság nem tartott soká, sőt már 1367. évben ellenségeskedéssé fajult. Egy hadsereg, melyet László, erdélyi vajda az oláh fejedelem megfenyítésére a felső Jalomica vidékére vezetett, az ottani erdők és mocsárookban megsemmisített, és ezen idő óta az oláhok a szörényi bánság birtokában maradtak 1376. évig. És csakugyan 1367—1376 közt nem találunk okiratilag igazolt szörényi magyar bánt — kevésbbé biztos feljegyzések természetesen ilyeneket név-

¹⁾ Nagy Lajos pünkösdi körül, május 30-án személyesen táborozott Bodony előtt. Ugyanitt kelt június 4-én egy levele, melyben Heem Benedeket már Bodony és környékének kapitányának nevezi. Ki volt tehát az első kapitány, Heem vagy Dénes?

szerint sorolnak föl, hanem igen is László oláh vajdát, ki egyzersmind Fogaras herczegének czímét viselte.

Bodonynak a magyarok által elfoglalása után (Bebek) Dénes erdélyi vajda lett bodonyi kapitány: capitaneus civitatis et districtus Budiniensis regni nostri Bulgariae. A báni méltóságot nem viselte.

Az első bolgár bán Nagy-Lajos alatt László mester volt, Koroghy Fülöp fia. Ettől a király 1368. évben a báni hivatalt elveszi és Heem Benedekre ruhazza, ki, mint bizonyos, még 1369. évben is viselte e méltóságot.¹⁾ Erről szól a királynak egy június 22-én kelt oklevele, melylyel Heem Benedeknek, bolgár bánnak a pallos-jogot engedélyezi a maga jószágaiban. Jireček azonban azt írja, hogy Sisman egyesülve Vladisláv oláh vajdával, a magyarokat Bodonyból 1369. február 12-én kiűzte, mire a bodonyiak öt barátot elfogván, azokat vértanúkká tették. Ebben minden esetre egy kis chronologiai nehézség fekszik.

Jireček csak Dénes bodonyi kapitányt említi, a magyar bánok közül egyet sem. Heem Benedek utódja Stracimir lett, kit már mint bolgár czárt ismerünk, és kiről Jireček azt írja, hogy Bodonyba behelyezkedett, noha mint látszik, eleinte csak magyar fenhatóság alatt. Alig hitethetjük el magunkkal, hogy a magyarok fegyveres erővel szorítottak volna ki Bodonyból, mert hisz miként vethette meg volna lábát Bodonyban, ha Nagy-Lajos őt kegyelmébe nem fogadja, és a gumniki vár fogságából ki nem bocsátja? De Vladisláv oláh vajda is, Sisman állítólagos frigy-társa, ugyan ez évben (és pedig november 25., tehát sokkal később, mint a mely időre Bodony visszafoglalása tétetik) kelt levelében Isten és a magyar király kegyelméből oláh vajdának, szörényi bánnak, és fogarasi herczegnek írja magát. Igazat kell adnunk Thuróczynek, hogy Nagy-Lajos király Stracimir fejedelmet gumniki fogságából bizonyos feltételek alatt Bodonyba visszakeresztette, hogy ott a király nevében kormányozhasson.²⁾

A bolgárok egyik legkitünőbb fővezére az orosz Iván volt, 1323. évben, egy jeles magyar alvezére volt, neve Inas, kit hazai forrásaink nem ismernek.

Kraljevics Marko királyról, a mesés szerb hősről, Jireček több érdekes közleményt hoz, mindig lelkiismeretesen kutatva a történeti valóságot. Ezen Kraljevics Marko 1394. okt. 10. esett el a Mirca oláh vajda elleni csatában.

A történetek folyamában Hunyadi János fényes szereplését a Balkán félszigeten is érinti a szerző, és ez alkalommal határozottan állítja, hogy Hunyadi nemzetségére nézve oláh. Teleki József szorgalmas forrás-összehasonlítását hallgatással mellőzi, és

¹⁾ Fejér X. I. köt. 735. lap és ugyanezen oklevél IX. 4. köt. 172. lap. A nemzeti muzeumban egy február 27-én kelt királyi levél létezik, melyben Heem bolgár bánnak nevezetik.

²⁾ Thuróczy harmadik rész, 34. fejezet.

elegendőnek hiszi azt, hogy Schmidt W. „Die Stamburg der Hunyade in Siebenbürgen“ című munkájára hivatkozzék, melyben szerinte Hunyadinak oláh volta ki van mutatva. Maga részéről szerző fontos érvnek tartja azt, hogy Hunyadi János szerb népdalokban Sibinjanin Janko-nak, sőt a lengyelek és cseheknél is az oláh Jankul névalakon neveztetik.

Mind a mellett nem habozunk kimondani, hogy Jireček a lehető legnagyobb tárgyilagosságot tünteti föl munkájában, és hogy a szépítgetés, és — egy modern kifejezéssel élve — a chauvinismusra való hajlam nem tartozik hibái közé. Ő maga mondja egy helyen, hogy a régi bolgárok életéről ne legyen valami igen eszményies fogalmunk. Csak azt nem helyeselhetjük, hogy szerző sokszor a tulajdon nevekbe, vagy méltóságokat jelző szavakba cyrill betűket kever, továbbá hogy a városok neveit a szláv ejtés szerint használja, és nem az egész európai literatúrában és közéletben elfogadott elnevezéseket, így nála Widdin Bdyn vagy Bxdyn (a magyar Bodony), Sophia — Srêdec, Silistria — Drster, Sumla — Sumen stb.

A vallás érdekének mindig fontos szerepe jutott a népek történetében. A Balkán félszigeten is a vallási villongások voltak döntő befolyásúak a népek sorsára. Jireček nem említi, hogy a régi bolgároknál az Islam is elterjedt, még mielőtt a Volga tájáról az alsó Duna partjai mellé vonúltak, nevezetesen már a VII. században. (Roessler: Romänische Studien 241. 242. lap.) E helyen annál részletesebben szól a Bogumilismus-ról, melylyel Bolgárország ajándékozta meg a keresztény világot, és melytől a délszáv történet öt százada elválhatlan. Péter bolgár cár (927—968. évig) kormányzásának első felében Bogumil nevű pápa kezdett működni mint a paulicianusok tanának reformátora, a nélkül hogy szándékában lett volna a keresztény vallás szerkezetét átalakítani. Működésének nagy hatása volt, mert Bulgáriából a Bogumilismus az egész balkáni félszigetre, a szlávokhoz és tovább Olaszországba és Franciaországba is elterjedt. Nyugoti Európában azonban ezen felekezet már nem bogumilnak nevezte magát, hanem különféle nevezetek alatt ismeretes; így: manichaeusok, pöblicanusok (a paulicianus szóból), patarenusok Olaszországban (Pataria nevű majlandi külvárostól), katharok, Németországban és Olaszországban, (ebből lett a német Ketzer, cseh kacir, a magyar kaczer is innen származik, de ma már egészen mást jelent) albigeniak Franciaországban (Alby város után), tisserands, mert szemlélő életmódjuk a takácsok közt nagy pártolásra talált. A XIII. század elején egész déli Európa a Pirenáák-tól és Atlanticumtól egész a Bosporusig és Olympusig bogumil telepek egész láncolatát képezte. Millió ember vagy titkon vagy nyilvánosan vallotta a bolgár pápa tanát. A lombard síkság és déli Franciaország felekezetbeli hívei élénk közlekedésben voltak hitsorsosaikkal Bulgáriában és Boszniában, és e szerint jóval korábban, mintsem a latin keresztes vitézek Konstantinápolyt

elfoglalták volna, kelet és nyugot közt hatalmas eszmeáramlat létezett.

Hogy az Európa délnyugoti államait a XII. és XIII. században mozgó vallási felekezetesség a bolgár bogumilismusban vette volna eredetét, ez oly állítás, melyet a nagy nemzetek irodalma még nem tett a magáévá. Mennyiben van igaza Jirečeknek, ezt vizsgálni messzire vezetne, bennünket közelebből csak a patarenusok érdekelnek, kikkel Nagy-Lajos királynak elég baja volt. A délszláv nagyobb államok közül Bosznia volt az utolsó, mely elbukott és pedig 1463. évben. Tomasevics István királyt a törökök elfogták és lefejezték. A törökök ezen a vallási villongások által szétmarcangolt országban természetes frigyesekeket találtak a patarenusokban, mert a nemességben és köznépből többségben volt a bogumilismus, a boszniai királyok pedig politikai okokból a katholicismust pártolták. Az ország elfoglalása után a patarenusok nyomtalanul eltűnnek, mely tényről, sem mondák, sem írott emlékek nem adnak fölvilágosítást. Rački horvát és Golubinski orosz író nemrég egyformán figyelmeztettek a szláv mohamedánusok rendkívüli nagy számára Boszniában, a szerb nyelvű és mohamedán vallású hatalmas nemességre, és ebből nem alap nélkül azt következtették, hogy a patarenusok tömegesen az Islamra tértek át.

Kevésbé ismeretes az is, hogy midőn Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a portának 1595. évben hadat izent, és Oláhországba betört Gjorgjics Pál ragusai ember terjedelmes jelentést adott be neki a bolgárok állapotáról, és abban föl kérte, hogy fölhasználván a bolgárok elégedetlenségét, hódítsa meg ezen szép országot. A bolgárok türelmetlenül várták Báthory jövetelét. A fejedelem az ajánlatot elfogadta, és Gjorgjics a zendülést szította Varna, Provad és Sumlában, míg a Sorgho híres ragusai család Tirnovában és Orosz-Csikban (Rusztzuk) működött. A lázadás 1595. csakugyan kitört, de tökéletesen megbukott. Részleteket azonban egyelőre nem tudhatni, míg Gjorgjics levelei közzé nem tétetnek.

Jireček most nagy lépésekkel közeledik, az új kor felé és elmondván, hogy az osztrák hadseregek előnyomulása a XVII. században nagy reményeket költött a szerbekben és bolgároknak, kiemeli, hogy 1737. évben a háború Nis elfoglalásával szerencsésen megindult. A hadvezérek egyenlensége miatt, kivált Bodony előtt, minden siker újra elveszett, és a belgrádi békekötésben az eddigi vívmányokról le kellett mondani. Kis-Oláhországnak kiadása után, az ottani bolgár gyarmatosok „a temesi bántóságba” vándoroltak ki, hol utódjaik ma is élnek. Egyik része, az úgynevezett paulicianusok Ó-Bessenyőben telepedtek, a többiek, leginkább kereskedők, Vinga városát (Temes-megyében) népesíték meg, mely egy ideig Mária-Theresiopolisnak is nevezetett, mert Mária Terézia királyné 1744. évben nekik kiváltságokat adott. Nem egészen tárgyunkra vonatkozik, de az eszmelánczolatnál

meg kell jegyeznünk, hogy Rupp Jakab (Magyarország helyrajzi története III. köt. 39. lap). Vingát azonosnak tartja Szabadka sz. kir. várossal, nem vevén észre, hogy ez előbbinek Theresiopolis a neve, míg a Bács-megyei város másik néven Mária-Theresiopolisnak neveztetik. Így aztán Rupp Szabadkáról mondja el azt, ami csak Vingára illik, mint például hogy lakosai bolgárok.

Messzire vezetne még Osman Paszvanoglu történetét is elmondani, ki az 1789. évi háborúban maga által toborzott csapattal Temesvár és Nagy-Szeben szomszédságáig portyázott, a miért is a porta őt kegyelmébe visszafogadta. De Paszvanoglu mégis csak atyját akarta megboszálni, kit a törökök lenyakaztattak. Paszvanoglu megrohanta a bodonyi pasát, és a várost elfoglalta, azóta mint független pasa félelmetessé válván a törököknek. — Oroszország a maga segítségét ajánlotta föl a portának Paszvan megfélemezésére, de az ajánlat visszautasított. Ellenben az osztrákok pártfogolták Paszvant, és Temesvárról egyszer két tiszt ment Bodonyba, hogy az ottani erősséget és tüzérseget jó karba állítsa, a miből aztán diplomáciai feleselés támadt.

A munka még sok észrevételre ébreszt kedvet, de az ismeretétés körén tán máris jóval túl mentünk, azért egyszerűen figyelmébe ajánljuk mindazoknak, kik a magyar történettel, annak összefüggésével a szomszéd országokkal alaposan megakarnak ismerkedni. Ha Hosdeu jeles munkája Oláhország történetéről sajtó alól kikerül, nem kételkedünk, hogy hazai történetünk egyes vitás és homályos helyei általa szintén fölvilágosítást nyernek, és ez iránt Hosdeu alapossága, mely más oláhországi történetíróknál ritka erény szokott lenni, kezességül szolgál. Ohajtjuk, bár akadnának Szerbia és Bosznia történetének is ily avatottjai, kiket a főntebbi két íróval egy rangba lehetne helyezni.

PESTY FRIGYES.

Végül megjegyzem, hogy szerző a bolgár szavakat és neveket kizárólag szláv orthographia szerint irta. Ezzel ellentétben a magyar fordításban a hegyek, folyók, városok és személyneveket mindenütt a magyar kiejtés szerint irtam; kivételt csak a jegyzetekben és a szövegben helylyel-közzel előforduló írók nevinél tettem, ezeket úgy irtam, miként nevöket ők szokták írni. Ezek és az idéző „ „ jel között előforduló szláv szavak magyar kiejtésére nézve megjegyezzük, hogy s — sz; š — s; c — cz; č — cs; é — tj, ty; z — z; ž — zs; è — é, éá. A bolgár ѣ betűre vonatkozólag lásd a 4. oldalon levő 2) jegyzetet.

A FORDÍTÓ.

TARTALOM.

	Oldal
I. Földrajzi áttekintés	1
A) Hegységek. Balkán, Sztrandsz, Szrêdna Góra, Vitos, Ryl, Rhodope, Sar stb. B) Vizek. A Fekete-tenger folyamrendszere. Az Aegaeusi tenger rendszere. Az Adriai tenger rendszere.	
II A thrák-illyrek és a rómaiak	50
A félsziget őskora. Tumulusok. A thrák-illyrek; törzseik, nyelvök, szokásaik és viszontagságaik. A rómaiak uralma. Az őslakók romanisátíója. Benschülöttek-e a szlávok a félszigeten.	
III. A szlávoknak megtelepedése a Balkán-félszigeten	68
A szlávok beköltözése a III—VII. században. A rómaiak uralma Dákiában és a szlávoknak ezekkel való érintkezése. Szláv gyarmatosoknak első nyomai a félszigeten. Hunnok, góthok, bolgárok. Justinianus császár (527—565). Slovének és antok Dákiában a VI. és a VII. században. Az avarok. Az avarok és a byzantinusok birodalmának hanyatlása; szláv törzseknek fegyveres előnyomulása a Peloponnesz-szig.	
IV. A beköltözött szlávoknak életmódja, szokásai, telepei, törzsei és az őslakossággal való érintkezései	90
A) A szlávok életmódja. B) A szláv gyarmatosodás. Helynevek. C) A szlávok viszonyai a benschülöttekhez. D) A Balkán-félszigeten levő szlávok eredete és törzsei. A szlávok Görögországban.	
V. A bolgárok beköltözése	119
Az ural-bolgárok költözködése és egy hatalmas birodalomnak alapítása Moesiában 979-ben. Az eredeti bolgárok erkölcei, szokásai, nyelve, állami és hadi szervezete. Nemzetiségük. A beköltözők viszonya a régebben megtelepedett szlávokhoz és ezekkel való egygyéolvadásuk.	
VI. Krum és Omortag	131
A bolgárok története Moesiába beköltözésüktől kezdve a keresztény hitre való áttérésökig (679—864). A Dulo családból származott fejedelmek (Duloidák). V. Kopronimosz Konstantin háborúi. Krum és Omortag khánok. Harczok a	

görögökkel és a frankokkal. Omortag felirata. A bolgár hatalom kiterjesztése Konstantinápolytól a Tiszáig.	
VII. A keresztény hit terjedése a bolgárok között	141
Boris fejedelem (852 körül 888-ig). Konstantin és Methodiosz a szlávok apostolai. A kereszténység felvétele a bolgárok által 864. Boris ingadozása Róma és Byzancz közt. Szvatopluk birodalma Nagy-Morvaországban. Vladimir fejedelem. Boris halála 907-ben.	
VIII. Simeon császár	151
Simeon uralkodása (893—927). Bolgárország fénykora. Simeonnak Konstantinápolyra vonatkozó tervei s hadjáratai a byzantinusok ellen. Császárság és főpapi uralom Bulgáriában. Az ó-szlovén irodalom fellendülése. A magyarok és a morva birodalom bukása.	
IX. A bogomilok	160
Bulgária felbomlása Péter cár alatt (927—968). A birodalom felosztása egy keleti és egy nyugati államra. Ryli sz. János és a makedóniai anachoreták. A paulikiánusok. Bogomil pápa és az általa támasztott mozgalom. A bogomilok vallási és erkölcsi elveinek áttekintése.	
X. Az oroszok fellépése északi Bulgáriában	173
Szvjatoszláv orosz fejedelem betörése és a Balkán környéki tartományoknak megszállása az oroszok által. Tzimischesz János császár meghódítja keleti Bulgáriát (971).	
XI. Sámuel cár és a trnovoi Sismanidák. Nyugat-Bulgária bukása	177
Sámuel cár (976—1014). Negyvenévi háború II. Baszilioszsal, a bolgárok megsemmisítőjével. Gábor Román (Radomir) és Vladiszláv János cárok Vladiszláv halála Durazzo előtt. Bulgáriának végleges egyesítése a byzanci birodalommal (1018).	
XII. A byzancziak uralma Bulgáriában a XI. és XII. században 188	
Az ochridai bolgár egyház. Delján Péter (1040) és Bodin Konstantin (1073) szerencsétlen felkelései. A kunok és a pecsenegek betörései. Nemzeti és vallási mozgalom Bulgáriában.	
XIII. Bulgária belső viszonyai a XI. és XII. században . . .	198
Az ochridai nemzeti templom elgörögösítése. A bogomilok elterjedése Görögországban, Boszniában, Olasz- és Franciaországban. A félsziget ethnographiai áttekintése.	
XIV. A birodalom visszaállítása I. Aszen és Péter testvérek által	209
A byzanci birodalom állapota a XII. század végén. Péter és Aszen fivérek lázadása 1186-ban. Az új bolgár birodalom Moesiában. Kaloján cár (1197—1207). Független fejedelemségek: Ivánko Rhodopében, Sztrez Proszekben. Alkudozások Rómával.	

- XV. A bolgárok harczeit a latinokkal** 220
 A frankok Konstantinápolyban. Kaloján uniója. Görög-bolgár szövetség a frankok ellen Balduin császár sorsa a drinápolyi csatában (1205). Véres harcok Thrákiában és Makedóniában. Kaloján halála Thesszalonika előtt. A bitorló Boril császár (1207—1218). A bogomilok üldöztetése (1211). Szláv és Sztrez makedóniai fejedelmek.
- XVI. II. Aszen János császár** 233
 A bolgár birodalom fénykora II. Aszen János császár alatt (1218—1241). A klotkoviczai ütközet és egész Thrákia és Makedónia megszállása. Bulgária belső fellendülése. Trnovo a székváros. A bolgárok és görögök szövetsége a konstantinápolyi latinok ellen. Aszen viszonya a pápához és a magyarokhoz.
- XVII. Az utolsó Aszenidák** 247
 A birodalom bukása I. Kaliman (1241—1246) és Aszen Mihály (1246—1257) alatt. A thrákiai és makedóniai tartományok elvesztése. Mihályt az utolsó Aszenidát meggyilkolja II. Kaliman.
- XVIII. Polgárháborúk. Aszen Konstantin császár. Ivajlo trónbitorló. Tatár föuralom** 253
 Benső zavarok és felforgatások. Aszen Konstantin, szerb származású uralkodó (1258—1277). Háborúk Magyarországgal. A nápolyi Anjou Byzanccal ellen a szerbekkel és a bolgárokkal szövetezik. Mária császnő eselszövényei. Ivajlo (Lachanasz) kalandor forradalma, uralkodása és halála (1277—1279). III. Aszen János görög trónkövetelő. Terterij. György (1280—1292), egy új uralkodó család alapítója. Nogaj khán betörései. Szmilicz császár, tatár hűbéres. Csoki khán. Szvetszláv a haza megmentője (1294).
- XIX. A kún Terteridák és a bdyini Sismanidák** 268
 Szvetszláv Tódor császár (1295—1322). Háborúk Byzanccal. II. Terterij György (1322—1323) családjának utolsó sarja. Bdyini Mihály (1323—1330). Konstantinápolynak megfiusult megtámadása. A velbuzsdi ütközet 1330 jun. 28.
- XX. A szerb birodalom fénykora** 279
 Szerbia Dusán István alatt (1331—1355) mint a felszígiet főhatalmassága. János Sándor bolgár császár (1331—1365). A szerb és bolgár birodalom kiterjesztése a byzanci polgárháborúk ideje alatt. A törökök Európában (1353).
- XXI. Vallási zavarok Bulgáriában a XIV. században** 291
 Bogomilok, heszichaszták, adamiták, zsidók. A zsidó császné. Trnovo sz. Theodoszj. Irodalom.
- XXII. A déli szlávok első harczeit a törökökkel** 298
 Fejtelenség Szerbiában Dusán császár halála után (1355). Belviszályok Bulgáriában. A bolgárok utolsó harczeit a görö-

- gökökkel és első küzdelmeik a törökökkel. Bulgária felosztása a trnovoi és a bdyini birodalomra. Szavojai Amadeo gróf hadjárata Bulgária ellen. A magyarok Bdynben (1365—1369). Sisman János csár (1365—1393) török alattvaló. A Maricza melletti csata (1371). Márko király. Dobrotics despota fejedelemsége a Pontusz mellett.
- XXIII. Bulgária meghódítása a törökök által** 318
 A délszláv szövetekezés Tvrdko István boszniai király alatt. A szövetségesek győzelme a Toplicza mellett (1387-ben). Sisman első meghódolása. A rigómezői csata (1389). A törökök második ostroma Bulgáriára. Trnovo meghódítása és a bolgár államnak és a nemzeti egyháznak letűnése (1393-ban). Sisman csár sorsa. Csata a Rovina-mezőn és Márko király halála. A nikápolyi csata (1396-ban). Szraccimir cárnak halála (1398-ban). Egész Bulgária a törököknek meghódol.
- XXIV. Bulgária a XV. században** 338
 Az angorai ütközet (1402) és ennek következményei. A bolgár hercegek felkelése (1405 körül). Polgárháború Bajezid fiai között (1409—1413). Ulászló magyar király hadjárata Zlaticzáig a Balkánban (1443). A várnai csata (1444). Konstantinápoly és valamennyi félszigetbeli keresztény állam bukása. Szkanderbég.
- XXV. Az ó-bolgár állami és társadalmi élet a XII. és XV. században** 353
 Bulgária bukásának okai. A birodalom neve, határai és beosztása. Állam- és népjog. Udvari élet. Udvari és birodalmi tisztségek. Állami egyház. Jobbágság. Jogok, törvények, országgyűlések, közigazgatás és pénzügyek. Földmivelés és kereskedelem. Hadügy. Nemzeti jelleg.
- XXVI. Ó-bolgár irodalom** 401
 Konstantin (Kyrillos) és Methodiosz. Ó-bolgár és ó-szlóven nyelv. Kyrillicza s Glagolicza. A hét szent. Simeon csár. A bogomilok irodalma. Apokryphok s görög-keleti regék. A trnovoi korszak irodalma. Euthymij iskolája.
- XXVII. A török uralom Bulgáriában a XVI—XVIII. századokban** 425
 Bolgár vojnikfalvak a Balkánon, Szredna-Górában s a Rhodopén. Wlach kereskedő-városok, ezek virágzása s bukása. A raguzaiak. Katholikusok Bulgáriában. Ochridai egyház. Fanarióták. Osztrák-török háborúk. Hajdúk, tatárok, albánok, czigányok.
- XXVIII. Paszvanoglu és a krdzsalijek** 454
 Török zavarok 1791—1808. A francia forradalom következményei. III. Szelim reformjai. Független basák. A krdzsalijek rablótársulata. (1792—1804). Ozmán Paszvanoglu a vidini párttűtő basa. A szerb forradalom. A tilsziti béke és Napoleon keleti tervei.

XXIX. A fanariota püspökök és a görög szellem Bulgáriában 479

A bolgár nép helyzete századunk elején. Nyugat ismeretei Bulgáriáról. A görög szellem hódításai. Görög iskolák és írás. A fanariota papság. A kéziratok elégetése.

XXX. A bolgár nép újjáébredése 491

A bolgár nemzeti mozgalom kezdete és jellege. Szamokovi Payszij történész (1762) és Szofronij vraczai püspök (1739—1815).

XXXI. Az orosz hadjáratok és a görög forradalom 497

Az 1806—1812-ki orosz háború. A görög forradalom. Az 1828—1829. évi orosz hadjárat. Mamaresov Georgi kapitány. A kapinovói összeesküvés 1836-ban. Bolgár gyarmatok Besszarábiában.

XXXII. Az új-bolgár mozgalom 508

A bukaresti kereskedők és kivándorlók. Venelin György történetirő. Aprilov és az első bolgár iskola Gabrovóban (1835). Neofyt Rylski Az új-bolgár iskolaügy fejlődése.

XXXIII. A bolgár egyházi viszály 517

Török reformok. Bozveli Neofyt és Ilárion metropolita. A bolgár egyház kérdése 1858—1872. Az exarkátus felállítása. Forradalmi kísérletek.

XXXIV. Az új-bolgár irodalom 534

Függelék. A bolgárok lakóhelyei és a népesség száma 1875-ben 544

ELSŐ FEJEZET.

Földrajzi áttekintés.

Minden egyes népnek jelleme és művelődése, erkölcei és szokásai, haladása és hanyatlása, szóval egész szellemi fejlődése nagy részben azon talaj alakulásától és sajátosságaitól függ, a melyen az megtelepedett. Midőn a bolgár nép sorsának megírásához fogunk, szükséges, hogy rövid áttekintését adjuk azon földnek, mely vagy egykoron történelmének színhelye volt, vagy most hazáját képezi. E mellett olykor még túl is kell menni a bolgárok ethnographiájának határán, mert a délkeleti félszigeten, mely önmagában véve úgyszólván egészen elkülönített világot képez, az egyes tartományok története és földirata, ha ezeket a szomszéd országokra való tekintet nélkül tárgyalnók, a legnagyobb homályban maradnának.

Európa összes országai közül a délkeleti félsziget, melyet általános nyelvszokás szerint *Balkán félszigetnek* nevezünk, legkevésbé ismeretes. A jelen század elejéig belsejét phantasztikus heglánczokkal, folyókkal, tavakkal és városokkal szokták volt kitölteni; ezen országok tudományos tanulmányozásáról addig szó sem lehetett. Csak a drinápolyi békekötés után kezdett a görög és a délszláv tartományok földrajzi látóhatára derülni. Mindezekre vonatkozó ismereteinket korántsem köszönjük azon munkálatoknak, melyeket a török kormány indított meg, hanem egyes utazók fáradhatatlan buzgóságának, a kik természetesen csak annyiban adnak megbízható adatokat, a mennyiben ezeket saját tapasztalataikként közlik. Ezen nevezetes földnek rendszeres feltűntetését még mindig nélkülözzük. „Csak az, a ki maga utazta be ezen országot és a kinek utazása közben alkalma

volt valamennyi Törökországra vonatkozó nevezetes térképekre támaszkodni, hiheti, hogy Európában még sok nagy és ezenfelül sűrűn benépesített terület van, tekintélyes hegységekkel, termékeny lapályokkal és nagy folyókkal, melyek mind csaknem olyan ismeretlenek, mint Afrikának vagy Ausztráliának belseje.¹⁾

Azon tudósításokon kívül, melyeket nyugateurópai, angol, francia, német, valamint néhány orosz utazótól birunk, előadásunkban számos belföldi írott és szóbeli jelentésre támaszkodunk. Ezeknek köszönjük kivált azon lehetőséget, hogy az országban szokásos neveket, melyeket az idegenek olykor igen gyarlón adnak vissza, legnagyobbbrészt pontosan vagyunk képesek feltüntetni.

A. Hegységek.

Ósidóktól fogva azt hitték, hogy a félszigetet az Adria tengertől a Fekete-tengerig egy magas, hozzáférhetetlen hegy-sáncz, egy szoros nélküli alpasszerű központi fölánczolat szegi át, mely minthogy majdnem egyenes irányban húzódik nyugatról keletfelé, vízválasztót képez az Aegaeusi és a Fekete-tenger (illetve a Duna) közt. Már Strabonál²⁾ feltalálható az a nézet, hogy az illyriai, a paeoniai és a thrákiai hegyek csaknem egyenes irányban, párhuzamosan haladnak az Isterrel az Adriától a Pontusig. Ez a téves nézet átszármazott az ókor, a középkor és az újkor földrajz-íróira. A középkorból csak a byzantinus Gregoras Nikephoros tanúságát említjük fel. Ő egy összefüggő hegylánczról szól, mely Makedonia és Thrákia északi határa hosszában a Pontus Euxinustól a ioniai tengerig nyúl és a Strymon és az Axios vízmedenczét zárja magába.³⁾ Az újkor régibb

¹⁾ Dr. Hochstetter F. tanár, a bécsi csász. kir. földrajzi társaság' közlönyében. 1870. 19.

²⁾ Strabo, VI. p. 313: Τρόπον γάρ τινα τῷ Ἰστροῦ παράλληλόν ἐστι τὰ τε Ἰλλυρικά καὶ τὰ Παιονικά καὶ τὰ Θράκεια ὄρη, μίαν πως γραμμὴν ἀποτελοῦντα, διήκονσαν ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου μέχρι πρὸς τὸν Πόντον. Erg. VII. 1. 10. ἡ Μακεδονία περιορίζεται ἐκ βορρᾶ τῇ νοτινῇ ἐνδεῖα γραμμῇ τῇ διὰ Βερτίσκου ὄρους καὶ Σκάρδου καὶ Ὀρλήλου καὶ Ροδόπης καὶ Αἴμου· τὰ γὰρ ὄρη ταῦτα, ἀρχόμενα ἀπὸ τοῦ Ἀδρίου, διήκει κατὰ ἐνδεῖαν γραμμὴν ἕως τοῦ Εὐξείνου.

³⁾ Nikephoros Gregoras, ed. Bonn. 1,375. Τὰ ἐπεκειμένα μέγιστα ὄρη, ἃ κατὰ τὸ συνεχὲς παρατείνονται μέχρι τοῦ Ἰονίου πελάγους ἐκ

térképein Mercator óta mindig egy szakadatlan hegyvonalat látunk alpepszerű formákban; a Scardusnak, Orbelusnak és a Haemusnak szakadatlan hegységét, mintegy folytatását az Alpéseknek egészen a Fekete-tenger partjáig. A helyes tényállást csak az 1840. év táján fedezték fel Boué és Griesebach utazók.¹⁾ Hogy ezen központi hegyláncz a térképekről eltűnt, az Kiepert H.-nek érdeme, ki 1853-ban a Balkán-félsziget felületének alkotását legelőször tüntette fel hű képen.

A félsziget hegységei két helyen függnek össze Közép-Európa hegyrendszereivel. Nyugaton az Alpésekkel, keleten a Kárpátokkal. Az Alpések nyúlványai a Karsttól kezdve, egész Boszniát és a Hercegovinát számos, az adriai tengerparttal párhuzamosan haladó hegysorokkal töltik el és az észak-albániai hegycsomóban végződnek a Drim folyó mély medre előtt. A Drim-en túl emelkednek az albániai hegylánczok sokszorosan kiágazó gerinceikkel. Ezekből a fekete Drim völgye, mely délről északra terjed, elválasztja a *Sar* (Scardus) hegységet, mely délnyugatról északkeletre vonúl. Ezen utóbbihoz délen a *Pindusz* csatlakozik, mely Hellászig nyúl. A Sarból egy széles völgyek által megszakasztott többé vagy kevésbé elkülönített hegysor a Duna és az Aegaeusi tenger vízválasztója mentén kelet felé húzódik egy másik hegycsomóig, mely a félsziget közepén a *Vitos* és a *Ryl* (Scomius) körül tornyosodik. A Ryltől kezdve délkeleti irányban terjeszkedik a *Rhodopé*-nak sokszorosan elágazott hegyrendszere. A Ryl keleti nyúlványa a *ruméliai közép-hegység* (Szrêdnâ Góra), mely határfalat képez a „szofiai medencze” és a thrák sík közt és azután párhuzamosan haladó hegylánczként a Balkán déli kiágazásához csatlakozik. Maga a *Balkán* természetes folytatása a bánáti kárpátoknak. Emezekből a Duna-szorulat választja el és így ívalakban halad nyugatról keletfelé egészen a Fekete-tengerig.

τοῦ πόντου ἀρξαμένα τοῦ Εὐξείνου, ὁρίζοντα μὲν πρὸς μεσημβρίαν καὶ νότον ἀνεμὸν Θράκην καὶ Μακεδονίαν, πρὸς δ' ἀρκίους τὰς τε Μινωῶν χῆρας καὶ ποταμὸν τοῦ Ἰστροῦ.

¹⁾ Boué A., La Turquie d'Europe. Paris 1840. I. 217. Griesebach, Reise durch Rumelien. Göttingen 1840. II. 110. Boué A., Ueber die sogen. Centralkette der eur. Türkei. Akad. székf. LIII. k. (1866.)

A Moráva és a Vardar völgyei, melyek a Czrna Góra (Kara Dagh) és a Ruján közti alacsony közbenső nyereggel függnek össze, két félre osztják a félszigetet. A nyugati részen a főhegységek többnyire északról délre, vagy északnyugatról délkeletre húzódnak, míg a keleti oldalon a nyugatról keletre haladó irány a túlnyomó. Először is a keleti részről fogunk szólni.¹⁾

I. A Balkán (Sztára Planina).

1. *A szerb előhegységek.* Az Orsova melletti Dunaszorulat jobb partján Szerbia meredek hegyei emelkednek. Innen kezdve több hegyláncz délre tart; nyugaton a Moráva völgye, keleten a Duna melléke és a Timok földje határolja. Különösen említendők itten a Pek folyó mellett elterülő gazdag ércztartalmú hegyek és a kopár *Mirocs* meredekai. Ezekhez csatlakozik az *Omolye*, melynek déli folytatását *Golubinye*-nek nevezik. Ettől délre emelkedik a *Rtany* (bolgárul: *Хъртен*²⁾, egy különálló, körülbelül 1300 méter magas piramis, mely minden oldalról messze távolból látható. A *Rtany* délnyugati lejtőjét szép fenyves borítja; az északkeleti oldala igen meredek. Csúcsáról, melyre lóháton is lehet felmenni, látható az egész Timokföld, a Duna távolfekvő tüköre, Oláhország beláthatatlan rónasága, a Balkánnak égbenyúló ormai, a Szucha Planina, a Jasztrebác, mely utóbbi mögött feltűnik a Kopaonik, továbbá a Moráva völgye, az erdős Sumadia, északon a Bánát síkságai és a Kárpátok nyúlványai.³⁾ A *Rtany*tól délre, a Moravicza folyócska által elválasztva, *Alexinácz* szerb határ-városka felett, az *Ozrjen* emelkedik. Ettől délkeleti irányban egészen a Balkánig mészkőhegyek vonulnak, melyeknek magassága alig haladja túl a 300 métert; elválasztó határt képeznek a *Nisava* és a *Timok* mellékvizeti közt.

A *Timok* völgyének nyugati szélét a nevezett hegyek,

¹⁾ Hahn G., Reise von Belgrad nach Salonik. 2. Auflage. Wien 1868. 148.

²⁾ A bolgár *ъ* úgy hangzik mint az angol *u*, pl. *but*, *cut*-ban. (e-be hajló *ö* hang.) Helyesebbnek tartottuk a cýrilli betűvel jelölni, minthogy a latin átírás (*à* vagy *ù*) téves.

³⁾ Kanitz F., Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Wien 1868, 31.

a Mirocs és a Rtany képezik nyúlványaikkal együtt. Keleti széle már a Balkánhoz tartozik. A Sztollal szemben, a Timokon túl emelkednek a Balkán előhegyei, Szerbia keleti határlánczolata, legnagyobbbrészt bükk-erdőkkel fedett mészkőhegységek. A *Kadibogaz* nevű helyen egy, csak legujabban Kanitz F. által felfedezett római út vezetett át a Timok völgyéből az Arcsár folyóhoz, összekötvén Naissust (Nis) a belgrádi ősrégi út mellett Konstantinápolylyal és Ratariával (Arcsár) a Duna mellett. Most el van zárva a szerb határláncz által; az átjárat a Timok völgyéből Vidinbe most tovább északra van a Vrska Csuka csúcsa mellett. A hegytetőkről (pl. a Babin Nosról) messze kilátás nyílik Bulgáriába és Oláhországba. A Timok felső környéke szintén a mészközethez tartozik és erdőtlen, meredek és magas sziklakkal van fedve. Itt sok barlangot lehet találni, különösen jégbarlangokat és igen sok tölcseralakú torkolatot, melyeket szerbül *Vrtacse*-nak neveznek, és melyekben a lehajtott kövek sokáig visszhangzanak, míg a fenékre érnek. A medvék és a vadkanok a Balkánból tévednek ide; a fajok is olykor megjelennek.¹⁾

2. *A Balkán jellege.* Az Ivánova Liváda (Iván rétje) tetején Szerbia és a nisi és vidini pasaságok hármashatárán egy szerb karaula (határőrség) áll. Ott kezdődik a tulajdonképpeni Balkán. A „Balkán” elnevezés török eredetű és egyszerűen hegységet jelent. Az ó-korban *Haemusnak* (*Αἶμος*) hítták ezen hegylánczot. A bolgárok a Balkánt mindenütt, a Timoktól a tengerig *Sztára Planinának* (vén hegynek) nevezik,²⁾ a törökök *Khodzsa Balkánnak* (főhegységnek).

A Balkánnak északi oldala mindinkább a Duna felé lejtősödik, részint alacsony hegysorokban, részint lépcsőszerű fensíkokban, részint pedig lejtős sík alakjában. Déli lejtője azonban meredek és kopár és Pirottól kezdve

¹⁾ Dr. Mačaj, Beschreibung des Knjaževacer Kreises. „Glasnik“ der serb. gelehrten Gesellschaft (1866) XIX.

²⁾ Tévesen helyezi ezt a nevet némely térkép a nyugati Balkánba. E nevet legelőször Gundulić raguzai költő († 1638) Ozmán cz. eposzában (III. 53) találjuk; a Khodzsa-Balkán elnevezést eddig egyaránt alkalmazták majd a nyugati, majd a központi csoportra.

Mezembriáig körülbelül 60 mértföldnyi hosszúságban formászerinti falat képez. Csak három helyen van megszakítva összekötő hegynyergekkel, melyekkel a párhuzamosan haladó középhegységgel összefügg. Ezen hirtelen déli meredekség egy elválasztó hasadás folytán származott, mely alkalommal a délfelől csatlakozó hegylánczok nehánynak kivételével (a középhegység vagy Szrêdna Góra) alásüllyedtek. Az óriási sziklafal tövében számos meleg forrást és mindenféle vulkanikus kőzetet találhatunk.¹⁾ Ezen alkotása folytán a Balkán nagyon hasonlít a cseh Érczhegységhez. Délfelől nagyszerű látványt nyújt; északról sokszor semmi meglepőt sem mutat. Magas tezejéből csak ritkán szökell fel egy-egy feltűnő hegyorom.

Az Iszker folyó kétfelé választja a Balkánt, nyugati és keleti részre. Leírásunkban keletről nyugatfelé fogunk haladni. A nyugati rész még kevésbé ismeretes. Az utóbbi években a — fájdalom — korán elhalálozott Lejean és főleg Kanitz²⁾ nagy figyelmet szenteltek neki, hanem tanulmányútaiknak eredménye még nincsen egészen nyilvánosságra hozva.

3. *A nyugati Balkán.* Nem messze az Ivanova Livadától (körülb. 950 méter) a *Szveti-Nikola-szoroson* át (1384 méter) a Nisavától a Lom-területbe egy út vezet, melyet 1863-ban stratégikus okokból Mithád pasa építtetett; addig Nis és Vidin közt nem volt összekötő út török területen, mert a régi út a szerb forradalom óta idegen kézben volt. Kanitz F., kinek a nyugati Balkánra vonatkozó kutatásokat és felfedezéseket köszönjük, a nyugati rész számára behozta a *Szveti-Nikola-Balkán* elnevezést. Valamivel tovább emelkedik a *Tri Csuki*, Pirot, Berkovicza és Bêlgradcsik városok közt. Csúcsáról látható a Duna a mellette fekvő Vidin, Arcsár és Orêhovó³⁾ városokkal, a Szucha Planina, a Rtany, Szofia, a Vitos és a Szamo-

¹⁾ Hochstetter F. dr. Reise durch Rumelien, Mittheil. der k. k. geogr. Gesellschaft. XIII. 1870. 598.

²⁾ Kanitz F., Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographische Reisestudien. I. Band. Leipzig 1875.

³⁾ A bolgár t-t ê-vel írjuk körül; az egyes nyelvjárások szerint é, ea, ja, a-nak ejtik ki. Itt Orjahovo (a különféle térképeken Rahovo, Oreovo).

kov környéki hegyek.¹⁾ A folytatólagos hegyláncnak neve *Berkoviska Planina*, Berkovicza várostól, mely északi oldalán fekszik, a mint egyáltalában a Balkánnak egyes részeit többnyire a közel fekvő városoktól szokták elnevezni. Ez a hegység pusztá egész a tetejéig és 2000 méternyi magas; annál a hóval fedett helynél, hol egy négy karautól őrizett út Berkoviczáról Szofiába vezet, svájci tájképet tüntet fel. Tovább haladva kelet felé a hegygerinczen azon szakadáshoz érünk, melyen az Iszker áttör, hol a folyó a magas szofiai medenczéből nagy mélységen át utat tört magának a Duna felé.

Idáig a mész- és homokkőből álló főhegylánc mindkét oldalán meredek. A déli lejtőn magas, meredek sziklafalak közt, melyek oly kopaszok mint a dióhéj, a Nisava völgye és a szofiai medencze terjed ki.

Északon nemcsak ezen részhez, hanem az egész Balkánhoz egy párhuzamosan haladó mészkőhegység csatlakozik, mely legnagyobb részt erdőkkel van borítva és melyet a Duna mellékfolyóinak felső folyásai, a Lom, a Czibra, az Oguszt és több folyó szel át, melyeknek forrásai mind a főhegyláncból fakadnak. Ezen előhegyeknek nyugati részét a *Sztolovi*-k képezik az Arcsár és a Lom között. Köztük és a Balkán közt van egy regényes sziklás vidék, melyen Bêlgradcsik erőd fekszik. Sötétpiros homokkőből való óriási oszlopok, koszorúzva facsoportozatokkal, phantasztikus alakban 200 méternyi magasságon túl emelkednek és csermelyekkel elválasztva, buja zölddel környezve sajátos csoportokat és fasorokat képeznek, hasonlóan egy elkövesedett városhoz tornyokkal, várakkal, házakkal, hidakkal, szobrokkal és hajókkal, emberekkel és állatokkal. Ezen csodás mesevilágot Kanitz fedezte fel.²⁾ Ő előtte csak futó átmenében Blanqui látta meg, ki elragadtatással ezt írja:³⁾ „Az ollioulai szorosok a Provenceban, a pancorboi szorulat Spanyolországban, az Alpések, a Pyrenäek, Tyrol és Svájc legregényesebb hegyeiben semmi sincsen, mit

¹⁾ A bolgár hajdúfőnöknek, Panajot Hitovnak, ki sokszor járta be az egész Balkánt a Fekete-tengertől kezdve Szerbiáig, emlékiratai: *Bolyongásaim a Sztára Pleninán*; Bukarest. 1872. 151.

²⁾ Kanitz F., *Donau-Bulgarien und der Balkan*, I. 260-266.

³⁾ Blanqui M., *Voyage en Bulgarie*. Paris, 1843. 150.

azokkal összehasonlítni lehetne.“ Ezen előhegyeknek egyik, valamivel keletre elterülő részét *Vraczanszka Planina*-nak híjják. Vraczának, mely eléggé tekintélyes város, kiválóan festői fekvése van. A ki északfelől jön, az a város mögött óriási mésztömegeket lát, melyek hófehérek és kopaszok, és oszlopok és csipkeszerűen osztott csoportok alakjában tornyosodnak a magasba. A Leva folyó innen ered egy gyönyörű sziklahasadékból.¹⁾

4. *A keleti Balkán.* Az Iszker átszakadása mögött emelkedik a *Murgas Planina*, melyet a bolgár népdalokban annyiszor megénekeltek, ennek csúcsáról messze kilátás nyílik, mélyen le az Iszker alá, Szofiára és ennek egész medencéjére, a Rylra, a Rhodopéra, északon a Pirotra, a Vraczára és Plevenre. A Murgastól keletre haladva egy szoroshoz jövünk (1340 méter), melyen át egy út vezet távíró vonallal. Ez azon új út, mely Szofiát a törökök által újonnan a Balkánban nem régen alapított Orchanyéval összeköti. A hegygerinczek következő részei a *Bunovszka* vagy *Etropolszka Planina*, melyről Szofiát, a Vitost és a Rhodopét láthatni, a *Mirkovszka Planina*, melyet egy nyereg az Ichtiman középhegységgel köt össze, a *Zlatiska Planina* Zlaticza város felett, mely a hegység déli oldalánál egy termékeny és népes völgyben fekszik, és végül a *Lzszenszka Planina*; ennek északi oldalát nagy tölgyesek és bükkösök borítják. Tovább haladva a *Kliszurszka Planinára* érünk, hol a Vid forrásai vannak; déli lejtős nyúlványaihoz a közép Szrédna Góra csatlakozik. Tovább keletfelé emelkedik a *Szopotszka* vagy *Trojánszka Planina*²⁾ az Ozma forrásai felett, körülbelül 2000 méternyi magasságra; az egész hegység csupasz és gazdag réz- és ezüstbányákat rejt. E részen a Balkánon Trojából Szopotba nyolcz óra alatt érünk egy hegyi ösvényen, melynek neve *Trojánszkata pęteka*. A déli fal (csillámpala és ósagyagpala) mindenütt nagyon darabos és kihalt, töve pedig zsinóregyenes; az egyenes, de mélyen bevágó torkolatszerű völgyek nyílásai előtt falvak vannak.

¹⁾ G. Lejean, Voyage en Bulgarie, Le Tour du Monde XIII. 1873, 146. Rockstroh, Ueber den Balkan. Mittheil. der k. k. geogr. Ges. 1874. 445.

²⁾ Die Orte Etropol und Trojan an der Nordseite, Mirkovo, Bunovo, Lzszena, Kliszura, Szopot unter der Südwand.

Azon helyen innen, hol egy granitnyereg a Balkánt a Szrêdna Góra (Karadzsa Dagh) keleti részével összeköti, két csúchoz érünk, melyen még júniusban sem olvad el a hó. Ez a két csúcs a *Mara Gedik* Karlovo és a *Kadimlia* Kalofer mellett. Északon Kazanliktól, mely gyönyörű vidéken fekszik hatalmas hegylánczok és terjedelmes rózsamezők közt, *Sipka* falu mellett (572 mét.) a Balkán főszorosa (1446 m.) kezdődik, mely a Tundza völgyéből a Jantra folyóhoz vezet át. *Oazan-nak* is hívják; két karaul őrzi. Az utat Mahmud szultán építtette; délfelől roppant meredek és rossz.

Innen veszik kezdetöket a Balkán őserdői, elrejtve zord hasadékokban és csaknem hozzáférhetetlen magas völgyekben. A hegyláncznak eme része granitból és gneiszből áll. A Balkánnak legmagasabb és legregényesebb része itt van Sipka és a szliveni szoros között és körülbelül 15 mértföldnyi hosszú. Kopasz és sziklás nyereg emelkedik magasan a mélyebben fekvő sűrű bükkfaerdők fölé. Ez a járatlan hegység századok óta képezi a bolgár hajdúk (klefták) kedvencz tartózkodási helyét; minden hegynek, minden torkolatnak, minden forrásnak van náluk neve, mondája, dala. Hanem ezen szellős hegységben csak nyáron lehet tartózkodni. E vidéknek téli képét legjobban festi Panajot Hitov hajdúfőnök nevezetes feljegyzéseinek egyik helye; „Őrünten zúgott a szél, vakító fehérén csillogott a hó, a folyók és a patakok panaszos morajjal hömpölyögtek tovább, a farkasok üvöltöttek a hegyekben és csak itt-ott rikoltott egynehány téli madár, — egyébként semmit sem lehetett hallani és látni. Mi csak roppant nehezen tudtunk előrenyomulni; olykor-olykor besülyedtünk a hóba. Ez éjjel alig 300 lépésnyire tudtunk előbbre haladni; a szél kénye-kedve szerint hányt minket ide-oda és közben leterített.”¹⁾

A déli oldalon Tordicza falú felett, a hová Jelenából gyalogút vezet át a Balkánon, a *Tordiska Planina* (vagy *Csemerna*) emelkedik koszorúzva középkori romjaitól. „Innen” — beszéli Panajot — látni a Szakar Planinát, Drinápolyt, Philippopolist, sőt a Doszpátot (Rhodopét) is. Fordulj jobbra és megpillantod Jelenát, Bebovot, Trnovot,

¹⁾ Panajot Hitov emlékiratai 40; 149.

Gabrovot, Plevent. E magaslatról meglátjuk a Tundzsa folyót is partmelléki rózsavirányaival. Ha délfelé nézsz, egy síkságot látsz és sok folyót! ha a Duna felé veted tekintetedet, dombvidéket fogsz látni és ligeteket. Az erdőket megvilágtítják a bolgár nap sugarai, a zöld mezők-ből előcsillámlanak a vörös keremidák (cserépszindelyek); fehér házikók bújkálnak szilva-, dió-, körte- és meggyfák közt, a folyók pedig úgy ragyognak a nap fényében, mint az ezüstös övek.¹⁾ Továbbra van egy szoros (1104 m.); törökül *Demir Kapu* (Vas-kapu), bolgár nyelven *Vratnik*; a byzantinusok *Πύλαι Σιδηραί-ja*.²⁾ Ezen át vezet egy út Szlivenből Sztára Rêka mellett Trnovóba. Szliventől északkeletre közvetlenül a síkságból a meredek *Csatalka* (törökül *Csatal Dag*) emelkedik; hatalmas hegyoszlop quarczporphyrból, mely rendetlenül szaggatott szikla-csúcsokban végződik (1054 m.).³⁾

Innen kezdve a Balkán hatalmasan szélesbedik, még pedig három hegylánczban. Az északi láncz (az eddigi térképeken a *Kis-*, vagyis *Kücsük-Balkán*) egészen a nagy Kamcsijáig terjed; északon Ozman Pazar mellett a *Bınar Dag* csatlakozik hozzá és a Sumen környéki hegyek, melyek mögött a Deli Orman (törökül: bolondok erdeje) síkság terjed el. A középső hegyláncz, melyet közönségesen *Sztara Planina*-nak neveznek, keletfelé húzódik egészen a két Kamcsija egyesüléseig. A déli hegylánczot a kis Kamcsija völgye választja el a thrákiai síkságtól és a tengertől; Szliventől északkeletre *Matejszka Planina*⁴⁾ a neve.

A Kamcsija két folyóból ered; valamennyi folyó közül, mely a Balkánból fakad, csak ő nem folyik függélyesen a hegyláncz felé délről északra, hanem vízszintesen, nyugatról kelet felé. A *Goléma Kamcsija* (a nagyobbik; törökül Bojúk vagy Akali Kamcsik) Ticsa (törökül Csitak) mellett ered és Prêstáva (Eszki Stambul, Marcianopolis) ó-bolgár város mellett elfolyván, északi

¹⁾ Panajot Hitov emlékiratai 40; 149.

²⁾ Choniates Niketas egyik levelében 1187. C. Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi I. 78.

³⁾ A magasság Boué szerint, Turquie d'Europe I. 92. V. ö. Hochstetter id. m. 588.

⁴⁾ Térképeinken: Vodo-Balkán.

irányban kanyarodó ívvel a tenger felé hömpölyg. A *Malka* vagy *Luda Kamszija* (Kücsük vagy Deli Kamszik, a kisebbik vagy bolond K.) a középső és a déli hegláncz között fakad Rakovo mellett. Szandukli falvánál mind a két Kamszija egyesül és egyenes keleti irányban a tenger felé siet.

A Balkánnak eme részét, mely porphyrral megsza-
kított krétából áll, legnagyobbbrészt erdők borítják. Az
erdők bükkből, tölgyből, gyertyánfából stb. állanak és
gazdagok medvékben, farkasokban, rókákban, őzekben,
szarvasokban és nyulakban. Ezen a részen három neve-
zetes hegyi út van. A nyugati, melyen csak a teherhordó
állatoknak lehet járni, Szlivenből a Matejszka Planinán
át Icsera falúba (törökül Vecsera) vezet; átmegy a Luda
Kamsziján, elhalad Zsernava faltú (Basköi) városkánál és
a középső lánczon innen Kotel („az üst“, törökül Kazan)
városát éri; innen egy szoroson át (624 méter) Ticsába
jutunk a Goléma Kamsziján át. A másik két út Karna-
badból indul ki (210 méter). Kettőjük közül a nyugati
a déli láncz egyik összekötő nyergén át a Luda Kam-
sijához vezet és innen a *Kotlenszki Buaz* szoroson keresztül
Kotelba, hol az előbbihez csatlakozik. A keleti, melyen
Mahmud szultán utat építtetett, a Tundzsa és a Luda
Kamszija (300 méter) vízválasztója mellett áthalad Koma-
rovón, úgyszintén a Luda Kamsziján és Csalikavaknál a
Balkán középső heglánczára (402 m.) vezetvén a Go-
léma Kamszijáig ereszkedik le és tovább megy Sumenbe
(257 m.)

A Balkánnak legkeletibb része az *Eminé Balkan* (kö-
rülbelül 1000 m.), a Fekete-tenger mellett végződik az
Eminé fokban (a középkorban Cavo di l'Emano¹⁾ Ugyan-
ott van egy hasonló nevű város is, a középkori Em-
mona²⁾ Aitosz mellett (143 m.) Thrákiában vannak a
Balkánnak legkeletibb szorosai, melyek közül az egyik
Boghazderén át a Kamsziját éri el, a másik pedig (*Nadir
Derbend*) jobban a tenger felé Varnába vezet.

5. *Dobrudzsa*. A Balkán legkeletibb részétől északi
irányban vonúl a Dobrudzsa (a régieknél Scythia minor),

¹⁾ Canale, Della Crimea. Genova 1855. II. 362.

²⁾ Miklosich et Müller, Acta patriarchatus Cpol. I. 1, 367.

egy egyenes fensík (100—200 m.), mely meredek lejtővel bocsátkozik alá úgy a Dunához mint a tengerparthoz. A Duna torkolatánál közelében a Dobrudzsa, melyet itt félszigethez hasonlóan a Duna és a tenger zár be, erdős hegyesomóvá lesz, melyből Babadaghnál a *Szakar Bair* (515 m) emelkedik fel. A Dobrudzsa a magyar alföldet juttatja eszünkbe. Legnagyobbrészt legelőben dús, fák nélküli pusztát képez, melyen nomádéletű pásztorok laknak; kik juhaikkal s kecskéikkel Erdélyből is jönnek át (mokkanusok); csak igen csekély része, a falvak körül, van kiművelve szántóföldekké és kertekké. A Dobrudzsa elnevezés a XIV. század végéből ered és Dobrotics bolgár fejedelem neve után származott.¹⁾

2. Sztrandzsa.

Thrákiának keleti részét, a Pontusz mellékét, egy hegyláncz zárja be, melyet közönségesen *Sztrandzsának* hívnak.²⁾ A Balkántól ezt a hegységet egy vulkanikus felvidék választja el számos szabályosan képződött kúpjaival (a Kücsük Bakadzsik körülbelül 700 m.), mely a Tundzsától a tengerig nyúl. Egy termékeny, részben posványos síkság magában a Balkán tövében terjed ki. A Sztrandzsának eme mészhegysége, melyet eddig csak kevéssé kutattak, a tenger felé meredeken ereszkedik le, a thrák síkság felé pedig alacsony lejtővel. Erdők borítják, számos sziklavölgyekkel átszaggatva és tele van barlangokkal, melyek a népmondák szerint a Balkán alatt a Dunával közlekednek. Az erdős ormok sokszor 1000 méteren felül is emelkednek. Van itt sok terjedelmes tölgyes, melyekben a bolgár hajdúk egészen Konstantinápoly közelébe jutnak. Ezen hegyláncz a Boszporusz felé a byzanci félszigetben végződik.

Azon szögletben, melyet a Maricza a Tundzsával képez, északra egy napi járásnyira Drinápolytól a *Szakar*

¹⁾ Peters K. F., Reisebriefe eines deutschen Naturforschers aus der Dobrudscha. Oest. Revue, 1865. IV.-VII. 1866. VIII.-X. XII. Gundúlić leírja a Dobrudzsát is (III. 63. skvv.) Dobrotics felől lásd a XXII. fejezetet.

²⁾ Ez a név tulajdonképpen csak egy kis részre vonatkozik Isztrandzsa mellett Szaraj közelében. Egész hegylánczokra vonatkozó elnevezések a félszigeten általában meglehetősen ritkák.

Planina emelkedik, egy egészen magában álló tölgyekkel borított gránittömeg (körülbelül 900 m.), melyet minden oldalról nagy távolságban láthatunk. A középkorban görögül *Paraoria*-nak, szlávul *Szkrytnajá*-nak nevezték. Tőle nyugatra a Mariczán túl Harmanli mellett vannak a Rhodope gránitalkotású előhegyei, keleten a hat órányi hosszú Tundzsaszorulaton túl a Sztranzsa nyúlványai.

A Propontis nyugati partjának hosszában a Sztranzsától délnyugati irányban egy alacsony hegysor vonúl, melynek neve *Tekir Dag*. A szárosi öböl mellett ketté válik. A délnyugati rész betölti a thrákiai Chersonesust, a nyugati pedig (*Kuru Dag*) a tengerpart hosszában a Maricza torkolatáig terjed; itt Enosznál kiemelkedik a *Csatal Tepe* (396 m.), melyről pompás kilátás nyílik a tengerre és a szigetekre.

A Rhodope, a Szakar Planina, a Sztranzsa, a Tekir Dag és a Kuru Dag között egy több napi járásnyira terjedő síkság van, melyet a Maricza, az Ergina és ezeknek mellékfolyói szelnek át, közel 150—200 méternyi magasságban a tenger színe felett. Ez az egyhangú thrákiai síkság oly síma mint a tenger, se fa, se hegy nem látszik rajta, talaját részben homok és agyag, részben pedig fekete, de műveletlen szántóföld képezi. Csak helylyel — közzel fedi egy kis törpe-cser bokor. Legnagyobb része egyhangú legelő, de ezen is több a bogács, a mályva és a szegfű mint a fű. Nyáron az égető napsugarak hevében merő pusztasággá változik. Nyáját csak ritkán lehet itt találni; inkább gólya, kánya- és csóka-rajokat, a földnyílásokban pedig számtalan teknősbékát.

3. A Sztrêna Góra. (A ruméliai középső hegyláncz.)

A Balkán déli oldalával párhuzamosan Szofiától Szlivenig egy másik hegység vonúl, a melyet csak nem régen Hochstetter vizsgált meg és *ruméliai közép-hegység*-nek nevezett el.¹⁾ Eddig csaknem kizárólag azonosnak tartották a Balkánnal. A Sztrêma és a Topolnicza, a

¹⁾ Hochstetter, 600 skvv. Boué, La Turquie I. 94. csak a Karadzsa Daghról szól. Már Konstantinus pápa térképén Philippopolis kerületéről, *Ἐγχεριδιον τῆς επαρχίας Φιλιπποπόλεως*, Bécs, 1819. helyesen vannak feljegyezve a Sztrêna Góra, a Karadzsa Dag és a Haemus.

Marica mellékfolyói három részre osztják, melyeket Hochstetter Karadzsa Daghnak, Szrêdna Góranak és Ichtimanusi középhegységnek nevez. A bolgárok azonban az egész hegylánczot a Maricza forrásaitól kezdve Jambolig mindenütt Szrêdna Góranak (vagy Szrijadna, Szrednya G.) nevezik, azaz: középső hegységnek.

A keleti Szrêdna Góra (törökül *Karadzsa Dagh*) Jambol mellett kezdődik és keletről nyugat felé párhuzamos irányban a Balkán mellett húzódik egészen a Tundzsa forrásának környékéig. Gömbölyű, erdőkkel borított ormai 1000 méternyi magasságot érnek el. A Balkán és eme hegyláncz közt helyet foglal a felső Tundzsa-medence, mely két óriási hegyvonallal közé szorított rózsavirányaival egyike a világ legszebb vidékeinek; itt fekszenek Kalofer (650 m.) és Kazanlik (442 m.) városok. A Karadzsa Dagh déli oldalán nincsenek erdők, hanem szőlők. Aljánál kezdődik felső Thrákiának beláthatatlan rónasága, mely az ő sötét-fekete termőföldjével Törökországnak igazi magtárává lett. A távol ködében meglátszanak a Rhodope körvonalai. A déli lejtőn egy gyümölcskertekből álló öv kígyózik, melyben igen sok falú rejtőzik. Valóságos kertben fekszik Sztára Zagora vagy Zselêznik (234 m.) bolgár város és tovább keletfelé Jeni Zagora (158 m.).

A tulajdonképpeni középső *Szrêdna Góra* (újgörögösen *Μέσση ὄρος*, törökül *Orta Dagh*), mely az egész közép-hegylánczban a legmagasabb, egy természettől elkülönített egészlet képez, mely párhuzamosan vonul a Balkánnal és körülbelül 1700 méternyi magas. Keletfelől a Sztrêma elválasztja a Karadzsa Daghtól, nyugaton a Topolnicza az ichtimanusi hegységtől. A Szrêdna Góra és a Balkán közt fekvő völgyben a Gjopcza keletre folyik (a Sztrêmába) a Topolnicza pedig nyugatra; e két folyó forrásait egy alacsony nyereg választja el, a hol a *Prokod-szoroson* át Kliszurából Zlaticzába juthatni. Ezen, még nagyon tökéletlenül ismert hegységnek ama része, mely a Balkán felé néz, meredek. Délfelé meglehetősen gyöngéden ereszkedik alá; ez oldalának felsőbb vonalain erdők borítják, alább pedig szőlővel van beültetve és nagyon népes. A Szrêdna Góra főbb helységei a bolgár Koprivsticza és Panagyuriste városkák.

Az *Ichtimáni közép-hegység*, melyet az előbbtől a Topolnicza mély szorúlata választ el, a Balkánt összeköti a Ryllel és a Rhodopével és e szerint a félszigetnek többi, egész hegyhálózatával. Egyszersmind vízválasztót is képez a thrákiai síkság és a szofiai medence közt, tehát a Maricza és a Duna mellékfolyói közt. A Balkánnal egy nyereg köti össze (835 m.), melyen út vezet Zlatinából Szofiába. Azon a ponton, hol a Rylből kiindul, vannak a Maricza forrásai és a *Momina Kliszura* szoros (bolgárul szűzek szorosát jelenti; török neve *Szulu Derbend* 1037 m.) mely Szamokovból Thrákiába visz át.

Az Ichtimáni hegységen a félszigetnek legfontosabb útja vonul át, mely Konstantinápolyt Belgráddal összeköti. Ha valaki Thrákiából jó, akkor Vétren (Hisszardzsis) helység mögött előbb egy három óra hosszúságú szoroson megy át; ezt a rómaiak *Succi*-nak hítták, most *Trojánova Vráta* (Traján kapúja), vagy *Kapudzsik* a neve (809 m.). Azután egy szép völgybe száll le az ember, hol Ichtimán (610 m.) városka fekszik a Mstivir mellett, mely a Topolniczának egyik mellékfolyója. A régiebb térképek hibásan teszik a Balkánon túli Vidhez és képzelt szorosokon keresztül a Balkánon át a Duna mellékfolyójává. Az út a maga további hosszában áthalad a Maricza és az Iszker vízválasztóján (840 m.) és Szofia városának nagy medencéjébe (bolgárul: Szrêdecz) száll le.

4. A Vitos és a Ryl (Scomius).

A félsziget kellő középpontjában, a Marica, az Iszker, a Sztruma és a Nisáva forrásainál, a szrêdeczi medence és a Kösztendil és a Moráva völgye közt egy óriási hegycsomó emelkedik. A legujabb időig ez mind ismeretlen vidék volt. Csak azon topographiai vizsgálatok alapján, melyeket az európai Törökországban tervezett vasút érdekében tettek, fedezték fel ezt az ismeretlen hegytömkeleget, főképpen pedig Hochstetter munkálatai folytán.¹⁾

A legmagasabb hegyek itt a *Vitos* és a *Ryl*. A kettőt

¹⁾ Hochstetter Nándor tanár, *Das Vitos-Gebiet in der Central-Türkei* (Petermann's Geogr. Mitth. 1870. I.)

összeköti a *Verila Planina* láncza az Iszker és a Sztruma vízválasztója mellett. A Verilától kelet felé a fensíkalakú *Konyavo* és a *Vrbina Planina* húzódik. Magából a Vitosból nyugat felé halad a *Golo Brdo* erdőtlen fensíkja; észak felé a *Lilin Planina*, melyhez a Nisáva és a Moráva közt egy terjedelmes hegycsoport csatlakozik. Ezen össze-vissza kuszált hegyszorosban vannak a radomiri és a dupniczai tavak medenczéi¹⁾ és az Iszker mély völgye Szamokov mellett. Ezen a vidéken lakik a bolgár Sopen törzs.

A *Vitos*,²⁾ egy óriási syenittömeg, minden oldalról nagyszerű látványt nyújt, a mennyiben csaknem kör-alakú alapon egy tűzhányó kúpjához hasonlóan egészen 2300 méternyire emelkedik a tenger színe felett. A déli lejtősséget alpesi legelők borítják, az északi erdők, melyeknek odúiban számtalan medve tanyázik. Felül egy sziklás és mocsáros lapályból egy hatalmas szikla pyramis emelkedik. A csúcsról szédlítő mélységben, a hegy tövében láthatni Szofia városát (535 m.), láthatni a Balkánt, mely jóval alacsonyabb, mint a Vitos, továbbá a Ryl és Rhodope hatalmas sziklatömegeit, és a félsziget közepében az összes, félig ismeretlen hegytömkeleget. „Én már előre látom“, mondja Boué, „hogy ha török vasutak lesznek, akkor az alpesi clubnak tagjai, a turistáknak csapatai a Vitoshoz fognak sietni. Akkor itt is egy vendéglő lesz, mint a Rigin és az alsó állomás Radomir, Szamokov, vagy Szofia lesz. A magas Olymposon fekvő Tempe regényesen szép, Vodenā Makedoniában pedig pompás. Hanem a kilátás a Vitosról mindent fölülmúl. Hol van a világon egy ilyen gyönyörű kilátás, egy ily könnyen megmászható csúcsról?“ Szofia és a Vitos elválaszthatatlanok, mint Nápoly és a Vezuv,

¹⁾ Hibásan van írva Dubnicza; nem dub tól (tölgy) származik, hanem az ó-szláv dupl-tól — üreges, dupina, dupkabarlang.

²⁾ Némelyek Vytos-t írnak. Ezen névnek legrégibb említését a bolgár Sišman (e néven III. 1365-1393.) czár egyik oklevelében találtam, melyet az Isten anyjáról elnevezett kolostornak, „iže jest v Vitoši“ adott Šafařík, Památky dřevníhó pisemnictví Jihoslovianuv. 2. kiad. Prága, Tempszky 1873. 108. (Régi délszláv emlékek.) Gundulić (Ozman III. 52.) szól a Vitos-ról, melynek „orna tölgyek közül emelkedik ki, melyek a jégből törnek elő.“

mint a Fokváros és a Táblahegy. Nyáron a hegycsúcson fekete zivatarfelhők gyűlnek össze, hogy viharos zúgással a zöldelő síkságra ereszkedjenek. De ha a hegynék csúcsa téli mezbe öltözik, akkor ott van a tél és iszonyú szélvészek zúgnak a róna felett.¹⁾

A bolgár Moráva és Nisava közt három magas hegyláncz emelkedik, melyek még nagyon kevésbé ismeretesek, egyikfelől a Vitoshoz csatlakoznak, másikfelől azon hegyekhez, melyek a Sarhoz símúlnak. Hochstetter ezen csoportot *felső-mőziai hegységnek* nevezi. A legkeletibb hegyláncz a *Lilin* vagy *Lélin Planinának* melaphir csoportja, mely a Vitosnál kezdődik és észak-nyugat felé egész Pirótig terjed, a kúpalakú ormoknak és sűrűn egymáshoz sorakozott hegygerinczeknek hosszú sorát képezve. Ettől nyugatra van egy alpesi jellegű mészkő-hegység (egy részét *Baramun Planinának* nevezik), meredek ormokkal, iszonyú vad völgyhasadékokkal áttörve, melyeknek meredek sziklafalai 400 méternyi magasságig fölülemelkednek a Szukava zúgó mellékfolyóin, melyek a Nisavába sietnek. Egy regényes völgykatlanban fekszik Trn városka (612 m.) Trntől észak-nyugatra egy hegyet összes környezetével *Sznyegpolyének* neveznek (bolgárul hómező, törökül Isznebol). Trntől nyugatra fordúlva, a Vlaszina folyónál a *Vlaszinának* meredek csillámpala hegységét találjuk, mely a Sztrumától észak felé egész Nisig terjed és iszonyú meredek lejtővel a Morávához ereszkedik le.²⁾ Alant a legvadregényesebb erdő- és földhasadékok által beszaggatva, egyenes, erdőtlen gerinczczé lesz, melyből számtalan hegycsúcs 1900 méternyi magasságra emelkedik. Ezt a felföldet víg és barátságyszerető bolgárok lakják. A völgyekben kukoriczát és kendert termesztene; még 1250 méternyi magasságban megterem a zab, köles és árpa. A leggyönyörűbb alpesi legelőkön majorok és ménések, csordák és juhnyájak vannak.³⁾ Ezen hegységnek legészakibb része a *Szucha Planina* Nis mellett („száraz hegy“, 1250 méter), kopasz, világos-szürke ormokkal; a Nisa folyó választja el a Balkántól.

¹⁾ Hochstetter, Das Vitos-Gebiet 88.

²⁾ A régibb térképeken itt valami Kurbecska Planinát találunk, melyet azonban egyik újabb utazó sem talált meg.

³⁾ Hochstetter, Das Vitos-Gebiet 95, skvv.

A Vlaszinától nyugat felé egész a nagy hegynyeregig, mely a Morava és Vardar völgyeit összeköti, számtalan magaslat van. Ezek a kúpalakú tompa csúcsú *Rujánban* végződnek (935 m.) A Rujántól nyugatra az említett hegynyereg mellett látható a *Czrna Góra* (Kara Dagh). Hanem menjünk vissza keletfelé.

A *Ryl* vagy *Rilla Planina* (Rillo Dagh), körülbelül négy mértföldre délre a Vitostól egy óriási kúpalakú szikla-csúcsban (körülbelül 2500 m.) végződik, mely észak és délfelé csipkeszerűen szaggatott és meredek sziklagerinczeket bocsát ki. Keletre e sziklacsúctól egy hegyi ösvény vezet Szamokovtól a Ryl kolostorba. Az Iszker melletti Szamokov (912 m.), mely vasbányái által ismeretes (szamokov bolgárul vashámor), havas éghajlattal bír; itt még június elején is havazik. A szomszédos lejtők csupaszok, zivataroktól megviseltek, számtalan vízszakadástól vannak beszaggatva és távolról úgy néznek ki, mint óriási iszapárak. A vasat a hegyi folyók érzékeny homokjából szedik ki; a Vitosban némi aranyat is találnak. Szamokovtól vezet az említett út a Ryl-zárdához először a Fekete-Iszker hosszában egy vadregényes hegyi tájon keresztül egészen a Fekete- és Aegaeusi-tenger vízválasztójáig (2184 m.) Az út mellett látható egy kis tó, melynek nincsen lefolyása. Ez, a mint újabban kiderült, nem áll magában.¹⁾ Rockstroh tovább keletre követte a két patak-nak folyását, melyeknek összefolyásából ered a Fekete-Iszker és csodálattal szemléli, hogy mindegyikököt sötétzöld hegyi tóból jön, melyek nagyszerű völgyekben apró zsámoly fölé, egymás köré sorakoznak. A tavak megett az utazó egy háton át a Kriva Rjeka vagy Rylához ér le, a mely a Sztrumába folyik és eszerint már az Aegaeusi-tenger rendszeréhez tartozik. Völgyét, melyet több mint 1000 méter magas lejtők határolnak, a fenyő-, bükk- és jegenyefák sötét erdeje borítja. A Ryla is hat tóból ered, melyeknek csendes, mély sötét-kék tükre a vad, hasadékos, szürkés-sárga falak között elrejtve, vízbőségét számtalan zúgó vizesésekben azon sötét erdőhasadékba bocsátja. Homályos tudósítás képezi alapját

¹⁾ Erwin Rockstroh, Die Quellen des Kara Iskra und der Kriva Rjeka im Rilo Dagh. Mittheil. der k. k. geogr. Gesellschaft XVII. 1874, 481.

azon régi híreknek ama hét tóról, melyeken a Sztrymon közel forrásához állítólag átfolyik. Nem messze ezen pompás vidéktől őserdők és óriási hegységek között fekvő réten az alsó bolgáriai Ryl-zárda óriási épülete fénylik. Az utazók azt állítják, hogy ezen táj némely vonásokban a magas Kárpátokra emlékeztet. A Ryl-tavaknak, melyek a Tátra-tenger szemeihez hasonlítanak, lakatlan vidékét medvék és hiúzok lakják; a magaslatokon zergék tanyáznak; az erdőkben szarvasok, vadkanok is találhatók; a sziklaszirtek felett sasok és keselyűk keringenek.

5. Rhodope.

A Rynél kezdődik a Rhodope hegrendszer, 30 év előtt még teljesen ismeretlen volt (ἡ Ροδόπη bulgárul Rudopa), és csak most nem régen lett ismeretes Viquesnel Ágost utazásai folytán. Ezen hegységet a Meszta völgye kétfelé választja. Egyik hegyláncz a tulajdonképpeni Rhodope vagy Doszpat Planina (Despoto Dag), délkelet felé húzódik a felső Maricza és az Aegaeusi-tenger vízválasztójánál először a Mesztat völgy bal szélének hosszában, azután mint a Gjumurdzsina termékeny tengerpart melléki lapály északi széle egészen a Maricza torkolatáig. A Rhodopéból kapja a Maricza nagy mellékfolyóit a Jelidert, Sztára Rékát, Kricsimszka Rékát, Csepelárit és a hatalmas Ardát. Ezen folyók közt a Rhodopenak magas nyúlványai mélyen hatolnak a thrák síkságba.

A Rhodope gránit-, gneisz- és csillámpala hegységekből áll, melyekhez még néhány mészhegy is sorakozik. A hegy aljában tölgyesek és jegenyeerdők vannak, feljebb homályos fenyvesekkel van borítva, a fenyvesek felett zöld alpesi legelők terülnek el, melyekből hómezőkkel festői szürke ormok és hóborított szikla pyramisok emelkednek.

A bolgárok a Ryl és Rhodope határáúl a Pesztera melletti Sztára Rékát tekintik. Leírásunkat azon szorossal kezdjük, mely bulgárul Zselezsna Vrata-nak (vaskapunak) nevezve, északnyugaton Tatar-Pazardzsiktól, Thrákiából Machonia városba vezet, Razlog tartományba. Ezen szorostól keletre az érdekes, a történelemben oly gyakran említett Cepina vidék, egy köröskörül hegyektől körülvett mocsáros völgykatlan fekszik. Ennek a közepén a

hasonnevű város közelében fekszik Batak tó, Batasko jezero, bolgárul Treszavistenek is neveztetik 1½ óra járásnyi hosszú és ½ óra járásnyi széles feneketlen posványokkal környezve, melyek csábító buja rétnék látszanak s már nem egy szerencsétlen embert nyeltek el. Ezen haldús posványos tó partján nem csak darvak, vadludak s más vízi szárnyasok, hanem farkasok, róókák és nyulak is tanyáznak. A tónak lefolyása a Jeliderében van, mely három más patak (Bisztrica, Jagodinka, Alabak) által gyarapodva a thrák síkságba tör elő egy szűk földhasadékban, melyet éjjelenként estétől kezdve egy „vecsernik“-nek nevezett déli szél leng át. A Cepinában sok tágas barlang és meleg forrás van. Egy régi honi monda szerint az egész vidék egyszer egy hegyi tó volt, míg egy földrengés alkalmával a víz a Jelidere mostani folyásán át erővel utat tört magának, magával ragadva egy óriási halat, mely kétségkívül a síkságon „Peszje Pole-nál (kutyaföld) a kutyák eledeléül maradt a szárazon fekvő. Minthogy a czethalat új görögösen állítólag charcharia-nak neveztek, azért a Cepinának északi széle Kar-karijának neveztetik. Itt tehát egy félig földtani, félig ethymologiai mondával van dolgunk.¹⁾

A Karlik csúcsánál ered Sztára Réka, a Maricza egyik mellékfolyója, mely a magasan fekvő Batak városa mellett folyik el, hol a tél 6 hónapig tart, és a gyümölcs állítólag sohasem érik meg. Valamivel mélyebben egy jégbarlangokban és hegyi tavakban gazdag vidéken Pestera városa fekszik. Az Arda forrása felett tornyosodik a *Krusova* (2300 m.), egy nevezetes hegycsomó, melyből egy magas ormokkal ékesített, s az északi lejtőnél szőlővel beültetett oldalág húzódik az Arda és Maricza között egészen Drinápoly közeléig. A főgerincz 2000 méter magas ormaival az Arda forrásaitól keletfelé a Maricza legalsó folyásáig húzódik. Az Arda vidékén a két kevésbé ismeretes felföld Achyr Cselebi és Szultán Jeri fekszik.

A Rhodope nyugati hegyláncza a Sztruma és Meszta között délfelé vonúl egész a tengerig. Dzsumája városánál

¹⁾ A Cepináról kitűnően értesít Zachariev István Географико-историко-статистическо описание на Татаръ Пазарджишкѣ-тъ кааазж. Bécs 1870. (bolg.) A Treszaviste névhez v. ö. a lengyel trzeszawiszce.

büszkén emelkedik a kopár csúcsú *Ariszvanicza* és *Kresna Planina* Melnik (görögül *Μελάνικος*, 400 m.) sziklavára felett a gránitból és gneiszből álló sokáig hófedett *Perin Planina* (törökül *Perim Dag*h), a régi Orbelosz (2700 m.) emelkedik. Tovább délre a Szeresznél van az erdős *Menikion* és mögötte *Bosz Dag*h. A Rhodope ezen része körüljárván a Drama és Zikna városok tágas völgykatlanát, a Sztruma torkolatánál a meredek *Pernar* dolomit hegységgel a régi *Pangaioszsza*l (törökül *Pilav-tepe* 1875 m.) végződik.

6. A Sztruma és Vardar közti hegylánczok.

A Sztruma és Vardar közti területet három, még nagyon kevésbé ismert párhuzamos hegyláncz tölti be a főirányban nyugatról keletfelé. A legészakibb a még eddig be nem járt *Oszogov*¹⁾, egy meredek gneisz hegylánczolat, mely északon a Kösztendil és Egri-Palanka vízválasztó (1180 m.) által a Vlaszinánál levő hegyekkel összefüggésben áll, keleten a Sztruma völgye határolja, mely mögött a Ryl tornyosul, nyugaton az Ovcsepolje síkság, délen a Bregalnicza medenczéje. Nyugati végénél vannak Kratovónak már a középkorban híres arany és ezüstbányái.

A másik párhuzamos hegyláncz a Bregalnicza és Sztrumicza völgyei között a Stipnél a *Plaskaviczával* kezdődik és a Sztrumánál a sötét erdős *Malesovszka Planina* (1600 m.), melynél a félig független bolgár községekkel a Malesova vidéke terül el.

A harmadik hegyláncz a Sztrumicza völgye és a szaloniki tengermelléki lapály között a Vardar szorosai mellett emelkedik. Ez a bolgár népdalokban oly sokszor megénekelte *Bélaszica* vagy *Belics* (1300 m.).²⁾ Ebből egy széles láncz indul ki a Szeresz és Szalonik síkságai között déli irányban egész a tengerpartig.

Kalkidike félsziget erdős érczgazdag hegyei közül,

¹⁾ A térképeken *Dovanicza Planina*; *Hochstetter*nél *Oszego Balkán* is. Régi szerb tudósítások egy legendában a „góra *Oszogovszkajá*“-t említik. (A szerb tudóstárs. *Glasnikja*, 22. köt., 246.); egy okmányban 1347-ből „na *Ozogovu*“ (*Glasnik* 27, 291).

²⁾ *Grigorovič Győző* (Odesszai egyet. tanár) *Очеркъ ученаго путешествія по Европейской Турции*. Egy európai törökországi tudományos utazás leírása. Kazán, 1848. (*Записки казан. унив.* III.) 142. 146.

melyek északfelé a hosszan elnyúlt lejtő által a szt. *Vasziliosz* és *Bazaria* (Besik) tavakkal a száraz földtől el vannak választva, nevezetesen a *Kortyás* (a középkorban Chortiates, 1186 m.) és a *Kolomonda*. A szt. Vasziliosz tó környékét *Lagodinszko Pole*-nak hívják. Kalkidike három félszigetben, Kasszandra, Longosz vagy Szikia és Athosban nyúlik ki. A legkeletibb az *Athosz*, vagy szlávul *Szvetá Góra*, (*Ἁγία ὄρος*, a szt. hegy) a száraz földdel egy Iszthmusz által áll összefüggésben, melyet az ó-szláv okmányokban *Prévlaka*, most görögösen *Πρόβλακας*-nak neveznek. Belsején egy erdős hegység nyúlik szét, mely mindenfelől sűrűn át meg át van növe örökzöld lianalepte növényzettel és általszegve gyönyörű erdőtorkolatokkal. A tó partján a régi híres Athosz zárdák falai fénylenek. Szerzetes állam ez itt és szent hely; emberemlékezet óta semmiféle női személynek nem szabad az Iszthmuszon átmenni. A legdélibb végénél egy világos fehér márványkúp, közvetlen a tengerből egész a felhőig emelkedik, melynek alja három oldalon torony egyenest a zugó hullámokba ereszkedik s csak az egyiken függ össze a száraz földdel. A csúcsot alulról tekintve az ember egészen megmászhatatlannak tarthatná. Felülről látja az ember a távoli azurkék Aegausi-tengert Lemnosz, Thaszosz, Szamótrake, Tenedosz, Szkopelosz, Euboea szigeteket, az Olympusnak, Osszának, Pelionnak távoli ormait a tengerparti Szalonikitól a Kerszoneszig Troaszt és Kisázsianak hegyeit.¹⁾

7. Sar Planina.

A Rujántól nyugatra emelkedik a *Czrna Góra*,²⁾ törrökül *Kara Dag*-nak neveztetik egy elszigetelt barátságatlan hegység, csupasz, sötét szürke falakkal és éles gerincekkel (1200 m.). A Rujántól egy széles erdőtlen völgy (432 m.) választja el a Morava és Vardar vízvá-

¹⁾ Az Athosznak jó leírását lásd Grisebachnál I. 227—345. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, II. köt. Stuttgart 1845. Proust M. A., *Voyage au Mont Athos a Tour du Monde*-ban, 1860. II. 103. sok szép képpel.

²⁾ Aszên Konstantin bolgár czár egyik oklevelében (Aszên 1259—1277.) *Čsrnogóra* (Šafařik, *Památky*, 24.) Črna gora Zegligovnál 1469 (A zágrábi akadémia, Sztarinéja, I. 49; Glasnik, 22. 218).

lasztójától. Ezen völgyön keresztül Belgrádtól Szalonikig egy vasutat építeni volt kedvencz eszméje a nagy érdemű osztrák utazónak, Hahn Györgynek. Nyugatra Czrna Gorát a kacsaniki szoros, mely a Rigómezőt és Vardarvölgyet köti össze, választja el a Sar-tól. A szoroson át a Szaloniktól Boszniaába vezető új vasút mellett egy régi út van, melyet 1794-ben a szkopjei örökös pasák egyike épített, egy rövid alagúttal és két fakarzattal, melyek az örvények felett a meredek falakhoz vannak erősítve.¹⁾ Kacsanik szorostól nyugatra magasan a felhőkbe feltornyosodik *Lyubotrnnak* a Sar elejének gyönyörű pyramisa.

A *Sar Planina* (*Sara Pl.* is, törökül *Sar Dagħ*), a régi Skardusz, nem messze elágazó hegyvonat, hanem szűk, kopasz nyereg, elszigetelt kúpalakú csúcsokkal. Ez észak-keletről dél-nyugat felé húzódik. Lejtői meredek, az északi oldalon csupaszok, a déli oldalon bozótosok vagy erdők; ennek vízmedrei tavasszal hatalmasan megdagadnak és nagy pusztításokat okoznak. A *Lyubotrnon* kívül megemlítendő még a következő csúcsok: *Kobilica*, a vadul szétszaggatott és hó fedte *Krivosija* (törökül *Egribojur*), *Babasanica* és az óriási *Korab*. Ezeknek a tengerfeletti magasságára semmi biztos adat nincs, némelyek bizonyára 2500 méteren fölül emelkednek. A *Korab* a *Luma* és *Radika* forrásainál egy nevezetes központ; észak-nyugatra a *Fekete-Drim* és *Luma* közt a két *Drim* egyesüléseig terjed *Gyaliste* (vagy *Jalica*) sziklagerince; délnyugatra a *Fekete-Drim* és *Radika* közt a majdnem csúcsáig művelhető *Desat* terjed, mely mögött a magas *Galicsnik* *Dibra* városa mellett áll; délfelé egy alacsony hegyláncz terül (*Pasinica Jeklovec*, *Vartog*, *Karcsin* csúcsokkal),²⁾ egészen az *Ochrida-tó* közeléig. A tulajdonképpeni *Saron* át csak egy 8 óra járásnyi hosszú út vezet a *Prizrentől* *Tetovába* (2080 m.) A *Sar* három csúcsáról néhány részletet akarunk közölni.

A *Lyubotrñ* (albánul *Ljubetén*) alulról nézve úgy néz ki, mint egy óriási pázsitos lejtő, melyen túl a csúcson fehér sziklafalak emelkednek. Ez csillámpalából és kékes-fehér mészkőből áll. Csak a déli oldalról közelíthető

¹⁾ Hahn Gy., *Reise von Belgrad nach Salonik*. II. kiadás; Bécs, 1868. 112.

²⁾ *Verković István* Описание быта Болгаръ населяющихъ Македонію (A makedóniai bolgárok leírása.) Moszkva, 1868. 6.)

meg egy gerinczen, mely sziklák és hegynyílások nélkül iszonyú örvények között vonúl lefelé. A hegy tövében számtalan bolgár kunyhó (mandra) van, melyeket félig vad kutyák őriznek. Az északi lejtő alatt egy kis tó fekszik elrejtve, melynek magányos víztükrét a nagy szárazság idejében a tetovói pópák megszentelnek, hogy esőt nyerjenek. Szt Illés és szt György napján a keresztény és mohamedán szerbek juhokat vágnak le s ezeknek a véré a tóba eresztik.¹⁾ Ezen mondaszerű hegy-tónak vize egy mély torkolatban folyik le. A Lyubotrnre az európai utazók közül eddig csak Grisebach ment fel 1838-ban.²⁾ Alúl tölgyesek vannak, tovább lefelé bükkfák, a tetején alpesi növényzet, a coniferák hiányzanak. A csúcs egy fűvel benőtt 5 láb széles s 10 láb hosszú tér, két rejtélyes eredetű sírral. Nagyszerű kilátás nyílik innen az egész Sarra, körülbelül 8 havasra, melyek közt az utolsó helyen van az óriási Korab, továbbá északi Albánia hegycsoportjára; szürke mélységben van mindkét síkság a Rigómező és Metokija, a melyek a Lyubotrnból kiágazó fűlepte, fában szegény Goles (900 m.) kúpnál végződő hegygerincz által választatnak szét. Tovább látja az ember Prcestina városát, a Kopaonikot a szerb hegyekkel, a Morava melléket, Kara Daghot, a Vlasinánál levő hegyvidéket és a Periszterit. Lábánál látható délre a felső Vardar kies völgykatlana. Prizren és Kacsanik városa elrejtve maradnak.

Grisebach megmászta a *Kobilicát*³⁾ is, egy meredek, teljesen sima, szabályszerű kúpot, mely egész a csúcsáig síkos pázsittal van benöve. A kilátás nagyszerű hegyvidékre terjed ugyan, de még sem oly nevezetes, mint a Lyubotrnról való, mert a körülfekvő csúcsok útban állanak.

A Korab (az albánok és bolgárok Korák-nak is mondják) egy iszonyú, világos sárgás-szürke színű

¹⁾ Milojević M. S., Путоник дела Праве Граде Србије (Utazás Ó-Szerbia egyik részén át). Belgrád, 1871. I. 184.

²⁾ Grisebach II. 270. skvv. a magasságot 7900 lábra teszi; Boué csak 6400 lábra becsüli. Grisebach méretei sokszor megbízhatatlanok, mert légsúlymérőjének elveszte után a forrpont meghatározására kellett szorítkoznia.

³⁾ Grisebach szerint 7076 láb, Boué sz., Itinéraires I. 308., 7389 láb.

dolomithegy és három csúcsba végződik, melyek közül a legmagasabb egy rendkívüli meredek és magas tűbe hegyesedik. Nyugati oldaláról a hegy igazán megragadó benyomást tesz. A csúcsára egy óra hosszáig kell mászni. Még csak kevés ember volt rajta, a tudományos utazók közül még egyik sem ért a tövéig sem. Az alsó részek őserdőkkel vannak fedve, a magasban zerge falkák élnek, melyek megközelíthetetlen sziklákon biztosak az emberektől és ragadozó állatoktól.¹⁾

8. Nyugati Makedónia hegyvidéke.

Nyugati Makedónia talajképzéséről oly véleményt mond már Grisebach, mely ha nem is ismerhető el általános érvényűnek, mégis mindig szellemes marad.²⁾ Ezen hegyvidék szembeötlő sajáttságául négy kerek, gyűrűalakú medenczét említ, melyek a Sar és Pindusz keleti lejtőjére dűlnek. Ezeknek jellemző sajáttsága abban áll, hogy mindegyiket egy köralakú hegyláncz zárja körül és egy folyó szegi át, mely a két fő hegycsoport egyikében ered és keletfelé mély szorosban hagyja el a medenczét. Ezek a következők; a tetovoi kis körmedencze a Vardar folyónál, a nagy Cserna völgy Prilep és Bitol városokkal, a grevenói medencze a Bysztricanál (Haliakmon) és a nagy thesszaliai medencze a Szalamvriánál (Peneios). A Trêszka folyó medenczéje Grisebach előtt ismeretlen maradt.

A Lyubotrnnal által ellenben egy hegyláncz emelkedik, mely a Vardar és az említett felső medenczék közt leginkább délkeleti irányban nyúlik. Szkopje mellett egyik csúcsát *Karsjak*-nak hívják. Tovább *Babuna*³⁾ van, szürke csillámpala falakkal és nem jelentéktelen ormaival és kúpjával. Az egyes Vardar mellékfolyók közt szélesednek ki magas oldalágai a *Szalkova*, *Golesnica* és *Glyeb*. Prilep városától (624 m.) egy csinos út vezet, egy magas hegynyergen a Babunán át (1105 m.), a Vardar melléki Velesbe (170 m.). Tovább délre a hegysort a Cserna töri át.

A hosszú Cserna áttöréstől délre, mely *Morihovo*

¹⁾ Hahn Gy. Reise durch die Gebiete des Drin und Vardar, Bécs, 1869. 87, 226.

²⁾ Grisebach II. 125. skvv.

³⁾ E névnek eredetéről lásd a XIII. fejezetben.

vidékét foglalja magában, a nagyszerű *Nidzse* vagy *Nicza* emelkedik (1950 m.), törökül *Kaimak-zolan*-nak (tejfelcsúcs) neveztetik; ez márványból és csillámpalából áll és hófehér nyúlványokat képez, melyek gyakran csakugyan hóval vannak fedve.¹⁾ A kilátás a meredek csúcsról nyugati Makedónia felé irányul, a bitoli és prilepi medencze zöld s mindenütt megművelt erdőtlen virányaira, melyeket 170 falu ékesít; a háttérben fénylenek a fenséges Periszteri és a hófedett Sarnak csúcsai. Innen áttekinthetni a Kastoria környékét, az Osztrovo tavait, a Vardar völgyét és a Moglena hegyvidékét. A Nidzsenél van az örök zöld növényvilág határa, mely a makedóniai partvidékeken oly pompásan tenyészik; a hegy nyugati tövében, a Cserna völgyében sem platánfák, sem cziprusfák nem találhatók.

A Nidzsétől északkelet felé a Vardar szorosokhoz egy fűrészszerűen csipkézett nyereg vonul, melynél *Kozsuk* (Kožov) *Planina*, egy függőleges fal emelkedik; végét a *Pajak*-nál éri. Ez a hegyláncz magában foglalja északról és keletről az érdekes *Moglena* vidékét (Meglinónak is mondják, törökül Karadžova, melyet délen egy dombsor választ el a tenger mellékétől. Moglena hajdanában veszedelmes rejtékhelye volt a rablóknak és utonállóknak, és még húsz év előtt is éppen olyan ismeretlen és megközelíthetetlen volt, mint a Dibra. Itt 54 faluban bolgárok, makedo-rumunok és törökök laknak, nagyobb-részt mindnyájan fanatikus mohamedánok. A talaj termékenysége rendkívüli; sok szántó föld három termést is ad egy évben. A bájós vidékhez járul még a kellemes üde, hegyi levegő. A számtalan vízer a Moglenicával egyesül, mely a Koludejbe ömlik.

A Nidzsétől délre egy széles völgykatlanban fekszik az *osztrovói tó* (390 m), köröskörül hegyek védik, lefolyása nem látható. Keleti partján a hegyes csúcsú *Turla* áll, melynek tövében a síkságon *Nêgus* (vagy *Njagus*)²⁾ városa fekszik; nem messze tőle van a magas *Doksza*. A tó keleti oldalán egy hegyláncz kezdődik, mely a bitoli medenczét nyugaton ívalakban körülveszi, s közös neve nincsen; csak a déli része neveztetik *Nerecska Pla-*

¹⁾ Grisebach II. 144.

²⁾ A térképeken Nyaguszta, Niáuszta.

ninának. Ez az egész egy magas, meredek, erdőtlen nyereg, melynek ormai kevéssé emelkednek a gerinczen felül; völgyeit és torkolatait kizárólag makedo-rumunok lakják. A bitoli és periszterii tó között a három csúcsú óriás *Periszteri* emelkedik, albánul *Buren* (havas oromnak) neveztetik (2350 m.), gránitból és csillámpalából áll.¹⁾ Lejtőit egy beláthatatlan haraszterdő lepi, mely távolról szép zöld, közelről szomorú és kietlen; helylyel — közel legelők is vannak. A csúcson alpesi növényzet és még nyáron is hó található. A keleti lejtőnek egyik kereszt-völgyéből jó a Dragor, melynél felülről Magarovo román telep, tövénél pedig Bitol vagy Toli-Monasztir (595 m.) nagy városa fekszik. A csúcshoz vezető úton sok gránit tömegeken kell átmászni; felülről egyik oldalon az egész bitoli medenczét, a másik oldalon a tóval együtt *Preszpa* vidékét láthatjuk, a távolban a Sar hegylánczot, a Babunát, a Nidzsét, a Turlát, az Olimpust és Pinduszt.²⁾ Periszteritől északra Britolból Preszpába egy átjáró van. Tovább északra egy alacsony dombsor egész a Babunáig nyulik (300 méterre a medence magassága felett). A prílepi és a bitoli medenczét csak jelentéktelen dombok választják el egymástól.

Mind az Okridának, mind a Preszpának északi részén egy félig ismeretlen erdős hegyvidék terjed, egyfelől a Sarig, másfelől a Periszteriig. A tavakat magas csupasz mészhegyek választják el, melyek *Galicsicza* csúcsban végződnek. A mindkét tótól délre eső hatalmas hegységet a Pindusztól a zangoni szoros választja el, melyen a Dêvol átfolyik. A Bysztricza medenczéjét a Cserna medenczétől északfelől a Periszteri hegysor, délfelől pedig Thesszáliától egy hegység, melyet közönségesen régi néven „*Kambulihegyek*“-nek neveznek és mely az *Olimpuszszal* végződik.

9. Albánia és Szerbia hegységei.

Hátra van még, hogy a bolgárföld talajképződésének

¹⁾ A Periszterit először említve találtam Muszaki János albán fejedelem (1510) emlékirataiban: „in un loco, nomine la montagua de Peristeri e li ve una fontana nominata Dobrida e la se divide l'Albania della Bulgaria.“ Rad jugoszlavenszke akademije (a délszláv akad. viták.) Zágráb, 1868. V. 174.

²⁾ Grisebach H. 194.

ecsetelt képét néhány szóval a szomszéd északi Albánia és nyugati Szerbia hegyeiről kiegészítsük.

Az albániai hegyeknek főhegylánca délről észak-felé az egyesült Drim sebes folyásáig terjed. A tengerig számtalan terméketlen kiágazást bocsát, melyek között Szkumbi, Arzen, Ismi, Mati stb. utat törnek maguknak a síkságra. Ezen járatlan sziklatömegben a dukadzsinek, mireditek és matyanusok, Albánia félig vad független törzsei tanyáznak. A főgerincnek legészakibb részét néhány napi járásnyi hosszú őserdők borítják; legalul tölgyfák, valamivel feljebb bükkfák, legfelül fenyők és jegenyefák vannak. A hegygerincnek Matja vidéke és a Fekete-Drim közti része, egy meredek növénytelen sziklafal, nagyszerűen metszett körrajzokkal (1300 m.), albánul *Maliszi*-nak hívják (fekete hegy).

Az egyesült Drim mély torkolata választja el ezen hegyvidéket azon hatalmas alpeszerű hegycsómótól, mely a szkutarii (albánul Skodra) síkság és a Metokija között kiszélesedik és némelyek által *albániai Alpeseknek* (az ősi Bertiscus) neveztetnek. Ezen kevésbé ismert hegységnek legtöbb csúcsa egészen megmászhatatlan és jelentékeny magasságu (Visitor, Glyeb, Prokletija stb.). A két Drim összefolyása fölött áll a lassan emelkedő, erdős *Bistrik* kúpja. A ki Prizrenből Szkodrába utazik (Skutari), jobbfelől a feneketlen Drim torkolaton túl egy körülbelül 50, ragyogó, világos, túalakú csúcsok nagyszerű sorát látja, melyek részint hófehér mészkövekből állanak, részint igazán hóval vannak fedve, sőt szakadékaiban hómezőket is rejtenek. Nagyobbszerű látványt nem egy könnyen találhat az ember, még az Alpesek központjában sem.¹⁾ Ezen hegyeknek lakói vagy félig vad albánok, vagy barna medvék, farkasok és zergék.

Boszniaiban számtalan hegysor terül el, melyek már természetüknél fogva a Karszt hegységgel hasonlíthatók össze. A Drina jobb partján kezdődnek változatos hegycsoportjai. A fejedelemség közepén a rudniki hegyek (*Sturac* 1054 m.) emelkednek. Ezek a *Sumadija* vidéken át egy alacsony csúcsokkal bíró (Venčac, Bukolja, Kosmaj) erdős kiágazást bocsátanak ki észak felé egész a

¹⁾ Ennek szép leírását lásd Grisebachnál II. 351.

Dunáig, hol ez az Avalával végződik Belgrád mellett. Szerbia déli részén óriási sziklatömegek csoportosulnak, melyek között a *Kopaonik* emelkedik ki (1945 m.), melynek csúcsáról bájos kilátás van a Rigómezőre, a Sar Planinára, az észak albániai hegyekre és a Morava vidékére. A Kopaoniktól délkeletfelé a Rigómező és Morava völgye közötti vízválasztónál kevésbé ismeretes hegysorok vonulnak egész a Kara Daghig. A Kopaoniktól keletre a *Jastrebác* (1000 m.) meredek fala vonul a bulgáriai Moraváig, mely megett a már fennebb említett Rtanj és Osrên látható.

A félsziget hegycsoportjainak leírásával, a mennyire a mi célunkra szükséges, végeztünk. Ezen hegy rendszereknek csúcsai sehol sem múlják felül a 3000 méternyi magasságot a tenger sz. f. E hegyek nagyobb része majdnem egészen be van erdősítve. Az erdők úgy a tetőkön, mint a völgyekben szárandó állapotban vannak; a Balkán félszigetnek egy szálas, sűrű őserdeje még mai napig is a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Igaz ugyan, hogy az utazó tovább haladva, a bükkfával és a tölgyfával benőtt erdőket ritkán nélkülözi; hanem mi-féle erdő ez! Belgrádtól Spartáig mindenütt kegyetlenül el van pusztítva, nem az emberek használata folytán (Törökországban különben is tilos az építőfa kifelé szállítása), hanem telhetetlen kecskenyájak által, melyek minden fiatal lombott lerágnak és a nomád pásztorok által, kik saját használatukra egész fákat meggyújtanak, s közbe-közbe nagy erdőket pajkosságból elhamvasztanak. A ki Szerbia erdeiben megfordult, ismeri a megégett egyenesen álló, óriási erdőknek szomorú benyomását, a miből naponta százat is láthat. A középkorban nagy területeket őserdők borítottak; romlásuk csak a török uralom századaiba esik. A félsziget hegységei gazdag ércztelepeket rejtenek magukban, melyek még kevésbé vannak kiaknázva; most a bányák teljesen el vannak hanyagolva.

Most hozzáfogunk a számtalan folyók leírásához, melyek Bulgária völgyeit vízzel öntözik; követni fogjuk azokat eredetüktől torkolatukig s azután még egy tekintet vetünk felső Makedónia tavaira.

B. Vizek.

I. A Fekete-tenger folyamrendszere.

A Duna (Danubius Ἰστρος, byzant. Δανούβιος, bolg. szerb. Dunav) egész alsó folyásában a Timok torkolatától a Fekete-tengerbe ömléseig körülfolylja Bulgária határait. Már nem a felső vidék gyorsfolyású, szép, kék Dunája, hanem egy halvány, lomha, előrehömpölygő folyam a bolgár népdalok fehér Dunája (bêli Dunav), a Byzantinusoknak folyamszerű édes víztengere.¹⁾ Oláhországi partja hosszában számtalan liget és mocsár terül el, melyekben tömredék sok vízmadár üt tanyát. A bolgár partnak ellenben mintegy 60 méter magas lejtője van, mely helyenkint egész festő szint ölt; eszerint a Duna környéki Bulgária nem alföld, hanem felföld. Az oláh part, mely csak 1—12 méter magas, a gőzösről nézve szomorú benyomást tesz; de ha a bolgár partmagaslatról (pl. Nikopolis vidékén) a román partra tekintünk, a parttól valamivel feljebb kedves mezőket és kerteket láthatunk gyönyörű berkekkel és mezei lakokkal ékesítve. Nagyobb városokra csak az alsó Dunánál akadunk, szabályszerűen kettesével, egyikre a bolgár, másikra a román parton: Vidin és Kalafat, Nikápoly és Turnu Magurel, Szvistov és Zimnics, Ruscsuk és Gyurgyevo, Tutrakan és Oltenica, Szilisztria és Kalaras stb. Magasabb vízállás mellett egészen az Iszker torkolatáig hatolhatnak a gőzhajók, néha még feljebb is. Raszova mellett a Duna északfelé kanyarodik, Galacznál pedig keletre és így a tengerhez való jutásáig egy nagy kerülőt tesz meg, melyet az utazók úgy szoktak megrovidíteni, hogy e két vasúti vonalat a ruscsuk-várnait vagy a csernavoda-küsztdenzseit veszik igénybe. A legalsó Duna vidékek partjai egyhangúak és nyáron emlékeztetnek az izzó nap által leperzselt afrikai sivatagokra pl. Hrszovo (Hirsova).

A Duna-folyó, melynek torkolata egy beláthatatlan zöld nádist képez számos érrel és süppedéssel, 130 négyszeg mértföldet tesz ki és három ágban szakad a tengerbe. Legelőször Izacskinál ágazik el. A kiliai bal-

¹⁾ Τὴν ἐν ποταμοῖς γλυκίων θάλασσαν Δανούβιον, írja a byzantinus Choniatas Niketas egyik levelében 1187-ben. C. Sathas, Bibl. graeca medii aevi. Venetiis, 1872. 70.

szélső ág, melyet a középkorban *Λυκοστόμιον*-nak „farkas-toroknak“ neveztek (erre emlékeztet a kifolyástól nem messze fekvő Vilkov falú wilk lengy. farkas). Iszmail és Kiliánál elhaladva a besszarábiai part mellett szakad a tengerbe. A jobboldali ág Tulcsa előtt a Szulina- és a Szent-György-ágra oszlik. Az utóbbiak közül az első szűk, sokszorosan kanyarodó és a beömlésnél egy veszedelmes zátony által van összeszorítva; torkolatánál Szulina városka fekszik. A Szt-György-ág (a régi *Ἱερὸν στόμα*, a középkorban St. Georgi) a Dobrudzsa-hegyek mellett halad és kanyarulatai daczára a legmélyebb; a Dunavecz-ág által összeköttetésben áll az óriási Razim mocsárral (az ó-korban Halmyris). Ezelőtt az egész dunahajózás a Szt-György-ágon keresztül történt, melyet most nagyon elhanyagoltak. Később az oroszok az egész közlekedést a Kilia-ágba terelték (1829—1854). Manap valamennyi hajó a Szulina-ágat veszi igénybe, melyet sok költséggel szabályoznak.

A *Morava* (az ó-korban Margus) a Dunának legnagyobb mellékfolyója a félsziget belseje felől. A bolgár és a szerb Morava egyesüléséből ered. Neve „kék“-et jelent.¹⁾

A *bolgár*, vagy *Bincs Moravá*-nak²⁾ forrásai a Kara Daghon (Czrna Góra) vannak. A Bincsa Planina alatt kezdik a Binács és a Bucivo összefolyásából. Eleinte észak felé veszi folyását, azután pedig észak-keletre fordul (Klokotnál 475 m.), Vranja városa mellett elfolyik (415 a teng. sz. f.), áthalad a Mazuricza-szorulatain és észak-keleti irányban egy széles és termékeny völgyön keresztül a szerb határ felé siet. Ezen folyása közben jobbfelől magába veszi a *Moraviczá*t és a *Vlasiná*t balfelől a régi Dardánia erdős dombvidékéről a *Veternicza* jó (beömlésénél 186 m.), mely mellett Leszkovácz fekszik, és a hatalmas *Toplicza* (beszakadásánál 160 m.), mely a Kopaeonik alján ered és Kursumlye és Prokupje falait mossa. Valamint lejjebb jobbfelől belészakad a *Nisáva* (itt 140 m.)

¹⁾ Morav bolgárul = kék; Morava = gye. Kumovi kola crveni, Sztári szvátove v zeleni, Ja devorovi morávi (népdal.) Obšt Trud bolgár folyóirat (Belgrád, 1868) II. 88, Cf. szerb. mór dolama — sötétkék.

²⁾ „Na Binčese Moráve“ egy okmányban a 14 száz. végéből. Miklosich, Monumenta Serbica. Viennae, 1858. p. 263.

Ez a konstantinápolyi út mellett ered nem messze Dragomantól (vízválasztója (726 m.), számos patakkal erősbül balfelől a Lilin- és a Szucha Planinából (főleg a Szukavával) jobbfelől a Balkánból, átszeli a kis medenczét Pirotnál és Tamjanicza mellett magas meredek falak között egy a Szucha Planina és a Balkán nyúlványai közé mélyen beékelte szorúlaton (*Kunovicza* a középkorban) áttörvén Nis városa mellett halad el, hol csekély mélysége daczára 120 méternyi szélességet ér el. A Morava, Nisava és a Toplicza egyesülésénél egy kis síkság terül el, melyet a Szucha Planina, a Jasztrebác és a Balkán oldalnyúlványai zárnak körül; egy régi tó feneke ez, fekete, műveletlen talajjal, melyet áthatatlan paliurusbokrok borítanak. Ezen síkságnak nyugati részét, mely a Morava felett lépcsőszerűen emelkedik, *Dobricsá*-nak hívják.¹⁾ További folyásában a bolgár Morava átlép a szerb határra, több sziklaszoroson keresztül hatol és az ó-szerb Sztalaty várnakromjai közelében a szerb Moravával egyesül (113 m.)

A szerb Morava szerb földön ered Uzsicza kerületben és meredek folyásában először északnak, azután délkeletnek tart. Karanovac mellett az Ibárral bővül. Az *Ibár* a Metochija síktól észak felé fakad, kezdetben keletnek tart, hanem Mitroviczánál, hol jobbfelől a *Szitniczát* veszi fel, északnak fordul; azután szerb határra lép át és vadregényes völgyesorosokon keresztül festői sziklacsoportok közepette a Morava felé siet.

A *Szitnicza* átszeli a *Rigómezőt*, szerbül *Koszovo polje* (középmagassága mintegy 550 méter), egy körülbelül 10 órányi hosszú és 4 ó. széles hosszúkás alluviumkorszakbeli medenczét. Ezt a mezőt délen a Sar és a Lyubotr, keleten azon hegysor határolja, mely a Kara Daghtól (Czrna Góra) a Kopaonik felé húzódik; észak felől egy az Ibar mellékén elterülő dombvidék érinti; nyugati oldalán egy alacsony láncz a Golessel együtt a mélyebben fekvő Metochija (Metoja) síkságtól választja el, mely már az Adria-rendszeréhez tartozik. Az ó-szerb birodalom korában itt mosolygó virányok, kellemes falvak, kolos-

¹⁾ Dániel érsek († 1338) ó-szerb krónikájában, kiadta Daničić (Zágráb, 1866), a 180 oldalon olvassuk: „polye glagolyemoje Dobrice; to bo polye divno jeszt i veliko v meszte rekome Topliczi, prilezsa bo k recze Moráve.”

torok és várak voltak; most az egész kietlen pusztaság. A Rigómező kétségen kívül egy régi tónak medenczéje. Manapság is a déli végén a kis *Robovacsko Bláto* (Robovcezi mocsár) tó van, mely 2 órányi széles és $1\frac{1}{2}$ ó. hosszú; öt patak látja el vízzel. Az egész tó sással van benőve és posványos partjai miatt megközelíthetetlen. Lefolyását Szitniczának „sás-víz“-nek hívják (az ó-szláv szitye-től; lat. iuncus); ez számos patakot vesz fel, köztük (jobbfelől) a *Lab*-ot, melynek partjainál folyt a nevezetes csata 1389-ben. A robovcezi tótól valamire feljebb egy másik tó van Szali falú mellett, *Szazliszko Bláto*, 1 órányi szélességű 2 ó. hosszúságú. Nevezetes tüneményt képez a Rigómezőn egy bifurcatió, milyen — természetesen nagyobb mértékben — a Cassiquiárénál fordul elő Délamerikában. Ugyanis a *Neredimka* folyó, mely a Lyubotrn alatt fakad, Vate falú mellett kétfelé válik. Baloldali ága a két említett posványos tavon keresztül a Szitniczába folyik és így a Pontusz rendszeréhez tartozik. A jobboldali a Lepenácza tér el, mely mint a Vardarnak mellékfolyója eszerint már az Aegaeusi tengerhez tartozik.¹⁾ A Rigómezőt most a bosnyák-szaloniki vasút szeli át, mely Robovce és Pristina mellett halad el.

Az egyesült Morava, mely helylyel — közel 300 méternyi széles Sztálatytól kezdve északi irányban halad és Szemendria és Pozsarevác között a Dunába szakad. A hajózás ezen a hatalmas folyón most már egészen megszűnt; még 1669-ben Brown angol utazó hajókat látott itt, melyeken e Dunától fölfelé sőt és egyéb árúkat szállítottak Szerbia belsejébe.

A *Timok* (Timacus) két forrás vizének egyesüléséből ered; mind a kettő a Balkán alatt fakad török földön, nem messze a szerb határtól. A keletinek, a *Trgoviski* vagy *Veliki Timok*-nak forrása Ravno Bucsje falu mellett van a Szveti-Nikola nevű szoros alatt, $2\frac{1}{2}$ óranyira a határtól. A nyugati, *Pandiralszki*, *Szvrlycski* vagy *Mali Timok* a Babina Gláva hegy alól bugyog elő. A Pandiráló tisztítóhelynél szerb földre jön és innen vagy 600 méternyi hosszúságban egy földalatti üregben folyik.

¹⁾ Ezt a bifurcatiót Hahn és Zach fedezte fel 1858-ban. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 120. Milojevi M. S. is Пиротис I. 184.

Valamivel tovább Nisevcze városka fekszik mellette. Szvrlyig vára alatt, mely mint egy sasfészek a magasban székel, körülbelül 150 méternyi mély, teljesen hozzáférhetetlen hasadéokban függélyes sziklafalak közt a Timok egy egész óráig számos vízesés közt zúg alá. Mindkét folyó egy termékeny, jól művelt fensíkon egyesül Knyazsevác városnál, melyet 1859-ig Gurgoszovácznak neveztek, de azóta Milos fejedelem parancsára mai nevét vette fel. További útjában a Timok a Balkán és keleti Szerbia hegyei közt a *Vratarnicza* szoroson tör át, melyet a múlt században *Passzo Auguszto* név alatt ismertek. Zajcsárnál balfelől a *Czerna Rjeka* (fekete folyó) vagy a *Krivovirszki Timok* jó, mely 4 méternyi magas vízesésképpen egy sziklaodúból tör ki és a Rtany pyramisának tövét mosván tíz órányi hosszú folyás után a főfolyóval egyesül. Mellékvízeiben aranyat mosnak. Ezentúl a Timok mélyen fekvő medre 13 óra hosszúságban határt képez Szerbia és Törökország közt. Radujevácnál vizét a Duna hullámaiba önti. A Timok igen gazdag halakban; főleg nagy harcsákat fognak ki belőle.¹⁾

A keleti Balkántól a Dunába ömlenek a *Topolovicza*, mely Vidin mellett ömlik belé, a *Vidbol* (torkolatánál fekszik a hasonló nevű falu), az *Arcser* (torkolata Arcser városánál), a *Szkomlya*, a *Lom* (a régi Almus; egyesülése Lom mellett), a *Dzsibra* vagy *Czibricza* (Cebrus, *Καύβριος*; Dzsibra Palankánál szakad be), az *Oguszt* (mellékfolyói a Brzja, Sugovicza és a Botunya Vrácza felől) és a *Szkit*²⁾ Ezeknek forrásvidékei, melyek csak Kanitz F. utazásai folytán lettek ismeretesek, a Balkán derekán vannak. Ezen folyók mind átszegik azt a mészhegységet, mely a Balkán előtt vonúl el és megöntözvén egy felette népes dombvidéket, a Duna felé egy elhagyott síkra térnek, mely be van nőve cser- és eczetfa-bozóttal, mogyoróbokrokkal és szederrel, melyek közt csak itt-ott

¹⁾ Kanitz, Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien; Mačaj dr. a Glasnikban, XIX. köt.

²⁾ A térképeken Ogusztult és Szkitult is olvashatunk. Az ul végzetet azonban csak azon rumun falvakban találjuk, melyek ezen folyók torkolatainál fekszenek. Az Oguszt azon Augusta nevű római telepről van elnevezve, mely a folyó beömlése mellett volt. Mannert Geogr. der Griechen und Römer. VII. 88.

található egy kis szőlő, legelő és szántóföld. A Duna partját ellenben dús termőföld ékesíti.

Az *Iszker* (Iszkar is; a régi Ὠσκιος, Oescus) a Rylon ered. Két forrása van, a Fekete- és a Fehér-Iszker, melyek közül az előbbi csak egyik lefolyása a fent említett tíz tónak. Zúgva rohan egy mesés mélységű sziklahasadáson keresztül Szamokov városa felé és innen délről északra a szamokovi völgyön fut végig, hol több vastartalmú mellékfolyót vesz fel. Azután egy szorulaton át Szofia viruló, erdőtelen medenczéjére, a *Szoffjszko Pole*-ra lép, mely egy alluviumkorszakbeli régi tónak medre; két tó még ma is fenmaradt. A hegyek tövéénél sok meleg forrás van. Az Iszkerből egy mértföldnyire Szofia (bolg. Szrêdecz, a régi Serdica) nevezetes városa fekszik, melyből mindenfelé utak vezetnek Belgrádba, Berkoviczába, Ruscukba, Konstantinápolyba és Szamokovba.¹⁾ E medenczéből hosszú utat tört magának az Iszker a Balkánon keresztül, hol hullámai nyílsebességgel rohannak, égbe meredő egyenes sziklafalakat mosnak alá és a magukkal ragadott és megakadt fatorlaszokon keresztül a zátonyok mellett tompán és vadúl zúgnak és bömbölnek. A Balkán eme részén, hol egy római út is vezetett át,²⁾ sok falu van az Iszker szorulatánál, mely csak egyedül töri át a hegyláncot. A szűk völgyeken keresztül balfelől az *Iszkrecz* jő, jobbfelől a *Kis Iszker* és a szoroson túl elterülő sík jobb részéről a *Paniga*. Az Iszker Gigen falúnál ömlik a Dunába.

A *Vid* (Utus) a Fehér- és a Fekete-Vid egyesüléséből keletkezik a Balkán északi lejtője alatt és Teteven városa

¹⁾ „Si la Sierra Nevada embellit l'horizon du bassin de Grenade, le pendant sur une autre échelle ne s'en trouve-t-il dans la superbe cavité de Sophie, dominée au sud par le neige du Rilodagh et à l'ouest par le haut et rocailleux Vitosch d'au moins 4500 pieds? Vis-à-vis de ce dernier regne une série de plus basses montagnes boisées, tandis-que entre eux s'étend cette vaste plaine verdoyante, dont les nombreux tumulus coniques d'Avares forment les seules éminences et qui est arrosée par l'Iszker et ses affluents.“ Boué A., Sur l'établissement de bonnes routes et surtout de chemins de fer dans la Turquie d'Europe. (Sajnos, hogy e művecskét oly kevés figyelemre méltatják.) Vienne, Braumüller, 1852. 43.

²⁾ Kanitz F. és Rockstroh a cs. k. földrajzi társaság közlönyében 1874. 449.

mellett elhaladván Nikápolytól északra a Dunával egyesül. Forrásai és felső folyása 1870-ig egészen téves felfogás szerint voltak megjelölve a térképeken. Ez a tévedés jobban tűnik fel, mikor azt mondják, hogy a Vidnek állítólagos felső folyásán át a konstantinápolyi nagy hadi út vezet. Ugyanis a Vid felső részét az Ichtimán melletti Mstivir patakban keresték, melyet nagy folyónak tartottak és azt Zlaticza városa mellett a Balkán egyik szorosán át a Dunába vezették. De a Mstivir nem északi irányban és nem is a Dunába siet, hanem keletre, kietlen sziklahasadékokon keresztül a Topolniczába, mely a Balkántól déli irányban a Mariczába szakad. És Zlaticza sem fekszik az északi oldalon, a mint hitték, hanem a Balkánnak déli lejtője alatt, melyet csakis az Iszker tör keresztül. A dolog helyes állásának felderítése, minek következtében egy tetemes vidék vízrendszere a Pontusztól az Aegaeusi-tenger oldalára került, Lejean francia utazónak érdeme.¹⁾ A bolgárok maguk is már régebben vették észre a térképeknek eme téves nézetét; Puljakov Christo már 1860-ban emlékezett meg róla.²⁾

Az *Oszma* (Escamus, törökül Oszem) a Balkánban ered a Fekete- és a Fehér-Oszmából és az Olttal szemközt ömlik a Dunába. Partjain Troján és Lovecs városok állanak.

A *Jantra* (*Ἰαντρά* Herodotosnál, Jatrus a rómaiaknál), melyet e vidéken legtöbbször *Jetrá*-nak neveznek, a sipkai szoros alján keletkezik és Gabrovo városán átfolyván, festői kanyarulatokban magas medrében Trnovo, régi csári székhely mellől északi irányban a Dunába siet.

¹⁾ Lásd Hochstetter, Das Becken von Ichtiman und der falsche Wid. A cs. k. földr. társas. közl. 1870. 289.

²⁾ Puljakov Christo V. azt mondja Koprivsticza városáról írt művében (a Búgarszki knizsiczi cz. szépirod. tolyóiratban. Konstantinápoly, 1860. II. 262.), hogy a Zlaticzát helytelenül teszik a Balkán északi lejtője alá, a mennyiben a zlaticzai káza (kerület) összes vizei a Mariczával egyesülnek; és tévesen vezetik az ichtimankörnyéki folyókat Zlaticza mellől a Balkánon keresztül a Dunába, mert hiszen az Iszker kivéve egy folyó sem töri át a Balkánt.

Balról a hatalmas *Ruszcizát* (a középkorban Rosita¹⁾) veszi fel, mely Szevliovot és Nikpujt érinti, jobbról a *Trévnát*, a *Zlatariczát* és a *Bebrovszka Rékát*.

Ruscsuknál a Duna a másik *Lom*-ot veszi fel, mely a Fehér- és a Fekete-Lomból származván, felette kanyarodó érdekes mészkőtorkolatban kigyózik a dombvidék felett.

Ruscsuktól keletre az egyedül jelentéktelen *Demir-Babu-Dervis-szu* szakad a Dunába; a többi meder nem hoz vizet.²⁾

Razgrad mellett már a Duna és a Pontusz közti vízváltató kezdődik. A Pontusz mellékén számos álló víz van; ezek közül nevezetes a *devnói* tó Várna mellett. A *Kamcsijá*-ról (a régi Panyssos) már felebb bővebben szóltunk.

2. Az Aegaeusi tenger rendszere.

Az Aegaeusi tenger, melyet a görögök, a törökök és a bolgárok Fehér-tengernek (bolg. Bêlo-more) neveznek, a bolgár földről néhány kisebb folyón kívül különösen a Mariczát, a Sztrumát és a Vardárt fogadja be.

A *Maricza* (a régielnél Hebrus, törökül: Meridzse-szu) Radoil falú felett a Rylon fakad és keleti irányban Banya (600 m.) mellett elhaladván, Bêlovónál, hol most a ruméliai vasút van, a nagy *thrákiai síkságra* (bolg. egyszerűen *pole-to*, a mező) lép, melyet egészen Drinápolyig közepén átszel. E síkság rendkívüli termékenységére dacára nagyon egészségtelen, mert a rizstenyésztés végett nagyon gyakran víz alá temetik és ezáltal sok helyen elposványosodik. Az öntözés szabályozása céljából épített gátak (bolg. bent) a Maricza felső folyásán legfőbb akadályát képezik a hajózásnak. Erdők az egész síkságon egyáltalában nincsenek és a fa hiánya miatt sok helyütt szalmát használnak kenyérsütésre. Az alsóbb részeken azonban itt ott mégis zöldel egy erdőcske, vagy egy szentelt liget, melyben a parasztok vendégségek kíséretében ünnepeiket szokták megülni. Tatar-Pazardzsiknál

¹⁾ Do nëkyje rëky, izse naricset sze temi lyudmi Rosita 1469. Glasnik 22. 294. (u. o. 296. do rëky glagoljemyje Osmá). Na recze Rosite u Nikopolju található az ó-szerb évkönyvek egyik kéziratában (Чрениа оцм. иcropia. Moszkva, 1859. II. 29.)

²⁾ Kanitz F. a cs. kir. földr. társ. közl. 1874. 472.

(192 m.) a Maricza balfelől az aranytartalmú *Topolniczát*, vagy *Topolkát* (törökül: Kuzluderé) veszi fel, melynek forrásvidéke Koprovsticza közelében a Balkán és a Szrêdna Góra közé van szorítva. Először a zlaticzai kerületen át nyugat felé fordul, azután Petricstől (413 m.) kezdve ragadozó sebességgel sziklahasadékokon keresztül délfelé tér el. A Topolnicza jobboldali mellékfolyói az ichtimani medence felől jövő és járatlan völgytorkokból előtörő Mztivir és a Trajánkapú környékén eredő *Javoricza*, mely Czêrovonál ömlik a Topolkába. Balról jó a Mariczába a *Luda Jana*, mely a Szrêdna Górából előrohanva Pangyuriste városát érinti; valamivel lejjebb a *Sztréma*, mely egy magas, gyönyörű, rózsás völgyben a Balkán és a Szrêdna Góra közt a Gyupeza, Karlovszka Rêka és az Akderé egyesüléséből származik. A *Jelideré* a csepinai völgykatlan vizét hozza a Mariczába. Batakról jön a *Sztára Rêka* (Karlük dereszi): vele párhuzamosan folyik a *Vicsja (Csija)*, vagy *Kricsimszka Rêka*. A Maricza balpartján nem messze a Vicsja beömlésétől fekszik Philippopolis (bolg. Plovdiv, törökül: Filibé; 163 m. a teng. sz. f.). Palatovónál, két órányira Philippopolis felett kezdetét veszi a tutajozás. A Ryl és a Rhodope faóriásaiból készült tutajokon (bolg. szalovi) rizsen kívül rozst is szállítanak a tenger felé. Drinápolynál (30 m. a teng. sz. f.) három nevezetes folyó egyesül. Itt veszi fel a Maricza balfelől a *Tundzsát*, jobbfelől az *Ardát*, mely utóbbinak szép forrásvidéke van a Rhodopében. Drinápolytól kezdve a Maricza a thrákiai síkság alsó részét szegi keresztül, melyet a felső résztől a Rhodope és a Szakar Planina nyúlványai választanak el. Kuleli-Burgasznál egy nagy hídon a ruméliai vasút megy át a folyamon, mely azután Demotika (byz. Didymoteichos) mellett elhőmpölyögven délkeleti irányban a tenger melléki síkon vonul át, hol mint utolsó jelentékenyebb mellékfolyója balfelől az *Erkéne* Ἀργίαρης, a régieknél Erginus) siet belé a Sztrandzsáról. A jobb parton Kuleti-Burgasztól a tengerig Dede-Agacsba a vasút vonul végig. A Maricza torkolata, mely a régi Enos nevű görög gyarmatnál van, tágas deltát képez, tele mocsárral és szűk csatornákkal által elválasztott náddal benőtt szigetekkel; Enosnak egykoron élénk kikötője most egészen elposványosodott.

A Mariczának legnagyobb mellékfolyója a *Tundzsa* (a byzantinosoknál *Tauragos*). A Balkánon ered, két órányira Kalofer fölött (650 m. (Legelőször keleti irányt vesz és a pompás kasanliki medenczét szeli át, melyet *Tulovszko Pole*-nak neveznek. Ez a medencze a Balkán és a Karadzsa Dagh közt fekszik. Maga Kazanlik (442 m.) egy dió- és gesztenyefákból álló erdőhöz, vagy inkább kerthez hasonlít, melyet tornyok és kupolák ékesítenek. A környékbeli falvak gyümölcsfák között fekszenek elrejtve. A vidéken bor, dohány, tengeri nő, de főképpen rózsák, melyekkel a rózsaoaj készítése czéljából nagy területeket ültetnek be. Egy másik, mélyebben fekvő medenczében, hol a Tundzsa délfele kanyarodik, Szliven és Jambol (130 m.) városok találhatók. Drinápoly felett a Tundzsa a Szakar Planinán tör keresztül.

A *Meszta* (Nestus, törökül Karaszu) a nyugati Rhodope vizeit a razlogi völgykatlanban összegyűjtván Nevrokop közelében elsiet és Thasos szigetével átellenben a tengerbe szakad.

A *Sztruma* (a görögöknél és a régieknél Strymon, törökül ez is Karaszu) a Vitoson fakad. Felette összeszorított és kígyózó felső folyása után először is északra fordul a Vitos, a Golo Brdo és a Lilin között elterülő termékeny és sűrűn lakott völgyben, hol barnaszéntelegeket is fedeztek fel. Ezután nyugatra tér és Pernik vára alatt függélyes, körülbelül 100 méternyi magas vörös homokkőfalak között egy regényes szoroson keresztül a radomiri medencze posványos síkságára jut. További folyása Zemlén középkorbeli romjainál egy nehezen megközelíthető és felette zord sziklatorkon vezet keresztül (513 m.) Mikor ezen szorost elhagyja, délkeleti irányt folytat a kösztendili diluviális rónán végig. Kösztendil (a középkorbeli Velbuzsd) híres a maga gyógyító forrásaival. A Sztrumától nyugatra fekszik csak egy órányi járásra. A síkságon gyönyörű legelők, kukoricza- és dohányültetvények vannak. A körülfekvő hegyeknek lejtőit szőlők és gyümölcskertek ékesítik. Ezek felett részint meredek gerinczek, részint szagztatott mésztömegek tornyosodnak, melyeken sasok és kányák fészkelnek. Azután ismét hosszú sziklaszorosokon keresztül (402 m.) tévedez a folyó és balfelől befogadja a *Dzserment* (a középkorban

Gyerman ¹⁾, mely a dupniczai völgyből jő és a *Rylát*. Ettől kezdve a Sztruma megtartja déli irányát és először is átszeli a Dzsumája melletti gyönyörű völgyet; azután egy 3 óra hosszúságú zord szorulaton átfolyván Kresznánál egy szép medenczére érkezik, melynek keleti szélén bámulatos fekvéssel rejtőzik Melnik városa a Perin Planina alatt. Itt a balparton a hatalmas *Sztrumiczát* veszi fel, melynek termékeny völgyében Radovist, Sztrumicza és Petrcs városok fekszenek. Erre egy 3 óra hosszú szoroson siet át, melyet a középkorban *Rupelion*-nak neveztek. ²⁾ Ezen szoros alatt a bal oldalon Valovista (Demir-hisszár) város fekszik; jobb felől a Szirakovezi nevű bolgár törzs vidékéről a *Budkovo* tavacska lefolyása rohan le. Valovistánál a széles szereszi (szláv. Szър) tenger melléki síkság kezdődik, melynek nagyon termékeny fekete turfatalaja van. Itt fekszenek Szeresz, Zichna, Angiszta, Dráma stb. városok. Miután a Sztruma itt a nagy *Tachynosz* tavon (a régi Prasias vagy Kerkinitis) átment, nem messze Amphipolis romjaitól a tengerbe ömlik.

A *Vardar* ³⁾ (*Ἀξίος*) Kosztovo vagy Gosztivar ⁴⁾ (460 m.) városa felett ered a Sarnak erdős és gyéren lakott nyúlványaiban. Kosztovóig Podaliská Rêka a neve. ⁵⁾

¹⁾ Germansticza falú egy 1378-ból való okmányban. Šafařík, Pam. 106. Gyerman folyó 1469-ben. Glasnik 22, 298. A Sztruma völgyére nézve lásd Rockstroh E. bájos leírását Bericht einer Reise von Samakof nach Melnik. A dresdai földtani egyesület XI. évi közlönye (1874).

²⁾ Most is van ezen vidéken egy Rupel nevű falú. Grigorovič Очеркъ ныр. 142.

³⁾ Šafařík szerint (Sebrané spisy II. 240) a Vardart a török Vardari oták után nevezték el, a kiket a XI. században telepítettek vala ide (-dar, -der, -dere török.: víz); szlávul, állítólag Velikájá-nak hívták. A Vardar nevet a 13. sz.-beli ó-szerb Domentian irónál olvassuk (ed. Daničić, 1860. 106); továbbá Dušan csárnak egyik okmányában 1348-ból: na Vardarě svz. Georgie (Šaf. Pam. 102). Azon helyek, hol a Veliká-ról van szó (Daniel krónikája, 44., okleveleket lásd a Pam.-ban, 25, és a Glasnikban 13. 373.), korántsem oly világosak, hogy kétségen kívül állíthatnók, miszerint ez a felső Vardar; inkább a Trêszkát kellene érteni alatta, mert ennek felső folyását most is Velikának nevezik.

⁴⁾ Gosztivar egy ó-szerb emléken a XIV. sz. elejéből. Šafařík, Pam. 55.

⁵⁾ Boué, Hahn térképéről, a bécsi akadémia székfoglalója, 1869 LX. Nov.

Számos hegyi patak által gyarapodván előbb is észak-keleti irányban a mostani Tetovo-, a középkorban *Polog*-nak nevezett alluviumkorbelt medenczén folyik keresztül, mely 10 órányi hosszú és 2 óra szélességű. Egy a Sarról jövő hegyi pataknaál egy város fekszik, melyet a szlávok egykor *Ktetovó*-nak neveztek; mostani neve *Tetovo*, törökül *Kalkándelen*. Ezt a gyönyörű Alpesszerű völgyet számos bolgár falú lepi el. Lent a völgyben gabona és zöldség, hüvelyes vetemények, valamint számtalan dió- és cseresznyefa terem: a Sarnak alsó lejtőit, mely 2000 méternyire emelkedik ki a síkból, gesztenyeerdők borítják. A hegyekben félig vad albániai pásztorok tanyáznak.

A Lyubotrn alatt a Vardar a szkopjei medenczébe jut (254 m.), a honnan délkeletre fordul. Csak közvetlen közelségből láthatjuk itt, mert igen mély mederben halad sziklák között hömpölygetve ragadó hullámain. Jobbfelől Szkopje felett befogadja a hatalmas *Treszkát* melyet felső folyásában *Velika Réká*-nak neveznek. Ez Kicsevo (törökül: Kricsovo) városától kezdve a már a középkorban *Porecs*-nek elnevezett vidékről jöven vörös sziklák közt ragadó vizével utat tör magának a Vardarhoz. Balfelől a kacsaniki szorostól a *Lepenác* jön, melynek mellékfolyója a *Neredimka* nevezetes azon bifurcatió folytán, melyet már előbb említettünk. Szkopje alatt jobbról a *Márkova Réka* szakad be, melynél Marko király kolostora áll.¹⁾ Ez a folyó egy töből ered, mely a néphit szerint a föld alatt összeköttetésben van az ochridai tóval. Továbbra a balparton *Ovcsepolye* (birkamező, törökül: *Muszkaja Ovazi*) fensík terül el; ez egy 30 négyzetmfnyi elhagyatott hullámos dombvidék, melyet a Kara Dag, a Vardar és a Plaskavicza zárnak be. Alacsony tölgybozótól kivül tövises paliurus fedi helyenkint. Szkopje alatt a balpart mentén mocsarak vannak, melyekből a cigányok salétromot nyernek; ezek közt van egy sással benőtt fertő, melyet a középkorban *Jelatno jezero*-nak²⁾ hívtak; ez egy óra hosszúságú, ugyanannyi szélességű mocsár, melyben vízi szárnyasok tanyáznak és mely pusztító dögvérszeknek fészke; nyáron állítólag időszakki kiszáradásnak van

¹⁾ Lásd a XXII. fejezetet, 46. jegyz.

²⁾ Šafařík, Pam. 25. (egy XIII. századbelt oklevél).

alávetve. E síkon keresztül a *Psina* siet a Vardarba. Ennek forrásvidékén van a híres Prokorkolostor. Főbb mellékfolyói balról a *Kriva Réka* (Egriszu), jobbfelől a *Goléma Réka*, melynél Kumanovo, a középkori Zsegligovo fekszik. Veles (törökül Köprili, 170 m.) kereskedelmi város alatt a jobb oldalon a vad sziklavölgyekből alárohanó *Topola* és a Desznával egyesülő *Babuna* szakad a Vardarba. Kissé lejjebb Stip felől a *Brégálnicza* jön, mely a Plaskavicza és a Belasicza közt elterülő nagy medenczéből gyűjti össze vizét. Jobbfelől a *Zletovszka Réka* siet beléje. A Brégálnicza forrása mellett *Pijanecz* vidéke van a Pijanczi nevű bolgár törzs falvaival; térképeinken még ma is fehér üresség látható e helyen. A Brégálnicza torkolatától egy órányi távolságban lefelé a régi Stobi romjai mellett a Vardar legnagyobb mellékfolyóját, a *Csernát* veszi fel.

A *Cserna* vagy *Czrna* (a régi Erigon, tör. Karaszu) forrása mély barlangban van Iljino falúnál, nem messze *Zselenecztől* (Demirhisszár); a bitoli medenczébe érve balról a Prilép vidékéről jövő *Blato Rékát* veszi magába. Tovább délfelé folyva oly sík mederbe jön, hogy a völgyben széles posványokká lesz. Baloldali mellékfolyója a Periszteri-hegyekről jövő *Dragor*, mely mellett Bitol fekszik és a *Jeleska*, mely Florinánál (óslávul: Chlêrin) halad el. Azután hegyes vidékre jut, hol északnyugati irányban a csak legújabbban ismeretessé vált *Morihovo* vagy *Mariovo* földén siet át; itt túlelvélű erdők közepette 18 félig független bolgár falú van, melyekben ácsok és tutajkészítők és evezősök laknak. Az alsó Cserna mellett valamint a Vardarnál emberemlékezet óta tutajozás foly.

A Cserna torkolata alatt a Vardar az 550 méternyi hosszú *Zelézna Vratá*-nak (Demirkapu) nevezett szorosba tér; ezen óriási vörös falak közt 52 méternyi szélességgel halad át. A baloldal toronyegyes fal; a jobb parton egy régi mesterséges út van, melyet a nép szerint Marko király építtetett. A Szalonikból Boszniába induló vasút is a jobb parton vonúl el. Tovább lefelé csak egy-két kisebb szoros van. Gradecztől Hidováig a vasút körülbelül egy mértföldig halad a balparton; innen

azután *Boémia*¹⁾ termékeny vidéke kepződik a hasonló nevű folyócskával. Erre következik a cigányszoros (Csin-gené Dervend), mely két órányi hosszú és felette sivár. Ezen alól a szaloniki vasút a folyó balpartjára lép át. Innen kezdve a Vardar sok madártól lakott ligetek közt siet tovább a szaloniki síkon keresztül, melyet közönségesen *Vardariá*-nak neveznek. Amatovo falu mellett (32 m.), a honnan messze távolban az Olympus látható, balfelől az *Ardzsan* szakad bele, mely a *Folyana-tóból* (Doiran) jó s útközben a kis *Rzan* tavon megy át. Tovább délre a Szaloniktól Bitolba vezető úton van a nagy Vardar-híd, mely körülbelül 750 lépésnyi hosszú. Nem messze torkolatától a Vardar a *Koludej* folyót veszi fel (*Kolodej* is vagy *Kromeno*; törökül *Karazmak*, görögül *Mavroneri*; a régi *Lydias*): ez, miután balról a *Mogleniczával* bővült, egy mocsáros tavon folyik keresztül, melynek közelében Jenidzse városa és az ó-kori Pella romjai fekszenek. A Vardar torkolata mocsárszerű deltát képez.

A *Koludej* a *Nidzse* alatt ered és *Niszijszko Blato* fertőn átfolyván Voden (az ókori Edessa) városához jut, melyet gyönyörű fekvésénél fogva valamennyi utazó magasztal. Több ágra szakadva átszeli a várost és egy körülbelül 100 méter magasságú emelkedésről alázuhanván örvényeket képezve zúgó ragadó árammal tovább rohan a tenger felé. Voden városának a földemelet szélén épült házaiból szép kilátás nyílik az egész rónaságra, a távolban fehérülő Szalonikra, a chalkidikéi hegyekre és a tengerre. A város alatti lejtőt gránátfák és buja kuszólianákkal átfont különféle bokrok fedik. A környék tuffaalkotású emelkedéseiben számos, most már kiszáradt stalaktitbarlang van, melyek közül némely a végtelenbe terjed. Ezek tanúi nagy változásoknak, melyeknek kimutatásában és megmagyarázásában a történelmet a földtan gyámolítja. Ezen érdekes jelenségek kiderítésének érdeme Grisebach német utazót illeti meg.²⁾

A XI. században a folyó Kedrinos elbeszélése szerint a város felett katabothrumokban tünt el és föld-

¹⁾ Boimia már a XIV. században (okmány a Glasnikban 24, 235.; *Baiut* Kantakuzenosnál (1334).

²⁾ Grisebach II. 91. 104.

alatti csatornában a város alatt elfolyván a partfok alatt az említett szalaktit barlangokban ismét feltűnt. Tehát akkor még nem volt vízesés Voden alatt. A város előtt még most is láthatjuk egy régi folyómeder nyomait, melyek az épületek közelében eltűnnek. Idővel a katabothrumok tuffával teltek meg. A folyó csak nagynehezen hatolhatott keresztül rajtok és így a víz a város felett tó alakjában állapodott meg. És Kantakuzenos csakugyan arról tudósít, hogy Vudent a XIV. században az egyik oldalról falak és meredek lejtők, a másikon pedig egy tó védelmezte. Későbbben a katabothrumok egészen bedugultak, a tónak folyton növekedő víztömege erőszakos módon utat tört magának a városon át és így keletkezett a mai vízesés Vodennél.

A *Bysztricza* (*Βύστιρις*, törökül: Indzse Karasz) a Pindus nyúlványairól jön le. Forrásvidékét egy kis vízválasztó elkülöníti a Dêvol folyótól. Balfelől beleömlik a tölcéséralakú, szőlők által környezett bájos *Kasztoriai* tó-nak lefolyása. A tóhoz közel egy félszigeten Kasztoria városa fekszik (a régi Celetrum, gör.: *Καστορία*, bolg.: Kosztur). Miután a folyó egy széles, gyönyörű völgyön átsíklott, Berhoéa (bolg. Ber) mellett egy szűk, jobbfelől az Olympus előhegyei által képezett szoroson keresztül a tenger melléki síkságra lép.

3. Az Adriai tenger rendszere.

Nyugati Makedónia felföldjein a két tengertől egyenlő távolságban két gyönyörű tó van: az ochridai és a preszpai, magas hegyek által elkülönítve egymástól (a vízválasztó a szoroson körülbelül 900 m. az ochridai tó színe felett). Vizbőségüket az Adriai tengerbe küldik.

A *preszpai tó* (mintegy 845 m.) tulajdonképpen két tóból áll, melyet egy keskeny, lapos földbeszökellés választ el egymástól. Mivel felül egyiknek sincsen lefolyása, azért víztükörük a földalatti elvezető csatornában beálló változások szerint ingadozik, sőt gyakran több évi időre a két tó egygyé is olvad. A hajózás monoxylumokon (bolg.: csln) történik; hosszú keskeny hintázó járó-műveken, melyek egyszerű kivájt fatörzsekből készülnek. Preszpa nevű város jelenleg nincsen. *Preszpá*-nak nevezik a tónak egész medencéjét, mely rendkívül ter-

mékeny és igen népes. Van felső és alsó Preszpa. Az északi nagyobb tó, a bolgár *Preszponszko* vagy *Golemo jezero* (a nagy tó) kerekded és két sziklás sziget ékesíti: a *Grád* (vár), melyen régi bolgár romok vannak és a *Mali Grad* (kis vár).

A nyugati parton mutatják azt a helyet, hol a víz a Galicsicza alatt állítólag az ochridai tóba folyik le; ha ez a csatorna bezáródnék, akkor — a mint mondják — a preszpai medenczét az a nagy veszély fenyegetné, hogy egészen víz alá temettetnék.¹⁾ Valamivel alantabb fekszik a déli tó, *Malo jezero* (a kis tó), vagy *Ventrok*, melynek kiszélesbedő északi oldalán *Ahil* és *Vidrinecz* szigetek láthatók. Délfelé mindinkább keskenyedik; olyannyira, hogy erdős partjai közt csaknem folyóhoz hasonlított. Ezen bevágás legszélsőbb zúgában egy meredek, kettős csúcsú hegy emelkedik, melyen egy földalatti csatorna vezet keresztül. A hegyen túl Trn falúnál egy barlangból egy ragadó, nagy patak ered, mely rövid folyás után a Dêvolba ömlik. Félórányi távolságban keletfelé az egész hegyet egy, ennek alapjáig érő merőleges sötét szakadás szegi keresztül, mely jelenleg egészen száraz és alig 7 lépésnyi széles. E torkolatnak ó-albán neve *spil e uikut* (a farkastorok). Valószínű, hogy ez volt egykor a tónak lefolyása a Dêvolba, mikor felszíne még magasabb volt.²⁾

A *Dêvol* forrása a Pindus keleti lejtőjének egy csaknem ismeretlen vidékén van. Először északi irányban halad egy termékeny lapályon át és miután a Preszpa-tó csatornájával gyarapodott, a Sar és a Pindus nyúlványai közt levő keskeny Zangon-szoroson megy keresztül. Azután nyugatra tér el Korcsának tavakkal ékesített medenczéjébe, melynek hosszúsága 4 mértföld, szélessége kettő és a melyben bolgárok, albánok és makedo-romunok laknak. Itt a Dêvol átfolyik a *Szvirina*-távon (vagy Szovjani), melyet felette mocsáros rétek vesznek körül és a *Malikj*-távon, mely voltaképpen nem egyéb mint

¹⁾ Miladinov K. és D. Български народни пѣсни (Bolgár népdalok) Zágráb, 1861. 527.

²⁾ A Preszpa-tavat Grigorovič és Hahn írják le, kik csak annak északi szélén jártak. Eddig még egy tudományos utazó sem járt rajta, és egy sem kerülte meg.

egy elposványodott folyó. Egy a Malikjba ömlő patak mellett Korcsa vagy Gyordzsa (gör.: Κορτζά) városa fekszik; tőle nyugatra a hegyeken Moskopolisnak, a rumun kereskedelmi központnak maradványait láthatjuk. A középkorban a Dêvol völgyének felső részét a Zangonszorosig *Kis Dêvol*-nak, a korcsai medenczét pedig *Nagy Dêvol*-nak nevezték.¹⁾

Az *ochridai tó* (Lychnitis lacus; felszíne 692 m.) Boué szavai szerint²⁾ a maga világos-kékszínű tükrevel — mint Genf mellett a Rhone, — Törökországnak gyöngye, mely csak más foglalatra szorúl, mert jelenlegi környéke a török gondatlanság és az albán rablók garázdálkodása mellett iszonyúan vad pusztaság.³⁾ A tó ellipszis alakú és 8 órányi hosszú és 3 óra széles. Legnagyobb mélysége állítólag 200 méter. Felszíne kék mint a lombardi és svájci tavakéi. Kristálytisztá átlátszó vize csak a déli szél alkalmával és zivatarok előtt zavarodik meg rögtön. Szigetek nincsenek benne, nád csak helylyel közszel; mély vize gazdag különféle halakban.⁴⁾ Hajózásra kezdetleges bárkákat használnak (bolg. csun), melyeknek egészen síma aljuk van; hogy ezeknek ingadozását mérsékeljék, mindkét oldalra kívül egy lábnyi vastag és széles gerendákat illesztenek, hasonlóan a polynéziaiak csónakjain levő kiszállító-fákhoz. A part déli oldalán a meredek Kamen tornyosodik fel. A délkeleti parton a kies fekvésű nagy szt. Naum kolostor épült, melynek közelében valóságos forrás-fészekből egy hatalmas, fűzfák, éger-, szil- és nyárfák közt csörgedező patak bugyog ki; a bolgár mondák azt a magasabban fekvő preszpai tó csatornájának tekintik. Nem messze tőle egy másik, szt. Szaumról elnevezett kolostor látható. A keleti parton egy kopasz hegység van a Galicsiczával. Az északi oldalt két síkság környezi; a kisebbik a régi, híres Ochrida (szláv. Ochrid, *η Αχρίδα*, a régi Lychnidus) város körül terjed, melynek gyönyörű fekvése van két vár alatt a tó

¹⁾ Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin stb. 292.

²⁾ Boué, Itinéraires II. 97-101. Routes 10.

³⁾ Az ochridai Mudirlikban évenként átlag 150 gyilkosság történik.

⁴⁾ Hahn 13 fajt említ (Reise durch die Gebiete des Drin stb. 100).

partján. A kisebbik, mintegy 4 óra szélességű, sűrűn benépesített síkságon, mely nyilván egy régi tónak feneké és egészen egyenes és köves, — ingoványok közt a Fekete-Drimnek 30 méternyi széles folyása van, mely itt a bolgár Sztruga városkán megy keresztül. A tónak nyugati partja alacsony, a tó felé függőlegesen lejtősödő sziklafalat képez; az egyik oldalon a park mellett gesztenyeerdőktől környezve Kaliste kolostor áll; tovább feljebb az ismeretlen vidéken rabló albánusok tanyáznak. A tó mellékvizei közül valamikor a *Szateszka* (tulajdonképpen *Sztészka*, szoros) volt a legnevezetesebb; ez *Debrca*¹⁾ hegyes vidékén ered és Sztruga és Ochrida közt szakadt a tóba; újabban azonban a Sztruganusok a gyakori áradások miatt egy csatorna segítségével a Drim folyóba terelték.

A *Drim* (szláv. Drim, alb. Drin, az ókori *Ἀρδαν*) két hatalmas folyónak, a Fekete- és a Fehér-Drimnek egyesüléséből keletkezik. A *Fekete Drim* az ochridai tóból jó és észak felé fordúlva egy félig független vagy 10 mértöldnyi hosszú hegyvidéken, a *Dibrán* vagy *Debrá-n* (ó-szlóven: *džbr̃n*-mélyvölgy) halad keresztül. Felső-Dibrában keresztény és mohammedánus hitű bolgárok laknak. Déli-Dibrát mohammedanus albánusok lepik el. Az itteni mohammedánusok, kik állítólag 60,000-nyi hadat tudnak teremteni, az összes izlamitikus világ sarkkövének tekintik magukat. Az ököljog itt még ma is járja; a vadászat még sólymokkal történik. Frankokat (európai keresztényeket) itt nem találunk.²⁾ A Dibrában a Drim folyó a Malisi és a Sar nyúlványainak számos sziklacsatornáin szorúl át. Jobbfelől a *Rádiká*-t veszi fel, mely a Korabon ered és a Mijaczi nevű bolgár törzs földjét öntözi. Balról vadregényes sötét mélységekből buvik át a *Lurja* mely a tölcseralakú roppant albániai „tengerszemekből” fakad; a Lurja-albánusok katolikusok és muzulmánok egyaránt, szabad hegyi nép.

A *Fekete Drim* egy kútalakú barlangból fakad az

¹⁾ Debrcát illetőleg l. Grigorovič, id. m. 123—127.

²⁾ Az első tudományos utazó ki a Dibrába hatolt, Müller J. dr. prágai orvos volt. Lásd: Müller Józsa. dr., Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegriscche Grenze. Prága, Calve, 1844, előszóval melyet Šafařík P. J. írt hozzá.

észak-albániai Alpeseekben levő Glyeben és először keleti irányt vesz a Metoján keresztül; ez egy Rigómezővel határos nagy rónaság, melyen sok régi szerb város fekszik. Miután a folyó a Sar és a Bistrik közt délnyugatra fordult, balról felveszi a rohamos vad *Luma* patakot, mely a Korabról jöve egy óriási sziklaszoroson zúg keresztül; ezt a sziklanyírást az albánusok mondái szerint, a Pyre-naeusokban levő Brèche de Roland-hoz (Roland rése) hasonlóan, egy mythikus hős hasította kardjával.

A két Drim gyönyörű vidéken Brut vagy Rugova falú mellett egyesül. Óriási hegyek és erdős völgyek közt egy legelőkkal és kukoriczaföldekkel borított kis síkság terül el (mintegy 220 m.) Délen látható azon szoros, melyből a Fekete-Drim jön; észak-keletre van egy mély hasadás, melyen a Fehér-Drim siet keresztül; nyugatfelől nyílik azon szoros, mely a két egyesült folyónak medrét zárja magába. A Prizren felől Szkodrába vezető út ezen sötét elhagyatott völgyekben három nevezetes köhídon visz át. Az első a Luma, a másik, mely negyedóránnyira van innen, a Fehér-Drim partjait köti össze. Azután félóránnyira járás után balfelől az egyesült Drim tűnik elő, melyen egy óra múlva Vezirchan közelében egy nagy hídon haladhatunk át.¹⁾

Tovább haladva a Drim folyót csak a tenger mellékén láthatjuk, mert az út azt iszonyú mélységben jobb kéz felé hagyva a magas hegységeken vezet át. „Egyetlen egy út sem szeli át ezt a vadont, egyetlen egy sajka sem járt benne. Senki sem tudja megmondani, vajjon vízesések vannak-e ott vagy pedig rohanó folyamárak. Mily fontos, de egyszersmind mily vakmerő lenne egy természetbúvárnak útja a déli Alpeselek oldalának ezen mélységein keresztül! Így szól Grisebach 1841-ben. Boué is meleg szavakkal ajánlott egy utazást a Drimen, és pedig vagy az ochridai tótól lefelé, vagy inkább egy kis gőzösön Szkodrától felfelé.”²⁾ Erre az útra 1863-ban Hahn főkonzul vállalkozott két evezőbárkán Szkodrától kezdve, hanem a folyam áramlatai csakhamar visszatérésre birták. A

¹⁾ Ezen hidakat leírják Grisebach, Hahn, Tozer és főképpen Boué a bécsi akad. székh. ért. 37. köt. 1859, 128; 53. köt. 1866, 10; 60. köt. 1869 képekkel, 61. köt. 1870. 5. oldal.

²⁾ Grisebach II. 344. Boué Routes, 29.

Drim szorosai körülbelül 20 mértföldnyi hosszúságúak. Hullámai tompa morajjal nyílsebességgel rohannak tovább, óriási csupasz, szürke sziklafalak közt, melyek a jég folytán itt-ott egészen simákká lettek. Olykor a sziklák partsegély nélkül oly toronyegyenest állanak, hogy az égboltozata felül csak keskeny sávnak látszik. A visszhang sok másodpercen át dörög e vadon sziklák közepe. Vizesítés itt nincsen, de annál több áramlat. A magas partok mellett albán falvak fekszenek, melyeknek lakosai felfűjt, kecskebőrből készült tömlőkön szoktak a folyón lefelé úszni. Fent a balparton van Dukadzsin tartomány, jobbfelől Hasszi, Grasznics és Pulati (a közép-kori Pilot).

Innen a Drim egy nagy szikla-kapún át a tenger-melléki síkságra jön és lomhán a tenger felé hömpölyg. Vele párhuzamosan folyik a Bojána a szkodrai tóból. Az 1858-tól 1859-re következő télen új medret készített magának a Drim egészen a Bojánába; most tehát két helyen ömlik a tengerbe: Les városánál és a Bojána medrében. Ez nem az első mederváltoztatás; mutatja ezt nemcsak a síkságnak geológiai alkotása, hanem egy régi medre is Cornelli térképén (1688), valamint Liviusnak egyik helye.¹⁾

Ez természeti alkotása azon földnek, mely oly sokféle váltakozó műveltségi állapotnak és eseménynek képezi színhelyét; ez utóbbiaknak rajzolását a következő lapoknak szenteljük.

¹⁾ Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin stb., 36. Livius, 44. 31. Grisebach, II. 117. tévedést vet Liviusnak szemére; a dolgot tisztába hozta Lejean, Tour du Monde, 1860, I. 74.

MÁSODIK FEJEZET.

A thrák-illyrek és a rómaiak.

A félsziget őskora. Tumulusok. A thrák-illyrek; törzseik, nyelveik, szokásaik és viszontagságaik. A rómaiak uralma. Az őslakók romanisatiója. Benszülöttek-e a szlávok a félszigeten?

A Balkán - félsziget őskora mély és áthatatlan homályba van burkolva. Hogy mely nép legeltette legelőször nyájait Thrákia síkságain, a Rigómező rónáján, az Adriai tengernek kopár mezőin és mely nyelv csendült meg legelőször a Balkán, a Sar, vagy a Pindusz völgyeiben, arról hallgat a történet. Semmi tudósítás, semmi monda sem szól az emberi nemnek legrégibb bevándorlásáról e földre; hanem úgy látszik, hogy a félszigetnek legrégibb lakosait, a kikről tudomásunk van, beköltözésökkor senki sem előzte vala meg.

A legutóbbi időben az egész félszigeten temérdek mennyiségben előforduló sírdombok (tumuli), az őskornak látszólag kétségtelen emlékei, magukra vonták a kutatóknak figyelmét.¹⁾ Ezek kúpalakú dombok és különféle magasságúak; a legnagyobbak mintegy 50 lábnyiak. Kevés vidék van, a hol az utazó nem pillantja meg. Legtöbb van Thrákiában, főképpen Philippopolisz (bolg. Plovdiv) körül; a Maricza folyó mentén százakra megy számuk. Már Mitrovicz Vratizsláv azt jegyzi meg 1591. évi utazási naplójában, hogy Philippopolisz környékén a síkságot emelkedésekkel vagy dombokkal látta beszórva, melyek a „sírdombokhoz hasonlóan“ emelkedtek ki a talajból; a törökök azt beszélték neki, hogy azok „sírok, melyeket tulajdonképpen az ezen mezőkön vívott csaták

¹⁾ Lásd Hochstetter (93—100) és Boué (156—158) cikkeit a bécsi anthropologiai társaság közlönyében, I. (1871).

emlékére készítették.“¹⁾ Drinápoly körül és az alsó Maricza mellett, úgyszintén a Propontisz mellékén az efféle tumulusok nem ritkák. Igen sokra akad az utazó a Tundzsa folyó hosszában és a Balkán déli lejtőjén, Kazanlik rózsás medenczéjében, a sipkai völgyben és Sztára Zagóra (Zselëznik) gyümölcsös kertjeiben. Nehányat találhatunk a Balkántól északra a Trnovóból Ruscsukba vezető út mellett, továbbá Sumennél, valamint Lovecs és Pleven közt. A Dunapart hosszában egész sora vonúl el a kúpalakú emelkedéseknek, melyek egyenlő távolságra vannak egymástól; az oláh parton is hasonló dombok találhatók, de ezek alacsonyabbak. Csekélyebb számmal fordulnak elő a tumulusok a félsziget nyugati részén. Egy-két csoport van a szofiai medenczéjében, Sztob falú mellett a Ryla folyónál és a Sztruma mellett Kösztendil közelében. Igen sokat látunk Makedónia síkságain az alsó Vardarnál, a hol leginkább azok ötlenek szembe, melyek Voden és Szaloniki környékén vannak elszórva és óriási terjedelem által tűnnek ki. Hasonlót találunk Thesszáliában. Sőt Hercegovinában is találtak néhányat. Albániában ellenben felette ritkán fordulnak elő; a Rigómezőn, a bolgár Morava mellett Szerbiában és nyugati Makedónia felföldjén, a mennyire tudomásunk van, nem láthatók.

Elhamarkodva ítélnénk, ha azt állítanók, hogy ezek a tumulusok mind egy és ugyanazon korszakból, különösen pedig az ősidőből származnak. Nagyon sok közülük minden esetre ősrégi eredetű; sokat viszont csak a rómaiak és byzantinusok emeltek a határok vagy a tengerpart őrizetére; főképpen azokat, melyek oly szabályosan vannak elhelyezve a Duna mellett és Voden körül. Ezeket az egyes tumulusokat a bolgárok külön-külön névvel jelzik és mondákat fűznek hozzájuk; ez utóbbiakat azonban még senkisé is gyűjtötte össze. A dombok tartalma, belseje felől vajmi keveset tudunk. Chamoiseau francia konzul Philippopolisz mellett néhányat lebontatott de lándzsákon, sisakokon és lábpánczélokra kívül egyebet nem talált bennök. Sipka mellett egy tumulus belsejében kőből épített sírboltra bukkantak, mely egy csontvázat egy íjat és nyilakat rejtett magában. Kisebbszerű tumu-

¹⁾ Vratisláv z Mitrovicz, Příhody na cestě do Carohradu. Kiadta Rozum; Prága, 1855, 37 (Németül Lipcsében, 1786).

lusok olykor, mint manap is Philippopolisznál, emberemlékezet óta a határok jelzésére szolgáltak és nagyon valószínű, hogy eredetileg ez volt czéljuk. XIII. és XIV. századbéli ó-szerb és bolgár okmányokban határok rendezése körül igen gyakran sírdombokat (mogila) találunk felemlítve, így Branicsevo területben a Dunánál, Prizren, Szkopje és Stip mellett.¹⁾

Az egész félsziget úgy szólván tele van tömve minden korszakbeli archaeologiai emlékekkel. A mi a görög tartományokat illeti, felette szükségtelen ezt kimutatni. Szerbiában vannak kunyhók, melyeknek padozata római téglákkal van kirakva. Szerb és bolgár városokban nem ritkán az udvarokban és az utczákon heverésznek a sírkövek és oszlopfejek. Már csak egy futólagos betekintés a belgrádi muzeum gyűjteményébe meggyőzhet bennünket emez országok temérdek archaeologiai gazdagságáról. Sajnos, hogy évről-évre számtalan becses régiség a tudatlanságnak és pénzvágynak esik áldozatául. Mennyi őskori művet zúznak össze évenként a czinczár „kolundzsiji“-k (ezüst-mívesek), hogy anyagot nyerjenek fili-gránmunkáikhoz! Az európai utazó, minthogy az egyes helységekben egy vagy két napnál úgy sem szokott tovább időzni, nem sokat tudhat meg a meglevő régiségek felől; a tudomány itt kénytelen belföldi munkások segítségére támaszkodni. Mily számos leletről nem tudósít pl. Zachariev István Tatar-Pazardzsik tartományocskának feletti hű leírásában.²⁾ Lássunk csak egy példát is. Zachariev egy nevezetes áldozati helyet ír le, mely a Szrédna Góra alatt Balgyovo falva mellett látható. Egy kúpalakú tűzhányón „György-vára“-nak romjai vannak, melyek alatt egy nagy barlangnak nyílása tátong; balra a magas

¹⁾ Lásd Daničić Печеник из књижевних старина српских (ó-szerb lexic.)-ját mogila alatt. Kupelnik falú határa Prizren mellett 1348-ban „Thekla sírdombjái“ és a „fehér sírhantok közt“ húzódott; 1381-ben a branicsevói Lenitkovcze falú határa „na mogile“-ig terjedt. Konstantin bolgár czárnak (1258—1277) egyik okmánya egy Szkopje melletti mogilát említ (Šafarik, Památky, 2. kiadás, 24). Konstantin goszpodár egyik oklevele (1388) egy „mogilakon drumá“-ról és „do mogile, koja je megju oba puta“ határokról szól Stip mellett. (Glasnik 24. 268).

²⁾ Стеф. Захаріевъ, Географико-историко-статистическо описание на Татаръ-Пазарджишкѣ-тъ кааѣж. Виенна 1870.

„Szsznliva mogila“ a (szendergő sírdomb) emelkedik. A két hegy közt levő mély völgyben van egy forrás; ezen forrás mellett fekszik egy nagy, körülbelül három mázsasúlyos márványgömb, mely kétfelől egy kiterjesztett újjú bevéssett kezet tüntet fel. Mellette egy zöld liget van, melynek árnyékában egy jóillatú, a szamodivi-nek (tündérek) szentelt kék virág (roszen) nyilik. Itt minden évben a Roszalya-ünnep (pünkösöd) alkalmával sok beteg a varázsserejű virágokon heverve egy éjszakát tölt szabad ég alatt, virrasztva lesván a szamodivi ítéletét az ő egészségi állapotukra vonatkozólag. És ilyen szentelt hely temérdek sok van.

E néhány szó után, melylyel a legrégibb archaeologiai emlékeket érintettük, az eredeti lakosságról is legalább annyit akarunk közölni, a mennyit biztosan tudunk.

A mostani bolgár tartományok legrégibb lakosai az indogermánok thrák-illyr családjához tartoztak és két törzsre oszoltak: egy keletire és egy nyugatira, a thrákra és az illyr-re. A keleti törzs a *thrákokat* foglalta magában és talán *makedónokat* is, kik éppen úgy mint a mi időnkben az albániai bevándorlók Hellaszban, minden esetre nagyon korán görög befolyás alá kerültek. Nem lehetetlen, hogy a *pelaszgok* is törzsrakonaik voltak. A nyugati törzs az *illyreket* és az *epirotákat* karolta fel. Az előbbieket az Adria mellékén laktak, a Pó torkolatától kezdve az albániai Genusus (Skumbi) folyóig; innen dél felé a hellén aitolusok határáig éltek az epiroták. A thrákok és az illyrek törzsei oly viszonyban állottak egymással, mint a szlávok a lithvánokhoz, vagy a németek a skandinávokhoz.

A thrákok most már teljesen feledésbe mentek; romanizált utódaik a *rumunok*. Az illyrekből és az epirotákból csak az *albánok*-nak, vagy az *arnauták*-nak (szlávul; *Arbanaszi*) műveletlen törzsnépe él még, mely közel 1,600.000 lelket tesz ki. Hahn kutatásai szerint a tulajdonképpeni illyrektől az észak-albániai *geg*-ek, az epirotáktól pedig a dél-albániai *toszk*-ok származnak.¹⁾ A Skumbi folyó, mely hajdan határt képezett az illyrek és

¹⁾ Hahn G., Albanesische Studien, I. 218.

az epiroták közt, ezeknek utódait, a gegeket és a toszkokat még ma is elválasztja egymástól. A két albán-törzsnek nyelve jelentékenyen elüt egymástól és igazán eredeti ama kölcsönös ellenszenv, melylyel az északi albánok a déliek, és viszont emezek az északiak iránt viselkednek.

Müller Frigyes dr. szerint ¹⁾ a thrák-illyrek legelőször váltak el a közös indogermán törzstől és az örmény felföldről jöven a Balkán-félszigetet foglalták el. Eszerint a bászok mellett az albánok Európa legrégebbi népe. A kelták csak későbbben indultak nyugat felé; őket követték az italiaiak és a görögök, azután a germánok és mint legutolsók a szlávok, kik Müller Fr. szerint legkésőbbben váltak el az áriáktól.

A thrákok lakóhelyeit nyugaton a Drina, a bolgár Morava középső folyása és a felső Sztruma, délen az Aegaeusi tenger határolta, észak felé a Dunáig, kelet felé a Fekete-tengerig terjedtek. A sok thrák-törzs közül a *geták* Herodotosz korában a Balkánnak északi, a tengerhez közelebb eső oldalán laktak. A Krisztus előtti IV. században egy részök átkelt a Dunán és hatalmas birodalmat alapított. A getáktól keletre, Artanes és Noes (Vid és Oszma) folyók mellett a *krobzyok* laktak; később tovább kelet felé vonultak. A *mysek* kis törzse a Kebrus vagy Kiambrós (most Dzsibra) folyóknál tanyázott. Tovább nyugatra a felső Iszkertől a Drináig terjedtek a *triballok* lakhelyei; ezeknek nevét későbbi tudós bizantinusok a szerbekre ruházták. A rómaiak idejében a mai Szerbiában még a Timok melletti *timachokat* és a Pek melléki *piceneket* említik.

A Balkántól délre lakó thrák-törzsek közül a Rhodopében különösen egy harczias és független hegyi nép tűnt ki, melyet Herodotosz *szátrok*-nak (szatır albánul = kard), Thukydides pedig kardot viselő (*μαχαροφόροι*) *diek*-nek nevez. ²⁾ A legmagasabb hegyeken volt egy Dionyzosznak szentelt jósdája prófétákkal, a *besszekkel* (*Βησσοί*) és egy papnővel úgy mint Delphiben. *Besszsa* az albániai nyelvben

¹⁾ Müller Fr. dr., Allgemeine Ethnographie, Bécs, 1873, 60.

²⁾ Herodotos, VII. 111. Thuk. II. 96. Hahn, Alb.-Studien I. 242. Drinov M. Заселение балканского полуострова Славянами (A Balkán-félsziget megszállása a szlávok által). Moszkva, 1873, 8. 4.

hitet hűséget jelent és ez magyarázza eme papoknak nevét és nemzetiségét. A Rhodopénak egyik csúcsán, a Gyoztepén Naiplie falú mellett még ma is láthatók nagy kő-épületeknek romjai, mozaikpadozatok és fali feliratok. Közel hozzájuk ugyancsak feliratos sírok is vannak, melyekben a hegyi lakók bronzból készült sisakokat, paizsokat, lándzsákat és ezüsttermeket leltek.¹⁾ Ezt a bessz szentélyt még Augusztus korában is említik. A bessz elnevezést, mely a papokat illette, későbbben az egész szatra népre ruházták. A besszek az összes thrákok közül legtovább őrizték meg nemzetiségüket. Traianus császár idejéből van egy görög-latin feliratunk, melyet egy órányi távolságban találtak Tatar-Pazardzsiktól nyugatra, s mely a *vesszeket* görög néven Βήσσοι-nak²⁾ nevezi. Az evangéliomot Niketasz remesianai (Bela Palanka Nis és Pirot közt) püspök hirdette nekik a IV. században, és még az V. században, midőn a többi thrák-törzs legnagyobbbrészt már romanizálva volt, a besszek saját nyelvükön tartották a keresztény isteni tiszteletet. Főhelységüket *Besszapará*-nak hívták. Ennek romjai Kis-Bêlovo mellett láthatók nem messze a Maricza forrásaitól, hol most a ruméliai vasút végződik, egy *Sztáro Gradiste*-nak (régi rom-vidék) nevezett vidéken, melyben hajdan tömördek sok rom volt. Zachariev szerint, a kit elfogulatlan észlelőnek ismerünk, az ottani bolgárok közt egy hagyomány van, mely szerint ezen városnak régi lakosai Besjafara-nak neveztettek. De ez a szó nem jelent egyebet mint: „a besják nemzete“; *fara* a bolgár, valamint a makedo-rumuni és albán nyelven nemet jelent.³⁾ Nemcsak a besszeknek, hanem egyéb thrák-törzsek maradványai is még sok századdal éltek túl a félszigetnek szláv beköltözőit.

A thrákoknak legkiválóbb és leghatalmasabb törzse az *odryzok* voltak, kik a Maricza körül laktak. Nevezetes

¹⁾ Zachariev, 72. szóbeli tudósítás alapján; ő maga nem kereste fel a helyet.

²⁾ Zachariev, 78. és a 15. számú táblán, mely erősen megsérült.

³⁾ Zachariev, 56. V. ö. Drinov, 30. A -para végzet a thrák helység-nevekben igen gyakori: Szubzupara, Druzi-para (Odryzusok nemzetisége?) stb. Fara-t illetőleg lásd Miklosich, Alb. Forschungen. (Bécs, 1871) II. 25.

szerepet játszottak a *szapaíok* vagy *szinták*, kiknek egyik része a felső Sztruma környékén, a másik pedig a Thazosz szigetével szemközt fekvő tengerparton tanyázott. A mai napig is még eredeti hazájukban laknak Kösztendil mellett. Nevüket is még megőrizték, hanem bolgárul beszélnek; jelenlegi nevük *sopi*. Még többször fogunk velök találkozni. A *korallók* a besszeztől keletre laktak, a *dolonkok* a thrák Cherzonezoszon, stb.

A Vardar és a Sztrumicza forrásvidékén Felső-Makedóniában a *paíonek* hazája feküdt, kiknek telepítvényei a Kr. e V. században egészen a Maricza torkolatáig a tengerig terjedtek. A Prasias-tó körül, melyet a Sztruma, mielőtt a tengerbe szakadna, átszel, laktak ők czölöpépítményekben, melyeknek létezése egyedül itt van történetileg bebizonyítva. Ugyanis Herodotosz igen érdekesen írja le ezeket a sajátyszerű lakóhelyeket; ő a következőket mondja:¹⁾ „A tó közepén magas czölöpökön összeillesztett faalkotmányok vannak, hová a szárazföldről csak egyetlen keskeny híd vezet át. A czölöpöket, melyeken ezen faalkotmányok nyugszanak, a régi időben a polgárok állították fel közösen; későbben törvényt hoztak és most úgy csinálják: minden egyes nőért a kit valaki elvesz, három czölöpöt hoz le a hegységről, melyet itt Orbelosznak neveznek, és beállítja azokat; és mindegyik sok nőt vesz el. Itt következőképpen laknak. Az alkotmányon mindegyiknek van egy kunyhója, melyben lakik és egy csapóajtaja, mely a tóba vezet le. Kis gyermekeiket az egyik lábon megkötözik kötéllel, attól tartván, hogy azok talán lebukhatnának. Lovaiukat és teherszállító barmaikat halakkal etetik; ezek akkora mennyiségben fordúlnak elő, hogy ha valaki a csapóajtót kinyitja és kötélén egy üres kosarat bocsát le a tóba, és kis idő múlva megint felhúzza, az tele van hallal.“ Vajjon ezen posványos tóban, melynek most Tachynosz a neve, még most is vannak-e maradványok ezen lakásokból, arról — sajnos — semmi tudomásunk sincsen.

A *paíonek*hez a *norópok* is tartoztak, kik állítólag a legrégibb bányásznép Európában. Lakhelyeik a felső Vardar-vidéken voltak Kratovo, Szkopje és Stip körül.

¹⁾ Herodotosz, V. 16.

Az ő nevük is a késő középkorig tartotta fen magát, még pedig a *merop'ch* vagy *nerop'ch* szóban, melylyel a régi szerb-államban az alattvalóknak egyik osztályát nevezték.

Az illyrek közül nevezetesek a felső-itáliai *venetek*¹⁾ és Dalmáciának számos kalóztörzsei, az *isztrek* a *japodok* a *liburnok*, a *dalmaták* az *ardiaeusok* és mindenek előtt a Bojánánál és a Rigómezőn lakott *autariaták*, kik az illyr törzsben a legvitézebbek és legszámosabbak voltak. Nevüknek némi nyoma a boszniai Tara folyó elnevezésében maradt ránk. Az autariatáktól keletre a bolgár Moravánál éltek a *dardanok*. Az ochridai tó körül és a Dibra völgyében laktak a *dasszareták*, kikről Strabonál azt olvassuk, hogy a kelta szkordiszkekkel viselt háborúkban annyira megfogytak, hogy országuk roppant nagy erdőkkel nőtt be; Hahn azonban Ochridában egy feliratot fedezett fel, melyből kiviláglik, hogy a *dasszareták* meg a római császárok idejében is ott laktak.²⁾ Némelyek azt hiszik, hogy a régi *dasszareták* nevében a mai *meszaretáknak*, a Pindusznál lakó rumun-törzsnek nevét kell keresni.

Az epirota és a makedón törzsek közül csak a pinduszi *dolopokat* és a nyugat-makedónai *lynkesztákat* említjük. A makedónok és az epiroták nagyon korán összekeverődtek a görögökkel, kik a félsziget tengerpartjait már régóta a legvirágzóbb gyarmatoknak csaknem szakadatlan lánczával beszegélyezték volt.

A thrákok jellemére és életmódjára vonatkozólag a legrégibb és a legfontosabb tanú Herodotosz.³⁾ „A thráknép, természetesen az indusok után, a legnagyobb valamennyi nép közül. És ha feje volna, vagy ha összetartana, akkor legyőzhetetlen és a legesleghatalmasabb volna az összes nemzetek közt; én legalább azt hiszem. Azonban ez neki lehetetlen és nincs is rá alkalma; éppen azért gyengék is ők.” Városokban és falvakban laktak, földműveléssel és bányászattal foglalkoztak, azonban mint harczias és vitéz nép a háborút és a rablást szerették mindenek felett. Majdnem minden törzsben ugyanazon

¹⁾ Müller Fr., id. m. 470.

²⁾ Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin. 350.

³⁾ Herodotos, V. 3.

közös szokások találhatók. Minden thrák-embernek több felesége volt; a melyiket legjobban szerette, azt némely törzsnél szokásban volt a férj sírjánál feláldozni és vele együtt eltemetni. A hajadanoknak sokat engedtek meg; de az asszonyokat, kiket vétel útján szoktak volt szerezni, szigorúan őrizték. Valahányszor gyermek született, az egybegyűlt rokonok jajveszéklésben törtek ki és felsorolták az embernek összes szenvedéseit; ez olyan szokás, melyet a makedóniai rumunok közt még most is találunk. Ha valaki meghalt, újjongva és örömmel temették el és azt mondták, hogy az illető most már a legboldogabb, mert minden bajtól megszabadult. Hittek a lélek halhatatlanságában. A halottakat részint elégették, részint eltemették; a sírhant elkészítése után harci játékokkal és párviadalokkal ünnepelték a boldogútnak emlékét. Isteni tiszteletben részesültek Aresz, Dionyzosz és Artemisz; a királyok Hermeszt tisztelték. Legalább így nevezték el a görögök a honi isteneket ezeknek sajátságai szerint. Artemis ünnepét, kinek thrák neve Kotys, Kotytto vagy Bendis, féktelen módon ülték meg tánczczal és játékokkal. A thrákok szerették a henyélést és jól értettek a boriváshoz. A testnek pettyes vagy bevésett jelekkel való díszítése felette elharapódzott úgy a thrákok, mint az illyrek közt, az albániai katona kezeit, olykor mellét ilyenekkel még most is ékesíti.¹⁾

A thrák-illyrek nyelvéből a régi íróknál csak igen csekély maradványok tartották fen magukat; ez oly hiány, melyet a nagyszámú megőrzött helység és személynemek nem képesek pótolni. Hahnnak sikerült sok régi nevet az albán-nyelv segítségével kimagyarázni; ez által kiderült úgy az albánoknak származása a thrák-illyrektől, mint a thrákoknak és az illyreknek egymással való rokonsága. A szatrok és besszek neveinek jelentéséről már fentebb szólottunk. További példákul felhozhatjuk a következőket: *Dalmatia* vagy *Delmatia* — juhászok földje (délye-ja-juh, dǝlmuarɛ = juhász), *Delminium* — juhlegelő (delyminɪa), *Dardania* — a körték vidéke (dardɪa, többessz. dardéne = körte), és ez tényleg tele van

¹⁾ A thrákok életmódjára vonatkozólag lásd Roesler R.-tól: *Romänische Studien.* (Lipce, 1871), 53. skvv. és Forbigertől Pauly *Realencyclopaediájában*, VI. 2. 1892. oldal.

vad körtével; *Codrio* — domb (кодѣа, innen ered Szkodra városának neve is), *Dimallon* — két hegy (di, maly), *Bora* hegye Makedóniában — борѣа—hó (ilyen nevű hegyek még most is léteznek Albániában) stb. Legyen szabad Hahn példáit egy újjal gyarapítani; a boszniai *Lim* folyó az albániai *lyumzi*-nak (folyó) látszik megfelelni.

Helyén lesz a régi thrákoknak néhány művészi kísérleteit is felemlíteni. Egész pontossággal, sajnos, nem szólhatunk róluk, mert ezek tudomásunk szerint eddig még sehol sincsenek lerajzolva. Hahn és Zach utazók 1858-ban a prilëpi nehezeen megmászható sziklafokon, Marko Kraljevity híres várán durva és ügyetlen rajzokat találtak, melyek nekiszégezett lándzsákkal bíró lovasokat, továbbá ökröket, szarvasokat és mindenféle hieroglyphszerű karczolatokat tüntettek fel és több sziklabarlang falaiba voltak bevésve.¹⁾ Hasonló kőbe véssett rajzokat talált Wilkison is Herczegovina több helyein. A Balkánon is itt-ott kígyóknak, medvéknek és más állatoknak képei találhatók. A Rhodopében Ilandzsi falú közelében egy kopár, Tërlo-nak nevezett helyen sajátságos jegyzések találhatók, melyek két egyenközü, egymástól nem távol fekvő sziklafalba vannak bevésve egy régi temetkezési hely mellett.²⁾ Kétséget nem szenved, hogy ezen makedóniai, herzegovinai, balkáni és rhodopéi nyers emlékek eme tartományok legrégibb lakosaitól származnak. Minden esetre a római uralom és a szláv bevándorlás előtti időből valók és általában a kereszténység előtti korszaknak alkotásai.

Az egyetlen kísérletet, az elkülönített thrák-tartományokat állandó birodalommal egyesíteni, az odryzok tették. Ezeknek fejedelme *Teres* Kr. e. 450-ben a legtöbb törzset nagy állammá fűzte össze, melyet fiára, a görög

²⁾ Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 2. kiadás, 177.

¹⁾ Zachariev 72. Nehány rajz u. s. a 11. 12. táblán. Zachariev 60 szerint a batkuni kolostorban kő táblákra véssett faragványokat ástak ki, melyek fegyvertelen, nyereg nélküli lovakon ülő és csaknem bolgár sipkát viselő lovasokat ábrázolnak. Egyik-másikon görög feliratoknak nyomai láthatók; az egyikén... *νος. v. Κορυος*, egy másikon *πολις αποικ. Βησσ...* A Kotys és besszusok nevéből ezen faragványoknak korára lehet következtetni. Vajjon hasonlitanak-e eme szikla-rajzokhoz, azt nem tudjuk.

történelemből jól ismert *Sitalkes*-re hagyott örökségképpen. *Sitalkes* utódának *Seuthes*-nek hatalma a Dunától az Aegaeusi tengerig és a Boszporusztól a Sztrymonig terjedt. De halála után felbomlott a birodalom és az egyes tartományok visszavívták régi szabadságukat, hogy a kölcsönös dühös küzdelmekben egymást megsemmisítsék.

II. Fülöp, Makedónia királya a thrákokat és az illyreket is véres harczok után meghódította. *Nagy Sándor* hadseregeinek tetemes része thrák-illyrekből állott. A Diadochok viszálykodásai alatt újra megkezdődtek a törzseknek belbáborúi; az odryzok leigázták a getákat, az illyrek és a dardanok szüntelenül betörték Makedóniába, az autariaták pedig a triballoknak egy részét a Dunán átszorították. A Kr. e. III. század elején a mai Boszniában a *kelták* merültek fel. Nem sok fáradságukba került a benszülöttek önhibája folytán teljesen elgyengült félszigetet egészen elpusztítani és tökéletesen kizsákmányolni. A Balkán déli oldalán hatalmas köztársaságot szerveztek Tyle fővárossal. Innen retteggették egy egész századon keresztül az összes szomszédokat. A tylei birodalomnál tartósabb volt a kelta *szkordiszkok*-nak uralma Boszniában. Ezen tolakodó népség sok belföldi törzset teljesen kipusztított. A Kr. e. II. sz.-ban az alsó Dunánál megjelentek a (Zeuss szerint) germán eredetű *básztárnok*; makedóniai III. Fülöp által a rómaiak ellen segítségül hivatván, átkeltek a Dunán és kegyetlen háborúkat viseltek a thrákok és a dardanok ellen. Ez alkalommal több *szittyá*-törzs is jött be, mely keleti Bulgária síkságain telepedett meg. Hogy ezen vidéken léteztek, arról Herodotosz és Thukydidesz semmitsem tudnak; csak Strabo említi, hogy a Dunán innen laknak.

A második pún-háború idejében a *rómaiak* jöttek a félszigetre. Két és fél század kellett ahhoz, hogy a thrák-illyr országokat hatalmukba kerítsék. Kétségbeesetten küzdöttek az illyrek, a szkordiszkok és a pannonok; sok vérbe került, míg a thrák törzsek a római iga alá hajlottak. A dardanok és a thrákok nyolcz évig tartó (78—71. Kr. e.) küzdelem után hódoltak meg. Ezen háborúban esett el Appius Claudius a Rhodopében; C. Scribonius Curio a Dunáig hatolt előre és három évi harcz után diadalmaskodott. M. Lucullus leverte a besz-

szeket, elfoglalta Uszkudama városát, leigázta a Fekete-tenger melléki görög gyarmatokat és diadallal fejezte be a háborút.¹⁾

Kotys, az odryzok uralkodója, ki leghatalmasabb volt az akkori thrák fejedelmek közül, római védnökség alá került. De ezzel még korántsem értek véget a küzdelmek a Haemusban és a Rhodopéban. A tulajdonképpeni Thrákiában a belfejedelmek évi adófizetés mellett megmaradtak a trónjaikon, de a Haemustól a Dunáig terjedő föld, miután M. Crassus meghódította vala, római tartomány lett *Moesia* név alatt (29-ben Kr. e.) *Thrákia* csak Tiberius császár idejében, 26-ban Kr. u. lett provinciává,²⁾ mikor az odryzokat és a többi fellázadt törzseket fegyveres hatalommal kellett legyőzni.

Az új provinciák közül *Thrákia* a Nestus folyótól a Fekete-tengerig és az Aegaeusi tengertől a Haemusig terjedt. Diocletianus és Nagy-Konstantin idejében hat részre volt felosztva 1. *Thrákia* (Philippopolisz fővárossal), 2. *Haemimontus* (Hadrianopolisszal), 3. *Europa* (Heracleával vagy Perinthusszal), 4. *Rhodope* a tengerpart mellett (Aenosszal), 5. *Moesia secunda* a Haemus innenső oldalán (Marcianopolisszal, a későbbi Prêszlávval), 6. *Scythia inferior*, a mai Dobrudzsa (Tomival). *Moesiá*-nak határai eredetileg ezek voltak: északon a Duna, délen a Haemus hegylánczai, az Orbelus és a Scardus, nyugaton a Drina és a Száva, keleten a Fekete-tenger. A keleti Balkánnak jelentékeny része azonban a Haemuson túli Thrákiához tartozott.³⁾ A Cebrus folyó határt képezett Felső- és Alsó-Moesia közt. Midőn Aurelianus császár a Dunán túli, Trajanus által meghódított Dáciát elvesztette, Moesiában új provinciát szervezett *Dacia Aureliani* név alatt; ez az Utustól (most Vid) a Cebrusig (most Czibricza)

¹⁾ Eutropius, VI. 2. és 10. V. ö. Mommsennek Róm. tört. (2. kiadás) III. 284.

²⁾ Tacitus, Annales, III. 38. IV. 46.

³⁾ Hadrianus korában Moesia és Thrákia határa Chotnicza v. Ochotnicza falvánál volt, 2 órányira Trnovótól északnyugatra; kitűnik ez egy a Kr. u. 136. évben kelt érdekes latin felirattól, melyet ott találtak és mely most a Jantra melletti Trojicza nevű kolostorban van. Lenyomatta Szlavejkov a Blŕgarski kniŕiczi folyóíratban, Konstantinápoly, 1859. 414. és Monnusen, Corpus inser. lat. III. pag. 992. (v. ö. a 141. oldalt u. o.)

terjedt. Midőn N.-Konstantin az egész birodalmat négy előljáróságra osztotta, a félsziget mint ilyen Illyricum név alatt szerepelt két kerülettel. A daciai kerületet a következő tartományok képezték.¹⁾ *Moesia prima* a Duna és a Morava mellett (fővárosa Viminacium a Morava torkolatánál), *Dardania* (Scopival), *Dacia ripensis* (Ritiarjával; most Arcsar a Duna mellett), *Dacia mediterranea* (Serdica — a mai Szófia — fővárossal), *Praevalitana* (Scodrával) és *Makedonia salutaris* egy része (Stobival). Az utóbbi tartománynak többi része, valamint *Makedonia*, *Epirusz*, *Thesszalia* és egész Hellasz a makedoniai kerületnek jutott.

Hogy a félsziget északi részének lakossága a szűntelen háborúk folytán rendkívül megfogyott az világos. Gyér lakóit tekintve kétségtelenül Görögországhoz volt hasonló, mely a rómaiak idejében annyira elpusztult. A rómaiak számos gyarmatot telepítettek az országban; ilyenek pl. Moesiában Ulpia Ratiaria (Arcsar), Ulpia Oescus (az Iszker torkolatánál), Novae (Szvistov közelében). Nicopolis ad Istrum (Nikup), Troesmis (Macsinnál); Makedóniában Colonia Augusta Julia Philippi (Szeresz mellett); Epiruszban Byllis és több más város. A belföldi elem háttérbe szorult az idegen előtt. A római birodalomnak két világ-nyelve, a görög és a latin csakhamar érintkeztek; itt volt a keletnek és a nyugatnak választófala. Északon a Duna körüli Bulgáriában, Szerbiában és Boszniában meghonosodott a latin, ellenben délen, főként Kelet-Thrákiában és déli Makedóniában a görög nyelvet használták, a mint az a feliratokból kilálglik. Az ősi lakosságnak romanizálása igengyorsan történt. A IV. századbeli Niketasz, Remesiana (Nis mellett), püspöke, latin író volt. A marciánopoliszi püspökök a chalkedoni zsinattal (451) és a byzantínus császárokkal latin nyelven érintkeztek. A görög Priszkosz, ki az V. században keresztül-kasúl járta az egész félszigetet, azt mondja, hogy itt mindenütt a latin a hivatalos és a társalgási nyelv.²⁾ A latin nyelvnek a belföldi elemekkel való egybeforrásából lassankint egy új nyelv, a *rumun* származott, mely nagyon sokat átvett

¹⁾ Forbiger id. hely.

²⁾ Drinov, Значење 25.

a thrák-illyriaiból, mindenek felett a törzshöz járuló esetragos nevelőt.

A moesiaai, thrákiai, makedoniai és illyriai társadalmi életnek jellemzésére nézve a római korban, a félszigeten felette bőséges anyag kínálkozik; nagy városoknak romjai, hadi utaknak nyomai, számtalan felirat és gazdag régiségtani leletek, melyek fényes és világos tanúságot tesznek a belföldi iparnak és kereskedelemnek jelentékeny lendületéről; sajnós, hogy ezeknek túlnyomó nagy része még nincsen leírva és így teljesen ismeretlen.

A thrák-illyriai faj minden században rendkívüli erélyessége és folytonos harcz-kedve által tűnt ki; azonban mindig másoknak szolgálatában és inkább gyöngébb szomszédjaiknak előnyére, mint saját hatalmának megszilárdítására. Nagy-Sándor zászlaja alatt a thrák-illyriai hegyi nép megszerezte a görögöknek Ázsiát. A rómaiak idejében nem egy vakmerő illyr férfi lépett a császári trónra, miután fényes hadi pályáját befejezte vala. Az újkorban pedig az ingadozó portának legerősebb támasza az albán népből eredő pasák és katonák, törzsrokonai és utódai azon illyriai és epirota hadaknak, melyeknek élén N. Sándor meghódította a perzsa birodalmat, melyekkel Pyrrhosz, a kalandos epirota király a rómaiakra és a karthagóiakra nézve kétségessé akarta tenni Itália birtokát, ugyanazon csapatoknak, melyekből közönséges katonák a római világbirodalom trónjára vezető útjokat oly merészen egyengetni szokták.

Végül megemlékszünk azon gyakran felvetett kérdésről, vajjon őslakói e a szlávok a félszigetnek. A déli szlávok benszülöttségének kérdéses tana még maig sem tűnt le egészen, csakhogy követői nem egyeznek meg egymással. A lengyel Lelewel és Bielowszki az összes thrák törzseket szlávoknak tartják; az orosz Butkov, Savaljev-Rostislavič, Čertkov azt hiszik, hogy az őslakoságnak csak egy része volt szláv. Filaret érsek, Leonid archimandrita (mindkettő orosz) és a német kutatók közül Cuno ¹⁾ azt állítják, hogy a szlávok már régi időtől fogva

¹⁾ Cuno J., Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde. I. Die Skythen. Berlin 1871.

laknak ott, de más fajokkal keverve. Šafařík Pál, Józs. „A szlávok származásáról“ írt munkájában (1828) azt véli, hogy a szlávok a thrákokkal és az epirotákkal egyetemben elgondolhatatlan idő óta laknak a félszigeten. „Szláv régiségek“ című főmunkájában (1837) azonban lehetségesnek tartja, hogy a szlávoknak Magyarországból való kiűzetése után egyes nemzetségek Illyria és Thrákia hegyei közé menekültek;¹⁾ mindazonáltal határozottan megjegyzi, hogy egyes neveknek pusztá hasonlósága (más bizonyítékok nincsenek is a thrákok szlavizmusára vonatkozólag) sohasem szolgálhat érvényes bizonyosságul egyes népek vérrokonságának kiderítésére; így pl. elvitatja az összefüggést a thrák krovzyek és az orosz kri-vicsek közt.²⁾ A déli szláv írók közül többen védelmezték és részben még most is védik népöknek autochthoniáját; ilyenek a bolgárok közül Beron dr., Rakovski, Zachariev, a szerb Hadžić, Verković, Milojević és több más tudós. Teszik pedig ezt oly buzgalommal, mintha tanaiknak megczáfolása okvetetlenül a délszlávok létének megsemmisítését és a nemzet népjogainak eltörlését vonná maga után. Ha a nemzetek becsületének és dicsőségének alapját abban kellene keresni, vajjon valamely nép a maga lakóhelyén idegen ajkú előzőket talált-e avagy nem, akkor például az észak-amerikai tudósoknak hamarjában nem volna egyéb dolguk, mint ünnepélyesen kijelenteni, hogy az indianusok az angloamerikaiak ősei!

A legsikerültebben tárgyalja ezt a kérdést a bolgár Drinov Marin charkovi (Oroszországban) egyetemi tanár a Balkán félszigetnek a szlávok által való betelepítéséről szóló orosz nyelven írt értekezésében (1873).³⁾

Vizsgáljuk most a thrák-szláv elméletnek bizonyítékait. A Mila reka, Vratziszta, Verzana s több e fajta helyrajzi nevekről egyelőre el kell tekinteni, mert ezek csak a VI. században merültek fel, mikor a félszigetnek ethnographiai viszonyai már jelentékenyen megváltoztak volt. A többi bizonyító érv a földrajzi elnevezéseknek

¹⁾ Šafařík, Sebrané spisý. (Összegyűjtött munkái. Prága, Tempszky, 1862. skvv.) I. 288.

²⁾ U. o. I. 516.

³⁾ Id. m. 26.-40. hol együtt találjuk az ezen tárgyra vonatkozó egész irodalmat is.

furcsa elferdítésein alapul. E szerint a thrákiai krovzyek állítólag krivicsek, a korallok goralok (hegyilakók), a besszek bészek (démonok, szellemek), a pelagonok, polyanok (mezőn lakók), az odryzok, obotriták, a dolonkok, dolenczek (völgyben lakók), a myzek, muzsok (férfiak) vagy éppen mazovok, a lynkeszták ljachiták¹⁾ és végre a triballok, drevljanok. A folyók közül Strymon a lengyel sztrumjéntől (patak), Bargas a szláv bregtól (part) származott volna; Nestoszt az orosz Msztá nevével hasonlították össze. A városok nevei közül Doberost az ó-szláv dǫbrъ-val (völgy vagy mélység) hozták kapcsolatba, Bylazorát Byla-zorának (fehér hajnal), Uscadamát, Úzkodom-nak (szűk ház) magyarázták.

Az ilyenfélye kalandos elferdítéssel természetesen igen sokra lehet ráfogni, hogy szláv, de kritikai philológiától nagyon is távol áll ezen eljárás.

A krovyzokról azt mesélték a thrák-szláv elmélet védői, hogy északfelé átkeltek a Dunán, és Oroszország északi részén mint krivicsek telepedtek meg; a források természetesen egy betűt sem szólnak erről a vándorlásról. A besszek nevének helyes értelméről már fentebb szólottunk. Némelyek a szláv *bész*-től (démon, rossz szellem) akarták származtatni, sőt Filaret és Leonid a besszek keresztény voltára vonatkozó tudósítások alapján meg azt is állítják, hogy a szlávok már az V. században lettek keresztényekké és hogy már akkor saját nyelvükön is írtak volna. A folyók neveire nézve megjegyzendő, hogy a szlávok mindenütt, a hová jöttek, az idegen elnevezéseket saját, hasonlóan hangzó szavaikkal helyettesítették; ugyancsak ez áll a Mesztáról és a Sztrumáról is. A *sru* gyökér különben valamennyi indogermánnal közös.²⁾

¹⁾ Bielovski Agost, egy különben nagyérdemű férfi, (Wstep krytyczny do dziejów Polski. Lwów. 1850) a lengyeleknek ősi lakóhelyét az ochridai tónál fedezte fel. A lechitákat (Lynkeszták) a Kr. e. III. században a kelták a Duna mögé szorították, hol a dák-birodalmat alapították volna. Boirebista király II. Leško, Dekebal pedig Szemovit stb.

²⁾ Miklosich, Lexicon palaeoslovenicum sub *struja*: szanszkr. *sru*, fluere, görögül *ῥυ* (*ῥεῖν*), lat. rivus, kelta *sruth*, ónémet *stroum*, lithv. *srava* stb.

Ezen elmélet tarthatatlanságát legjobban mutatja a *Bylazora* (*Βυλαζώρα*) szó. Ez a város Felső-Makedóniában volt a Vardar mellett, a mai Velesz helyén; 216-ban Kr. e. legelőször van említve.¹⁾ Ez a név tisztán szláv eredetű volna: Ryla-zora = *fehér hajnal*. Csakugyan különös név! A mi felfogásunk szerint valóban megfoghatatlan, miképpen jöhetett valaki arra a furcsa gondolatra, hogy egy várost ilyen költői hangzású névvel jelöljön.

Különben a hajnal csak piros szokott lenni. Ehhez még egy hatalmas philológiai érv járul. Ez a szó a bolgárban elgondolhatatlan időktől fogva sohasem lehetett *byla*, hanem mindig csak *béla*-zora. Ezen névnek valódi magyarázatát az albánoknál kell keresni. Az ő nyelvükön *ura*, *ure*, mely nyilván a *Bylaz-ora* szónak másik alkotó részét képezi, hidat jelent; Hahn pedig jogosan kiemeli, hogy úgy látszik, miszerint a mai Velesz helyét maga a természet szemelte volna ki hídnak a ragadó Vardaron át, továbbá, hogy mióta az emberiség hidakat épít, azóta itt is lehetett ilyen. Különben is Velesz, alb. *Vëllez*, a byzancziaknál és az úgjörögöknél *Βελεσσός*, vagy *Βελεσά*, a törököknél egyszerűen Kjöprülü-t jelent kjöprü-től, mely = híd.²⁾

Hogy a középkorban a dél-szláv népeket gyakran tartották benszüllötteknek, az téves nézet, mely az ó-kori munkák olvasásánál a történelem nem tudásából származott. Például Zonarasz ó-szláv fordításában a dákok mint szerbek szerepelnek. A Simeon csár († 927) korából való trójai krónika ó-bolgár szövegében azt olvassuk, hogy Achilles népét „akkor *Myrmidones*-nek, most *Blęgare*-nak” nevezték. Ugyanazon értékük van a Szt-Jeromosról († 420), a glagolit-írás állítólagos feltalálójáról szóló mondáknak és X. János pápa (914—929) levelének, melyet az apostoloknak a dalmatiai, szlávok közt kifejtett tevékenység-

¹⁾ Polybios, V. 97.

²⁾ Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 2. kiadás, 166. Vajjon a szláv Velesz a *Βυλαζ-ώρα* (*Vylaz*) szónak első részétől származik-e, azt eldöntetlenül hagyom.

géről írt. Mindeme történeti mesék kizárólag a byzantinus minták majomszerű utánzásának köszönik létüket. Ugyanis a byzantinusok az ő antikizáló, könyvekből szedett tudományosságuknál fogva újabb népeknek ó-kori neveket adogattak; a szerbeket triballoknak, a bolgárokat myzeknek vagy odryzoknak, a rumunokat dákoknak vagy getáknak, az albánusokat akarnanusoknak, a németeket keltáknak, a magyarokat pannonoknak, a kunokat skytháknak nevezték el, stb. stb. A középkori szláv írók csak példájukat követték.

II. FEJEZET.

A szlávoknak megtelepedése a Balkán-félszigeten.

A szlávok beköltözése a III.—VII. században. A rómaiak uralma Dákiában és a szlávoknak ezekkel való érintkezése. Szláv gyarmatosoknak első nyomai a félszigeten. Hunnok, góthok, bolgárok. Justinianus császár (527—565). Slovênek és antok Dákiában a VI. és a VII. században. Az avarok. Az avarok és a bizantinusok birodalmának hanyatlása; szláv törzseknek fegyveres előrenyomulása a Peloponneszszig.

Nagy felforgatás támadt az egész Balkán-félszigeten a szlávok bevándorlása folytán. Hogy ez mikor és miképpen történt, arról már különféle nézetek merültek fel, de ezen igen fontos kérdés még maig sincsen annyira kiderítve, hogy egy újabb vizsgálat feleslegesnek bizonyúlna.

Suroviecki lengyel történetíró azon véleményben volt, hogy a szlávok csak a hunnok letűnte után közeledtek az alsó Dunához és azt állítja, hogy a folyam jobb partjára való átkelésük az V. század utolsó negyede előtt nem történt. Ezen nézethez csatlakozott Šafarik is; szerinte a szláv családoknak békés, és csendes bevándorlása és megtelepedése mindkét Moesia pusztá vidékén, az V. század végén kezdődött és eltartott az egész VI. századon keresztül. Ezen költözködésekre ázsiai népeknek előrenyomulása szolgáltatott volna ürügyet.¹⁾ Rački F. dr.²⁾ horvát kutató a szlávoknak megérkeztét a Dunához már a hunnok uralmának idejébe teszi át. Az orosz

¹⁾ Šafarik, Összegyűjtött munkái, (csehül) II. 169.

²⁾ Az: Archiv za povjestnicu jugoslavensku-ban, IV. 241.

Hilferding szerint két szláv költözködés volt. Első alkalomkor néhány szláv a góthokat követte, midőn ezek (375 körül) a hunnok elől a Duna mögé húzódtak; későbbben Attila betörései mutatták volna meg a szlávoknak az utat a bizantinus birodalomba.¹⁾

Legújabbán Drinov bolgár tudós a már említett értekezésében e kérdést egész alapjában újból feldolgozta.²⁾ Önálló tanulmányai egészen váratlan eredményre juttatták. Míg az említett négy tudós mind a Balkán-félszigetnek a szlávok által való megszállását a nagy népvándorlás korába helyezi és alig 50 évnél nagyobb időközben hagyja lefolyni, addig Drinov azt állítja, hogy ez a megtelepedés nem egyszerre, hanem lassankint történt, még pedig legább is 300 évnyi időtartamon át, a mennyiben a III. században, tehát a nagy népvándorlás előtt kezdődött és a VII. században véget ért. Ezt a nézetet mi is helyesebbnek mondhatjuk.

A Kr. előtti I. században a mai Erdélyben egy hatalmas birodalom keletkezett, mely még a rómaiakra nézve is nagyon veszedelmes lett. Ezen bizonyos nép dák-nak nevezte magát és a rómaiak is úgy hítták. A dák-nyelvnek megmaradt részei³⁾ sokkal csekélyebbek, sem hogy belőlük ezen hatalmas nép nemzetiségére egész biztonsággal következtethetnénk; szláv eredetű semmi esetre sem volt. Azonban úgy látszik, hogy Dekebal király birodalmát, mely a Tiszától a Dnyeszterig, a Dunától egészen fel a Kárpatokig terjedt, kizárólag nemcsak dákok, hanem ezek mellett különféle más törzs is lakta, és nem lehetetlen, hogy az ország keleti vagy északkeleti határvidékén szlávok tanyáztak legyen.⁴⁾ Hiszen

¹⁾ Hilferding munkái (oroszul, Szt-Pétervár, 1867). I. 6.

²⁾ Drinov M.: Заселение балканского полуострова Славянами. Moskva, 1873. 8°. 176. old. (Чтения общества истории и древностей Росс. 1872. IV. köt.-ben és külön is.) V. ö. bírálatunkat a Časopis Českého Musea (Cseh-muzeum folyóiratá-ban) 1879. 501. skvv.

³⁾ Egyes hely- és személynevek, továbbá különösen 50 növénynek neve meg van őrizve Dioskoridesnél és Pseudo-Appulejusnál (Lenyomatva Roesler R.-tól. A bécsi akad. székf. 1866. május havában).

⁴⁾ A Traján- emléken a dákokon igen sokféle fegyverzetet és ruhát láthatunk, melyek tán különféle törzsekre engedhetnek következtetni.

a rómaiak idejében Magyarországon biztos nyomait látjuk a szláv lakosságnak.¹⁾

Trajanus legyőzvéen Dekebal seregeit, Dákiát 107-ben birodalmával egyesítette. De a rómaiak uralma az északi Duna tartományokban, mikor az ellenséges szomszéd népek folytonosan veszélyeztették, sohasem szilárdúlhatott meg úgy mint Hispaniában vagy Afrikában. Már Hadrianus a barbároktól való félelmében lerontatta a pompás Traján-hidat. A III. században Dákia Gallienus alatt elveszett. Aurelianus 271-ben a tartományt egészen átengedte a barbároknak és a római gyarmatoknak maradványait Dákia városaiból és földjéről Moesiába telepítette át. A rómaiak tehát ott az ellenséges indulatú benszülöttek közepette egészen elkülönített életet éltek és 166 év múlva megint ott hagyták új hazájokat, anélkül azonban, hogy a dákokkal össze-
forrtak volna.²⁾

Dákiának a rómaiak által történt megszállása nem maradt hatástalan a szomszédos, sőt talán magában az országban lakó szlávokra.

A dákok legyőzőjének neve oly tartós hatással volt a szlávokra, hogy az a kis-oroszok, a szerbek és a bolgárok mondáiban és dalaiban még ma is megérezhető. Trajanust még a szláv istenek közé is számítják. „Az Isten anyjának utazása a pokolba“ (choždenie Bogorodici po mukam) című phantasztikus, görög eredetű apokryphban, melyet a XII. században bolgár-ra fordítottak, a fordítónak egyik fontos betoldása található; itt ugyanis az van mondva, hogy a pogányok embereket vettek fel az istenek közé; így *Trojánt*, *Chrszt*, *Veleszt* és *Perunt*. Egy másik apokryphban, a szent apostolok apokalypsisében (XVI. századbéli kézirat), mely szintén Bulgáriában lett szlávul feldolgozva, arról van szó, hogy ezelőtt *Perunt*, *Chorszt*, *Dyjt* (*Zsújs*),

¹⁾ Lásd Šafařík munkáit, I. 255—302. Drinov, id. m. 66. skvv. A Balatont Pelszo-nak (szláv. pleszo, tó) nevezték; egy *Tszierna* nevű város a magyar-oláh határon feküdt egy folyó mellett, mely még ma is Cserna stb., stb.

²⁾ A mai Romániában és Erdélyben lakó rumunoknak leszármazása a régi Dákiában élt római gyarmatosoktól e szerint több mint kétséges. Hanem erről más helyütt.

Trojánt és másokat istenképpen imádták és itt megjegyzik, hogy Troján római „czár“ volt. A „Slovo o polku Igorov“ ó-orosz hősmondában (a XIII. sz. elejéből) négy-szer fordul elő Troján. Alaptalanok Tichonravov és Erben kísérletei, midőn e költeményben Trojánt Bojánná akarják átváltoztatni. Ott olvashatunk egy „trop Trojanj“-ról, vagyis a kyjevi kerületben előforduló ismeretes Traján-sánczról, mely Dél-Oroszország rónáján, minden-esetre feltűnő a nép előtt; szó van ott Traján orszá-gáról ezen sáncz túlsó oldalán, azaz Dákiáról; Troján ideje ott messze Jaroszlav kora, vagy Oleg Szvatoszlavics uralkodása elé a késő ó-korba van helyezve. Az említett sánczhoz a kis-oroszok mindenféle mondát csatolnak Trojánról, „Ermalan“ czárjáról. A bolgár dalok még manap is szólnak „Troján czár“-ról, a megmérhetetlen kincsekkel rendelkező úrról, kinek 70 szökő-forrásból ragyogó arany és finom ezüst csurog elő. A Balkán alatt van egy Troján nevű város kolostorral; Tatar-Pazardzsik közelében van a Troján-híd (Trojanov moszt), mely a Topolniczán vezet át; nem messze tőle vannak egyes romok, melyeket a parasztok „Trojanov grad“-nak neveznek és a „Trojanova vráta“ (Kapudzsik) nevű szoros. A Traján tulajdonnév (kicsinyítője Trájko¹) általánosan el van terjedve a bolgároknál; hasonlóképpen a makedo-rumunoknál (czinczároknál). Erdélyben van egy Traján, magyarul Keresztes-mezőnek nevezett föld.²) A római császár emléke különösen a Vas-kapú környékén él a Duna mellett, hol a róla nevezett híd és út vezetett át. Szerbiában egy erdőben Sabacz mellett egy „Trojanov grad“ romjai láthatók; de ezek aligha nem a középkorból valók. A szerb népmondákban Troján egyszer mint hármasejű, viaszk szárnyú, másszor mint kecskefülű lény szerepel; egy harmadik mondában mint éjjel járó lény él, mely kerüli a napvilágot, nehogy elolvadjon.³)

¹) A hangsúly az első szótagon van: Trájan. A népszerű etymologia ezt a nevet trajam duro, persevero-tól származtatja; erre vonatkozik egy bolgár erkölcsi mondás is.

²) Büsching, Grosse Erdbeschreibung. Troppau, 1785. VI. 271.

³) Trajánról a szlávoknál lásd Kotljarevski cikkét a Древности моск. археол. общества - t. I. (A moszkvai archeolog. társas.

A *Koledá*-nak, egy ó-szláv pogány ünnepnek elnevezése, melyet nem lehet a szláv nyelvnek szókinséből kimagyarázni a latin *Calendae*-ből ered. Csaknem valamennyi szláv népnél található (ó-szláv. koleda, bolg. koleda, szerb. koleda, kolenda, orosz. koljada, lengy. koleda, cseh. koleda.) A trullai zsinat (691) a keresztényeknek nemcsak a római Vota és Brumelia, hanem a *Καλάνδας* ünnepek megülnését is megtiltotta. Valószínű, hogy a római Januariusnak *Calendae*-i átmentek valamely belföldi szláv ünnepre. Ezen szónak átvételéből a szlávoknak a rómaiakkal való közvetlen érintkezésére lehet következtetni oly időben, midőn amazok még meg nem kezdték volt költözködéseiket nyugat és dél felé; az egyedüli erre alkalmas pontot Dákia képezte a római megszállás idejében. Mert azt, hogy a *Koledát* csak keresztény hittérítők hozták volna a szlávokhoz, tán senkisé is fogja állítani.

Nestor, az orosz krónikaíró († 1115 körül) azt mondja, hogy a szlávok eredetileg ott lettek volna, hol az ő idejében a magyarok és a bolgárok országai; onnan elszéledtek, „mert a *vlachok* megrohanták a dunai szlávokat, közéjük furakodtak és hatalmuk alá hajtották őket.”¹⁾

Ezek a *vlachok* pedig korántsem kelták, a mint Šafařík véli, hanem rómaiak, Dákia meghódítói. *Vlach* ugyanis a szlávoknál mindenütt római eredetű embert jelent, és pedig vagy rumunt, mint az oroszoknál, a bolgároknál és a szerbeknél, vagy olaszt, mint a horvátok, a szlovenek, a csehek és a lengyelek szokták. A római legióknak megjelenése a Kárpátok völgyeiben nem csak a kárpáti országok, hanem a tovább északon és keleten határos síkságok összes lakosságára igen mély benyomást tehetett. Ezek a mozgalmak, melyek most a kárpáti országokban keletkeztek, bizonyosan az első ok volt, mely a szlávokat délre húzódní késztette.²⁾

Azon néptörzsek közül, melyek a rómaiakra nézve a II. és III. században a dunai tartományok és a Balkán-

régiségeit) Moszkva, 1865. *Матер. для арх. словаря*. 13. old. — Kanitz F., *Trojanov grad und die serbische Trojanssage*. (A közp. bizottság tudósítója. Bécs, 1865. X. köt.) Drinov, *Заселение*. 76.—81.

¹⁾ Nestor, kiadta Miklosich. Bécs, 1860. III. fej.

²⁾ Drinov, *Заселение*, 81—83.

félsziget birtokát kétségesse tették, nevezetesen a *karpok*,¹⁾ kiktől a Kárpátok elnevezése származik és a *kosztobokok*; Safarik nagyon valószínű világításba helyezte mindkettőjöknek szláv nemzetiségét. A Marcus Aurelius császár (161—180) elleni háború alkalmával, melyben a germán törzsek mellett dákok, kosztobokok, alánok, roxolánok és jazygok is résztvettek, a kosztobokok rabolva és pusztítva Elateáig jutottak Hellaszba.²⁾ A háború befejezése után számos barbár Pannoniába, Moesiába és Felső-Itáliába lett telepítve. A III. században csaknem szakadatlanul folyt a háború a Duna mellett. A góthok mellett a karpok foglalták el az első helyet a betörő északi népek közül. Aurelianus császár, ki moesia-i születésű volt, a góthokkal kötött béke után Dákiáról, mely már úgyszemint mindenkorra elveszett vala, 271-ben kénytelen volt egészen lemondani. Hogy legalább a nevet megmentse, azért Moesiában új provinciát létesített, melyet Dacia ripensisnek nevezett el. Azonban úgy látszik, hogy a góthok nem szállották meg egész Dákiát, mert az általuk odahagyott tartományból független „szarmata” törzsek még későbbben is számos berontást intéznek a római birodalomba.³⁾ Aureliánus már 273-ban, midőn győzedelmesen visszatért Palmirából, kénytelen volt a karpokat visszaverni. Carus császár egy fényes győzelem után fogságba kerített mintegy 200,000 barbárt és őket a Balkán-félszigetre telepítette. Az erélyes dalmátiai Diocletianus (292) a félszigeti tartományoknak külön közigazgatást adott Syrmium székvárossal, melynek romjai még most is láthatók Mitrovicza mellett a Szerémségben. Uralkodó társa Galerius, ki Serdica (Szofia) környékéből való volt, megverte a szarmatákat; az általa legyőzött karpokat és basztarnokat együtt és külön, számra nézve óriási ember tömeget, 298-ban a dunai tartományokba telepítette át. A karpok Moesiában, Thrákiában, Pannoniában kaptak lakóhelyet. A további harcok folyamán Nagy Konstantin 334-ben több mint 300,000 „szarmatát fogadott be a

¹⁾ *Καρποδάκαι* Zosimusnál eme népnek Dákiában visszamaradt részei, minthogy a java ekkor már 100 év óta a félszigeten lakott. Drinov, 62.

²⁾ Pausanias, IX. 34.

³⁾ Bővebbet Drinovnál, 53.

birodalomba, kiknek Skythiában (Dobrudza), Thrákiában, Makedóniában és Itáliában szerzett otthont.¹⁾

Ezen erőszakos telepítés következtében új elemek kerültek a félszigetre, melynek északi részét rómaiak, déli részét görögök, hegységeit pedig még thrák-illyrek lakták. Azon sok százezer dunántúli határos nemzetségek közül, melyek a háborúkban fogságba kerültek és most gyarmatosítottak, kétségen kívül jelentékeny számú szlávok is voltak; így például az egész karp-nép. És ezzel vette kezdetét a szlávoknak megtelepedése a Balkán-félszigeten. Ez tehát sokkal előbb történt, mint a hogy azt rendesen hiszik. A szlávok először mintegy 200 éven keresztül mint római gyarmatosok, természetesen csak elszórtan, Moesiába, Thrákiába, Dardaniába és Makedóniába telepítettettek; csak azután (500 körül) indultak önálló hadjáratokra, hogy ott fegyveres hatalommal új lakóhelyet szerezzenek maguknak.

Drinov két a IV. század közepéből való útleírásban, az Itinerarium Hierosolymitanumban és az Itinerarium Antoninában thrákiai szláv gyarmatoknak néhány nyomára utal: Zernae, most Cserna a Mariczánál (Zirinae, Tabula Peutingeriana, *Ζερνία* Stephanus Byzant-nál), Boedizum Vodicza, a mi 'a rhodopi nyelvjárásban még most is Veodiczának hangzanék, Cosintus a Cossinites folyónál (v. ö. Koszanicza, Kosz'nicza Szerbiában) stb. Ha ezen bizonyítékokat nem akarnók elég erőseknek tekinteni, akkor Prokopiosznál egész halmazát találjuk kétségtelenül szláv városokra és várakra vonatkozó neveknek; azok Justinianus császár trónraléptekor (527-ben) már romokban heverték; így pl. Labucza, Mila reka, Brzana, Klestevicza, Debre, Vracista, Sztreden, Kavecza, stb. stb.²⁾

Szláv tulajdonnevekre már az V. század elején akadunk a byzantinus birodalom legfőbb méltóságainál. Ezeknek viselői korántsem voltak beköltözöttek vagy idegen zsoldosok, hanem oly emberek, kik római földön születtek, kiknek ősei mint katonák már a rómaiak szolgálatában kitüntek volt. 469-ben a Thrákiában állomásozó hadaknak fővezérei *Onogoszt* (*Ἀναγώστος*) és *Osztroi*

¹⁾ Minden részletet lásd Drinovnál, 49. skvv.

²⁾ Prokopios, De aedif. kiad. Velenczében, 437. old.

(Ὁορροῖ). Nagy-Justinianus hadvezérei közül a legtöbben szlávok voltak, oly férfiak, kik az V. század második felében születtek. *Dobrogoszt* (Δοβρογέζας ἄνθρωπος), *Vszegrd* és *Szvarun* (Συναρουνίας Σκλάβος ἄνθρωπος) 555-ben kitüntek a perzsa háborúban. Ellenben merész dolognak látszanék Belizárt, ki 490 körül született Dardaniában Szkoplicza (Σκαβλιζω) vára közelében, szlávnek kikiáltani.

Szláv eredetűek voltak maga *I. Justinus* császár (518—527) és unokája *I. Justinianus* (527—565). Szülővárosuk volt Vederiana falu (Βεδεριάνα) a felső-makedóniai Tauresium vára környékén.¹⁾ Justinusnak (szül. 450-ben) felesége barbár rabszolganő volt; *Ljubkyni* (Λουμπυκίνη, a tiszta szláv Любкыни) volt az ő neve, mely szeretőt jelentvén, állítólag becstelennek tartatott. Justinianus anyja, Justinus nővére *Viljenicza* (Βιγλενίτζα) volt, atyja pedig *Izto*k. Justinianust az ő földieit *Upravda*-nak (Ὀυπραυόδα) nevezték: lat. *justitia* — ó-szláv pravda.²⁾ Mindezen nevek kétségtelen bizonyítékai Justinianus szláv eredetének.

A szlávok tehát az V. században a félsziget tartományaiban korántsem ismeretlen, hanem meglehetősen számos és befolyásos nép volt, jóllehet gyarmataik látszólag még mindig csekélyek voltak. Hogy az egykorú íróknál ezen lassankinti megtelepedésről semmitsem találunk feljegyezve, az feltűnhetik. Hogy az újabb és a legújabb időkből hasonló esetet említsünk, azt állítjuk, hogy a XVII. században sok százezer szerb költözött ki Ó-Szerbiából a Rigómezőről a Bánátba és déli Oroszországba és a jelen században ugyancsak száz és százezer bolgár kivándorolt Szerbiába, Oláhországba, Moldvaországba, Besszarábiába, anélkül, hogy az európai statisztikusok és történetírók ezt pontosan feljegyezték volna. Sőt még ma is láthatjuk, hogy Törökországban tömegesen változ-

¹⁾ Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 2. kiad. Ágosta. 156. Mihanović példájára azt véli, hogy Vederiana és Tauresium a mai Bader és Taor falvak, melyek 4 órányira vannak a Vardar melletti Szkopjétől. Mi azt jegyezzük meg, Aszèn Konstantin bolgár cárnak (1258—1277) oklevelében, melyet a Szkopje melletti Szt-Györgyről nevezett kolostornak adott, azt olvashatjuk: „selo Tavor, gradište (várrom) i s polem . . . s livadami, s jezerom Jelatnim“ stb. (Šafarik, Památky, 25)

²⁾ V. ö. Šafarik munkáit, II. 170, Drinov, 47.

tatják lakóhelyeiket; ezek azonban nem holmi nomád életű pásztorok, hanem földművelők. De erről sehol sem találunk feljegyzést.

A nagy népvándorlás száz év alatt felforgatta a félszigetnek minden fenálló, létező viszonyait. Thrákia, Makedónia és Thesszália még a IV. században az egykorú Eunapiosz tanúsága szerint viruló országok voltak, hol sok munkás és vagyonos ember lakott; azáltal, hogy az életrevaló és szorgalmas „barbárok“ óriási mennyisége az elpuhult rómaiak és thrák-illyrek közt megtelepedett, ezen lakatlan tartományok újabb derék munkásokat nyertek. De éppen ez a lendület volt az, mi a „barbárok“-at újabb és újabb betörésekre indította. A góthok és a hunnok mindent sivataggá változtattak.

A hunnoktól szorított nyugati góthok erőszakosan megtelepedtek Moesiában (376). A rettenetes drinápolyi ütközet után (378) mindent elpusztítottak Konstantinápolytól az Alpesekig. Midőn 402-ben végre Itáliába távoztak, a hunnok jöttek helyökbé. Teljes öt esztendeig (442—447) tartott a hunn csordáknak garázdálkodása a keleti birodalomban; 70 város egészen romba dőlt és csak akkor tértek vissza honukba, midőn évi adót ígértek nekik.

Attila halála után (453) a hunnbirodalom gyors enyészetnek indult. Igen sok apró törzs, mely előbb a hunnok uralma alatt állott, a Duna melléki tartományokat özönlötte el. Illyriában szarmaták, a partmelléki Dákiában és a Dobrudzsa legszélsőbb zugában hunnok, déli Moesiában pedig szkýrok, szatagák és alánok telepedtek meg. De mindezeknél vadabbúl garázdálkodtak a keleti góthok, midőn (474) Dardaniában, Moesián és Makedónián portyáztak végig; Thrákiában a mint mondják, az egész földnép elpusztult kardjaik által. Mindezen betolakodóknak a birodalom kénytelen volt adót fizetni, csak-hogy békében maradjanak tőlük; a legkisebb apróság is, mely ellenőkre volt, elég ürügyül szolgált, hogy fegyvert ragadjanak. Ezeknek a jövevényeknek nemzetiségét még nem ismerjük egészen. A szatagák Šafařik állítása szerint szláv eredetűek voltak; nevöket még most is viselik az északi-magyar szláv szotákok.¹⁾

¹⁾ Šafařik munkái. I. 287.

Mikor már a keleti góthok is Itáliába mentek (488), akkor a Dunán túli *szlávok* kezdtek komolyan mozogni. Ez időtől fogva nem hagytak fel előbb betöréseikkel, mígnem az egész félszigetet Isztriától és a Duna torkolatától a Taygetosz hegység szikláig hatalmukba kerítették. Először 493-ban Thrákiába csaptak be, hol Julianus római hadvezér egy velök vívott éjjeli ütközetben elesett. Erősebb volt a következő roham 517-ben; Makedónia, Epirosz, Thesszália a Thermopylaeig pusztításainak áldozatul esett.¹⁾ A szlávokkal egyidejűleg megjelentek a Dunánál a nem szláv *bolgárok*; ez egy finn vagy török eredetű nomádnép, melyet azonban korántsem szabad felcserélni a mai bolgárokkal. 482-ben Zeno császár a góthok ellen hívta őket segítségül; de, habár legyőzhetetleneknek tartattak, Theodorich király (487—526) mégis megverte őket valahol a Duna mellett. Kevéssel reá a bolgárok otthagyták a szövetséget és miután a Zurta folyó meredek partjainál egy római sereget megverték, két ízben pusztítva járták be Thrákiát, melyet most már senki sem védelmezett (499 és 502).

A szláv betörések a VI. században a régi Dákiából indultak ki, mely a mai Erdélyt, Oláh- és Moldvaországot foglalta magában. Ez az oka annak, hogy miért nevezik a byzantinus kortársak, kik a közönséges neveket szokás szerint kerülik, csakhogy a régi történet tudásával tüntet-hessenek, a szlávokat *getáknak*.²⁾ Ezen dákiiai szlávok a VI. században két törzsre oszlottak: a kisebbik keleti törzs neve *antok*, a nagyobbik, nyugatié pedig *szlovének*. Kettőjük közt a felső Dnyeszter képezett határt; ennek alsó folyásán az antok terjeszkedtek túl, a mennyiben lakóhelyeiket a Duna bal partja mentében körülbelül az Olt folyóig terjesztették ki. Egész Ó-Dákiát, úgy a mai Erdély hegyvidéket, mint a Duna melletti alföldet szláv

¹⁾ Drinov, 92. Ezeket a berontásokat Thunmann, Engel, Šafařík és Hopf a finn bolgároknak tulajdonítják. De az egykorú Marcellinus (írt 584 körül) a szlávokat *getáknak*, a bolgárokat *bulgari-nak* nevezi. Hogy pedig itt a *geták* alatt a szlávok értendők, bizonyítja egy másik kortárs, Theophylaktos (lásd a köv. jegyzetet).

²⁾ *Τοῖς Γέταις, τοῦτο γὰρ τοῖς βαρβάροις* (sc. *τοῖς Σλαβήροις*) *τὸ πρῶτον ὄνομα.* (Theophylaktos Simok, VII. 2.)

helységek lepték el. Erdélyben még most is vannak falvak, melyeknek ismeretes nevei minden szláv vidéken található; így: Toplicza, Bisztra, Bukova, Dobra, Glimboka (glaboka), Glogovicza, Kovászna (Kvaszna), Ponor, Zalatna (Zlatna), Pojana (Polyána), Preszaka, Priszlop, Ribicze, Rovina, Ruda, Osztrov, Lunka cserna (Laka cserna, fekete rét). A folyók közül: Sztrela, Cserna, Bisztricza, Ilova, Kraszna; a Küküllő folyónak rumun neve Tirnava (szláv: túske-patak). A szomszédos Bihar megyének szláv neve van (v. ö. cseh: Běchory, szerb: Bijor). A hegyeknek nevei is többnyire szláv eredetűek. Vervu (vr̃ch-csúcs), Dealu (dél-hegy), Sztina (sztêna-fal), Magura (Erdélyben 97-szer fordul elő) stb. stb. Hasonlóan a mai Romániában is a helynevek túlnyomólag szlávok. Vannak itt Lagava, Dabovicza, Szusicza nevű folyók és számtalan más szláv elnevezés. A szlovének ezen vidékekről ma már eltűntek, mert a félszigetről felözönlött romanizált thrákokkal, a rumunokkal olvadtak össze. A rumun nép annak folytán gyarapodott, hogy a szlávok nemzetiségüket elvesztették. Száz évvel ezelőtt némely erdélyi falvakban szláv nyelvet lehetett hallani;¹⁾ most már ez is egészen elhallgatott. A rumun nyelv szláv elemekkel van keverve, úgy mint az angol román alkotó részekkel. A háztartásban, a polgári életben és a keresztény vallásban előforduló fogalmaknak elnevezéseit a rumunok a szlávoktól vették át.

Tehát Dákiából özönlötték el a szlovének a Balkán-félszigetet, valamint a magyar síkságokat is, és nemsokára megjött azon idő, mikor az ő nyelvöket különféle szójárásokkal Arkádia völgyeitől a bukovinai Kárpát-szorosokig, a Balaton partjától és a Bakonytól a Propontiszig beszélték. Akkoriban Magyarországot, Erdélyt, Oláhországot, a Dunától délre Moesiát, Thrákiát, Makedóniát és több más tartományt laktak, mely utóbbiak azóta újra görögökké és albánusokká lettek. A szlovének északi része a magyarok és a rumunok alatt veszett el, a déliek még ma is élnek a bolgároknak (nem szláv) neve alatt.

¹⁾ Lásd Miklosichtól: Die Sprache der Bulgaren in Siebenbürgen. Bécs, 1856. (A bécsi akad. emlékiratai, VII. Mások ezeket az erdélyi szlávokat későbbi lakosoknak tartják a törökök idejében.

Byzanczban a V. század vége felé oly aléltság uralkodott, hogy a félsziget belseje az ellenség nyílt pusztításának esett áldozatául. Hogy a barbároknak megfizethessék az adót, a Közép-tenger mellett fekvő gazdagabb tartományokat jóformán eladni szokták volt oly helytartóknak, kik azután az országot jobban zsarolták mint a török pasák. A császári udvarnak több gondja volt vadász-ünnepélyekre, szerzetesek vitájára és zsinatokra. A tengeren a vandalog garázdálkodtak, kiknek Hellasz jutott prédául. A minden oldalról közeledő veszedelem ellenében senki sem gondolt vitéz ellentállásra. Konstantinápoly megmentése czéljából 512-ben *Anastasius* császár alatt egy nagy falat építettek Szelymbriától, a Propontisztól, a Pontusz melletti Derkonig; a fal 280 stadiumnyi volt, „az aléltságnak jele, a gyávaságnak emléke“. Mindeme bajokhoz még iszonyú földrengések is járultak, melyek Korynthot, Dyrrhachiont és a dardaniai városokat romba döntötték. Anastasiust 518-ban a szláv *I. Justinus* követte, ki csak a belzavargásokkal szemben fejthette ki erélyességét. Nem valószínűtlen, hogy *Anastasius* és *Justinus* alatt a pusztta félszigeten tekintélyes számú szláv nemcsak rabolt, hanem meg is telepedett.¹⁾

527-ben *I. Justinianus* foglalta el Nagy Konstantin trónját. Uralkodását fényes hadi tettek, törvénykönyvek szerkesztése és nagyszerű építkezések tették híressé. Mindjárt uralkodásának első évében helyreállította a római fegyvernek dicsőségét a félszigeten; *Germanus* hadvezér megverte az antok egy hadseregét, mely a Dunán átjött. A Duna mentében 80 erődöt és őrtornyot részint helyreállítottak, részint újból építettek és az ottani csapatok főparancsnokságát *Chilvudra* bízták, a ki három évi sze-

¹⁾ Lásd: Hopf Károly, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, az *Ersch és Gruber-féle encyklopaediában*, 85. és 86. köt.; ez kitűnő munka, mert nagyon alapos és sok évi forrástanulmányon alapszik. Némelyek azt állítják, hogy a szlávok tömegesen beköltöztek volna *Anastasius* alatt; ebben *Manasses* (1340 körül) kronikája ó-bolgár fordításában előforduló betoldásra támaszkodtak: „Pri Anastasi carí načese Blgare pojematí zeme sije“ (*Anastasius* czár idejében kezdtek a bolgárok megszállani e tartományokat). Ez azonban nem ó-bolgár hagyomány, hanem ez a hír *Zonaras* történetéből származik, ki azt a *Theophaneséből* (IX. század) vette át.

rencsés hadakozás után egy a dunántúli szláv földbe tervezett vigyázatlan portyázás alkalmával elveszett. Együttal a félszigeten már véglegesen megtelepedett szlávok ellen is megkezdték a háborút; Mundo hadvezér megverte 529-ben Illyriában a szlávokat és Thrákiában a bolgárokat. Hogy a félszigeten már számos független szláv vidék volt, az nemcsak Justinianus családjának nemzeti-ségéből, hanem ezen császár előkészületeiből is kitűnik. Mi más célból, mint a félszigeten levő szlávok fékentartása végett építtetett volna a Duna melléki erődökön kívül mintegy 600 erősséget a birodalom belsejében, az aureliusi Dákiában, Makedóniában, Thesszáliában és Epiroszban? És ha ez nem bizonyít eléggé, hadd álljanak itt Prokopiosz szavai, melyekre Drinov hívta fel a figyelmet: „A mi Philippopoliszban és Plotinopoliszban hiányzott és magát lejártá volt, azt (Justinianus) nagy sietséggel felépítette, mert e két város esetleg igen könnyen elfoglalhatónak bizonyult, *jóllehet sok barbár nép szomszédságában feküdt.*¹⁾ A moesia Palmatisz közelében levő Adina váracsot jó karba hozták, mert a környéken *Σλαβηνοὶ βάρβαροι* az utazókat igen gyakran megtámadták és ennek következtében a vidéket veszélyeztették.²⁾ Szülővárosa helyébe egy új várost *Justiniana Prima*-t alapította. Ez némelyek szerint Kösztendil, mások szerint Szkopje mellett feküdt; azonban minden bizonynyal a félsziget kellő közepében, vagy Dakia mediterranea tartományban, vagy Dardaniában; semmi esetre sem Ochridánál. Az általa alapított érsekség, mely a Dunától Szkodráig terjedő egyházmegye felett rendelkezett, sajnos, már száz év múlva nyomtalanul eltűnt a dühöngő harcok idejében.

Mindezen készülődések eltévesztették céljokat. Miközben Justinianus távol eső országokban, keleten a perzsák felett, Afrikában a vandalokon, Itáliában a góthok ellen győzelmeket aratott, azalatt a Balkán-félsziget a főváros faláig a szlávok martaléka lőn. Ezek minden évben Hellaszig portyáztak; nem volt hegy, nem volt bar-

¹⁾ Φιλιπποπόλεως τε καὶ Πλωτινιπόλεως τὰ τε ἐνδύοντα καὶ καταπεπονηκότα σπονδῇ τῇ πάσῃ ὀφκοδομήσατο, ἐπεὶ αὐτὰς ἐπιμαχώταται; ξυνέβαιεν εἶναι, καίπερ ἔθνεσι γειτονοῦσας βαρβάρων πολλοῖς. Prokopiosz, de aedif. IV. II. kiad. Bonn, 304. old.

²⁾ De aedif. IV. 7. 293. old.

lang, nem volt talpalatnyi római föld, a mit megkiméltek volna. Minden betörés alkalmával több mint 200,000 római alattvalót vágtak le vagy vittek magukkal fog-ságba. Ezen becsapásokra vonatkozó nehány, de töké-letlen tudósítást találhatunk caesareai Prokopiosznál a góth háború leírásában; de miután ő 527-től kezdve csaknem 20 esztendő-t távol, Belizár táborában töltött, azért a félszigeten történt dolgokról inkább hírek, mint-sem megbízható tanúk által értesülhetett.

Hosszadalmas lenne, ha ezen harczokat kimerítően akarnók leírni; csak a legnevezetesebbekre fogunk szo-rítkozni.

Az antok 533-ban Thrákiát pusztították; kevéssel ezután Justinianus alkudozásokat folytatott velök azon szándékkal, hogy a Duna balpartján fekvő elpusztult Turrisz várost (tán Turnu Magurel az Olt torkolatánál) fogja nekik átengedni, ha arra köteleznék magukat, hogy őt más birodalmi ellenségek ellenében megsegítik. 548-ban a szlávok akadály nélkül Dyrrhachionig nyomultak előre. 551-ben egy 3000 főből álló szláv csapat átkelt a Dunán és kétfelé válván Thrákiát a tengerig és Illyri-kumot pusztították; ez alkalommal Prokopiosz tudósítása szerint hallatlan dolgokat műveltek. A következő évben temérdek dunántúli szláv Thesszalonika ellen vonúlt. Mi-dőn Nis mellett megtudták, hogy Serdicánál egy római hadsereg táboroz, nyugatra fordultak és három seregre oszolva Anastasius hosszú faláig portyáztak, elpusztítván a félszigetnek legnagyobb részét. 558-ban a sokat szen-vedő félszigetet szlávok és nem-szlávok rettenetes árja borította; egy részük a Thermopylaeig hatolt előre, a másikat az agg Belizár verte szét Konstantinápoly előtt.¹⁾

Justinianus uralkodásának vége felé a rómaiak új szomszédot kaptak, mely sokkal veszedelmesebb volt a szlávoknál. A pannoniai alföldön egy új pusztai nép te-lepedett meg és innen intézte rabló hadjáratait minden oldal felé. Ezek az *avarok*; a szlávoknál *obri* volt a nevük, mely kifejezés idők folyamán egy óriás jelenté-sére fokozódott (csehül: obr; luzitán-szerbségben: hobr; lengy.: olbrzym). Az V. század közepe táján az avarok

¹⁾ Šafařík, II. 161—163. Drinov, 93—101.

még a Kaspi- és az Azovi-tó közt laktak; száz évvel utóbb a déli orosz pusztában törzsrokonok ellen harczoltak. Az Antok leverése után a dulyebeket, egy orosz törzset a Bug és a Sztyr közt, hódították meg és iszonyú zsarnoki módon bántak el velük, a mennyiben szeke-reikbe ígás-barmok helyett a dulyebek asszonyait fogták be. Innen 568-ban a mai Magyarországra jöttek a Tisza és a Duna közt elterülő síkságra. Itt két és fél századon át állott fent rabló birodalmuk. Azután nyomtalanul eltűntek; ez oly esemény volt, mely mély hatást gyakorolt a kortársakra; még a XI. században élt Oroszországban ez a közmondás: „Kihaltak, mint az avarok“. ¹⁾

Sokfelé elterjedt Gibonnak ama véleménye, hogy az avarok birodalma a Volgától az Elbeig, az Alsó-Dunától majdnem a Balti-tengerig terjedt. Tényleg azonban az avar-uralom alig ment túl a magyar alföld határain; a határos országokba csak rabló-kalandokat intéztek, a nélkül azonban, hogy ott bármiképpen is megtelepedtek volna. ²⁾ A dákiak szlávok egészen függetlenek voltak tőlük. Későbbi byzantinus krónikások természetesen a szlávok minden mozgalmában avar befolyást vélnek feltalálni, a mennyiben a szlávokat egészben véve avar alattvalóként tekintik, sőt gyakran az avarokat és a szlávokat azonosítják. De ha a közvetetlen kortársak iratait vizsgáljuk, a történetírónak pedig ezekre kell mindenek előtt támaszkodni, csakhamar kiviláglik, miben állott a szlávoknak adófizetői kötelezettsége az avarok iránt. A pannoniai szlávokról természetesen legkevésbé sem lehet kételkedni, hogy az avarok alattvalói voltak, hiszen hidakat építettek nekik, midőn a Dunán és a Száván átkeltek (pl. 579-ben, 592-ben). A dákiak szláv törzsek egyaránt megőrizték teljes függetlenségüket és szabadságukat. Erre vonatkozólag igen érdekes tudósításunk van az egykorú görög Menandertől. ³⁾ Pannonia meghódítása után az avarok khánja tudára adatta Dobreta

¹⁾ „Pogyboša aky Obre“. Nestor, kiadta Miklosich, VIII. fej. Obrin előfordul Simeon cár († 927) Zlatosztrujában és szent Konstantin (Kyrillos) életében is. V. ö. Miklosich, Lex, palaeoslov.

²⁾ Az erre vonatkozó kritikai bizonyítékokat Drinov gyűjtötte.

³⁾ Menander, kiad. Bonn, 406.

vajdának (*Δαυβέντιος, Δαυβίτας*¹⁾ és a szlovének legvénebbjeinek, hogy vessék magukat alá az avaroknak és fizessenek nekik adót. De Dobreta és a vének így feleltek az uralom-vágyó idegeneknek: „Ugyan mely ember az Isten fényes napja alatt birhatna minket hódolatra? Mi hozzászoktunk másokon uralmat gyakorolni, nem pedig magunkat nekik alávetni. És ennél meg is maradunk, a míg csak háború és kard fog létezni!” Az avarok követei, kik ezen felelet miatt haragra lobbantak, oly parancsoló és kihívó magaviseletet tanúsítottak, hogy veszekedés támadt, mely az ő felkoncezoltatásukkal végződött. Mindazonáltal mégsem mert a khán bosszút állani, hanem kénytelen volt hosszabb időre békében hagyni a dáki szlávokat.

Az avaroknak betörései a byzanczi birodalomba 575-ben veszik kezdetüket. Közben a szlávok sem szűntek meg Thrákiát haddal látogatni. 578-ban, midőn a rómaiak éppen békét kötöttek volt az avarokkal, mintegy 100,000-en Hellaszig jöttek; azután bent is maradtak az országban. Az egykorú szyriai krónikás, ephesusi János (584 táján irt) a következőket írja erre vonatkozólag: „A Justinianus császár halála és a Győzedelmes Tiberius trónralépte után következő harmadik esztendőben az átkozott szláv nép felkerekedett, elárasztva egész Hellaszt, Thesszalónika környékét és egész Thrákiát. Sok várost és várat foglaltak el; pusztítva; égetve, rabolva járták be az országot, melyben oly szabadon gazdálkodtak, akár hazájukban. Ez négy évig tartott, a míg a császár a perzsákkal hadakozott; ezalatt kényük-kedvük szerint garázdálkodtak az országban, míglen az Isten kiűzte őket. Fosztogatásaik a legszélsőbb falig terjedtek; valamennyi császári nyáját zsákmányúl ejtettek. A mai napig ott laknak a római tartományokban, gond és félelem nélkül; rabolnak, gyilkolnak és égetnek. Meg is gazdagodtak; van aranyuk, ezüstjök, sok ménesök és fegyverök; jobban tanultak háborúskodni mint a rómaiak.”²⁾ Tiberius az avarokkal szövetkezett ellenök, kik örömet ragadták meg az alkal-

¹⁾ *Δαυβίτας* helytelen olvasás.

²⁾ Ephesusi János Egyháztörténete. Szyr nyelvből fordította Schönfelder. München, 1862. 8. János 558—575. Konstantinápolyban élt.

mat, hogy magukat Dobreta tette miatt megboszúlják. Ezek Moesián át a Duna jobb partjának hosszában a Dobrudzsáig vonultak; itt átkeltek a Dunán, sok falút elpusztítottak és miután sok fogoly római kiszabadítottak, ismét hazatértek. A dákiak szlovének azonban mint eddig most is szabadok és önállók maradtak.

582-től 602-ig Byzanczban *Maurikiosz* császár uralkodott; kitűnő jellemű uralkodó volt ő, de rövidlátó államférfi; mint hadvezér elméletben a legkiválóbb jártasságot tűntette fel, de a gyakorlatban járatlan volt. Érdekes hadtudományi munkája maig fenmaradt. A szlávokkal szakadatlanul háborúskodott; hasonlóan az avarokkal, kik Szyrmium elfoglalása után az egész Duna-melléket elpusztították. 583-ban három ízben verte meg a szlávokat keleti Thrákiában; az Erginus folyónál, Drinápoly mellett és Ensina váránál.¹⁾ Ezek azonban mindennek daczára 587-ben becsaptak Hellaszba, ott megtelepedtek és Byzancztól függetlenül 218 esztendőn át bírták ezen régi, híres országot.

Miután *Maurikiosz* a perzsa-háború befejeztével az avarok követeléseit évi adófizetéssel kielégítette, összes tevékenységét a dákiak szlávokra fordította. Ő azt hitte, hogy a régi Dákiában levő szlávoknak leigázásával véget vetend a berontásoknak. Jeles hadvezére *Priszkosz* átkelt a Dunán (593) és miután éjjeli ütközetben *Radgosztot*, a partmelléki fejedelmet megverte, ennek egész tartományát elpusztította. A foglyokat *Tatimirnak*, egy a görögök szolgálatában álló szlávnak vezérlete alatt fegyveres kísérettel a császárhoz küldte; útközben azonban a csapatot a hatodik napon valahol a Balkánban megtámadták a szlávok, kik kétségtelenül e környéken laktak, úgy hogy *Tatimir* csak nagynehezen menekülhetett meg. *Priszkosz* azalatt egy gepida-ember kalauzolása mellett nagy erdőkön és posványokon keresztül egészen a *Paspirius* (talán a *Buzeo*) folyóig jutott *Mazsuk* király

¹⁾ Theophylaktosz szerint ez a betörés az avarok ösztönzésére történt; *Menander* pedig azt mondja, hogy az avarok akkor megint Moesián keresztül a szlávok ellen akartak vonulni és e szerint velök nem békés viszonyban voltak. *Drinov*, 108.

országába,¹⁾ kit, midőn ez éppen énekkel és borozással fivére halotti torát ülte, sötét éjjel megtámadott és borzasztó öldöklés után fogságba ejtett. Maurikiosz, kit ezen fényes eredmények felbátorítottak, erre megparancsolta, hogy a sereg a Dunán túl töltsen a telet. De Maurikiosz csapatai nem voltak képesek a régi római legiók példáját követni, mert pártot ütöttek és visszatértek a másik partra. Erre a császár visszahívta Priszkoszt és ennek fivérét Pétert tette meg főparancsnokká. Ez már a Dunához való útjában a Kamcsija környékén Marcianopolisznál egy rabló szláv csapatra bukkant, mely magát egy szekérvárban elsáncolta és csak kétségbeesett védekezés után konczoltatott fel. Tovább haladtában hírvül adták neki, hogy Konstantinápolyt szlávok fenyegetik. Ezek minden valószínűség szerint nem dákiak, hanem a félszigetről való csapatok voltak. Péter azonban csak előre haladt és a Dunához érvén erővel vívta ki magának az átkelést az Ozma torkolatánál, de csak óriási veszteség árán, midőn az ellenség vezére Pirogoszt már elesett (597). A háború további folyama azonban nagyon szerencsétlen volt a byzantinusokra nézve. Időközben Thrákiában és Dalmáciában is avarokkal kellett küzdeni, míglén ezek megveretve és dögvések által megtizedelve békét kötöttek (600), mely szerint abban állapodtak meg, hogy a két fél között a Duna legyen a határ; hanem a rómaiak kikötötték maguknak, hogy a szlávok ellen indítandó háború esetén a folyón átkelhessenek. Kiteszik ebből, hogy az avarok éppen úgy féltek a dákok szlovénektől, mint a rómaiak. 601-ben Gudion, Péternek egyik alvezére a Dunán túli szlávok közt kalandozott. A császár megparancsolta, hogy az ellenség országában töltsék a telet, de a sereg most sem akart engedelmeskedni, sőt fellázadván, Phokasz százados vezetése alatt Konstantinápoly ellen indult, Maurikioszt megbuktatták, Phokaszt pedig császárrá kiáltották ki.²⁾

Éppen ebben az időben mozogni kezdtek a szlávok Makedóniában. Kevéssel 597 előtt váratlanul 5000 szláv

¹⁾ *Μουσόκιος*; változatai *Μουσούκιος*, *Μουσούγιος*, *Μουσούκιος*. Stritter II. 59. Drinov 111. Az uk végzet a galicziai ruthének és Bukovinában közhasználatú, pl. Tomaščuk, Dronjuk.

²⁾ Šafařík II. 164. skvv. Drinov, 103. skvv.

Thesszalonika előtt termett, de csakhamar megint elvonultak. Kevés idő múlva azonban ismét nagy erővel jelentek meg a város előtt és elkezdték ezt ostromolni vasból készült faltörő kosokkal, hatalmas művészi hajítógépekkel és mindenféle más hadi eszközökkel; de a város falai kiállották az ostromot. Alig hihető, hogy Thesszalonika emez ostromlói Dákiából kerültek volna oda. Elfogadhatóbb azon nézet, hogy Makedóniából jöttek és hogy azon törzsekhez tartoztak, melyekről Ephesusi János mondja, hogy római földön laknak és jobban értenek a háborúhoz mint a rómaiak.

Phokasznak, a kegyetlen bitorlónak nyolcz évig tartó uralma nagyon is szerencsétlen volt. A perzsák előzőlötték Kis-Ázsiát és Konstantinápoly falai alatt állottak; Európában az avarok és a szlávok garázdálkodtak; ehhez még az éhség és a dögvész járult. Phokasz utóda, a nemes Heraklios (610—641) a messze Karthágóba akarta már áttenni a megingatott birodalomnak székhelyét.

Uralkodásának idejét a perzsák és az arabok ellen viselt háborúkra fordította, míg az európai tartományokat az egykorú Szevillai Isidorus tudósítása szerint 615-ben szlávok szállották meg.¹⁾ 626-ban Konstantinápoly előtt kemény tusák folytak. Megjöttek a pannoniai avarok, kikhez a félszigeten lakó szlávok csatlakoztak. Miközben az avarok a szárazföldön harczoltak, addig a szlávok kivájt fatörzsekéből készült „hajókon“ (μυρόξυλα) a tengeren folytatták a harcot. De a byzantinusoknak tengeri hajói által legyőzettek és maguk is tönkre tétettek.

Az avaroknak uralmágya folytán felbomlott a szövetség, mert a szlávok elvonultak és a magukra hagyott avarok is kénytelenek voltak hasonló cselekedni. A Konstantinápoly alatt elveszett ellenség közül a byzantinusok sok szláv nőt is találtak.

A Konstantinápoly mellett vallott kudarcz nagy csapás volt az avarok uralmára. Csakhamar mozogni kezdtek a szlávok Illyricumban és az alpesi tartományokban. Dalmáciában, hova már Justinus alatt többször becsaptak volt, 600 körül hathatósabban kezdtek fellépni, és a román elemű lakosság, melyet az avarok már úgyis nagyon bekerítettek vala, kénytelen volt előttük a tenger-

¹⁾ Roncalli, Vetust. lat. script. chron. II. 460.

melléki városokba és a szigetekre szorúlni. Kevéssel ezután nyugaton megalakult az első nagy szláv birodalom. Számo ugyanis uralma alatt egyesítette a cseheket, az alpesi szlávokat és az elbemelléki szlávokat és szerencsésen harczolt úgy az avarok, mint a frankok ellen.

A VII. század közepe táján be volt fejezve a szlávoknak a Balkán-félszigeten való végleges megtelepedése. Ezen időtől fogva már semmit sem hallunk a szlávok becsapásairól a Dunán és a Száván át; hiszen már csaknem az egész félszigetet elárasztották.

A Száva és az Adriai tenger közt egészen Albánia belsejéig szerbek és horvátok laktak, a többi országokban pedig azon szlovének, kiket később a bolgár név alá foglaltak. A benszülött román és thrák-illyr lakosság vagy a hegyek közé szorult, vagy, ha a síkságon maradt, alattvalója lett a szlávoknak. Lassankint egybeforrt a szlávokkal; ezen átmenetek világos nyomát még most is bizonyítja a nyelv. A görögök a szigetre és a tengerhez vonultak vissza. A szigetekben levő görög városok legnagyobbbrészt elpusztultak; lakosait, kik a szárazföldre jöttek, a partmelléki városok fogadták be.

A szláv bevándorlók csakhamar nem elégedtek meg a szárazfölddel. Megtanulván a hajózás mesterségét, messze földekre kalandos rablásokra indultak. 641-ben valószínűleg epiroszi szlávok partra szállottak Sipontumnál Itáliában és Apuliát pusztították; Ajon, a beneventumi herczeg velök csatázva elesett.¹⁾ Pogonotasz Konstantin császár korában (668—685) szláv kalózok ingó monoxylumokon, melyek a későbbi Pontusz-kozákok „odnoderevki“-jához hasonlítottak, bejárták az Ioniai és az Aegaeusi tengert. Epiroszt, Achaját, Thesszáliát, sőt a Kykladokat és Kis-Ázsia tengerpartjait háborgatva rablásaikkal. Ezen kalandjaiknak híre bejárta az egész keletet. Már Al-Achtal, egyike a legrégebb arabiai íróknak (a VII. sz. 2. felében), megemlékszik a szóke szlávokról, kiket olvasói nagyon jól ismernek.

A szlávoknak a byzantinusokkal való küzdelme a VII. század végén Thesszalonika falai alatt pontosult össze. A makedóniai szlávoknak főtörekvése az volt, hogy ezt

¹⁾ Hogy ez 642-ben és nem 662-ben történt, erre nézve v. ö. Drinov, 131.

a régi, híres várost hatalmukba kerítsék. Az első, bár nem sikerült ostrom, mint már említettük, Maurikiosz idejében történt. Másodszor 676-ban jöttek. Konstantinápolynak az arabok által való negyedik ostroma alatt a makedóniai szagudaták, a dragovicsi, a brszjások, a thesszáliai veleposzticsik és az epirota vojnicik óriási tömege ostrom alá fogta Thesszalonikát tengeren és száraz földön. Eljöttek családotúl, vagyonostúl, hogy az elfoglalandó városban mindjárt meg is telepedhessenek, de csalódva ott kellett hagyniok a várost. Két évvel utóbb harmadszor jelentek meg Thesszalonika alatt, egy hónap múlva azonban dús ajándékokkal megrakva tovább mentek. Thesszalonika negyedik ostroma a szagudaták, a runchinusok, a dragovicsik és a Sztrymon-melléki szlávok által történt 685 és 687 közt; a veleposzticsik ez alkalommal az ostromlottak részén voltak. Ezen utolsó támadásnak indító okául Prebadnak, a ruchinok fejedelmének kivégeztetése volt, kit görög árulkodások folytán a császár parancsára Konstantinápolyban halálra ítélték volt. A szövetségesek, nem lévén képesek elfoglalni a várost, kalózva járták be a tengert egészen a Propontiszig.¹⁾

II. Justinianus Rhinotmetos császár ekkor Thesszalonika felmentésére sietve, nagy sereggel betört *Szlaviniába*; így nevezték már az egész területet az Adriától a Rhodopéig. De ez nem volt az első e nemű hadjárat. II. Konstans már 657-ben vonúlt κατά Σκλαβωνίας és sok foglyot ejtván, az egész vidéket legalább névszerint meghódította. II. Justinianus 687-ben a szárazföldön Thesszalonikáig nyomult előre; további útjában azonban nem hatolhatott be az ország belsejébe, mert a Sztrymon melletti szlávok eltorlaszolták az összes szorosokat és segítségül hítták a szomszéd népeket. Thesszalonika környékén sikerült a szlávokat részint erőszakkal, részint alkudozásokkal békére és engedelmességre bírnia; azután sokat áttelepített a Propontisz melletti kis-ázsiai Opsikion (Obsequium) tartományocskába. Ezen gyarmatosokból, a kiket szklaviszianik-nak (Σκλαβιστιανοί) neveztek el, a császárok mintegy 30,000 főből álló derékhadat szerveztek. De midőn kevéssel utóbb az arabok elleni háborúban (692) ezen hadseregnek két harmadrésze a mohammedá-

¹⁾ Šafařík, II. 206. Drinov, 131. 151.

nusokhoz átpártolt, a megmaradt rész asszonyokkal és gyermekekkel együtt a görögök által kegyetlenül felkoncizoltatott. Opsikionban még a X. században is lehetett szlávokat találni. Azok a bolgárok, kik jelenleg elszórva Bithyniában élnek, korántsem a szklaviszianik utódai, hanem gyarmatosok, kiket újabban a törökök helyeztek oda át.¹⁾

679-ben oly esemény történt, mely a félszigetnek sorsát megint új kerékvágásba terelte. Egy nem szláv bolgár csapat átjött a Dunán és a moesiai törzseknek egy állammá való egyesítése által oly elemet hozott a szétszórott szláv tartományok közé, melyet ezek eddig még mindig nélkülöztek, az egységet.

Tekintsünk kissé vissza. A szláv telepítés a III. században kezdődött és csaknem 400 esztendeig tartott. Egy ötven, vagy száz évig tartó vándorlás az összes ethnographiai viszonyoknak oly tartós átalakítására alig lett volna elégséges. A szlávok lassankint jöttek be. Eleinte mint gyarmatosok megtelepedtek a thrák-illyrek, a rumunok és a görögök közt, hozzászoktak a római polgári élethez és nem csak kitűnő hadvezéreket, hanem erélyes császárokat is adtak a byzantinusoknak. Az V. század végén kezdődött a tömeges bevándorlás fegyverhatalommal. Šafaříknak nem volt igaza, mikor azt állította, hogy a szláv családok sohasem jöttek tömegesen és fegyverrel Moesiába és a határos tartományokba, hanem egyenkint és csendesen, amennyiben csak földművelésre alkalmas vidéket kerestek és csak az önvédelem kedvéért nyúltak volna fegyverhez. Ez a nézet nagyon is idyllikus. Valóságban a szlávok, midőn Thrákiának, Makedóniának, Moesiának és Illyriának földjét megszállották, ugyanazon harcziás nép voltak, mely az egész középkoron keresztül szüntelenül harczolt a byzantinusok ellen és a jelen időben a törökkel nem egyszer éreztette harci vitézségét. Ezt a jellemet árulták el a bevándorlók Thesszalonika ostromainál, a közép-tengeren való kalóz kalandjaikban és a görögökkel vívott százféle harczaikban.²⁾

¹⁾ Šafařík, II. 207, 248. Drinov, 164.

²⁾ V. ö. Drinov, Зачеzenie 35, 149. Šafařík II. 21. 171.

NEGYEDIK FEJEZET.

A beköltözött szlávoknak életmódja, szokásai, telepei, törzsei és az őslakossággal való érintkezései.

A. A szlávoknak életmódja.

Hogy feltüntessük a szlávoknak életmódját azon időből, midőn a nyugat és délfelé való költözködésük előtt még ősi honukban tanyáztak, az nem feladatunk. Ezúttal legyen elég a gazdag irodalomra utalni.¹⁾

Azon törzsekre vonatkozólag, melyek a VI. és VII. században a Balkán-félszigeten megtelepedtek, egykorú tudósítást adnak a görög Prokopiosz és Maurikiosz, tovább Szyriai János Ephesusból.

A szlávok, Prokopios szerint, mind magas termetűek és erős testalkatúak voltak. Hajzatuk se nem világos színű, se nem nagyon sötét, hanem inkább szőke volt (*ὑπέροδοι*). Mostani ivadékaik közt a főnek fekete hajzata nem oly ritka jelenség. Lelkületöket Maurikiosz dühtől, álnokságtól mentesnek, inkább őszintének és nyiltnak mondja: felette magasztalja vendégszeretetöket. A vendéget egyik helyről a másikra vezették és ha az idegennek házi gazdája vigyázatlansága következtében valami baja történt, akkor a legközelebbi szomszéd a megtorlás jogával élhetett.

¹⁾ Krek G. dr., *Einleitung in die slaw. Litteraturgeschichte*. I. Grác, 1874, igen ajánlható munka. Jireček Józ. és Herm., *Ausztria története 500—1000*. Bécs, 1865. Voczel J. E, *Pravěk země česká* (Csehország őskora). Prága, 1868. Jireček H. dr., *Slovanské právo*. Prága, 1863 skv. (ném.: *A jog Cseh- és Morvaországban* I. Prága, 1866). Bogišić V., *Pravni običaji kod Slovena* (A szlávok joggyakorlása). Zágráb, 1867.

A déli és az északi szlávoknál a család képezte a községi és az állami életnek alapját. A bolgároknál, szerbeknél és a horvátoknál ezen intézmény eddig legeredetibben tartotta fen magát. Miben áll tehát ezen családi szervezet (családi-közösség, Zadruga)? Ez olyan szövetség, melyben több, egyenlő közvetlen származású személy, vagy több, közeli vérrokonság által összetartott család együtt él és az általuk választott legöregebbnek (szerbül sztarjesina, ó-cseh sztarosza, vládyka, bolg. gyado, domakin) vezetése alatt közösen dolgoznak és gazdálkodnak. Van közösség, mely 60 személyt is foglal magában. A legöregebbiknek szerepét rendesen vagy az atya, vagy a legidősebbik fivér viszi. Ő kormányozza a házat, ő intézkedik a közös vagyonról, ő osztja fel a munkát férfitársai és a cselédek közt, ő közvetíti az adásvevést az egésznek érdekében. A pogány korban az isteni tiszteletet ő is végezte; az ünnepi szertartásoknak gondozása még most is az ő kötelessége. A nyilvános gyűléseken, hol az egyes törzseket, vagy az egész nemzetet illető ügyeket tárgyalták, a családot ő képviselte. A család tagjai közt egyenjogúság uralkodik. Azon jószág, melyen a család él, közös tulajdont képez, melynek használatára minden tagnak egyenlő joga van. Ezen intézkedés lehetetlenné teszi az egyénnek elszegényedését. Mindenki azon családhoz tartozott, mely minden viszonyok közt róla gondoskodott. Csak azok voltak szegények, kiket büntetésképpen a család köréből kizártak; így tehát a szegénység fogalma összeesett a gonoszság (chud) fogalmával. A nőknek állása a családban tiszteletteljes volt. A család női főnöke (szerb.: domatyicza, bolg. domovnicza, sztopanicza) felügyel a nőkre és kiosztja nekik a munkát; ha a férfiak a házon kívül valahová munkába mennek, akkor a bolgár családban ideiglenes női uralom van.

A szlávok állami szervezete demokratikus alapon nyugodott. Prokopiosz azt mondja, hogy nekik „nem egy ember parancsol, hanem ősidőktől fogva népuralom (*δημοκρατία*) alatt állanak; kedvező és kedvezőtlen viszonyok közt egyaránt minden ügy közös tanácskozás tárgya lesz“.

Több, egyes falúszerű telepen lakó családi szövetség

egy törzset (pleme) képez; azon vidék, melyen egy-törzsbeli emberek laktak, *zsupá*-nak neveztetett. A zsupa központja a *grad*, a zsupa vára; szokásban volt a szlávoknál a zsupa várát vagy mocsártól bekerített helyen, vagy félsziget alakú magaslatra építeni, mely egyfelől, hol a körülfekvő hegyekkel összefüggött sánczok és árkok által, másfelől pedig meredek lejtők által volt megvédve. Minden zsupa egy „vén”-nek vezetése alatt állott, kit mindig egy bizonyos családból kellett választani; ezen kiváltságos zsupa-családokból fejlődött a szláv nemesség, mely eredetileg a nyugateurópai hűbéri nemességgel csak az öröklés tekintetében egyezett. A zsupa közös ügyeiben az összes családi „vén”-ek gyűlése döntött.

Az egyeduralom ellenkezett a szlávok felfogásával. „Uralkodók nem tudnak egymással megférni és folytonos viszálykodásban élnek”, mondja Maurikiosz. Csak veszély idejében szövetkeztek a törzsek közös védelemre vagy támadásra; de mihelyest a veszély elmúlt, mindenki megint csak legközelebbi dolga után látott. Ezen túlságos szabadságszeretetet okozta, hogy a szlávok a jobban szervezett idegenek által oly sokszor legyőzettek. „A függetlenséget mindennél többre becsülik és nem engedik, hogy bármiképpen is szolgaságba és hódolati állapotba kerüljenek. Honukban nagy vitézséget és kitartást tanusítanak, mert hideget és meleget, a ruhának és az élelemnek hiányait könnyen elviselik.”

Megerősített városaik a szlávoknak nincsenek éppen úgy mint a germánoknál és a keltáknál. Ha szláv földön városokat találunk, akkor ezek vagy görög és római telepek, vagy az elővárnak (a zsupa várai körül levő telepek) későbbi kifejlődései. A VI. századbeli szlávokról azt írják a byzantinusok, hogy szegényes, egymástól távol eső kunyhókban laktak, melyeket az erdőkben folyók mentén, mocsaraknál és tavaknál építeni szoktak. Minden háznak váratlan veszély esetére több kijárata volt. Legbecsesebb jószágait a föld alá rejtették. Ez álhatatlanságukkal függött össze, a mikor a félszigeten még nem foglaltak el állandó lakóhelyeket. Azon elszórt telepeket, melyeket Prokopiosz említ, az utazó Szerbiában és Dalmáciában még ma is láthatja, ha ott egyes zadrugáknak telkeit megpillantja, melyek jöllehet, egy községgé

vannak egyesítve, mégis széltében-hosszában hegyeken és völgyekben fekszenek elszórva.

Emberemlékezet óta a szlávok nemcsak marhatenyésszel, hanem földműveléssel is foglalkoztak. Maurikiosz szerint „bővelkedtek marhában és gabonában, főképpen kölesben és rozsban (*μάλιστα κέγχρον και έλύμον*), a mit rakásokba felhalmoztak.“ Hogy a szlávok valamennyi gabnánemű közül a kölest szerették legjobban, azt Priszkosz (448) a tiszamelléki szlávokról is bizonyítja; hasonlóképpen az arab Ibn Daszta.

A szlávok házi életére vonatkozólag bő tudósításokkal szolgál maga a nyelv is. Azon tárgyakat, melyeknek elnevezései minden szláv nyelvben egyformán hangzik, bizonyára már akkor ismerték, mielőtt még több nemzeté szakadtak volna; hiszen lehetetlen, hogy azok későbbben a Cseherdőtől az Olympuszig, Triesztől a Volgáig elterjedtek legyenek.¹⁾

A déli szlávok harci szokásairól legkörülményeseb-

¹⁾ Egyforma elnevezései vannak manapság az összes szláv népeknek a gabonának: roz (ръзъ), buza (pšenica), árpa (ječmy), köles (proso); hasonlóképpen: borsó (grachъ), mák (makъ). Ugyanazon közös szókkal élnek a szlávok a földművelési eszközök megnevezése körül: eke (plugъ) és ennek alkotó részei; kasza (kosa), sarló (srępъ), kapa (motyka), lapát (lopata) stb. Házi állataik voltak a szarvasmarhák (govedo, bykъ bika, volъ ökör, krava tehén, tele borjú), bivalyok (byvolъ), juhok (o-въса), kecskék (koza), kutyák (pъsъ), ludak (gасъ). Kertekben tenyésztettek almát (jablęzko), körtét (kruša), cseresznyét (čręšnja), meggyet (višnja), szilvát (sliva), diót (oręchъ). A méhtenyésztés nagyban divott náluk; mézből (medъ) készítették a méhsert, az ő kedvelt szeszes italukat. A vasat (želęzo), rezet (mędъ), aranyat (zlato) és ezüstöt (srębro) ismerték; hasonlóképpen a szerszámok közül fogókat (klęšta), fejszét (sękyra), kést (nožъ), vésőt (dlęto), fűrész (pila) és több eff. A mesterség elnevezésére használt rémeslo szót minden szláv nyelvben találhatjuk: úgyisintén kovarъ-t a kovács, gręnčarъ-t a fazekas, tękačъ-t a takács elnevezésére stb. Bort (grędъje, vino) a szőlőkben (vinogradъ) termelték. Platno (vászon), sukno (posztó), plaštъ (pallást), riza (felsőruha, újbolg.: ing) közös szó, valamint pečatъ (pecsét és pręstęnъ (gyűrű), tręgъ (vásár), męra (mérték), lakъtъ (rőf). A fegyverek közül mindannyian ismerték: a kopiję-t (kopja), a męčъ-t (kard), sulicá-t (hajítódárda), stręlá-t (nyíl), štítъ-t (pajzs), prakъ-t (parittyá); a háborúban használták a dob (babęnъ), trombitát (traba), kürtöt (rogъ) és zászlókat (choragy).

ben tudósít Maurikiosz császár. Legtöbbnyire gyalog harczoltak; gyakran csak egy szál nadrágban, erős, súlyos pajzsokkal karjukon; sokan pajzs nélkül is hadakoztak. Használtak ezenkívül fából készült íjjakat és erős méregbe mártott kis nyílakat. A tusában elővették a csákányt (mlat), a fokosbaltát (topor) és a buzogányt (palica). Nyílt ütközetben nem tudtak harczolni; kisebb tusákban azonban nagyon jártasak voltak, főként ott a hol a talaj kedvező volt, így keskeny és nehezen hozzáférhető helyeken, erdőkben és ingoványos vidéken. Váratlan megtámadások és megvédett leshelyek azon kedvelt hadakozási módjaiknak egyike, melyekkel az ellenséget folytonosan elfoglalva tartották. Hadicselekben kiváló ügyességet és leleményességet tanusítottak. A zsákmányt sokszor színlelve otthagyták és az erdőbe futottak; de mihelyt az ellenség vigyázatlanul megmozdult, zúgó sebességgel rácsaptak és felülkerekedtek. Azért Maurikiosz a maga had-tudományi munkájában azt tanácsolja, hogy a szlávok ellen csak télen jó hadakozni, mikor ugyanis a fák lombjukat elveszítik és az erdők átlátszóak lesznek, mikor a hó elárúlja a menekülőknak lábnyomát és a befagyott folyókon könnyen átkelni lehet. A régi dél-szlávok ügyesen tudtak a víz alá bújni, hasonlóan a hajdamakokhoz, kik a múlt században a lengyelekkel harczolva a Dnjeper vizében kerestek menedéket. Ha váratlanul tanyáikon rájuk ütöttek, rögtön a vízbe ugortak és a fenéken hanyat feküdvén, szájukba egy a víz színén felülemelkedő csövet vettek és ezen keresztül lélekzettek. A tudatlan ellenfél ezt a csövet észre sem vette, ellenben a ki ismerte rögtön odasietett és a vízben fekvőnek torkába nyomta, vagy kihúzta, miáltal a gazdáját kényszerítette, hogy rejtekéből kijöjön.

Idők folyamában a szlávok nem egy hasznos dolgot tanultak el a rómaiaktól és a byzantinusoktól. Azon ostromló gépeknek leírása, melyeket Thesszalonika első ostrománál használtak, művésziességüknek fényes bizonyítékát adja. Olvashatunk vasból készült faltörő kosokról, nagy hajító gépekről, melyek nagy kövek hajítására szolgáltak és fedéllel voltak fedve, láthatunk ostrom-fődeleket, melyeket ökrök és tevék bőrével bevontak, nehogy az égő szurkos-koszorúk meggyújthassák.

„A foglyokat, melyeket harczban szereztek“ Maurikiosz szerínt „a szlávok nem tartják örök fogságban úgy mint más népek, hanem csak bizonyos időig, melynek leforgása után tetszésükre bizzák, magukat kiváltani és övéikhez visszatérni, vagy szabad emberek és barátok módjára ő náluk maradni.“

A szláv régiségtudomány legbonyolodottabb kérdése a mythologia. Egyfelől a forrásoknak fukarsága és homályos volta, másfelől újabb íróknak absurd, képtelen találgatásai oly zür-zavart okoztak, mely ezen különben nagyon érdekes tárgytól mindenkit elriasztott. Csak a legutóbbi években kezdett itt is előítélet nélküli okoskodás feltűnni. Azelőtt némelyek mindent, a mit különféle szláv népekről különböző időszakokban találtak, összekeverték és minden időbeli szlávokra egyaránt alkalmaztak; mások eltévedtek az áriai mythusok óriási tömkelegében és merész okoskodásaikban vakmerő szárnyalást engedtek képzeletöknek. A legtöbb megbízható adat van az Elbe melléki szlávokról, kik legtovább voltak pogányok; a délszlávokról, kik közt a kereszténység nagyon korán kezdett elterjedni, legkevesebbet tudunk. Felette kevés a forrás; azonban sokat lehetne kideríteni, ha a mai mondákat, dalokat, babonákat és szokásokat megvizsgálónk. Itt csak azt akarjuk ismertetni, a mi kétségtelenül bizonyosan áll.¹⁾

A legrégebb tudósítást a szlávok vallására vonatkozólag Prokopiosznál találjuk: „Egy istenséget, a villámok urát, minden létezőnek egyedüli fejéül ismerik és ökröket és mindennemű áldozati barmot szentelnek fel neki.“ Továbbá: „Tiszteletben részesítik a folyókat, nymphákat és más isteni lényeket (*δαμόνα*), kiknek egytől egyig áldoznak, mely alkalmakkor jövendölnek (*μαρτείας*) is.“

Az egész természetet élő lények összességének tekintik, melyek mind a legfőbb istenségnek vannak alárendelve. Különbséget tettek *bogi* és *bési* közt; amazok szeretik az embert, emezek nem. Görög és római értelemben vett bálványaik nem voltak, annál kevésbé papjaik és szentélyeik. Csak az elbei szlávoknál és az oroszoknál találtak a keresztény térítők templomokat bál-

¹⁾ V. ö. Jíreček József „Mythologiai tanulmányai“-t (Studia z mythologie české) a Časopis českého musea-ban, 1863.

ványképekkel. Papi osztály egyedül csak az elbei szlávoknál képződött.

A legfelsőbb istenség neve *Szvarog* (szvor ó-cseh. zodiacus, szanszkr. svar menny). Fiai a nap és a tűz. A napot *Daszdbog*-nak és *Chr̃sz*-nak is hitták.¹⁾ A *Szvetovit* és a *Perun*²⁾ tiszteletének, kik az elbei szlávoknál és az oroszoknál oly nagy szerepet játszottak, a déli szláv népeknél még nyomát sem találjuk. Ugyanezt állíthatjuk *Triglav*-ról is. Fentebb két helyt idéztünk bolgár eredetű, orosz kéziratokban fenmaradt apokryphekből. Az egyik Troján, Chr̃sz, Velesz, Perun, — a másik Perun, Chr̃sz, Dyj (*Zsűs*) és Troján tiszteletéről szól. Hogy ezen helyek már a bolgár eredetiben is megvoltak, vagy hogy csak az orosz másoló toldotta be, az kérdés. *Velesz*-t az állattenyésztés istenét az oroszok és a csehek ismerték; tiszteletének némi nyomaira akadunk a déli szlávoknál is.

A szlávok isteneiket a szabad természetben, ligetekben, fák aljában, sziklákon és hegyeken imádták. Az áldozatokat énekek kísérték. Az időszakoknak változásait, melyek a földmivelő népet oly közel érintették, víg ünnepekkel karöltve szokták volt megülni; ez utóbbiak a Balkán-félszigeten az egész középkoron át a mai napig fentartották magukat. Az ó-szláv oběť szó egy az isteneknek tett ígéretet jelentett; *zsr̃tva* (lit. girti laudare) alatt dicsőítő vagy hála-áldozatot értettek.³⁾ *Věstь* a tudó (töve *věd* scire), *vъchvъ* (magus), *zsrecь* áldozó (v. ö. *zsr̃tva*) szók az összes szlávoknál találhatók; ezekből idővel szépen kifejlődhetett volna egy külön papi szövetkezet.

A világ eredetéről való nézetet illetőleg a szlávok mindenütt azt hitték, hogy a világ a tenger homokjából keletkezett, melyet Isten a mélységből előhozott és a

¹⁾ XIV. századbéli ó-szerb okmányokban Chr̃sz, Chrszovity (Dancsity Речникъ) tulajdonnevek találhatók. A Duna mellett van egy Chrszovo nevű helység. (A térképeken Hirszoza).

²⁾ Az albaniai Perndiá-t (isten) nem lehet Perun-nal (mennydörgés) kapcsolatba hozni, mert a napra vonatkozik: perndőg leszállok, letűnök; perdon-naplenyugta, nyugat. Ugyanez áll a Perin-Planina nevére nézve is.

³⁾ Jireček József a Č. Č. Musea-ban, 1873. 48.

tenger felületére szórt, hogy belőle a földet alkossa. A szlávok tehát a földet a tenger színén úszva képzelték.¹⁾

Hogy a szlávok a végzetben nem hittek, azt Prokopiosz bizonyítja. „A sorsot (*εἰμαρμένη*) egyáltalában nem ismerik és nem is tulajdonítanak neki hatalmat az ember fölött. Ha azonban, akár betegségben, vagy mikor háborúba indulnak, közel vannak a halálhoz, akkor megfogadják az Istennek, hogy szabadulásuk esetére a megmentésért rögtön áldozatot (*θυσίαν*) fognak bemutatni. Ha megszabadúlnak, ígéretöket megtartják, mert azt hiszik, hogy megmenekülésöket csak ezen áldozatnak köszönhetik“.

Hogy az istenek az ember felett ennek születése óta uralkodnak, arról a szlávok meg voltak győződve; erről tanúskodnak a *szudicski*-ről (párkák, *Μοῖραι*) szóló cseh mondák; oroszúl *rozsanice*, szerbül és horvátúl *rogjenice* vagy *szugyenice*, bolgárúl *naręcsnici*, némely vidéken *orisznici* (*ὀρίζω*, aor. *ὤρισσα*).

Pogány nyomokat mutatnak a *Ruzalya* ünnepek is, hasonlóképpen a *Ruzalki*-ban való hit, melyet feltalálhatunk a bolgároknál, szerbeknél, szlovéneknél, nagy- és kis-oroszoknál. A *Ruzalya* nevet későbbben átvitték a pünkösdre. Šafařík a Ruzalki-t a vizek, folyók és patakok istennőinek tekintette; Miklosich ellenben azt állítja, hogy ezen név a byzantinus *ροσάλλια*-tól (róm. pascha rosarum) ered és úgy látszik, hogy itt egy pogány kultuszra keresztény elnevezést ruháztak.²⁾

Az erdőkben, folyókban és forrásokban női lények tanyáztak, kiket a régi oroszoknál és szerbeknél most is *Vilá*-knak neveznek. Konstantin bolgár czárnak (1258—1277) egyik oklevele Prilép környékén egy vilaforrásról

¹⁾ Erben K. J. Über die slawische Sage von der Schöpfung der Welt Č. Č. Musea 1866. Mesében föllelhetjük Galicziában, Dél-Oroszországban, Krainában, Szerbiában és Montenegróban, továbbá a bolgároknál.

²⁾ Šafařík, O rusalkách. Serb. spisý, III. 81-95. Miklosich, Die Rusalien. Bécs, 1864. (A bécsi akad. székfogl. XLVI.); kemény kritika Afanasjev A.-tól, Moszkva, Drevnosti I. Novyje trudy, 35. old. Bolg. sęka prolętz prez Rosalja. Zachariev 78. A Fehér-Drímnál 1330-ban egy „od Rusalii u lokvu“ nevő határdomb van. Mikl. Mon. serb. 92.

(vilszki kladez) szól.¹⁾ A bolgárok közt még ma is erősen tartja magát bizonyos *szamovili*-ban való hit. Ezen *szamovilák* (Thrákiában *szamodivák*) a hegyeken laknak, melyeknek csúcsain nagyon szeretnek tömegesen táncolni. Gyorsan tudnak mozogni a légben; ha a földre jönnek, akkor szarvasokon lovagolnak, gyeplőik viperákból, ostoraik kigyókból (szmoka) állanak. Hajuk világos színű. Az emberek iránt általában ellenséges érzülettel viseltetnek; könnyen megvakítják őket és kiisszák fekete szemeiket. A ki ünnepnapon, főképpen pedig húsvét vasárnapján dolgozni mer, az büntetésképpen a *szamovilák* kezébe kerül. Nagy hősöknek, a milyen pl. Marko király, híu barátnői, megmentik a halálos veszedelemtől és velők együtt az ismeretes déli-szláv szokás szerint *pobratim-sztvo*-ban (esküdt testvéri viszony), bizalmas viszonyban élnek mint poszesztrimák (nővérek). Vannak ezeken kívül tengeri-*szamovilák* is; sokan ligetekben vagy a hidak alatt tanyáznak. Szentelve van nekik néhány sárgán és kéken virágzó növény.

A *szamovilák*hoz hasonlók a *Judák* (egyessz. *Juda*), a kiket csak Makedóniában, Ochrida, Prilëp, Szalonik környékén, a Dibrában és a Rhodopén ismernek. Sok dalban azonosak a *szamovilákkal*.²⁾ Ezek is hosszú hajú női nymphák, kik a tavak és a folyók mélységeiben és örvényeiben laknak. A kit a vízben megkapnak, azt behálózzák felbontott hajfürtjeikbe és a víz fenekére húzzák. Olykor a vizek partjain fészülködnek. A *judák* is szeretik a tánczot, de jaj annak, a ki egy „*Judinszko szelo*“-ba (falú) eltéved és velők együtt a „*Judinszko choro*“-t kénytelen tánczolni.³⁾

A *szamovilák* legrégibb említését egy pergamentre írt szerb kodexben találhatjuk Grigorovičnál; itt azt olvassuk, hogy Bulgária tele van babonával, *Brodniczá*-kkal (varázslónők) és *Szamovilá*-kkal. Egy másik említés van téve ugyancsak egy szerb kéziratban, mely a XIV. század

¹⁾ Šafařík, Památky 25.

²⁾ Lásd a következő felkiáltásokat: „*Judo Samovilo! Stara Juda Samovila!*”

³⁾ Miladinov K. és D., Български народни пѣсни. Zágráb, 1861.

végéből ered.¹⁾ 1756-ban egy gabrovói szerzetes másolatot készített ryli szt. János egyik életrajzáról, hogy azt a nőknek felolvassa a vén banyák, a szamovilák és a brodniczák ördögi üzelvei (vragovstini) ellen.²⁾ A judák-ról eddig meg nem sikerült régi említéseket felfedezni.³⁾

A judákkal rokonok a Sztiják, kikről azonban nincsenek közelebbi adataink. A *Vijulicák* óriási erejű láthatatlan lények, kik az embert helyéből kimozdítani képesek; ez okból a makedóniaiak veszélyes helyeken köpdösni szoktak. Gyakran összetévesztik őket a szamovilákkal. A *Duchovák* (szellemek) éjjel folytatják üzelveiket, amennyiben az emberekhez segítségért kiáltanak és ezeket ily módon a folyókba és tátongó mélységekbe csalják.

Ósrégi a szlávoknak közös hite a vampirokban (vérszopó denevérek, vlkodlak-ok). A bolgárokból (vlkolak, vrkolak) a vampir eljutott az albánokhoz (vurvolak), a rumunokhoz (vrkolak) és az új-görögökhöz (βρονκόλακας). Egy szerb nomokanonban (glossarium) 1262-ből a következő glossa van: „A fellegek üldözőit *vlkodlakok*-nak hívják. Ha a hold, vagy a nap elsötétedik, akkor azt szokták mondani: a *vlkodlakok* megrágdosták a holdat vagy a napot. Mindez csak mese és hazugság.”⁴⁾

A lélek a pogány szlávok hite szerint a testtől különböző lény volt, mely a mellben lakozik és a lehelet által nyilatkozik. A halál utáni életben hittek. A *nebe* (ég) és *raj* (paradicsom) szók az összes szlávokkal közösek.

B. A szláv gyarmatosodás. Helynevek.

Ha végig tekintünk a Balkán-félszigeten előforduló helyneveken, gazdag sokféleségök ötlík szemünkbe. Észrevenni rajtok az egymást történetileg követő népeknek

¹⁾ Iz mlada postradajet zli drug, budet Samovili brat. Cod. Chodoš. (Prágai muz.) 134 (Miklosich, Lex. palaeoslov.).

²⁾ Hilferding munkái, I. 131. jegyzet.

³⁾ Samo-vila, v. ö. görög *ἀμα δονία*-t (eredetileg sama-).

⁴⁾ Nyilvánosságra hozta a Starinéban Jagić (A zágrábi akad. régiségei) VI. (1874) 83.

nyomait. Ósrégi thrák-illyr és ó-hellén nevek mellett tarkán váltakozó alakokban feltűnnek római, albániai, új-görög és számtalan szláv elnevezések. A legutóbbi négy század folyama alatt török és közben tatár nevek tömkelege járult hozzá.

Mikor a szlávok bejöttek, részben megtartották ugyan a hegyeknek, folyóknak és a városoknak régi neveit, hanem átidomították nyelvök hangtörvényei szerint vagy pótolták hasonlóan hangzó saját szavaikkal. Így lett az adriai tengermelléken Scodrából Szkadar, Lissusból Ljes, Szalonából Szolin, Albonából Labin, Nonából Nin, Scardonából Szkradin (általában a román *oná*-ból szláv *in* lett. V. ö. Roma, Rim). Bulgáriában Bononia Бѣдын-*né* (V. ö. Colonia, cseh. Kolin), Ratiaria Arcsar-rá, Almus Lom-má, Durostorum Drszter-ré, Naissus Nis-sé, Astapus Stip-pé, Scupi Szkopjé-vé, Sirrae Szer-ré, Debolia Dêvol-lá változott. Nicopolisz megtartotta régi nevét. Serdica, mely nevét a thrák szerdok törzsétől vette, Szrêdeczczé lett, a mit a byzantinusok Triaditzá-vá változtattak. Thesszalonika volt Solun, Hadrianopolisz, Odrin. Didymoteichos Dimotika.

Érdekes a *Plovdiv* név, melyet a bolgárok és a szerbek Philippopolisznak adtak. A közönséges bolgár magyarázatnak „ploden“-ből (termékeny) vagy „pladne“-ből (dél és déli idő) nincsen értelme. Régibb emlékekben mindenütt *Plovdin*-t olvashatunk.¹⁾ Drinov Plotinopoliszra, Haemiomontusz tartomány egyik városára utal; Plotinopoliszból Plodin, Plovdin, Plovdiv keletkeztetett és ezen név átmehetett a közel fekvő Philippopoliszra is.²⁾

A hegységek nevei közül mindenek előtt Scardus (Sar) és Rhodope (Rudopa) maradtak meg. Régi folyónevek nagy számban maradtak ránk, természetesen nem minden jelentékeny hangváltozás nélkül: Naro Neretva, Drilon Drim, Drinus Drina, Margus Moráva, Timacus Timok, Cebrus Czibricza, Oescus Iszker, Utus Vid, Jartus Jantra, Strymon Sztruma, stb. stb.

¹⁾ Daničić, Рјечник (ó-szerb lexikon). Belgrád, 1864, 3 köt. Kukuljević, Monumenta hist. Slavorum meridionalium. I. Zágráb, 1863, 234 (egy glag. levél 1529-ből). Ó-cseh munkákban is, pl. Hájeknél és másoknál Plovdin áll.

²⁾ Drinov, Заселение, 28, 112. jegyzet.

Ó-görög helynevek nagy számmal még most is változatlanul dívnak Meszembria (ó-bolg. Nezebr), Anchialosz, Kalliopolisz, stb. partmellékeken. A byzantinusok a XV. századig sok ó-kori helységnevet használtak még az egészen elszlávosodott vidékeken is, hol azok a nép szájában már régen helyet engedtek volt szláv elnevezéseknek.

A szláv gyarmatosodás a folyók mentében fölfelé haladt, ezeknek forrásához. A földművelésre szükség volt alkalmas síkságokra és termékeny völgyekre. A hegyeket átengedték a thrákoknak, rumunoknak és albánoknak, kik idővel több tekintetben elszlávosodtak.

A szláv telepeknek az őskorban nem voltak topikus neveik, hanem mindig azon családi szövetkezet után nevezettek el, melyek rajtok laktak. Azért a déli-szláv tartományokban a legtöbb helységnek még most is gyűjtő- vagy családi neve van (többes számúak); ezeknek végzete a csehben és lengyelben *-ici* (most leginkább *-ice*), szerbül és horvátul *-ityi* (középkoriasan *-iki*, szlovénben és oroszban *-icsi* ó-bolg. *-isti*, új-bolg. *-ovci*, *-evci*¹⁾). A szerbeknél és a horvátoknál túlnyomó az elnevezéseknek ezen módja: Lazarityi, Dragovityi, Bogdanovityi, Momusityi stb. Bulgáriában: Dragomirci, Filipovci, Nikolicsevci, Vladomirovci, Sztrasimirovci, Beriszlavci, Golubovci, Sztojanovci stb.²⁾ Különös, hogy Thrákiában, legalább feljegyzéseink szerint, az ilyen család-nevek nagyon ritkák. Az *-isti*-re végződő nevek a bolgár tartományokban most egészen kipusztultak: Vojevisti 1348-ban. A romanizált vidéken viszont nagyon gyakoriak: Vladimirest, Bogdanesti, Tatomirest, Dragomirest (Oláhországban). Az *-isti* végzetet sokszor összetévesztették az *-iste* végzettel (többsébe *-ista*); ezen utóbbi valamely cselekvés színhelyét jelenti: Trgoviste (vásártér), Sztrazsiste (örhely) stb.

Más nemzetség-nevek a lakóhelynek jellegét tüntetik

¹⁾ Šafařík munkái, III. 438. A szláv helységnevek képzéséről v. ö. Jireček Józs., Nákres mluvnice staročeské (Ó-cseh nyelvtan), Prága, 1870, 53.-58. lap, és Miklosich értekezése a szláv helységnevekről.

²⁾ Példáinkat részint szerb és bolgár XIII. és XIV. századbeli emlékekből (Dancsity Печник, „Šafařík, Památky 2. kiadás), részint újabb térképekből és helységjegyzékekből vannak véve.

fel és a többes-számban *-ane-ra* (egyes-sz. *-anin*) végződnek: Jezerène (tónál lakók), Trsztenicsane (nád mellett lakók), Mogilène (a sírdombok mellett lakók) stb.¹⁾

Nagy számúak a lágyan végződő eredetileg melléknévi, jelzői nevek, melyeknek magyarázatára mindig oda kell képzelni *grad*-ot (vár), vagy *dvor*-t (udvar). Rendesen az alapítónak vagy az első birtokosnak nevét rejtik magukban. A szerbeknél: Budiml, Onogost (Onogoszt személy-név). A bolgárban Prêszlav, Radomir, Dobrics, Lovics, Vojnezs (Volnêg személy-név); v. ö. az oroszban: Jaroszlávl, cseh. Boleszláv.

Az eddig említetteknel valamivel fiatalabbak az *-ov*, *-ova*, *-ovo* végzetű helynevek (eredetileg birtok-ragok). A bolgároknál tömegesen találhatók: Rajkovo (t. i. -szelo, Rajkofalva), Boriszovo (Boris név), Kalojanovo (Kaloján neve), Novakovo, Popovo, Begovo, Markovo, Karlovo stb.

Fontos végzet továbbá az *-ik*: Melnik, Pernik, Rudnik; bolg. *-ec*, ó-szlov. *ic* szerb. *-acz*: Bukovec, Orêsec, Leszkovec. Ritkábban fordul elő a félszigeten *-szko*: Gacsko (Gadszkóból).

Az *-a*, *-ia* végű személynevektől származnak az eredetileg szintén birtokragos helységnevek, melyeknek végzete *-in*: Kolasin (Kolasa személy-név), Negotin (Negota személy), Gnevotin. Gyakoribbak a semleges *-ino*: Iljino (Ilija, Illés), Petrino (Peter).

A helyi viszonyokat jelzi az *-ie* végzet: Podgradie (suburbium, csehül podhradie), Po lsztênie (a sziklafal alatt), Bucsie (buk, bükk) stb.

Nagyon érdekesek azon helységnevek, melyek a környékbeli túlnyomó növényvilágot jelzik; főképpen az *-icza* végű nevek, melyek mindenekelőtt a folyókat illetik. Itt nemcsak erdei fákat, mint pl. bükköket (Bukovicza), hársfákat (Lipovicza), fehér gyertyánfákat (Gabrovo), tölgyfákat (Dzbovo) vagy lúczyfenyőket (Borovo) találunk, hanem gyümölcsfákat is: almafákat (Jablanicza), körtét (Krusevicza), szilvákat (Szlivovo), diófákat (Orechovo), fügét (Szmokvicza), birsalmát (Gdunje), meggyfát (Visnicza),

¹⁾ Más példák: Luzsene, Planjani, Mramorène, Zabrdene Mokrane, Dobrodoljane, Trsztenicsane, Dubljane, Dzbene, Chras-tani, Grmljane (grmjé szerbül bozót), Glozsene, Trnicsane.

cseresznyét (Csrêsnjevn̄c), szőlőt (Vinicza, Loznicza) sőt hüvelyes veteményeket is.¹⁾ Találkozunk állatok neveivel is: Medvêdn̄c (medvêd medve), Mecska (bolg. mecska medve), Bebrovo (bebr hód) Vlési trn (farkas-tövis), Vlési lug (farkas-liget), Turovo, Turani (tur bölény), Jasztrebnicza (jasztreb ölyv), Str̄kovo (str̄k bolg. gólya), Rakovicza (rak rák), Gustericza (guster bolg. gyík).

Roppant sok város- és falú-név a hely fekvése és sajátságai után van elnevezve; vonatkoznak ezek szorosokra (Prochod, Proszêk, Szutêszka), hegykatlanokra (Kotel), barlangokra (Pestera, Vr̄top; Ledenicza jégbarlang), völgyekre és völgytorkokra (Debr), árkokra (R̄venicza, Sztruga, Szopot), homokos (Pescsanicza) vagy köves (Kamenicza) talajra. Felette sok név van minden szláv vidéken, mely mocsaras földre enged köveztetni.²⁾ Sok elnevezés vonatkozik a vizek folyására, így Uszcse (torkolat) és a nagyon gyakori Izvor (forrás). Érztelepekre is czéloz sok név. Mint mindenütt, úgy a félszigeti szlávoknál is közönségesek azok a nevek, melyek a talaj minőségét jelzik; pl. nedves föld, széles rét, száraz föld stb.³⁾

¹⁾ Topolnicza (topol nyárfa), Vrbicza, Vrbovecz (vr̄ba fűzfa), Javorovo (javor jávorfa), Brêsztov'cz (brêsztn̄ szilfa), Bukovicza (buk bükkfa), Lipovicza (lipa hársfa), Cseszvinicza (cseszvina tölgyfa — ilex) Szm̄rkove (szmr̄k fenyő), Jelszevicza, Jelesnicza (jelcha égerfa), Brêzovo, Brêznicza (brêza nyírfa), B̄zovo (b̄z bodzafa), Dr̄novo (dr̄n somfa), L̄szkovo (l̄szka mogyoró), Glogovicza (glog galagonya), Sipka (vadrózsa), Konopiste (konopa kender), Grachovista (grach borsó), Koprovsticza (kopriwa égető csalán), Tr̄sztivnicza, Tr̄sztênik (tr̄sztn̄ nád) Tr̄novicza (tr̄n, túske, tövis).

²⁾ Mlacsno, Mlacsicze (mlaka iszap), Luzsn̄c (lug, liget), Lucsina (rét), Lok̄v̄szko, Lokvicza (lokva pocsolya), Mokrine (nedves helyek), Kaliste (zavaros víz, mocsár), Livadije (livada rét), Blatecsnicza (posványos patak), Rakitovo, Rakyti (káka), Csarno-brnje (brnje iszap), Szlatina (ingovány).

³⁾ Más példák: Czrvena vedicza (veres víz), Bysztricza (záporpatak), Rybnicza (halaspatak). Érczek: Zlaticza, Szrebnicza, Zselêzn̄c, Olovo. Dl̄ga polêna (hosszu föld, rum. Kimpolung, görögül Makrolivada), Mokra poljana (nedves föld), Dobri l̄g (jó liget), Siroka l̄ka (széles rét), Dobra l̄ka (jó rét), Jagodno polje (szamócazaföld), Mrkyj dol (sötét völgy), Szuhidol vagy Szuvodol (száraz völgy), Cs̄rni dol (fekete völgy), Cs̄rtov dol (ördög-völgy), Cs̄rveni breg (vörös hegy), Bêlopolje (fehér mező),

Vannak továbbá oly nevek is, melyek a lakosoknak foglalkozására vonatkoznak. Szvinjari (kanászok), Gove-dare (csordások), Konjuszi (csikósok), Rudari (bányászok), Ribari (halászok), Ulijari (méhtenyésztők), Lukari (íjgyártók), Szmoljari (szurokégetők), Zlatari (aranyművesek), Konjari (lókereskedők), Szokolare (solymárok), Panicsare (panicza vízfogó), Szadlarevo (nyereggyártók falva), Dre-vodelya (fával dolgozók), Grncsarevo (fazekasok falva), Klado-ruby (gerenda-faragók, v. ö. a cseh Kladrub-ot), Szênozsestani (szénások), Ploto-rezsci (kerítés csinálók).

Némely falú neve a lakosoknak testi alakjára, erköl-cseire és erkölcztelenségeire is vonatkozik; ezek nagyon sokszor gúny- vagy melléknevek. Csehországban: Mokropszy (ázott kutyák), Hrdlo-řezy (nyakelmetszők), Koszmo noszy (ferdeorrúak, stb. Lengyelországban: Wieloglowy (tökfajúak) stb. A Balkán-félszigeten következő példákban nyilatkozik a nemzeti élcz: Mokro-szêki (nedveset kaszálok), Ljutovo-vojczy (vadúl harczolók), Zlo-kucsene (gonosz házak lakói), Jado-varczy (mérégkeverők), Ljuto-glavczy (heves-fajúak), Drevo-grizsci (farágók), Viko-dery (farkasnyúzóak), Szvilno-kape (selyemsipkák), Kokosi-glavczy (kakasfajúak), Bêloglavczy (fehérfajúak), Krivo-gastane (ferde nadráguak) és más hasonlóak.¹⁾

Könnyen megmagyarázhatók azon nevek, melyek a lakosok nemzetiségét jelzik.²⁾

C. A szlávok viszonyai a benszülöttekhez.

Mikor a szlávok a félszigetre jöttek, pusztán találták ugyan a tartományokat, de nem lakosok nélkül. Sehöl sem történt e földön, hogy valamely meghódított nép teljesen letűnt volna a nélkül, hogy a hódítók ereinek vérének egy cseppjét, vagy nyelvének egy szavát ne hagyta volna.

A thrák-illyr őslakosságból manap csak az albánok léteznek, mintegy 1,600,000 lélek. A szlávok beköltözé-

Vrani dol (fekete völgy), Zlatyj trap (arany árok), Osztra mogila (hegyes sírdomb).

¹⁾ Albániában is: Bythakukje, kiknek veres alfelük van.

²⁾ Kumanovo, Pecsénêga, Arbanaszi, Armenicza, Szerbenicza, Charvati, Madzsare, Grkiste, Greczi-ti, Blágarino, Vlasko szelo.

sekor a thrákoknak legnagyobb része már romanizálva volt; csak a hegyi lakók őrizték még meg ősi nyelvöket és szokásaikat.

A nyugati Rhodopében akkor még a *besszek* tanyáztak, kik még a keresztény isteni tiszteletet is saját nyelvükön végezték. Hogy meddig őrzötte meg e „bes-nemzedék“ (Besjafara) a szlávok közt a maga önállóságát és mikor haltak el utolsó hangjai azon nyelvnek, melyben a Gyoztepe csúcsán székelő papnő az istenek akaratát kihirdette, azt a barbár századokban senkisem jegyezte fel.

A Felső-Sztruma és a Lilin-Planina körül lakó *szapaiok* is megérték a szlávok benyomulását. Még ma is lakik ott egy *sopi* nevű törzs, mely a többi bolgároktól jellemre, nyelvjárásra, viseletre és szokásokra nézve különbözik. A bolgárok a *sopi*-t mindenütt buta, otromba népnek tekintik; emezek viszont bizonyos önérzettel tekintenek nevökre.¹⁾

A *noropok* neve a középkor derekáig élt a *mérop'ch neropch* szóban, melylyel az ó-szerb államban az alattvalóknak egyik osztályát jelezték.

A Brêgalnicza forrásai körül Észak-Makedóniában egy mostanáig csaknem egészen ismeretlen vidéken, melyet már a középkorban *Pijanec* (Πιδνατζα²⁾) név alatt ismertek, a bolgár *pijancik* lakóhelyei találhatók. Ugyanezen vidéken laktak a hajdani *paionok*. Hajlandók vagyunk a kettő között rokoni összeköttetést elfogadni.

A szétugrasztott thrákok maradványainál sokkal számosabbak voltak a *rumunok*, kiket a szlávok *vlách*-oknak nevezték. Priszkosz szerint (448) az Adriai-, Aegausi- és Fekete-tenger közt levő tartományokban a latin volt a hivatalos és társalgási nyelv. A rumun nyelv első nyoma 579-ben merül fel. Ekkor rumun nyelvű katonákból állott nagyobb részben azon byzantinus hadsereg, melyet az avarok ellen Thrákiába rendelték volt.

Menet közben egyik öszvér elejtette a terhet; egy katona figyelmessé tette rá a hajcsárt, saját anyanyelvén: odakiáltva: *Torna, torna, fratre!* A hajcsár ezt nem halotta, de mások meghallották és abban a hiszemben,

1) Lásd Šafařík értekezését. III. 74.

2) Okmány 1020 (lásd a XII. fejezetet).

hogy itt van az ellenség tele torokkal kiáltottak: Torna, torna! és széjjel futottak.¹⁾ Azután 400 éven keresztül hallgatnak a források a rumunokról; csak a X. században hallunk újabb híreket ezen népről.

A rumunok eredetileg állandóan városokban és falvakban laktak, de a népvándorlás nagy mozgalmai, legalább részben, állhatatlan pásztornéppé tette. A történelemben hosszú időre tökéletesen feledésbe merültek. Most kétféle rumunt különböztetnek meg: a *dako-rumunokat* (mintegy 8 millió), kik egységes tömegekben Erdélyben, Romániában, Bukovinában, Dél-Magyarországban és Besszarábiában laknak és a *makedo-rumunokat* (állítólag fél millió), kik a Balkán-félszigeten elszórt helységekben élnek.

A *makedo-rumunokat* a szlávok vlachoknak vagy czinczároknak nevezik; az új-görögök kuczovlachoknak hívják. Főképpen a Pinduszban, Thesszáliában, Kasztoria mellett, a Dêvolon, a Periszteri alatt, Prilêpnél Krusovóban, Moglenában és a Rhodope nyúlványain laknak. Legtöbben pásztor-életet folytatnak. Mások, gyakran bámulatos nyelvismerettel és ernyedetlen vállalkozási szellemmel lévén megáldva, bejárják az egész félszigetet kereskedve, csaknem valamennyi útszéli korcsmának (Chane) gazdái és ősi szokás szerint különféle kézfoglalkozást űznek; nevezetesen kőművességet és aranyművességet. Arczkifejezésük római típusra vall. Igazán bámulatos ezen népnek szívóssága; jóllehet elszórtan és lenézve, mégis erősen ragaszkodik nemzetiségéhez és nyelvéhez. Mindazonáltal már egy jelentékeny része nyomtalanul beleolvadt a szláv és a görög elembe.

A Duna- és Kárpát-országbeli rumunokat sokáig Traján római gyarmatosainak utódaiul tekintették, kik a dákokkal együvé keverődtek; a makedo-rumunokra pedig ráfogták, hogy azon telepítvényeseknek ivadékai, kiket Aurelianus visszaszállított Dákiából. Ezen nézetet újabban megtámadta Roesler Róbert gráci egyetemi tanár (†1874), a ki több értekezésében, főleg pedig „Román tanulmányai“-ban (Romänische Studien), (1871) azt törekedett kideríteni, hogy a rumunok korántsem a romanizált dákoktól származnak, hanem hogy a mai Romániába és Erdélybe

¹⁾ Theophanos ed. Bonn. I. 394. Makedorum turna, dakorum. inturna.

a félszigetről a Dunán át való visszaköltözés alkalmával kerültek, állítólag a XIII. század elején. Ezen állítás nem új. Hasonló visszaköltözést, természetesen más részletekkel, már Engel (1804), Kopitar és Miklosich is állítottak. Drinov is Roeslerhez csatlakozott; ő az összes rumunokat a romanizált thrákok ivadékainak tartja, a mint már 100 esztendővel azelőtt a svéd Thunmann a czinzárokról is hasonlót állított. Hogy azonban a visszaköltözés csak a XIII. században történt volna, az még több tekintetben kétes marad; minden esetre sokkal előbb történt. A VII. században Oláhországban és Moldvaországban, a mint kimutattuk, még nem voltak rumunok, hanem csak szlávok. Erdélynek egykori szláv lakossága mellett bizonyítanak a helységnevek. A makedórumun nyelv hasonlíthatatlanúl kevesebb szláv elemet tartalmaz mint a dakorumun. A rumun elemnek gyors előnyomulása, pl. Dél-Magyarországban és a rumunok ismert physikai termékenysége arra enged következtetni, hogy az első rumun beköltözők a Kárpátokban semmiképpen sem lehettek milliókat számláló nép.

A félsziget összes nyelveiben oly philologiai sajátságokat találunk, melyek sem görög, sem román, sem pedig szláv eredetűek. Csak az albánban látszanak eredetieknek lenni, és minthogy ezen nyelv a félszigetnek legrégebb nyelve, abból azon jogos következtetés vonható, hogy kétségtelenül egyik vele rokon elemből származnak, tudniillik az ős-belföldi most már kihalt thrákillyr elemből. Ezen elem képezi azt az alapot, mely a rajta nyugovó nyelvrétegeket mindenütt egyformán átalakította.

Ilyen sajátságok mindenek előtt a jövő időnek különös alkotása, az igenévnek (infinitivus) hiánya és körülírása, a hajtogatást (declinatiót) pótló, a nominativus után csatolt articulus az albán, rumun és bolgár nyelvben, — és az *ъ* törött hangzónak túlsúlya az utóbbi három nyelvben.¹⁾

¹⁾ V. ö. Miklosich, *Die slawischen Elemente im Rumunischen*, (A szláv elemek a rumunban), Bécs, 1861. 6. skv. 1. A jövő-időnek képzése egy akarást kifejező igének az infinitivussal való összekapcsolása által (alb. rum. újgörög, bolg.: *штъ да пишъ*, szerb.: *pisatcu*); 2. Az infinitivus hiánya az albánban, bolgárban, újgörög-

Még több tekintetben érintkezik az albán nyelv a rumunnal.¹⁾ A thrákok és az illyrek rokon népek voltak. Az illyreknek ivadékai az albánok; a thrákoktól származnak a rumunok. Miklosich körülbelül 50 szót mutatott fel, mely a rumunban és albánban részint közös, részint pedig mindkét nyelvben külön alakú vagy jelentőségű. Figyelemre méltó körülmény, hogy a bolgároknak neve az albánoknál *skjau* (Bulgária *Skejina*), a rumunok hasonlóképpen *skjeji*-nek nevezik őket.²⁾

A rumunokkal való érintkezés folytán nem jelentéktelen számú latin szó került nemcsak a bolgár, hanem az összes félszigetbeli nyelvekbe; pl.: *pullus*, *furca*, *clausura*, *fornix*, *campana*, *maturus*, *vigilia*, stb.³⁾

ben, olykor a rumun és szerb nyelvben is; 3. A sajátító és tulajdonító esetesek ugyanazon alakkal való megjelölése (alb. rum. bolg.) 4. a szó végéhez csatolt artikulusz, alb. határozott himn. i, nön. e, határozatlan *tz*, rum. himn. l, le, nön. o, oa, bolg. *tz*, *ta*, *to*; 5. az *z* gyakori előfordulása az alb. rum. bolg.-ban, csaknem minden hangsúly nélküli a elnyomatik; 6. az l-nek és r-nek gyakori felcserélése, alb. rum. újgör., bolg. ritkán; 7. az o-nak u-vá való átalakítása súlytalan szótagokban az alb. rum.-ban és főképpen a keleti bolgárok nyelvjárásaiban. Ehhez még syntaktikai jelenségek is járúlnak.

¹⁾ A kettős hangzók bősége és a magánhangzók megnyújtása (ea, oa, au, alb. ua, au). a gyakori orrhang, az l-nek kiesése i előtt, az n és r váltakozása.

²⁾ Ezen fontos tünetményekre legelőször Kopitar terelte a figyelmet. Már Thunmann is észrevett némi érintkezést az alb. és rumun nyelv között; ugyancsak ő bebizonyította, hogy az albánok őslakók. Untersuchungen über die Geschichte der östl. europ. Völker, Leipzig 1774. (Vizsgálatok a kelet-európai népek története körül. Lipcse. 1774).

³⁾ Bolg. szerb. *pule* (pullus asini), *pic* (pullus gallinae, alb. *púlja*, mak.-rum. *púlju*); bolg. *cer* (quercus cerrus), *bakł* (poculum), *furka* (furca, alb. is), *furna* (szerb. *furuna*, alb. *furrza*, újgör. *φοῦρος* : formax); bolg. szerb. gör. *klisura* szoros (clausura), bolg. *egrek* (ól, v. ö. grex), *turlo* (nyáj. rum. *tzrla*, lat. *turma*), *kampan* (campana, alb. és gör. is); óbolg. újbolg. újgör. alb. *tenta* (tentorium), bolg. *raka* (koporsó, arca), *ocet* (acetum), óbolg. *césar*, későbbben *car* (caesarból nem pedig *καῖσαρ*-ból); újbolg. *kaptisvam* (capio) *patjz* (patior), *virejz* (vireo, virêje i zelenêje. Népdal); óbolg. *komzkat* (comunicare); újbolg. *mator* (maturus: trista ovni, 'se matori. Népdal az Obšt Trud-ban, 1868., III. 64. v. ö. ószerb. *volja stari*, *volja* i *zamatorëli* v *obrazë*. Typicon S. Savae kiadta Jireček Konst. Glasnik XL.(1874) 140). — V. ö. Drinov *Зачеци*: 146.

A rumunokon kívül a szlávok a félszigeten jelentékeny számú *görög*re akadtak, kik magukat szintén rómaiaknak — *Ρωμαίοις* nevezték. Most csak kevés elkülönített görög telep van a bolgárok között; így Sztanimaka Philippopolisz mellett. A görög igen jelentékeny befolyást gyakorolt úgy a középkori mint az új bolgárságra. Az egyház és az irodalom, kereskedelmi összeköttetések, szláv fejedelmeknek előszeretete a byzantinus intézmények iránt, a byzantinus uralom Thrákiában és Makedóniában, továbbá a fanariota egyházkormányzat a törökök idejében — mindez egy évezred óta közvetítette a bolgároknak a görögökkel való folytonos érintkezést. Görög igéket vettek át a bolgárok az aoristus-alakban (pl.: *αύλεσα* kaleszvam, *ἐφθασα* ftaszvam); ugyanazt észlelhetjük a szerb, a rumun és az albán nyelvben is.¹⁾

A félszigeten időszakonként *germán* törzsek is tanyáztak; a basztarnok, a góthok, a herulok stb. Valamint a Krym félszigeten, úgy Bulgáriában is még soká maradtak a góthoknak némi maradványai. Jornandesz korában (551) néhányan Nikápoly közelében laktak. A IX. században Tomi környékén a Pontusz mellett a góthok a szent misét állítólag saját nyelvükön mondták.²⁾ Herulokat Anasztasiusz császár idejében a Duna és a Száva egyesülése körül említene. Maurikiosz alatt az oláhországi szlovének között három gepid-falúról szól a tudósítás. Mindezen maradványok eltűntek a szlávok korában. A góth elemek némi nyomára az ó-szlovén és új-bolgár nyelvben Šafařík terelte a figyelmet.³⁾

Attila halála után néhány *hunn* is jött a félszigetre. Konstantinosz Porphyrogennetosz szerint Horvátországban még a X. században is *avarok*-kal találkozunk.⁴⁾ Ezen

¹⁾ Miklosich, Die Fremdwörter in den slawischen Sprachen, (Idegen szók a szláv nyelvekben). Bécs, 1867. ad aresa.

²⁾ Jornandes c. 51. Lásd: Strabo, De rebus eccl. c. 7. Drinov, 143.

³⁾ Ó-szlovén: userez góth, ausahriggs (inauris), gon'zna góth. ganisau (sanari). Újbolg. drusam (quasso), razdrusan (conquassatus) góth. drus (ruina); setnê (serius), setnina (consecutio), goth. seithu, seiths (serum, sero); sakam (quaero) góth. sokjan; varda (custodia) góth. vardia. V. ö. újbolg. štrák gólya. Šafařík I. 469, 470. 130. jegyz.

⁴⁾ Const. de adm. imp. 30.

ázsiai népeknek viszonya a szlávokhoz olyan lehetett mint a mai cserkeszeké a bolgárokhoz.

D. A Balkán-félszigeten levő szlávok eredete és törzsei.

A szlávok Görögországban.

Miután a szlávoknak ősi erkölceit és szokásait, gyarmatosításuknak módját és az őslakossághoz való viszonyaikat bemutattuk, térjünk át azon kérdésre: *honnan* költöztek be a szláv telepítvényesek a félszigetre és hol keresendőek ősi lakóhelyeik. Erre nézve három vélemény van elterjedve.

Safařík¹⁾ azon álláspontot védi, hogy a többség (természetesen a szerbo-horvátok kizárásával) az Ilmen-tó, a Dvina, Dnjeper és Oka folyók melléki földről származik. Ennek bebizonyítására számos helyi névre utal, melyek úgy a bolgár szlávok, mint északkeleti Oroszországban előfordúlnak; ezenkívül finn szókat is idéz a bolgár nyelvben, melyek csakis a legészakibb tájékról eredhetnek.

Kopitar²⁾ azt hiszi, hogy az egész területen a Száva és a Dráva forrásaitól kezdve a Fekete-tengerig egyetlen egy nép lakott, melyet a VII. században a benyomuló szerbo-horvátok ketté szaggattak, szlovenekre és bolgárookra.

Drinov³⁾ a bolgár nyelvjárások sokféleségére támaszkodva azt állítja, hogy a félszigetbeli szlávok különféle szláv nemzethez tartoztak; szerinte úgy az északi mint a nyugati szlávok különböző törzsei különböző időpontokban a népesség többletét az enyészettel küzdő római birodalom tartományaiba küldötték.

Bármiképpen van is a dolog, elég az hozzá, hogy azon szlávoknak túlnyomó honi neve, kiket most általában bolgároknak neveznek, a középkor kezdetén az egyes számban szlovênin (словѣнинъ), a többes számban *szlovêne* volt. Nyelvöket *szlovênyszkъ jezykъ*-nek hítták. A görögöknél mint Σκλαβηνοί, Σθλαβηνοί, Σκλάβοι, Σθλοβενοί, Σκλαβησιανοί, a latinoknál (Jornandesznél mint Sclaveni sze-

¹⁾ Šafařík munkái, II. 250. skvv.

²⁾ Glagolita Clozianus, prolegomena XXX.

³⁾ Drinov, Зачеменение 145—148.

repelnek. Valamennyi szláv törzs közül először a szlovénekkel ismerkedtek meg a rómaiak és a görögök. Nagyon valószínű, hogy a „szlovên“ elnevezést úgy az idegenek mint pedig maguk a szlávok lassankint az összes szláv nemzetnek minden eredetileg különbözően elnevezett törzseire kiterjesztették.¹⁾ Lehetséges, hogy maguknál a szlávoknál e névnek elterjedését az egyházi könyvek is elősegítették, mert miután ezeket a IX. században Pannoniában szlovênre fordították, innen Bulgáriában, Ó-Dákiában, Szerbiában, Horvátországban, Oroszországban és Csehországban sőt a Visztula-melléki lengyelek közt is elterjedtek.²⁾

Az *ant*-oknak fent említett neve csakhamar nyom nélkül eltűnt.

A régi szlovêntörzseknek egyes elnevezései még ma is élnek. A középkorból tudomásunk van néhány tengerpartmelléki törzsről; szigetbelieknek legnagyobb része ismeretlen, mert sem görögökkel sem frankokkal nem érintkeztek. Többet mint a szlovên (vagy bolgár) törzsekről tudunk az Adria melléki szerbo-horvátokról; hanem ezeknek történelme feladatunk körén kívül esik. A bolgár törzsek közül a Duna mellett levőkről fogunk szólni, azután a makedóniaiakról.³⁾

A *szêvercîk* vagy *szêveranek* (Σεβέρεις) a Dobruzsában laktak, hol Iszperich bolgárai őket 679-ben legyőzték és a beragavai szoros mellé, valahol a Balkánon a tenger közelében, áttelepítették. Egyéb szêveranek nyugati Oláhországban laktak, a hol későbbben a szeverini bánság volt.⁴⁾

¹⁾ A bolgár szlávok is úgy mint a dákiak, kiknek utolsó maradványa legujabban az erdélyi rumunok közt elveszett, vagy úgy mint a pannóniai és karantániai törzsek, a szlovénekhez tartoztak. Ők mindannyian utódai azon szláv népnek, melyet Jordanes és Prokopiosz Sclaveni és Σκλαβηνοί név alatt ismernek és melynek nevét görögök és rómaiak, végre pedig maguk a szlávok az összes szláv népekre ruházták. Miklosich. Altslov. Formenlehre in Paradigmen. (Ó-szlovén alaktan paradigmákban.) Bécs, 1874. XI. lap.

²⁾ A „szlovêne“ névről v. ö. Šafařík. II. 29—52.

³⁾ A részleteket lásd Šafaříknál és Drinovnál (152 skv.)

⁴⁾ Šafařík I. 369. a szêverane-t a finn szabirokkal (Σάβειροι) azonosítja, kiknek áttelepítése a Kaukazustól a Dunához,

Hét szláv törzset Alsó-Moesiában ugyancsak Iszperich hódította meg. Ezeket már Chorenei Mózes († 493) örmény földrajza említi. Drinov ezen tudósítást magának Mózesnek tulajdonítja; Šafařík a X. századból való becsúsztatásnak tartja. Ezen törzseknek neveit nem ismerjük.

A Timok-folyónál tanyázott *timocsánokat* (Timociani) 818-ban Einhard említi. Érdekes, hogy Plinius ugyanazon vidékre helyezi a timachusokat, egy kis thrákiai népet.¹⁾

A szerb és a bolgár Morava melléki *moravanok*-nak a bajor geographus szerint (IX. század) 30 váruk volt. Az arab Al Masudi (X. század) azt mondja, hogy a Szarbinon túl egy morava-nak nevezett nép lakik, mely mögött azután a chorvatik tanyáznak; Morava egy három mértföldnyi széles, Balava nevű folyó mellett lakik, mely a Pontuszba ömlik — a Duna mellett. A 879-i zsinaton egy Agathon nevű Moravából (*Μοραβων*) való érsek is részt vett. Ezt a deli Moravát természetesen nem szabad összetéveszteni Szvatopluknak északon volt Moravájával.²⁾

A makedóniai törzsek közül nevezeteseek a *berzsjak*-ok. Szalonik ostrománál 676-ban a *Βερζυζαι*-nak is részük volt. Czerig bolgár fejedelem 774-ben 12,000 embert küldött Berzitiába, hogy az ottani lakosságot Bulgáriába te-

bizonyítékok nélkül áll. A szebri nevét is (nem függetleneknek egyik osztálya a régi Szerbiában; Szerbiában és Dalmáciában még most is van szebar, czipor paraszt) a szabiroktól származtatja. Hanem *szjaber* Oroszországban nemcsak középkori emlékekben, de a mostani nyelvben is előfordul; erre nézve l. Dusán czár törvénykönyvének kiadását Ziegeltől, Szt.-Pétervár, 1872. I. köt. szövé. 35. old. jegyz.

¹⁾ Šafařík II. 223. Drinov 154.

²⁾ Šafařík (II. 227—232) a Moravába teszi Einhardnak praedenecentjeit és guduskanjait is, kiket a Morava és a Mlava egyetülése mellett Szerbiában lakó *branicseveciknek* és *kucsanoknak* tart; Drinov 155—156 ezt a magyarázatot nagyon is mesterkéltnek tartja; mert maga Einhard is a praedenecenteket (824) Dákiába helyezi és (822) Morvaország tőzsomszédjainak mondja. Ők tehát nem a felszigeten laktak. A guduskanok, kik a dalmát-fejedelemlnek hódoltak, inkább valahol közelebb az Adria mellett, talán Gaczkó közelében laktak.

lepítse. Makedóniában még most is laknak brszáczi vagy brszjáczzi Prilep, Velesz, Bitol körül és Tikves vidékén.¹⁾

A brszjások keleti szomszédjai a *strymoni-szlávok* voltak, a Strymon és a Sztrumicza mellett. A rynchinok és a szagudatok társaságában ostromolják 685—687 Szalonikit. A szagudatokkal 689-ben a Helleszpontonson kifosztják a Konstantinápoly felé evező gabonaszállító hajókat, sőt magánál a fővárosnál is megjelennek. II. Justinianus ellenében 687-ben az eltorlaszolt szorosokban védekeztek.

A *szmoljanok* a Rhodopében laktak, a Közép-Meszta hozzáférhetetlen vidékén. 1200 körül Niketasz Choniatesz a τὸ θέμα τῶν Σμολέων tartományt említi. A XI. század végén Fülöp remete, a Dioptra szerzője, melyet bolgár nyelvre is fordítottak, εἰς μέρη τῶν Σμολέων-ban töltötte életét.²⁾

A *rynychinok* (Ρυγγῖνοι), kik a rendinai öbölnél laktak, tengeri rablással foglalkoztak és részt vettek Szalonik ostromainál. Lakóhelyük és nevöknek eredete bizonytalan. Tafel Rendinā városkára utalt; Hilferding rezsdane-nak (red ordo), Šafařík racsane-nak (orosz. rucsej, ó-szlov. racsěj megfelelne torrensnek) magyarázta; Drinov a Ρήγιος folyócskára gondolt, mely a Besik-tóból a Rendina öbölbe foly. Nehány század óta ezen vidék elgöngyösödött.

A *szagudatok* 676-ban szintén Szalonikit ostromolták. Joannes Kameniata szerint (írt 905-ben) a Szalonik és Berrhoea közötti síkságon a szagudatok és a dragovicsok laktak, a kik kitűnő fjászok voltak. 904-ben segédkezet nyújtottak Szalonik védelménél a szaraczenek ellen.

A *dragovicsok* (Δραγονβίται, Δρονοβίται) szintén ott voltak 676-ban Szalonik alatt, melynek tőszomszédjai voltak, a mennyiben minden valószínűség szerint a Vardarsíknak nyugati részén laktak; a keleti rész a szagudatoké

¹⁾ Šafařík II. 237. III. 76. Drinov 163.

²⁾ Šafařík II. 237. Drinov 165. Dusán szerb czár 1345-ben a Menikion hegyen levő kolostornak Szeresz mellett ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Σκολέου (Σμ. helyett) δένδρα τεσσαράκοντα βαλανίδια adományozott. Glasnik 26, 23.

volt. A Berrhoea melletti „Dragobitia“-ról 1204-ben van említés téve. Egy *Δρογοβιτίας* nevű püspökség a szalonikinak volt alárendelve. — Egyéb dragovicsok a nyugati Rhodopében tanyáztak, hol még most is van egy Dragovicza nevű folyócska, mely a Kricsimszka Réká-ba ömlik. Tőlük viselte a philippopoliszi metropolita a *Θράκης Δρογοβιτίας* (Kodinosznál *Δραγοβιτίας*) exarcha címét. Nagy jelentőségre tettek szert a dragovicsok a bogomilok történetében. Más dragovicsokat lehetett találni Oroszországban és az elbei szlávoknál.¹⁾

Thesszáliában a pagasaei öbölnél laktak a *veleszicsok* vagy *velegosz ticsok* (*Βελεγεζίται*). Szaloniknak a szlávok által a VII. században történt ostromai alatt 676-ban az ostromlók részén voltak, 685-ben azonban mint az ostromlottak szövetségeseit találjuk őket. 799-ben Akamir *της Βελεγεζίτης* szláv uralkodója néhány görögnek ösztönzésére Konstantin császár Athenben élő fiait uralomra akarta segíteni, természetesen sikertelenül. Šafařík Akamir fejedelemségét a brszjakok földjére teszi, Drinov Thesszáliába. III. Alexiosznak a velenceiekkel 1199-ben kötött szerződése Blachián (Thesszália) és Demetriaszon kívül egy „provincia Belegezitiae“-t is említ; ugyancsak ez szerepel a birodalomnak 1204-ben történt felosztásakor is. Még ma látható ott egy Velesztino nevű város.²⁾

Thesszáliában kétségtelenül azon „szlovên fejedelemség“ (knezsenie szlovenszko) létezett, melyet Methodiosz a szlávok apostola byzantinus felsőbbség alatt kormányozott, mielőtt az olymposzi kolostorba visszavonult.³⁾ A trójai krónikának X. századbeli bolgár fordítója a myrmidonokat bolgároknak mondja; Drinov szerint valószínűleg azért, mert ekkor azon a tájon szlávok laktak. Most a Peneioszon nincsenek többé szlávok.

Epirosz egészen el volt árasztva szláv telepekkel.⁴⁾

¹⁾ Šafařík II. 235, 239. Drinov 168—169.

²⁾ Šafařík II. 242. Drinov 173.

³⁾ Szt. Methodiosz élete, kiadta Šafařík (Památky) II., III. fej.

⁴⁾ Miklosich, Albanesische Forschungen, I. Die slaw. Elemente im Albanesischen. (A bécsi akad. emlékiratai. XIX.) Bécs, 1870. Makusev Истоп. разысканія о Славянахъ въ Албаніи въ средніе вѣка (Történelmi vizsg. az albániai szlávokról a középkorban). Varsó, 1871, 153.

Makusev kiszámította, hogy a mai Epirosznak 1539 helységneve közül 717 szláv eredetű. Az albán-nyelv tele van szláv szókkal, melyeket Miklosichnál találunk összegyűjtve. Az ottani szláv törzsek közül csak a *Vojnici*-t (*Βαϊονίται*) említik, kik 676-ban Szalonikit szintén nyugtalanították. Boemund normann fejedelem 1082-ben *διὰ τῆς Βαγερητίας* Janinába vonúlt. Malaterra (XI. század) az epirotákat bolgároknak, Artát pedig bolgár városnak mondja. III. Alexiosznak említett szerződésében és más egykorú okmányokban a janinai és glaviniczai tartományokon kívül a vagenetiai, vagnetai is szerepel. Simeonnak, Dusán szerb csár fivérének egyik okmánya, mely 1361-ben egy epirota boljár számára adatott ki, igen sok helységet említ *ἐν τῇ θέρμῃ τῆς Βαγερητίας*, a melyek mind az artai öböltől északra feküdtek.¹⁾ „Homines Vageniti“ volt a XIV. században azon görögöknek neve, kik a szárazföldről Korfuba költöztek és ott a bárók és polgárok alattvalóivá lettek.²⁾

Nemcsak Epirosz és Thesszalia, hanem Hellasz is és a Peloponneszosznak régi híres földje, Attika és Boiotia, szláv helységnevekkel vannak elárasztva. A topikus elnevezések három negyed része fényes tanuságát adja a hajdani szláv telepeknek. A Helikon neve Zagora, Marathonnál van egy Vrana nevű falú. Ugyanitt találunk egy Chelmosz (χέλμ) nevű hegyet és ismeretes falvakat: Bisztricza, Bukovina, Goricza, Granicza, Kamenicza, Nivicza, Podagora, Czernicza, stb. Kevéssel a görög forradalom után, midőn még egész Európa a philhellenismusról ábrándozott, fellépett Fallmerayer (1830), a keleti és a byzantinus életnek egyik legjobb ismerője és egész bátran azt vallotta, hogy az újjörögök korántsem a marathoni és salamisi győzőknek ivadékai, erükben egy csepp ó-hellén vér sem pezseg, ők nem egyebek, mint elgörögösödött szlávok. Ezen új, váratlan és annyi határozottsággal kimondott vélemény óriási mozgalmat idézett elő nemcsak Hellaszban, hanem egész Európában. Egész külön irodalmat szült ezen kérdés. Fallmerayer szláv-theoriájának rövid idő alatt

¹⁾ Šafařík, III. 77. Drinov 172.

²⁾ Hopf, Ersch-Gruber Encykl.-ban. 86. köt., 33. old.

tekintélyes számú párthíve akadt.¹⁾ Csak nem régen sikerült Hopf Károlynak, königsbergi egyetemi tanárnak „Görögország története a középkorban“ című munkájában (1867) Fallmerayer bizonyítékait alaposan megcáfolni.²⁾ De ő is elfogadja azon tagadhatatlan igazságot, hogy a Peloponneszoszon sokáig szlávok laktak, csak azt tagadja, hogy Athén pusztán állott legyen, hogy a régi görögök teljesen letűntek volna és hogy az új-görögök és a hellének közt csak egy alásülyedt nyelv képezné a rokonságot. Hopf állítását nagyban támogatták Miklosich philológiai kutatásai.³⁾

A szlávok elárasztották a Peloponneszot 587-ben és mint független nép 218 esztendőn keresztül tartották hatalmukban. A tengerszélen fentartották magukat a görögök. Athénben megszakítás nélkül eleven élet folyt; több byzantinus császárné született ezen régi híres városban és sok elégedetlent ideküldtek számkivetésbe. A képvisély alatt a görögök Hellaszban és a Kykladokon egy Koszmasz nevű ellencsászárt léptettek fel és saját hajóikon szerencsétlen ütközetet vívtak Konstantinápoly előtt. Konstantinosz Kopronimosz alatt (741—775), midőn a birodalomban az arabokon kívül a dögvész is pusztított, Konstantinosz Porphyrogennetosz szavai szerint az egész birodalmat szlávokkal telepítették be. Hanem még 755-ben Hellaszból hozatott a császár gyarmatosokat a néptelen Konstantinápolyba. A hellének tehát nem tűntek le egészen a szláv áramlatok alatt.

Az első kísérlet a szigetbeli szlávok leigázására 783-ban történt, midőn Staurakiosz hadvezér Thesszália meghódítása után a Peloponneszba hatolt és sok zsákmányt és fogoly szlávot hozott. Mikor ezután a szlávok 807-ben a szaraczenok szövetségében Patraszt megtámadták, nem-

¹⁾ Šafařík, II. 243—247 nem hagyta magát Fallmerayer által tévútra vezetni; ezt Hopf is beismeri, midőn azt mondja, hogy „a szláv történet szigorúan tudományos kutatói, mint a részrehajlatlan Šafařík, csak a legnagyobb óvatossággal vették tekintetbe az új eredményeket“. Šafařík Régiségeit Hopf 102: „classzikus, általam sokszorosan felhasznált mű“-nek nevezi.

²⁾ Hopf, *Gesch. Griech. vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, Ersch-Gruber Encykl. 85, 100—119. old.

³⁾ Miklosich, *Die slaw. Elemente im Neugriechischen*. Bécs, 1870.

csak hogy visszaverték őket, hanem az Eliszben lakók adófizetőkké is lettek. Theodora császárné, III. Mihály (842 – 867) gyámja Theoktisztoz hadvezért a Peloponneszba küldte, ki az összes szláv törzseket a *milíngok* és *ezeriták* kivételével, mert ezek adófizetésre kötelezték magukat, leigázta. A *milíngok* (*Μιλίγγοι*), tán *milincik*) a Taygetosz hegyein laktak, az *ezeriták* (*Ἐζερίται*, *jezerci*) a lakoniai tengerpartok mellett.

Romanosz császár alatt e két hegyi nép fellázadt (933) és csak 940-ben sikerült őket adófizetésre kötelezni. A milíngokról egyet-mást beszél sz. Nikon († 998) legendája, ki Örményországban és Krétán, később Euboián, Attikában és Lakoniában prédikált, az elvadult népet tanította, templomokat épített és végre Lakedaimonban meghalt. A melíngok, kik pogány és harczias rabló nép voltak, akkor saját főnökeik alatt éltek megközelíthetetlen hegyeken, melyekről sokszor lejöttek, hogy leányokat vagy marhát raboljanak. Elbizakodott archonoknak gyakran szolgáltak mint „bravik“.¹⁾

Szláv nyelven beszéltek a Taygetoszon még a XV. század közepén. Midőn a frankok 1205-ben megszállani kezdték a Peloponneszot, a városokban lakó byzantinusok és a melíngok szembe szálltak velök a Kondura nevű olajfaligetben Kalamanta mellett, de képtelenek voltak a pánczélos lovagok rohamának ellentállani. Csak 1249-ben hódoltak meg ezen „esclavonok“, a hegyi falvak és tanyák lakói (*τὰ Σκλαβινὰ*) Achája fejedelmének, II. Villehardouin Vilmosnak. Hanem 1263-ban megint fellázadtak a szlávok Cakoniában és Gardilivóban, egész Vatika, Kiszterna, Zarnata és a melíngok földje; 1272-ben újból fellázadtak. A legjelentékenyebb nemzetségeik voltak a Zasszi Janitzában és Kiszternában. Zasszi Georgioszról tudjuk, hogy 1310-ben Mologosz (Melingos) főparancsnoka volt. A velenceiek gyakran alkudoztak a „Maina-szlávok“-kal; így pl. 1389-ben felbújtogatták őket I. Tódor despota ellen, 1414-ben a janitzai Zasszit 400 lovassal szolgálatukba fogadták Koron és Modon védelmére. 1480-ban a mainai szlávok legyilkolták a területükön lakó összes törököket, megszálltak 29 vára-

¹⁾ Fallmerayer, Morea története I. 221. Hopf 127, 133.

csot és felszólították Ferdinánd nápolyi királyt, hogy Moreát vegye birtokába.

A régi hellének kétségtelen maradványai az elszlávosodott Hellaszban Fallmerayer szerint a *mainoták* és a *czakonok*. Hogy a *mainoták* előbb szláv, mintsem görög eredetűek, az most okmányokkal be van bizonyítva.¹⁾

A *czakonok* is, a régi Kynuria lakói a Monembaszia és Nauplia közti sziklás tengerparton, Hopf szerint szlávok. Egy 1293-ból való velencei okmányban Cakonia egyszerűen „Sclavonia de Morea“-nak van elnevezve.²⁾

A Peloponneszosznak mai nevét *Moreá*-t Fallmerayer a szláv *more*-tól (tenger) származtatja. Ez ellen már Kopitar lépett fel. Hopf bebizonyította, hogy Morea egyszerű betűcsere folytán származott *Romea*-ból (*Ρωμαία* — *Μωραία* la Mourée, l'Amorea).³⁾

¹⁾ V. ö. a Maine vidéket a Bocca di Cattaroban és a Manjak, Manjek szerb tulajdonnevet (Daničić Рјечник).

²⁾ Konst. Porphyry. szerint a *τῶν ἐκχωρῶν* megerősített helyeknek őrségét képezték; egy nápolyi okirat 1302-ben epiroszi görög zsoldosokat „*zaconnos et stratiotas*“-nak nevezi. Hopf (85) 354. Ó-szerb nyelven a várak őrizete, egy országos robot, czakonsztvo. Egy 1348-i okmányban (Šafařík, Pam. 2. kiad. 100, 120) *gradozidanje i cakonstvo po gradověch*. V. ö. Miklosich, Mon. serb. 192. Grigorovič Очеркъ 49: *gradozidanija ni gradobljudenija*. Hogy ezen fogalomnév eredetileg egy népnek neve volt, bizonyítja egy ó-bolgár emlék, hol a görög és a horvát közt a czakon van említve. Šafařík, II., 733.

³⁾ A moreai szlávokat illetőleg lásd: Hopf, 85. köt., 264, 273. old.; 86. köt., 74., 161., 184. old.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A bolgárok beköltözése.

Az ural-bolgárok költözködése és egy hatalmas birodalomnak alapítása Moesiában 979-ben. Az eredeti bolgárok erkölcsi, szokásai, nyelve, állami és hadi szervezete. Nemzetiségük. A beköltözők viszonya a régebben megtelepedett szlávokhoz és ezekkel való egygyéolvasásuk.

Az egész félszigeten, kivéve a megerősített tenger-melléki városokat és ezeknek környékét, hol byzantinus védnökség alatt élő görögök tartózkodtak, kivéve továbbá azon hozzáférhetetlen hegyi vidékeket, melyeket régi szabadságukat élvező albánok és rumunok birtak, szlávok laktak. A Matapau foktól a dalmátiai kikötőkig és a Duna torkolatáig nem volt tartomány szláv telepek nélkül. De jóllehet számra és hadi jártasságra nézve hatalmasak voltak, mégsem tudtak egységes állammá tömörülni. Csak a közös veszély egyesítette őket időnkint; különben pedig minden egyes tartomány magának és szomszédjaival kölcsönös viszályban élt. Azért a byzantinusoknak sikerült lassankint a szláv törzseknek nagy részét fenhatóságuk alá hozni.

Említettük már azon nem szláv eredetű *bolgár* néptörzset, mely a VI. században a Dunán túli földről a félszigetre rablóhadjáratokat szokott volt indítani. Ezek azon bolgárok, kik 679-ben leigázták az egyenetlenkedő szlávokat és hatalmas birodalmat alakítottak, mely, habár nem minden megszakítás nélkül, hét századnál tovább oly döntő befolyást gyakorolt a félsziget sorsára.

A bolgárok előbbi történetére nézve, mielőtt a félszigetre jöttek volna, két tudósításunk van, egy belföldi

és egy görög. A belföldi tudósítás, melyet csak nem régen fedeztek fel, éppen olyan érdekes, mint a milyen homályos. A szöveg szláv ugyan, de tele van eddig még ki nem derített szókkal, melyek az eredeti nem szláv bolgárok-nak teljesen feledésbe ment nyelvéből erednek. Tartalmát képezi a bolgár fejedelmek lajstroma az ősidőktől kezdve 765-ig. Ugy látszik, hogy eredetileg görög betűkkel volt írva, később szláv krónikaírásba foglalták.¹⁾ A görög tudósítás Nikephorosz († 815) konstantinápolyi patriárka krónikájában található. Mindkét tudósítás kevés megegyezőt tartalmaz.

A belföldi töredék két oly fejedelemnek uralkodásával kezdődik, kik éppenséggel bibliai életkort értek el, mert az egyik állítólag 300, a másik 150 évig uralkodott a törzseken. *Avitochol* és *Irnik* után, kik mindketten Dulo nemzetségéből származtak, *Gosztun* egy szláv nevű *Jermi* törzséből eredt bitorló következett, kinek uralma nem tartott tovább két évnél. Azután ismét két Dulo állt a nép élére, *Kurt*, ki teljes hatvan és *Bezmér* ki három évig uralkodott; azután délfelé vonult a nemzet a Dunán át. Eszerint a Dunán való átkelés előtt öt fejedelem uralkodott egészben 515 esztendeig (164—679. Kr. u.).

¹⁾ Попов А. Обзоръ хронографовъ русской редакци. Москва, 1866, I. 25. Hilferding, Собрание сочинений I. 20. A nemszláv szók a következő lenyomatban dült betűkel vannak jelölve: *Avitochol* žit lèt 300, rod jemu Dulo, a lèt jemu *dilom* *tvirem*. *Irnik* žyt lèt 100 i 50 (azaz 150), rod jemu Dulo, a lèt jemu *dilom* *tvirem*. *Gostun* namèstnik syj 2 lèt(è), rod jemu *Jermi*, a lèt jemu *dochs* *tvirem*. *Kurt* 60 lèt drža, rod jemu Dulo, a lèt jemu *šegor* *vêčem*. *Sii* 5 kņez držaše kneženie ob onu stranu Dunaja lèt 515 ostrizenami glavami. I potom pride na stranu Dunaja *Išperich* kn(e)z, tožde i do selè. *Esperich* (sic) kn(e)z 60 i odino lèto, rod jemu Dulo, a lèt jemu *verenialem*. *Tervel* 21 lèto, rod jemu Dulo a lèt *tekučetem* *tvirem*. 28 lèt, rod jemu Dulo, a lèt jemu *dvanšechtem*. *Sevar* 5 lèt, rod jemu Dulo, a lèt jemu *tochalstom*. *Kormisoš* 17 lèt rod jemu *Vokil*, a lèt jemu *šegor* *tvirim*. *Sij* že kn(e)z izmèni rod *Dulov*, rekše vichtun vinech. 7 lèt a rod jemu *Ukil*, jemu imjaše *goralem*. *Telec* 3 lèta, rod jemu *Ugain* a lèt jemu *somor* *altem*. I sij inogo rad *Umor* 40 dnii, rod jemu *Ukil*, a jemu *dilom* *tutom*.“ Hilferding magyarázata, mely ezen idegenszerű kifejezéseket a magyarban kutatja, nem sikerültnek, tévesnek tekintendő. Kazanban az ottani orientálisták állítólag nagy hasonlatosságra akadtak a Csuvaszok nyelvével, a miről — táj-dalom — közelebből semmit sem tudok.

Kurtot ismerik a byzantinus krónikaírók is, kik őt *Kuvrat*- vagy *Krovat*-nak nevezik. Ő lerázván az avarok igáját, Herakliosz császárral baráti frigyet kötött (634—641 táján). Kuvrat fiáról Nikephorosz szól részletesen. Kuvrat halála után IV. Konstantin császár (668—685) idejében a bolgárok a meghalt fejedelem öt fia alatt állítólag öt részre váltak. Az első csapat az elsőszülött *Batbai* alatt megmaradt az ősi lakóhelyen az Azovi tenger és a Kuban folyó mellett; a második *Kotragosz* alatt állítólag átkelt a Donon; a harmadik az avar Pannoniában telepedett le; a negyedik egészen Itáliáig nyomult és az ötödik *Aszparuch* alatt hír szerint Besszarábiában állapodott meg. Nikephorosz elbeszélését, melyet a későbbi byzantinusok átvettek, egészen mostanáig hitték. De ez jelentékeny anachronismust tartalmaz. A bolgárok szétválása sokkal korábbi időre esik, mint a VII. századba. A bolgárok sokkal előbb folytattak nomád életet a dunai tartományokban, a mint azt világos tudósítások mutatják.

Az V. század közepe körül Jornandesz góth történetíró (552) a Fekete-tenger északnyugati partjára helyezi őket mint a Dákiában lakó szlávok szomszédjait. Innen korán rablóhadjáratokat indítottak a dunai tartományokba. Cassiodorosz (468—575), Theodoriknak (487—526) a nyugati góthok királyának minisztere és kortársa Ennodius, ticinusi püspök, királyuknak két győzelméről szól a bolgárok felett, kik számos és győzhetetlen népnek tartottak. E két csata közül az egyiket, melyben az ifjú Theodorik hősiességének tanúságát adta, még a keleti góthoknak Pannoniából Itáliába való vonulása előtt (487) vívták, talán azon időben, mikor a görög tudósítások szerint Zeno császár a bolgárokat a góthok ellen segítségül hívta (482). A másik csatában, mely valahol Syrmiumban, a góth birodalom keleti határán történt (507 körül), a vén király végelgyengülés folytán személyesen már nem vehetett részt. Időközben a bolgárok ismételten betörték a félszigetre és főképpen Thrákiában raboltak (499, 502). Későbbben kénytelenek voltak az avarok felsőbbbségét elismerni.¹⁾

¹⁾ Drinov M. Заселение 91 és Унии-ли сме? című cikke (Hunnok vagyunk-e mi?) a brailai bolgár társaság Period. Spisanie-jében, V. és VI. 223.

A VII. század közepe táján a dunai csordáknak *Iszperich* bolgár fejedelem parancsolt, kit a görögök *Aszparuch*-nak neveznek. Ezen hordák lakóhelyeinek ó-szláv neve agl̃ (zúg, szeglet), a görög forrásokban *Onglos*. Tényleg ez a Dnjeszter, a Duna és a Pontusz közti szegletben levő föld volt, melyet még nem régen tatár kifejezéssel *Budzsak*-nak szoktak volt nevezni, a mi szintén szegletet jelent. Ugyanitt laktak később a szláv Uglicsik.

Ezen lakóhelyekből indították a bolgárok támadásaikat a Dunán át Moesiába, sőt a Haemuson keresztül Thrákiába. Konstantinosz Pogonatosz császár 679-ben, hogy a békétlen szomszédokat megfenyítse, tengeren és szárazföldön hadjáratot indított ellenök a Duna-torkolat irányában, de hadjáratával éppen ellenkezőjét érte el annak, a mit célzott vala. Nem nyert vele semmit sem és a bolgárok, beismervén a byzantinusok alélságát, még abban az évben a Duna jobb partjára költözködtek. Iszperich a maga csapatjaival gyorsan egész Várna elé nyomult. Moesia földje, elül a meredek és járatlan Haemustól, hátul a széles Dunától, keleten a Fekete-tenger zúgó árjától környékezve, rendkívül vonzotta a megtelepülőket. A görögök felhagytak minden további ellentállással. A dunai szlávoknak sem volt több erejük ellentállani. A bolgárok legelőbb is áttelepítették a szeveránok törzsét a Dobrudzsából délre a beregavai balkán-szoroshoz. A többi hét szláv törzs is kénytelen volt magát a a bolgár hódítóknak alávetni.¹⁾ Nem szenved kétséget, hogy a moesia szlávoknak ezen csere, a mely folytán a gyűlölt byzantinus uralom alól megszabadultak, nagyon kedves volt. Az új bolgár birodalom határai Várnától az avar-föld határáig terjedtek, de nem sokára annyira gyarapodtak, hogy a IX. század elején már a félszigeten élő szávok legnagyobb részére kiterjeszkedtek. A szláv tartományok az új uralom alatt lassankint egy néppé tömörültek, mely uraiknak, a *bolgároknak* nevét nyerte és ez még ma is él. Maga az uralkodó nép, erős lévén vitézsége által, gyenge számra nézve, csakhamar lemondott a nomádéletről és miután már állandóan megtelepedett,

¹⁾ Šafařík II. 172 skv. Drinov Заселение 152, Происхождение 41. skv.

teljesen összeolvadt a szláv alattvalókkal; néhány század múlva már nem volt többé két, külön nyelvet beszélő nép, szlávok és bolgárok, hanem *csak* bolgárok, kik szlávul beszéltek.

Már most mi volt a többi négy bolgár horda sorsa? Az egyik törzs, még pedig a leghatalmasabb, későbbben a Felső-Volga és a Kama mellett telepedett le, hol egy hatalmas birodalmat alapított, *Nagy-Bulgariát* Bulgár fővárossal. A *Volga melléki bolgárok* története teljesen külön áll a Dunánál lakó törzsrakonaik sorsától. Van számos tudósításunk felőlük, melyek részint barátjaiktól, az araboktól, részint halálos ellenségeiktől, az oroszoktól erednek. 922-ben az izlam hívei lettek. A mint arab forrásokból tudjuk, a kazár nyelvet beszélték, melybe sok török elem is közbevegyült; a kazárok a finn nyelvek ugor ágához tartoztak.¹⁾ Rettenetes háborúk után hatalmukat a XIII. században tönkretették a tatárok. A csuvaszok Kazán mellett állítólag a Volga melléki bolgárok maradványai.

Egy másik csapat Magyarországon lakott az avaroknál. Ezekkel viszályba keveredvén, a csapat — 9000 férfi — családotul a frankokhoz költözött; ezek azonban áruló módon majdnem teljesen felkoncizolták. A kik életben maradtak, azok Itáliában kerestek menedéket, hol nekik Grimoald longobárd király lakóhelyet adott Molisze tartományban Bojano és Izernia mellett. Még Paulus Diaconus († 800 táján) idejében is a bolgár nyelvet használták ott, jöllehet mindnyájan tudtak olaszul.²⁾

A régi bolgárok szokásait és életét illetőleg számos adattal rendelkezünk, részint a bizantinusoknál és az araboknál, főleg pedig azon kérdésekben, miket a bolgárok 866-ban I. Miklós pápa elé terjesztettek, midőn szándékukban volt a kereszténységet felvenni.³⁾

¹⁾ Roesler, Rom. Studien 249, 251.

²⁾ Paulus Diaconus, V. 29. Roesler 235. Drinov Происхождение 64.

³⁾ Nicolai pontif. responsa ad consulta Bulgarorum in Labbei et Cossartii Sacrosancta concilia. Par. 1671. VIII. 516—540. V. ö. Roesler, Rom. Stud. 240., hol a Duna- és Volga-melléki bolgárokról igen bőven szól. Az arab tudósításokat Bördzania-ról lásd El-Haraminál (845 körül), kiadta Barbier de Meynard, Le livre des routes d' Ibn-Khordad-begh. Paris 1865, 224 és Massudinál († 956) kiadta Kremer a bécsi akad. székfogl. 1850, 210

A moesiai bolgárok főhelyei bizonyára a mai Dobrudzsában és a Pontusz mellékén voltak. Mindjárt megérkezésük után áttelepítették onnan a szláv szeveranokat. Egészen a X. századig a Kamcsija folyó körül és a Dobrudzsában volt a bolgár birodalom súlypontja; Prêszlávban a Nagy-Kamcsijánál volt a székhely, Drszter (Silistria) volt a birodalom főerődítménye. Ezeken a vidékeken a most uralkodó ozmántörzsnek ma is a legtöbb telepítvénye van. Az összes VIII. és IX. századbeli byzantinus hadjáratok a bolgárok ellen nem nyugatfelé irányultak Philippopoliszon át Szofia felé, vagy Trnovo felé, hanem a Duna torkolataihoz és Várna vidékére fordultak.

A régi bolgároknál a soknejűség divott vagy legalább két felesége volt kinek-kinek. A mennyasszony hozományát arany, ezüst, marha, lovak stb. képezték. A fejedelmek egész háremet szoktak magukkal vinni. A mi a ruházatot illeti tudjuk, hogy a férfiak és a nők egyaránt széles nadrágot szoktak viselni, az asszonyok pedig a mohammedánus nők szokása szerint befátyolozták arcukat. A férfiak egész rövidre nyíratkoztak és keleti szokás szerint turbánt viseltek (ligatura lintei, quam in capite gestatis), a mit a templomokban fejeiken tartottak. Szuidasz szerint a bolgároknak öltözete olyan mint az avaroké.

Legnagyobbbrészt hússal táplálkoztak; de csak azon állatoknak húsát ették, melyek szerintök tiszták voltak és melyeknek megölésénél vér folyt. Midőn hajlandók voltak a keresztény hitre áttérni, kíváncsian kutatták a böjti napoknak mennyiségét.

Ha valaki megbetegedett, babonás szerekkel iparkodtak őt meggyógyítani. A betegnek ilyenkor szállagokat akasztottak a nyakára, vagy pedig apró kavicsokat adtak neki orvosságképpen, mely utóbbiaknak gyógyító erőt tulajdonítottak. Az előbbkelőknek hulláit az arabok elbeszélései szerint vagy azoknak kíséretével együtt elégették, vagy egy tumulusba (sírdomb) helyezték, hova a

ennek becses méltatását lásd Kotljarevszki A.-nál: О погребальных обычаях языческих Славянъ (Heidnische Begräbnissceremonien der Slawen). Moszkva 1868, függelék 06. skv.

halottnak szolgálait és feleségeit is zárták, a kiket azután megfűlni hagytak bent.¹⁾

Az igazságszolgáltatást barbár módon gyakorolták. Ha valakit lopáson vagy rabláson rajtakaptak és ha az illető azt a tettet, melylyel őt vádolták, nem akarta szép szerével bevallani, akkor a bíró egy vastag bottal a fejére ütött vagy addig szurkálta vas-szúrókkal az illetőnek csípőit, míg végre vallomást tett. Barmoknak vagy rabszolgáknak ellopását kegyetlen módon büntették. A kivégzés a legközönségesebb büntetések közé tartozott. Oly nemes emberek, kiket lázadás alkalmával levertek, nemcsak jószágaikat és életüket veszítették, hanem a bűnösöknek gyermekeit és rokonait is kiirtották.

Az udvartartásnak ázsiai jellege volt. A fejedelem külön asztalnál ebédelt; még feleségének sem volt szabad vele együtt étkezni. Az udvari személyek bizonyos távolságban étkeztek a fejedelem körül vagy székeken ülve, vagy a földön guggolva. Serlegekűl emberi koponyákat is használtak. A bal oldal volt a kitüntetés helye. Szerződések alkalmával meztelen kardra esküdtek és kutyákat vágtak ketté.

A régi bolgárok háború közt és a háborúnak éltek; harczias és vad nép voltak ők. A birodalom határai fölött számos őrhely őrködött és súlyos büntetés terhe alatt tiltva volt mindenkinek, akár szabad embernek, akár rabszolgának az országból távozni. De ha valaki mégis átlopózott, akkor a határőrség életével lakolt. Arab tudósítások azt mondják, hogy az egész országot egy tüskés sövény kerítette, melyben fából készült ablakok voltak; de az egyes falvak nem voltak bekerítve. Hadijel gyanánt lófarkot használtak, hasonlóan a török buncsukhoz. Nem minden napon volt szabad harczolni; bizonyos kedvezőtlen napokon illő volt a harcztól tartózkodni. Mielőtt csatába indultak, a főnökök kiküldték egyiket a leghívebb és legokosabb emberek közül, kinek kötelessége volt minden fegyvert és lovat megvizsgálni. Jaj volt annak a kinél hiányt tapasztaltak; mindjárt halállal lakolt. A harcz előtt varázsoltak, tréfáltak, énekeltek és jósoltak (*incantationes et ioca et carmina et nonnulla*

¹⁾ Kotljarevski id. műve 59—62.

auguria). A ki az ütközetből megfutott, azzal barbárul bántak; ugyancsak úgy járt az, ki felehbvalójának nem engedelmeskedett.

Az arab Massudi szerint († 956) a régi bolgároknek nem volt se arany, se ezüst pénzük; mindent marhával és juhokkal fizettek ki. Ha a görögökkel békés lábon állottak, akkor szláv fiúkat és leányokat Konstantinápolyba vittek rabszolgavásárra.

Az ó-bolgár államnak aristokratikus szervezete volt. A fejedelmet belföldi néven *khán*-nak nevezték. A fejedelem mellett a legfőbb hatalom hat előkelő bolgár kezében volt, kiket *βουλάρχης*-nek, *βολιάρχης*-nek híttak; ebből némelyek le akarják vezetni a szláv *boljarin*-t, *bolerin*-t, (nemes); ez olyan szó, mely csak az oroszoknál és a bolgároknál dívik, kiktől átvették a rumunok és az albánok. Mikor a byzantinus követ az udvarba érkezett, akkor az udvari szokás szerint mindenek előtt a fejedelemnek, a fejedelemasszonynak és a gyermekeknek egészségi állapota felől tudakozódott; azután a *Bullasz Tarchan* (magyarul: tár) és a *Konartikin*, valamint a *hat nagy boljár* hogyléte felől tudakozódott; erre következett a többi külső és belső, azaz vidéki és udvari nemességnek egészsége és végül az összes népé. A nemesi családok közül az említett honi töredék említést tesz a Jermi, Ugain, Ukil vagy Vokil családokról, mindenek felett azonban a *Dulo* fejedelmi törzsről. Sok nemesi névnek *-bul* a végzete, melyből állítólag az ó-szláv *byľ* (boljár) származott.

Ilyenek voltak a bolgároknak erkölcei és szokásai, mikor 679-ben Iszperich alatt Moesiában letelepedtek. Mekkora különbség van eme nép közt és a félszigeten lakott VI. és VII. századbéli régi szlávok közt, a mint őket Prokopiosz és Maurikiosz leírják, mekkora különbség Iszperich bolgárainak életmódja közt és azon szlávoké közt, kik magokat most bolgároknak nevezik. Már csak ez magában bizonyítja, kétséget kizárólag bizonyítja, hogy Iszperich bolgárjai *nem voltak szlávok*. Nézzük csak nyelvöknek régi nyomait a fentebb említett fejedelem-lajstromban: hiába keresünk bennök szláv hangzást. Az ilyen ó-bolgár személynevekre mint Kurt, Batbaj, Kotrag, Cerig, Tervel, Telec, Cigat, Bajan, Umar, Kardam,

Krum, Omortag, Szurszubul, Alogobotur, Toktus, stb., stb., csak ázsiai nyelvekben találunk hasonlatosságot. Olykor ugyan megkísérlették mindezeket szláv eredetűeknek feltüntetni, de ez minden tudományos értelem nélkül történt; így tehát eredménytelenül is.

Mohammed tanai is gyökeret vertek a Dunamelléki bolgárok közt. A Volga körüli bolgárokat az arabok az izlam hitére térítették. Sőt még a Duna-tartományokba is jöttek mohammedánus hittérítők. Miklós pápa (866) oklevelében szaraczén könyvek vannak említve a bolgároknál (*libri profani, quos a Saracenis vos abstulisse ac apud vos habere perhibetis*); a pápa elrendeli, hogy azokat megégessék. Bulgáriában levő mohammedánusokról egy XIII. századbéli bolgár nomokanon is tesz említést.¹⁾

A byzantinus történelmi források határozott különbséget tesznek *szlávok* és bolgárok közt, kik mindketten különböző népek. Thesszalonikai szt. Demetrios VIII. századbéli életrajzában azt olvassuk, hogy a bolgár fejedelem tanácsában voltak oly férfiak, kik *görögül, bolgárul és szlávul* beszéltek. A VIII. századbéli annalisták (évkönyveket írók) világosan megkülönböztetik Tervel, Krum stb. fejedelmek alatt a szláv csapatokat a bolgár hadosztályoktól.

Nestor régi orosz író sem tartja a bolgárokat szlávoknak, hanem egy sorban említi a kazárokkal, magyarokkal és avarokkal. Ő így szól: „Midőn a szlovén-nép a Duna mellett lakott, Skythiából, azaz a kazárok országából eljöttek az u. n. bolgárok és a Duna hosszában megtelepedvén, hatalmuk alá hajtották a szlovéneket.“²⁾

A moesia szláv őslakóknak az ő bolgár uraikhoz való viszonyáról még nagyon kevés van kiderítve. Azonban úgy látszik, hogy a bolgár elemnek a szláv nép jellemére és erkölcsére csak jelentéktelen befolyása volt; a barbár beköltözők inkább a már civilizált szlávoktól tanultak, mint a szlávok a bolgároktól. A bolgár fejedelmek baráti viszonyban éltek a szláv főnökökkel. A

¹⁾ Vuk Karadžić Примјери српско-славенског језика 7. Inc.: „Ašte kto v Blzgarêch badet v Bochmitêch etc.“ (Bochmit = Mahomet).

²⁾ Nestor, kiadta Miklosich, VIII. fej. 5. old.

birodalmi tisztségek közösek voltak. Krum szláv boljárok társaságában lakomázott; 812-ben az egyik bolgár követnek, Dragomirnak ezen szláv neve volt és már a IX. század közepén vannak az uralkodó családban oly tagok, kik szláv neveket viseltek. A számra nézve csekély uralkodó népnek a számosabb szláv alattvalókkal való egygyeolvadása elég gyorsan történhetett.

Ugy látszik, hogy Moesia meghódítása alkalmával a szláv földművelők nagy része az idegeneknek legalább részben jobbágyai lettek. A személyes függés intézménye legalább régibb a bolgároknál mint a többi szlávoknál. Már pannoniai Konstantin (894) predikációiban olvashatjuk: „Mikor, kedves testvéreim, minden vasárnapon, ha nem is mindennap úgy oktattatunk, akkor a nemességért elvégzendő munkákra (raboty vlastel) erőt fogunk kapni és a mi jutalmunk nagyobb lesz és ha a nemesek számára a munkát már elvégeztük és az isteni tiszteletet befejeztük, akkor szeretni fogjuk Istent, hogy könyörüljön mirajtunk, a míg eljön ítélni az elevenek és a holtak felett.”¹⁾

Iszperich bolgárainak *nemzetiségéről* és az ő viszonyokról egyfelől a moesiai szláv őslakókhoz, másfelől a mai bolgárokhoz, nagyon sokat írtak és hevesen vitatkoztak.²⁾ A mult század vége felé erre nézve két elméletet állítottak fel. Mindkettő a *mai* bolgárokat Iszperich csapatának *utódaiul* tekinti. Az egyik részük tatár népet lát a régi és az új bolgárokbán, a másik szláv népet keres szintén mindkettőben. Thumann (1774) és Engel (1796) német kutatók kimutatták, hogy Iszperich társai *tatár származásúak* voltak és azért a mostani bolgár népet *elszlávosodott tatárok*-nak nyilvánították, természetesen a nélkül, hogy e nép jelleméről és nyelvéről valamit közelebbről ismertek volna. A szerb Raić (1794) és az orosz Venelin (1829) az ellenkező útra tértek. Miután saját tapasztalatukból megismerték, hogy a mostani nép

¹⁾ Gorski és Nevostrujev Описание рукописей моск. синодальной библ. II. 2, 247. Jagić a délszláv akad. Starine-jében, V. 34.

²⁾ A bolgárok származása körül felmerült legkülönbözőbb vélemények legjobban vannak összegyűjtve Drinovnál a: Погледъ върхъ происхожданието на българскій народъ и начало-то на българска история cz. munkában, Bécs 1860, 80 skv. V. ö. Časopis Čes. Musea 1871, 87.

szláv, ennek őseit, Iszperich bolgárait szintén *szlávok*-nak mondozták.¹⁾

Hanem a régi és a mostani bolgárok közt nincsen semmiféle *rokonsági viszony*. Ezt a bonyodalmas kérdést Šafařík P. J. döntötte el a „Szláv régiségek“ cz. munkájában (1837). Szerinte az eredeti bolgárok, még pedig úgy azon csapat, mely 679-ben Iszperich alatt Moesiát elfoglalta, valamint az ezzel rokon Kama és Volga-melléki bolgár törzs urali, azaz *csudi* vagy *finn* törzsbeli volt; tehát törzsrokona a votjakoknak, csermizeknek, zyrjanoknak.²⁾ A hadi csapatoknak vezérei — így írja Šafařík, melyek számra nézve kevesebben ugyan, de e mellett vitézek és a harcz művészetében jártasak voltak, betörték a békétszerető, földműveléssel és gazdasággal foglalkozó szlávok tartományaiba, magukhoz ragadták azok felett az uralmat és miután köztük megtelepedtek és az erkölcsös polgári életmód kényelmét megízlelték, rövid idő alatt annyira összebarátkoztak új alattvalóikkal, hogy végre ezeknek nyelvét, szokásait, életmódját, sőt a kereszténységet is felvették; a mellett azonban teljesen megváltoztatták saját nemzetiségüket, a mennyiben uralfinnekből Haemus-alatti szlávokká lettek.“

Ezt a nézetet csaknem valamennyi jelentékenyebb szláv és nemszláv tudós is elfogadta.³⁾ A mai bolgárok közt ezen kérdés körül többnyire rövidlátó mitsem érő kritika vagy a nemzeti becsületnek ferde felfogása döndött; a többség Venelinnek tart. Csak a legújabb időben akadt Šafařík tanának egy buzgó védelmezője Drinovban. Mi is helyesnek és történeti alappal bírónak tartjuk.

A mai bolgároknak elődei tehát nem Iszperich *bolgárai*, kik 679-ben a Duna melletti Moesiát elfoglalták,

¹⁾ Mindkét párt megfeledezett egy igen fontos körülményről. Iszperich és az ő utódainak bolgárai alig egy negyedrészt bírták azon területnek, hol most a szláv nyelvű bolgár nép lakik. Uralmuk csak századok múltával terjedt át a Balkánon Thesszáliába és Makedóniába, mely tartományok 679-ben már régen elszlávosodtak volt. Már csak azért is lehetetlen azokat a bolgárokat, a kik 679-ben Moesiát elfoglalták az összes mai bolgár nemzet elődeiül tekinteni.

²⁾ Šafařík, Sebrané spisy II. 176.

³⁾ Ilovajszki orosz történetírónak a régi bolgárok szláv voltáról írt értekezése (1874) mostanáig sem került elénkbe.

hanem azok a *szlávok*, kik a III — VII. század folyamán úgy Moesiában, mint Thrákiában, Makedóniában, Épiroszban, Thesszáliában, sőt majdnem az egész félszigeten letelepedtek. A finn-bolgároknak vére, mely kiváltképpen a nemes családok ereiben folyt, úgy látszik most már régóta kiveszett.

Az uralkodóknak az alattvalókkal való egygyéolvasására mintegy 250 év kellett. Az uralkodó nép, a finn eredetű *bolgárok*, miután a szláv törzseket egy állammá egyesítette, elvesztette ugyan a maga nyelvét és szokásait, de nevét átruházta az alattvaló szláv törzsekre. A meghódolt nép, a *szlávok* vagy *szlovének*, a mint magukat nevezték, magába olvasztotta ugyan az idegen nyelvű nemzedéket, de e helyett elvesztette a maga régi nevét. Így tehát mindnyájan, kik ugyanazon államban laktak, a letűnt uralkodó nép nevéből *Βηlgare*, *Βούλγαροι*-nak¹⁾ neveztettek.

Az ó-bolgár nyelvnek, mely finn eredetű, semmi befolyása sem volt a szlávra. Bármilyen legyen, a mi minket az új-bolgár nyelvben meglep, az — a mint ki van mutatva — a thrák-illyriaiból származik; a haemusi, rhodopéi és a Sar környéki szlávok nyelvkincsében sem sikerült finn elemeket kideríteni.

Bulgáriában tehát oly ethnographiai tüneteket észlelünk, a minők körülbelül két századdal későbbben az orosz szlávok közt ismétlődtek. Ezeknél egy kis skandináviai varäger-csapat erős állami szervezetet és nemzeti nyelvet adott az egyenetlenkedő és elszórt törzseknek, de e mellett maga letűnt köztük. Hasonló viszony volt a germán frankok és a longobardok közt és a galliai és a mai lombardiai románok közt. De minek keressünk mi oly távoli hasonlatosságot? A bolgároknak legközelebbi szomszédjai elfelejtették régi híres nevöket *Ἕλληνες* és sok évszázad óta uraik után *Ρωμαίοι*-nak nevezik magukat, pedig a nélkül, hogy a római vér oly nagyon összekeverődött volna az ó-hellénnel. A nép nevével sokkal erősebb volt és mindig erősebb az állam neve.

¹⁾ A középkorban rendszeren Βηλгарin-t szoktak írni. Ezt most csak Thrákiában ejtik így; a többi vidéken és az irodalmi nyelvben a nemzet neve Βηλгарin-nak hangzik; erre utal a latin *Bulgarus*, a görög *Βούλγαρος*, az orosz *Bolgarin*.

¶ TATODIK FEJEZET.

Krum és Omortag.

A bolgárok története Moesiába beköltözésüktől kezdve a keresztény hitre való áttérítésükig (679—864). A Dulo családból származott fejedelmek (Duloidák). V. Kopronymosz Konstantin háborúi. Krum és Omortag khánok. Harczok a görögökkel és a frankokkal. Omortag felirata. A bolgár hatalom kiterjesztése Konstantinápolytól a Tiszáig.

Iszperich csapatjának megtelepedése a Duna és a Haemus közt teljesen megváltoztatta az egész félszigetnek viszonyait. A római birodalom ellenségeinek száma egy-egyel gyarapodott és ennek félelmetességét csak növelte azon körülmény, hogy oly közel volt. Moesia menthetetlenül elveszett. A császár, hogy Thrákiát megmenthesse, kénytelen volt a bolgárokkal kötött szerződésében magát adófizetésre kötelezni és Moesiára való igényeiről lemondani. Ehelyett a veszélyben forgó Thrákiából provincia (Thema) lett és külön katonai kormányzatot kapott.

A bolgár nép történetét a beköltözéstől kezdve a kereszténység felvételéig, véres hadjáratoknak hosszú sorozata, eddig még nem vizsgálták meg minden oldalról. Belföldi forrásból nem birunk egyebet mint azt az olyan sokszor említett fejedelem-lajstromot és egy feliratot; mindaz, a mit ezen időkre vonatkozólag tudunk, az a byzantinusok és a frankok tanuságán alapszik.

Iszperich (a görögöknél *Asparuch*) a fejedelmek lajstroma szerint egészben véve 61 esztendeig uralkodik (mintegy 640-től 700-ig). II. Justinianus Rhinotmetosz császár, Heraklios családjának utolsó ivadéka, megtagadta

tőle az adófizetést és midőn Iszperich e miatt felbőszülve a görögök ellen síkra szállt, vereséget szenvedett. Ennek fejében a bolgárok a császárt, midőn a makedóniai „Slavinia“ ellen indított hadjáratából visszatért, megtámadták és maga is csak nagy nehezen tudott megmenekülni (687). Iszperich utódja *Tervel* (Τερβέλης, 700—720) főtámasza volt II. Justitianusnak. Ugyanis midőn az utóbbit trónjától megfosztották és Krymbe száműzték, ő onnan egy csónakon a Duna torkolatáig menekült, hol a bolgár fejedelem barátságos fogadtatásban részesítette. Tervel segítségével azután megint sikerült visszafoglalnia a trónt, a miért a szövetségest pompás ajándékokkal és a „caesar“ czímmel kitüntette (705). Kis idő múlva II. Justinianus hálátlanul megszegte a szövetséget és a békét és hadat üzent a bolgároknak, de ezek Anchialosznál a tengerpart közelében megverték őt (707). A következő császárok alatt, kik közül hat év leforgása alatt nem kevesebb mint három lépett a trónra, hogy onnan minél előbb lebukjék, a byzantinusok felváltva békében és háborúban éltek Tervellel egészen 714-ig, mikor egy újabb szerződést kötöttek, mely a kölcsönös kereskedelmi közlekedést biztosította. Midőn az arabok 717-ben Konstantinápolyt ostromolni kezdték, akkor a bolgárok rácsaptak az ostromlókra és így megmentették a körülzárt várost; 719-ben Tervel megint akart a byzantinusokra egy elűzött császárt ráerőszakolni, de az erélyes *izauri Leo*, egy új uralkodóház megalapítója, megghiúsította ebbeli terveit.

Két oly fejedelemre,¹⁾ kikről semmi emlékezetest sem tudunk, következett *Kormiszos* (Κορμίσσιος 753—760²⁾; ő bitorló volt, a ki megbuktatván a régi *Dulo* fejedelmi házat, maga lépett a trónra. *Ukil* nemzetségéből való volt. Bitorlása folytán, rettenetes polgárháborúk származtak, melyek csaknem végveszélylyel fenyegették a fiatal bolgár államot.

Konstantinápolyban kevésel ezelőtt a Képromboló

¹⁾ Egy ismeretlen nevű *duloida* 720—748 és *Szevar* 748—753, a fejedelem-lajstrom szerint. A byzantinus források teljes 36 esztendeig hallgatnak Bulgáriáról.

²⁾ A fejedelem-lajstromban az én véleményem szerint 17 uralkodási év helyett 7-et kell olvasni (3-at 31 helyett). Ezen hely itt nagyon zavaros a byzantinus forrásokhoz képest.

V. Konstantin (741—775), kit az üldözött szerzetesek Kopronymosznak neveztek el, lépett a trónra; ez erélyes fejedelem volt, ki egész életén át kegyetlenül dühöngött a képek és a szerzetesek ellen. A bolgárokkal a legmakacsabbul harczolt; nyolcz hadjáratot indított a kimerült szomszédnép ellen, nemcsak hogy ezt tehetetlenné tegye, hanem hogy egészen meghódítsa. Hadikészületeit azzal kezdte, hogy az elpusztult Thrákiában új erődítéseket építtetett, melyekbe azután szyriai és örmény gyarmatosokat telepített. Ez Kormiszost háborúra indította; betört tehát a római birodalomba és tűzzel-vassal pusztított egészen Konstantinápolyig. Konstantin nagy tengeri és szárazföldi haddal ellene vonúlt, megverte és békekötésre kényszerítette (755). Három évvel rá a megalázott bolgárok szláv törzsek szövetségében sikertelen ostromot intéztek Thesszalónika ellen; erre a császár zsákmányolva bejárta a független makedóniai szlávok területét (*τὰς κατὰ Μακεδονίαν Σκλαβρίας*) és magukat is részben hatalma alá hajtotta. De mikor másodízben vonúlt a bolgárok ellen, a beregavai szorosokban, a melyeket valahol a tenger közelében Várna és Anchialosz közt kell keresni, (Nadir Derbend vagy a Mesembriától Eminén át Várnába vezető gyalogszoros) — iszonyú vereséget szenvedett (759).

Ezt a súlyos csapást szerencsére csakhamar enyhítették a következmények. A bolgár birodalomban nagy zavargások támadtak (760), melyeknek okait és minőségét közelebbről nem ismerjük. Kormiszos megszűnik szerepelni. Temérdek sok szláv, állítólag 208,000 lélek, elhagyta ekkor Bulgáriát és a Fekete-tengeren át Ázsiába költözött, hol a császár beleegyezésével a régi Bithyniában az Artana folyónál megtelepedtek. A bolgárok felkoncizolták az egész Dulo-családot és egy büszke, elbizakodott, Telec (*τελέτις*, 760—763) nevű ifjút emeltek a trónra, a ki az Ugain családból származott. Telec összegyűjtött egy szlávokból és bolgárokból álló hadsereget és betört a byzantinus tartományokba; de a császár őt Anchialosz közelében kemény tusa után teljesen megverte. Konstantin diadalmenettel jött Konstantinápolyba; a hadi foglyokat a polgárság az „arany-kapu“ előtt kegyetlenül legyilkolta. A szerencsétlen Telec ezen vereség után egész

nemesi pártjával együtt felbőszült alattvalóinak fegyverei alatt elveszett.¹⁾

Az újonnan megválasztott *Szabin*, Kormiszos veje, azonnal békealkudozásokat kezdett, e miatt azonban egy népgyűlés alkalmával letették ő maga pedig Konstantinápolyba menekült. Utódja *Bajan* mindazonáltal boljáraival a békét illetőleg személyesen ment Konstantinápolyba (764) és tényleg el is érte célját. Baján vetélytársát *Umar*-t, *Ukil* nemzetségéből, ki a Konstantinápolyba menekült Szabin érdekeit képviselte, 40 nap múlva elűzték Bulgáriából.²⁾ Erre Konstantin császár nyíltan megszegvén a békét, hirtelen a Tundzsa folyóig jött, azon célból, hogy az egyenetlenkedő bolgárokat egy csapással meghódítsa, de megijedt és csakhamar visszatért. Baján utódja *Toktu* sok bolgárral együtt egy csatában elveszett, melyet a császárral vívott valahol az alsó Duna mellett. Vereségének következménye az volt, hogy a byzantinus csapatok Bulgáriának nagy részét kifosztották és a falvakat elhamvasztották (765). A következő esztendőben az a nagyszerű hadi készület, melyet a görögök a bolgárok ellen szerveztek, immár hatodízben, Meszembriánál egy tengeri vihar martalékvá lett; ez alkalommal a nagy hajóhad majdnem teljesen tönkre ment. Ehhez járult, hogy a makedóniai és thesszáliai szlávok ez időben az Aegaeusi tengeren oly kalóz-garázdálkodást űztek, mely a császárt 768-ban arra indította, hogy az Imbroszból, Szamothrákéból és Tenedoszból elhurczolt szigetlakókat 2500 selyemruháért a szláv fejedelmek fogságából kiváltsa.

Fordulat állott be, mikor Bulgáriában az óvatos és derék *Cerig*, kit *Telerig* néven is neveznek, vette át a kormányt; 744-ben V. Konstantin szárazföldi és tengeri csapatokkal hetedízben vonult a bolgárok ellen; midőn Várnába érkezett mégis belátta, hogy lehetetlen az országot meghódítani, és így Ceriggel írásbeli békeszerződést kötött. Néhány hónappal ezután Cerig egy 12,000 embernyi hadtestet szervezett, melynek egynéhány boljár

¹⁾ A byzantinus források kivonatait lásd Stritternél, *Memoriae populorum e script. hist. Byz. II.* (Pétervár 1774) 552 skv. Nikephoros 815, Theophanes 817 és mások). Safarik II. 183 skv.

²⁾ Umar befejezi az ó-bolg. fejedelem-lajstromot.

vezérlete alatt rablóhadjáratra kellett indulnia a szabad Berzitiába (a brszjások földje). Az ingadozó jellemű császár a készülődésekről kémei által értesítetvén, hamar sereget gyűjtött azon ürügy alatt, hogy az arabok ellen indul és tekintet nélkül a megkötött békére, váratlan támadással szétugrasztotta a bolgár kiküldött hadtestet. Hitszegése tudatában a következő esztendőben (775) új hadat vezetett a bolgárok ellen, ez azonban gyászos kimenetelű volt. Erre Cerig azt üzenté a császárnak, hogy szándékában van a birodalmát titkon elhagyni és ő hozzá menekülni: kéri tehát, adjon neki tanácsot, hogy kiket avasson be terveibe.

A császár mitsem sejtett a cselből és megküldte neki azok bolgárok névsorát, kik titkos görögbarátok voltak. Ezeket Cerig egyszerűen elfogatta és megölette. V. Konstantint ezen eset oly nagy fájdalommal töltötte el, hogy kitépegette a haját és hányatott életét még ugyanazon évben befejezte.

Cerig 777-ben, nem tudjuk miért, csakugyan IV. Leo császárhoz menekült, Konstantinápolyban megkeresztelkedett és miután egy császári hercegnőt elvett, patri-ciussá lett kinevezve. Utódja *Kardam* megújította a byzantinusokkal a harczot. Felső-Thrákiában négyszer verte meg a kiskorú VI. Konstantin seregeit, ki helyett anyja, a szép athénei Irén vitte a kormányt és évi adófizetésre kényszerítette a rómäket (791—797).

802—807 körül a leghatalmasabb bolgár fejedelem jutott a trónra, a rettenetes *Krum*, ki fáradhatatlan és legyőzhetetlen harczos volt. Midőn a birodalmat átvette, akkor ez Duna-Bulgáriát és Oláhországot foglalta magában; tehát a Haemustól az erdélyi Kárpátokig terjedt. Krum elfoglalta Kelet-Bulgáriának nagy részét és a byzantinus tartományokat egészen Konstantinápolyig. Magyarországon ekkor Nagy-Károly rettenetes harczok után tönkre tette az egyesült avar-birodalmat (796). A Dunáig minden föld a frankok fenhatósága alatt állott, kik a megszabadított szlovéneket belföldi fejedelmeik uralma alatt hagyták. Syrmiumot elnevezték Franko-chorion-nak, mely elnevezés maig is él még a Fruska Góra (frank-hegy) hegység nevében. A frankok keleti szomszédjai a bolgárok voltak, északfelől pedig Nagy-

Morvaország. Az avarok csekély maradványai az ellenök elkeseredett szlávok elől a győzedelmes frankoknál kerestek menedéket; néhány csapat bolgár szolgálatba lépett.

Nikephorosz császár uralkodása alatt eljöttek a bolgárok 809-ben a Strymon mellékére és iszonyú harc után bevették Szofiát, mely eddig a görög hatalom alatt volt. Nikephorosz bosszúló hadjárata dicstelenül végződött. Erre új hadjáratra készült és azért roppant adókat vetetett a népre és csapatokat gyűjtött mindenfelől. Két évi készülődés után Nikephorosz egy nagy hadsereg élén újra betört Bulgáriába; három napig rettenetesen pusztított, Krum székhelyét felperzselte és gőgösen visszatartott minden békeajánlatot.¹⁾ De el volt határozva, hogy ő többé ne térhessen vissza haza. Krum az összes haemusi szorosokat fatorlaszokkal elzáratta. Nikephorosz csakhamar annyira megcsalva és bekerítve látta magát, hogy így kiáltott fel: „Senkise remélje, hogy innen a veszélyből kiszabadúl, hacsak madarakká nem változunk!” 811 július 26-án napkeltevel elkezdődött a vérfürdő. Az egész byzantinus hadsereg odaveszett. A császár igen sok görög előkelővel együtt halva maradt a csatatéren; fogságba senkit sem ejtettek. A győzedelmes bolgár fejedelem lándzsára tűzte a szerencsétlen Nikephorosz fejét és néhány napig közszemlére tette; azután a koponyát ezüstbe foglaltatván, serleget készíttetett magának belőle és lakomák alkalmával a szláv boljárok egészségére ivott (*σδοαβιζα*).²⁾

A csata után Krum betört Thrákiába és Makedóniába, kifosztotta az egész országot és a lakosokat püs-

¹⁾ Černojević Arszenij szerb patriárka Jerusálembé való utazásának (1683) naplójában (Glasnik 38, 189) elbeszéli, hogy Eszki-Babában (Thrákiában) egy régi templomban el van temetve a boldogult Miklós hadfi, kinek Nikephorosz császár hadjárata alkalmával valami csodás álomlátása volt. A törökök a hullának fejét turbánnal takarták el; a sír felett igen nagy íjj és egy zászló függött.

²⁾ Szlávul *zdravica*, bolg. és szerbül még ma is használatos. A byzantinus évkönyvekből ezen elbeszélés szláv krónikákba került; így pl. feltalálhatjuk a prágai muzeum mindkét kéziratában (az ó-szerb a XVII. sz.-ból); itt a szláv „*zdravica*” szót a „*prilév-ek*” sorszáli jegyzet magyarázza.

pökjeikkel együtt rabszolgaságba hurezolta, míg Rhan-gabe Mihály császárt lázongó hadak megakadályozták a harcban. 812-ben Krum ostrommal bevette Meszembria és Develtus tengeri városokat, még pedig egy kikeresztelkedett arab segítségével, ki ostromló gépeket épített és előbb görög szolgálatban állott; ugyanott nagy mennyiségű görög tűz került a bolgárok kezeibe. A császár elutasítván minden békeajánlatot, 813 július 22 én Versziniczánál Drinápoly közelében Krummal döntő csatát vívott, de megveretett. Örmény Leo elvette a megalázott császártól a koronát. A győzedelmes Krum „mint egy új Szennacherim“ Konstantinápoly előtt ütötte fel táborát az Arany-szarvtól kezdve az Arany-kapúig a tengerparton. Az ostromot titkos szertartások előzték meg. „Krum“ így beszéli a logotheta Simeon „szokása szerint áldozatot mutatott be, embereket és szarvasmarhákat ölvén le az Arany-kapú előtt; miután lábait a tengerparton gemosta, népét befecskendezte vízzel, szerencsekívánatokat fogadva tőlük és feleségei közt járt körül, miközben azok őt magasztalták és neki hódoltak. Es midőn mindez így történt, a falakról mindnyájan nézték és senki sem merte őt megzavarni, sem hajítódárdát dobni reája.“¹⁾ Krum átlátván az ostromnak bajos voltát, békefeltételül évi adófizetést, sok ünnepi ruhát és bizonyos számú szép hajadonokat követelt. A császárral való személyes találkozásakor azonban a görögök csel folytán majdnem megölték őt. Azért bosszút lihegve irtózatosan elpusztította az egész környéket Konstantinápolytól a Helleszpontuszig; öccse ekközben elfoglalta a kiéheztetett Drinápolyt. Thrákiából számtalan fogolyt vittek marhástúl és vagyonostúl a Dunán túli Bulgáriába (*εις Βουλγαρίαν ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ*); köztük volt a gyermek Baszilioz is, egy szláv parasztfiú, kiből későbben császár lett. Konstantinápoly egyelőre meg volt mentve.

814-ben Leo császár Meszembria elé vonúlt és egy éjjeli ütközetben Krumot majdnem elfogta. A harcmezőn a bolgárok még sokáig mutatták „Leo halmát“. Krum ellenben az Erginus folyó mentén pusztított és 30,000

¹⁾ Symeon magister et logotheta ed. Bonn. (Theophani Cont.) 612.

embert hurczolt onnan fogságba. Konstantinápoly ellen új hadjáratra készült, melyre ostromló gépeket építtetett és bolgárokból, avarokból és „egész Slaviniából” roppant hadsereget szervezett. Hanem 815-ben április 13-án hirtelen meghalt, úgy mint Attila elvérzés folytán.

Krum utódja az egyik forrás szerint *Czok* (Τζόκος) volt; mások szerint *Dukum* jött utána, kit *Diceng* követett.¹⁾

820 előtt feltűnt *Omortag* vagy *Mortagon* (Theophylaktosznál Ombritag, a feliraton és a frankoknál Omortag). Krumnak Konstantinápoly ellen irányult terveit elejtette és Leo császárral 30 évi fegyverszünetet kötött, hogy egész figyelmét a nyugati szomszédoknak szentelhesse. 823-ban segílyt nyújtott II. Mihály császárnak a fellázadt szláv Tamás vezér ellen, kit Konstantinápoly előtt megvert. Tamás Drinápolyba menekült, de itt kiszolgáltatták és karóba húzták.

A pannoniái frankokkal való eddigi békés szomszéd-ságot legelőször 818-ban megzavarta azon körülmény, hogy a mai Szerbiában lakott timocsánok és a Tisza-melléki bodriczok a bolgároktól elpártoltak és a frankokhoz csatlakoztak. Ugyanebben az időben Ljudevit horvát nagy-zsupánt Kadolach örgróf nyomásai felkelésre bírták. Az első ütközetben szerencsésen megverte a frankokat és a timocsánok siettek a bolgárokat és a frankokat cserben hagyni és hozzá csatlakozni. A frankok új harcztot kezdettek Ljudevit ellen, midőn ők maguk nyugatról, szövetségesük Boren, a dalmáciai horvátok nagy-zsupánja pedig dél felől vonúlt ellene; de Ljudevit újra győzött a Kulpánál (819) és most már az alpesi szlávokat is a maga részére nyerte. De midőn hatalmas frank csapatok indultak ellene, mindenkitől elhagyatva futásban keresett menedéket. Borennek egyik nagybátyja, Ljutomysl megölte Dalmáciában a bátor horvát-fejedelmet (823). Erre megszállották a frankok Horvátországot és így ismét összekerültek a bolgárokkal. Nem sokára határ-villongás támadt a bolgárok és a frankok közt, mert a

¹⁾ Szláv prologusok és Baszilioz császár menologiuma Golubinszki E. Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болг. серб. румынскѣхъ (A bolgár, szerb és a rumun egyház története). Moszkva 1871, 212. G. jegyz. A IX. századbéli bolgár kronológiára nézve v. ö. Dümmler, Die südöstlichen Marken (Wien 1853) 82.

bodriczok újra átpártoltak a frankokhoz. A bolgárok folyton növekedő fenyegetések közt a határok szabályozását követelték. 827-ben egy bolgár hadsereg felfelé evezett a Dráván, birtokába vette Pannoniát és bolgár hatóságokat tett az ottani szlávok fölé. Hanem ez az uralom nem tartott sokáig. Csak Syrmium a Száva és a Dráva összefolyásának szögletében, valamint keleti Magyarország maradt meg bolgár fenhatóság alatt egészen a magyarok beköltözéséig.

Mikor a bolgárok a szlávok közt Moesiában megtelepedtek, a kereszténység nem volt ismeretlen az országban, sőt Golubinszki orosz egyháztörténetíró azt hiszi, hogy habár csekély számban is, már templomokat és papokat találtak ott. Krum az egész országot megtöltötte keresztény foglyokkal, thrák-szlávokkal és rumunokkal, kik közt püspökök és papok is voltak, kik nem félték a pogányokat Krisztus vallására tanítani. Midőn Omortag látta, hogy a kereszténység oly rohamosan terjed és a pogányságra mindig nagyobb veszélyt hoz, erőszakkal akarta megakasztani a dolgoknak folyását. Manuel drinápolyi érseket három más püspökkel és 374 elfogott kereszténynyel együtt kivégeztette. De az üldözés csak növelte a hittérítők buzgalmát. Omortag nem sokára kénytelennek érezte magát minden fogolyt visszaidni a byzantinusoknak.¹⁾

A 40 vértanú egykori Lavrájában Trnovóban, mely most mecsetté van átalakítva Daszkalov Ch.²⁾ 1858-ban felette érdekes feliratot talált. A mecsetben a bejáratról balra egy vörös márvány oszlop áll, mely nagy kornak nyomait viseli magán; úgy tetszik mintha sokáig vízben feküdt volna. Az oszlopon van egy felirat, mely mintegy ölnyi hosszúságú: rendetlen sorok és betűk vannak rajta, melyek az oszlop talapzatának két harmadrészét borítják. Csiszolatlan görög nyelven van szerkesztve és meglehetősen szabad fordításban így hangzik:³⁾

¹⁾ Golubinszki 20, 225.

²⁾ Daskalov, Открытія въ Терновѣ (Felfedezések Trnovóban), Чтенія въ обществѣ исторіи при Моск. унив. Moszkva, 1859. II.

³⁾ Γιωμ. Ομορταγ, ις τον παλεον εκον αντι μερον, επηρσην υπερον εκον ις τον Δανυβην, κ'ανα μεσα τον δυο εκο τον πανθυμον. Καταμετρισας ις τιν μεσων επνισα τιμβαν. Κε απο την αυτην μεσην της τιμβας εο; την αυλων με την αρχεαν ισιν οργης(ς) μυριάδες : β: κ'επι

„Giom Omortag, régi házában maradván, (másik) pompás házat épített a Duna mellett és a kettő közt egy (harmadik) házat, mely a legnagyobb. Miután kimértem, a középén egy síremléket állíttattam (ezt a harmadik házat?). És ezen síremlék közepétől egészen az én régi udvaromig van kétszer tízezer rőf és a Duna hosszában kétszer tízezer. Maga a síremlék pedig nagyszerű. Mérjétek meg a földet. Ezen betűket egy hiú ember csinálta; ő meghal és születik egy másik és az utolsó lesz. Midőn ezt látjátok, emlékezzetek meg arról a ki ezt cselekedte. És a fejedelem neve Omortag-Kan. Isten bocsássa meg neki az ő vétkeit! Isten veletek!“

Ezen nevezetes oszlop eleinte bizonyára az írásban fentemlített sírdombon állott a Duna partján és innen hozták Trnovóba. Nemzetiség, évszám, vallás nincs a feliraton említve. Némely sor még nagyon homályos és alapos megoldásra vár.

Ki lehetett Omortag utódja, azt biztosan még nem tudjuk. Konstantin Porphyrogennetosz *Preszjam*-ot említi, ki három éven át (talán 836—839) Vlasztimir szerb fejedelemmel szerencsétlen háborút folytatott, miután mindkét nép, a szerbek és a bolgárok ezelőtt mindig zavartalan barátságban éltek volt, Theophylaktosz ochridai érsek szerint Omortag három fiút hagyott hátra, kiknek már egészen szláv neveik voltak: Nravota (*Ἐνραβώτας*) vagy Voin (*Βόινος*), Zvinicza (*Ζβίνιτςι*) és Malomir. Az uralom a legifjabbikra, *Malomir*-ra szállt. Theophylaktosz azt mondja, hogy Malomir a maga testvérét Nravotát kivégeztette, mert ez egy Kinamon nevű görög által, kit Krum Drinápolyból idehurczolt vala, a keresztény hitre hagyta magát téríttetni.¹⁾

τον Λαυβιν ιστην οργιες μυριαδες :β: το δε αυτο τιβι εστιν πανθυμνον.
μετριστε 'σ την γην. επνις τα γραματα ταυτα ο ανθρωπος κα(?) αλαζον.
αποθνησκι γε αλος γενεαι γε ινα ο εσχατον γηρομενος. ταυτα θεωρον υπομ-
νησκετε τον πνισαντα αυτο. το δε ονομα τον αοχητος εστην Ωμορταγ
καν. ια ον βιβη ο θ(εο)ς ανδσι αυτον. ζισσει. η: ρ.

¹⁾ Golubinski, 6. 21.

HEFEDIK FEJEZET.

A keresztény hit terjedése a bolgárok között.

Boris fejedelem (852 körül 888-ig). Konstantin és Methodiosz a szlávok apostolai. A kereszténység felvétele a bolgárok által 864. Boris ingadozása Róma és Byzancz közt. Szvatopluk birodalma Nagy-Morvaországban. Vladimir fejedelem. Boris halála 907-ben.

Boris, Konstantin szerint Preszjam fia, Theophylaktosz szerint Zvinicza fia körülbelül 852-ben kezdte uralkodását, mely kiváló fontosságú a bolgároknak a kereszténységre való áttérte folytán.

Boris uralkodásának első felében háborúkkal volt elfoglalva görögök, szerbek, horvátok és frankok ellen. Midőn az Omortag és Leo császár közt megkötött 30 évi fegyverszünet lejárt, Boris betört Thrákiába és Makedóniába, de viasszaszorították. Daczára ennek 850 körül Makedónia nagy része birodalmához tartozott. Hogy Preszjam vereségét megbosszúlja, megtámadta a szerbeket, de Vlasztimir fiai Muntimir, Sztrojmir és Gojnik, kik ekkor Szerbiában uralkodtak, megverték őt sőt fiát Vladimirt is elfogták. Borist békére kényszerítették és barátságosan a bolgár határig, Raszáig (most Novipazar) kísérték. Éppen oly kedvezőtlenül végződtek a horvátokkal való ez idei viasszai is. Midőn későbbben a három szerb testvér egyenetlenkedett, Boris Muntimirt egyeduralomra segítette.¹⁾ 853-ban a frankok ellen hadakoztak a bolgárok mint Rasztiszláv fejedelem szövetségesei, ki Nagy-vagy Felső-Morvaországot (a mai Morvaország a szláv-

¹⁾ Šafařík, II. 189. 267.

vidékkel együtt) a németekkel való folytonos háborúk közepette nagy hatalomra emelte. Hanem ez a szövetség rövid ideig tartott. Mikor aztán Karlmann Rasztiszláv segélyével atyja, Lajos német király ellen fellázadt, a bolgárok Lajosnak nyújtottak segítséget Karlmann és a vele szövetséget morvaországiak ellen (862). Karlmann legyőzése után Lajos és Boris 864-ben Tulln városában a Dunánál Rasztiszláv ellen szövetséget kötöttek, mely az egész IX. századon át fenállott.¹⁾

Ez időben a déli és nyugati szlávok szellemi fejlődésében fordulat állott be két férfiú fellépése folytán, kik maguknak minden szláv törzsnél örök időkre hálás emlékeztetést biztosítottak. Ők voltak azok, kik a szlávokat Európa művelt népeinek sorába emelték, a mennyiben írást, irodalmat és liturgiát teremtettek számukra anyanyelvökben. *Konstantin és Methodiosz* fivérek az akkoriban kereskedelme és iskolái folytán nagyon virágzó Thesszalonikában születtek. Apjuk Leo ki gazdag és tekintélyes ember volt drungarioszi (katonai parancsnok) tisztet viselt a thesszalonikai sztrategosz alatt. Hogy szláv családból származtak, az nagyon valószínű. E mellett tanúskodik mindenek előtt irodalmi tevékenységük szláv nyelven és rendkívüli nyelvismeretük; született görögöt régóta az jellemez, hogy nemcsak a szláv, hanem valamennyi idegen nyelv iránt felette érzéktelen. Byzantinus szolgálatban álló szláv különben ebben az időben roppant sok volt. Szláv eredetű volt Niketasz patriárka is (766—780)²⁾ III. Mihály császár kamarása Damián, makedóniai Baszilosz császár és mások.

Konstantin (szül. 827) apjának halála után mint 14 éves fiú 842-ben Konstantinápolyba került; itt Photiusz a későbbi patriárka vezetése alatt együtt nevelkedett az ifjú III. Mihálylyal. Már akkor nyilvánult a magányosság iránti hajlama és szerény kedélye. Azért legjobban tet-

¹⁾ Dümmler E. Ueber die südöstl. Marken des fränk. Reiches unter den Karolingern 795—907. Bécs 1853. Ezen kívül egy orosz munkát is használunk Uspensky Tódortól *Первыя славянскія монархія на сѣверозападѣ* (Az első szláv monarchiák északnyugaton). Pétervár, 1872.

²⁾ Niketas a görög *αι*-t nem *ε*-nek hanem „barbárul“ *αι*-nak szokta volt kiejteni. Hopf 97, 57. jegyz.

szett meg neki a papi pálya, melyet egyedüli élethivatásává is tett. Már korán kitűnt tudományosságával és azért előbb a patriárka könyvtárosa, későbbben a bölcsészet tanára lett. Minthogy a keleti nyelveket kitűnően ismerte, azért 851-ben követséggel bízták meg a kalifa birodalmába.

Methodiosz világi ember volt. Azon tekintélyénél fogva, melyben Thesszalonika környékén állott, a császár egy szláv fejedelemség kormányzását bízta rá,¹⁾ mely (Drinov véleménye szerint) valószínűleg az akkor még szláv Thesszáliában volt. Nehány esztendő múlva elhagyta a világot és szerzetes lett az olymoszi kolostorban. Itt kereste őt fel testvére és azóta sohasem váltak el egymástól. Midőn a Don melléki kazárok fejedelme (kazárok szláv. kozari) a császártól tudóst kért, ki őt felvilágosítsa, melyik a valódi hit, a mohammedánus-é, a zsidó vagy a keresztény-é, akkor a két thesszalonikai testvért küldte oda. Konstantin megtanúlt kazárul, és sikerült neki a khánt Krisztus hitére téríteni. Chersonban ezenkívül római szt. Kelemen († 102) ereklyéit is felfedezte.

Rasztiszláv is ekkor határozta el magát, hogy keresztény hittérítőket kér Konstantinápolyból. Sok hittérítő, főleg németek a passzaui és salzburgi egyházmegyétől már régebben tanították Pannoniában és Morvaországban, de jelentékenyebb siker nélkül. Különben is a fejedelem, ki politikai önállóságra gondolt, országának vallási érdekeit nem rendelkezhetett alá az ő szomszédjainak. 862 végén Mihály császár Konstantint és Methodioszt küldte Rasztiszlávhoz. Konstantin állítólag már előbb (Chrabr szerint 855-ben) bizonyos írásmódot talált fel a szláv nyelv számára, sőt némelyek azt hiszik, hogy a szent írásnak egynémely részeit, főleg szt. János evangéliumát már ekkor lefordította volt. Velegrádban, a morva fővárban a két testvért a fejedelem és a lakosság a legszívélyesebben fogadta (863). Apostoli tevékenységöket azzal kezdték, hogy az isteni ígét szláv nyelven hirdették, fiatal morva-embereket a keresztény hitre oktattak és a szent könyveket fordígtatták. A keresztény hit gyorsan terjedt a pannoniai és morvaországi szlávok között éppen

1) Kneženie jemu držataslověnsko. Leg. pannon.

abban az időben, mikor Boris a frankokkal tárgyalásokat folytatott.

Boris belátta, hogy a kereszténység szükséges követelmény, ha birodalmát hatalmas keresztény államok, frankok, morvák és byzantinusok között állandóan fentartani akarja. A thrákiai és a makedóniai szlávok ugyanis legnagyobb-részt már lemondtak a pogányságról és magának Borisnak birodalmában és a kereszténység Krum óta lassankint erős gyökereket vert. Boris éppen úgy mint később az orosz Vladimir és a magyar István, a kereszténységet politikai okokból vette fel. Először nyugaton Lajos királlyal folytatott tárgyalásokat, ki 864-ben ősszel a pápa előtt abbéli reményének adott kifejezést, hogy a bolgár fejedelem keresztény hitre fog áttérni; azonban úgy látszik, hogy a bolgár fejedelemnek nem tetszettek mindenben azok a feltételek, melyeket neki a király ajánlott. Követésre méltóbbnak találta Raszisztzláv példáját, a ki Byzanczhoz fordult volt.

Mikor tulajdon országában nagy éhség uralkodott, Boris háborúba keveredett III. Mihállyal. Némi siker után békét ajánlott és egyúttal felhasználta ezt az alkalmat, hogy a kereszténységet Byzanczból kérje. És tényleg a béketárgyalások színhelyén meg is keresztelkedett. A császár mint keresztanya szerepelt a szertartásnál és Boris ennek nevét, *Mihályt* vette fel. Ugyanekkor sok bolgár is felvette a szent keresztiséget. A békeszerződésben a görögök a Balkán alján átengedtek egy területet, mely a Szidera (Demirkapu vagy Vratnik Szliven mellett) szorostól Develtus, szlávul Zagora tengeri városig terjedt (864 vagy 865 kezdetén.)¹⁾

Igy fogja fel ezt a nevezetes eseményt az orosz Golubinszki E. egy igen alapos és lelkiismeretes kutató, ki új vizsgálat tárgyává tette és kritikai összevetéssel tisztázta mindazokat az adatokat, melyek a frankoknál, görögöknél és a szlávoknál találhatók.²⁾

¹⁾ Šafařík II. 190 azt hiszi, hogy a Sidera-szoros nem a mai Demirkapú, hanem azonosnak tartja a csalikavaki szorossal a Sumenből Karnobadba vezető úton. Develtus a tengernél fekvő Sozopolisz és Anchialosz közt, Burgasz mellett. A kereszténység felvételének esztendejét Dümmler határozta meg, id. m. 80.

²⁾ Golubinszki 22—27, 225—249. Már Ginzler tagadta, hogy

Eddig általánosan azt hitték, hogy Methodiosz oly rettenetes színben festette le Boris fejedelem előtt az utolsó ítélet napját, hogy az rögtön hajlandónak nyilatkozott a kereszténység felvételére.

Golubinszki ezt a mondát szigorú vizsgálat alá vette és akkor kitűnt, hogy az pusztán csak Simeon logotheta elbeszélésére vezetendő vissza. Miben áll Simeon elbeszélése? Semmi egyébben mint, hogy egy görög ember, Methodiosz, Boris számára *már ennek megkeresztelkedése* után az utolsó ítéletről egy képet festett; ez az ember se szerzetes, se hittérítő, hanem egyszerű festő volt. Már most, ha ez áll, akkor az a monda, mely Methodiosz festőnek a szláv-apostollal való önkényes azonosítása folytán keletkezett, menten alapjában összedől.

Éppen olyan tarthatatlan azon elbeszélés, mely Boris nővérére vonatkozik. Ez állítólag görög fogsága alkalmával felvette a kereszténységet és mikor hazajött megtértítette Borist. Boris a keresztény hitet nem idegen befolyás következtében, hanem saját ösztönéből vette fel; ha hittérítők nyerték volna meg a keresztény hitnek, akkor aligha ide-oda ingadozott volna Róma és Byzancz közt. És hogy nem görög hithirdetők indították a bolgár czárt ezen nagy következményű elhatározásra, az kitűnik az akkori patriarkának, Photiosznak szavaiból, ki a bolgároknak a keresztény hitre való áttérését váratlan (*παράδοξος*) eseménynek tartja.

Mikor Boris hazatért a hadjáratról, minden igyekezete oda irányult, hogy alattvalóit mind az új hitnek megnyerje, de ebben erős ellentállásra talált a pogánysághoz hű maradt bolgárok részéről. Felizgatták a népnek nagy részét és oda törekedtek, hogy Borist megbuktassák és egy pogányt emeljenek a trónra. A lázadás tökéletes vereségükkel végződött. Boris a fellázadt bolgárokat, számra nézve ötvenkettőt, feleségestül és gyermekestül kivégeztette; egész nemzetségek veszttek ki ezen, egy újonnan áttért keresztényhez sehogy sem méltó tett folytán. A nem-nemesek, kik a lázadásban részt vettek, bűntetlenül maradtak.¹⁾

a szláv-apostoloknak a bolgárokra befolyásuk lett volna. Gesch. der Slavenapostel. Leitmeritz, 1857, 38. old.

¹⁾ Responsa Nicolai cap. 17. Annal Bertin. ad 866.

Bulgária, mely pogány-államból egyszerre keresztény országgá változott, rövid idő alatt Eldorádója lett a különféle hittérítőknek, kik az általános fordulat alkalmával számos hívőket szerezni reméltek.¹⁾ Terveiket elősegítette Borisnak soká tartó ingadozása Róma és Konstantinápoly közt és a hitvallásnak ebből származó állhatatlansága. A görögökön kívül zsidók járták be az országot, kiknek üsidőktől fogva Thesszalonikában és főleg a kazárok közt, továbbá Krymben virágzó gyarmataik voltak, azután monophysiták és főképpen paulikiánok, kiknek tanait szyriai és örmény gyarmatosok Thrákiába hozták volt. Péter Siculus, ki 868-ban mint byzantinus követ az örmény Tefrikába jött, megtudta az ottani paulikiánoktól, hogy éppen most szándékoznak nehányat övéik közül Bulgáriába küldeni, hogy a népet a görög kereszténységtől saját tanukra térítsék, mert számítanak a keresztény hitnek a nép között való újságára és felületességére. Péter nem késett a manichaeusok ellen egy maig fentartott iratot szerkeszteni, melyet Józséfnek, Bulgária első püspökének ajánlott. Hanem az ó-hitűek közt is sok volt a hivatlan. Egy görög laikust, ki egy tömeg embert megkeresztelt, a bolgárok csalónak ismertek fel, őt kegyetlenül megbüntették és az országból kiűzték. A görög pópák is sok babonát tanítottak, pl. szerdán és pénteken nem szabad fürödni, vétek ha valaki oly állatnak húsát megeszi, melyet eunuchok öltek meg és több eféjét.²⁾

Nem sokára megtérése után Boris elszakadt a görögöktől és a pápával kezdett alkudozni. Aggódni kezdett birodalmának egyházi függetlensége miatt, miután a görögök a bolgároknak még külön püspököt sem akartak adni.³⁾ 866. augusztusban bolgár követek jöttek Rómába I. Miklós pápához. Kérelmüket 106 kérdésbe foglalták, melyek arra vonatkoztak, hogy mint keresztények miképpen intézzék életmódjukat. Némely kérdés nagyon gyermekded volt: pl. szabad-e nekik ezentúl is nadrágot

¹⁾ Rački F. dr., Bogomili i Patareni. A déli szláv akadémia „Rad“-ja (értekezések) VII. — Responsa 106.

²⁾ Responsa 14, 104; 6, 57 stb.

³⁾ Golubinski, 27—33. Drinov, Bolgár egyháztörténelem, 13—27.

viselni (femoralia). Fontos kérdés volt az, vajjon jogukban áll-e *patriarkát* tartani; erre a pápa kitérőleg megjegyezte, hogy ideiglenesen csak püspököket fog odaküldeni, kik az ország állapotáról meggyőződjenek. Ugyanezen év november havában csakugyan eljött két püspök, kik választ hoztak az illető kérdésekre. Ez utóbbiak magukban véve nagyon jelentékenyek ránk nézve, mert a bolgár népnek összes életére világot vetnek. Főképpen azt a megdönthetetlen meggyőződést olvashatjuk ki belőlük, hogy az akkori uralkodó nem-szláv bolgár nép ekkor még nem forrt össze a meghódolt szlávokkal.

A római püspökök római ritust is hoztak magukkal; a görög papokat Boris kikergette. Boris azt kívánta, hogy Formosus püspök legyen az érsek, de II. Adorján pápa, Miklós († 867. november 13.) utódja személyes okból nem fogadta el ezen ajánlatot. Boris azután Marinus diakonust kérte, de a pápának ez sem tetszett (869). Midőn tehát II. Adorján Sylvester érseket küldte Bulgáriába, Boris őt mindjárt visszaküldte azon megjegyzéssel, hogy a pápa vagy Formosust vagy Marinust küldje. A pápának ezen hajthatatlanságát ki lehet magyarázni azon eseményekből, melyek éppen ekkor Konstantinápolyban Rómára nézve kedvező fordulatot vettek. Konstantinápolyban III. Mihály meggyilkoltatása folytán 867. szeptember 23-án az ő uralkodó társa *makedóniai Baszilioz* jutott a trónra, ügyes, élesszemű férfiú volt ő; szláv szülőktől származott egy kis falúból Drinápoly mellett.¹⁾ Gyermekeveit a Dunán túl bolgár fogságban töltötte. A „makedóniai“ jelzőn ne ütközzünk meg, mert a középkorban nagyon sokszor az egész mai Rumeliát Makedóniának nevezték. Baszilioz letette Photiosz patriarkát, ki világi emberből mindjárt patriarkává levén, Rómával sok évig tartó viszályba keveredett; a szakadás immár kitörő félben volt. A Baszilioz által megtartott zsinat békés hangulatot szült és a pápa többé nem aggódott Bulgária miatt. De a

¹⁾ *Κώμη μὲν οὖν ἐξώρητο λυπρᾶς*, Konst. Manasses 5192. Az ó-bolgárfordító nem tudván hogy *λυπρός* „nyomorult“-at, „szegény“-t jelent, egy Lipra nevű falút talált ki: „ot sela ubo bē (volt) Lipra“. Čertkov az: О переводе хитописи Манассина-ban (Moszkva 1842) még jobban tévedt, mert egy Bělipra nevű falúról szól. V. ö. Drinov: *Зачеzenie* 170.

bolgár fejedelem türelmét nem soká lehetett próbára tenni; Róma barátságát elejtette és titokban kibékült a görögökkel. Midőn tehát követe Rómából eredménytelenül visszatért, azonnal tovább küldte Konstantinápolyba a zsinatra, melyhez azon kérdést intézte, vajjon a bolgárok, a pápa, vagy a konstantinápolyi patriarka alá tartoznak-e? a keleti atyák természetesen a pápai követnek minden ellenvetése daczára, az utóbbi javára döntöttek (870 elején).

Konstantinápolyból most *József* érsek jött Bulgáriába; egyidejűleg mintegy tíz püspökséget is alapítottak. A latin papság Grimoald püspököt kivezette az országból. A pápák ezentúl sem szűntek meg Borist és az ő boljáraít felszólítani, hogy térjenek vissza a római egyház közösségébe, de mindig hiába. Konstantinápoly és a bolgárok közt barátságos viszonyok fejlődtek ki. A bolgár érsek Byzanczban minden ünnepélyes alkalommal közvetlenül a patriarka mellett ült. Boris a maga fiát *Simeont* neveltetés végett Konstantinápolyba küldte, hol gyermekége óta ismerni tanulta Demoszthenesz és Arisztotelesz munkáit, miért is félgörögnek nevezték.¹⁾

Azt az időt, hogy mikor hozták a szláv liturgiát és szláv egyházi könyveket Bulgáriába, pontosan nem tudjuk; annyi azonban kétségtelen, hogy Boris utolsó éveiben már honosak voltak az országban. A pápával való tárgyalások alkalmával csupán csak római és görög papokról volt szó, szláv liturgiáról akkor még szó sem volt.

A thesszalonikai testvéreket Morvaországban való megérkezésükkor hagytuk el. Jóllehet életüknek leírása nem tartozik specziális történelmi feladatunk körébe, tekintve mégis azon nagy befolyásukat, melyet tevékenységükkel a Balkán-félszigetre gyakoroltak, mégsem mellőzhetjük őket szó nélkül. Morvaországban csakhamar összetűztek frank papokkal, az ú. n. „három nyelvűek”-kel, kik azt állították, hogy csak három nyelv, a héber, a görög és a latín van hivatva Isten dicsőítésére. A

¹⁾ Liutprandi Antapodosis, III. 29. (Pertz Monum. Script. III. 309): Hunc etenim Simeonem emiargum, id est semigrecum esse aiebant, eo quod a puericia Bizantii Demostenis rhetoricam Aristotelisque silogismos didicerit.

testvérek elmentek Rómába. Oda való útjukban barátságosan fogadta őket *Kocel*, a Balaton melletti szlávok fejedelme, kinél huzamosabban tartózkodtak. Rómában a legszívélyesebb fogadtatásban részesültek (868) és valamennyi kívánságuknak eleget tettek; szláv egyházi könyveiket jóvá hagyták, sőt a szent misét is Róma templomaiban néhányszor szláv nyelven mondták. Konstantín a hosszú fáradság következtében megbetegedett és miután a szerzetbe való belépésekor a Kyrillosz nevet vette fel 869. február 14-én 42 éves korában Rómában meghalt. Erre a pápa visszaállította a népvándorlás viharjaiban elpusztult syrmiium-pannoniai püspökséget, melynek fejévé *Kocel* kérelmére *Methodioszt* nevezte ki (870). *Boris*nak cselekedete komoly figyelmeztetés volt a római egyháznak; belátták annak lehetőségét, hogy a pannoniai szlávok is Rómától Konstantinápolyhoz fordulhatnak. *Methodiosz* *Blatnóban* (*Mosaburg*) lakott a Balaton mellett *Kocel* udvarában. Innen a horvátokra is kiterjesztette működését; ezeknél a szláv liturgia oly mély gyökereket vert, hogy a tengeremelléken még ma is fentartja magát. Két év múlva *Methodioszt* egy német zsinaton amiatt, mintha a salzburgi püspöknek Pannoniára való jogaiba beavatkozott volna, elítélték és majdnem három évig fogságban tartották.

871-ben az erélyes *Szvatopluk* jutott Morvaország trónjára. A karolingok tehetetlenségeinek közepette hatalmas birodalmat alapított, mely az elbei szlávokon kívül csaknem az összes nyugati szlávokat foglalta magába. *Szvatopluk* meghívta *Methodioszt* *Velegrádba* és ez ott megkeresztelte *Boríwoj* cseh fejedelmet; a *Visztula* melléki lengyelek fejedelmét is ő térítette meg. Hanem *Szvatopluk* a szláv liturgiának, monarchiája ezen hatalmas honi kötelékének nem tudott állandóságot szerezni. Csak így történhetett, hogy *Methodiosznak* újból Rómába kellett menni magát igazolni (879). A pápa ekkor a német *Wichinget* tette nyitrai püspökké, kívül *Methodiosznak* haláláig kellett küzdenie. *Szvatoplukot*, miután *Arnulf* karinthiai herczeggel meghasonlott, 882-ben megtámadták a bolgárok, kiket *Arnulf* alattvalói segítségül hívtak. A háború további folyásában *Szvatopluk* bevette egész Pannoniát és így a Dunánál *Boris* közvetlen szomszédja

lett. Methodiosz, kinek helyzete most már jobbra fordult, ez időtájt magának császárnak meghívására Konstantinápolyba ment. Visszautaztában 885 április 6-án meghalt és Velegrádban eltemettetett.

Methodiosz halála után rosra fordult mintegy 200 tanítványának sorsa. Fejök a morva Gorazd volt, kit Methodiosz az érsekségben utódjául rendelt. Wiching ösztönzésére üldözni kezdték a szláv papságot, melynek futásban kellett menedéket keresni. Gorazd, Kelemen, Laurentiosz, Naum, Szava, Angelar és még mások most Bulgáriába mentek. Belgrádban, a bolgár határon barátságosan fogadta őket Boritakan, az ottani parancsnok. Boris fejedelem és boljái a legnagyobb tiszteletben részesítették őket. A bolgár földön újból megkezdtek a Morvaországban félbeszakadt munkát. Különösen Kelemen tűnt ki, ki Makedóniát szemelte ki magának működése új színhelyéül és 916-ban mint Velicza (a Sztrumicza folyó vidékén) püspöke meghalt. A fiatal „szlovên“ irodalom, mely Morvaországban csakhamar egészen letűnt, a makedoniai és bolgár szlovének tartományaiban pompásan virágozni kezdett.

Boris 36 évi uralom után 888 körül lemondott az uralomról és kolostorba vonult vissza; a jámbor, istenfélő és magába vonult élet az agg férfiúnak megtetszett. Utódja a bolgár trónon legidősebbik fia *Vladimir* lett, egy kicsapangó ember, ki feslett cselekedeteivel komoly veszélyt hozott a megkezdett műre. Kültetteiről semmi egyebet sem tudunk, mint azt, hogy Szvatopluk ellen nagy háborúja kezdetén Arnulf követeket küldött hozzá, hogy a tullni szerződést megújítsa és a sónak Bulgáriából Morvaországba való szállítását beszüntesse (892).¹⁾ Négy év múlva Boris kénytelennek érezte magát a zárdából kijönni, Vladimirt erővel letenni és a trónt legkisebbik fiának, Simeonnak átadni.

Boris Mihály 907 május 2-án halt meg. Arczképe, mely aranyos alapra van festve a moszkvai zsinati könyvtárnak egyik VIII. századbéli kéziratában található.²⁾ Borissal kezdetét veszi a bolgár nemzeti szentek sorrendje.

¹⁾ Fuldai évk. 892. év. V. ő. Šafařík II. 199. 118. jegyz.

²⁾ Gorskij és Nevostrujev, A moszkvai zsinati könyvtár kéziratainak leírása. II. 2, 409.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Simeon császár.

Simeon uralkodása (893—927). Bolgárország fénykora. Simeonnak Konstantinápolyra vonatkozó tervei s hadjáratai a byzantinusok ellen. Császárság és főpapi uralom Bulgáriában. Az ó-szlovén irodalom fellendülése. A magyarok és a morva birodalom bukása.

Simeon, Boris fia, legjelentékenyebb fejedelem a bolgároknak valamennyi uralkodói között. Hadi ténylei által a byzanczi birodalmat az örvény szélére juttatta. A császári czimnek felvétele és a bolgár patriarkátus alapítása, miáltal trónját a konstantinápolyival egy rangra emelte, bevezető lépést képezett egy új görög-szláv császárság alapításához Nagy Konstantin birodalmának romjai felett. Hadi dicsőségével egyesíté a felvirágzó ó-szlovén irodalom fényét, melynek történetében az ő neve is fel van jegyezve az írók sorában.

Midőn Simeon kormányra lépett, Európának egész keleti része az Elbe torkolatától egészen az Eurotasz folyóig szláv telepítvényekkel volt elárasztva. A már Boris által felette megnyagyobbított bolgár birodalomnak legközelebbi szomszédai a szerbek valának, négy csak laza szövetség által összetartott fejedelemségre oszolva, ezek: a sajátképpen Szerbia, Zachlunia (Herczegovina) Dioklitia, vagy Zeta a szkodrai tó mellett, és Travunia Trebinje mellett. A vakmerő szerb piraták egészen külön-szerű s független állást biztosítottak maguknak a Narenta mellett. A szerb állam területe az Adriától az Ibarig terjedt, a Bojána torkolatától Cetináig terjedő tengerpartot teljesen körülfogta, és észak felé a Szávánál végződött.

A régi Szerbország súlypontja a szkodrai tó mellékén feküdt. Csak a Nemanjidák alatt kezdtek határai kelet és dél felé is hatalmasan terjeszkedni. Észak felé a *horvátok* által határoltattak, mely nyelvre nézve majdnem egy azon nép; ezek a tizedik században meglehetősen fontos állásra vergődtek, midőn fejedelmük Tomiszlav a névleges byzanci fenhatóságot lerázta s királyi címet vett fel. Ekkor Horvátországhoz tartoztak a narentaiak és Bosznia is. Az északi és déli szlávok összefüggése akkor még nem volt megszakítva. Szvatopluk birodalma Pannoniát, a tót földet és Morvaországot is magába foglalva a Drávától a Tátráig nyult. A csehek és a Visztula és Oder melléki lengyelek és egy része az Elbe menti szlávoknak részben szövetségesei, részben alattvalói voltak Nagy- vagy szláv néven *Felső-Morvaország* (Vysnjaja Morava) királyának. A Kárpátokon túl ezen időben a hatalmas orosz fejedelem *Oleg* uralkodott.

Simeon trónraléptével vége szakadt a békének, melyet Boris a byzantinusokkal 30 éven át szakadatlanul fentartott s azt elkeseredett küzdelem a konstantinápolyi birodalom léte vagy nem léte felett váltotta fel, mely kevés megszakítással majdnem 30 évig tartott. Magát a közvetlen indokot egy kereskedelmi kérdés szolgáltatta, a mi azon korban kétségtelenül ritka jelenség. Két görög kereskedő megnyervén Bölcs Leo császártól, egy tunya és féktelen embertől a Bulgáriával való kereskedésnek kizárólagos jogát a bolgár kereskedelmet, Konstantinápolyból Thesszalonikába terelték, és azt nagy vámokkal megnehezítették.

Midőn Simeon ezen nyomasztó állapotot békés uton meg nem szüntethette, hadat üzent a byzantinusoknak, seregeiket legyőzte s a foglyokat levágott orrokkal küldte haza. Ekkor Leo császár a magyarokat hívta segélyül.¹⁾

A *magyarok* (a byzantinusoknál *Toῦροὶ*), egy finn-eredetű pásztor-nép, mely a Volga folyón tuli pusztákról a Donig jött, s itt a kazaroikkal egyesültek. Majd megunva a kazar főuralmat Atelkuzuba költöztek, t. i. a régi „agl”-ba (Onglos a görögök szerint) a Dnyester, Pruth, és Szeret mellett, s ezáltal a bulgárokkal legközelebbi

¹⁾ Hilferding I. 68 skv. — Šafařík II. 200 skv.

szomszédságba jutottak. Alacsony termetű emberek voltak ezek, sötét arcszínrel, mélyen fekvő szemekkel s három hajfonaton kívül leberetvált fejjel. Már gyermekkoruktól kezdve elválhatatlanok voltak lovaiktól. Marhatenyésztésből, vadászat- és halászatból éltek s különféle pusztai vadállatok bőrei nyújtották ruházatukat. Nyájaikkal és sátraikkal vidékről-vidékre költöztek. A csaták alatt nem zárt sorokban, hanem elszórt tömegekben harczoltak; az ellenséget nyílzáporral borították el, de rögtön gyorsan visszavonultak s mielőtt az ellenség magához tért téves győzelmi mámorából, fergetegként csaptak újból reájok kemény paripáikon. Az elfogattakat irgalmatlanul leölték, hogy majd a mennyországban minél több rabszolga (megölt ellenség) szolgálhassa őket.¹⁾

892-ben Arnulf e harczias népet hívta segélyül Szvatopluk ellen s ők négy hétig pusztították Pannóniát és Morvaországot. Így mutatták meg a magyaroknak az Európa belsejébe vezető utat. A görög-bolgár háborúban byzanczi hajóraj eszközölte a magyaroknak átkelését a Dunán. A lánczokat és köteleket, melyekkel a bolgárok a folyamat elrekesztették volt, a magyarok ámulására fejszékkel vágták ketté a byzanczi tengerészek. Három ütközet után Simeon kénytelen lőn Drester-be (Silistria), majd később Mundragába (ismeretlen fekvésű hely) zárkózni, mialatt az ellenség birodalmát egészen Preszlávig elpusztította (893-ban). Midőn azonban a magyarok hazatértek a bolgárok utánuk nyomultak pusztáikra és őket ott legyőzték.

Nemsokára ezután Simeon újból legyőzte a görögöket Bulgarophygosznál közel Drinápolyhoz. Hogy összeköttetésüket a magyarokkal végképpen megszakítsa, míg ezek Pannoniában harczoltak, a Dnyeper mellékén lakó Pecsenégekkel egyesülten megrohanta besszarábiai tanyáikban gyenge fedezet alatt visszamaradt családjaikat s ezeket részben felkoncizolta, részben fogságba hurczolta. Midőn a magyarok visszatérve romba döntött hazájukat megpillantották, elhagyták Besszarabiát és nyugat felé vándoroltak, s itt a Duna és Tisza közti síkságon ütötték fel új

¹⁾ A régi magyarok életmódjáról v. ö. Jireček J. és H., Oesterr. Geschichte 500—1000 Bécs, 1865, 213—222.

tanyáikat. Innen azután azon czélból, hogy család alapításra megkivántató élettársakat szerezzenek, rabló kalandokat intéztek a német és szláv országokba.

Ettől kezdve Morvaországot érte a leggyászosabb sors. Szvatopluk 894-ben meghalt. Halála után három fiának egyenletlensége következtében birodalma 907-ig már felbomlott. A magyarok a dunai tartományokat dulták fel; a csehek az elbei szlávokkal egyesülten felbontották szövetségüket az annyira meggyengített állammal. Nemsokára megjelentek a magyarok Olaszországban is s pusztító hadjárataik alatt egész Németországot beszáguldozták egészen az Atlanti tengerpartig. Fél évszázadon át voltak az ő hordáik Európa rémei. Legvégteteljesebb volt azonban megtelepedésük az egykor hunnok és avarok által lakott tiszai síkságon. Nagy-Morvaország szláv lakossága részben meghódolt nekik, részben Cseh-, Horvát- és Bolgárországba menekült. A mostani Magyarország a magyaroknak hazájukká lön, mely ez időtől fogva mint szilárd ék választja el egymástól az északi és déli szlávokat.

A bulgarophygoszi csatától kezdve Leó császár haláláig (911) nem zavarta meg semmi közbejött esemény a békét a bolgár és görög nép között. Ezen békés időszak alatt az irodalom, melyhez Simeon oly nagy kedvet érzett, akadálytalanul kifejlődhetett. Konstantin püspök, Grigorij pópa, János exarcha, Chrabr szerzetes és más írók alig félszázad alatt oly virágzásra emelték azt, hogy nem sokkal állt az akkori latin és görög egyházi irodalom mögött. Simeont kortársai Ptolomäus egyiptomi királylyal szokták összehasonlítani. Hanem az ő tudományosságának szellemi iránya és művelődésének módja idegen volt a bolgár nép előtt és sem szívét sem képzeletét fel nem melegíthet. Simeon kora, mely a bolgár irodalom fénykorát képezi, műköltést nem mutathat fel. Mostantól kezdte magát a byzantinismus a szlávok közé befészkelni; a bolgárok átültették azt a szerbek és az oroszok közé.¹⁾

Egyidejűleg különféle eretnekségek is kezdtek Bulgáriában terjedni. Ezt mindenekelőtt azon körülmény

¹⁾ Lásd Jagić, *Hisztorija knizsevnoszi národa hrvatszkoga, i szrbszkoga* (Dél-szláv irodalomtörténet) I. Zágráb 1867. p. 67. oroszul Petrovskitől Kazán, 1871.

bizonyítja, hogy a pannoniaiak püspöke Konstantin már Simeon fejedelem óhajára magának alexandriai Athanáziosznak az arianusok ellen írt munkáit is lefordította. János exarchának egyik művében is lehet olvasni nemcsak pogány szlávokról, hanem manicheusokról is, ha ugyan ez nem későbbi betoldás. S hogy azon időben Bulgáriában a kereszténység nem volt minden veszélyen kívül, az pannoniai Konstantinnak egy beszédéből világlik ki, melyben így szól: Imádkozzunk Istenhez, hogy parancsait teljesíthessük, sőt magasztalhassuk, a mint illik, nem félve a czártól, nem tartva a fejedelmektől (knez) s a boljároktól; sőt ha üldöztetés várna is reánk és kőpad fenyegetne, ha szükség nehezednék is reánk, ne féljünk hanem hirdessük őt bizalommal, és imádkozzunk hozzá.¹⁾

Simeonnak székhelye Nagy-Prészláv ban a római Marcianopoliszban volt, pompás hegyi vidéken, a Balkánból fakadó Nagy-Kamcsija mellett, 4 órányirra Sumen-től nyugat felé. Most egy *Preszlava* nevű falú áll ott, törökül *Eszki-Stambul*, 200 bolgár és 100 török házzal és nagyszámú rommal környezve. János exarcha Sesztodnev című művéhez írt előszavában így írja le a benyomást, melyet az idegenre Preszláv gyakorolt ennek fénykorában. „Ha a távolból jöven a fejedelmi lak előudvarába lép, elámúl és a kapukon belépve csodálkozva fog kérdezősködni. Ha pedig belső részébe hatol, kövekkel díszített és faburkolatokkal tarkán bevont épületeket pillant meg mindkét oldalon. Beljebb haladva pedig az udvarban magas palotákra és templomokra esik tekintete számtalan kő-, fa- és festő-munkákkal s belsőleg márvánnyal, rézzel és arannyal ékítve, úgy hogy nem tudja mihez hasonlítsa azokat, mert hazájában ilyesmit sohasem látott, hanem csak szegényes szalma-kunyhókat. Egészen magánkívül lesz és ámulatba esik. De ha esetleg a fejedelmet (knez) is meglátja a mint ül gyöngyökkel hímzett öltönyben, érmekből készült nyaklánczczal (grivna cetava) s kezén karpereczekkel, derekán bibor övvel átkötve, oldalán arany karddal, környezetében aranylánczos, öves és karpereczes boljáraival; akkor, ha őt hazaérve megkérdezik: „Vajjon mit látott ott“? Így felel: „Való-

¹⁾ Gorskij és Nevostrujev II. 2, 427.

ban nem tudom, miként mondjak el nektek mindent. Csak saját szemeitekkel lennétek képesek mind e fényt felfogni.⁴¹⁾ Most mindezen fényből természetesen semmi sem maradt fenn, csak néhány kő. Hadzsi Chalfa (megh. 1658-ban) török földrajz-író terjedelmes romokat említ, melyek az ő korában Sumen környékén még láthatók voltak. Volt ott egy nagy széles fal is a hitetlenek korából, mely nagyobb tért foglalt el, mint a mennyit Konstantinápoly térfogata tesz, úgy, hogy hegyek és földek voltak általa bekerítve; a lakosok onnan hordottak kockára faragott köveket építkezéseikhez. De nagy kérdés, hogy Preszláv volt-e ez?³⁾ Preszláv romjainak leírását mostani alakjukban Kanitz-tól várjuk.³⁾

A 912-ik esztendőben Simeon uralkodásában döntő fordulat állott be. Leo császár meghalt. Utóda Sándor könnyelmű módon méltatlanul megsértette a bolgár követeket, kik a béke megújítását jöttek neki felajánlani. De nemsokára elhalt s őt követte *VII. Konstantin Porphyrogenetosz*, ki akkoriban még tehetetlen gyermek volt (szül. 905-ben). A háborút senkisé is kívánta ugyan Konstantinápolyban, de Simeon haragja nem volt többé csillapítható. Ez időtől fogva a bolgár uralkodó minden erejét a Boszporuszon innen fekvő valamennyi byzanczi város és tartomány elfoglalására egyesíté. Konstantinápolyt négyszer fogta ostrom alá, Drinápolyt két ízben vette be. A 913-dik év augusztusában ismét megjelentek a bolgárok a Boszporusz melléki világváros falai alatt. A következő évben Simeon egyideig újból elfoglalva tartotta Drinápolyt. Az akkor megkötött fegyverszünetet arra használták fel a fiatal császár tanácsosai, hogy az arabokban, pecsenegekben, magyarokban, szerbekben gazdag ajándékok útján szövetségeseket szerezzenek maguknak. Három évi előkészület után megindultak a byzanczi csapatok egy hajóraj kíséretében a pontuszi partvidék hosszában a bolgár határok felé. 917 augusztus 20-án Me-

¹⁾ Miklosich, *Chrestomathia palaeoslovenica*. Vindobonae 1851 p. 83.

²⁾ Hadzi-Chalfa, Rumeli und Bosna. Ford. Hammer J. Bécs 1812, 35.

³⁾ Már meg van „Donau-Bulgarien und der Balkan“ I.—III. köt. cz. művében. (A ford.).

szembria mellett az Achelousz folyócskánál a Balkánnal szemben csatára került a dolog, mely iszonyú mészárlássá fajúlva, a byzanciak teljes megsemmisítésével végződött.

Ekkor az egész félsziget nyitva állott a győző előtt.¹⁾ Bár Simeon most szabadon nyomúlhatott volna Konstantinápoly ellen, mégis megelégedett egy kis ostromzárral; Konstantinápoly és egy kis tengerpartnak kivételével majdnem minden hatalmában volt. A bolgár birodalom határai ezen időben Meszembriától a Pontusz hosszában Drinápoly mellett egészen a Rhodope hegységig húzódtak. Makedóniában a görögök csak a tenger mellékét tartották. Délfelé az Olymptól Korfuval átellenben a Kalama torkolatáig terjedt a határ tengertől-tengerig. Az albán tengerpartnak Korfutól a Drimig terjedő részét is birta Simeon néhány a byzanciak hatalmában maradt kikötőnek kivételével. A bolgár határt Szerbia felé a Fehér-Drim és az Ibarból egyesült Drim képezte; innen egészen a Száváig terjedt. Pristina, Liplján, Nis, Branicevo és Belgrád azon időben bolgár uralom alatt állottak.²⁾ A magyar betörés előtt, úgy látszik, hogy Oláhország s talán Magyarországnak s Erdélynek egyes részei is a bolgár birodalomhoz tartoztak. Egy ily nagy monarchiának uralkodója a *knez*-nek, fejedelemnek egyszerű czímével, melyet Boris és elődei viseltek, nem elégedhetett meg és felvevé a császári czimet, mint a *bolgárok czárja és a görögök egyeduralkodója*. E czim: *царь*, melyet Simeon hozott be a szlávok közé, eredetileg *cesarь*-nak hangzott később *цсарь*-nak is s latin eredetű, t. i. *caesar*-ból. Mivel az akkori fogalmak szerint császár patriarka nélkül oldalán képzelhető nem volt, a bolgár érsekség patriarkátussá emeltetett. Egy bolgár czárokat, czárnóket, patriarkákat és püspököket felsoroló névjegyzékben, mely Boril czárnak (1211) egy egyházi rendeletével együtt egy XV. századbeli kéziratban fenmaradt négy,³⁾ Simeon

¹⁾ Hilferding I. 97. Részletesen szól Simeon uralkodásáról.

²⁾ Simeon birodalmának határáról lásd: Golubinski és Drinov a brailai bolgár társaság értekezésében (Periodičesko Spisane IX. 42).

³⁾ Rakovski Няколко рѣчи о Асѣню I. и II. (Néhány szó I. és II. Asenről) Belgrád 1860. p. 53. E műnek kevés tudomá-

és fiának Péternek idejébeli *preszlavi patriarkáról* olvashatunk. A csári koronát nem Konstantinápolyból, hanem Rómából kapta Simeon.

A szerbek is a bolgárok fenhatósága alá jutottak. Nagyfejedelmük *Péter* a byzanciaknak szövetségese volt. Ellenben szomszédja *Vysevity Mihály* (912—926) Zachlumia (Herczegovina) hatalmas fejedelme a bolgárokkal szövetségessé vált. Mihály a Kárpátokon túli, Visztula melléki pogány szerbektől vezette le származását, a miből látható, hogy azon időben még nem tűnt el közülök a bevándorlásra való emlékezés. Mihály ösztönzésére a bolgárok elfogták a nagy fejedelmet és a fogságban megölték. Utódja *Pál lett*, ki úgy mint Péter szintén Vlasztimir ivadékához tartozott (917).

Konstantinápolyban VII. Konstantin császárnak, ki híresebb volt tudományos munkái, mint uralkodása által, 920-tól kezdve *Lakapenosz Roman* fővezér kormánytársa volt. Simeon, ki Roman íránt nem kedvező érzelmekkel viseltetett, 923-ban megújította a háborút, és Konstantinápolyt egy hatalmas sereggel körülzárt. Hogy hajórajra tegyen szert, kairváni (Tunisban) Fatlummal, az arabok kalifájával tárgyalásba bocsátkozott; a szövetség mégis meghiúsult azáltal, hogy a görögök a tengeren elfoglalták az arab küldötteket. Egyidejűleg Drinápoly körülzáratott is és éhség következtében meghódolt. Végre 924-ben szept. 9-én Roman kénytelen volt a városból személyesen kijönni, hogy Simeonnal békét kössön. Hogy Simeon miért nem ütött ekkor Konstantinápolyra s miért nem valósította terveit, az még nincs felderítve, talán félt a byzanciak északi szövetségeseitől a magyaroktól és pecsenégektől.

A tényleg megkötött béke megszüntette a nyílt ellenségeskedéseket, de a bolgár népben a görögök íránt gyökeret vert gyűlöletet kiengesztelni képes nem volt; így történt valószínűleg a császár tudta nélkül, hogy a makedóniaiak a békekötés (926) után is nyugtalanították Teszsalónikát. Sőt maga a császár is új hadjáratra készült Byzancz ellen, de az előkészületeken maradt, kívül mi-

nyos becse van, csak annyiban érdemel figyelmet, hogy sok ritkább kiadásból átvett emlék találtatik benne.

sem történt, mert Simeon tevékenységét Szerbia vette igénybe. Pál, kit ő ültetett a trónra, önállóságra törekedett, de letétetett. Midőn azonban utóda *Zachariás* is összeköttetésbe lépett a görögökkel, Simeon egy hatalmas sereget küldött ellene Marmaisz és Sigricisz vezérlete alatt, ugyanazokat, kik Pétert árulás által fogságba kerítették; ezek azonban megverettek és fejeik Konstantinápolyba küldettek. Egy másik bolgár sereg, melynél a Bulgáriában nevelkedett Vlasztimir sarj Cseszlád is volt, Zachariást Horvátországba menekülni kényszerítette. A szerb nemesek fogságba estek, a népnek egy jó nagy részét Bulgáriába telepítették s Szerbiát sivataggá változtatták (924-ben). A szerbiai események ellenségeskedésekre vezettek a horvátok királyával *Tomiszlárral* is; itt azonban a bolgárok győzelmes előnyomulásának vége szakadt, a mennyiben Simeon vezére *Alogobotur* a horvátok által teljesen megveretett. Eme harcok közepette halt meg Simeon 927 május 27-én. Első házasságából csak egyetlen fia volt Mihály; második neje, a boljár Szurszubul Györgynek nővére, három fiát szült, Pétert, Jánost és Benjámint vagy Bojánt.¹⁾ Simeon az elsőszülött Mihályt törvénytelenül kizárta a trónörökösödésből, egy zárdába csukta, s a fiatalabb Pétert rendelte utódává Szurszubul gyámsága alatt. A legfiatalabb fiú, Liutprand értesítése szerint, ki akkoriban I. Ottó német császár követe gyanánt Konstantinápolyba jött, a nép előtt varázsló hírében állt; állítólag azon képessége volt, hogy magát hirtelen farkassá, vagy más vaddá változtathatta.²⁾

¹⁾ Baianum autem adeo fere magicam didicisse, ut ex homine subito fieri lupum, quamvecumque cerneret feram. Liutprand, Antapod. III. 29. Ezen helyből kitűnik, hogy Boján 950 körül már nem élt.

²⁾ Az ó-bolgár dynasztia származási fája:

Omortag			
Mravota (Vojin)	Zvinica	Malomir (Preszjam?)	
Boris Mihály 852 - 888			
Vladimir	Simeon 893—927		
	1. Ismeretlen nevű neje.		
	2. Szurszubul nővére.		
(1) Mihály	(2) Péter 927—968	(2) János	(2) Boján
	II. Boris † 976.	Roman.	

KILENCZEDIK FEJEZET.

A bogomilok.

Bulgária felbomlása Péter czár alatt (927—968). A birodalom felosztása egy keleti és egy nyugati államra. Ryli Szt. János és a makedóniai anachoreták. A paulikiánusok. Bogomil pópa és az általa támasztott mozgalom. A bogomilok vallási és erkölcsi elveinek áttekintése.

Simeon utóda nem volt katona vagy politikus, ő csak csendes, jámbor és békeszerető ember volt, képtelen arra, hogy atyja nyomdokába lépjen; mondhatnók, hogy ereiben más vér pezsgett. Simeon a történelem lapjain helyet vívott ki magának a hatalmas birodalmak megalapítóinak sorában, Péter ellenben a szentek és remeték között. Simeon alatt a bolgárok törekedtek Konstantinápoly meghódítására, Péter idejében a byzancziak kezdtek Bulgária felett uralmat gyakorolni. Szurszubul gyámsága alatt Péter nem volt vezére a népnek, hanem csak egy párt eszköze. Nagy Simeon harczias nemzedéke élére az ő megrövidített testvérei léptek fel ellene. Az irodalom hanyatlásnak indult, egy vallástan kapott lábra, mely a pogányságbeli hazai eszmékkal összekeveredve elégtelenséget támasztott a nép kedélyében. Mint a szlávok között általában, úgy itt is egy személy egyéniségéhez volt kapcsolva az állam nagysága, s ennek halála után gyors véget ért. Így történt ez Számo után, így Szvato-pluk, így II. Aszen, Dusan István és a boszniai Tordko után is.¹⁾

¹⁾ Péterre nézve lásd Drinov értekezését *Началото на Самуиловата държава* a brailai period. Közlöny IX. és X. 44. Hilferding I., 111.

Péter is hasonlóan mint atyja Rómából fogadta el a koronát, midőn a horvátokhoz küldött Madalbert püspök Bulgáriába jött. A helyzet akkor igen veszélyes volt. A bolgárok összes szomszédjai, a magyarok, görögök és horvátok éppen csapásra készültek a fiatal czár ellen, az ország bensejében pedig nyugtalanságok törtek ki. A görögökkel megkezdődött a harc Makedóniában, azonban Szurszubul csakhamar békét eszközölt ki, melyet Péternek Máriával, Román császár unokahúgával Konstantinápolyban 927 szeptember 8-án fényes ünnepélyességek között megtartott házassági frigye volt hivatva megszilárdítani. Ezen első czárnővel vette kezdetét azon káros byzanci befolyás a bolgár udvarra, mely a későbbi századokban oly végzetessé vált. Az új bolgár politika a Byzanczczal való szoros szövetségre alaptatott, ellenben a Rómával való kapocs felbomlott. Ekkor ismerték el a byzanciak nem csak a Simeon által felvett császári címet, hanem még a Drsterben székelő Damián érseknek patriarkai méltóságát, ki ezáltal a bolgár nemzeti egyház önállását (*αὐτοκρατορία*) is kimondották. A byzanciak azonfelül még egy bizonyos összeget is fizettek évente a bolgároknak.

Simeonnak bajtársai és vezérei ezen görög barátsággal éppen nem voltak megelégedve. Péter ifjabb testvére a derék János lépett az ő élükre, azonban megveretett és Román császárnak szolgáltatták át, ki őt birtokokkal megajándékozta, egy nemes örmény nővel összeadta és Péternek ijesztgetése végett saját udvaránál tartotta.

Erre újabb lázadás tört ki a nyugati tartományokban. Simeon legidősebb fia, Mihály a szerzetes, leveté a szerzetesi öltönyt és átvette az elégedetlenek vezetését (929-ben). Azonban gyorsan utolérte őt a halál, mire azután pártja is Epiroszba szoríttatott.

Mindezen sikertelenségek sem voltak képesek a Péter zsibbadt uralkodása iránt táplált ellenszenvnek véget vetni. 963-ban a boljár Sismán lázadt fel fiaival, ki a Jantra mellett, a Balkán tövénél fekvő Trnovo várából származott. Az ő kísérlete is meghiúsult, úgy hogy kénytelen volt a nyugati országrészekbe visszavonulni, de ezeket sikerült neki e keletiektől elszakítania. Ily módon keletkezett

Makedónia és Albániában egy új császárság *I. Sismán*¹⁾ *czár* uralma alatt. Ez időtől kezdve két bolgár birodalom létezett, az egyik keleten, a másik nyugaton.

Péter belső szerencsétlenségéhez járult még a szomszédokkal fentartott viszonyoknak határozottan kedvezőtlen fordulata. Szerbiát, melynek önállóságát Simeon megszüntette, *Cseszláv* ismét visszaállította, a hadi fogoly nemességgel együtt Preszlávból megmenekült és a szétrobbantott szerbeket byzanczi fenhatóság alatt újból egyesítette. Még a pecsenégek is rabló hadjáratra vonultak Bulgária ellen. Ez a muszka fejedelemnek Igornak unszolásai folytán történt, midőn ez Konstantinápoly ellen hadjáratot intézett (941), minthogy a bolgárok a byzancziaknak szövetségesei voltak. A magyarok ötször járták be pusztítva Bulgáriát azon czélból, hogy byzanczi területet kizsákmányoljanak. S így hanyatlott Bulgária hatalma mindinkább.

Péter uralkodása alatt a bolgár nép szellemi életében is hanyatlás állott be. Látjuk hogy Boris és Simeon alatt felvilágosult és szellemes tanítók friss, ifjú lélekkel terjesztik szóval és tollal népükben a felvilágosodást, látunk egy Kelement, egy Konstantint, látjuk János exarkát és másokat. Péter alatt rideg szellemű férfiak lépnek előtérbe, kik az emberi társadalomból megközelíthetetlen erdőkbe és hegységekbe vonulnak, hogy ott a legszigorúbb askesist folytassák a nélkül hogy valaha a tollat is kezükbe fognák. Ezek között legjelentékenyebb volt *Ryli János* (Joann Rylskyj) Bulgária későbbi védszentje. Sophia tartománynak Szkrino nevű falujában születvén, ifjú korát mint szegény pásztor élte át. Szüleinek halála után kolostorba lépett, melyet azonban nemsokára a magánnyal cserélt fel, a Ryl-Planina hegységeiben. Ott először husz évet töltött el egy sötét barlangban, azután pedig egy vén tölgynek odujában és végre hét évig élt egy járatlan sziklán, melynek aljában a nagy-szerű Ryl kolostor áll. Péter czár maga is meglátogatta egy ízben a remetét. János 70 éves korában halt el

¹⁾ Ezen tényállásnak felderítése Drinov szellemes okoskodásának köszönhető op. cit. 50, 60, hol egyszersmind az okmányok is fel vannak sorolva.

946-ban. Vele egyidejűleg élt északi Makedóniában három éppen oly nagy hírű remete: *Prokor* a Psina folyó mentén a szkopjei helytartóságban; *Gavril* a lesnovi hegyen Kratovo mellett; *Joakim* a Szarandapor (gör. *τεσσαράκοντα πόροι*) melletti osogovi hegyekben. Mind ezen négy makedóniai „puszta lakó” emlékére zárdákat alapítottak, melyek a szabadság idejében a felvilágosodás gyűpontjai voltak, a török kényuralom alatt pedig az irodalomnak és szláv szellemnek szolgáltak menhelyül.

Mialatt az asketák a hegyeken tartózkodtak, a népbe mindinkább s mind mélyebben befészkelte magát egy új vallástan: a *bogomilok* tana. A délszláv történelemnek öt százada elválaszthatatlanul össze van kötve a bogomilok történetével. Bulgáriából elterjedtek ezen tanok az egész félszigetre a szlávok és görögök közé, s messze tovább Italiában és Franciaországban is. Hogy ezen tanok eredetéről és tartalmáról felvilágosítást adhassunk, egy kissé messzebb kell visszamennünk. Az orosz Osokin, Golubinszki és Levicki, a délszláv Petranović és mindenekeelőtt dr. Rački F. csak a legutóbb lefolyt évtized alatt vették behatóbb vizsgálat alá ezen kérdéseket; de még igen sok nincs felderítve.¹⁾

A *pauliciánusok* tanának Bulgáriában megkísérlett terjesztéséről már szoltunk. Nem is maradtak azok siker nélkül. Tanuk, mely Kis-Ázsiából származott s kezdetben az örmények között volt elterjedve, lényegében nem volt egyéb, mint a szamoszatai Konstantin által a VII. században átalakított régi elő-ázsiai gnosticizmus, vagy inkább manicheizmus. A byzanci császárok nem egyszer kegyetlenül üldözték a pauliciánusokat, a mikor ezeken és ezeken ölettek meg közülök. Ez azonban tanaik elterjedését semmiképpen sem hátráltatta, Konstantin Kopronyos már a VIII. században több ezer örmény és szláv pauliciánust telepített Thrákiába határőrségül. Legszámosabban Philippopolisz környékét lepték el, mely város ezáltal nyugaton az ő központjuk lett. Konstantinápolyban *Nikephoros* császár 810-ben polgárjogot ado-

¹⁾ Dr. Rački F. értekezése a bogomilok és patarenokról a délszláv Akadémia (Rad) VII., VIII., X. kiad. Golubinski op. cit. 154. Ugyanott tüzetesebben szól a kutfökről is.

mányozott nekik. Thrákiából Makedóniába és Bulgáriába mentek át a paulicián tanítók. A X. században hat egyházuk volt, melyeket a sz. Pál leveleiben említett ősrégi városok neveiről neveztek el. A tanítóknál is szokásban volt, hogy neveikhez sz. Pál tanítványai egyikének nevét csatolják. Az egyházak egyike *Κάσιον Κολωνίας*, Kasztorianál a Pinduszon volt. A míg Simeon uralkodott, a pauliciánusok csak kevésé boldogultak Bulgáriában; másképpen lőn Péter alatt.

Péter uralkodásának első felében Bulgáriában a paulicián tannak reformátoraként a *Jeremiás*-nak is nevezett *Bogomil* (Teofil) pápa lépett fel. Éppen nem volt szándéka a keresztény egyházat átalakítani; az ő újítása nem vehető a szónak mai értelmében. Ez csak abban állott, hogy a régi pauliciánusok által már megglehetős erősen átalakított dualisztikus elvekből kiindulva, ezeket jobban összeegyezteté a kereszténységgel és hogy ezen megújított dualismust vallási rendszerbe öntötte és azt merev vallási testület szervezése által meg is szilárdította. Bogomil tana sem nem új vallástan, sem nem köszöni létét az orthodox egyháztól való elszakadásnak. Gyökerei a kereszténységen kívül vannak; ez csak új fokozatát képezi a fclytonos fejlődésben levő keleti hit-tanoknak, melyek a szyriai, perzsa és görög vallási nézeteknek keresztény elemekkel való összevegyítéséből keletkeztek és új fokozatát ezek mindinkább közeledésének a kereszténységhez.

Bogomilra nem volt nehéz feladat a pogányságból csak legujabban kibontakozott népet megnyerni egy oly vallástannak, mely éppen úgy mint a Bozi- és Besi-ről szóló szláv mythosz azt tanítja, hogy kétféle magasabb lény létezik, nevezetesen egy jó és egy rossz istenség. Azonfelül Bogomil tanítványai, kiket *bogomilok*-nak neveztek, számos követőkre találtak, és szigorúan erkölcsös életmódjuk által nagy tekintélyt szereztek maguknak. Békés lelkű emberek voltak, tartózkodtak a hangos beszéd-től és nevetéstől, s a böjtöléstől halvány arcuk által tüntek fel. Ez egészen szentséges látszatot adott nekik, mely keleten ősrégtől nem szokott hatás nélkül maradni. Nyíltan nem szakadtak el az általános egyház közösségéből, bár saját tanaikat hirdették az igazabbnak.

Magukat sohasem nevezték bogomiloknak, hanem egyszerűen *keresztényeknek*. A hol kisebb számmal voltak, ott az orthodox templomokat látogatták s így titokban maradtak. A görögök majd szlávul bogomiloknak *Βογομίλοι*, majd *Εὐχταί*, *Μασσαλιανοί*-nak nevezték őket. A szlávok között *babunok*-nak vagy *manicheusok*-nak, Boszniában pedig *patarénusok*-nak nevezték.¹⁾

Nem sokáig tartott, és a bolgár területen már két egyházuk volt a bogomiloknak, melyekre a hittársak legnagyobb elterjedésük szakában és mindig mint a bogomil vallásnak bölesőjére mutattak: ez a *bulgáriai* és a *dragovicsi* egyház. Ezen utóbbi latin forrásokban Drogovetia, Dugunthia, Dugranica néven, Rački szerint a makedóniai Dragovicsik hazájában az alsó Vardaron keresendő, míg Golubinski azt a philippopoli Dragovicsik közé helyezi. Ezen két egyházból fejlődtek a későbbi egyházak mind s tanaikban is azokat követték.

A bogomil vallásnak nemsokára egy heves ellenfele támadt Bulgáriában, kinek tüzes beszédei maig fennmaradtak. Ez *Koszmász* áldozár volt. Szerinte a bogomilok „gonoszabbak a siket s vak bálványoknál, a bésiknél, a zsidóknál és hitetleneknél. Ők Istennek ellenségei“. Továbbá vádolja őket, hogy engedetlenséget hirdetnek a feljebbvalók iránt, a gazdagokat elátkozzák (egy igazi bogomilnak nem volt szabad földi javakra törekedni); hogy az öregeket kigunyolják, a boljárokat rágalmazzák, hogy azokat, kik a csárnak vagy hivatalnokának szolgálatot tesznek, Isten előtt gonoszoknak mondják, és a rabszolgáknak megtiltják, hogy uroknak dolgozzanak. Ha pedig valamely bogomilt a hatóság izgatás miatt megbüntette, a nép azt vértanúként tisztelte.

Midőn a következőkben a bogomil vallás-, hit- és erkölcstanát rövid kivonatban előadjuk,²⁾ nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül azt, hogy egyes pontjai mostanáig sincsenek felderítve, s hogy a bogomilok tana az egyes országok szerint olynemű változtatásokat szenvedett, melyek mind a kereszténységhez való közeledésre irányultak.

¹⁾ A bogomilok nevét illetőleg lásd a XIII. fejt.

²⁾ Támaszpontul szolgál nekünk Rački alapos értekezése (Rad X.).

Mindenekelőtt az a kérdés merül fel, miféle iratokra alapították a bogomilok tanaikat. Az egyházi hagyományokat, s a szent atyákat elvetették; a szent írásból Koszmasz idejéig csak az új-szövetséget fogadták el, az ó-testamentomban szerintük az ördög volt az uralkodó. Később azonban mindinkább engedtek e merev felfogásból. Az írás szövegében azonban egyetlen szócskát sem változtattak a szláv apostol fordításán. Igen figyelemre méltó körülmény az is, hogy az egyetlen fenmaradt Bogomil-féle evangélium bár 1404 ben íratott, mégis ősrégi nyelv alakokat tüntet fel, ami bizonyosság arra nézve, hogy igen régi iratokból lőn lemásolva.¹⁾ A írás-magyarázatra náluk korlátlan szabadság állott fen; egyúttal azonban dicsekedtek is vele, hogy nagyon kevesen vannak közülök, kik az írást emlékezetből ne tudnák. Hasonlót tudunk a cseh táboritákról is. Ez az írás és olvasás nagy elterjedtségének, általános használatának fényes bizonyítéka.

A bibliai könyvek mellett volt nekik igen sok más-nemű könyvük is. Koszmasz azt mondja ezekről, hogy tanaikat oldalt képezik ki, különféle költött dolgokat kevervén egygyé. Ezek ősrégi iratok voltak, s a bogomil elvekkel együtt egész Európában elterjedtek. Phantasztikus tartalmuk tetszett a népnek azon időben, midőn a kebleket vallásos eszmék töltötték be. Ezek közül több már a kereszténység első idejében említetik a 494-dik évi római zsinattárgyalásain. Keveset szerkesztettek a bogomilok, valamennyi ó-szláv apokryph görögből van fordítva. Maga Bogomil pópa is gyűjtött apokryphokat, így: a keresztfáról, miként szántott Krisztus az ekével, hogy nevezte Probusz császár Krisztust társának stb. Egyéb bogomil iratok ezek: Izaias látománya, sz. János kérdései, Krisztus anyjának vándorlása a pokolban stb.; ezekről a bolgár irodalomban bővebben meg fogunk emlékezni.²⁾

A bogomil theologia alapjául azon nézet szolgált, hogy két elv (nacsala) van, egyik a jó, másik a ros. A jó és ros istenség hatalomra és időre nézve egyenlő. A jó istenség tökéletes három személyből álló egy lény, melytől nem származik semmi tökéletlen és mulandó;

¹⁾ Daničić a boszniai Chval codex felett a dél-szláv akadémia emlékműveiben (Sztarinák) III., 1—146.

²⁾ Lásd XXVI. fej.

ez alkotója az égi, a láthatatlan, a tökéletes világnak. A keresztényeknél ördögnek vagy sátánnak elnevezett rossz istenség teremtett mindent, a mi látható és testalakokkal bír, e szerint az egész világegyetemet, minden élő és élettelen létezőivel együtt. A bogomilok előtt tehát a sátán volt a világ alkotója. A föld mint az ő műve az ő felfogásuk szerint mulandóságra volt teremtve. Ehhez képest tehát két világ létezik: egy láthatatlan, melyben túlvilági testekbe öltözött emberek foglaltatnak, és egy látható, testies, egy isteni s egy ördögi világ. Mindvégig előtör a test és lélek, az idő és örökkévalóság között való ellenmondás. Mindkét ellentét csak az emberi lélekben található fel egyességben; mert az egy égből leesett s testbe zárt angyal, ki az utóbbinak elenyészte után visszatér oda, a honnan származott.

A görög bogomilok azt hitték, hogy a sátán miután saját mennyországát és földjét megalkotta, a földből Ádámot teremtette, de életet adni neki nem tudott. Ekkor Istenhez küldé az ő hírnökét, azon kéréssel, hogy küldje neki szellemét, hogy ezentúl az ember mindkettőjüknek szolgáljon. A jóságos Isten teljesíté a sátán óhaját és az ember életet nyert. Hasonló módon teremtetett Éva is. A sátán Évával nemzé Kaint és Kalomenát, de ezzel alkotó erejét is elveszítette s ettől kezdve csak a földnek ura maradt. Ádám Ábelt nemzette, Kain megölé Ábelt s ettől kezdve fordúlnak elő gyilkosságok. A világ eredetéről, a jó és rossz lények azonos hatalmáról szóló hasonló költeményekkel találkozhatunk néhány szláv mesében is, melyek a bogomilságnak köszönik létüket.

Az ember bukását a sátán okozta. A bogomil-tanok szerint a szabad akarat nem sajátja az emberiségnek. A sátán kezdettől fogva az egész ó-szövetségen át ura az embernek; ő volt az, ki a vízözönt rájuk bocsátá, ki az embert Bábelnél széjjelszórta, ki Sodomát elpusztította. Ezért vetik el a bogomilok úgy Mózeszt, mint a prófétákat.

A Megváltó csak látszólag (v prividēni) öltött fel emberi testet, mert minden mi testtel bír, az ördög műve, s ő csak látszólag halt meg a keresztfán. Midőn a halálból feltámadt, megszégyeníté a sátánt és súlyos lánczra verte. Visszatérve a mennybe, testét a légben hagyta (v vьzduszē osztavi). Mária szerintük nem volt anyja

Krisztusnak, hanem csak egy angyal. Keresztelő sz. János az ó-szövetségbe tartozik, s mint a „nagy Nap fejedelmének, az Antikrisztusnak előhírnöke“ elkárhozott.

A megváltásnak eredménye a lelkek megszabadítása. Miután a sátán által a testhez lánczoltattak volt, most börtönükből megszabadúlnak, és testalakban elégtételüket leróván, visszatérnek a mennybe. Hogy miképpen kell ezt nekik végbevinni, arra a Megváltó tanítá meg őket. Tanításával eszközölte a megváltást, tana az, mit hívőinek hátrahagyott, de semmi esetre sem a szentségek, mivel ezek szertartások s ehhez képest testi és sátáni jelek.

A bogomilok, mint előbb megjegyeztük, egyszerűen *keresztényeknek* nevezték magukat s tanait egyedül helyeseknek és hamisítatlanoknak hirdették. Az ó-hitű püspököket kigúnyolták, a papokat viperáknak, a szerzeteseket rókáknak hívták. Magukat azonban mennyei életűeknek, a föld savának, a világ világosságának, a mezők lilimának, mocsok és bűn nélküli szenteknek adták ki.

Társaságukba csak felnőtt egyén volt felvehető. A felvétel nem keresztelés útján történt, mert hisz a víz is az ördögtől ered, hanem megelőző böjtök és imák után, sz. János evangéliumának feltevése által; a görögök azonban ezen tényt mégis *βαπτισμα*-nak nevezték. Emellett még nevet is adtak. Ily módon vétetett fel az új társ mint egy *egyszerű hívő* (nyugaton *credens*).

Volt azonban még egy magasabb fokozat is: a *tökéleteseké* Boszniában *krsztyáni*, *dobri bosnyáni*, *szvrsteli* azaz: keresztények, jó bosnyákok, tökéletesek, lat. *christiani*, *boni homines*, *electi*, *perfecti*.¹⁾

Az egyházi rangfokozatot a bogomilok elvetették. Minden tökéletes hívő, férfi és nő egyaránt szent beszédek tarthatott. Az egyházi előljárók csak a község képviselői valának, általa választás útján helyeztetve hivatalba. Ezek három fokozatra oszlottak. Az ország élén a püspök állott, Boszniában *djed* (öreg apó), nyugaton *episcopus*-nak vagy *seniornak* neveztetve. Alatta voltak az

¹⁾ Rački, Rad X., 179. Vesd össze a boszniai kútfőket a XV. századból, a szerb Miklosich Gyűjt. 368, 398, 440, 461. Pučić, Szerb emlékek (Српски споменици. Belgrád 1858) I. mell. VII. o. (1404): *alguni dei Patarini et Baroni, boni homeni*.

apostolok vagy *sztrojniki* (magistri) kétféle rangban, u. m.: *goszti* és *sztarci* (Olasz.: filii és diaconi).¹⁾ Püspökiük a pápához hasonló főhatalmat még vallásuknak legnagyobb elterjedése idejében sem gyakorolt, mikor e vallás Bordeauxtól egészen Konstantinápolyig el volt terjedve.

Az egyházi főméltóságok száma nagyon korlátozott volt. Boszniában, hol a bogomil tan évszázadokon át megőrizte uralmát, csak egy djed és 12 sztrojnik volt. Isteni tiszteletet nem tartottak. A sztrojnikok vidékről vidékre jártak s megerősítették a népet a hitben, a szerződések közvetítették, megkötötték a fegyver-szünetet és békét. Bogomil-templomok szintén nem léteztek. A régi szlávokhoz hasonlóan a bogomilok bárhol felkeresték Istent imáikkal úgy a szabad ég alatt, mint a hegyeken, ligetekben vagy kunyhóikban. A keresztény templomok előttük rossz szellemek lakóhelyei, a harangok az ördögök zenéje voltak. A sátán, mondták ők, először a jerusálemi templomokban, később pedig a konstantinápolyi Zsófia-templomban székelt. Dél-Franciaországban és talán Boszniában is mindezek daczára voltak imaházaik, ezek torony- és harangnélküli egyszerű házak voltak díszítés, képek, szószék és oltár nélkül, fehér vászonnal leterített asztal, rajta a felnyitott evangéliumos könyv képviselte az oltárt. A keresztet gyalázták. A képeket bálványoknak nevezték. Sokat imádkoztak, legalább a miatyánkot. A misét, mint a gonosz szellemnek hozott áldozatot (mnogoglagolanje) és üres szóhalmazt egészen elvetették. Ellenben havonta a mindkét nembeli tökéletes hívők jelenlétében nyilvános gyónást végeztek (iszpoved, *εξομολόγησις*, appareilament) a nélkül azonban, hogy a vétkeket külön is felsorolták volna.

A mi erkölcstanukat illeti, a léleknek alárendelését a testnek uralma alá véteknek tartották. Az erkölcsi halál az isteni törvényeknek tényleges megsértésével áll csak be s nem vétkes gondolatok folytán.

A „tökéletes“ bogomilok életmódja rendkívül szigorú

¹⁾ A hivatalok leszármazását láthatjuk a boszniai Radenen, a ki az 1422-iki kútfőkben Krsztjaninnak, 1438-ban Sztarac-nak, 1453-ban Goszt-nak neveztetik. Lásd Daničić ó-szláv lexikonát sub h. v. Ezek felől részletesebben Rački-nál id. m. 183 skv.

volt úgy, hogy ezen osztályba csak igen kevés választott vétetett fel. Az összes földi javakról mint „a lélek rozsdájá”-ról le kellett mondaniok. Kétféle vagyon volt náluk: az egyházi és a magán vagyon. Az egyházit ajándékok és végrendeleti intézkedések következtében szerezték, ennek jövedelméből segélyezték a szegény és beteg hit-társakat, úgyszintén a hitetlenek között működő térítőket is. Magán-vagyonukat szorgalmas munkával és takarékos-sággal gyűjtötték, melyet náluk még a más hitűek is dícsértek. Még ünnepnapokon sem tették félre a munkát. A koldusokra megvetéssel tekintettek. De keresetük az egyszerű életmódhoz szükséges dolgokon túl nem terjesz-kedett. A tökéleteseknek tiltva volt házasodni. A házasa-got fajtalanságnak tartották. A húst mint az ördög alkotását, nem volt szabad enniök; éppenséggé a sajtot, tojást vagy általában állati tápanyagokat. Az embernek meggyilkolását, vagy bármi állatnak megölését súlyos bűnnek tekintették; csak az ördög állatainak, a kígyóknak pusztítása volt nekik megengedve. Ez okból vetették el a háborút és halálos bünteté-seket is.

A tökéletes bogomiloknak nem volt megengedve egy hitetlennel beszélni, kivéve azt az esetet, mikor saját hitére akarta téríteni. A hazugságnak és az igazságnak elhallgatása súlyos bűnnek tartatott. A törvény előtti eskü és vallomás elvettetett. Egy ilyen tökéletes hívő olyan életet folytatott, mint egy remete. Szegénységben éldegélve lemondott a világról, a világi örömeiről, megelégedett a legnélkülözhetetlenebb szükségletekkel, szakított minden családi kötelekkel éppenséggé, mint a más-hitűek iránti régi barátságos érintkezésekkel, kerülte a törvényszéket és a háborút egyaránt. Táplálékát növény és olajjal elkészített hal képezte; még a vajnak és zsir-nak használata is tilos volt. A borivás egy bogomilnak sem volt megengedve, e szabály alól azonban a bosnyák, francia és olasz hittársak kivonták magukat. A tökéletes hívők ruházata fekete volt, olykor hosszú szerzetesi öltöny-höz hasonló. Népies mulatságokat, kereszttelési és házasa-sági ünnepélyességeket kerültek; korcsmába sohasem jártak. Haragra gyuladniok, vagy sokat beszélniök nem volt szabad, otthon pedig a bibliának vagy képzeletdús

apokryphoknak olvasásával foglalatoskodtak. Szóval életük szigorú szerzetesi élet volt.¹⁾

A bolgár bogomilok négyszer imádkoztak naponta, s éjjel ugyanannyiszor, a görögök nappal hétszer, éjjel ötször. Imákat mondtak mindannyiszor, valahányszor hídon mentek keresztül, vagy egy faluba értek. Ezen folytonos csendes és mogorva mormolásaikról könnyen meg lehetett őket más emberektől különböztetni. Ünnepeik nem voltak. A kenyéráldozatot mindenütt gyakorolták, de csak a Megváltó emlékezetére. A böjtöléssel rendkívül sanyargatták magukat.²⁾

A tökéletes keresztény nőknek ugyanazon kötelmeik valának, mint a férfiaknak. Fekete ruhákba öltözve kézi munkákkal foglalkoztak, nem különben az ifjúság nevelésével, a szegények gyámolításával s betegek ápolásával.

Ez volt a tökéletesek életmódja. De csak kevesen érték el e fokot, mert nagymérvű önmehtagadás kellett hozzá. Azért ezeknek száma millió bogomil között még a tizenharmadik században a bogomil hit legfőbb virágzása idején sem haladta meg a 4000 főt.

A hívők nagy tiszteletet tanusítottak irántuk, ha velük találkoztak kalaplevétel és meghajtás által szokták őket üdvözölni. Áldásukat igen sokra becsülték. A tökéletes hívőt útjában mindenütt örömmel fogadták és megvendégelték.

A közönséges hívő úgy élt mint más ember. A házasság nekik eltiltva nem volt; a nőt csak azon feltétel alatt vette el, hogy „jó és hű legyen“ és azon jognak fenntartásával, hogy belátása szerint elbocsáthassa (Boszniában³⁾). Hogy ezen állapot mily féktelenségekbe fajult át, könnyen elgondolható. Az egyszerű hívő résztvett a háborúban, mint ezt a bosnyák, lombardiai és

¹⁾ Rački, 208, 214.

²⁾ Az olaszországi tökéletes hívők felső ruháik alatt gyapjúból való övet viseltek, az asszonyok pedig „cordulam cinctam ad carnem nudam subtus mamillas“ (Reinerus).

³⁾ XI. Gergely pápa 1373-ban ezt írta: „cum Bosnenses uxores accipiant cum condicione: si eris bona, et intentione dimittendi, quando sibi videbitur“. (A dél szláv akadémia szláv emlékei). Vésd össze Theiner, Mon. Slavorum merid. I. 339. Rački, Rad. VIII., 149, X., 218.

francia nemességnél látjuk, ő vagyont is gyűjtött magának, nem tagadott meg semmi élvezetet magától és ugyanúgy öltözött mint más ember. Hanem halálos ágyán mindegyiküket a tökéletesek sorába kellett felvenni bizonyos szer-tartással, melynek nyugaton „la convenensa“ volt a neve.

A bogomilok a túlvilágból csak mennyet és poklot ismertek; de tisztító helyet nem ismertek. A halottak-ért nem imádkoztak. A ki convenensa nélkül halt meg a pokolba jutott, mely egyszersmind magába foglalta a többi hitetlent s mindazokat, kik Krisztus előtt éltek volt. Azon hiedelemnél fogva, hogy a mi testi az bűnös és ördögi, a test feltámadását nem hitték.

Koszmasz megrója a bogomilokat, hogy álszenteskedők és gögösek. A görög bogomilokról azt olvassuk, hogy dicsekedtek böjtölésökkel, de mikor vendégségbe hítták őket, „úgy ettek és ittak mint az elefántok“. Sokan arról értesítenek, de csak hallomás után, hogy gyülekezéseiken kicsapongásokat követtek el. Elvégre is kevés vallási felekezet van, melyről ellenségeik hasonló ne hirszteltek volna, mi mindent nem mesélt a római nép az első keresztények felől; csak a szavoyai és bolgár 14-dik századbéli bogomilok között bizonyultak be egyes kicsapongási esetek.

Ezen komor és érzéki dolgoktól elzárkozó vallástán teljesen uralkodott a balkán-félszigeti szláv nép kedély világa fölött, s változó sikerrel egészen a törökök bejöveteleig fentartotta magát. A középkorban, midőn a vallás dolgai főfontosságú kérdések voltak, a délszlávoknál a nemzeti orthodox egyházért s a nyugatinak a keletivel való egyesítéseért vívott harcokhoz még hozzájárult a keresztényeknek benső küzdelme a bogomilismus ellen. A nép két pártra szakadt. Az egyik az állami és egyházi hatalomra, a hatalmas boljárságra és a papságra támaszkodott; a másik ismét nagy számából és óriási kitartásából merítette erejét. Boszniában a bogomil-tan a magyarokkal és a pápával folytatott szüntelen harcok közepette túlsúlyra vergődött. A ki ismeri e vallástannak mélyen bomlasztó hatását, az előtt könnyen érthetőkké válnak azon gyors sikerek, melyek a XIV. és XV. században az ozmanokat az egész Balkánfélsziget feletti uralomra segítették.

TIZEDIK FEJEZET.

Az oroszok fellépése északi Bulgáriában.

Szvjatoszláv orosz fejedelem betörése és a Balkán környéki tartományoknak megszállása az oroszok által. Tzimischesz János császár meghódítja keleti Bulgáriát (971).

963-ban Nikephorosz Phokasz foglalta el a konstantinápolyi császárok trónját. Miután újra visszafoglalta az arabok által megszállott Kréta és Kyprosz szigeteket, megint helyreállította a byzancziak hatalmát a Földközi-tenger keleti részében. Vele kezdődik azon császároknak sorrendje, kik erélyes kézzel tudták igazgatni a római birodalom sorsát. Ezt csakhamar a bolgár állam is érezte, mely Péter czár alatt tetemesen meggyengült volt. Nikephorosznak főczélja a bolgároknak teljes meghódítása volt; Simeon győzelmeinek bosszút kellett állania. Az ellenségeskedéseknek okát a magyarok rablóhadjárataiban kereste, kik a bolgár földön át a byzanczi tartományokba törtek be; ő most elégtételt követelt ezért. Történt, hogy éppen akkor, midőn Szyriából jövet Tarszosz elfoglalása felett (965) diadalünnepet ült, bolgár követek jöttek a szokásos adót követelni. Azonkívül, hogy követeléseiket nyilvánosan visszautasította, még meg is verette őket. Rögtön meg is kezdte a hadjáratot, de visszaretent azon szorosoktól, melyek már oly számos hadsereg temetőivé lettek és arra határozta el magát, hogy az oroszokat fogja segítségül híni. Egy követség nagy ajándékokkal megrakva mindjárt útnak is indult Svjatoszláv fejedelemhez, ki legnagyobb gyönyörűségét hadi kalandokban találta.

Szvjatoszláv dús zsákmány reményében, tényleg

alig 10,000 főnyi hadsereggel el is indult és az orosz folyókon lehajózáván 967-ben augusztusban a Duna torlolatánál temett.¹⁾ A bolgároknek ellentállását csakhamar megtörte. Az oroszok hamarjában elfoglalták a fontos Drsztert (Silistria) és számos más Duna melléki várost; Szvjatoszláv a most közelebből nem ismert dunaparti Preszlavec, vagy Kis-Preszlav városában vonult téli szállásra.

Nikephorosz időközben kénytelennek érezte magát politikáját megváltoztatni; egyfelől azon zavargások miatt, melyek Konstantinápolyban az adók nyomása miatt keletkeztek, másfelől aggódni kezdett az oroszoknak várakozás ellenére történt gyors előnyomulása miatt. Így tehát békét kötött Péter csárral és megígérte neki, hogy az oroszokat kiűzi a Duna mellékéről. A szövetséget két bolgár hercegnőnek két byzanci herceggel való egybekelésnek kellett volna megpecsételnie; azonkívül Péter *Boris* és *Román* nevű fiait Konstantinápolyba küldte.

De már 969 január 30-án²⁾ utólérte Pétert a halál, a bolgár egyház öt szentjei közé avatta. Tavasszal elvonultak maguk az oroszok is, mivel a pecsenégek Kievet ostrom alá fogták. A Konstantinápolyban tartózkodó királyi hercegek távollétét *I. Sismánnak* Nyugat-Bulgária fejedelmének fia *Dávid* e két országrésznek saját uralma alatt való egyesítésére akarta felhasználni, azonban *II. Boris* megelőzte őt, és sikerült magát állásában megszilárdítania.³⁾

969 nyarán újból Bulgáriába nyomult Szvjatoszláv, de már nem többé mint a byzanciai szövetségére, hanem saját kezére. Olga nevű anyjának állítólag⁴⁾ tudomására hozta, hogy Kiev neki már nem tetszik, a Duna melléki Preszlaveczban akar ezentúl székelni, hol selyem és arany, bor és gyümölcs Görögthonból, Cseh- és

¹⁾ Bővebbet: Hilferding, I. és Drinov: *Началото на Самуиловата държавя* (Sámuel birodalmának kezdete) a brailai Period. Szpiszanje-ban IX. Főforrások: A görög Leo Diakonos és Kedrenos, továbbá az orosz Nesztor.

²⁾ Ezen napra nézve I. az ő Officiumát. Szreznevskzi, *Памятника юсов, письма* (O-szlovén emlékek) Pétervár 1868, 123.

³⁾ Kedrenos, Bonn. II. 346.

⁴⁾ Nestor kiad., Miklosich: 34, fej.

Magyarországból ezüst és ló, Oroszországból prém, méz, viasz és rabszolga, tehát mindennemű kincs felhalmozódik. Preszlavec kétségbeesett küzdelem után éjjel dárdaival be is vétetett. Számtalan szerencsés ütközet után sikerült Szvjatoszlávnak magát II. Boris czárt is foglyúl ejtenie. Elbukott a fejedelmi székváros Nagy-Preszlav is a Kamszija mellett és az öreg varág Szvenaldot rendelték oda a kincseknek és fogoly czárnak öréül. Szvjatoszláv folytonos harczok között áthatolt a Balkánon s rettenetes vérontás után elfoglalta Philippopoliszt (970-ben) és a görög határig jutott.

Konstantinápolyban 969 deczember 10-től kezdve egy harczias örmény, *Tzimischesz János* uralkodott, ki Nikephorosz meggyilkolásával készíté elő magának az utat a trónhoz. Ennek békeköveteit Szvjatoszláv visszautasítá. Az orosz fejedelem besorozott magyarokkal, bolgárokkal és pecsenégekkel gyarapította seregét és a görögökkel Drinápolynál megütközött. Az itt kivívott győzelmet az oroszok és a görögök egyaránt maguknak tulajdonították.

A 971-dik év tavaszán Tzimischesz Drinápolyon keresztül a csodálatos módon őrizet nélkül hagyott Balkán-szorosokon át egészen Nagy-Preszlav elé vonúlt. Szvenald a város előtti szerencsétlen ütközet folytán kénytelen volt a városba vissza húzódni. A város hatalmas bástyáit vitézül védték az oroszok, azonban a görög parittyások még is felülkerekedtek. Az ostromlók létrákat állítottak fel és rombolva nyomultak be a városba. Szvenald a terjedelmes és jól megerősített fejedelmi várba zárkozott; azonban a görögök ezt rövid idő alatt mind a négy sarkán lángba borították. Kétségbeesett küzdelem után az oroszok mind elhullottak Szvenaldon kívül, ki csak kevesed magával vágta magát keresztül Drszter irányában. II. Boris családjával együtt megszabadult preszlavi orosz fogságából és Tzimischesz részéről a legnagyobb kitüntetésben részesült.

E közben Szvjatoszláv Drszterbe zárkozott. Kivégzések és bezáratások által elfojtotta a bolgárok elégtelenségét. Ápril 23-án a város előtt termettek a byzancziak. A kapuk előtt vívott rettenetes ütközett csak az éj folyamán döntetett el a byzanczi lovasság közbejöttével.

Ezután három hónapig ostromlatott Drszter vára szárazon és vízen. A harcban férfi öltözetben maguk az orosz nők is résztvettek. Éhség által szorongattatva júl. 22-én egy utolsó kétségbeesett kitörést kíséreltek meg az ostromlottak, melynek szerencsétlen kimenetele békére lépni kényszeríté őket; mire azután ellátván magukat élelemmel és hajóval, hazájukba tértek. Szvjatoszláv nem láthatta többé hazáját; a Dnyeper rohanó árjánál esett el a pecsenégekkel vívott küzdelemben. Koponyájából a pecsenégek fedelme Kurja magának serleget készíttetett.

A görögök most az egész dunai Bolgárországot megszállották. Tzimischesznek, bár bevonulása alkalmával magát mindenütt szabadítónak hirdette, még sem jutott eszébe az országot a megszabadított Borisnak visszaadni. II. Boris czárt a bolgár patriarkával Damjánnal együtt letette, Bulgáriát pedig a byzanci birodalomba bekebelezte. A győző diadalmasan hazatérvén, a birodalom halálos ellenségeinek a bolgár czároknak koronáját a Zsófia templomban győzelmi jelül felajánlá. Borisnak az ő jelvényeit, az arany gyöngyökkel ékesített biboros tiarát, a biboros palástot és a veres czipőket nyilvánosan le kellett tennie. Kárpótlásul birodalmi magister címet kapott. Öcscsét Románt kiherélték.

Bulgária, az egykori Moesia, háromszáz éves dicső fenállás után így került a görögök hatalma alá. Simeon birodalmának csupán keleti részében szilárdult meg a Sismánidák trónja.¹⁾ (A jegyzetet l. a következő oldalon.)

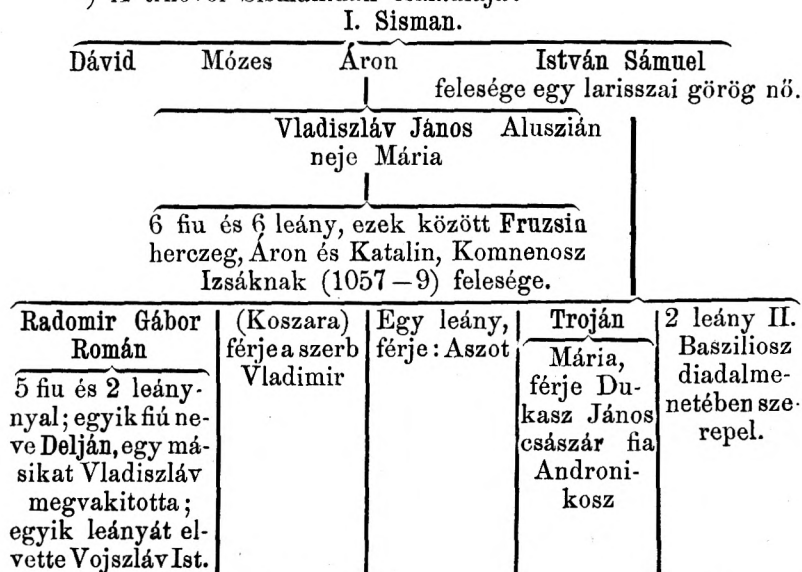
TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Sámuel czár és a trnovói Sismanidák. Nyugat-Bulgária bukása.

Sámuel czár (976 — 1014). Negyvenévi háború II. Baszilikoszsal, a bolgárok megsemmisítőjével. Gábor Román (Radomir) és Vladiszláv János czárok. Vladiszláv halála Durazzo előtt. Bulgáriának végleges egyesítése a byzanczi birodalommal (1018).

A Makedóniában és Albániában fenállott Nyugat-Bulgária egy vitéz boljár nemzetség műve volt, mely 963-ban Péter czár ellen fellázadt. Eredetét a Jantra melletti Trnovoból vette s Sismanból és négy fiából állott;

¹⁾ A trnovói Sismanidák családfája:

ezek voltak Dávid, Mózes, Áron és Sámuel (vagy Sámuel István) *I. Sisman* czárrá kiálltatták ki.¹⁾

Fiai egynek kivételével mind elvesztek a szakadatlan háborúkban. Sisman utódai közül *Dávid* czárt nomád wlachok (oláhok) gyilkolták le a Kasztoria és Preszpa közötti hegységben a „szép tölgy (*καλὰς δρυς*) nevezetű helyen.²⁾ *Mózes* egy Szeresz ellen intézett rohamban esett el. Áront a görögök iránt táplált rokonszenve miatt legifjabb testvérének *Sámuel*-nek parancsára kivégezték.³⁾ Így tehát egyedül maradt Sámuel, ki czárrá emeltetve 40 éven át intézte népének sorsát.⁴⁾

Sámuel birodalmának súlypontja Makedóniában volt. Nyugat-Bulgária uralkodói és (976 óta) főpapi székhelye igen gyakran változott. Szofián⁵⁾ Moglenán és Voden-en keresztül végre 981 előtt Preszpába jött (44. old.). Preszpa város, a melynek neve a tó és a vidéknek nevében még ma is él, most már eltűnt. A felső tóban fekszik egy alig 1/-ed órányi szélességre terjedő, erdős bércsziget, 20 méter magasságu parttal határolva, mely még most is *Grad*-nak vagy *Gradiste* nek (várnak) neveztetik. Itt állott Sámuel vára. A sziget déli csucsán van egy *Vrata* (kapú) nevezetű öböl, benső részében négy templomnak és egyéb épületeknek romjait látjuk. Vannak itt feliratok is állítólag görög nyelven. Nem messze ettől van egy

¹⁾ II. Kedrenos, 434. Egy 994-diki okmány, mely a horvátokhoz menekült Pincius boljárt említi (Farlati: Illyr. sacr. III. 111.) Vesd össze főként Drinov idézett értekezését Иер. списание IX. és X.

²⁾ Kedrenos, II. 435. Dávidnak egy arczképe meg van a Ryl-kolostorban.

³⁾ Pincius említett kútfüje értesít arról, hogy Sámuel maga vakította és fojtotta meg atyját. A dolog azonban igen kétes. Mert ezen kútfüi adat egészen magában áll, a byzancziak Sámuel atyagyilkosságáról mitsem tudnak.

⁴⁾ Sámuel történetét és Bulgária bukását illetőleg l. Hilferding, I. 125 skv. s különösen Rački F. új művét: Borba juznih Slovena za državnu neodvisnost u. XI. veku (A délszlávok küzdelme állami függetlenségükért a XI. században) Rad jugoslav. akad. 24, 25, 27, 28, 30, 31. kötet. Külön is Zágrábban 1875, 8 ad rétben 133 old. A byzancziak részéről Kedrenos György a főforrás, belföldi kútfük hiányoznak

⁵⁾ Az okmányt l. Golubinskinál, 261.

másik meredek sziget: *Máli Grad*, melyen szintén templomromok találhatók.¹⁾ A székhely azonban nem maradt meg a szigeten. Sámuel messzebb költözött a fenséges *Ochridá*-ba, hol a város felett még most is alátekint két várnak omladéka a gyönyörű tóba. A környék mocsarait Sámuel a Drimbe vezető számos csatorna segítségével kiszáritotta.²⁾

Sámuel tartományai nem szükölködtek jól megerősített városokban. Éjszakon Belgrád és Nis volt a bolgárok birtokában, a Rigómezőn Prístina és Liplyán. Szofia (Szredecz) és Pernik közvetítette a körülöttök fekvő 35 várral együtt a Duna és Makedónia közötti összeköttetést. A Sztrymon környékén feküdt Velbuzsd (most Köszkendil) Sztob a Ryla mellett, Melnik, a Vardar mentén Szkopje, Velesz és Proszek. Nyugat-Makedóniában Prílep, Moglena, Voden, Osztrovo, Kasztoria, Preszpa, Ochrida és Devol voltak a főhelyek. Albániában, melynek völgyeit akkor még szláv népesség lakta, bolgár birtokot képeztek Belgrád (most Berat) Dryinopolisz (Argyrokasztion mellett), Joannina, Glavinicza a tengernél (a régi Akrokeraunia), Kanina, Chimaira és Buthroton³⁾.

Az állam főelemét egy hatalmas bolgár rend képezte. Valamint Simeon és Péter, úgy Sámuel is Rómából kapta a czári kororát,⁴⁾ ebből azonban nem lehet következtetni a Rómával való egyházi egyesülésre. Egy kortársnak, Koszmasz áldozárnak irataiból, ki a Simeon korában élt régi püspököknek buzgalmát dicséri, saját kora felett ellenben pálczát tör, sokkal inkább látható, hogy Sámuel uralmában a bogomilok erős támaszt birtak. Sámuel természetesen sem az országban uralkodó orthodox egyházat, sem a római egyházat, melytől a czári koronát kapta, legkevésbé ingerelhette pedig maga ellen az egész országban elterjedet bogomilokat.

Ezen semleges álláspontból magyarázható meg az, hogy ő és családja az ó-hitű egyháznak történetirőinál és dicsszónokainál nem nagy kegyben állott és feledésbe

¹⁾ Hahn, Utazás a Drin és a Vardar környékén, 139, 242. Grigorovič utazása (I. a 22. old.) 134. Eddig még egy utazó sem látogatta meg ezeket a szigeteket.

²⁾ Komnena Anna, Stritternél II., 633.

³⁾ Lásd Rački F. idézett művét, Rad 24, 95, skv.

⁴⁾ Theiner, Monumenta Slav. mer. I. 16, 28.

merült, míg Borist, Simeont, Pétert és a későbbi Aszenidákat, Terteridákat és a bdyini Sismanidákat a bolgár egyház hosszú időn át dicső emlékezetben tartotta.¹⁾

976-ban január 10-én halt meg Tzimischesz császár. Utódai a makedóniai I. Baszilosz családjából származó két testvér II. Baszilosz és VIII. Konstantin voltak. Mindenféle tüstént lázadások törtek ki. Bardasz Sklerosz hadvezér az arabok szövetségében ázsiai császárrá kiáltotta ki magát. Ekkor az alig meghódított moesiai bolgárok is fellázadtak. Rövid idő alatt az összes dunai városok Sámuel hatalmába kerültek, ki most megindítá a nemzeti ellenség elleni harczot, hogy Simeon birodalmát visszaállítsa. A Byzanczba zárt II. Boris és Román herczegnek sikerült ugyan fogságukból megszabadulniok, hanem csak egyikük érhette el hazáját. Boris egy erdőben veszett el egy bolgár keze alatt, ki őt ruházata után görögnek tartotta. Román szerencsésen Sámuelhez ért, ki őt Szkopje parancsnokává kinevezte. Mialatt a byzancziak keleten Bardaszt legyőzték, Sámuel Thrákiát és Thesszalonika környékét pusztította, maga pedig személyesen Thesszália és Hellasz ellen nyomult, hol a szláv elem még teljes erejében állott; a peloponneszosi törzsek még csak nem rég vetették magukat alá a byzanczi hatalomnak. Elfoglalta Lariszszát, lakóit pedig Bulgáriába telepítette át. Egy görög nőt, ki itt fogságába került, feleségül vett. Sz. Achilleus maradványait Larisszából Preszpába vitette; a preszpai tó déli részén levő, *Ahil*-nek elnevezett, termékeny szigeten egy kis bolgár gyarmat közelében még mai nap is mutogatják Sz. Achilleus kolostorának romjait²⁾.

Sámuelnek most a görögök élén méltó ellenfele támadt II. Baszilosz császárban, ki mint 25 éves ifju kezdte meg a harczot a bolgárokkal, nem békés úton való egyezkedés, hanem ellenségeinek teljes leigázása volt főczélja. Csodálatra méltó azon kitartás, melylyel ezen pusztító harczot egész életén át végig küzdötte, míg végtére mint aggastyán negyven évig tartó vérontás és borzalmas tetek után vágyai czélját elérte. Jellemére nézve rideg és

¹⁾ Zografu kolostornak egyetlen emléksobrán, felfedezte Petkovič K. (Hilferding I., 270, Jegyz. 2.) Sisman fiaival Dáviddal és Sámuellel a többi czár között van említve.

²⁾ Hahn, 242.

szívtelen volt. A papság istenítette, az adó terhe alatt nyögő nép mélyen gyűlölte. Életmódja szerzeteséhez hasonlított; felesége nem volt; bor és hús sohasem került asztalára. Jó hajóhad és nagy hadsereg felett rendelkezett; ezeknek eddigi hiányait új szervezéssel pótolta, melyet kitűnő hadvezérek régi, kipróbált stratégiai szabályok alapján eszközöltek. Philippopolisz, Moszynopolisz (valahol a Meszta völgy alsó részében) és Thesszalonika voltak a bolgárok ellen való háborúskodásának támaszpontjai. 981-ben Basziliosz Thrákiából megindult Szofia ellen. Azonban Sámuel Stiponye (Στοπωνιον)¹⁾ mellett Ichtiman és Szamokov között megszállotta a környéknek összes hegyeit, a byzancziakat széjjel-verte s egész táborukat elfoglalta. Basziliosz csak nagy nehezen menekülhetett Philippopoliszba. Ily hirtelenül s így dicsőségesen végződött az *első háború*.

Azután tizenöt év békében folyt le. Ezalatt II. Baszilioszt az ázsiai lázadások, a chersoni és a krimi oroszok, a szicíliai arabok és II. Ottó császár foglalkoztatták. Sámuel megszállotta Durazzot és az Adriai tenger mellékét. *Vladimir Jánossal* diocleai vagy zetai szerb fejedellemmel, az „igazságos, békeszerető és erényes“ uralkodóval, ki neki ez oldalon szomszédja volt, háborúba keveredett s egészen Raguzáig nyomult elő. Vladimir, ki a montenegrói hegyek közé menekült, békét kötött s visszakapta nemcsak az elvesztett összes részeket, hanem Sámuel leányának kezével együtt mint hűbért északi Albániát is. Ez időben a bolgár fejedelem hatalma tetőpontját érte el. I. Krjeszimir horvát király is felhasználta a byzancziak gyengeségét, hogy a dalmát tenger-melléki városokat és szigeteket megszállja.²⁾

¹⁾ Sztoponion nem Sztob, hanem Stiponje, melyet kostenecki Konstantin 1413-ban az Iszker mellett említ. Grigorovič *Отношения Сербии къ соседнимъ державамъ* (Szerbia viszonyai a szomszédos államokhoz) Kazán 1859, 51.

²⁾ Ezen események kritikai vizsgálatát lásd Račkinál Rad XXIV. 115. Diocleas presbyter szerint Črnić kiadása Kraljevicza 1874, 36 fej. 41 skv. old.) Sámuel leánya Koszara szerelemre lobbant Vladimir iránt midőn e szép ifjú: „in partibus Achridae in loco, qui Prespa dicitur, ubi et curia ejusdem imperatoris erat“, fogságban ült. V. ö. Hilferding I., 217.

A 996-dik év folyamában kitört a *második háború*. Sámuel legyőzván Thesszalonika mellett az örmény származású görög fővezért Taronitesz Gergelyt a Tempe szorosán át délfele nyomult, sőt pusztítva bejárta még a Peloponneszot is. Nikephorosz Vesztesz egy új sereggel nyomban utána indult, de az Othrysz és Oeta hegyek között a felette megáradt Spercheiosz partjánál kénytelen volt megállapodni. A bolgárok, kik a Thermopylaeken át gyorsan visszatértek, vele szemben a folyó tulsó partján ütötték fel táborukat. Az ellenséges seregeket csak a tomboló folyam választotta el egymástól. Egy éjjel azonban, midőn a bolgárok teljes biztonságban érezvén magukat, nyugodt álomba merültek, a görögök gázlóra akadtak és átkeltek a tulsó partra. Az éjjeli mérsárlás a bolgár hadsereg teljes megsemmisülésével végződött. Sámuel, kinek ez volt első veresége, csak nagynehezen menekülhetett a Pindusz magaslataira Preszpa várába.

Ettől kezdve letűnt Sámuel hadiszerencséje. Nagy csapás érte Durazzo elvesztésével is. Leányának megtetszett Taronitesznek fogoly fia Aszot. Az atya engedett kérésének, eljegyezte őket egymásnak és vejét Durazzóba küldötte helytartóul. De az örmény ifju a görög polgárság segítségével Durazzot a byzanci hajóhadnak adta át s bolgár származású neje segédkezet nyújtott neki a haza-árulásban.¹⁾

A Spercheiosz mellett vívott csata után a görögök megkezdtek a támadó hadjáratot. A császárnak betörése Szofia környékére sikertelen maradt (999). Szerencsésebb volt Theodorokanosz patricziusnak és Nikephorosz Xiphiasz protospatharsnak hadjárata Moesia ellen (1000-ben), mely ezóta az aszenidák felkeléseig 1186-ig byzanci fenhatóság alatt maradt. Ekkor esett el Nagy- és Kis-Preszlav is; csak Bdyn (Viddin) tartotta még magát. Egy harmadik táborozás alkalmával (1001-ben) elfoglalta a császár Berrhoeát, Szerviát, Vodent és a thesszáliai városokat; a fogságba került várőrségeket a Maricza torkolata körül Volerosz tartományba telepítették át. Dragsan,²⁾ Voden parancsnoka, kit Thesszalonikába internáltak és

¹⁾ Kedrenos II. 451.

²⁾ Δράσανος. V. ö. Dragsan, Miklosich, Mon. serb. 12.

egy görög nővel összeházasítottak volt, két sikertelen szökési kísérlet után a harmadiknál kézrekerült és karóra huzatott. Görög feleségétől négy fia maradt.¹⁾

Negyedik hadjáratában II. Baszilosz nyolcz havi ostrom után Bdyn várát is hatalmába kerítette (1002-ben). Időközben sikerült Sámuelnek augusztus 15 én Nagyboldogasszony napján Drinápolyt meglepni és kifosztani. Bdyntól bolgár várakat lerombolva, a Morava völgyén át egészen Szkopjéig nyomult Baszilosz, hol Sámuel egy szerencsétlen ütközetben táborát és a várost elveszítette. A császár ezután Pernik alá hatott, mely a Vitosz alatt a Sztrymon mély völgyét védelmezi. De Krakrasz fővezér meggyőzte a görögöket arról, hogy ez a vár elfoglalhatatlan.

Eme négy hadjárat után Sámuel birodalmából csak nyugati Makedónia, Albánia, Szofia a Vitos és Ryl vidéke maradt még meg. Csak a georgiaiak és az arabok ellen való újabb háborúk gátolták meg a császárt abban, hogy a bolgároknak megadja a kegyelemdőfést. Sámuelnek csak szüntelen csatározások közben sikerült még Durazzot és Vodent is újból megszállania.

1014-ben 11 évi készülődés után kitört a *harmadik* s egyszersmind utolsó *háború*. Sámuel a vitéz Nesztoriczát Thesszalonika ellen küldvén, maga a Sztrymonhoz vonult. Míg Nesztoriczát Thesszalonikánál Nikephorosz Botaneiatesz legyőzte, addig a császár a Sztrumiczánál²⁾ hiába ostromolta a Sámuel által eltorlaszolt klidioni és kimpulongi szorosokat. 1014. július 29-én Nikephorosz Xiphiasz philippopoliszi vezér, a legnagyobb gyorsasággal megkerülte a *Belaszicza* hegyét (*Βαλαχίσια*) a szorosoktól délre, és a bolgároknak hátába csapott. A bolgár sereg kétségbeesett ellenállás után megsemmisítettett. Sámuel nagynehezen Prilepbe menekült. Míg egy görög hadosztály Matzukion³⁾ mellett a Vardárig jutott, Theophilaktosz a thesszalonikai győző Sztrumicza ellen indult, de a bolgárok egy völgy-szorosban oly rettenetes kő- és nyílzáporral fogadták, hogy seregének legnagyobb részével ott veszett. A csá-

¹⁾ Kedrenos II., 454.

²⁾ Ezen tájak mindeddig sokkal ismeretlenebbek, semhogy a szorosok fekvését meghatározhatnók.

³⁾ Most Macsukevo falu romokkal. Hahn, Drin és Vardar 180.

szár szomorúan tért haza Moszynopoliszba; ütközetben még elfoglalta Melnik (*Μελνίκος*) erős sziklavárát a Rhodopében. Borzasztó sors érte a belasziczai csatában elfogott 15,000 bolgárt. II. Baszliosz mindnyájukat megvakíttatta, minden száz főnyi csapatnak egy félszemű vezetőt hagyván, valamennyiököt Prilepbe küldte a csárhoz. Mikor Sámuel ezt az embertelenül megcsonkított tömeget meglátta, eszmélet nélkül a földre rogyott. Midőn magához tért, vizet kért, de alig hogy azt szájához emelte, szív-görcsök fogták el (*καρδιαγμος*) s két nap múlva 1014 szept. 15-én meghalt.

Sámuel tragikus alak. Sajnos, hogy őt csak ellenségeinek jellemzéséből ismerjük. Némely ujabbkori író, bár méltatlanul, a legsötétebb színben tünteti fel őt, a mihez különösen a be nem bizonyított atyagyilkosság szolgált indító okul.¹⁾ Az áruló fivérnek kivégzése mindenestre véres tett volt, a középkor történetében azonban ez éppenséggel nem ritka. Sámuel még halálában is felülmúlja ellenségeit; szíve nem élte túl annyiezer megcsonkított bajtársának látását. Nincs adat rá, hogy valakit karóba huzatott vagy megvakíttatott volna, míg Baszliosz az egész harc folyama alatt ilyen cselekedetektől éppen nem tartózkodott. Még Vladimírral és Aszottal való bánásmódja is jószívről tanuskodik. Megérdemli teljes elismerésünket e férfi, ki Simeonnak félig romba döntött birodalmát a régi hatalmára emelte és 38 éven keresztül a legnyomasztóbb viszonyok között megszilárdítani igyekezett.

Csak négy évvel élte túl a szétszaggatott Bulgária Sámuel halálát. A szláv melléknéven *Radomir*-nak elnevezett *Roman Gabriel*, Sámuelnek larisszai nejétől származott fia, volt a trónon utóda. A Spercheiosznál és Belasziczánál vívott csatákban atyjának, kit mindenüvé elkísért, életét mentette meg. Testalkatra felülmúlta atyját, szellemi nagyságra nézve azonban mögötte áll.

Baszliosz a csár halálán felette megörülve, tél közepén Makedóniába tört, a bitoli (*Βουτλίον*)²⁾ fejedelmi vá-

¹⁾ Hilferding. Ez ellen tiltakozik. Golubinski 216, és Rački (Rad 24, 130).

²⁾ Hilferding I. 211. jegyz. megjegyzései hogy: „buteleskyj-

rat felégette, Prilep-, Stip- és Vodenbe őrsegeket vetett. Gábrriel siker nélkül ajánlotta fel neki a békét. A görögök behatoltak Moglena hegyi tartományba a hasonnevezetű várig, melynek fekvése közelebbről ismeretlen. A bolgárok oly ellenállást fejtettek ki, hogy magának a császárnak kellett oda indulnia. Végre csak midőn a folyót a várfalak mellől elterelték volt, és az aknákat felgyújtva a bástyákat megingatták adta meg magát Iljica parancsnok, s egész őrségével Örményországba száműzték. Mindjárt ezután felperzselték a közelben fekvő Notia most Notje várát, a mohamedán czinczároknak, ez egyetlen latin fajú népnek városát, mely a mohamedán hitet vallja.

Baszilosz győzelmét rettenetes családi események szennyezik be. Sámuel testvérének Áronnak egy fia maradt, *Vladiszláv János*, ki éppen oly igaz barátja volt a görögöknek, mint apja. Ez volt az a Vladiszláv, ki Moglena ostroma alatt egy vadászat alkalmával Petrszkónál közel Osztrovohoz, Gábrriel czárt, tulajdon rokonát, kinek kérésére Áronnak kivégeztetésénél az ő életének megkegyelmezték, mint mondják magának Baszilosz császárnak ösztönzésére megölte. A zsarnokot ez az egy áldozat ki nem elégíté. Legyilkoltatta Sámuel nejét is, legidősebb fiát pedig megvakította, sőt tulajdon sógorát Vladimir szerb fejedelmet (Ochridában vagy Preszpában) vendégül magához híván, 1015 május 22-én legyilkoltatta. Vladimir később szentté avatott és Elbasszanban a sz. Vladimir kolostorban temettetett el; az albánok még maig sem felejtették el az ő nevét.¹⁾

A trónbitorló Vladiszláv János rögtön alkudozásokba bocsátkozott, azonban a boljárok ellenállása Ivaczczal élükön a küzdelem folytatására indította. Ez Durazzo ostromával vette kezdetét. Baszilosz e közben Osztrovon keresztül mindenfelé pusztítva és foglyokat vakitva egész Ochrida elé hatolt, a fejedelmi várost megszállotta s már Durazzo felmentésére készült, midőn a Pelagoniában (bi-

pat“ a virpinai kolostor oklevelében nem Bitol (Toli-Monastir), hanem Butelj falu, Szkopje mellett (L. Hahn térképét).

¹⁾ Csodálatos, hogy a görög legenda a gyilkos Vladiszlávot és nejét bogomiloknak mondja. (Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βλαδιμήρου. Velence, 1858.

toli medencze) levő hadosztályt Ivácztó váratlanul széjjel verte, mire a császár gyorsan Thesszalonikába tért vissza. Ettől kezdve az eddig szerencsés Basziliost komoly csapások érték. Két hadjárata, melyet Sztrumicza és Szofia ellen indított, megghiúsult, csak a Vitos tövében fekvő Bojánát sikerült bevennie. Perniknek ujabbi, három hónapig huzódó ostroma hasonlóképpen megghiúsult 1016-ban, nem különben a Kasztoria ellen megkezdett hadjárat (1017-ben) is. Vladiszláv már arra gondolt, hogy a dunántúli pecsenyekkel szövetséget köt, ez azonban valószínűleg a drszteri hadparancsnok közbelépése folytán megghiúsult. Mindezen vereségekkel szemben csekély kárpótlás volt Makedónia déli részének kirablása, melynek folyamában többi között a Devolon levő Buzsigrád vára és Sámuel védvára Szetina a Nidzse aljában a láng martalékkává lettek.

1018 tavaszán Vladiszláv János czár újból Durazzo előtt táborozott. Durazzonak (alb. Durres, szláv. Dracs; az egykori Epidamnosz vagy Dyrrachium) igen nagy fontossága volt a középkorban, mivel Cattaro és Korfu közt a legkiválóbb parti város volt, azért is a görögök, albánok, nápolyiak velenceiek, szakadatlan harcztot folytattak birtokáért. Jelenleg egy ódon, szűk városka 1000 lakossal, különféle lázak fészke; egy magában álló halmon fekszik, melyet homok zátonyok és mocsarak választanak el a szárazföldtől. Itt esett el 1018 tavaszán Vladiszláv János az utolsó ochridai czár.

Bulgáriában most nem volt fejedelem. Két boljártá alakult. A többség kiváltságai megerősítése fejében hajlandó volt a görögöknek meghódolni. E párt vezérei voltak; *Dávid* patriárka, ki már a szerb Vladimir meggyilkoltatásánál dicstelen szerepet játszott, *Mária* czárnő és *Bogdán* hadvezér. A másik párt, bár az előbbinél jóval gyengébb volt, kétségbeesett önvédelemre készült. Vezérük volt *Fruzsín* (Προυσιανός) Vladiszláv fia, Sámuel bajtársa *Nikolicza* és az erélyes *Ivácztó*.

Mihelyt Basziliosz Vladiszláv halálának hírért vette, Konstantinápolyból rögtön utnak indult nyugat felé. Drinápolyban bolgár követek híréül hozták, hogy Pernik 35 környékbeli erősséggel együtt megadta magát. Moszynopoliszban Morozvizdból (Zletova mellett) Pelagoniából és Liplyan-

ből jövő követekkel találkozott. Szerreszben Krakrasz üdvözölte Pernikből és Dragumuzs Sztrumiczából. Sztrumicza előtt Dávid patriárka Bogdán vojvoda kíséretében a czárnő egy levelét nyújtá át neki. Szkopjén, Stipen, Proszeken keresztül Ochridába ért a császár, hol a város előtti táborában Mária czárnőt, és az egész Sismanida ivadékok fogadta. A királyi kincstárban a sok pénz között egy gyöngyökkel ékitett koronára, aranyhímzésű ruhákra és 100 mázsa aranyra akadtak. Az arany a byzanci zsoldosok zsebébe vándorolt. A bolgár nemességet a császár megerősítette kiváltságaiban és egyeseknek byzanci tiszteletczimeket adományozott.

A hadi párt Albánia hegységei közé vonult. Fruzsín herczeg két testvérével együtt a Berat melletti meredek Tomorra (Τωόρος 7700') menekült, midőn azonban az ellenség a magaslatokat megszállotta, lejött Devolba, és ott megadta magát a császárnak, ki őt az udvari őrség parancsnokává nevezte ki.

A hajthatatlan Ivácز ugyanezen vidéken a megközelíthetetlen Vrochotosz hegyen, melyet Pronisztának is neveznek, sánczolta el magát, hol gyönyörű kerttel körülvett vára volt. Midőn fegyverrel semmire sem haladtak vele szemben, akkor egy ünnep alkalmával meglátogatta őt Eusztathiosz Daphnomelosz, Ochrida katonai parancsnoka, s ott a barátságos vendégfogadtatás daczára éppen oly okos, mint hűtlen tettel hatalmába kerítette. A bátor hőst megvakították.¹⁾ Erre Nikolicza vojvoda is odahagyta a hegyeket. *Elemagosz*, Berát parancsnoka, az utolsó szabad boljár Stagusznál a Peneiosz mellett adta meg magát.

Negyven évig tartó harcz után Bulgária végre meg volt hódítva. A győztes Athénbe utazott. A Spercheiosz partjánál egész halom el nem takarított csontot mutattak neki, ez Sámuel vereségének borzalmas emléke volt; a Thermopylaekben pedig egy hatalmas, a bolgárok ellen emelt falat pillantott meg.

A Parthenonban, mely ekkor már Mária-templomává

¹⁾ Lásd Kedrenos előadását II. 471—474 Rački id. munk. 144. Vrochoto falu 1274 Valonától (Hahn: Utazása Drin környékén 277) igen messze van; az Iváczféle Vrochoto Devol közelében volt.

lett, hála - imát mondott II. Baszilioz a győzelemért. Miután a telet Athénben töltötte, 1019-nek kezdetén diadalmenetben Konstantinápolyba vonúlt. Határtalan örmujjongással ünnepekték a görögök császárjukat, ki mint 69 éves ősz ember feladatát teljesítette és ezért a „bolgár ölk“-nek (ó *Βουλγαρόκρατος*) véres, de megérdemelt nevét kapta. Tollakkal díszített aranykoronával a fején vonult az „arany kapú“-n keresztül be a városba; előtte haladtak Mária czárnő, Sámuel leányai és a fogoly boljások.

Bolgár állam többé nem létezett. A byzanci birodalom határai Isztriától az Eufrátig, a Drávától Kyproszig terjedtek, mert a szerb fejedelem és II. Krjeszimir horvát király kénytelenek voltak a görög főuralmat elismerni; sőt még Syrmiumban is byzanci hadvezérek székeltek. I. Justinián kora óta még soha sem nyugodott a byzanci hatalom oly szilárd alapokon mind ez időben.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A byzancziak uralma Bulgáriában a XI. és XII. században.

Az ochridai bolgár egyház. Delján Péter (1040) és Bodin Konstantin (1073) szerencsétlen felkelései. A kunok és a pecsenegék betörései. Nemzeti és vallási mozgalom Bulgáriában.

Pusztaság és néptelen volt a birodalom, melyet a győztes birtokába vett. Az országnak sok ezer lakója hullott el a rémes küzdelemben, vagy pedig távoleső tartományokba, egész Ázsiáig fogságba került. A boljárok ereje vezetőinek elvesztésével megtört, sokan kénytelenek voltak ősi szabadságukat szükségből byzanczi udvari hivatalokkal felcserélni. Mária az utolsó czárnő és Katalin, Sámuel leánya mint udvarhölgyek ékesítették a byzanczi udvart. A bolgár királyi hercegek katonai állásokat viseltek Konstantinápolyban vagy Ázsiában. A királyi hercegnőket előkelő byzancziakkal házassították össze.

Egy fontos régi intézményt fentartott II. Baszilosz. A *bolgár egyház* megtartotta önkormányzatát, csak fejének kellett a patriárka név helyett az érseki czímet felvennie. Dávid patriárka letétetett és János egy igumen (zárdafőnök) Dibrából lett a *bolgárok önkormányzatú érsekévé*, Ochrida székhelylyel. A császár három okmányával 1020-ból egyszersmind nemcsak megerősítette az egyház összes jogait, hanem még területét is visszaadta azon határokkal, melyekkel Péter és Sámuel czárok alatt birt. Második okmányában világosan megjegyezte hogy: „Bár az országot meghódítottuk, jogait mégis tiszteletben fentartottuk, a mennyiben azokat arany bullánkkal és királyi

pecsétünkkel is megerősítettük.“ Ezen értékes okmányból, melyben a 30 püspökség székhelyestől fel van sorolva, megismerhetjük a bolgár egyháznak, sőt magának a birodalomnak határait a X-ik század folyamában.¹⁾ Ehhez tartoztak Epirosz és Albánia egész Janinán túl, Észak-Thesszália, a Rhodope, Szofia, Bdyn a Duna mellett, a Morava völgy, Belgrád a Száva torkolatánál, Priszren, Rasza és Lipljan a Rigómezőn. A durazzoí érsekség ettől elválasztva a konstantinápolyi patriárka fenhatósága alatt maradt, éppen úgy mint a dunai Bulgária (Bdynt kivéve), hol a drszteri metropolitának öt püspök volt alárendelve. Ugy látszik, hogy az epirota helytartóságok is csakhamar elszakadtak. Nem érdektelenek azon adatok, hogy az egyes püspökségeknek hány papja és *parikja* (παρικοις) azaz gyarmatos, jobbágya volt.²⁾ Legnépesebbek voltak 40 pappal és 40 parikkal a szofiai, nisi, belgrádi, szkopjei és petrai (Thesszália) püspökségek. Soknak csak 12—15 volt. 1020-ban mind a 30 püspökségben összesen 685 pap és 655 egyházi hatóság alá tartozó gyarmatos volt.

Állami tekintetben Bulgária *themákra* volt felosztva; ezeknek mindegyikét egy *stratégosz* vagy *dux* igazgatta, ki egyesítette kezében a katonai és polgári hatalmat s egyes nagyobb városokban (Ochrida, Prilep, Durazzo, Devol, Kasztória stb.) székeltek. A főparancsnok Szkopjében lakott. A stratégosz-költségeit, ki rendesen egy évig maradt hivatalában, a tartomány viselte, ez hivatalnokaival éppen úgy kizsarolta kerületét, mint akár egy török

¹⁾ Az eredeti Golubinskinél 259—263. Egy kis töredék Lingenthal Zachariaenél, Beiträge zur Geschichte der bulg. Kirche. St. Petersburg 1864, 18. Bolgár fordítás magyarázattal Drinovnál a Spis. VII. Makedóniai püspökségek: Ochrida (Preszpával), Kasztória, Moglena (Prosekkal), Bitol (Prileppel és Veles-szel), Szokje, Szerbia, Berrhoea, Sztrumicza, Morozvizd (Zletovával), Velbuzsd (Sztobbal a Ryla mellett és Razloggal a Rhodopeben). Keleten: Szofia (Pernikkel), Nis (Topliczával és Szvrliggel), Bdyn (Bvδύη). Szerb tartományokban: Glavinicza (Kaninával, a mai Valona mellett), Orea (a régi Oricum?), Csernik, Chimaira, Dryinopolisz, Buthroton, Janina, Kozil. Thesszáliában Sztagusz és Petra (Vlacholivado mellett). Thramosz fekvése bizonytalan. Egy nevet a leíró kihagyott.

²⁾ A bolgár jobbágyságról, lásd XXV. fej.

basa vagy spanyol alkirály. Theophylaktosz az ochridai érsek (görög ember) a császári notáriusokat valóságos rablóknak nevezi, a mi oly megjegyzés, hogy sokkal több joggal illetet volna az adóhivatalnokokra. A statégosz alá tartoztak a klisurárok (várparancsnokok) és a turmarkok (helyőrségi parancsnokok). Egyebekben meghagyták a községeknek régi önkormányzatát és az adókat.

II. Basziliosz 1025-ben halt meg. Halála után az egész országban fejtelenség támadt, mely azonban csak egy negyed század múltán öltött nagyobb mérveket. A byzanci udvari cselszövényekben Fruzsín herceg és Mária császárnő is részt vett; büntetésből kolostorba zárták őket, Fruzsín ezenkívül több boljárral együtt megvakítottatott. A császárság sajnálatos állapotát az arabok, románok és pecsenegiek siettek saját hasznukra kiaknázni. A Basziliosz után következő első évtized folyamában a vad nomád pecsenegiek háromszor részesítették a dunai tartományokat véres látogatásukban, egy alkalommal tél közepén a befagyott Dunát használva átkelési út gyanánt.

A szlávok is hasznot merítettek a birodalom ezen állapotából. A mozgalom Montenegro hegyvidékein kezdődött, hol emberemlékezet óta sohasem aludt ki a szabadság szeretete. ¹⁾ A szent Vladimir családjából származott *Vojszláv István* Zeta és Travunia uralkodója, ki Sámuel egyik unokáját birta feleségül, lerázta a byzanci fenhatóságot és a Fekete-hegyek szakadécai között 1040-ben egy görög sereget semmisített meg ²⁾ A bolgárok is fellázadtak két ponton. *Delján Péter*-nek a szerencsétlen Gabriel császár fiának sikerült a fogságból megszöknie. ³⁾ Midőn 1040 nyarán Nisben megjelent, a nép ujjongva császárnak üdvözölte. Folyton növekvő hadsereg élén vonult Szkopjébe, a görögök mindenütt vereséget szenvedtek. Egyidejűleg Durazzóban is kitűzték a szlávok a lázadás

¹⁾ Rački id. munk. Rad 25, 233.

²⁾ Kedrenos II, 527, és Diocleas presbyter.

³⁾ Kedrenos elmondja, hogy Delján hamisan állította magát Gabriel fiának s hogy valóságban egy konstantinápolyi hadifogoly bolgárnak gyermeke volt. Rački megjegyzi, ezzel szemben, hogy 20 év alatt alig felejtkeztek meg a bolgárok annyira a Sismanidákról, hogy oly sokáig átmittathatták volna magukat. A névre nézve vesd össze az ó-szerb Dejan-t, ujbolg. Deljo-t.

zászlóját. Dermokaitesz Mihály stratéga zsarolásai következtében elkeseredve a görögök mindenütt felkeltek és *Tichomirt* a vitéz hadfit kiálták ki csárokül. Azonban két csár a bolgár trónon meg nem férhetett. Miután a háború a byzanciak ellen szerencsésen megkezdődött, azt kellett eldönteni, hogy Péter vagy Tichomir maradjon-e a nép ura. A két versénytárs serege összehatalálkozott. Delján beszédet intézett a néphez, mondván: Valamint egy borkor két madárnak szállást nem adhat, úgy az országnak sem lehet két fejedelme, valamelyiknek le kell mondani az uralomról. Neki mint Sámuel unokájának több joga van a trónhoz, hanem ha a nép úgy kívánja, kész róla lemondani. A nép egetverő kiáltásokba tört ki, annak jeléül, hogy Deljánt akarja. A szegény Tichomirt, ki mintegy álomban jutott a királysághoz, agyonkövezték. Így Delján lett az egyedüli uralkodó.

Delján először Thesszalonika ellen indult, hol akkor paflagoniai IV. Mihály tartózkodott. A császár megfutott s kincstárnoka Ivác Emánuel, talán Vrochot boljárnak egyik fia, a császár minden kincsével együtt a lázadókhoz ment át. A bolgárok most betörték Epiroszba és Hellaszba. Kaukán vojvoda elfoglalta Durazzot. Anthim Boeotiában a régi Théba falai alatt megverte a görögöket. Az epiroszi adófelügyelő Kutzomytesz Jánost elviselhetetlen zaklatásaiért darabokra szaggatták az ott lakó szlávok, mire Naupaktosz görög városnak kivételével az egész ország a bolgárokhoz csatlakozott.

Ekkor szeptember havában megjelenik Delján táborában Osztrovo mellett Vladisláv csár öcscse *Aluszián*, ki Bulgária bukása után az örményországi Theodoziopoliszba küldetett helytartóul. Miután a császár kapzsi testvére János őt nemcsak kizsarolni igyekezett, hanem tőle szép örmény nejét is elrabolta, Aluszián örmény szolgának öltözve, tartományról-tartományra forrongó népei közé szökött. Delján örömmel üdvözölte nagybátyját, maga mellé kormánytársul fogadta és 40,000 emberrel rögtön Thesszalonika ellen küldte. Hat egész nap ostromolták a bolgárok a várost. A város népe már minden reményről lemondott, midőn a parancsnok a legvégső eszközhöz nyúlt, t. i. szent Demetriosz csodáihoz, a mi most sem tévesztette el hatását. A lelkesült thesszalanikaiak erre

kitörést intéztek az ostromlók ellen, mely alatt 15,000 bolgár maradt a csatatéren, a többi pedig szétszóródott.

Ezen csapás miatt a két vezér egymás között meghasonlott. Alusziánban nem tagadta meg magát Áron áruló fajától való leszármazása. Deljánt magához hívta s miután őt lerészegítette, czinkostársa segítségével megvakította. Midőn e hír a nép között elterjedt, Aluszián Moszinopolisz felé már útban volt a császárhoz, ki őt borzasztó tetteért fényesen megjutalmazta. A fej nélküli Bulgária végleg elveszett. A vak Delján fogságba jutott, ugyanezen sors érte Iváczi Emánuel, ki magát Prilepnél eltorlaszolás által akarta megvédeni. Néhány ütközzettel, melyeket Albániában és Szofia vidékén vívtak, az egész mozgalom egy év alatt véget ért. A fogolyvezérek a császár diadalmenetének díszét képezték (1041-ben).¹⁾

Bulgária meghódítása után egy 60,000 emberből álló sereg küldetett Vojszláv István ellen. Midőn azonban a görögök a szkodrai tó északi végén levő szorosokban vigyázatlanul előrenyomultak, a völgyeken hirtelen trombitaharsogás rázta fel az éjben, a hegytetőket fegyveresek raja lepte el; sziklatömegek és hajítódárdák zápora hullott a magasból és megsemmisítette a büszke sereget.

Hogy Bulgária mind e szerencsétlenségek daczára is az elégtelenség tűzhelye volt, azt láthatjuk *Maniakesz Györgynek*, a vitéz hadvezérnek felkeléséből, ki 1043-ban Itáliában császárrúl lépett fel s számítva a szerbek és bolgárok csatlakozására, Durazzonál kikötött, hanem további útjában egy csatában Osztrovo mellett halálát lelte.

Iszonyú csapás sujtotta ez időben a duna-melléki országokat. Hat éven át voltak színhelye a pecsenyekkel folytatott gyilkos küzdelmeknek (1048—1054). Tyrák kán elkeseredve azon barátságos fogadtatás felett, melyben az ellene fellázadt Kegen főnök a görögök részéről részesült, 80,000 emberrel Bulgáriába tört. Arianitesz Kostantin és Monachosz Baszilosz legyőzték ugyan őt, de a legyőzettekkel szemben tanúsított eljárás mégis sok bajnak lett kútforrásává. Bár Kegen az összes foglyok legyilkolását ajánlotta, a byzancziak mégis a Nis, Szofia és Ovcse-

¹⁾ Hopf, 139. Rački id. munk. XXV. 225—232.

polje körüli kopár-pusztaságokra telepítették azokat. A szláv parasztok éppen olyan kedves vendégeikül tekintették őket, mint a milyenben ott mai napság a cserkeszek részesülnek. Majd csakhamar fellázadtak a Szofia körüli telepítvényesek, Oszma folyónál tábornokot üldöztek és fajrokonait segélyül hívták, maga Kegen is hozzájuk csatlakozott. A Balkán mindkét oldalán egészen Drinápolyig leírhatatlan vadsággal dühöngtek a barbárok. Három byzanci sereget semmisített meg. Csak 1051-ben sikerült őket Thrákiából és Makedóniából kiszorítani. Midőn erre a byzancziak a pecsenegek preszlávi főtábornok ellen támadást intéztek, Tyrak maga ajánlotta fel a fegyverszünetet, a mit el is fogadtak.¹⁾

A pecsenegeket nemsokára a *kunok* győzték le, kik nemzeti nyelvükön *úzonak* (Oghusi), oroszúl *polovicknak* neveztették.²⁾ Vad nomád nép volt ez mely kunyhókban és állati bőrökből alkotott sátrakban lakott, tápláléka pedig tejből, sajtból, húsból s főleg lóhúsból állott. A rettenetes sok szunyog és legyek miatt nyaranta állítólag csak nagyon ritkán jöttek ki lakásaikból. Fejük kopaszra volt nyírva. Ruházatukat juh-bőrök, fegyverzetüket íjj, tegez és nyílak képezték. Mindegyiköknek volt tíz-tizenkét lóva, melyeket minden hadi útjukra magukkal vittek, hogy tetszés szerint egyikről a másikra szállhassanak. Rablóhadmeneteik alatt a kunok éjjel-nappal lovagoltak, úgy hogy egy nap alatt gyakran hat, sőt több rendes napimenetet is megtettek. A folyókon való átkeléseknél tömlőket használtak. Mindaddig, míg céljuk tárgyát meg nem közelítették, nem nyúltak semmihez sem, mihelyt azonban hozzájutottak, nem volt többé menekülés, embert és állatot egyaránt elraboltak. A haláltól nem féltek. A csatákban nyílzáporral s rettenetes ordítások között támadták meg elleneiket, majd gyorsan visszavonultak, hogy a rohamot ismét megújítsák. Csodálatos szokásaik voltak a halottak eltemetése körül. Midőn Jónás, a kunok fejedelme, ki a latinok szövetségese volt, 1241-ben Konstan-

¹⁾ Hopf, 140. Rački 238.

²⁾ A kunok életmódjára vonatkozólag vedd össze a francia Robert de Clary emlékiratait (egy töredék a jugoszlav akad. Radban V. 156). és Choniates Niketas egy levelét Sathas Bibl. graec. I. 79-ben.

tinápolyban meghalt, mint pogányt a városon kívül egy magas sírhalomba temették el, 8 fegyveres katonát és 26 lovat áldoztak a kunok az ő sírjánál.¹⁾ Nyelvükről tudva van az, hogy közelebb áll a törökhöz mint a magyarhoz; egy lexikon, melyet a VIII. században egy velencei ember a Pontusz mellett szerkesztett,²⁾ még meg van.

A kunok a pecsenegeket a Dnjeszter tájáról Oláhországba szorították. 1065-ben 60,000 emberrel első ízben keltek át a Dunán és Bulgáriát egész Hellaszig előzőlötték. A jövevényeket dögvészek, a bolgárok és a pecsenegek megtizedelték, a mi még megmaradt, azt Macedóniába telepítették le.

A kun és pecseneg háborúk után csakhamar egy bolgár felkelés következett a független szerbek támogatásával. A szerbek felett ez időben Vojszláv István fia Mihály (1050—1084) uralkodott, kinek a pápa királyi czimet adott. A bolgár boljárok élükön *Vajtech* (*Βοταχος*) *Györgyel* 1073-ban megkérték őt, engedje meg nekik, hogy fiát *Bodin*³⁾ *Konstantint* csárokúl kikiálthassák és vezetése alatt hazájukat a görög zsarnokság alól felszabadítsák. Mihály beleegyezését adta s Bodin 300 szerbbel Prisztinába vonult, hol a boljár gyűlés őt nyilvánosan csárnak kiáltotta ki, a mikor is Péter nevet vett fel. A Szkopjeből ellene indult Dalasszenosz Damianosz görög vezért megverték és elfogták. E győzelem után mértéktelen önbizalmukban végzetes hibát követtek el a lázadók, a mennyiben erejüket szétforgácsolták. Bodin Nisbe vonult, Petril szerb vojvoda pedig Kasztoriába. Miután Petril serege Kasztoria előtt teljesen szétveretett, a byzancziak Szkopje ellen nyomútlak. Bodin Nisből, melyet megszállott, a hóval fedett mezőkön (mert már december volt) eléjük sietett. De már útközben összetalálkozott a görögökkel s a csatát elvesztette,⁴⁾

¹⁾ Albericus, kiadta Leibnitz. Hannover 1698, 579. V. ö. Herodot IV., 71.

²⁾ V. ö. Roesler, Rom. Stud. 338.

³⁾ *Bodinos*. Rački (Rad 27, 124.) Budint ír; de vesd össze Bodint egy okmányban Miklosichnál. Mon. serb. 60.

⁴⁾ Kuropalates János szerint *ἐν τινὶ τόπῳ λεγομένῳ Ταυρίῳ*. Talán az ó-szerb Paun (*тау* szerb. paun, páva) Gračanica mellett a Rigómezőn, melynek egy része ma is Paunovo polje nevet visel.

sőt maga is foglyul esett és a szyriai Antiochiába vitéztett. Azonban a velenczeiek segítségével sikerült megszöknie és visszatérnie a szkodrai tó mellékére atyjához. Vojtech kínpadon mult ki byzanczi poroszlók ostromaságai alatt. A lázadás el volt fojtva. Ezen háború folyamában a preszpai tó szigetén álló czári palotát frank zsoldosok leégették; e kalandorok még a Sámuel által alapított szent Achilleus-féle sziget templomot is kifosztották.¹⁾

Kedvezőbb fordulat állott be Byzanczban a *Komnenek* felléptével, bár a bolgár tartományok sorsa ezen uralkodó háznak legjelesebb képviselői alatt I. Alexiosz (1081—1118) János (1118—1143) és Mánuel (1143—1180) sem változott jobbra, mint előbb volt.

A pecsenegnek és kunok beütései szüntelenül folytak. Jelentékenyen előmozdította ezeket a bolgár népnek elégedetlensége, melyet eltekintve a görögök iránti gyűlöletől, csak táplált a bogomilok és pauliciánusok üldöztetése. 1078-ban, mikor a barbárok Drinápolyig raboltak és a byzanczi birodalmat belső viszályok szétmarcangolták, Lekasz, egy philippopoliszi pauliciánus a Szofia körül levő népet lázadásra birta és a bogomili szláv Dobromir Meszembriában felkelt.

Az állítólag 80,000 főnyi erős, azonban rendezetlen és rosszúl fegyverzett fölkelő sereget egy sokkal gyengébb jól gyakorolt byzanczi hadtest szétverte ugyan, de már 8 évvel később (1086) a drszterti és környékbeli bolgár főnökök (az egyiket Szeszlávnak hívták) a kunokkal szövetkeztek. Ugyanazon időben keltek fel a bogomilok és egy philippopoliszi pauliciánusnak, egy hajdani udvaroncznak parancsnoksága alatt megszállották Beljatovo hegyvárat (valahol a nyugati Szredna Gorán) és innen tűzzel-vassal pusztítottak Thrákiában. Sőt a parancsnok nőül vette egy kun fejedelem leányát. A lázadók segítségével elfoglalták a kunok Drsztert és a Duna vidékét, mely néhány éven át csak névleg tartozott a byzancziak hatalma alá. 1087-ben Czelgu khán 80,000 pecseneggel és kunnal benyomult Thrákiába, de

¹⁾ A byzancziak Stritternél II. 661. skv. Rački a Rad-ban 27, 124—127.

egy szerencsétlen ütközetben halálát lelte. Alexiosz császár, ki 1088-ban a Dunáig hatolt, egy borzasztó ütközetből alig tudta pusztá életét megmenteni. Csak a pecsenegék és kunok összeveszítése által lehetett a közeledő veszedelmet elhárítani. Csak 1091-ben sikerült a haemusi tartományok iszonyatos pusztításának véget vetni az által, hogy a pecsenegéket Levunionnál, a Maricza torkolatánál tönkre tették. A barbárok egy részét Moglenában gyarmatosították, a többieket levágták. 1122-ben a pecsenegék utolszor mentek a Dunán át, de Berrhoeánál Thrákiában tökéletesen szétverték őket. Ezen évszázad végével teljesen eltűntek; helyöket a kunok foglalták el.

1094-ben a kunok egy ellencsászárnak Ál-Diogenesznek bújtogatására újból átkeltek a Dunán. A mint a hegyi lakók segítségével magát a Balkánt átlépték, Jambolnak és más körülfekvő helyeknek polgárai elhátározták, hogy Ál-Diogenesznek meghódolnak. Ekkor Drinápolynak 48 napig kellett a kunok ellen védekeznie. A taurokomoni csata véget vetett a mozgalomnak.¹⁾

A dunántúli nomádoknál is sokkal veszélyesebbek voltak a normanok. Guiszkard Róbert 1081-ben kikötött Albániában, leverte Alexiosz császárt az Arszen folyó mellett és elfoglalta Durazzot. Fia, Boemund egész Epirosz meghódítása után elfoglalta Kasztoriát, Moglenát, Szkopjét és az összes makedón városokat egészen a Vardarig. De a bennszülöttek, ámbár el voltak keseredve, még sem csatlakoztak az „eretnek“ betolakodókhoz, és mikor Róbert 1085-ben meghalt, az összes foglalások ismét elvesztek.

¹⁾ Rački, Borba južnih Slovena, Rad 30, 31, 77 és 196—217.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Bulgária belső viszonyai a XI. és XII. században.

Az ochridai nemzeti templom elgörögösítése. A bogomilok elterjedése Görögországban, Boszniában, Olasz- és Franciaországban. A félsziget ethnographiai áttekintése.

Ochrida a XII. századtól fogva a makedón szláv tartományokban a hellénség védbástyája volt. Már a dibrai János utódja egy görög volt és ez idő óta a bolgárok ki voltak zárva az érsekségből. Az érsekeket a császár nevezte ki.¹⁾ A legkiválóbb közöttük az ismeretes író *Theophylaktosz*, az euboeai Euriposzról (körülbelül 1085—1107); az ő legendái és levelei némi világot vetnek az akkori bolgár életre. Ochrida a czárság bukása után is pompás épületei²⁾ és eleven kereskedelme folytán a legkiválóbb város maradt, a mint ezt az arab földleirő Edriszi (1153) is bizonyítja.

A byzanci uralom 168 éve alatt a bogomilok tana rendkívül föllendült.³⁾ Memsokára a görögök is elfogad-

¹⁾ A bolgár érsekek és patriarkák (Golubinski 33. s köv. l.): József 870, György 878, Leontij, Dimitrij, Szerbij, Georgij, Dömjén (Péter idejében), German vagy Gabriel Vodenben és Preszpában (Sámuel alatt), Fülöp (az első Ochridában), Dávid 1015—1018 körül, János 1019, Leo († 1055 kör.), Theodul, Lampenosz János († 1078 kör.), János *äowos*, Theophylaktosz (1085—1107 kör.), Mung Leo (zsídó), Maxim Mihály (eunuch), Eusztathiosz (1134 kör.), Komnenosz János (I. Alexiosz unokaöccse 1143—1156 kör.), I. Konstantin (letétetett 1166), egy névtelen 1183, Kamaterosz János. V. ö. Zachariae 16—24.

²⁾ A felső Zsófia templomot Leo érsek építteté, az alsót Theodul. Az egyik közülök még most is áll, mint mecset.

³⁾ L. Račkinak sokszor említett művét a bogomilokról, továbbá Schmiedt: „Histoire et doctrine de la secte des Cathares

ták, kik a középkorban a szórszálhasogató hittudományi vitatkozásokban különös kedvüket lelték. Az egész vidék Philippopolisz körül a XI. században telve volt örményekkel, bogomilokkal és panlicianusokkal. Alexiosz császár tűzzelvassal üldözte a bogomilokat; ezek fejét Baszilioszt, ki 12 „apostolával” együtt elfogatott, a konstantinápolyi lovardában elégettette (1111). Ezen üldözések következményeit fennebb lefestettük. 1144-ben Konstantinápolyban két püspököt a bogomilismus miatt letettek és egy, a nép által nagyon tisztelt szerzetest, Niphont bebörtönöztek; néhány évvel előbb egy zsinat elítélte Konstantin Chryszomalasz szerzetest, ki a bogomilismust oda fejleszté, hogy azt tanította: az embernek két lelke van, egy jó és egy gonosz, és senkisé is lehet addig jó keresztény, a míg a gonosz lelket magából ki nem űzte.

A Balkán-félszigetből a bogomilok tana valószínűleg a byzanci Alsó-Itálián át jött nyugatra. De az itáliai földön csupán csak Lombardiában tudta magát fentartani, hol a városokban és a hozzászító nemesség óltalma alatt a pápák üldöztetései elől biztosítva volt. 1017-ben tűnnek fel az első „manichaeusok” Franciaországban; Toulouse lett főhelyük. Kölnben 1146-ban merülnek fel; nem sokára Strassburgban s a többi rajnai városban is találjuk őket.

Nyugaton nem hívták többé őket bogomiloknak vagy babunoknak, hanem számos más nevet viselnek, u. m. *manichaeusok*, *poblikánusok* (a paulicianusból), Olaszországban *patarenok* (Milanó elővárosától, Patariától), Német- és Olaszországban *katharok* (az eredet homályos; innen a német „ketzer” és a cseh „kacíř”), Franciaországban *albigensek* (Alby városa után), *texerantok*, *tisserandok* (mivel szemlélődő életmódjuk a takácsok közt sok követőre lelt). Ők magukat azonban nem nevezték másképpen, mint *christiani*, *boni christiani*, *bons hommes*. Hogy hitük Bulgáriából származott, sem maguk, sem ellenségeik nem felejtik el; innen neveik: *Bulgarorum haeresis*, *Bulgari*, *Bugri*, a miből a francia csúfszó: *bougre* eredt.

A XIII. század kezdetén egész Déleurlópa a Pyre-naeusoktól és az Oczeántól a Boszporuszig és Olympuszig ou Albigeois” Páris 1849; és „Über die griech. Bogomilen”: Euthymiosz Zygadenosz, kiad. Gieseler, Göttinga 1842.

a bogomil telepeknek csaknem szakadatlan láncolata által volt körülfontva. Milliók vallották nyíltan vagy titokban a bolgár pópa tanát. A lombardiai síkon és Dél-franciaországban lakó hívők élénk közlekedést folytattak a byzanci birodalomban, Bulgáriában és Boszniában levő hitsorsosaikkal. Jóval előbb, mint Konstantinápolyt a latin „keresztesek“ elfoglalták és a törökök bevették, egy élénk, jóllehet titkos eszmecsere folyt kelet és nyugat között.

Eredetileg a bogomilok az Istent és a sátánt egykorúaknak hitték. De ezen abszolút dualismus ellen már a X. században kikelt egy mérsékelt párt, mely a sátánt nem a világ kezdetétől fogva létező lénynek, hanem bukkott angyalnak tartotta. A régi kétistenséghez szilárdan ragaszkodott a dragovicsoknak (Makedóniában) egyháza; a mérsékelt egyistenséget, a sátán világi eredetét a bolgár egyház képviselte. Ez a szakadás nyugatra is átszállott. Niketasz, püspöke a konstantinápolyi hitközségnek, mely a dragovicsokkal egy nézetten volt, részt vett a szakadárak zsinatján St. Felix de Caramanban Toulouse mellett, mely az abszolút dualismust igaz hitté nyilvánította. De ezen határozatnak nem voltak tartósabb következményei. A XIII. században nyugaton csak Toulouseban és a Gardató melletti Albanében voltak egyházak, hol a sátán örök lételéről szóló tan készséges követőkre talált.

A Balkán-félszigeten Makedónia volt a bogomilismus súlypontja. Melnikben Prilep mellett, a Babuna¹⁾ hegy-ségben, hol egy falút még most is Bogomilinek hívnak, és Moglenában, hol Mánuel császár alatt Szt. Ilarion, mint püspök a bogomilokkal kemény harcokat vívott, voltak bogomil hitközségek. Korán kezdett tanuk Szerbiában is elterjedni, ott azonban (1160—1185 kör.)²⁾ az

¹⁾ Már a XIII. században Babuna J., Šafařík Pam. 25. „A monda szerint ez a hegy az ó-korban a babunok- vagy bogomiloknak menedékhelye volt.“ Grigorovič, Reise 139.

²⁾ III. István Uros szerb király elküldte egyszer fiát, a későbbi Dusan czárt egy hadsereggel az „istentagadó és pogány“ babunok ellen, kiket sok vérontással legyőzött és aztán atyjához Szerbiába visszatért. Régi feljegyzés 1329-ből Grigorovič utazásaiban 20. E szakadárak alighanem Makedóniában laktak, melynek északi részét a szerbek akkor már elfoglalták.

erélyes Nemanja István nagy zsupán örökre kiirtotta. Az üldözött bogomilok Szerbiából Zachlumiába (Herczegovina) menekültek István fivéréhez, Miroszláv fejedelemhez, ki őket a fivére iránti gyűlöletből szívesen fogadta. Zachlumiából átmentek bogomil hittérítők Boszniába, hol tanuk a nemesség és a bán óltalma alatt hasonló erőt fejtett ki, mint az albigeni Délfranciaországban. A XIII. században az új hit áterjedt a Száván s Szyrmiumban és Szlavoniában nagy mérveket öltött. Szórványosan Csehországban is felbukkant, a hova vagy délről vagy a Rajna melléki tartományokból ültették át.¹⁾

A nyugati bogomiloknak román népnyelven volt egy fordításuk a szentírásból, mely nem a vulgata, hanem görög szöveg után készült. A bolgár bogomilok által elismert kevés könyvhöz görög hittársak elfogadták még a zsoltárkönyvet és a próféták könyveit; nyugaton az albánói egyház hozzáfűzte még Jób és Szirach könyveit, valamint Salamon iratait is.

Eltekintve egyes különcködőktől, a bogomiloknál mindinkább azon törekvés volt látható, hogy a kereszténységhez közeledjenek, melytől az ő tanuk lényegében meglehetősen távol állt, hogy így annál könnyebben nyerjenek híveket a keresztények között. Így tanította az olasz Lugio János Krisztusnak igazi megtestesülését és az egész ó-testamentomot elfogadta; mások még a szabad akaratot is felvették.

Eképpen alakult Bulgáriában a vallásos élet a XI. és XII. században. Nem kevésbé fontos az is, hogy megtanuljuk ismerni az ethnographiai állapotokat is. Az ottani népkeverék akkor már éppen oly tarka volt mint most.

A szláv elem leginkább volt elterjedve. A most leltűnt szláv gyarmatokról Hellaszban és Thesszáliában már fennebb megemlékeztünk. Albániában és Epiroszban a völgyeket és síkokat már régi idő óta szerb és bolgár törzsek lakták, míg a magaslatokon albánok és wlachok,

¹⁾ Palaczky: Ueber die Beziehungen und das Verhältniss der Waldenser zu den ehemaligen Sekten in Böhmen Prag 1869. Brandl a Čas. Matice moravské-ben I. 2. Azonban IV Inczének (1244) ott említett okirata inkább Boszniára, mint Cs horshágra vonatkozik.

a tengerparti városokban (Durazzo, Naupaktosz) görögök tanyáztak. A délepirota Vojnicsokat már a VII. században említették. A X. században az egész ország Duraztotól Janináig a tengerparttal együtt a bolgár birodalomnak részét képezte. Albánia hegyein 1018-ban a bolgár függetlenség utolsó bajnokai vérzettek el. Delján lázadása alkalmával keltek fel a Durazzo környéki szlávok és a nikápolyi tartománynak (Aetolia és Akarnánia) lakói a bolgárokhoz „honfitársaikhoz“ csatlakoztak. Még az Anjouk alatt (1250—1350) is találunk szlávokat a tenger melléki síkon és a Drim mellett. A szlávság tetemesen gyarapodott Albániában és Epiroszban, mikor Dusan szerb czár ez országokat meghódította.¹⁾

A szerb-bolgárhatárt ezen időszakban nem lehet meghatározni. Bizonyos az, hogy a bolgár elem a Dunánál határos volt az oroszszal. Az orosz uglicsok és tivercsok lakóhelyei a IX. és X. században (Nestor után) egészen a Dunáig nyúltak, melynek torkolatainál akkoriban orosz városok léteztek. A szlávok itt mégis a pecsenegeknek és kunoknak kényszerültek helyet adni. A nomádok elvonulása után ekkor Moldvában többé nem láthatók szlávok, hanem rumunok, de ezeknél is a kis-orosz maradt fen egy ideig államnyelvnek.²⁾

Az *albánok*, jóllehet a félsziget legrégibb népe, a XI. század előtt sehol sem említetnek. Ők magukat *skjipetároknak* hívják, mit egyesek „hegylakóknak“ magyaráznak, országukat pedig *Skjiperiának*. A szlávok *arbanászoknak*, a görögök *Αρβανίται*-nak, a nyugatiak *albanenseknek* nevezték őket. Ez a név is hazai, talán egy régi nemzetségnév. A toszk szójárásban arberi vagy arberési albánust jelent és Arberiának a Valona és Argyrokasztro közti hegyes földet nevezik; Arbenia alatt a geg nyelvjárásban egész Albániát értik, a felvidékek tájnyelvében főképpen a durazzo-i tengerpart síkját. A szláv, frank és görög nevet

¹⁾ L. Makusev varsói tanár új forrástanulmányokra alapított érdekes munkáját.

²⁾ Mint furcsa dolgot felemlítem, hogy egy ó-bolgár nép-jegyzék körülbelül a XIII. századból) a bolgárt bivalyhoz, a szerbet pedig farkashoz hasonlítja; az albánok ábrázata hód-, a wlachoké macskaábrázathoz volt hasonlítva. Az eredeti Šafariknál II. 733.

nyilvánvalólag a gegi (északalbániai) nyelvjárásból vették át.¹⁾

Az első feljegyzést az albánokról 1079-ből birjuk. Ekkor lázadt fel a görög vezér Durazzoban kormánya ellen. Csapatai közt voltak a normannokon, görögökön és bolgárokon kívül *'Aqbarīrai'*²⁾ is. Ez időtől fogva róluk a görög, latin és szláv forrásokban van említés téve. Hozzáférhetetlen hegyeken, mint félvad pásztorok éltek bennszülött vezéröknek kormányzása alatt. A XIV. századbeli ó-szerb emlékek albán falvakat emlitenek Sarnál és a két Drim összefolyásánál, hol azok a decsanii és prizri kolostorok alattvalói voltak. Két, Arbanaszinak nevezett és bizonyosan az albánok által lakott helység keletkezett akkortájt a makedóniai szlávok között,³⁾ egyik Zsegligovo vidékén, másik Prilepnél. Az albánok még Szerbiában is barangoltak nyájaikkal.⁴⁾

Albánia hegylakói a rablóhadjáratokat és guerilla harcokat a legősibb idők óta kedvelve, jobbára az alföldre szállottak le és leigázták az ottani szlávokat. Albán főnökök léptek a szláv bolgárok helyébe. Nemsokára szabálylá lett Albániában, hogy csak „szerb és szláv“ lehet rabszolga. A hódítók nem csak törvényeket, szokásokat és rendezett életmódot vettek át a meghódított néptől, hanem kifejezéseket is az új fogalmak⁵⁾ számára. A XIV. században az albánokat egy nevezetes mozgalom ragadta magával, a mikor is előzönlöttek az elpusztult Hellaszt. A törökök az albánokat vitéz harcz után igázták le; mint rokon érzelmű nép azoknak derék gyámolává lettek. Emberemlékezet óta, legalább névleg, mindig alá voltak vetve a görög-, bolgár-, olasz-, szerb- és töröknek, de minden harci képességük mellett sem

¹⁾ Toszk: Arberija, geg.: Arbenija. — A népnevekről v. ö. Hahn: Alb. Stud. I. 230, Drin und Vardar 13.

²⁾ Komnena Anna, ed. Bonn. I. 17—22, Hahn I. 312.)

³⁾ Miklosich: Mon. serb. 144. Glasnik 13. 870.

⁴⁾ István Vladiszláv király (1234—1241) a vraninai kolostornak (a Szkodra-tó egyik szigetén) azon jogot adta, hogy egy albán pásztornak sem szabad az ő birtokain kitelelni. Mon. serb. 27.

⁵⁾ Makusev 45. Miklosich, Alb. Stud. I. Die slav. Elemente im Albanischen. Bécs 1870.

tettek soha kísérletet egy önálló albán birodalom alapítására, még az ő nemzeti hősük Szkanderbég is szláv származású volt. Hitőkben szakadatlanul a katolicismus és orthodox hit között inogtak, és maga az izlam felvétele sem okozott nekik semmi nehézséget.

Az egész félszigeten az albánok, görögök, bolgárok és szerbek között szétszórva laktak a *rumunok*, kiket szlávul és görögül *wlachoknak* hívtak (Vlaszi, *Βλάχοι*). Az újabb időben nálok, különösen Szerbiában a *czinczár* kifejezés jött szokásba, melynek bizonyos gúnyszerű mellékíze van (czncar rum. szűnyog). Rendkívüli vállalkozási szellem, saját nemzetiségöknek elhanyagolása és ezen kívül az anyanyelvhez való hí ragaszkodás fővonások a *wlachoknak* jellemében. A középkorban sokkal számosabban voltak, mint jelenleg. Jóllehet ők a félsziget legrégebb lakói közé tartoznak, előbb, mint 976 körül, még sincs említés téve rólok a Kasztoria és Preszpa közti vidéken.¹⁾ II. Baszilioz császár aranybullája a *wlachokat* egész Bolgárországban, nemkülönben Bdyn és Belgrádtól Janináig az ochridai érseknek rendeli alá.²⁾

Thesszáliában a XII—XV. századokban egyszerűen *Nagy-Wlachiának* (*Μεγάλη Βλαχία*) neveztetett, a *wlachok* képezték a népek zömét. A tudelai Benjámín († 1173) zsidó utazó azt mondja, hogy ők akkor még pogányok voltak és gyorslábuak, mint a kecskék, hegyeikből rabló kalandokra szoktak járni; senki sem tudta őket meghódítani. *Kis-Wlachia* azon időben Aetoliában, *Fehér-Wlachia* Moesiában, *Fekete-Wlachia* (*Μαυροβλαχία*) pedig Moldvában volt. Az epiroszi despotaságot a szerbek *Wlachiotországnak* hívták.³⁾ Sok *wlach* lakott a Rhodopén,⁴⁾ a hol is a Pernaron és Nevrokopban még mai nap is találhatók. Dobrudzsában és Anchialosz mellett *wlachok* 1095- és 1164-ben említetnek, Bizye mellett Thrákiában 1284-ben;

¹⁾ Kedrenos II. 435.

²⁾ Καὶ λαμβάνειν τὸ κανονικὸν αὐτῶν πάντων, καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων καὶ τῶν περὶ τὸν Βαρδάρειον Τοῦρκων, ὅσοι ἐντὸς Βουλγαρικῶν, ὅρων εἰσὶ. Golubinski 263.

³⁾ Dániel, kiadta Daničić, 114, 354. Egyik 1348 körüli okiratban Wlachiot Dragja egy személy (Glasnik 15, 292).

⁴⁾ Kantakuzenosz I. fej. 30. ed. Bonn. I. 143: ἵνα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ Λακικοῦ γένους νομάδα Σερμπάνων (Sarban). Byz. tudósítások Roeslernél a Rom. Stud. 100. Hopf 165.

a byzancziak a pontuszi wlachokról egész határozottan állítják, hogy ők az itáliai (római) gyarmatosok utódai. Jelenleg már a Haemuson rumunok nem léteznek.

Igen sokszor említik a wlachokat Szerbiában.¹⁾ Már Nemanja István 150-et ajándékozott közülök a chilandari kolostornak. Függő wlachokról Sztudenicza-kolostor tipikonja tesz említést (1200 kör.). A Zsicsa-kolostorok alapítási oklevelei számos wlach falvat sorolnak fel az Ibar mellett (1222—1228 kör.), a decsaniaké a Bysztricza mellett (1330), a prizrei arkangyal kolostoré (1348 kör.) és Dusánnak Chilandar számára adott aranybullája (1348). Ezen telepek legnagyobbbrészt Sar-Planinában feküdtek a hegyek közt, a Fehér-Drimtől nyugatra, az Ibar és Szerb-Morava mentén, mely vidéken egyik hegység még mai nap is *Sztari-Wlach* nevet visel. A Morava mellett egy Ponisa nevű wlach falú feküdt. Makedóniában wlachokat Milutin szerb király alatt (1281—1320) Szkopje mellett, Konstantin bolgár czár alatt (1258—1277) Prilep mellett említenek.

Semmi kétség sincs az iránt, hogy a wlachok alatt, kik inkább szláv nevű falvakban laktak (Szusicsáni, Dobrodoljani, Goraceveczi stb.), akkoriban gyakran szláv pásztorokat is értettek, hanem ezek nagyobbbrészt igazi rumunok voltak, a mint ezt már tulajdonneveik is mutatták, pl. a prizreni okiratban az *ul*-ra végződők (Vladul, Dragul, Rajul, Sztanul, Negul) vagy a zsicsai feliratban: Sarban, Bun (bonus), Bukor (alb. és rum. bukúr = csinos) s. u. t.

Boszniában a XIV. és XV. század okirataiban tömegesen vettek fel szerbek és wlachok gyanánt (Sclavi aut Vulahi) parasztokat, pásztorokat és kereskedőket, ellentétben a raguzaikkal. Isztriában még most is van négy falú, melyeknek lakói egymás között rumun nyelven szomszédaikkal pedig horvát nyelven beszélnek.²⁾

A középkori wlachok életmódjára vonatkozólag nem hiányzanak feljegyzések. Tulnyomólag nomád nép vol-

¹⁾ L. Daničić ó-szerb lexiconjában wlach szó alatt.

²⁾ L. Miklosich, Die Istrischen Rumunen a „Die slav. Elemente im Rumunischen“ cz. művében. Bécs 1861. A horv. partvidéken egy szavahiheő férfi arról győzött meg engem, hogy Veglia (Krk) szigetén a rumun még a jelen században is ismeretes volt, a mi megérdemli a behatóbb vizsgálatot.

tak, egyszerű, de a mellett erőszakos jelemmel. Mint most, úgy azon időben is nyáron a magas alpesi legelőkön legeltették lovaikat, juhaikat és kecskéiket, ősszel pedig visszatértek téli szállásaikra (zimiste, zimovista), a mikor is földesuraiknak az áttelelésért minden 100 marha után kettőt fizettek (travnina). Hogy ezen téli vendégek a birtokosnak gyakran igen kellemetlenek voltak, könnyen elképzelhető. Dusán czár törvényeinek két határozata (1349) az albán és wlach pásztorok által történt határsértésekre vonatkozik.¹⁾ A raguzaiak sohasem engedték meg a wlachoknak, hogy az ő területökön teleljenek (presztat és zimistech), és midőn ők egyszer a boszniai királynak Tordkovitj Tordko kérésére e törvénytől eltértek, a „Vlasi Kujavićik“ nem csak nagy kárt okoztak nekik, sőt egyet emberei közül agyon is ütöttek.²⁾ A hegyek közt lévő wlach falvakat *katunoknak* hívták; ezekben gyakran 35-nél is több család lakott. Fejeiket Szerbiában éppen úgy, mint a Kárpátokban *knez vagy premikjur*-nak hívták. Jóllehet a wlachok kóborgó nép voltak, mégis legnagyobb részét a kolostorok és a nemesség alattvalói valának, mindazonáltal, ha szabadabb életet is folytattak, mint a többi falvak lakói, még sem volt szabad szerb rabszolgának wlach nőt nőül venni. Idegen marhák legeltetéséért vagy a nyáj egy részét (beleg) kapták, vagy havi fizetést (mesecsina) húztak. Mint kereskedő nép karaván kereskedést űztek Ragusa és Cattaró felé különösen sóval. Még a byzanczi hadiszolgálatokban is rájuk lehet akadni. A wlach félsziget nyelve még mai napig is csak kevésbé ismeretes, jóllehet tanulmányozása különösen szótári vonatkozásban fontos eredményekhez vezethetne.³⁾ Wlach irodalom nem létezik; írói nyelv gyanánt náluk most a görög szolgál.

A *wlach* név, mely eredetileg római származású

¹⁾ Dusán törvénykönyve 66, 71. §§.

²⁾ Pučić M. Споменици српски (Serb. Denkmäler) 1395–1423. Belgrád 1858, 82.

³⁾ Konstantin Rosa György 1809-ben a moszkopolitáni, graboveni, gramosztzeni, gopisztzeni, mezoviti vagy eporiti, malavisztzeni és hegyi vagy wlach szójárást különbözteti meg (Kapitar Kl. Schriften I. 182). Ide sorolandó még a mogleni nyelvjárás, mely igen közel állhatott a dakorumunhoz. (Hahn, Drin u. Wardar 261).

embert jelentett, értelmét gyakran változtatta. Boszniában imitt-amott a raguzaiakat is *wlachoknak* nevezték. A XII. század végén az elnevezést helytelenül átvitték a moesiai szlávokra. Choniatész Niketasz, Anszbert, Villeharduin, Clary és más kortársak Aszen és Péter csárokat s népiüket, nemkülönben nyelvöket is mindig *wlachnak* nevezik; először Akropolitánál tűnt el az összetévesztés. Erre okúl a Pontusz vidéken akkor még létező igazi rumun falvak szolgálhattak. Most a *wlach* a Duna menti Bulgáriában és Szerbiában dákö-rumunt, Thrákiában és Makedóniában makedo-rumunt, Horvátországban görög nem egyesült keresztényt, Boszniában keresztény-szlávot, Dalmáciában szárazföldi parasztot (morlakok), a szlovéneknél és Csehországban olaszt jelent. Uj-görögösen *βλάχος*-nak ellentétben a pásztorral (csoban), a parasztot hívják.

Sokkal homályosabb a rumunok származása Dákiában. Hogy tartózkodásuk szakadatlanúl jelenlegi lakóhelyükön lett volna, azt, mivel minden tényleges bizonyítékot nélkülöz, legújában igen kétségbe vonták; de a kűzdelem, mely ezen ethnographiailag fontos kérdés miatt folyik, még ma sincs teljesen befejezve. A bolgár és orosz szlávok, azután a nomád magyarok, pecsenegek és kunok képezték a Moldva és Oláhország népességét a középkor első felében. Hogy ekkor a Kárpátok verőfényes magaslatain ki lakott, az talány; alighanem rumun pásztorok népesíték be azokat, kik a Félzigetről korábban ide költözhettek át. Erdély völgyeinek népessége, mint az helynevekből kitűnik, szláv volt. A kunok elköltözése után a síkok a Dunától északra puszták és sivárok voltak. Most jöttek le a hegyekről a pásztorok és a szlávok maradékai közt telepedtek le. Mialatt ők a szlávokkal egybeolvadtak, azoktól százakra menő szót vettek át nem csak a közönséges, de különösen a kereszténység fogalmaira is. A rumunok keresztény terminológiája kétségtelen bizonyíték arra, hogy ők Krisztus tanait a szlávoktól vették át.¹⁾ Az előző századig náluk a hiva-

¹⁾ „Alkalmilag csak említeni akarom, hogy a rumunok keresztény terminológiája, valamint a szláv templomí könyveknek meglehetősen késő ideig folytatott használata a szlávok közreműködésére enged a rumun népnek valóban meglehetősen késő áttérítésében következtetni.“ Miklosich, Altslov. Formenlehre (1874) XXV.

talos és egyházi nyelv a szláv volt. Erdélyben a „blaczokat“ először 1222-ben említették; sajnós! a szászok bevándorlása előtt ezen erdős és elpusztult ország felől igen keveset tudunk. Oláhországban a XIII. században találunk rumun törzseket magyar főnhatóság alatt (*Ὀγγροβλαχία*); még csak a XIV. században keletkezett ott állam.

A görögöket a városokban gyakran telepítették a szlávok közé, hogy utóbbiakat féken tartsák; így pl. Melnikben. Sok kis-ázsiai görög menekült a törökök elől egészen Szerbiáig, hol Milutin király alatt (1281—1320) Bregalniczában találkozunk velök.¹⁾

Az örmények annak idejében oly befolyással bírtak a byzanczi birodalomban, hogy néhányan földieik közül magát a császári trónt is elnyerték. Egy nagyobb városban sem hiányoztak. Falvakban laktak Philippopolisz mellett, Moglenában, Makedóniában és a Psina folyónál.²⁾ Az örmények a bogomilismusnak tulajdonképpen szellemi megalapítói.

A császárok még török törzseket is telepítettek le a bolgárok között. A vardariotákat Thesszalónika és Voden közé Theophil császár (829—842) telepítette le. Ezeknek saját püspökük volt (*ὁ Βαρδαριωτῶν ἡτοῖ τοῦρκων*), ki az ochridai egyháznak volt alárendelve. A poljanai püspök (Dorián) a vardariotákat még a XVI. században fölvette czimébe.³⁾ Most már hírüket vesztették, csupán a Vardar nevet mondják tőlök származottnak. Másféle törökök laktak a XI. században Ochridánál. A pecsenegek, kik ugyan-ezen időben Nisnél, Szofiánál, Moglenában, az Ovcse poljen és a Duna mellett voltak letelepedve, nemsokára kihaltak; csupán csak néhány helynévben maradt fen emléke e zsványfajzatnak.⁴⁾ Jelentősebb volt a kunok befolyása, kikre még vissza fogunk térni.⁵⁾

¹⁾ Miklosich, Mon. serb. 59. Glasnik 24, 246.

²⁾ Glasnik 24, 245. Egy Armenicza nevű falu a Rylnél (Šafařík, Pam. 2. kiad. 106), Armenochor Bitol mellett (Glasnik 11, 136; még most is fennáll). „Bale Jeksa Armenin“, családostúl Sztrumiczában a XIV. században (Mon. serb. 64).

³⁾ Tafel, De Bardario et de gente Bardariotarum, Mus. Rhen. V.

⁴⁾ Pecsenege falú a Dunánál Dobrudzsában; Pecsenevca a Bolgár-Moravánál Leszkovacz mellett; Pecsenszko Brdo a Szofiából Berkoviczába vezető úton; „Pecseneski put“ (pecseneg út) Pologban a XIV. sz. (Glasnik XIII. 375).

⁵⁾ XXV. fej.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A birodalom visszaállítása I. Aszen és Péter testvérek által.

A byzanci birodalom állapota a XII. század végén. Péter és Aszén fivérek lázadása 1186-ban. Az új bolgár birodalom Moesiában. Kaloján csár (1197—1207). Független apró fejedelemségek: Ivánko Rhodopében, Sztrez Proszekben. Alkudozások Rómával.

A byzanci birodalom bensőleg eltespedve, évről-évre egy nagy katastropha felé közeledett. Egy év sem múlt el szerencsétlen kimenetelű háborúk és események nélkül. A Duna melléki tartományokban a rabló kunok laktak: a görög szigeteket és az Aegei tengerpart vidékét, a normann és szaraczén corsarok pusztították el; Kis-Ázsiában a szeldsukok hatalma terjedt, kik Nikaeában és Nikomediában ütötték fel székhelyeiket. A byzantziak nem voltak többé képesek hazájokat magok megvédelmezni; a seregben küzdöttek értők normannok, bolgárok, oroszok, georgiaiak, cserkeszek, örmények, arabok, kunok és más idegenek. Senkisem vette észre az örvényt, mely az egész államot romba düléssel fenyegette; inkább törődtek a csodákkal és a pompás czeremoniákkal. A kolostorok és szerzetesek mind számosabbak lettek; az Athoszon valóságos szerzetes köztársaság állott. Egyidejűleg a nép tömegében ellentőrekvés támadt az uralkodó egyház ellen; a bogomilismus a görögöknél és szlávoknál feltarthatatlanul elterjedt. A komnenoszok azonfelül a roskadozó birodalmat még a nyugoti hűbérrendszer behozatalával is gyengítették. Míg a tiszta absolutismus uralma alatt az egyénnek csekély értéke volt, a hűbér-

rendszer alatt bátor és merész férfiak lépnek előtérbe és a személyes nagyravágyás szabad utat nyert. Az egész byzancei monarchia azonkívül olasz kereskedő telepek egész hálózatával el volt borítva; minden nagyobb városban voltak a „latin“ kereskedőknek raktárjaik és templomaik. Az első olasz kalmárok keleten Amalfiból jöttek. Mellettök nemsokára szilárd állást foglaltak el a sokkal hatalmasabb pisaiak, genuiaiak és velenceiek, kiket a császárok fényes kiváltságokkal és biztonsággal tüntettek ki. A „latinok“ főnegyede Konstantinápolyban Pera volt az Arany-Szarvon túl; 1180 körül ott közülők több mint 60,000-en laktak. A legnagyobb befolyást a velenceiek vívták ki. Ők a keresztes hadjárat lelkesedésétől nem hagyták magokat elragadtatni, hanem azon igyekeztek, hogy hassankint a városokban minden hatalmukat megszilárdítsák és csendesen várták az alkalmas pillanatot, mikor az ezen szép országok fölötti uralom az ő kezeikbe kerül.¹⁾

Az erélyes *Komnenosz Mánuel*, ki igen képzett és hősi, de kéjsóvár uralkodó volt, 1180-ban halt meg, egy kiskorú fiút *Alexioszt* hagyva hátra. A császári gyermek gyámsága körül folytatott czivódásában a görög párt kerekedett a latin fölé. Az olaszok gyarmataiban vérfürdő kezdődött, melyet ezek a tengerparti városok kifosztogatása által búsásan visszafizettek. Három év múlva *Alexiosz* kormánytársának *Komnenosz Andronikosznak* keze által el-esett.

Andronikosz uralma rövid tartamú volt. A szerencsétlenség pohara alatta megtelt. III. Béla magyar király megszállotta *Branicsevót*, *Nist* és *Szofiát*. Szövetséges társa, *Nemanja István* szerb nagy zsupán, ki testvéreinek ellenállását megtörvén, az egyes apró fejedelemségeket egyesítette és ez által a szerb hatalom alapját megvetette volt, egyik byzancei tartományt a másik után birodalmához csatolta. II. Vilmos, a délolaszországi normannok királya elfoglalta *Thesszalonikát* és már *Konstantinápoly* ellen készült. A fővárosban iszonyú zavar keletkezett.

Andronikosz kegyetlenül meggyilkoltatott. Helyébe

¹⁾ Hopf 145–160.

1185-ben II. Angelosz Izsák lett a császár, ki uralkodását a Sztrymon melletti Demetriczánál a normannokon nyert fényes győzelemmel kezdte meg; azonban nagyra-vágyó, kapzsi férfiú létére az általános hanyatlásnak meggátlására legkevésbé sem volt hivatva. Az államkincstár üresen állott és a tartományok is már régóta ki voltak zsarolva, tehát hivatalos pénzhamisítással segítettek magukon. Erre még egy véletlen eset jött közbe, mely az elégedetlenséget, mely Bulgáriában már régóta fel-felütötte fejét, kitörésre készítette.

II. Izsák Margittal, III. Béla magyar király leányával lépett házasságra; azonban a menyegzőhöz hiányzott a pénz. Tehát új adót vetettek ki, mely az egész birodalomban legnagyobb szigorúsággal hajtatott be. Legnyomasztóbban szorongatták az Anchialosz környéki és a balkáni lakosokat; a hivatalnokok rablók módjára bántak az ottani bolgárokkal és a wlachokkal. Az elkeseredett nép bosszúban tört ki. Az elégedetlenek élére egy boljár családból származott két testvér állott, *Péter és Aszen János*, kik a régi bolgárczárók utódai voltak és Trnovóban, a régi sismanidák törzsvárosában születtek.¹⁾ Aszen vállalkozó, tetterős, veszélyben rettenthetetlen és sohasem csüggedő jellem volt; jobban hitt szemének, mint fülének. Péter pedig inkább óhajtotta a békét, mint a háborút. Hogy a szakadásra ürügyet találjanak, a testvérek azzal a kéréssel járultak a császári udvarhoz, hogy őket a seregbe felvegyék, és hogy a Balkánon valamiféle birtokot juttassanak nekik. Mindkét kérésükre visszautasító választ nyertek. Aszent ezenfelül János a szevasztokrator egy arczulcsapással illette.²⁾

1) Praevalentibus Grecis Bulgari perdiderunt regiam dignitatem, quinimo compulsi sunt gravi sub iugo Constantinopolitano servire, donec novissime duo fratres, Petrus videlicet et Johannis, de priorum regum prosapia descendentes, terram patrum suorum non tam occupare, quam recuperare coeperunt. A pápa a magyar királyhoz 1204. (Theiner Mon. Slav. mer. I. num. LVII.).

2) Forrás ezen időre 1206-ig a byzanci Niketas Choniates, ki maga vett részt néhány hadjáratban a bolgárok ellen. Megjelent a byzanciaknak bonni kiadásában. Beszédeit és leveleit nem régen Sathas Konstantin tette közzé; Bibliotheca Graeca medii aevi I. köt. Velence 1872, 73—136. A hazai források igen silányok. Az újabb munkák közül különösen figyelmet érdemlő

Hazaérkezvén a testvérek, a népet Trnovóban Demetriosz templomába hívták össze, melyet ők alapítottak. Ott, a mint mondják, azt hirdették egyes felbérelt férfiak és nők prófétai ihletséggel, hogy az Isten akarata, hogy a bolgárok lerázzák a hosszas igát és szabadságukat visszavívják. Sz. Demetriosz állítólag a görögöket és a normannok által elpusztított thesszalonikai templomot elhagyta és a bolgárokhoz jött segítséget hozva. Ezen „csoda“ még egyes késlekedőket is magával sodort. Péter a *bolgárok és a görögök csárjává* koronáztatott meg.¹⁾ Együtt Trnovóban, teljes függetlenségben a konstantinápolyi patriárkától, új érsek, Vazil neveztetett ki.²⁾

A felkelők legelőbb Preszláv ellen vonultak, mint-hogy azonban az ostromlás nagyon hosszadalmasnak látszott, Thrákia ellen fordultak. A császár haddal vonult ellenök, és sikerült is neki a bolgárokat néhány ütközet után egy sűrű köd alkalmával szétverni. A vezérek néhány csapattal együtt a Dunántúlra menekültek a kunokhoz. Izsák azt hitte, hogy ezzel már minden be van fejezve és így nem gondolt sem arra, hogy a várakat megszállja, sem pedig, hogy túszoikat kérjen, hanem megelégedett a gabnakazalok felgyújtásával a földeken és diadalmenettel tért vissza székvárosába (1186.)

Csakhamar ismét megjelent Aszen, többé már nem egyedül, hanem a kunok szövetségében. A Duna és a Balkán között fekvő vidéket gyorsan megszállották. Azután Thrákiába törtek és János, a szevasztokrator ellen nyílt csatatéren szerencsétlenül megütközött. Hanem bár vissza kellett vonulnia a hegyek közé a szerencse nem hagyta el őt. A szevasztokrator ugyanis abba a gyanúba jött, hogy a császári korona után vágyódik és ezért visszahivatott. Utódja Kantakuzenosz János gondtalanul táborozott egy elsánczolatlan táborban, abban a

Makušev V. V. Bulgária a XII. század végén és a XIII. század első felében cz. munkája. (oroszul: Варжавския унив. известия Varsó 1872. 3. sz. 1—60 old.). Kronologiai adatok tekintetében itt és a következőkben Hopf után indulunk.

¹⁾ „Kalopetrus . . . itemque a suis dictus imperator Graeciae.“ Ansbert (Fontes rer. Austriacarum t. V.) p. 54.

²⁾ Az 1204-dik évben ő már 18 évig püspök volt, (Theiner Mon. Slav. 28): quod mea anima desideravit per octavum decimum annum.

hiszemben, hogy Aszen tőle való féltében vonúlt a hegyek közé. Sötét éjjel megtámadták a bolgárok a táborn és a görögöket szétrobbantották. Most a felkelők ellenében a demetrikaigyőzött, a vitéz Vranaszt küldték, hanem ez a derék hadvezér Drinápolyban ellencsászárrá kiáltatta ki magát és ezen kísérletéért fejével lakolt. Miután mind a három görög hadjárat balul ütött ki, a bolgár föld függetlensége a Haemus és a Duna között biztosítva volt.

A szerb fejedelem Nemanja az Aszenidák természetes szövetségese volt a görögök ellenében. Mialatt a szerbek makedóniai és albán várakat romboltak, addig a bolgárok a wlachokkal és kunokkal egyesülve Philippopolisztól a Fekete-tengerig egész Thrákia hosszában harczoltak. 1187. okt. 8-án a császár a kun sereget Jambol környékén éppen abban a pillanatban érte utól, midőn egy hat stádiumnyi hosszú vonalon azon szándékban volt, hogy 12,000 foglyot és számtalan marhát Thrákiából kihurczoljon. Megütköztek és a görögök, bár övék volt a győzelem, mégis Drinápoly felé visszahúzódtak. Nem kevésbbé eredménytelen volt a háború további folyama, bárhová jött a császár, bolgárt nem lehetett látni; de mihelyt elvonúlt, azonnal megjelentek. Ezen guerilla harcz által többet értek el, mint a nyílt ütközetek által. Az 1188-dik évben sikerült a byzanciának a bolgár czárnét elfogni; erre tegyverszűnet kötöttett.

Az 1189-dik évben a keresztesek I. Frigyes császár vezérlete alatt Belgrádból Konstantinápoly felé vonultak. A görögök ellenséges indulatot tanúsítottak irányukban, sőt árulók módjára megtámadták a keresztes hadat az erdőkben és hegyszorosokban, mire a keresztesek mindent, a mi a kegyetlen háború után a városokban és falvakban visszamaradt, kiraboltak. A szerbek és bolgárok a görögökével ellenkező politikát követtek. Nisben I. Frigyes Nemanja által vendégszeretőleg fogadtatott. Péter és Aszen is előzékeny leveleket küldtek. Tetemes segítséget ígértek meg a byzancziak ellen és igyekeztek a császárt Konstantinápoly elfoglalására rábeszélni. Erre az esetre Péter 40,000 bolgárból és kunból álló segédhadat helyezett kilátásba azzal a feltétellel, hogy császári czimének megerősítését és a görög birodalom koronáját

kapja. Mindazonáltal Frigyes többet törődött a szent földdel, mint a keresztény államok felforgatásával.¹⁾

A byzanczi zsoldosok, kik már régen nem kaptak zsoldot, mind jobban elveszték harczikedvüket, miáltal Izsák kénytelennek érezte magát a Balkánban indított újabb hadjárata alkalmával személyesen állani a sereg élére. Ekkor észrevette, hogy a bolgár várak új falakkal és tornyokkal vannak megerősítve. A bolgárok „farkasok és kecskék módjára” szaladgáltak köröskörül a sziklákon s nyílzáport bocsátottak felülről a hadseregére és sziklatömegeket zúdítottak le reájuk. A Berrhoea (talán Eszki Zagora) városa előtt levő hegyszorosokban teljesen tönkre tették az egész byzanczi sereget; alig mentette meg puszta életét a császár maga (1190). Ezen győzelem után a bolgárok erősített városok ellen is merészkedtek indulni: Várnát ostrommal vették be, Anchialoszt kirabolták, Nist feldúlták, Szofiát elfoglalták; Szofiában megszerezték a bolgárok védszentjének ryli szent Jánosnak ereklyéit, melyeket Aszen „czári birodalmának nagyobb tisztelete és megerősítése végett” nagy pompával Trnovába vitetett.²⁾

Szerencsésebb volt Izsák a szerbek ellen. A Morava folyó mellett 1194-ben megverte Nemanját és ezután személyesen tette tiszteletét Béla királynál. Bátor unokatestvérét Konstantint Philippopolisz parancsnokának nevezte ki, hanem ez a derék ifju nemsokára szemevilágának elvesztésével lakolt túlságos nagyravágyásáért.

A bolgárok örültek az Angeloszok tehetetlensége felett, sőt kérték Istent, hogy nekik minél hosszabb életet adjon.

Keleti Thrákiában Arkadiopolisz mellett újolag legyőzetvén, Izsák egy új nagy hadjáratra készült. A vele szövetséget kötött magyaroknak Bdyn felől kellett becsapniok. Ekkor tulajdon testvére *III. Alexiosz* megbuktatta és megvakíttatta, maga pedig (1195) a hadsereg által császárrá kiáltatott ki. A keleti birodalom szomorú látványt nyújtott, a bitorló gyöngye Szardanapal volt; felesége Eufrozina, ki nálánál férfiasabb volt, uralkodott kegyenceivel. Konstantinápolyban a rendet csak a varágek tartották

¹⁾ Ansbert 22—54. old.

²⁾ Euthymij, Ryli szt. János élete (ó-bolg.) Glasnik XXII. 284.

fen.n A hadsereg széteszlott, a hajórajt pedig Stryphnosz tegernagy „aranynyá és ezüstté változtatta“.

III. Alexiosz békét óhajtott a bolgárokkal, hanem Aszen hallatlan feltételeket szabott és erélyesen tovább folytatta a háborút. A bolgár és kun csapatok Szereszig hatoltak, hol egy görög hadat tönkre tettek.

Ekkor Aszen győzelmes pályája közepette hirtelen erőszakosan kitöröltetett az élők sorából. Bizalmasai között volt egy *Ivánko* nevű boljár, óriási testalkatú és szenvedélyes, bár ravaszúl számító nagyravagyó ember. A czárnak a füleibe jött, hogy Ivánko titkos viszonyt folytat a czárnénak Helena nevű nővérével. Ivánkot éjjel Aszenhez hívták, de az idejekorán figyelmeztetve, mielőtt megjelent, összebeszélt barátaival és rokonaival. Ha a czár barátságosan viselkedik irányában, bocsánatot akart kérni; ha ellenben keményen megtámadja, akkor Ivánko kardot ránt, a mit ruhája alá rejtett. Midőn Ivánko belépett Aszen féktelen ingerültségében kard után kiáltott; ekkor nem késett Ivánko sem, gyorsan kardot rántott és leszúrta a czárt. Így esett el *I. Aszen János* a bolgár birodalom visszaállítója kilencz évi¹⁾ dicsőséges uralkodás után trnovói palotájában 1196-ban.

Hogy Ivánko ezen tette előtt a czári koronára egyáltalában ne vágyott volna, az minden valószínűséget kizár; mert hiszen Aszennek vaskeze sokkal inkább kényelmetlen volt a döllyfös boljárokra nézve, mintsem hogy az ő eltávolítására gondoltak volna szívesen. Trnovot még ugyanazon éjjel megszállották Ivánko párthívei; azonban a czár meggyilkoltatásának híre még napkelte előtt elterjedt az egész országban. Péter az ő fejedelemségéből²⁾ Preszláv és Ovecs (Provaton) környékéről elvonult és Trnovót bekerítette. Ivánko a byzanciáknál keresett segítséget, kik tényleg küldtek is segélyhadat, azonban a mint ez a balkán szorosokba jött, félelemtől megszállva, zugolódni kezdett és széteszlott. Ivánko titokban elhagyta a várost és Trnovo megadta magát Péternek.

¹⁾ Ἐννέα γοῖν ἐναντιοὺς διαρῖσας. Akropolita cap. XII. p. 23. ed. Bonn.

²⁾ Akropolita cap. XII.

Péter fiatal testvérével Kalojánnal¹⁾ közösen vette át a kormányt. Azonban az ő békeszeretete nem volt inyére a bolgároknak. Rövid idő múlva ő is megöletett szintén egy alattvalója által (1197).

Őt követte testvére Kaloján (1197—1207) a görögök engesztelhetetlen ellensége; jellemére nézve Aszenhez hasonlított, de megközelíthetetlenül fortélyosabb és kegyetlenebb volt. Mint tapasztalt hadvezér és államférfiú a vallási érdekeknek föléje helyezte a politikai sikert. A bogomiloknak, a mint jól tudjuk, békét hagyott és a pápával is barátságos viszonyt iparkodott létesíteni. Mint ifjú az 1188-dik évi fegyverszünet alkalmával túsúl került a byzanciakhoz. A császár őt kinevezte főlovászmesterének, azonban Kaloján megszökött, miután megsokalta volt a byzanci gőgöt.²⁾ Mint czár évről-évre nagy sereggel beütött Thrákiába és Makedóniába. Legféktelenebbül garázdálkodtak a kunok, kikkel Kaloján szoros barátságban élt, sőt még a felesége is kun nő volt. Ezen rettenetes csordák rablókalandjai egész Konstantinápoly faláig terjedtek. Gazdag zsákmányt hurezoltak ki a thrákiai és a makedóniai városokból, ezek között a szenteknek számos ereklyéit is, melyek mint a birodalom megbecsülhetetlen palladiumai nagy pompával rendesen Trnovóba vitettek, hol Vaszil érsek a papság és a boljárok élén ünnepélyes menettel fogadta őket.³⁾

Makedóniában ekkor egy új bolgáruralom keletkezett. Bizonyos *Dobromir Sztrez* (Χρυσος Stratius) nevű boljár, Kalojánnak rokona,⁴⁾ hű maradt a byzanciakhoz, kiket Aszen ellen 500 lovassal segített. Mint Sztrumicza várának parancsnoka, mely egy meredek sziklán, mintegy

¹⁾ A bolgár emlékekben és a pápához irt levelekben ő **Kalojannak** (Calojoannes) nevezi, máskülönben Joannitiusnak; *Ἰωαννίτης* vagy egyszerűen Joannes.

²⁾ Niketas Stritternél (681.) Robert de Clary 64. fej.

³⁾ Euthymij, Moglenai Ilarion élete (Starine I. 83.). Joasaf, Szt. Philothea élete (Glasnik XXXI. 252.). Potukai szt. Mihály élete. (Hilferding I. 49.).

⁴⁾ Cara bližiku (propinquus) sego. Uzsika (consanguineus) Kalojana cara. Theodosij ed. Daničić 103. (ó-szerb). „Stratius nepos Johanicii“ Henrik császár Makusev 66.). A Dobromir név Nike-tasnál (Sathas Bibl. Graeca I. 90): *παρά τοῦ Δοβρομήρον Χρῆσον τοῦ κατέχοντος τὸν Πόδοσακον καὶ τὴν Στρούμνιζαν*.

felhőkbe burkolva állott, hirtelen elpártolt a császártól és székhelyéül az elhagyatott Proszeket választotta. Ezen hegyi vár valahol a nagy Vardár szorulatban, egy hegygerinczen állott; minden oldalról feneketlen mélység által volt védve, kivéve egy keskeny bejáratot, melyet óriási falak zártak el; mélyen a falak alatt zúgva siet a Vardár. „Mint valami pók vagy skorpió mászta meg a meredek és megközelíthetetlen sziklákat és mint a házukat hordozó csigák és az élve született kagylók bújt el városkájának erődítményei között, melyekbe mintegy sziklapalástba burkolta magát,” mondja róla dagályos iratában byzanci kortársa. Maga Alexiosz császár kerítette körül a bátor kalandor sziklafészékét; azonban az őrség minden támadást művészi képekkel hajított szikladarabokkal visszavert. Alexiosz végre kénytelen volt felső Makedóniát a fellázadt boljárnak átengedni és neki, habár ez már nős volt, unokájának, Kamytzesz protostratornak leányát feleségül adta (1199).

Ivánko, Aszen gyilkosa akkőzben a byzancziakhoz menekűlt, kik őt barátságosan fogadták. Ő Alexiosz nevet és görög szokásokat vett fel és Theodorával, a császári család egyik heczegnőjével jegyeztetett el. A byzanci sereg élén visszaverte Philippopolisz mellett bolgár honfiainak támadásait. Azonban a konstantinápolyi monarchia gyengesége minden vállalkozó szellemre nézve csábítólag hatott. A várakban való bizalmában, melyeket ő Rhodopében építtetett, Ivánko fellázadt és a bolgár csárral szövetekezett. Kamytzesz fővezért, ki ellene voltküldve, csellel elfogta és Kalojánhoz küldte. Mialatt a byzancziak hiában fáradoztak Kricsim és más váraiért, addig Ivánko a szmoleni tartományba betört, sőt az Aegei-tengerig is eljutott. Végre csel által legyőzve, fogságba került 1200-ban.

Kamytzeszt Kaloján fogságából veje Sztrez szabadította ki. Azonban a császár a nem éppen jelentéktelen váltságdíjat nem akarta neki megadni. Kamytzesz, kit ez a körűlmény császári nagybátyja ellen pártütésre kényszerített, Sztrezzel szövetségben Prilep városát megszállotta és Thesszáliába tört. Sztrez azonban békét kötött és az elfoglalt helyeket visszaadta (1201). Emellett ő megtartotta harmadik nejét, ugyanazt a herczegnőt, ki nem régen Ivánkonak volt felesége.

Ugyanekkor a byzancziak kénytelenek voltak Kalojánnal békét kötni, főképpen midőn ez kétségbeesett ellenállás után kiostromolta Várnát. Az összes tartományok, melyeket ő elfoglalt, az ő hatalmában maradtak. Birodalma Belgrádtól az alsó Mariczáig és a Fekete-tengernél egész Agathopoliszig, a Duna torkolatától egész a Sztrymonig és a felső Vardárig terjedt. Belgrád és Branicsevo a bolgárok birtokában voltak; onnét kezdve a szerb-bolgár határ a Morava és Nisava mentében egészen Nisig terjedt, mely utóbbi szintén bolgár volt. Nem különben Szkopje és Velbuzsd is összes püspökségeikkel a bolgár czár birodalmához tartoztak.¹⁾

Kalojánnak nagy oka volt a görögökkel békét kívánni. Ugyanis Román Galiczia fejedelme beütött Moldvaországba és így arra kényszerítette a bolgárok szövetségeseit a kunokat, hogy egy ideig otthon maradjanak. Azonfelül még a bolgár nyugoti határszélét Imre magyar király nyugtalanította, ki Szerbiában Istvánt, Nemanja fiát trónjától megfosztotta, helyébe ennek fivérét Vlkant tette, maga pedig a „rex Serbiae” czimét vette fel. A bolgár fejedelmet Imre bitorlónak nyilvánította, ki az országot jogtalanul birja, melyet III. Béla király Izsák császár feleségének nászhozományúl adott. S jöllehet Kaloján Vlkannak, a magyar hűbéresnek birtokát a kunok által rettenetes módon feldulatta, mégis a magyarok az alsó Morava-vidéken tőle öt püspökséget elvettek.²⁾

Kalojánily körülmények között belátta, hogy uralkodói czimének megerősítésére mily nagy szüksége van. Minthogy ezt Byzancz részéről elérnie nem lehetett, azért a régi czárok módjára, kiknek tettei akkor még friss emlékezetben voltak, a pápához fordúlt. Már fivérei, Aszen és Péter is ugyanazt akarták, azonban ellenségeiknek sokasága miatt Rómába egy követet sem küldhettek, és kísérelteik I. Frigyes császárnál is balúl ütöttek ki.³⁾ Kaloján 1197 óta háromszor kísérlette meg a pápához kül-

¹⁾ Az 1204. évben. Theiner Mon. Slav. I. 29.

²⁾ Makušev 17.

³⁾ „Quamvis fratres mei beatae memoriae iam dudum voluerint mittere sanctitati vestre, non tamen ad vos pervenire propter multos nostros contrarios potuerunt“, írja Kaloján. Theiner Mon. Slav. I. 15.

dötséget meneszteni, de a magyarok és a byzancziak ellenséges érzülete miatt mindig sikertelenül. Mindazonáltal ennek híre eljutott III. Inczéhez. 1199-ben Trnovoba egészen váratlanul egy pápai követ, a görög Domonkos jött Brindiziből. Az ellene támadt gyanakodás, mivel ő görög volt, csakhamar helyet engedett a bizalomnak. A pápától Kalojánnak levelet hozott. Incze azt írta, miszerint hallotta, hogy Kaloján nemes római családból származik, és azért felszólította őt, hogy ne késlekedjék a római szentszék iránt való hódolatának tettek által is kifejezést adni. A ravasz bolgár ezen alkalmat örömmel ragadta meg. Örült, hogy Isten őt családjára és hazájára, honét ő származott,¹⁾ emlékezteti és a pápától a római egyházba való felvételével együtt a császári koronát is kérte (1202). A következő évben ő maga küldte Rómába a trnovoi érseket Vaszilt, nemcsak hogy a korona iránti kérelmét megújítsa, hanem hogy még egy patriarkátus felállítását is kérje; reá nézve úgy egyházi, mint állami önállósága elismertetésének kérdése forgott fen. Vaszil nem jutott Rómába; Durazzoban kénytelen volt visszafordulni, mert a görögök őt ott csaknem a tengerbe dobták. Ekközben a casemarinói János áldozár Vaszilnak Trnovoba egy érseki palástot hozott (1203. aug.). Kaloján átlátta azt, hogy a pápát pusztá ígéretekkel nem hitegetheti, hogy kívánságát gyorsabban teljesülve lássa, Jánosnak egy aranybullát adott, melynek értelmében országát örök időkre a pápa fenhatósága alá helyezte. Sürgös elhatározására még egy más körülmény is késztette, mely a dolgok folyását keleten hosszú időre hirtelen más irányba terelte.

¹⁾ „Multas egimus gratias omnipotenti Deo, qui..... respexit humilitatem nostram et reduxit nos ad memoriam sanguinis et patrie nostre, a qua descendimus.“ Theiner Mon. Slav. I. 15. V. ö. „populus terre tue, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse“. U. o. 16. l. Ebből még nem következik, hogy az Aszenidák származásukra nézve rumunok vagy wlachok voltak. Az a pápa volt az, a ki először tesz említést ezen római származásról, és a bolgárok ravaszul céljaik elérésére használták fel ezen szavait. Az kétségtelen, hogy Kalojánt, természetesen a bolgárok és wlachok, t. i. a félszigetbeli wlachok uralkodójának nevezték, mert Oláhországban akkor a kunok uralkodtak,

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A bolgárok harczai a latinokkal.

A frankok Konstantinápolyban. Kaloján uniója. Görög-bolgár szövetség a frankok ellen. Balduin császár sorsa a drinápolyi csatában (1205). Véres harczok Thrákiában és Makedóniában. Kaloján halála Thesszalonika előtt. A bitorló Boril czár (1207—1218). A bogomilok üldöztetése (1211). Szláv és Sztrez makedóniai fejedelmek.

Az 1203. év június 23-án naplementekor megjelent Konstantinápoly előtt a latin keresztesek hajóhada; velenceiek, lombardok, francziák, németek, mintegy 40,000-en jöttek 300 hajóval, hogy a byzanczi birodalmat megdöntsék. A hadak élén, melyeket a ravasz velenceiek Palesztinától, azoknak eredeti céljától ide csaltak volt, a vak Enriko Dandolo doge, a byzancziak engesztelhetetlen ellensége állott. Harmincz év előtt, midőn egy háború alatt mint küldött Konstantinápolyba jött, a kihallgató terembe való lépése alkalmával egy homorú tükör által, mely a napsugarakat erősen visszaverte, kegyetlenül megvakított.¹⁾ Konstantinápoly megvétele nem egy napot vett igénybe. Kilencz hónap mult el a változó harczok közt. A körülzárt városban egyik császárt a másik után változtatták meg és tették le. Három ízben lett kelet nagyszerű és fényes székhelye lángok martalékává s mindig az ostromlók bujtogatására. Végre 1204 április 13-án a falak kiostromoltattak és iszonyú mészárlás és rettenetes pusztítás után a város elfoglaltatott. Flandriai Balduin gróf, ki jámbor és vitéz hős, de gyenge állam-

¹⁾ Hopf 190.

férfiú volt, a Zsófia-templomban fejére tette a császári koronát.

A hódítók azonnal a birodalom szétdarabolásához fogtak s csak egy év kellett hozzá, hogy ezt véghezvigyék. A görögök csak három helyen tartották meg függetlenségüket: Trapezuntban Komnenosz Alexiosz új császárságában, Epiroszban Angelosz Mihály újonnan alapított államában és Nikeában, hol a byzanci menekültek I. Laszkarisz Tódor köré csoportosultak. A birodalom többi része a frankok hatalmában volt; számos szigetet és kikötőt pedig a velenceiek szállottak meg. Bonifaczio, Montferrat nemes örgrófja Thesszalónikában félig önálló királyságot alapított. Hellasznak ó-klasszikus földjén új fejedelemségek keletkeztek: Athén, Achaja, Naxosz stb., hol számos újraépült lovagvárakban lakó francia és olasz nemesség a görög népséget féken tartotta. Azon időben Európában a lovag-intézmény sehol sem fejlődött ki olyan szabadon, mint a keleti latin államokban. Számos nemes gonosztevő és adós özönlött ide, hogy a folytonos görög háborúkban romantikus kalandoréletet folytasson. Kisérőtükbén még latin papok is jöttek és a görögök nagy megbotránykozására, felpánczélozva és lóháton minden hadjáratban résztvettek.

Kaloján helyzetét ezen átalakulás egy csapásra megváltoztatta. Mikor a latinok még Konstantinápolyt ostromolták, megígérte nekik, hogy 100,000 emberrel segítségükre jön, ha őt Bulgária urának elismerik és neki koronát adnak. Azonban ajánlatát visszautasították. Midőn Balduin császár a thrák és makedóniai városokat meglátogatta, Kaloján újból barátságát ajánlotta neki; de a frankoktól azt a büszke választ kapta, hogy neki velők szemben nem szabad úgy fellépnie, mint egy királynak barátaival, hanem mint egy rabszolgának urával szemben; mert ő az országa feletti uralmat, melyet ő a görögöktől ragadott el, egészen jogtalanul bitorolja.¹⁾ Ezen kihívást csakhamar még komolyabb tett követte. Triti Renier flandriai lovag a philippopoliszi hercegséget hűberül kapta. Midőn ő az 1204-dik év novemberében ezen városba vonúlt, az ottani görög népség Kaloján sere-

¹⁾ Clary, Rad jugosl. akad.V. 155. Niketas Stritternél 707. Makušev 31—34.

geitől folytonosan zaklatva, mint megszabadítóját üdvözölte őt. Az összeütközés a bolgárok és frankok közt elháríthatatlan volt.

Akközben III. Incze pápa Leo bibornokot királyi koronával Trnovóba küldte. Leot a Duna melletti Keve várában (Kubin, Pancsovához közel), míg őt a tulsó parton bolgár csapatok örömmel várták, a magyarok elfogták és csak a pápa közbenjárására bocsátották szabadon.¹⁾ Trnovóba érkezve a bibornok 1204 nov. 7-én Vaszil érseket Bulgária primásává szentelte; a preszlavi és velbuzsdi metropoliták palliumot, a bdyini, nisi, branicsevói és szkopjei püspökök pedig mitrát kaptak. A következő napon (nov. 8) a bibornok Kalojánt nagy pompával megkoronázta; a koronán kívül egy uralkodói pálczát és Péter képét viselő zászlót is kapott a pápától, továbbá azon jogot, hogy saját arczképével ellátott pénzeket verethessen. Hálairatában az újonnan koronázott király arra kérte a pápát, hogy a magyarokkal és konstantinápolyi latinokkal keletkezett viszályban legyen közbenjárója, azon esetre nézve pedig, ha ezek vagy amazok ellene valamit kezdenének, minden felelősséget elhárított magától.

Ez azon unió, mely az újabb orthodox írónak alkalmat nyújtott arra, hogy Kalojánt annyi gyalázattal halmozzák el. A magyarok és latinok által fenyegettetve kénytelen volt címének megerősítését és elismertetését ezen az úton keresni. Néhány évvel későbbben hasonló lépésre határozta el magát a szerbek fejedelme, elsőkoronázott (Prvoven-csani) István; hasonlóképpen kellett ezen időben Demetriosz albán fejedelemnek is a római egyházhoz csatlakozni.²⁾ Egyébiránt arra nézve, hogy Kaloján milyen kiszámított ravaszsággal élt a pápával szemben, azt legújabbban Golubinski mutatta ki. Kaloján *császári*, vagy a mi ugyanannyit fejez ki, *czári* koronáért esedezett. Incze *királyi címet* adományozott és királyi koronát (*regium diadema*) küldött neki. Kaloján köszönettel fogadta a koronát, azonban nem szűnt meg magát *czár-nak* (imperator-nak) írni. Hasonlóképpen állt a dolog Vaszilnak

¹⁾ Theiner Mon. Slav. mer. I. 34.

²⁾ Golubinski 264—280. Hopf 224.

méltóságával, kinek számára a pápától a *patriárka-czímet* kérték. Vaszil csak a primás-czímet kapta meg, azt hozván ürügyül, hogy mind a kettő ugyanazt jelenti;¹⁾ a pápához küldött köszönetirat azonban arról szólt, hogy őt Leo bibornok „*in patriarcham*“ szentelte. A Róma és Trnovó közötti levelezésnek a veszélylyel járó utakon kívül még azon körülmény is hátrányára volt, hogy nem voltak tolmácsok, kik a bolgar és latin nyelvben egyaránt jártasak lettek volna; minden okmánynak a görög nyelv segítségül vételével két fordításon kellett átmennie. Az egyházi ügyekre: a ritusra és dogmákra ezen unió semmi befolyást nem gyakorolt. Kaloján a királyi koronának birtokában mindjárt átlátta, hogy a latinok nem legyőzhetetlenek, és ezen időtől fogva kevés figyelembe vette a pápát és saját ígéreteit.²⁾

A latinok elleni háborúra a görögök adtak alkalmat, a mennyiben Kalojánt segítségül hívták. A görög városbelieket és archonokat ugyanis a hódítók mindenütt dőlyfösen gyalázták és bántalmazták, mint olyan embereket, kik velük született gonoszságuknál és megszokott hűtlenségüknél fogva minden eskű daczára szüntelen csak árulásra gondolnak. Midőn tehát a latinok Kis-Ázsiában és a Peloponneszoszon voltak elfoglalva, Thrákiának minden városa Kalojánhoz, az előttük különben gyűlöletes bolgárok uralkodójához követeket küldött azon esetre, ha őket az idegen uralomtól megszabadítja, a császári koronát ajánlottak neki és mint alattvalók hűséget esküdtek.³⁾ A bolgár fejedelem teljes készséggel megígérte, hogy értük, mihelyest módjában lesz, teljes erejével síkra száll. A háború azzal kezdődött, hogy Didymotichon város lakossága legyilkolta a frank őrséget,

¹⁾ Apud nos haec duo nomina primas et patriarcha paene penitus idem sonant, cum patriarchae et primates teneant unam formam, licet eorum nomina sint diversa. Theiner Mon. Slav. I. 25.

²⁾ Kaloján levelezése III. Incze pápával csak latin fordításban maradt fenn; a szláv eredetiek elvesztek. Theiner Mon. Slav. I. 15—39. Migne, Innoc. III. opera (Páris) 1855). Igen alapos és kimerítő ismertetés van Golubinskinél 264—280, persze a keleti egyháztörténelem álláspontjáról. V. ö. Drinov Bolgár egyháztörténelmét 68—80., Makusev id. munk. 18—26.

³⁾ Makušev 35 skv. Villehardouin Emlékiratai, kiadta Wailly (Páris 1872) 211 skv. old 80, 81. fej.

a frankok erre rögtön kitakarodtak Drinápolyból. Egy hónap múlva Balduin császár Drinápoly előtt megjelent, azonban már akkor ennek falain bolgár zászlók lengtek. Míg a frankok az ostromhoz készültek, addig Kaloján bolgárokból és kunokból álló hatalmas mentősereggel útban volt. 1205 április 15-én estefelé volt a döntő ütközet. Kotzász kun fővezér megtámadta a frank tábornok, azonban hirtelen színlelt futásban visszavonult. Egy bátor csapat Blois gróf alatt a kunok után eredt, de törbe került. Az ellenség csakhamar mint méhraj körülözönlötte őket és minden oldalról lándzsa és nyílzápor hullott közéjük. A páncélozott lovasok fegyverzetük súlyánál fogva a szabad mozgásban gátoltatva, egymásután elesetek. Balduin övéinek segítségére sietve, csatabárdjával vitézül védekezett, mígnem a vad tolongásban hirtelen eltűnt. Blois gróf 300 lovaggal és számtalan harczossal elvérzett a csatatéren. Éjjel a frankok Drinápoly előtt örtüzeket gyújtottak és rendetlen futásban a tengerhez siettek. Balduin fivére Henrik, egy vitéz és nemeslelkű ifjú az árván maradt birodalom helytartójává („Bailo“) választott; Dandolo néhány hét múlva meghalt. Így a latin birodalomból, Thrákiában már egy év múlva csak Konstantinápoly Rhaedosztosz és Szelimbria maradt meg; Renier Philippopoliszban teljesen el volt zárva.¹⁾

Balduin császár sorsa sokáig teljesen ismeretlen volt és egészen mai napig sincs teljesen felderítve. A csata után két hónapra a bailo azt írta a pápának, hogy Balduin a fogságban ép és egészséges, és Kaloján tiszteletteljesen bánik vele.²⁾ A pápa felszólította a bolgár fejedelmet, hogy a latinokkal kössön békét és bocsássa szabadon a császárt, ellenkező esetben a magyarok és latinok keményen megzaklatják őt. Kaloján a követeket állítólag csekélyebb tisztelettel fogadta, mint hozzájuk illett volna; de a pápa kivánságát visszautasította.³⁾ Balduin még ugyanazon évben, nem tudni hogy mi

¹⁾ Villehardouin 140—145. fejj. Clary 112. fejj. Makušev 37. Hopf 214.

²⁾ Quod dominus meus imperator sanus teneatur et vivus, qui ab eodem Joannitio satis, ut asserunt, pro tempore honorabiliter procuratur. Theiner Mon. Slav. I. LXIII. sz.

³⁾ Ugyanott LXIV. és LXVIII. sz.

módon, meghalt. Villehardouin tábornagy erről semmi felvilágosítást sem ad. A görög Niketasz azt mondja, hogy amint a thrákiai görögök a latinokhoz átmentek, Kaloján haragra lobbanva, a már régóta lánczokban sinylődő Balduint a tömlöczből elhurezoltatta, lábait és kezeit levágatta és így egy árokba dobatta, hol harmadnapra kimondhatatlan kínok közt kimúlt. A későbbi akropolita a Krumról és Nikephorosz császár koponyájáról szóló régi történetet írja le: Kaloján is állítólag az ő császári foglyának koponyájából serleget készíttetett magának. Albericus¹⁾ azt mondja, hogy Kalojánt kun felesége sikertelen kísérletek után, melyekkel a szép fogolynak szüziességét legyőzni akarta, őt bevádolta, a miért kegyetlenül darabokra vagadaltatott; ezen elbeszélés azonban nagyon emlékeztet a bibliai József és Putifár feleségének esetére. Annyi bizonyos, hogy Balduin erőszakos halálnak esett áldozatául. Húsz évvel később Flandriában egy Ál-Balduin lépett fel, ki nagy pártot szerzett magának, mígnem Lilleben kivégeztetett.

Ugyanazon időben Sisman (*Ἐξισμηνός*) Kaloján helytartója Proszekben, a honnét Sztrez kevéssel ezelőtt elűzetett, arra használta Bonifaczió távollétét, hogy a görög polgárokkal szövetségbe Margit királynőt Thesszalonika várában ostrom alá vegye. Kaloján még a nyár folyama alatt az ostromlóknak segítségére jött. Bonifaczió Peloponneszszól gyorsan visszatért s megmentette ugyan Thesszalonikát, de Makedóniának többi részeit csaknem egészen kénytelen volt átengedni a bolgároknak.

Makedóniából Kaloján Philippopolisz elé sietett, hol azalatt a népesség túlnyomó száma, különösen a pauliciánusok már megunták a frank uralmat. Renier a pauliciánus negyedek felgyújtotta és a Rhodope északi lejtőjén Sztenimachoszba (Sztanimak) vonúlt, hol 13 hónapi ostromot állott ki. Azonban már néhány hónap múlva a bolgár fejedelmek növekedő hatalma aggálylyal töltötte el a görögöket szabadságuk és nemzetiségük miatt. A legközelebbi ürügyet az elégedetlenségre a kunok adták, kik

¹⁾ Irt 1241 körül. Kiadta Leibnitz, Hannover 1698, 440. Engel 404.

semmiféle görög gyarmatot nem kiméltek és a legszebb foglyokat bálványaiknak feláldozták.

Philippopoliszban fellázadt egy Alexiosz Aszpietasz nevű görög bitorló, ki a bolgárokkal semmiképpen sem mérkőzhetett meg. Kaloján legyőzte őt és bosszújának szabad folyást engedett. Egy csoport előkelő férfit lefejeztetett, a palotákat felperzseltette, a falakat leromboltatta és a szép várost csaknem a földszínel egyenlővé tette. Ezután Kaloján hazatért Bulgáriába, hogy az ott támadt lázadást elnyomja.¹⁾

Az 1206. év tavaszán a háború megújult. Kaloján kunjai a Propontiszon zsákmányoltak, sőt egészen Konstantinápoly kapui elé jutottak. A bolgárok ezrekre menő görög foglyot telepítettek le a Duna melletti falvakba, melyekre állítólag az elpusztult honi lakóhelyeik neveit ruházták.²⁾ Niketász krónikás siratja az egykor oly virágzó városok romjait s a valamikor még oly kies kertek és mezők rettenetes pusztulását, hol most az emberek helyén a vadállatok ütötték fel tanyáikat. Kaloján azt szokta mondani, hogy ő megbosszúlja Baszilosz császár gonoszságait, Basziloszt „bolgárölőnek” nevezik, ő majd a „rómaiak gyilkosa” lesz.³⁾ Thrákia csaknem egészen az ő kezében volt egészen Drinápolyig és Didymotichonig, hol a görög Theodorosz Vranasz, frank hűbéres, uralkodott.⁴⁾

Midőn Renier Sztanimakból, mely abban a pillanatban, mikor az ostromlottak szüksége a legmagasabb fokra hágott, végre felmentetett, Balduin kimulásáról az első biztos hírt hozta, a görögök előtt is kedvelt Bailo Henrik koronáztatott császárrá (1206—1216). Neki sikerült a bolgárokat, kik most Didymotichont is elpusztították és 1207-ben Drinápolyt ostromolták, elűzni és ő a Pontusz mentében egészen Anchialoszig egy hadjáratot vezetett. Azonban ezen siker nála, mint a pápának minden békeintése, Kalojánra kevés hatással volt.⁵⁾

¹⁾ Makušev 44. Renier Villehardouinról, id. kiad. 239, 262.

²⁾ Akropolita (Stritter 711.) Hopf 217.

³⁾ Akropolita id. hely.

⁴⁾ Hopf 216, skv.

⁵⁾ 1207. május 25-én. Theiner Mon. Slav. I. LXVIII. sz.

Kaloján azalatt a Laszkarisszal kötött szövetség folytán új vállalatokra szervezkedett, azonban az utóbbi csakhamar hajlandónak érezte magát a szeldsukok támadása következtében a latinokkal sürgős békét kötni (1207). E helyett Kaloján egy hatalmas ellenségtől szabadult meg. Bonifacio király Kypszelaeben a Maricza mellett találkozott a császárral, hol a bolgárok elleni nagy hadjáratról értekeztek. Viszátértekor Moszynopoliszból rablóhadjáratot vezetett a Rhodopeba, itt azonban a bolgárok törbe ejtették és ő maga egy nyíllövés által meghalt. Fejét Kalojánhoz vitték, ki a lovagias fejedelem halála felett határtalan örömben tört ki.

Bonifacionak egy Demetriosz nevű kiskorú fia maradt. Kaloján haladéktalanul Thesszalonika elé jött és ostromlógepeit a város falai ellen irányította. Azonban itt váratlanul elérte végzete. Bizonyosan a kun czárnő bujtogatására ment be éjjel kun fővezére Manasztrasz a csár sátorába, az alvót lándzsával tomporon szúrta és eltűnt. Midőn a súlyosan megsebesült Kaloján segélyért kiáltott, Manasztrasz a szomszéd sátorból oda futott, meglepetést szinelve. A csár azonban mégis egyenesen őt vádolta a gyilkosságról. Manasztrasz tagadta és azt mondta, hogy ez csak álom volt. Kaloján következő nap estéjén iszonyú kinok közt meghalt. Csakhamar az a hír terjedt el, hogy szent Demetriosz, Thesszalonika védszentje, saját kezével ölte meg a félelmetes czárt.¹⁾

Igy múlt ki 1207 őszén (talán okt. 8-án) a fejedelem, ki a byzancziakat olyan borzalommal töltötte el, hogy őt Szkylojoannesnek, azaz Kutyajánosnak nevezték. Bármilyen részrehajlók is legyenek a latin és görög krónikások elbeszélései, azért mégsem alaptalanok. Jelleme véres foltokkal van beszennyezve, melyek ugyan tisztára nem moshatók, azonban a kunokkal való társas együttlétéből kimagyarázhatók. A bolgárok természetesen nagy

¹⁾ Ezen legenda már feltalálható Clarynál (Rad V. 156.) Nemanja fiának az elsőkoronázott István király által irt életrajzában XVII. fej. (kiad. Šafařík, Památky), Albericusnál 442, és szent Simeonnak (Nemanja) és Szávának a szerb Domentían által irt életrajzában. Kiad. Daničić, Belgrád 1865. 209. l. Legkörülményesebben tudósít Kaloján haláláról Staurakiosz (Akropolitának bonni kiadásában 236. l.)

tiszteletben tartották „a nagy és legjámborabb“ czár emlékét. Még mai napig is él a thrákiai bolgárok mondaiban mint „czár Kalijancso“. ¹⁾

A bolgárok miután fejedelmüket elvesztették, felhagytak az ostrommal és hazamentek. Trnovóban Boril (*Борилас*, Burile, a frankoknál Burus), Kaloján nővérének a fia bitorlóként lépett fel a trónra; bizonyosan neki is része volt a Thesszalónika előtt elkövetett gyilkosságban; ezen feltevést megerősíti Kaloján özvegyével való házassága. A törvényes trónörökös, *Aszen János*, Aszénnek még kis-korú fia, fivérével Sándorral Oroszországba menekült. ²⁾ A nagy birodalom romlásnak indult. A szerb nagy-zsupánnak és a későbbi István királynak, Nemanja fiának segítségével Sztrez Sismant a Vardár melletti sziklavarából kiszorította és birodalmát visszaszerezte. ³⁾ Szlav (*Славъ*, Esclas) Boril egyik rokona Melnik várából kiindulva fejedelemséget alkotott a Rhodopéban; a ravasz férfiú majd a bolgárokhoz, majd a frankokhoz, majd meg az epirotákhoz csatlakozott, anélkül, hogy valamelyiknek is alárendelte volna magát, mindig csak saját javát kereste. ⁴⁾

Boril nagybátyja példájára folytatni akarta a frankok elleni háborúkat és ezen célból szövetséget kötött Laszkarisszal. Azonban seregeit Henrik császár Berrhoea mellett szétverte és maga Boril is 33,000 emberből álló seregével együtt Philippopolisznál 1208. július 31-én 18.000 francia által rémítően megveretett.

A csataterőről a győztes francia sereg Szlav birodalmának határaihoz közeledett. A rhodopei tartományok uralkodója a táborba jött s a császárnak megcsókolta kezeit és lábait, ki őt hűbéresének fogadta, sőt az egész „la grande Blaquie“-t, azaz Bulgáriát is neki ígérte. Az

¹⁾ Zachariev 60.

²⁾ Akropolita 13. és 20. fej.

³⁾ István király id. hely.

⁴⁾ Akropolita id. hely 24. Hopf a görögöknél és frankoknál megcsonkított nevét Szvatoszlávra igazítja ki (ó-bolg. Szvet-szlav volna), hogy azonban Szlav a helyes, mutatja Pomenik helye: „Slavu despotju věcnaja pamet“ (Rakovszki Aszen 51). „Totam terram de Sclave“ okmány. 1228 (Ljubič. Monumenta spec-tantia hist. Slav. mer. III. 402.

év vége felé Szlav Konstantinápolyba jött és őt mint számottevő szövetséges nemcsak a despota címet nyerte el, hanem a császárnak egyik természetes leányát is feleségül kapta. Hazamenet a császár fivérének Eusztachnak vezetése alatt egy frank lovagcsapat kísérté haza.¹⁾

A frankok, mihelyt Kaloján betöréseitől nem kellett többet félniök, elkezdtek egymásközt civakodni. Biantrate és Buffa, a kiskorú Demetriosznak, Thesszalónika királyának gyámjai, összeesküdtek Makedónia, Thesszália és Hellasz lombard nemességével azon célból, hogy egy nagy birodalmat hozzanak létre, mely Peloponneszról egész Durazzóig és Philippopoliszig terjedjen. A császár kinek hódolatukat megtagadták, már 1208. december havában felkerekedett Makedónia felé azon ürügy alatt, hogy a bolgárokat meg akarja támadni. Az erre következő polgárháborúra Szeresz lombardi őrsége Borilt hívta segítségül, azonban a császári hadak a görög polgárok árulása folytán a városba nyomultak. Csak 1210-ben állt helyre a nyugalom, midőn a birodalom négy ellensége a bolgár Boril, a nikeai Laszkarisz, az epiroszi I. Mihály és proszeki Sztrez siettek, hogy a belső zavarokban halászhassanak.

Bulgáriában azalatt fontos dolgok történtek. A bogomilismus éppen tetőpontját érte el. Az itáliai származású Reniero Sachoni iratai, ki hosszú időn keresztül pataren tanító volt, de ekkor elpártolt és mint a Dominikánus szerzet tagja még inquisitor is lett, világot vetnek Bogomil tanainak elterjedésére a XIII. század elején. Az Atlanti tengertől a Pontuszig 16. eretnek püspökség volt. Három volt Francziaországban, hét Felső-Itáliában, három a szláv tartományokban. Itt a már említett két püspökség (az egyik a bolgároké, a másik a Dragovicsoké) egy harmadikkal gyarapodott Boszniában (Sclavoniae), hol Kulin bán, kinek boldog korát a délszláv közmondások még most is magasztalják,²⁾ békepolitikája által, a magyaroknak és a pápának fáradozásai daczára, a bogo-

¹⁾ Hopf 220. Makušev 51. Akropolita XXIV. fej. Henri de Valenciennes II. IX. XI. fej. (Villehardouin kiad. Wailly 309. 331.

²⁾ Daničić, Poslovice (régí közmondások). Zágráb 1871 1882. sz.

miloknak, a kikhez valószínűleg ő maga is tartozott, jobb védelmet szerzett, mint mások véres harcok által. A „Romániában levő Philadelphiában“, a mi Rački szerint, szent Pál leveleiből vett pseudonym Philippopolisz helyett, egy görög nyelvű bogomil püspökség létezett. Magában Konstantinápolyban két hitközség „ecclesia Latinorum et ecclesia Graecorum“ volt, a melyek közül a régibb benszülöttekből, a későbbi lombardokból és francziákból állott.

Boril megkezdte a bogomilok üldözését. A tévtanok tanítóit és legkiválóbb követőit az egész birodalomban befogatta. Erre a csár egy papokból és bolgárokból álló zsinatot (szbor) hívott össze 1211 február 11-én Trnovóba. Az elfogottak közül egynéhányan megtagadták tanaikat; a makacsokat a vallási törvények értelmében száműzték és a bogomil-tanokra ünnepélyesen egyházi átkot mondtak ki. Ezenkívül a csár görögből szlávra egy törvénykönyvet (szbornik) fordíttatott, mely a bogomilok ellen irányult.

Ezen szokatlan rendszabály indoka¹⁾ egy ilyen hatalmas vallásfelekezet ellen, melyet Boril elődei nemcsak hogy nyugalomban hagytak, hanem melynek véleményünk szerint Aszen és Péter forradalmakor, hasonlóan a XI. század felkeléseiben jelentős része volt, még nincs felderítve.²⁾ Ismeretünk az akkori Bulgáriának belső állapotairól általában még nagyon hiányos.³⁾

Míg Bulgáriában a bogomilokkal rendbe jöttek,

¹⁾ „Az ő czári uralma előtt senki más nem hívott össze ilyen orthodox zsinatot“, ezt olvashatjuk a még fenmaradt zsinati határozatban (Rakovski Aszen 49).

²⁾ Rački (Rad VIII. 178) azt véli, hogy az üldözést maga a kormány rendelte el, úgy mint Byzanczban és Szerbiában. Palansov „a zsinathatározat“ kiadója (Moszkva 1855) Boril eljárását orthodox hitbuzgalomból magyarázza ki. Drinov (Bolg. egyháztörténelem 83.) Albericusra támaszkodva, ki egy biborosnak Rómából Borilhoz való küldetését említi, itt pápai befolyást lát.

³⁾ István király atyjának Nemanjának életrajzában Borilt kínzónak nevezi, „kinek lelkét nagy megelégedéssel tölti el, ha nemzetsége vérét onthatja; ő még más számtalan embert is megölt, mintha az egész világot megsemmisíteni akarta volna“ (XVII. fej.) Ez valószínűleg czélzás a bogomilok véres üldöztetésére. István Borilról általában nem szokott kedvezőleg beszélni.

Sztrez, Proszek fejedelme vesztét találta. Az 1211. év tavaszán Boriltól segítve megtámadta a frankokat, azonban ezek epiroszi I. Mihály segítségével, ki még az előző évben vele szövetségbe fosztogatta Dél-Makedóniát, Pelagonia síkságát, teljesen megverték. Csapatja maradékával István ellen, a szerbek békeszerető és tudós nagy-zsupánja ellen fordult, ki őt nemrégiben megint uralomra segítette. István hiába küldte fivérét Szávát, a későbbi érseket a rendzavaróhoz, hogy őt békére bírja. E közben Sztrezet övéinek egyike hirtelen meggyilkolta. A monda ugyan azt híresztelte, hogy ezen emberi szörnyet sz. Simeon (azaz a szentként tisztelt Nemanja) vagy valami angyal ölte meg, mint azt Kalojánnal sz. Demetriosz tette.¹⁾ Sztreznek tartományát a Vardar középfolyásánál még hosszú időn keresztül egésznek tekintették; még 1228-ban is említik, „terra, que fuit de Straces“.²⁾ A bolgárok Sztreznek a szevasztokratornak örök emléket zengtek templomaikban,³⁾ míg a szerbek istentelen gonosztevőnek bélyegezték.

Henrik császárt ekkor összes szövetségesei, még a velenceiek is elhagyták; egyedül a pápa segítette őt pénzzel. Azért azt ajánlották neki a birodalmi bárók, hogy Máriát, Borilnak szépségéről híres leányát vegye el; mert ezáltal egy hatalmas szövetségest fog nyerni, ki különben mint ellenség nagy kárt fog okozni a meggyengült államnak. A császár eleinte visszautasította ezen tervet, azonban a szükség arra kényszerítette, hogy elfogadja. A menyegzőt nagy pompával ülték meg (1213 körül). Azonban a fényes remények nem teljesültek.⁴⁾ Egyetlen egyszer indított Boril a császárral hadjáratot a szerbek ellen, hanem Nisben, anélkül hogy valamit

¹⁾ Hopf 243, Makušev 12. István király id. hely. (szónoki szertelenséggel). „És ezen éjjel az Isten angyala egy lándzsával átszúrta,“ mondja Domentján, kiadta Daničić, Belgrád 1865, 209. V. ö. Theodosij, kiadta Daničić, Belgrád 1860, 103. Sztreznek mesés életrajza a Glasnikban VIII. 144. V. ö. a későbbi Danielt is 183.

²⁾ Ljubić Monumenta III. 402.

³⁾ Rakovski Aszen 51. (Pomenik, azaz a csárok, czárnók, püspökök stb. nevei, kiknek örök emléket mondtak).

⁴⁾ Hopf. 246. Clary 116—118. §.

tettek volna, vissza kellett térniök; állítólag sz. Simeon üzte őket vissza.¹⁾

Borilnak Bulgáriában már régóta kellett Aszen Jánossal harczolnia, ki egy sereg oroszszal visszatért száműzetéséből, Borilt megverte, nagy pártot nyert s a czárt végre Trnovóba zárta, a hova az, Henrik császár halála óta (1216) egészen elkülönítve még a pápát is segítségül hívta. Hosszas ostromoltatás után Boril pártja elgyengült, ő maga elfutott, de elfogták és megvakították (1218).²⁾

¹⁾ István király XVI fej. A többi forrásokban ezen hadjáratról nincs említés téve.

²⁾ Akropolita (Stritter 722.) hét évi ostromot említ, ennyi ideig tarthatott az egész háború. II. Aszen János uralomra jutása a trnovoi felirat szerint (1230-ból) az 1218-dik évre esik. Stritter és Golubinski Boril uralkodását 1221-ig hosszabbítják meg.

TIZENHATODIK FEJEZET.

II. Aszen János czár.

A bolgár birodalom fénykora II. Aszen János czár alatt (1218—1241). A klotniczai ütközet és egész Thrákia és Makedónia megszállása. Bulgária belső fellendülése. Trnovo a székváros. A bolgárok és görögök szövetsége a konstantinápolyi latinok ellen. Aszen viszonya a pápához és a magyarokhoz.

II. Aszen János „az öreg Aszen czárnak fia“,¹⁾ a legnagyobb Aszenida, birodalmának határait, daczára annak, hogy azt roncsolt állapotban vette át s maga sem volt hódító, oly kiterjedésűvé tette, minő évszázadok óta nem volt, sem később nem lett. Az ország belső jólétéről is gondoskodott. Emlékét kegyetlenkedés nem mocskolja be; emberszerető és szelid uralkodó volt. A byzanci Akropolita azt beszéli róla, hogy valamennyi kortársa őt rendkívüli és szerencsés férfiúnak tartotta; „mert ő sem a benszülöttek ellen nem dühöngött fegyverével, sem nem szennyezte be magát a görögök legyilkoltatásával, mint azt elődei tenni szokták volt. Éppen ezért nemcsak a bolgárok, hanem a görögök és más népek is kedvelték és szerették őt“. A névtelen bolgár szerzetes pedig következőképpen ír felőle: „Aszen János, a nagy és jámbor czár, az öreg Aszen czárnak fia Isten iránti nagy szeretetben a bolgár czári birodalmat magasztosabbá tette, mint az előtte uralkodott összes bolgár czárok; kolos-

¹⁾ Syn staraago Asênê carê. Felirat az 1230-dik évből. Euthymij, szt. Petka élete (Rakovski Aszen 12). A czárok pomenikja (u. o. 52.) Tévesen tartják őt egyes történetírók Kaloján fiának.

torokat építtetett, feldiszipolta azokat, különösen arannyal, gyöngyökkel, a szent és isteni templomokat számos ajándékkal szerelte fel, és irányukban bőkezűségének fényes tanújelét adta. A papságnak minden rendjét, a főpapokat, az áldozárokat és a szerpapokat nagy tiszteletben tartotta, s végre felujította a bolgár császárság patriarkátusát.¹⁾

A konstantinápolyi latin császárság fennállásának már első tizedében oszlásnak kezdett indulni. Henrik császár „a második Aresz“ mint őt a görögök nevezték, 1216-ban Thesszalonikában hirtelen meghalt, általános vélemény szerint mérgezés folytán; némelyek bolgár feleségét, mások meghittjeit vádolják ezzel. Hopf a lombardiai Biandrate-t mondja az állítólagos tettesnek. Utódját és sógorát *Courtenay Pétert* Durazzóból Thesszalonikába való vonulásakor ez epiroták orvúl megtámadták s a fogságban halt meg. Pétert követte fivére *Róbert*, ki 1220-ban akadálytalanul Magyarországon és Bulgárián keresztül Konstantinápolyba érkezett. Rokoni összeköttetései egyengették útját: II. Aszen egyévvvel előbb II. Endre magyar király leányát vette feleségül, ki másrészt Róbertnek sógora volt.²⁾

Róbert, ki műveletlen és gyáva férfiú volt, kénytelen vala dicstelen szerelmi kalandok miatt 1228-ban Konstantinápolyból menekülni. Utóda II. Balduin kis fiú volt, holott a birodalom viszonyainál fogva erélyes férfúra lett volna szükség. Néhányan javasolták, hogy Aszent, ki mint II. Endrének neje Balduinnal is rokonságban állott, hívják meg birodalmi helytartónak, és a viszonyt Balduinnak Aszen leánykájával, Ilonával való eljegyeztetése által erősítsék meg.³⁾ Aszen erre késznek nyilatkozott és megígérte, hogy Thrákiát, hol a fáradhatatlan *Vatatzesz Dukasz János* (1222—1254) Laszkarisz Tódor utódja magát Drinápolyt is megszállta, Balduin számára vissza fogja hódítani. De a bolgároktól való félelem és a papság ellenkezése visszatartotta szándékától. Brienne Jánost a volt jerusálemi

¹⁾ Rakovski Aszen 50, 54.

²⁾ Theiner Mon. Hung. I. 21 (1219): cum Aseno Bulgarie imperatore mediante nostra filia matrimonium celebravimus.

³⁾ Hogy ez Ilona (szül. 1225) volt, kilátszik Sanudóbból Bongarsnál, *Gesta Dei per Francos* II. 73; később II. Laszcarisz Tódor vette őt feleségül. L. a családfát (XVII. fej.).

királyt hívták meg, ki bár 1231-ben hatalmas sereggel érkezett meg, de önzése és tétlensége által a bele helyezett reményeknek nem felelt meg. Számos lovag és apród jobbnak tartotta a latin zászlókat elhagyni és Aszen szolgálatába állani.¹⁾

Időközben a Pindusz környékén új birodalom keletkezett, mely csakhamar erőszakosan beavatkozott a félsziget viszonyaiba. Ott 1214-ben epiroszi I. Mihályt fivére *Theodorosz*, egy vad és hűtlen harczos követte; néhány év alatt megszállotta Ochridát, Prilepet, Pelagoniát, meghódította az albánokat, kik akkor Demetriosz alatt a durazzói velenceiek ellen küzdöttek, bevette Durazzót, Korfút sőt Thesszalonikát is (1222) és árulás által Vatatzesztől Drinápolyt is elnyerte, Szlavnak hozzá kellett csatlakoznia és unokáját feleségül vennie. Theodorosznak birodalma egyik tengertől a másikik terjedt, a korinthuszi öböltől a Mariczáig. Ekkor felvette a császári czímet, megkoronáztatta magát Demetriosz Comatianosz ochridai érsek által és saját arczképével ellátott pénzeket veretett.

Aszen kezdetben Theodorossal szövetséget kötött, melynek megerősítéséül Theodorosz fivére Mánuel Máriát, Aszen természetes leányát vette feleségül; azonban ez nem tartott sokáig, Theodorosz az esküt megunva, barátságát ellenségeskedéssel váltotta fel. Egy görögökből és frankokból álló (zsoldosokból) sereggel Thrákiába tört. A Maricza közelében Klokotnicza falú mellett ütköztek meg az ellenséges seregek az 1230-dik év április havában. Aszen a megszegett szerződés okiratát lándzsán vitette elő. Alig 1000 kun zsoldosból álló sereggel kezdte meg a csatát. Theodorosz legyőzetett és sok előkelő férfival együtt fogságba került. A közönséges foglyokat Aszen a csata után szabadon bocsátotta és haladéktalanul Theodorosz birodalmába nyomult be.

Aszen szokatlan nyájassága és barátsága által az elfoglalt birodalom népességét csakhamar a maga részére nyerte, hiszen a falvak lakói nagyobbbrészt bolgárok voltak. Drinápoly és csaknem egész Makedónia és Albánia egész Durazzóig küzdelem nélkül került a győző kezébe.²⁾

¹⁾ Makušev 58—61. Hopf 252 stb.

²⁾ A klokotniczai (κλοκοτινίτζα Κλοκοτύνιτσα) ütközetről lásd

A várakban elhelyezett őrségeken és a szokott adókon kívül az új tartományokra semmi más terhet nem rótt. Sámuel óta a bolgár szlávok ez egyszer megint egy úr alá kerültek. Aszen birodalma mind a három tengerig elnyult. A dunavidéki Bulgárián kívül magában foglalta Branicsevet és Belgrádot, Nist és Velbuzsdot (Kösztendil), Thrákiát Didymotichonnal és Drinápolylyal egész Macedóniát, t. i. Szeresz, Szkopje, Prilep, Devol és Ochrida kerületeket, továbbá Albániát Elbaszannal egész Durrazsóig. Szlav, Melnik deszpota letűnik az események színpadjáról, valószínűleg mint Aszennek egyik legelőkelőbb udvaroncza mult ki.¹⁾ Thesszalonikában és az epiroták birodalmának maradványaiban meghagyták Aszennek vejét *Manuelt*, ki felvette a császári czimet. *Vladiszláv István* szerb királynak a nyugati szomszédnak szintén Aszen egyik leánya volt a felesége. Ekkor Aszen Trnovoban székesegyházat építtetett, melyben egy felirat így dicsőíti tetteit:

„6738-dik évben (azaz 1230.) III. indictio. Én Aszen János Krisztusban Istennek hűséges czárja és a bolgárok-nak egyeduralkodója az öreg Aszennek fia ezen kiválóan tiszteletre méltó temptomot alapjától fogva felépíttettem és festményekkel tökéletesen díszítettem a 40 szent vértanú tiszteletére, kiknek segítségével én uralkodásomnak 12-dik esztendejében, midőn éppen ezen templomot festették, harczba vonultam Romániába és a görög sereget megvertem és Komnin Tódor kyr czárt összes boljárjaival fogságba ejtettem. En meghódítottam valamennyi országot Odrintól (Drinápoly) Dracsig (Durazzo) a görögöt, aztán az albániait és a szerb földet. Csupán a Czárigrád (Konstantinápoly) körül fekvő városokat és ezen várost is a frankok (frazi) tartották megszállva, de ezek is alávetették magukat az én császárságomnak, minthogy nem volt kivülem más czárjuk, és az én akaratom sze-

Akropolitánál (25. fej.), ki ezen korszak legfontosabb kútfője. V. ö. Albericus 536. Aszen birodalmának határaitól 1236—1241-ig. V. ö. a raguzaik kiváltságát (lásd alább). Akropolita id. hely Euthymij Szt. Petka élete (Rakovski Aszen 12.) és a bolgár helytartóságok lajstroma II. Aszen János alatt (u. o. 53.)

¹⁾ A pomenikban (Rakovski 51) örök emlékét olvashatjuk a czárok és udvarnokaik közt.

rint élték napjaikat, minthogy Isten így parancsolta; mert az ő akarata nélkül sem mű, sem szó nem megy teljese-
sedésbe. Legyen neki dicsőség mindörökké. Amen.“¹⁾

Trnovo székvárost II. Aszen rendkívül emelte. Akkor természetesen más látványt nyújtott, mint a mostani Trnovo silány romjaival. A bolgár emlékekben byzanci szokás szerint nagyszerű jelzőkkel van ellátva. Trnovo czárváros, az Isten által megszabadított czári város (bogospasny carigrad), a városok czárnője, az uralkodó, a nagyhirű város, mely szóval és tényleg Konstantin városa után a második.²⁾ Hogy mikor alapították Trnovót, bizonytalan. Egyik monda szerint óriások építették, másik szerint Krum az alapítója. A 10-dik században I. Sisman forradalmának fészke volt, csak Aszen és Péter testvérek vetették meg Trnovo fényének alapját, a mennyiben itt ütötték fel székhelyüket és az érseki széket ide tették át; nem lehetetlen, hogy itt volt az ő törzsváruk.

Már ma is meglepi a régi boljár fővárosnak pompás fekvése az utazót.³⁾ Eredetileg két, ragadó folyó által elválasztott fellegvárból állt, éppen úgy mint Prága, mely a Moldva által elválasztott két várból Vysehrád és Hradsinból képződött. Már a byzanci Choniatesz Niketasz kevés szóval találóan jellemzi az Aszenidák városának fekvését.

Tekervényes kanyarulatokban siet le a Jantra a Balkán lejtőiről, meredek fent lapos mészsíklák közepette a Duna felé. Egy helyen kanyarulataival félszigetet képez, melynek keleti határán egy, három oldalról a folyó által, a negyedikről pedig meredek teraszok által

¹⁾ Fölfedezte Daskalov. Egyik hasonmását lásd Rakovskinnál, Aszen 9. Brienne még csak 1231-ben került Byzanczba.

²⁾ V. ö. βασιλεύουσα πόλις, ή βασιλις τών πόλεων, άστυ βασιλειον stb. Krause, Die Byzantiner (Halle 1869) 15.

³⁾ 'Ο Τόροβος έρμυνοτάτη, άμα και προφρεστιάτη τών κατá τόν Αίμον άπασών πόλεων, τείχισι τε ισχυροίς περιβεβλημένη και ρεύματι ποταμίω διηλυμένη και επί όρουσ άκρωνχία πεπολισμένη. A városnak rajzát lásd Lejeannál. Voyage en Bulgarie, Tour du Monde XIII. 1873, 143 és Reclus E.-nél, Nouvelle geographie universelle. I. (Paris 1875) 213. V. ö. Neofyt földrajzát (bolg. Kragujevac 1835) 17 s. köv. Grigorovič utazása 171—176, Barth, Reise durch das Innere der Eur. Türkei. Berlin 1864. Trnovonak pontos leírását szép képekkel Kanitztól birjuk.

védett kiszökellő hegy van. Ezen állt a tulajdonképpeni *Trnov grad* (a Tövisvár). Az egyedüli útat a várhoz egy nevezetes hegyhát képezi (4 méter széles és 15 m. magas), mely mindkét oldalról meredeken leereszkedve a völgyből a hegymagaslatra vezet. Ezen természetes útvezetékét egy helyen mintegy megerősítés kedvéért keskeny mélység szakítja meg.

Egy nyíllövésnyire ezen áttöréstől egy még most is fennálló kapú vezet a várba. Hadzsi Chalfa († 1658) török földrajzíró tanúsága szerint még a XVII. században is állt ezen régi czári vár, melyről ezt írja:¹⁾ „A város közepén egy metszett kövekből épült öttornyú hatszegletes vár áll. A Jantra várat mint egy holddudvar veszi körül, és a vízzel két torony által van összekötve.“ Most fent csak gyászos romok állanak, azonban a vár-hegyet még most is bolgárul Carevecznek (a trnovói szójárásban Carjuvic), czári vár, törökül *Hisszar* (vár) nevezik.

A Czareveczen állottak azon paloták,²⁾ melyekben az Aszenidák, Terteridák és Sismanidák székeltek. János Sándor czár is építtetett itt egy palotát és itt a bogomilok és zsidók ellen 1355-ben egy zsinatot tartott.³⁾ A világi uralkodó vára mellett a bolgár egyház fejének székhelye és a *patriárkia* vagy székesegyház „a bolgár czári birodalom templomának anyja“, egy, Krisztus menybemeneteléről nevezett templom állott.⁴⁾ Most nyomtalanul eltűnt; az orosz évkönyvek szerint, miután a törökök a várost bevették, mecset lett belőle. E mellett pompázott sz. *Petka* (*Παρασκευή*) temploma. Ereklýeit II. Aszen János a frankok engedelmével a Konstantinápolytól 12 órányira fekvő Epivatosz (törökül Bojadosz) tengerparti várostól Trnovóba vitette és ott a „*crkvi carstéj*“ (czári templomba, melyet valószínűleg külön e célra építtetett, helyeztette el.⁵⁾ Trnovó eleste után a törökök az egész várat a maguk számára foglalták el

¹⁾ Hadzsi Chalfa, Rumeli und Bosna. Törökből Hammer Józseftől. Bécs 1812. 42.

²⁾ Polaty, iže sut sŭtvoreny toploty radi. Domentján 329.

³⁾ Legenda trnovoi szent Theodosijról. Golubinski 679.

⁴⁾ Rakovski Aszen 51.

⁵⁾ Euthymij Szt. Petka élete (Rakovski 13).

és a kúздеlemben elpusztult szt. Petka temploma helyébe 1435-ben egy mecsetet építettek, mely még most is fenáll.¹⁾ Egy harmadik, sz. Péter és Pál apostolok temploma, a Trapeziczával szemben lent a Jantra partján állott, ez a mai metropolita templom.

A Jantra jobbpartján a Czarevecczel szemközt meredek, mintegy 100 láb magas fallal elkülönített szikla áll. A csúcson, mely nem sok helyet nyújtott, állott „a híres Trapezicza vár“. Már a rómaiak is kiszemelték ezen szilárd pontot egy erődítménynek, melynek alapjai Kanitz közlése szerint még most is láthatók. A Trapeziczán I. Aszen czár 1195-ben *ryli sz. Jánosnak* egy templomot épített, hol ezen csodatevő nemzeti védszentnek teste nyugodott;²⁾ a mellette levő *Apostoli templom* pedig lesnovoi szt. Gábor földi maradványait őrizte.³⁾ Mindezeknek manapság többé nyoma sem látszik. A Trapezicza (a nép Trepeviczának is mondja) csúcsa bozóttal van benőve és a kecskéknak és juhoknak legelőül szolgál. A monda fényes czári palotákról és hét templomról beszél, melyek ott fent állottak; a hely természeténél fogva ezek csak kis és szűk épületek és kápolnák lehettek. Kincskeresők járnak itt, kik állítólag sok becses dolgot leltek. A Trapezicza alján, a mai metropolita templommal szemben, állott a bolgár czárok, szent Demetriosznak szentelt, koronázási temploma, melyet Aszen és Péter alapított. Ennek csekély maradványait főleg egy oltárfalat, Trnovo polgárai nemrégén fallal vétettek körül.⁴⁾ A vár között, egy, két ívből álló híd állott, hova a várostól egy kapú vezetett ki.

Maga Trnovo városa az említett félszigeten a Czarevecztől nyugatra egészen a közeli hegyekre nyúlik, és északon és délen a folyam meredek partjai által van védve. Hadzsi Chalfa idejében a Jantrán csak két híd vezetett át, az egyik Trapeziczához, a másik délfelé. A

1) Építette Gazi Feruz bég a hegira 839-dik évében. Sisikov T. N., *История на българския народъ* (Bolg. történelem) Konstantinápoly 1873, 263. Hadzsi Chalfa „*Firnebeget*“ mondja a városban levő mecset építtetőjének, ki a várost elfoglalta.

2) Euthymij, Ryli szt János élete, Glasnik 22. 286.

3) Golubinski 663.

4) Daskalov 27.

város lassan gyarapodott; 1211-ben még Boril alatt itt csak egyetlen egy nagyobb templom volt. A szerb Domentján, ki 1253-ban megírta sz. Száva életét, azt mondja, hogy a 40 vértanú temploma a Jantra folyó mellett az *új városban* (v. gradê novêm) a Trnovonak nevezett helyen áll;¹⁾ ebből azt lehetne következtetni, hogy a várost, mely tulajdonképpen Czarevacz alvárosa volt, részben még csak II. Aszen építette ki.

A 40 vértanú temploma és a mellette fekvő *Velika Lavra* nevű nagy kolostor a város északi oldalán a folyó partján épült. A legendák az itt eltemetett szentek csodáiról, különösen moglenai sz. Ilarionról sok dolgot beszélnek. Az elhalt csárok földalatti kriptákban nyugodtak. A templom falai feliratokkal voltak ellátva, melyek a mecsetben még most is láthatók. Ezenfelül a város tele volt templomokkal és kolostorokkal, melyeket a törökök az ostrom után részint mecsetekké, részint fürdökké alakították át. A fürdőkben olykor faragványok láthatók, melyek az új szövetség egyes jeleneteit ábrázolják; a főfürdő (Bas Hamam) p. o. egykor Mária templom volt.

A hegygerincz, mely a városból a várhegyre vezet, a régi Trnovo történetében különös szerepet játszhatott. Itt folyhattak le egész pompájukban ünnepélyek, úgyszintén egyes véres jelenetekre is alkalmas színhelyet nyújtott.

Trnovo magas sziklával és hegyekkel borított környékéről az utolsó patriárkának Euthymijnek idejéből egy érdekes tudósításunk van. „Trnovo városa mellett, tőle csak a folyó által elválasztva, egy minden oldalról látható rét, melyet az ott összefolyó vizek buján öntöznek és mely a vizek kellemével a szemet már távolról felvidítja, fákkal van benőve, tele van legkülönbébb virágokkal és gyümölcsökkel, felette pedig sűrű és tágas erdő emelkedik. Itt állt Krisztus és Isten anyjának a legszeplőtlenebb szűznek temploma, a hová a nép az egész városból nőkkel és gyermekekkel együtt évenként valamely ünnepélyre szokott összejönni.³⁾ Ezen néhány

¹⁾ Az 1211-i zsinat „sêde v. iže togda jedinoj ot velikych crьkov“.

²⁾ Domentján (Belgrád 1865) 333.

³⁾ Euthymij élete, Glasnik 31, 277.

szóból kilátszik, hogy egy tanult byzanczi szerzetes üres frázisok és bibliai reminiscenciákon kívül egy szép vidék leírásához is értett. Sajnos ezen eset nagyon-nagyon ritka. Camblak Gergely kyjevi érsek, ki maga is Trnovóban született és kinek tollából ered ezen leírás, egyébiránt csak azért emliti ezen ligetet, mert Euthymij patriárka az ott megületni szokott ünnepélyt, az ekközben előforduló gonoszságok miatt eltiltotta. Más forrásokból tudjuk meg, hogy ezen, a várostól északra fekvő hely *Szveta gorának* (szent hegynek) neveztetett, és hogy az ottani Istenanya-kolostorban egy időben trnovoi sz. Theodosij tartózkodott.¹⁾ Még Hadzsi Chalfa idejében fenállt a régi erdő, melynek fáit megkimélték, hogy a legelőző barmok a nap hevében üdülést szerezhessenek.²⁾ Most a hegy kopasz és a törökök ülik ott ünnepeiket.

A folyamon innen elterülő kis síkság *Marino* vagy *Mornopole* nevet visel. Félórányira északkelet felé fekszik *Arbanaszi* falú, melyről azt tartja a monda, hogy hetven görög család alapította azon alkalommal, midőn egyik csár egyik byzanczi császár leányával házasságra lépett; tényleg azonban nem régibb ezen gyarmat 400 esztendősnél.³⁾

Trnovonak egész környéke telve van kolostorokkal. A város alatt egy órányira a Jantra folyó Sv. Trojicza és Preobrazsenje nevű kolostorok között egy szoroson foly át. A többi kolostorok a közeli völgykatlanokban vannak elrejtve, Priszovban (sz. Arkangyal), Plakovóban (sz. Ilija), Kzpinovóban (sz. Nikola), Leszkovóban (sz. Apostolok) stb. Alapítóiknak, csárjaiknak, csárnőiknek és boljáraiknak nevei már rég feledésbe mentek, s megbecsülhetetlen kézírataikat elhurczolták s megsemmisítették.

Trnovo, mint a csároknak, patriárkáknak és boljáróknak székhelye a XIII. és XIV. századokban az egész bolgár életnek központja volt. Polgárai a politikai mozgalmakban nem ritkán mint hangadók vettek részt. Másképpen volt ez Szerbiában. A szerb királyoknak és csároknak több nyugati uralkodóhoz hasonlóan nem volt erő-

¹⁾ Rad VIII. 184.

²⁾ Hadzsi Chalfa 42 (tévesen Szvetifora).

³⁾ L. XXVII. fej.

dített székhelyük, hanem felváltva a Rigómező mulató kastélyaiban, Zvecsánban, Paunban, Szvracsinben, Porodomilben, vagy Rasza, Prizren városokban és Makedónia meghódítása után Szkopjeban, s Prilepben, a későbbi időkben pedig Kruseváciban Szmederevóban s Belgrádban éltek; ennél fogva itt nem létesülhetett központ a politikai és tudományos életre nézve.

A békés állapot, mely II. Aszen alatt a bolgár tartományokban uralkodott, a kereskedelemnek gyors lendületet adott. A raguzaiaknak, kik kezükbe kapták a félszigeten az egész benső kereskedelmet nagy kiváltságokat adott Aszen;¹⁾ hogy az ő birodalmában háboríthatatlanul utazgathassanak, vegyenek és eladjanak mint „czári birodalmamnak leghűségesebb, kedves vendégei“. Még a későbbi időkben is emlegetik a raguzaiak „a nagyhírű Aszen János czárnak“ „őszinte barátságát“.²⁾

Kifejlődött az egyházi élet is. A kolostorokat II. Aszen nagy adományokkal látta el; nevezetesen a Rylkolostort és Athoszkolostort, főleg Lavrat és Protatont,³⁾ melyek még kiheverték azon pusztulást, melyet a szent félszigeten a szebasztei latin szertartású püspök véghezvitt. A különböző vallások hívei, az orthodoxok, katolikusok s bogomilok háboríthatatlanul éltek Aszen birodalmában. Aszennek a bogomilok iránt tanusított türelméről panaszkodik a pápa a magyar királyhoz intézett egyik iratában; az eretnekeknek menedéket és védelmet nyújtott, úgy hogy ezek egész birodalmát ellepték és megtöltötték.⁴⁾

Aszen alatt a trnovo-i egyház függetlenségét elismerték a görögök. Aszen ugyanis nikaeai Vatatzesz császárral a latin császárság megdöntésére szövetkezett, melyet ő gyámságának visszautasítása óta gyűlölt. A háborút Va-

¹⁾ Ezen okirat a raguzai köztársaság régiségtárából Gagić J. orosz konzul közbenjárásával Pétervárra került. Gagićnak másolata után először Šafařík (Pam. 2) tette közzé az eredeti után Sreznjevski Извѣстія II. (1852) azután Miklosich, Mon. serb. 3. és Rakovski Aszen 56. Hibásan I. Aszennek szokták tulajdonítani, kinek birodalma azonban sosem birt akkora kiterjedéssel, mint a milyennek azt ezen okirat mondja.

²⁾ 1253. évben. Miklosich Mon. serb. 35.

³⁾ Euthymij Rakovskinál Aszen 12.

⁴⁾ Theiner Mon. Hung. 1, 160. „Heretici“ alatt itt nem az orthodoxok értendők. Ezeknek „sismatici“ a nevük.

tatzesz nyitotta meg 1235-ben a velencei Kallipolisz elfoglalása által. Aszen és Vatatzesz feleségeikkel együtt találkoztak a meghódított városban. Ezután a Hellesz-pontosznak ázsiai partján Lampszakoszban megülték Vatatzesz 12 éves fiának Theodorosznak eljegyzését Aszen 10 éves leányával Ilonával. Egyszersmind itt ismerte el Germanosz byzanci patriárka a jerusálemi, antiochiai és alexandriai patriárkák beleegyezésével a trnovoi egyház függetlenségét és *Joakim*, trnovoi érseket számos görög és bolgár püspök és szerzetes jelenlétében ünnepélyesen patriárkává emelték.¹⁾

Ezen összejövetel után a bolgárok és görögök pusztítani kezdték Thrákiát egészen Konstantinápolyig; az alsó Mariczát jelölték ki, a két fél hódításainak határául. A szövetségesek majdnem magát Konstantinápolyt is bekerítették.²⁾ Bár visszaverték őket, de nehezen tudtak segíteni a pénz és katona hiányán, mely ekkor Konstantinápolyban uralkodott. A ifjú Balduin császár beutazta Francia- és Angolországot, hogy kikönyörögje a segílyt. Aszent, minthogy a pápa hasztalan figyelmeztette, hogy hagyjon fel a Vatatzeszszel kötött szövetséggel, Rómából egyházi átokkal sujtották.³⁾

Az 1236-dik évben érte el a latinok sanyarúsága tetőpontját. Aszen és Vatatzesz újból bekerítették a várost. Az előbbi meghódította Philippopoliszt, hol a francziák még tán Boril veresége óta fentartották magukat; 1219-ben Renier egyik rokona székel ott, még pedig a németalföldi Stroem Gerard. Brienne-nek, a kiskorú II. Balduin kormányzótársának Konstantinápolyban nem volt több 160 lovagjánál és csatlósánál; kénytelen volt a görögöket lefegyverezni és a fegyvereket a jelen volt latinok között kiosztani. A genuaiak és pisaiak felfegyverezték hajóikat, Velence 25 hadihajót küldött és II. Villehardouin Gottfried achajai fejedelem egy hajórajjal és szárazföldi csapatokkal érkezett segílyére. A latinok

¹⁾ Rakovskinál: Aszen 51. L. Akropolita 33. fej. Nikephoros Gregoras I, 29; a byzanci 1391-dik évi krónikát; Drinov: egyháztört. 86. Golubinski 80.

²⁾ IX Gergely levele a magyar királyhoz 1235. decz. 16. Theiner Mon. Hung. I. 140.

³⁾ Theiner I. 144.

vitéségének sikerült az ostromlókat visszaverni. A tengeren az olaszok tönkretették a görögök és bolgárok hajóit.¹⁾

Brienne 1237-ben mult ki. Aszen egyszerre felhagyini kezdett a Vatatzeszszel való szövetséggel. Lehetséges, hogy magyar befolyás indította őt erre, de az sem valószínű, hogy a nikaeai császár hatalmát rendkívüli módon látta növekedni; de elkerülhetetlen volt egyszersmind a két vetélytárs között az összekocczanás Konstantinápoly birtoka fölött, mert hiszen „a bolgárok és görögök czárja is szerette volna trónját a boszporuszi városban felállítani. Leánykáját, Ilonát a byzanci trónörökös jegyesét Drinápolyba küldötte, hogy alkalmilag viszontláthassa, de innét magával vitte Trnovoba.

A Vatatzeszszel való kötelékek szétbontása után, Aszen a pápával alkudozott. Saját kívánságára egy pápai követ küldetett Bulgáriába a perugiai püspök személyében (1237 májusban), hogy tárgyalásokat folytasson a konstantinápolyi császárság fölött. A követ társaságában volt Wildhausen János, egy westfáliai német, annak előtte boszniai püspök. De már 1238 február 27-én IX. Gergely, IV. Béla magyar királyt keresztes hadjáratra szólította fel Aszen ellen, mivel hogy nem akar a római egyházhoz csatlakozni és bogomilokat, kik ellen a katholicus egyház nevében Délfranciaországban és Boszniában véres harcok folytak, pártfogásába veszi.²⁾ Hasonló felszólítások érkeztek Balduinhoz is. Béla azon szándékkal tett előkészületeket a háborura, hogy Bulgáriát meghódítsa.³⁾ Kevéssel előbb a sivataggá tett Szeverin országot,⁴⁾ t. i. Kis-Oláhországot szállotta meg, egészen az Olt vizéig, hová gyorsan özönlöttek a telepítvényesek, sőt még a bolgár és kun király czimét is felvette.⁵⁾ Az „eretnek és szakadár“ ellen vonuló keresztes harcosok-

¹⁾ Hopf, 254, Makušev u. a.

²⁾ Okiratok Theinernél 155—167.

³⁾ U. o. 166, 167, 170.

⁴⁾ Magyar okiratokban „banatus de Sceurin, Zeurino, Zeurenno, Lewerino, Seuerino“. Szlávban „gredaštu mi k Severinu“, „Sèverinskomu banstvu gospodin“. (Venelin, Vlaoholg. gramoty 22, 23, 57 stb.) Šafařík II. 219. Der erste ungarische Ban von Severin 1233 (Theiner I. 123).

⁵⁾ Először 1235. Fejér IV, 1. Roesler 286.

nak bűnbocsánat lőn ígérve. De a keresztes hadjárat úgy látszik elmaradt; Aszen ugyanis tanácsosnak látta nyiltan a francziákkal szövetséget kötni.

A keletet új népzivatar rázkódtatta meg. A kunok felriasztva az Oroszországból áramló tatár hordák által, a moldvai síkságokról tömegesen részint Magyarországra menekültek, részint pedig tömlőkön a Dunán át Thrákiáig nyomultak elő. A népnek nagy tömege, a nemességgel együtt Bulgáriában telepedett meg. A latinok is barátságot kötöttek velük. Az 1239-dik évben megindultak a francziák, bolgárok és kunok, hogy a görög várakat Thrákiában megszállják. Midőn itt Aszen Tzurullont ostromolta, egyszerre ama hírt vette, hogy magyar felesége, fia és Joakim patriarka Trnovoban dögvészben kimúltak. Ebben ő esküszegésének büntetését látta, elégette ostromló gépeit, hazavonult. Ilonát visszaküldte és ismét kibékölt Vatatzeszszel.¹⁾

A latinok sanyarú állapota folyton növekvőben volt. II. Frigyes császár a pápa elleni küzdelmében természetes szövetségesekre talált a nikaiai és epiroszi görögökben. II. Balduin a pápának kegyencze, csakhamar érezni volt kénytelen II. Frigyes haragját. Aszen és Vatatzesz 1239-ben tárgyalásokba bocsátkoztak II. Frigyessele,²⁾ mire Vatatzesz a császár egyik természetes leányát feleségül vette és neki hódolatát fejezte ki. Végre II. Balduin Magyar- és Bolgárországon keresztül, egy nyugaton összetoborzott segélyhaddal, még pedig 700 lovaggal és 20,000 lóval Konstantinápolyba érkezett, de ezen segély sem tudta az események menetét megakasztani. Útjuk alatt a francziák a bolgárok között, minden szövetségük daczára Vatatzeszszel, barátságos vendéglátásban részesültek.

Theodorosz epirota királyt a klotkoniczai csata napján hagytuk el. Sokáig könnyű fogságban tartották, míg nem őt a császár némi cselszövények miatt, melyeket szőni még a fogságban sem szűnt meg, megvakíttatta. Az 1240-dik évben Aszen Irénnel, a fogságban lévő fejedelem leányával lépett házasságra és ipát szabadon bocsátotta. Aszen segítségével sikerült Theodorosznak Thesszalonikát hatalmába ejteni és fivérét Emanuel „császárt“

¹⁾ Stritter: Akropolis 729—730.

²⁾ Hopf 254.

foglyává tenni; minthogy azonban ő vak volt, kormányát János fiára ruházta át.

Az 1241-dik ¹⁾ évben június havában múlt ki II. Aszen János, az Aszenidák legnagyobbika és Simeon után a legjelentékenyebb bolgár czár. Ifjúkorát ő, a birodalom helyreállítójának fia, számkivetésben töltötte és öröklött trónját csak súlyos megpróbáltatások és küzdelmek után foglalta el. Midőn meghalt oly birodalmat hagyott hátra, mely három tenger partját érintette és a melynek helyzetét a szomszédos szerb-, görög- és magyar uralkodókkal való barátságos viszony jól megszilárdította. A bolgár államegyházat elismerték a görögök. A benső lendületet élénk kereskedelmi forgalom, pompás építmények és ritka vallásszabadság jellemzik. Egy vitéz és tapasztalt trónörökös alatt ezen birodalom csakhamar virágzóvá és hatalmassá lett volna. De másképpen volt megírva a végzet könyvében.

¹⁾ Az 1241-dik évben „circa festum S. Joannis Assanus rex mortuus est.“ Albericus 578. Albericus művében ezen hely fölöslegessé teszi Golubinski kronologiai kételyeit.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Az utolsó Aszenidák.

A birodalom bukása I. Kaliman (1241—1246) és Aszen Mihály (1246—1257) alatt. — A thrákiai és makedóniai tartományok elvesztése. Mihályt az utolsó Aszenidát meggyilkolja II. Kaliman.

II. Aszen János utóda Kálmán vagy I. Kaliman, a magyar király leányától született fia volt, egy kilencz éves gyermek. Az ifjú czár gyámjai megújították a Vatatzesz-szel kötött szövetséget, mire velük a francziák, nemkülönben a görögökkel is, két évi fegyverszünetet kötöttek.¹⁾ A tatároknak elvonulása, Horvátországból Szerbián és Bulgárián át Oroszországba, továbbá IV. Incze pápának amaz eredménytelen felszólítása, hogy csatlakozzék a római egyházhoz,²⁾ képezik egyedüli említésre méltó eseményeit I. Kaliman rövid uralkodásának.

Vatatzesz császár, Aszen halála után Európában senki által sem háborgattatva, 1242-ben megtámadta II. János thesszalonikai császárt, de nem ért el egyebet, mint hogy utóbbi a császári czímet letette. Vatatzesz János az 1246-dik évben fivére és utóda Demetriosz ellen vonúlt háborúba. Thesszalonikába való vonulásakor szeptember végén Maricza mellett vette hírért Kaliman czár halálának; azt híresztelték, hogy mérég okozta halálát. Vatatzesz rögtön elhatározta, hogy a bolgárokat megtámadja, hogy

¹⁾ Albericus 579.

²⁾ Raynald 1245. év. 11. sz.

tőlük elvegye amaz országokat, melyeket egykor szövetségese Aszen vele egyetértve foglalt el. A roham Szeresznél, melylyel a hódítóháborút megnyitotta, sikerült. Az alsó várost, melyet Kaloján ideje óta csak silány falak védtek, könnyű szerrel foglalta el, mire Dragota, a vár parancsnoka, kardcsapás nélkül adta meg magát; pénz és biborruhák voltak jutalma. Ellenállás nélkül adták meg magukat a Perin-Planina alatti erős Melnik (*Μελένιος*) várnak Philippopolisból származó görög lakosai. Kevés hét múlva meghódolt az egész Rhodope vidéke Cepinával és Stenimachoszszal együtt, egész Makedónia Stobbal, Chotovoval (fekvése ismeretlen), Velbuzsddal, Szkopjeval, Veleszszel, Proszekkel és Övcsepolje helységgel együtt. Közben II. Mihály epiroszi despota felhasználta a zavart Albánia és nyugati Makedónia meghódítására. Így tehát három hónap alatt II. Aszennek összes hódításai elvesztek.¹⁾

Most Thesszalonika ellen fordult a győző. Még ugyanazon a télen elűzték Demetrioszt és agg atyjának, a megvakított Theodorosznak uralma Voden, Oszrovo és Sztaridol déli makedóniai városokra szoríttatott.

Kaliman halála után Aszen Mihály, szintén kiskorú öccse (1246—1257) örökölte a birodalmat és háborút. A kormányt helyette anyja az epirotai Irene vezette.²⁾ Vatazszezzel mire sem lehetett menni; meg kellett elégedni a békével és az elveszett országokról, azaz a fél birodalomról le kellett mondani.

Nemsokára nyugaton új háború volt készülöben. A raguzaiak viszályba bonyolódtak I. Uros István szerb királlyal. Minthogy arra nézve, hogy a háborút egyedül viseljék, gyengék voltak, 1253 junius 15-én a szerbek elleni véd- és dacszövetségre Aszen Mihályhoz csatla-

¹⁾ Ezen események főtanúja Akropolita Gergely (1220—1242), ki 1236 óta államszolgálatban állott, magát mint államférfi és hadvezér kitüntette és végre a nagy Logotheta állását nyerte el. „Χρονική συγγραφή“ ja 1261. évig terjed.

²⁾ Egy érmet I. Ljubić-nál, Opis jugoslavenskih novaca. Zágráb 1875. A II. sz. tábla a következő feliratot viseli: c(ar) Michail — c(arica) Erina.

koztak, kinek atyja nagy tisztelője volt köztársaságuknak. A szerződési okmány szerint, mely fenmaradt, a bolgároknak és raguzaiknak a szerbekkel szemben közös eljárást kellett tanusítaniok, tehát a szerb király ellen vagy mindketten háborúskodnak, vagy pedig vele mindketten békében élnek. Háború esetén a raguzaiknak össze kell gyűjteniök szárazföldi és tengeri erejüket. Ha esetleg Szerbiát meghódítaná a czár, úgy a raguzaiknak sem Uros István királynak sem fivérének Vladiszláv Istvánnak nem szabad városukban menedékhelyet nyújtaniok; ez esetben a czár megerősíteni tartozik a raguzaiknak a szerb király által adott összes szabadságleveleit. Ezen szövetséghez 1254 május 22-én Radoszláv chl'mi (nyugat hercegovinai) zsupán is hozzájárult. De még ugyanezen év augusztus 23-án Uros szerb király kibékült a raguzaikkal s régi előjogaikat megerősítette.¹⁾

Egyidejűleg a bolgároknak Magyarországgal is voltak viszályaik; legalább 1254-ben IV. Béla panaszkodott a pápának,²⁾ hogy a határokból éppen az imént elpusztított birodalmát most keleten az oroszok és brodnicziaik, délen pedig a bolgárok és bosnyákok szorongatják.³⁾

Mialatt a bolgár czár a szerbeket és magyarokat fenyegette, sikerült Vatatzesznek makedóniai birtokait, újabb hadjárat által gyarapítania. Az agg Theodorosz, unokáját II. Mihály despotát felbujtatta a byzancziak ellen, de a császár hirtelen elővonulása meghiusította terveit. Voden meg lőn szállva, Kasztoria és Devol megadták magukat, Kasztoria parancsnoka a császárhoz szegődött és az albánok főnöke elbasszani Golem (Γουλάμος)

¹⁾ Miklosich, Monumenta serb. 35—47. Orsat Pučić-Skatić, Poviestnica Dubrovnika. (Gesch. von Ragusa). Zara 1856. 39. l.

²⁾ Theiner Mon. Hung. I. 230. Hogy a brodnicziaik kik voltak, nem tudjuk.

³⁾ Az 1247. évben Béla az egész Kumániát (Oláhországot) a johannita rendnek adományozta; csupán Szeneszláv oláh fejedelem országát, az első rumun uralkodó, kit a történelem említ, az Olt folyó keleti részén, zárta ki az ajándékból. De a palásztinai lovagok uralma Oláhország síkságán nem talált alkalmas talajra. Roesler 286.

meghódolt neki. Vatatzesz az Adriától fogva Vardarig urává lett az országnak, nevezetesen Kroja, Ochrida és Prilep városoknak.

1254 november 30-án halt meg Vatatzesz s követte őt nagytehetségű, de beteges fia *II. Laszkarisz Tódor*, kinek *II. Aszen* egyik leánya volt a felesége. Alig jutott el ezen trónválság híre Aszen Mihályhoz, máris hirtelen elhatározta, hogy az 1246-dik évben elveszett tartományokat visszafoglalja sógorától. A szláv lakosság segítségével visszahódította Rhodope összes várait, főleg Stenimachoszt, Periszticát, Kricsimet, Cepinát és Makedóniának jelentékeny részét.¹⁾ Ekközben előtört Laszkarisz a tél közepén Drinápolyból, lerombolta Berrhoeát és Rhodope várait ostromló gépeivel megadásra bírta. Csupán Cepina tanúsított elkeseredett ellenállást. Északról és délről egyszerre akarták megtámadni, de a Makedóniából előnyomuló csapatok, midőn a fensíkokon vonultak végig, a trombitaszó által hirtelen megrettentve, visszafordultak és összes podgyászaikat zsákmányul hagyták hátra a hegyi pásztoroknak. Dragota, ki csak néhány év előtt adta át Szereszt, most a bolgárokhoz csatlakozott és Melniket ostromolta. Midőn azonban a császár a felmentésre váratlanul átvonult Rupelion szoroson, Dragota az ostromló sereg lovainak patái alatt lelte halálát. Erre a görögök megszállották Veleszt, Prilepet és Ovcsepoljet (*Νευστάπολις*).

Az 1257-dik év tavaszán *I. Uros István*,²⁾ a császárnak ipa, békét eszközölt. Cepinát kiűrtették és a rhodopei s makedóniai összes bolgár tartományokat a görögöknek hagyták oda. A három évi vérontás tökéletesen eredménytelen volt.

Ezen háború folyama alatt a velenceiek 1256-ban

¹⁾ A byzancziak ezeken kívül még az „achris-i“ erődöket is említik. Ez alatt azonban úgy látszik nem értik Ochridát, hanem (Šafařík szerint II. 243) a Rhodope egy részét.

²⁾ Akropolitánál *Ῥωσσοῦ Οὐροῦ*. Fessler, Gebhardi és Palauzov ezen nevet az orosz Rosztiszláv fejedelem nevének mondták, ki akkor Mačva (Machov) bánja volt Ezen vélemény alaptalanságát Palacky (Üher den russischen Fürst n Rostislaw. Radhost II. 272) már 1841-ben kimondta, és újabban Golubinski 219. Akropolita Uros-t *Οὐροῦ*-nak, más byzancziak *Οὐρεσις*-nek írják.

megtámadták a még mindig latin Konstantinápolyból Meszembria bolgár tengeri várost és zsákmányul nyerték Theodorosznak, egykori védszentjüknek fejét (sz. Márk előtt).¹⁾

Az 1257-dik évben Aszen Mihályt, kit az utóbbi háborúnak kimenetele nagyon elkedvelenített, Trnovo közelében unokabátyja Kaliman, néhány trnovoi polgárral egyetértve, meggyilkolta. A gyilkos hatalmába ejtette a trónt és az özvegygyé lett czárnét. Hogy leányát megmentse, I. Uros István Trnovoba ment, de még mielőtt odaérkezett, utólérté a nemesítés a bitorló II. Kalimant, ki terv nélkül barangolt a birodalomban. Halála által a bolgár trón teljesen elárvult.²⁾

Igy ment tönkre az Aszenidák uralkodó családja már a harmadik nemzedéknél. Fényes volt első fellépésük. Aszen és Péter testvérek a trnovoi vitéz Sismanidák utódai lerázták a görög jármot és Duna-Bulgáriában új birodalmat alapítottak, melynek győzelmes előnyomulása nem kevésbé mozdította elő a Komnenek birodalmának bukását. Kaloján a harmadik testvér Bulgária uralkodójának megillető helyet szerzett a kereszténység fejedelmei között. Hogy az újonnan alapított latin császárság oly hirtelen dőlt meg, az is az ő pusztító háborúinak érdeme. II. Aszen János alatt érte el a bolgár birodalom hatalmának tetőpontját. De ezen nagy czár halála után kitűnt, hogy mindeme hatalom és uralom egy férfiúnak életével állott fent és mult ki. II. Aszennek és uralkodó családjának eszményképe, mely már „a bolgárok és görögök czárja“ czímben is nyilatkozott, egy szláv birodalom volt, Konstantinápoly fővárossal; utódai még a makedóniai és thrákiai szlávok fölötti uralmukat sem tudták fentartani. A konstantinápolyi frank birodalom kevés esztendővel az utolsó Aszenida szomorú halála után, siralmas véget

1) Hopf 200.

2) Akropolisita 73. fej.

ért, de az ennek helyére felállított byzanci új birodalom, habár a bolgárok hozzájárulása és segítségével által állott is helyre, ezekre nézve nem volt kevésbé veszélyes.¹⁾

¹⁾ Az Aszenidák családfája:

Peter a)		I. Aszen János b)		Kaloján	Növ. (ism.)	Növ. (ism.)
		neje: Ilona „nova ca-rica“ m. apácza: Eugenia. c)		neje Kumanin	Boril d)	szl. desp. e)
					feles.: Kalo-ján özv	
					Mária	
					férje: Henrik császár	
II. Aszen János		Szevasztokrator				
feles.: f) 1. Anna (m. apácza Aniszia)		Sándor g)				
2. Anna v. Mária		II. Kaliman				
3. Irén (m. ap. Xen.)						
(2) I. Kaliman	(2) Ilona	(2) Thamar	(3) Aszen	Beloszlava	Mária és	
szl. 1232	férje: Laszkarisz	férje Kom-nenosz Mihály (i)	Mihály fel. Uros leánya	férje: Vladiszláv István	Theodora v. Anna l)	
meghalt 1246 h)	Theodorosz					
IV. Laszkarisz Irene		leánya k)		Zsupán		
János férj. Konstantin.		f. Szevasztokrator Péter		Desa m)		

a) Ansberrnál Kalopetrus: b) János: Euthymij Vita J. Ryl. c) Euthym. Rakovskinál Aszen 13. Synodik u. o. 52. d) „un neven Jehans Burus“ Clary Rad. 5, 158. Hopf. 220. e) Esclas estoit en guerre contre Burille, qui ses cousins germains estoit. Valenciennes II. fej. f) Albericus 578. Synodik 52. 2. Anna említettik itt és Euthymijnél; Mária Akropolitánál. g) Synod. 51. Akrop. Stritternél 722. Alb. 536. h) Akrop. 733. i) Id. 738. k) Mikl. Mon. Serb. 36. l) Akrop. 731. 733. m) Beloszláva és Desa: okiratok jugosl. akadem. Rad. I. 135.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Polgárháborúk. Aszen Konstantin czár. Ivajlo trónbitorló. Tatár főuralom.

Belső zavarok és felforgatások. Aszen Konstantin, szerb származású uralkodó (1258—1277). Háborúk Magyarországgal. A nápolyi Anjou Byzancz ellen a szerbekkel és bolgárokkal szövetezik. Mária czárnő cselszövényei. Ivajlo (Lachanasz) kalandor forradalma, uralkodása és halála (1277—1279). III. Aszen János görög trónkövetelő. Terterij György (1280—1292), egy új uralkodó család alapítója. Nogaj khán betörései. Szmilecz czár, tatár hűbéres. Csoki khán. Szvetszláv a haza megmentője (1294).

II. Kaliman halála után a bolgárok országgyűlésre jöttek össze, hogy új czárt válasszanak. A választás a szerb *Konstantinra* esett, ki Tichnek fia és Nemanja István¹⁾ unokája, s vitéz és értelmes férfiú volt, kinek családjának a Vitos tövénél Szófia mellett voltak a birtokai (1258—1277). Hogy az öröklés látszatát megőrizze, Laszkarisz Theodorosz leányát, II. Aszen egyik unokáját vette feleségül és Aszen Konstantin nevet vett fel.²⁾ Első feleségét, kitől elvált, mint a béke kezességét

¹⁾ „A szent Nemanja Simon, nagyapám (déd) „mondja ő maga egyik okiratban Šafarik Pam. 23. „Kaloján a Szervasztokrator, a czárnak unokabátyja (bratucsed) szent István szerb királynak unokája“ így olvassuk a Vitos alatti Bojana egyik iratában (Glasnik VII. 189). Bizonyára anyai ágról való volt ezen rokonság.

²⁾ Aszen Konstantin az idézett két emlékiratban.

Nikaeába küldötte; a byzanczi erkölcs semmi botrányost nem látott ezen eljárásban.¹⁾

A nikaeai császárságnak, habár eközben évről-évre megszilárdult, véres háborúkat kellett az epirotákkal vívnia. Az ottani despota, *II. Mihály*, a szerbekkel szövetségre az egész nyugati Makedóniát megszállotta (1257-ben), mely alkalommal Akropolita vezért és történetírót bekerítette és foglyúl ejtette. Főtámaszai az ő frank vejei Villehardouin Vilmos achajai fejedelem és Manfréd király voltak; utóbbi Korfu, Durazzo, Valona és Berat megszállása által ekkoriban erős állást foglalt Albániában. De az egyesült epirota- és moraita sereg megveretése után a Vorilaszh erdőben, Prilepnél²⁾ megtört a despotaság hatalma (1259).

II. Laszkarisz Theodorosz halála után (1258 augusztusban Nikaeában fia *IV. János* lőn utóda, ki sógora volt az új bolgár csárnak. De már egy év múlva megbuktatta és megvakíttatta a fiút *VIII. Mihály* az első *Paläolog*. A bitorló, erélyes férfiú, barátságos viszonyba lépett a bolgárokkal; Akropolita mint követje jött az 1260-dik évben karácsonkor Trnovoba, hol őt fényesen fogadták.³⁾

¹⁾ Így írja le Konstantinnak trónraléptét Akropolita, ki mint byzanczi követ 1260-ban az új csárt személyesen ismerte (73. fejj. a bonni kiadásban 161. l.) Egészen másképpen hangzik sokkal fiatalabbkortársának Georgios Pachymeres (élt 1242—1308) tudósítása: „*II. Aszen* veje és Laszkarisz Tódor sógora, Mytzesz (*Μυτζής*) oly szerencsétlenül harczolt a görögök ellen és ez által a nép annyira nem kedvelte, hogy a boljárok a „felszerb“ Konstantint hívták meg a trónra. Konstantin küzdött Mytzesz ellen néhány évig, míg végre ez Meszembria városába menekült; e várost ő a görögöknek adta át (1265) a miért ő a Szkamander mellett jószágot kapott. Hasonlóan hangzik a későbbi Nikephorosz Gregorasz elbeszélése (1295—1360). A gyermek nélküli Aszen Mihály halála után, őt nővérének férje Mytzesz követte, egy elpuhult férfiú, kit Konstantin elűzött. (Stritter II. 751, 760). Honi évkönyvek, sajnos, nem állanak rendelkezésünkre. Valószínűnek látszik, hogy ezen Mytzesz nem más, mint a mondák által elferdített Aszen Mihály (Micsa kicsinyítőleg, a. m. Michail) Palauzov „Rosztiszláv Mačevszki“-jében, (az orosz közoktatásügyi miniszterium lapja LXXI. szám), mindhárom tudósítás egybeolvasztásával bonyolultságot okozott. V. ö. Palacky, Radhost, II. 259 és Golubinski 219.

²⁾ Fallmerayer. *Gesch. von Morea* II. 11. s a köv. Hopf 283.

³⁾ Akrop. 84. fejj.

A következő év meghozta a nikaiai byzanciaknak forró vágyuk teljességét. 1261 június 25-én Alexiosz Meliszzenosz Strategopulosz vezér meglepte Konstantinápolyt és vérontás nélkül megszállotta; II. Balduin Euboeába menekült. Ettől fogva eltűntek a vasas frank lovagok Thrákia síkságairól, de emléküik még máig is él a bolgár lakosok mondáiban. Még most is mesélnek az óriási „latin“ emberekről, kik háromszor akkorák voltak, mint a többi halandók.

Konstantin csárnak főfigyelme uralkodásának első éveiben észak felé kellett hogy irányuljon. Ott évek során át folytak a harcok a magyarokkal. Már 1260-ban, midőn a magyarok Přemyszl Otakár cseh király ellen viseltek háborút, megtámadták a bolgárok a szeverini bánságot, de visszaverte őket Lőrincz mester és megfosztotta zsákmányuktól; a győző elrettentő példaul a foglyoknak egy részét a Duna mentén akasztófákra húzatta.¹⁾ 1260-tól 1264-ig István herceg, kire Erdély kormányzását bízta, öt háborút viselt, — kettőt személyesen — a bolgárok ellen s meghódította Bdynt. Egyed mester alatt a magyarok egészen a trnovói falakig nyomultak elő.²⁾ Ekkor István egy közelebből nem ismert hadjáratot intézett „contra Paläologum imperatorem Graecorum“ s byzanci tartományokat pusztított.³⁾ Midőn azután 1270-ben trónra lépett, állandóan használta a „rex Bulgariae“ címet, melyet atyja IV. Béla csak ritkán használt.⁴⁾ Ettől veszik eredetüket a magyar korona igényei Bolgárországot illetőleg.

Délen is komoly harcokat vívtak. Irene csárné rábeszéléseire, ki VIII. Mihály iránt, mivel ez fivérét IV. Jánost oly embertelenül fosztotta meg trónjától, engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetett, Konstantin hadat izent a császárnak, de a háború szerencsés kimenetelő nem volt. Utóbbi időben Thrákiának és Makedóniának

¹⁾ Fejér IV. 2, 60, 199 l.

²⁾ Erről igen kevés tudósítás van. Legtöbbet tudunk Istvánnak egyik 1270. évi iratából Fejér IV. 3, 54. Usque ad castrum Turnow. U. o. IV. 2, 525. Bdyn elfoglalásáról Thuróczi tesz említést (Schwandtner script. rer. hung. 1, 188).

³⁾ Fejér IV. 2, 344, 469, 3, 54.

⁴⁾ 1260 (Fejér IV. 2, 9.) 1261. (U. o. 48), 1263, 1270 (544.)

jelentékeny részeit ismét megszállotta, Makedóniában főleg Szkopjet, Porecs, Polog helységeket és Prilep környékét;¹⁾ most a byzancziakkal szemben nem csak Philippopoliszt és Stenimachoszt veszítette el, hanem Meszembria és Anchialosz fontos kikötőhelyeket is. E fölötti boszújában az Enoszbán, a Maricza torkolatánál levő, Izeddin szeldsuk szultánnal, sőt még Déloroszország tatáiraival is szövetekezett, kik (1265-ben) Thrákiát annyira elpusztították, hogy később állítólag ritkán lehetett látni földmivelőt a szántóföldön.

Midőn Irene 1270-ben meghalt, Konstantin Máriát, VIII. Mihály egyik unokahugát vette feleségül. Hozományul a czárnak Meszembriát és Anchialoszt kellett volna visszakapnia. Midőn azonban a paläolog ígérétét teljesíteni vonakodott, Konstantin háborúhoz fogott, és a császár csupán az által volt képes az elkeseredett bolgárok támadásait visszaverni, hogy szövetekezett Nogaj-khánnal, vezérével az arany hordák uralkodójának, kinek hatalmától az egész pontuszi és dunai vidék rettegett.

Ezért a byzancziak ellen más oldalról sokkal veszélyesebb csapás volt tervben. A dicsvágyó és erélyes I. Károly, az első nápolyi király az Anjou házból, kinek udvaránál, úgy II. Balduin, mint a megvakított IV. Laszkarisz János menedékhelyre talált, a latin császárság felújítására harcra készült. Az 1267-dik év május havában Károly és Balduin közt Viterboban létrejött az egyezmény; Balduin e szerint oly tartományokat ajándékozott el, melyek még az ellenség kezében voltak. Durazzo, Valona és Kanina városokban és Korfu szigeten, melyek Károlynak megadták magukat, s melyeket Manfréd lovagjai megszállva tartottak, hatalmas támaszpontot nyert a félszigeten. Majd a zordon hegyitartomány albániai kerületei alávetették neki magukat, sőt Nikephorosz epiroszi despota is meghódolt a nápolyi királynak. De a nápolyi hivatalnokok durvaságai, a katolikus vallás erőszakos behozatala és az albán kezesekkel való rossz bánásmód az olasz várakban, nem igen nyújtottak eszközt arra nézve, hogy az albániaiakkal a frank uralmat megkedveltessék.

¹⁾ Konstantin Chrysobullonját, melyet a Virpino hegyi György kolostornak adott (Šaf. Pam. I. c.).

A bolgárokból és szerbekből Anjou Károly hűsége szövetséges társakra lelt. Számos délszláv lépett a nápolyi király szolgálatába, sőt meg is telepedtek itáliai földön. Ischia szigetén egy bolgár gyarmat keletkezett; Nápolyban egy utcát „vicus, qui vocatur Bulgarus” említenek és az egykorú (1270 – 1401) nápolyi okiratokban Slavi, Slavoni, Sclavelli, Bulgari, Bulgarelli nevű egyének tömegesen fordulnak elő.¹⁾ Szerbiában a nápolyi érdekek buzgó képviselőre találtak I. Uros István feleségében, Ilona királynéban, II. Balduin leányában, ki egészen halála napjáig, férjének és fiainak Dragutin és Milutinnak uralkodásai alatt nagy befolyást gyakorolt a szerb politikára. Károlynak a délszláv uralkodókkal folytatott tárgyalásairól számos tudósítást találhatunk a nápolyi gazdag oklevéltárban. Már 1271. szeptemberben követeket várt a király Szerbiából és a „zagorai (Bulgária) császárságból”.²⁾ Az 1260-dik évben szerb és bolgár követek jöttek 60 lovon Nápolyba és saintomeri Miklós lovag a boiotiai Thebenek frank ura, mint a király küldötte kísérte őket vissza hazájukba. Hogy a közelebb fekvő Szerbiával több tárgyalást folytattak, mint a távoli Bulgáriával, az igen természetes.

VIII. Mihály nem hunyt szemet a közeledő zivatar előtt. Midőn nem sikerült neki a szerbeket megnyerni (1272)³⁾ és ezek neki háborút izentek, a császár elhatározta, hogy a pápával az egyesülés iránt tárgyalásokba bocsátkozik, hogy így a nápolyiak, szerbek és bolgárok egyesült támadását szétrobbantsa. A zsinaton, melyet X. Gergely 1274-ben e célból hívott össze Lyonba, a byzanci követek, köztük Akropolita Gergely, ünnepélyesen lemondtak a szakadárságról. A ravasz Paläolog ez alkalommal a pápa segítségével a trnovoi és pecsi (Ipek) szláv egyházakat meg akarta semmisíteni. Az erre való tekintetből már 1272-ben megújította egy arany bulla által

¹⁾ Макушев Итальянские архивы и хранящие ся въ нихъ материалы для славянской исторiи (Az itál. régiségtár és az ott található szláv történetre vonatkozó anyag. Pétervár 1871.) II. 29, 70—73. U. a. A szlávok Albániában (l. 121. ol.) 31 és a kv.

²⁾ L. a XXV. fej.

³⁾ Pachymeres Stritternél 195. l. Az év Muralt után Chronographie byz. II. (Bâle 1873) 425.

az ochridai görögösített patriarkátust ugyanazon területtel, melylyel 1020-ban birt; ez által a szerbiai és bulgáriai önálló egyházaknak, melyek közül az utóbbit 1235-ben, az előbbit pedig 1219-ben ismerték el a görögök, létjogosultsága meg lett volna tagadva.¹⁾ Követei hangsúlyozták Lyonban, hogy ezen egyházakat, midőn a görögök a szlávok szövetségében a konstantinápolyi latinok ellen harczoltak, a pápa engedelmé nélkül, minden jog ellenére alapították, és az említett régi Justinian-féle ochridai egyháznak felújítását kívánták, melynek kerületébe tartozott nagyrészt az akkori Szerbia és Bulgária.²⁾

Ezen tárgyalások azonban nagy elégtelenséget szültek Konstantinápolyban, mi az egyesülésnek csakhamar véget szakított. A császárnak saját nővére Eulogia gyámolította az egyesülés elleneit, melyre nézve tevékeny társra talált leányában, Mária bolgár czárnéban. Trnovo és Konstantinápoly között számos követ (szerzetes) utazgatott ide s tova, hogy közvetítsék az anya és leánya közti levelezést. A czárné még az egyiptomi szultánt is igyekezett felbújtani VIII. Mihály ellen, de eredménytelenül.

Ekköregy magában jelentéktelen esemény jött közbe, mely végzetessé lett Bulgáriára nézve. Konstantin cár egy csonttörés következtében súlyos betegségbe esett, mely megfosztotta őt a szabad mozgás lehetőségétől. Ekkor Mária magához ragadta az egyeduralmat, uralkodótársul vevén magához kis fiát, a „biborban született“ Mihályt s cselszövényei által kimondhatatlan vészt hozott az országra 1217-ben).³⁾

¹⁾ Az okirat (aug. 6780) Golubinskinél 259. Mihály 1273-ban (6781) is megerősítette a Justiniana Prima nevű elpusztult egyház jogait, melyet tévesen azonosítottak az ochridai egyházzal. Ezen ki nem adott okmánynak valószínűleg egy wlach vagy görög által eszközölt hitvány fordítását megtalálhatjuk egy XVI. v. XVII. századbéli másolatban Grigorovič tanárnál (Šafařík hátrahagyott munkájából kivonatban).

²⁾ Kimerítően tárgyalja Drinov: A bolgár és szerb egyház a lyoni zsinat előtt 1274-ben. 1873. VII. V. ö. Capecelatro, Storia del regno di Napoli (1840) 350 – 354.

³⁾ Pachymeres Stritternél 763. Egy 6785. (1277) évi bolgár codex feljegyzése, kiadta Hanka, Čas. česk. musea 1851, 154 és Daničić-től Starine I. 86.

Bulgáriában volt ekkor egy oly fejedelem, ki a czár betegsége és a trónörökös kiskorúsága mellett veszélyes vetélytárssá válhatott. A balkáni vidékeken, valószínűleg nyugaton a félig önálló Szvetszláv Jakab despota uralkodott, ki egy orosz család sarja volt. Először az 1262-dik évben említetik.¹⁾ Nem lehetetlen, hogy a magyaroknak köszönhette hatalmát, kik ekkor Macsvában (Belgrád mellett) Rosztiszláv hűbéres fejedelmet, ki szintén orosz származású volt, helyezték a trónra. Az 1271-dik évben II. Přemysl Otakár és V. István magyar király közt létrejött békekötésbe Uros szerb fejedelem mellett „Svetizlaus imperator Bulgarorum“-ot is bevonták.²⁾ Feleségül megkapta a paläologtól a megvakított Laszkarisz második leányát és így sógora lett Konstantin czárnak. Ezen Szvetszlávot most Mária egy különös cselszövényvel eltette az utból.³⁾ Meghívására és szabad menet megigérésére Trnovoba jött. Itt egyik templomban a papság imádkozása között és gyertya világánál következő jelenet játszódott le. A czárné kiterjesztette köpönyegét, egyik kezével fiát, Mihályt, a másikkal Szvetszlávot karolta át, és ezen ténykedése által utóbbit nyilvánosan fiává fogadta, habár az kiskorát már régen meghaladta. De rövid idő alatt megbuktatták a félrevezetett fejedelmet „anyjának“ cselszövényei (1277). A czárné görög ármányainak még más számos, a czárhoz hű bolgárok is estek áldozatul. De sikereivel napról-napra nőtt egyszersmind a gyűlölet is irányában, főleg Trnovoban.

Mialatt a fővárosban a leggyalázatosabb módon szőtték a byzanci ármányokat, az egész birodalom védtelenül volt kitéve a rabló tatárok beütéseinek. Ekkor lépett a szinpadra egy *lvajló* nevű hajdu, ki eredetileg páásztor volt, egy ravasz, de egyszersmind könnyűvérű és nyugtalan egyéniség; mellék neve *Brdokva* (Lattich, saláta)

¹⁾ Szvetszláv 1262-ben Kyrill érseknek Nomokanon egy másolatát küldte Kyjevől levél kíséretében, melyben a következőket olvashatjuk: „Vseja ruskyja zemli blagoderžavnago rodia mojego, ich že otrasl i korën az bych svjatych ot'c mojich“. Vostokov a rumjancovi könyvtár codexeinek leírása (oroszúl Szt. Pétervár 1842, 290.)

²⁾ Emler, Regesta Bohemiae et Moraviae II. 302.

³⁾ Pachymeres, kiadta Bonn, I. 430.

volt, mit a görögök *Lachanasz*-ra fordítottak le.¹⁾ Ezen kalandor azt híresztelte, hogy álmában a szentekkel beszélgetni szokott és különféle jóslatokat terjesztett el arról, hogy ő nagy dolgokra van hivatva. Csakhamar tekintélyes tábor gyűlt köréje. Kezdtett fejedelmileg öltözködni; karddal övezve lovon nyargalt csapatai előtt. Miután a tatárokat kétszer megvernie sikerült, számos községek, sőt még számos bolgár is csatlakozott hozzá. Konstantin csár, kit betegsége alatt feleségének bánásmódja miatt, majdnem valamennyi párthíve elhagyott, nagy nehezen egy kicsiny sereget gyűjtött össze és Ivajlóval harczba bocsátkozott. Egy hevas roham szétugrasztotta a czárnak csapatait és őt magát is kocsijában (gyengélkedése miatt nem ülhetett lóra) védtelenül agyonütötték (1277 télen). Az egész nép a vitéz férfiú zászlói alá sietett, ki most, a hadiszerencse által mindenütt kísértetve, a városok meghódoltatására indult.²⁾

Byzanczban ezen események nagy rémületet idéztek elő. Attól kezdtek tartani, hogy ezen elvetemült bitorló meg fogja újítani I. Aszen és Kaloján beütéseit. Mihály császár Drinápolyba sietett, hogy a határokhoz közelebb legyen. Kezdetben meg akarta magának nyerni Ivajlót, de csakhamar elhatározta, hogy az Aszenidák családjából való *János*³⁾ személyében, kit Irene nevű leányával házassított össze, trónkövetelőt állít fel, mint *III. Aszen János* czárt. Ha e kísérlet nem sikerül, akkor János egy byzancezi despota czímét kapja. Bulgáriába görög csapatok

¹⁾ Ivajlo név alatt eddigelé sehol sem említik. Szerző egy evangéliumban talált jegyzékre támaszkodik, mely a 6787-dik (1178 szept. 1-től 1279 szept. 1-ig) évben iratott „v dni carê Ivajla i pri jepiskupê Niševscêm Nikodimê v lêtò, 6787 indikta 7, jegi stojachu Grci pod gradom Trnovom.“ (Glasnik 20, 245). Ebben Trnovonak a byzancziak által történt megszállása van értve, kik *III. Aszen Jánost* akarták trónra ültetni. Semmi esetre sem azonos Ivajlo *III. Aszen* czárral, mint azt Golubinski véli (12) minthogy *III. Aszen* ellen sohasem háborúskodtak a görögök. Κορδοξοῦβας κεκλημένος τὸ δ'ὄνομα ἢ Ἑλλήνων γλώσσα εἰς λάχανον ἐκλαμβάνει, καὶ Λαχανᾶς ἐντεῦθεν φημιζῆται. Pachymeres I. 431. Sreznêvski véleménye szerint (Orosz Beszeda 1857 II.) legvalóbbszinűleg itt *Βορδοξοῦβας* olvasandó (*λάχανον* bolgárul brzdokva).

²⁾ Ivajlo-ról I. Pachymeres I. 430, 466, Nikephoros Gregoras I. 130 (Stritter 764–779).

³⁾ Állítólag Mytzesznek egyik fia.

vonultak be, hogy küzdjenek Jánosért Ivajló és Mária ellen, ki még szilárdan állott Trnovoban. Ajándékok és ígéretetek által számos boljárt nyertek meg az új czár részére.

Mária, kit a trnovoi polgárság, a görögök és Ivajló egyaránt fenyegettek, minden áron meg akarta a maga és fia számára menteni a koronát és Ivajló karjaiba vetette magát. A bitorló büszkén hallgatta meg követeit és azt válaszolta neki, hogy nem kell azt ajándékkul elfogadnia, mi neki haderejénél fogva már majdnem kezében van; de ha a czárné békeajánlatát mégis elfogadja, hogy így elkerülje a fölösleges vérontást, úgy ez csak kegy az ő részéről. Erre megnyíltak Trnovo kapúi a kalandor csapatai előtt és Mária (1278 tavaszán) menyegzőjét és koronáztatását ülte Ivajlóval. De a czárnő görög finomsága csakhamar megunta a hegyek nyers hősét. Mindkét oldalról engesztelhetetlen ellenségei támadták meg, a tatárok és görögök. Napról-napra folyt a vérontás; a bolgárok rohamos támadásukkal vitézül győztek. Borzadálylyal mentek a harciba a görög katonák, mint-hogy Ivajlo kegyelmet nem ismert. Habár Trnovot majdnem teljesen bekerítették a görögök,¹⁾ a harc mégis a végtelenig húzódott. Az 1279-dik év elején azon hír terjedt el Trnovoban, hogy Ivajlo a tatárok elleni harcban elesett. Ekkor haladéktalanul megnyitották a trnovoiak kapuikat, Máriát fiával együtt kiszolgáltatták a görögöknek és örömmel üdvözölték *III. Aszen János* czárt, kit nemsokára neje is követett. Máriát, ki a bitorlótól áldott állapotban volt, Drinápolyba hozták. A bolgárok nem igen sajnálkoztak utána; míg az elhunyt császárnénak „örök emléket“ zengtek Bulgária templomaiban, őt ezen megtiszteltetésre nem tartották érdemesnek.

III. Aszen János önállótlan jelleménél fogva, nem volt képes helyt állani. A népnél legnagyobb pártja *Terterij Györgynek* (Τερτερής)²⁾ volt. Ez előkelő kún család-

¹⁾ Pachymeres I. 466: πολλὰς μὲν οὖν ταῖς ἀμφὶ τὸν Ἀσάν δυνάμεις περιστοιχίζετο. Erre vonatkozik az idézett 6787-dik évi ó szláv jegyzék: „midőn a görögök Trnovo előtt állottak“.

²⁾ Szerző Terterij-t használ: Terterija starago. Pomenik Rakovskinál, Aszen 52. Τερτερής ἐκ Κομάνων ἦν. Pachymeres II. 265.

ból származván és a leghatalmasabb családokkal rokonságban állván, vitézsége és okossága által igen megkedveltette magát. Aszen, ki veszélyes vetélytársat látott benne, családi kötelék által igyekezett őt a maga részére megnyerni és feleségül adta neki nővérét; eddigi nejét, egy bulgár nőt, Szvesztláv fiával együtt, Terterij mint kezest Nikaeába volt kénytelen küldeni.

Ekkor váratlanul megjelent a halottnak hitt Ivajló egy nagy sereg élén Trnovo kapúi előtt és megszállta a város összes kijárait. *Kaszimbeg* (Τζασιμπαγής), a megkeresztelt tatár, ki nem rég esküdött III. Aszennak, mint a bolgár birodalom „protosztatora“ (fővezér) hűségét s azután Trnovoból eltűnt, Ivajló, oldalán jelent meg, mint ennek protosztatora. VIII. Mihály nem késett nejének segélyt küldeni. De Murinosz byzanci vezért, 10,000 emberével Ivajló 1280. július 17-én teljesen tönkrement¹⁾ néhány héttel utána, hasonló sors ért Aprinosz vezér alatt, egy másik 5000 emberből álló felmentő sereget, mely valahol Szrêdna-Góránál semmisített meg. Ilyen körülmények között könnyű feladat volt Terterijnek, a boljárokat és sereget a balga czártól eltántorítani és azokat a maga részére megnyerni. III. Aszen János nem érezte már magát Trnovoban biztonságban és titkon Meszembrián keresztül Konstantinápolyba menekült, miután előbb a kincstárt kiürítette. Határtalan volt Mihálynak dühe védenczének gyáva tette miatt; hiába valók voltak tehát ismét mindama nagy fáradozásai, melyekkel Bulgáriát Byzanczhoz csatolni akarta.²⁾ *I. Terterij György* a nép örömujongásai között czárrá koronáztatott (1280 végén).

Ivajló Terterijnek felemeltetése után belátta, hogy ereje nem elégséges a trón visszaszerzésére, és segélyért esdve az agg Nogaj-khán karjaiba vetette magát, ki a XIII. század végén Déloroszország fölött uralkodott és hatalmának súlyát igen gyakran éreztette a szomszédos orosz, lithván, magyar és bolgár államokkal. Nogaj udvaránál találkozott Ivajló halálos ellenségével III. Aszennel.

¹⁾ Ἐπὶ τῷ Διὰβαινῇ (fekvése ismeretlen) Pach. I. 466. A második csata κατὰ τὸν ἕξω ζυγόν. u. o.

²⁾ III. Aszen ivadékai magas állami hivatalokat viseltek Byzanczban a birodalom bukásáig (Ἀσάν).

Mindketten segílyt kértek Terterij ellen. Nogaj mindkettőjüket egyaránt barátságosan fogadta, elfogadta ajánlékaikat, ígéretekkel tartogatta mindkettőjüket, de a nélkül, hogy valamit is teljesített volna, ide s tova hurczolta őket táborában Déloroszsország sivatagain. Végre egy lakoma alkalmával az ittas khán elmetszette Ivajlónak és barátjának Kaszimbegnek gégejét. III. Aszen a hasonló sors elől csupán Euphroszine könyörgései által menekedett meg, ki Mihály császár természetes leánya volt s ki napjait, mint politikai ügyek áldozata Nogaj háremében tölté.

Ily véget ért Ivajló a nevezetes pásztor- és parasztkirály. Neve a nép tömegében nagy tekintélynek örvendett ezután is. Midőn az 1294-dik évben egy Ál-Ivajló (Pszeudo-Lachanasz) tűnt fel, tömegesen özőnlöttek hozzá a bolgár pásztorok a byzanczi Thrakiából, hogy küzdenek zászlói alatt a kisázsiai törökök ellen; de ezen kalandor is csakhamar halálát lelte, nem a törökök által, hanem az álnok byzancziak börtönében.

I. Terterij nem volt barátja a byzancziaknak. Vele és a szerbekkel szövetségben kezdte meg nápolyi I. Károly támadó háborúját, melyre régóta készült, a byzancziak ellen. Egy 8000 frank-, arab- és albánokból álló pompás tábor szállotta meg Beratot, de 1281 áprilisben megsemmisítette azt egy görög felmentő sereg.¹⁾ I. Károlyt ez nem rettentette el, hanem még ugyanezen évben a velenceieket is szövetségébe vonta. Az 1281-dik év junius és julius havában a „magnifici principis, imperatoris Bulgarorum“ egy küldöttsége időzött Nápolyban; velük utazott azután Bulgáriába két nápolyi lovag nicoterai Giratius és a korfui Jean Ispan, hogy királyuk nevében befejezzék a tárgyalásokat.²⁾ Még János thesszáliai fejedelemmel is, ki ellen Mihály császár segítségül hívta Nogajt, szövetségbe igyekezett lépni Terterij.³⁾ Mindazonáltal a következő évben a sziciliai vecsernye meghiusította Károly összes terveit, melyek a latin uralomnak a keleten való helyreállítására vonatkoztak. Az 1282-dik év december 11-én VIII. Mihály is kimult.

¹⁾ Hopf. 324. s a köv. l.

²⁾ Makušev Итал. II. 28,

³⁾ Pachymeres Stritternél 787. Hopf. 329.

A byzancziak elleni szövetségből csakis a szerbeknek volt hasznuk. Szerbiában 1281¹⁾ óta a ravasz és fáradhatatlan II. Uros István uralkodott, kit Milutinnek neveztek. Uralkodásának már első évében megszállotta egész északi Makedóniát, Pologot, Szkopjet környékével együtt, Ovcsepolyjet, Zletovát és Pijaneczet, holott előbb a byzanczi határkövek Lipljan váránál a Rigómezőn állottak. Betörései kiterjedtek egészen Szeresz ig és a „Wlachiotaországba“ is berontott.

Nemsokára meghódolt neki Dibra, Kicsava és Porecs is; 1286 óta egész Bosznia engedelmeskedett neki. Symiumot és Macsvát *Dragutin István*, Milutin fivére kormányozta. Meghódoltak neki az albániaiak is és 1296-ban Durazzót is elfoglalta. A pápával és az Anjoukkal anyjának a frank Helenának közvetítésével barátságos viszonyban élt. Barátságosnak mutatkozott a katolikusokkal szemben, egyházaikat javakkal ajándékozta meg, sőt még sz. Péter védnöksége alá is helyeztetett. Csak Helena halála után (1314) látták Rómában, hogy az apostoli szék iránti odaadása, az akkori korban lehetetlennek tartott vallási türelméből eredt. 1305-ben tanácsában volt Kattaróban két keleti püspök mellett még két katolikus is, sőt még a boszniai bogomilok „Djed“-je is.²⁾ A házassági kérdésekben sem volt a „szent király“ (sveti kralj, mint őt halála után nevezték) valami nagyon aggódó: négyszer házasodott meg, még pedig háromszor úgy, hogy előbbi feleségeit elcsapta. Harmadik feleségét, Terterijnek egyik leányát, midőn 1298-ban a byzancziakkal békét kötött és Simoniszt, az idősebb Andronikosz császár leányát kellett volna nőül vennie, habozás nélkül szolgáltatta ki a byzancziaknak. Szerbia felemelése körül nagy érdemeket szerzett magának Milutin azáltal, hogy gyámolította a kereskedelmet, új törvényeket hozott, kórházakat, kolostorokat és egyházakat alapított. Negyven éves kormánya alatt Szerbia oly

¹⁾ Tévesen állítják mindenütt, hogy 1275-ben lépett trónra. Egy korabeli kézirat záradéka bizonyítja, hogy a 6794. év (1285 szept. 1.) uralkodásának 5-dik éve volt. Milutin az 1253-dik évben született (Muralt. Chron. byz. II. 471).

²⁾ Rački, Bogomil i Patareni, Rad VII. 168—174. Mon. serb. 69.

állást foglalt el, hogy a félsziget sorsát többé már nem Byzanczban és Trnovoban, hanem a szerb király udvarában intézték.

Az idősebb Andronikosz, VIII. Mihálynak utóda, Terterijel 1284-ben békét kötött, melyben ezen utóbbi, ki lévén második házassága miatt a bolgár egyházból közösítve, III. Aszen nővérét visszaküldte Konstantinápolyba, és első nejét a fogságból visszanyerte.¹⁾ Az 1291-dik évben IV. Miklós pápa ismét tett kísérletet, jöllehet sikertelenül az iránt, hogy „György császárt” és III. Joakim patriarkát egyességre birja; Helena szerb királyné, ugyanezen év nyarán személyesen kísérelte meg fiának ipát erre rávenni.²⁾ Közben Nogaj hatalma fenyegető mérveket öltött. Az 1285-dik évben egyidejűleg Magyar- és Bolgárországba rontottak a tatárok. Átlépték a Balkánt s elpusztították Thrákiát és Makedóniát. Minthogy a Konstantinápoly és Bizye közt tanyázó wlach pásztorok azon gyanúban állottak, hogy a tatárokhoz csatlakozhatnak, a byzancziak elhatározták, hogy őket Ázsiába telepítik át. A kemény tél okozta fáradalmaknak, melyek között ezt megvalósították, számos ember és nyáj esett áldozatul. Ezen barbár hordák megtámadására, melyek kis lovaikon kevés nap alatt nagy országokat, mint sáskák pusztítottak el, nem érezte magát képesnek Terterij. De hogy magát a trónon mégis megtarthassa, egyik leányát Csokinak, Nogaj fiának kényszerült feleségül adni.

A birodalom bomladozni kezdett. Bdynben (Vidin) és egész nyugati Bulgáriában Sisman fejedelem, az utolsó bolgár dynasztiának ikunokája függetlenül uralkodott, ki éppen úgy mint a Terteridák, rokonságban állott a bevándorlott kún nemességgel. Bolgár és tatár csapatok élén egyszer hirtelen Szerbiába rontott és pusztítva Chvostnoig nyomúlt, hol a pecsi (Ipek) gazdag érseki egyházat kirabolni szándékozott. De állítólag egy égi tűzzel megrettentette és szétoszlatta seregét. Erre Bdynt megszállotta Milutin. Sisman még idejekorán a Dunán keresztül a magyar szeverini bánságba menekült. A

¹⁾ Pachymeres. Bonni kiadás II. 57.

²⁾ Theiner. Mon. slav. 375, 377. Golubinski 83.

békeszerződésben azonban mégis visszanyerte országait és elvette a szerb Dragos zsupán leányát.¹⁾

A tatárok csapatainak fenyegetései által csakhamar kényszerítve érezte magát Terterij, hogy elpusztított birodalmából meneküljön. A byzanciakhoz fordult, de Andronikosz Nogaj haragja miatti félelmében megtagadta tőle a befogadást. A szerencsétlen csár azután Drinápoly környékén bujdokolt, míg végre a byzanciak fogságba ejtették.

Bulgáriában *Szmilecz* (Σμυλτζος) boljárt tette a tatár khán adófizető czárrá, kinek felesége egy görög nő, Konstantin Szevasztokrator leánya és II. Andronikosz császár unokája volt.²⁾ Birtokai Topolniczánál feküdtek, hol még most is láthatók Akydzi falúnál, Tatar-Pazardzsik és Ichtiman között a „Szmilczev-monastir“ romjai, mely kolostort, egy ott található felirat szerint „knez Szmilec“, Terterij György csár idejében 1286-ban építette.³⁾

Ugyanezen scrsot szánta Nogaj a szerbeknek is, Milutin azonban tudta a veszélyt elhárítani, de fiát egy-

¹⁾ Daniel 117—119. Milutin okirata Grigorovič utazásaiban 44. Šafařík, a délszláv irod. történetében. III. 22. ezen eseményt az 1292-dik évre teszi.

²⁾ A Terteridák és az első boljár családok származás fája

Szmilecz csár fel. Konstantin leánya a)	Radoszláv Szevasz- tokrator	Vojszláv b)	
		N.	
leánya c) leánya, férj.: III. Uros István fel.	Eltimir despota d)	I. Terterij György fel. 1. Mária (bolgár nő) d) 2. Mária (1280—1283.) III. Aszen nővére d. e.)	
(1) Szvetszláv Tódor fel. 1. Euphroszyne d)	Vojszláv despota	(1) leánya Coki férje	(2) leánya: 1. férje II. Uros Ist. 2. férje Kutrulesz Mihály
2. Theodora, Andronikosz leánya (mint apácza Theo- doszia.) f.)			
II. Terterij György			

a) Pachymeres I. 406. b) U. a. 446. c) Daniel 124. d) Synodik (Rakovski, Aszen 52). e) Stritter 781, 786. f) Kantakuzen I. 13. I. Gregoras (Stritter 812).

³⁾ Zachariev 76.

néhány boljárral túsúl kényszerült küldeni a khán táborába.¹⁾

Eközben Nogaj harcza elegyedett Toktajjal, kit ő maga segített az arany horda fölötti uralom elnyerésére. Sok évig tartó küzdelmek után, a Bug folyam közelében egy ütközetben megsebesült és futása közben halt meg (1293-ban).²⁾

Fia Csoki (*Τζακός*) as apai sereg maradékaival Bulgáriának vette útját. Szmilecz czár a szerbeknél keresett ellene segítyt, a miért is leányát István herczeggel házassította össze, ki eközben kimenekült a tatár fogságból.³⁾ Szmilecz azonban csakhamar engedni kényszerült Csokinak, ki mint Terterijnek veje azt állította, hogy öröklési joga van Bulgáriában, és az ország meghódítására készült; ezen vállalathoz maga mellé vette sógorát Szvetszláv Tódort (*Ὁσφεντισθλαβος*, vagy *Σφενδοσθλαβος*), ki gyermekéveit anyjával mint tús Nikaeában töltötte. Ezen Szvetszláv, ki az utóbbi zavargásokban összes vagyonát elvesztette, egy bizonyos Mankusznak Euphroszyne⁴⁾ nevű leányát törekedett nőül venni, kinek keresztanyja Nogaj khán felesége Eurphroszyne volt, s a leány gyámja, a gazdag Pantoleon kereskedő nem is ellenezte a házasságot. Jelentékeny hozománynak birtokában segítette Csokit Trnovo megszállásában. De egy lakoma után megváltoztatta magatartását. A tatár bitorlót orozva megtámadták, fogságba vetették és itt zsidó hóhérok kivégezték. Csokinak fejét ennek ellenségeihez Krimbe küldte Szvetszláv. III. Joakim patriarkát, kit már régóta azzal gyanúsítottak, hogy híve a tatároknak és árulója hazájának, az ő parancsára Trnovo egyik sziklaváráról ledobták. Ezen elhatározott tette után Szvetszláv, mint a hazának felmentője az ázsiai nomádok igája alól, elfoglalta az Aszenidák trónját.⁵⁾

¹⁾ Daniel 120 s a köv.

²⁾ 1293 II. Muralt, 462, 1299; Hammer, Gesch. der gold. Horde. Pest, 1840, 273.

³⁾ Daniel 124.

⁴⁾ Euphroszyne a neve az ó-bulgár Pomenikben. Pachymeres *Εγκύνη*-nek nevezi.

⁵⁾ Pachymeres II. 264 s a köv. Keleti tudósítások Hamernél I. c. Hammer Csoke-nek, Csuke-nek, de többnyire Csokinak írja.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

A kún Terteridák és a bdyi Sismanidák.

*Szvetszláv Tódor czár (1295—1322). Háborúk Byzancz-
czal. II. Terterij György (1322—1323) családjának utolsó
sarja. Bdyi Mihály (1323—1330). Konstantinápolynak
meghiúsult megtámadása. A velbuzsdi ütközet 1330 jun. 28.*

Szvetszláv trónraléptét nem nézték közönynyel Byzanczban és igyekeztek a bátor ifjút megbuktatni. Egynehány görög-barát boljár Aszen Konstantin és Mária fiát *Mihályt* tették meg ellenczárú, ki görög csapatokkal be is tört Bulgáriába, de csak gyalázatot aratott (1298). *Radoszláv* Szevasztokrator, Szmilecz fivérét is hadsereggel küldte II. Andronikosz császár Thesszalonikából Bulgáriába, de itt *Eltimir*, Terterij fivére, Kræn (Karnobad körül) despotája megverte és szeme világától megfosztotta. Szvetszláv az elfogott előkelő görögök szabadon bocsátásának árán, megszerezte atyjának I. Tertirijnek a szabadságot, de az uralmat nem adta neki át, hanem egy várost jelölt ki számára, hol hátralevő napjait nyugalomban élte le.¹⁾

Szvetszláv nővére, kit férje, Milutin szerb király elutasított és Byzanczba küldött, a fogságban Kutrulesz Dukasz Mihályhoz ment férjhez (1301). Midőn ez felségárulás miatt családjával együtt bebörtönöztetett, Szvetszláv a rokonával történt ilyen bánásmód miatt Andronikosz császárnak hadat izent. De nem egészen ezen külső indok érlelhette meg ama szándékát, hogy a byzanci birodalom nyomorúságos helyzetét hasznára fordítsa. Andronikoszt éppen ekkor a törökök szorongatták

¹⁾ Pachymeres II. 266.

Kisázsziában. Nagybátyjával Eltimirrel szövetségben Szvet-szláv meghódította az alsó haemusi városokat és vára-
kat, Tundzsától egészen a tengerig, Diampoliszt, Meszem-
briát, Anchialoszt és Szozapoliszt. Vojszláv, (*Βοσσεύας*)
Szmilecz legifjabb fivére a byzanczi táborban küzdött.
Bár a byzancziaknak sikerült is Szmilecz özvegyének, ki
görög nő volt, közvetítésével Eltimir és Szvet-szláv között
viszályt szítani, de ezen habár szerencsésen sikerült csiny
nem igen hozott nekik jelentékenyebb hasznot.¹⁾

Közben Ázsiában a szeldsukok helyébe új hatalom
lépett, mely néhány év alatt ura lett kelet összes álla-
mainak. *Ertogrul* egy török nomádokból álló és a szeldsu-
kokkal törzserokon kis csapat vezére Bythiniában egy kis
államot alapított, melyet fia *Ozman* (1288—1327) a by-
zancziak költségén, rettenetes pusztítások közepette egé-
szén a Propontisz partjáig terjesztett ki. Így keletkezett
az ozmanok birodalma.

A törökökkel való küzdelmekben, melyeket a görö-
gök hanyagúl és tervszerútlenül vezettek, néhány bolgár
is részt vett. Egy *Chraniszláv* nevű híres hőst, kit a görö-
gök az Ivajló elleni háborúban elfogtak és hosszú ideig
börtönben tartottak, Andronikosz nagy csaussá és parancs-
nokká nevezte ki Bythiniában, hol ez új tettekkel tette
dicsővé nevét. Erre nemsokára *Iván*, egy pásztor, ki a
bolgár háborúban szintén kitűntette magát, egy 300
hajdúból álló sereget gyűjtött, kik nyílakkal és buzogá-
nyokkal voltak felfegyverkezve, hogy saját kezére vere-
kedjék a törökökkel. De még mielőtt a Propontiszra
áthajózott volna, fogságba ejtették őt az álnök byzan-
cziai. Kilencz hónap múlva megszökött a fogságból és
újból megkezdte a regényes guerilla életet. A törökök
éppen Kenchreaet ostromolták, hová a Szkamander völ-
gyeiből sok nép menekült. Iván tönkreverte és szét-
ugrasztotta a törököket, de midőn újra előrontottak, őt
fogságba ejtették. Most a falvak alá vezették és váltság-
díjat kértek az ostromlottaktól. De a görögök fukarkod-
tak a pénzzel. Ekkor Iván bolgár nyelven kiáltott hozzájuk
(tudta, hogy néhány görög ért bolgárúl), hogy csak adják
oda a váltságdíjat, véresen veszi majd ő meg azt a törö-

¹⁾ Pachymeres II. 406, 446, 558, 601.

kökön. De szavait a törökök is megértették. Visszavezették tehát és leölték. Más hír szerint megszökött volna a törököktől, és mint honfitársai közt híres főnök, később 1000 hajdú élén Thesszalonika környékén tartózkodott. Ezen érdekes epizód (1306 körül) történeti eredetét tünteti elénk azon számos mondai alaknak, melyeket hősi énekeiben különféle nevek alatt maig is dicsőít a nép.¹⁾

Az Aegaei tenger partvidékeinek ez időben sokat kellett szenvedniök a „cataloniai expeditiótól“ „a középkor anabazisától.“ Az 1302-dik évben 6000 spanyol állott a byzancziak szolgálatába és fényes eredményeket vívtak ki a törökök ellen. De minden győzelmeik daczára is a byzancziak a zsolddal adósaik maradtak és hagyományos csalások és gyilkosságok által akartak tőlük megmenekedni. De a spanyolokat nem lehetett ilyen keleti cselekkel megcsalni. Megszállották Kallipoliszt, és innen, erősödve török és más zsoldos gyűlevészbandákkal állandóan rablótámadásokat intéztek a Paläologok birodalma ellen. Midőn két év múltán Thrákiában és a Propontisznál nem volt mit rabolniok, Kasszandria félszigetére vonultak. Még az athoszi kolostorokat is kipusztították, az épületeket nagyrészt felgyújtották és a szerzeteseket agyonverték. Hogy ezen „nagy bandá“-nak Konstantinápolyba való esetleges visszatérését meggátolják, a makedóniaiak Pangaiosztól egészen a Kavala melletti tengerig nagy falat vontak. Az elpusztított Makedóniából a vad legények a virágzó és jólétnek örvendő atheni herczegség ellen indultak, mely ekkor a la rochei család kormánypálczája alatt egyesítette Attikát, Boiotiát és déli Thesszáliát. Az 1311-dik év márczius 11-én a kopaiszi tó mocsaraiban 15,000 livádiai és moraeai frank esett el a féktelen cataloniaiak elleni harcban. A legyőzött országban, miután az elesett lovagok hűbéreit és nejeit egymás közt felosztották, a győzők egy rablóköztársaságot alapítottak, mely a kis-ázsiai török kalózokkal szövetségben 75 teljes esztendőn át rettegésben tartotta a népet.²⁾

¹⁾ L. Pachymeres Stritternél II. 801—803.

²⁾ Moncada, A cataloniaiak hadjárata, németül Spazier O.-tól (Braunschweig 1828) Hopf 380. s a köv. Daniel szerb érsek élete (kiadta Daničić 340—355), hol az atheni herczegség Livadia nevet visel.

A bolgárok ellen nem használták a cataloniaiakat, míg ezek görög szolgálatban állottak. Midőn elpártoltak Szvetszláv czár Roccaforteval, egyik vezérükkel alkudozott, egy Byzancz elleni szövetségre nézve és felajánlotta neki nővérével, a Csoki özvegyével való házasságot, de ez alkudozásoknak nem volt eredményük (1308).¹⁾ A byzancziak szükségükben gyorsan békét kötni kényszerültek Szvetszlávval, melynek értelmében ez megtarthatta összes hódítmányait. Konstantinápoly ezután bolgár gabona tömeges bevitele által az éhenhalástól menekedett meg. Szvetszláv 28 éves uralkodásának második fele a béke ideje volt, melytől a bolgárok már régóta elszoktak.

Szvetszláv nem az egyedüli uralkodó volt az országban. Nyugaton székelt *Mihály* „dispoti Bulgarie, dominus de Vigdino“ (Bdyn), Sismannak egyik fia és veje Milutin szerb királynak. Valamint a czár éppen úgy ezen bdyini részfejedelem is barátságos szövetségben élt Velenczével.²⁾ A genuaiakkal, kik Krym és a Fekete-tenger urai voltak, egy ideig feszült viszonyban élt Szvetszláv. Minthogy ugyanis a bolgároknak a velencei kereskedőkön elkövetett némely rablásait jóvá tenni nem akarta, a köztársaság 1316 márcz. 22-én alattvalóinak megtiltotta, hogy Szopoliszban és más bolgár kikötőkben és egyáltalában Szvetszláv birodalmában tartózkodjanak.³⁾

A szerbekkel való jó viszonyt Milutin királynak látogatása Trnovoban megerősítette.⁴⁾ Szvetszláv 1320-ban Theodorával, II. Andronikosz unokájával való házassága folytán Byzanczczal is jó viszonyba lépett.⁵⁾

Milutin 1320 okt. 29-én halt meg, öt fia *III. Uros István* és ennek uralkodására Dusán István, „az ifjú

¹⁾ Pachymeres II. 600—603, 606.

²⁾ A Velenczével barátságos fejedelmek jegyzéke 1313 körül (Ljubić Monumenta spectantia hist. Slav. merid. Zágráb 1868. I. 192.

³⁾ Okmány a „Monumenta historiae patriae“-ben. Leges municipales. Turin 1838, 382.

⁴⁾ Daniel 141: is blgarskim carem v Trnovê stavšu se jemu.

⁵⁾ Nikephoros Gregoras VIII. 289. I.

király“ követte.¹⁾ Erre nemsokára (1322) Szvetszláv is meghalt. Harczias fia és utódja *II. Terterij György*²⁾ a Byzanczban éppen ekkor kitört polgárháborút arra használta fel, hogy Rhodopéba tört, Philippopoliszt elfoglalta, de Drinápolynál a fiatalabb Andronikosz megverte. Az ifjú azonban, ki Terterij utolsó sarjadéka volt, már egy év múlva meghalt (1323). Az uralkodó család kihaltával Bulgária határtalan fejtelenség zsákmányává lőn. A Haemus alatti városok Meszembriától Szlivenig a byzancziakhoz pártoltak. *Vojszláv*, Szvetszláv fivére a felső Tundzsa völgyben egy független fejedelemséget alapított, Kopszisz várát tévé székhelyül.³⁾ Tartománya négy városkából állott és serege 3000 embert számlált. A fiatalabb Andronikoszszal megszállta Philippopoliszt, azonban *Iván*, *II. Terterij*nek orosz származású fővezére oly vitéz ellenállást tanúsított, hogy a szövetségeseknek négy hónap múlva, anélkül hogy valamit elértek volna, el kellett vonulniuk.

Aközben a boljárok *Mihály* bdyi despotát választották meg (1320—1330); vele kezdődik meg a trnovoii birodalom harmadik és utolsó uralkodása: a bdyi Sismanidák. Az új czár azonnal sereget gyűjtött a tatárok és rumunok által támogatva, kiknek fejedelme *Baszaraba Ivanko*⁴⁾ oly nagy hatalomra vergődött, hogy a magya-

¹⁾ Január 6-án 6829 (1321) Ind. V. koronáztatott meg. Oklevél Miklosichnál található, Mon. serb. 90.

²⁾ Egy számára 6830-ban (1322) Ind. V. irt evangelium a Chilandar kolostorban található (Sreznêvski Пам. юс. писъма 350) velikyj car Georgije, syn velikago carja Theodora Svetoslava.

³⁾ Részletesen Kantakuzenos I. 172. bonni kiad. Vojszlav tartománya ἀπὸ Στλβρον (Szliven) μέχρι Κόψωας volt. Kopszisz fekvése ismeretlen; a Gjopca folyó látszik egy kis támaszpontot nyújtani a vár feltalálására, ezen esetre, ha neve nem török eredetű (egyes térképek Gögsunak írják).

⁴⁾ Roesler Rom. Stud. 295. azt a feltevést kétségbe vonja, hogy ezen a magyar forrásokban előforduló Bazarad a később Oláhországban oly híres Baszaraba családhoz tartozik. Dusan törvényeinek előszavában (kiad. Novaković XXIII) ez olvasható: „Baszaraba Ivanko Sándor czár apósa“, és két 1349 és 1357-ből való szerb okmányban a fegyverátvitel „Bulgáriában Baszaraba országába (u. Basarabinu zemlju), Magyarországra, Boszniába és Görögországra tiltatik“ (Miklosich, Mon. serb. 146, 161). A későbbi Baszaraba Sándor ezen Ivankoval nem tévesztendő össze.

roktól elfoglalta a szeverini bánságot. Mihály mindenk előtt az elpártolt alsó haemusi városokat foglalta el. Philippopoliszba segítséget küldött. A mint azonban Zián embereivel a megérkezőket a város előtt üdvözölte, a görög polgárok mögötte bezárták a kapukat és a másik oldalról beeresztették a byzanci csapatokat.

Vojszláv fejedelem egy egész évig ellenállt Mihály czárnak, mígnem népének elégedetlensége és az élelem hiánya őt Konstantinápolyba futásra kényszerítették (1324 tavaszán). Erre Mihály czár egész Felső-Thrákiát elpusztította. A mint végre Konstantinápolyban elhatározták, hogy a bolgároknak háborút üzennek, a császári udvarnál megjelent két boljár, Grūd és Pancsê,¹⁾ és czárjuk nevében jelentették, hogy ő Annát, Milutin leányát magától eltaszította és Szvetszláv özvegyével, az ifjabbik Andronikosz leányával lépett házasságra. A követek által felajánlott béke örömmel fogadtatott. Azonban Anna fejedelemnő elűzetése a szerb és bolgár udvar között aggasztó feszültséget vont maga után, mely a szerbek részéről annyival érthetőbb, minthogy Annának atyja Milutin Mihály oltalmazója volt ennek bdyni uralkodása alatt. E közben a viszály, mely a szerbekre nézve belső zavaraik miatt nagyon veszélyessé vált, Dániel szerb püspök és krónikás közbenjárására legalább egy időre megszűnt.²⁾

Már 1321-ben megkezdődött a polgárháború a fiatalabb Andronikosz és nagyatyja az öregebb Adronikosz között, oly küzdelem volt az, mely a byzanci birodalomnak megadta mintegy a haláldőfést és a törökök útját egyengette. 1327-ben növekedő hévvel megújult. A délszlávoknak ezen családi viszály éppen alkalmas időben jött. A bolgár czár az ifjabbik császárt védelmezte, a szerb király az öregebbiket, mindegyik azon szándékból, hogy szolgálatukat a byzanci várak és tartományok átengedése által gazdagon kárpótolva fogják látni. Mihály czár az ifjabbik Andronikosszal Drinápoly mellett Csarnomenban előnyös véd- és dacszövetséget kötött, mely egyszersmind a szerbek ellen is irányult.

¹⁾ Γολδος και Παντζος. Pancsê egy pomenikben Venelin wlacho bolg. okmányban.

²⁾ Daniel 174 (Nikodim érsek halála előtt, tehát 1325 előtt).

Az ifjabbik Andronikosz a birodalom nyugoti részében nagy sikert vívott ki. Sikerült neki Thesszalonikát, egész Dél-Makedóniát, Thesszáliát, még magát Epiroszt és az albánokat is legyőzni. Ezen győzelmek közepette 1327 áprilisban lepte meg őt azon hír, hogy Mihály csár nagyatyjának, ki már azon volt, hogy vele békét kössön, szövetséges társul ajálkozott. És az eddigi ellenfelek közt valóban egy titkos szerződés jött létre. Mihály csár bolgár és tatár csapataival Diampolisz (Jambol) mellett állott fel és fővezérét az orosz Ivánt 3000 lovassal a gyengén védett és kiéheztetett Konstantinápolyba küldte. A fiatalabbik császár most átláthatta, hogy a bolgárok csalárd merényletet terveznek, és a felmerülő hírek őt ezen felfogásban csak megerősítették. Hirtelen elhatározva magát, elhagyta a nyugatot és seregével a Pontusz partjára sietett. Mihály fővezére kétségkívül kapott parancsot urától, hogy Konstantinápolyt foglalja el, és a mint a dolgok álltak, ez egy cseppet sem volt nehéz feladat. A görögökkel szemben gyanakodó császár a palotaőrséget a bolgárookra akarta bízni; erre Iván a várost megszállta és Mihály, gyors menetben közelítve, a többit elvégezte volna. A mire Simeon és II. Aszen hasztalan törekedtek, most a merész Sismanidának váratlanul látszott kezébe kerülni. A fiatal császár a birodalmat fenyegető veszedelem miatt megrémülve, nagyatyjához titokban egy követet küldött és kérve kérte, hogy csak fegyvertelenül és csekély számban bocsássa be a bolgárokat a palotákba és délben legyen résen és csak görög őrséggel vegye magát körül. Az aggastyán erre azt felelte ugyan unokájának, hogy vele ne törődjék, tanácsát azonban mégis megfogadta és Ivánt csupán néhány lovassal engedte egy rövid időre a városba. Mintegy 100 stádiumnyira a falak előtt, egymástól nem messze táboroztak Iván és Andronikosz, mind a kettő kelet fővárosának birása után vágyódván. Azonban minthogy nem mondták fel egymásnak a békét, az ifjabbik Andronikosz Ivánt alvezéreivel együtt magához hívatta, megvendégelte és megajándékozta őket és még nagyobb ajándékokat ígért nekik, hacsak haza mennének. Egyszersmind követei által panaszkodott a czárnál a szerződés megszegése miatt. Mihály, ki az ifjú czárnak hirtelen megérkezését meg-

hallotta, tervét meghiusítani látta. A leggyorsabb lovakon vitték meg követei Ivánnak a parancsot, hogy haladéktalanul térjen vissza, mire a bolgár sereg Konstantinápoly környékéről minden késedelem nélkül elvonult.¹⁾

Néhány napra erre III. Andronikosz 1328 május 24-én Konstantinápolyt váratlanul megrohanta és a 70 éves aggastyánt letétette, ki négy év múlva egy kolostorban meghalt. Mihály czár azon várakozásban, melyet a polgárháborúba helyezett, csalatkozva, még ugyanazon évben egy támadó háborút kezdett, azonban néhány csata után jobbnak látta a barátságot megújítani.

Azalatt a feszültség Bulgária és Szerbia uralkodói között évről-évre nőtt, míg nem 1330-ban háborúra került a dolog, melynek mind a két államra nézve elhatározó befolyásának kellett lennie.²⁾ A főindok erre még mindig az Anna fejedemnével való bánásmód volt. A készüléteket Bulgária kezdte. Ennek hallatára a szerb király május 1-én megtiltotta a velenceieknek az árúk átszállítását Bulgárián keresztül, anélkül, hogy ezen tilalmat a byzanci birodalomra is kiterjesztette volna.³⁾ Mihályhoz néhány nap múlva III. Andronikosz is csatlakozott, ki a szerbeket csak nem régen Ochridától visszaverte. A szövetségesek azt remélték, hogy az ifjú szerb államot teljesen elpusztítják, vagy legalább is több tartomány elvétele által tetemesen meggyöngítik, sőt Mihály már dicsekedett, hogy trónját István országaiban fogja felállítani. A bolgár-görög szövetségbe aztán Baszaraba Ivanko, az oláh vajda, a „fekete tatárok és a goszpodszto Jassko“ is beléptek.⁴⁾ A tavasz folyamára a bolgár, rumun, tatár és besszarabiai seregek mind Trno-

¹⁾ Kantakuzenos I. 56, 57. fej. Nik. Gregoras IX. 5.

²⁾ Ezen háborúról Daniel szerb érsek krónikája a főforrás († 1338), kiad. Daničić 177—196. Kantakuzenosnál II. 21. Nik. Greg.-nál IX. 12. Tudósítások Stritternél is találhatók, 838. Egyes rövid tudósítások a dëcsani kolostor oklevelében (1330-ból) is vannak (Mikl. Mon. serb. 100) és egy 1330-ban Lesnovoban (az Ovcsepolje) írt kodex végén levő jegyzet (Glasnik 16, 34). V. ö. a Dusán törvénykönyvéhez írt régi bevezetést is, kiad. Novaković XXIII. l. Csak rövid tudósítás található a koprivniczai szerb évkönyvben (1371—1389. szerk.) Šafařík. Pam. 53.

³⁾ Ljubić Monumenta I. 377.

⁴⁾ Bevezetés Dusán törvényeihez (Jasi szláv. alánok).

voba gyűltek össze. Andronikosz Makedónia felé vonúlt, és a bolgárok kivonulását megvárva, Pelagoniában állapodott meg, hogy a támadást két oldalról egy időben eszközölje.

István király, ki a két hatalmas szomszédnak az ő megsemmisítésére kötött szövetség hírére Porodimlje várában, a Ljubotrn tövében, hallotta meg, ezen mélyen megrendült. Az utolsó pillanatban Trnovoba küldött, hogy békét eszközöljön ki, azonban küldöttsége eredménytelenül tért vissza. Nem lévén képes magát mind a két ellenség ellen egyszerre védelmezni, hadi erejét először az egyik ellen akarta fordítani. A szerb „vlastelek“ (boljárok) dandárjaikkal a Toplicza és Morava összefolyásánál, a még most is Dobricsnak nevezett síkságon, egy ősrégi csatatéren gyűltek össze. Azt hitték, hogy Mihály, ki ősi várába Bdynbe ment, onnét Nisen keresztül fog betörni. Az alatt híre járt, hogy a czár Bdynből Szofián keresztül Makedóniába vonúl, valószínűleg azért, hogy Andronikoszhoz csatlakozzék. István tüstént dél felé sietett. Menet közben az atyja által alapított kolostorokban, Nagoricsinban (Kumanovo mellett) és Szarandaporban megállott, hogy ott imából bátorságot merítsen. Mihály 15,000 emberrel (ezek között 3000 tatár) Szofiából a felső Sztruma hegytorkolatain keresztül a mai Kösztendil termékeny síkságába betört és táborát Zemlén szerb határvárnál ütötte fel, melynek romjai Kösztendil felett a vad és helyenként megközelíthetetlen Sztruma nyílásánál még most is láthatók.¹⁾ Négy napig pusztította tűzzel vassal az egész környéket, sőt még a gyümölcsfákat is kivágatta. A szerbek Velbuszd (Köosztendil) közelében a Kamencsa folyócska mellett táboroztak. Két napon át küldözgették egymáshoz a követeket; a szerb király készakarva késlekedett, mert egyes elkésett haditartalékok megérkezését várta. A bolgár sereg, mely élelemhiányban szenvedett, e közben elszórodott, hogy takarmányt szerezzen be.

Szombat volt, 1330 június 28-ika. A szerb táborban élénk mozgás volt; mindenki ütközetre készült. A bolgárok messze a környéken elszéledtek és Mihály a

¹⁾ Zemensko Kalessi a Sztruma jobb partján mintegy 2 mf.-nyire északra Köosztenditől (Hochstetter térképe Petermann közl. 1872).

szerbekkel folytatott alkudozások által félrevezetve ezen napra semmiféle ütközetet sem várt.¹⁾ Délben hirtelen megjelentek a szerbek teljes csatarendben. A középén 300 (Nikephoros szerint 1000) érczpánczélos német zsoldos állott. A paizsok, pánczélok és fegyverek a déli nap sugaraiban ragyogtak; a lovak nyerítése és a trombiták harsogása a levegőt megrázkodtatta. A szerb király, ki katonái közt körüllovagolt, bátorságra buzdította őket. A bolgárok közt ez félelmetes zavart idézett elő; Mihály czár csapatait a mennyire tehetette, rendezte, de már későn volt. A szerbek rohamban törtek elő. Férfiasan harczoltak lándzsával, karddal és nyíllal, és a Sztruma hullámai, melynek partjain leghevesebben dühöngött az ütközet, vértől piroslottak. Egy válogatott csapat élén a 18 éves Dusán királyfi harczolt. A bolgárok futásnak eredtek. A czár csataménje megbokrosodott, ő a földre esett, súlyosan megsebesült és egy utána lovagló szerb agyonütötte; holttestét lóra emelték és a királyhoz hozták.²⁾ A bolgár tábornok elfoglalták, a boljárokat elfogták; a közönséges bolgárokat ellenben lefegyverezték és mint törzsrokonokat és egy vallásbelieket ismét szabadon bocsátották. A takarmányozásra kiküldött bolgárok övéiknek futását látván, a legrövidebb uton menekülést kerestek. Naplementekor a csatatér hullákkal volt telve, úgy hogy ezek eltemetésével ugyancsak volt dolguk, csak a pogány tatárokat hagyták eltemetetlenül. Így végződött a híres velbuzsdi csata.

Vasárnap napfelkelte után a czár és a boljárok pompás csataménjeit és drága kincseit a király elé hozták. Ezek után jöttek a rablánczra fűzött boljárok. Uruk halálának hírének még most sem akarták elhinni. Amint nekik a király a holttestet megmutatta, hangos jajveszék-lésben törtek ki. Kérésükre a meghalt czárt a nagoricsemi kolostorban temették el. A nagy diadal hírének futárok megvitték Mária királynőnek és Dániel érseknek. Azon a helyen, hol az ütközet tartama alatt a királyi

¹⁾ Kantakuzenos azt mondja, hogy ezen napra fegyverszünet kötöttetett, a mi Daniel, Nikephoros és mások előtt ismeretlen. A nap Monumenta serb. 100 után.

²⁾ Daniel így beszéli. Kant. és Nik. azt mondják, hogy néhány napra a fogságban halt meg sebeiben.

sátor állott, a győző egy Krisztus menybemeneteléről nevezett templomot építtetett.¹⁾

A csatatérről István rögtön Bulgáriába ment. Az elfogott boljárokat magával vitte, hogy váraikat adják át. Útközben Mrakban híret vették, hogy Andronikosz a csatáról értesülvén, elszomorodott és rögtön haza ment Drinápolyba. Izvorban Belaurnak, a császár egyik testvérének és az ország nagyjainak követei jöttek eléjük és a győzőknek a birodalmat azon nyílt reményben adták át, hogy ettől fogva Szerbia és Bulgária egyesíttetnek. De III. Uros István a birodalom annexiójára nem tudta magát elhatározni.

Hazament s Trnovoba csak egy kisebb hadtestet küldött, hol ez Anna csárnőt, ki eddig valahol Bulgáriában volt bellebbezve, ismét jogaiba visszahelyezte és fiát *Istvánt* vagy *II. Sismant* czárrá tette.²⁾ Annának vetélytársnője, a görög csárnő gyors futással menekült.

Bulgáriából győztesen visszatérve, a szerbek rövid pihenés után Makedóniába törtek be és itt elfoglalták Veleszt, Proszeket és Stipet.

A bolgár-görög szövetség szét volt zúzva és a bolgár állam hatalma örökre megtört. Ettől fogva a döntő befolyást a szerbek vitték a félszigeten.

¹⁾ A XV. századbeli szerb évkönyvek. Šaf. (Pam. 61).

²⁾ Danielnél István, Kantakuzenosnál Sisman. Talán mind a két név helyes: anyai nagyatyja után Istvánnak, az atya után pedig Sismannak nevezték.

HUSZADIK FEJEZET.

A szerb birodalom fénykora.

Szerbia Dusán István alatt (1331—1355) mint a félsziget főhatalmassága. János Sándor bolgár czár (1331—1365). A szerb és bolgár birodalom kiterjesztése a byzanci polgár háborúk ideje alatt. A törökök Európában. (1353).

Csak néhány hónapig örülhetett III. Uros István a bolgárok és görögök felett nyert győzelmének. Már kora ifjúságában Nogaj kezesül tartotta udvarában, később atyja egy lázadás miatt félig megvakította és száműzésbe küldte Konstantinápolyba, a szerencsétlen fejedelem élte alkonyán pedig még szerencsétlenebb napokat élt. A harczvágyó nemesség az ő jámbor és békeszerető jellemével nem lévén megelégedve, fellázadt és a hevesvérű Dusán királyfit kiáltotta ki királynak. A 60 éves aggasztó, Porodimlje vagy Nerodimlje várban, melynek romjai Neredimkánál a Sar tövénél még most is láthatók, ostrom alá fogták, menekvés kísérlete alkalmával elfogták és Zvecsán várában, mely az Ibar és Szitnicza összefolyásánál a Rigómező közepén fekszik, megfojtották.¹⁾ Dusán István 1331 szeptember 8-án királylyá koronáztatván, a Szávától Athenig csakhamar az összes államokat mozgásba hozta.

Ugyanezen időben Bulgáriában is zavargások támadtak. Andronikosz császár, hogy nővérének elűzetését meg-

¹⁾ V. ö. Nikephoros Gregorast Stritternél II. 234. Daniel loyális és hízeltő phrázisait (207 s köv.) és a szt. kralj Dêcsani-ról szóló legendát (a híres Dêcsani kolostort III. Uros István alapította) Camblaktól (Glasnik XI.) Dusán uralomra léptének évét Ruvarac Ilarion határozta meg, Rad XIX. 180.

bosszúlja, a Haemus alatti városokat Tundzsától egész a tengerig, nevezetesen Diampoliszt (Jambol), Roszokasztront, Kteniát, Aitoszt, Anchialoszt és Meszembriát megszállta. Ezen szerencsétlenség folytán a csárnő kormánya ellen a már forrongó ellenszenv nyílt lázadásban tört ki. 1331 tavaszán fellázadt két fő udvari tiszt Raksina protovesztjár és Fülöp logotheta. Anna Szerbiába és az ifjú II. Sisman pedig a tatárokhoz menekült. Czár rá János Sándor, Mihály czár unokaöccse és Baszaraba Ivanko, a rumun fejedelem veje választatott, a ki Aszen melléknevet vett fel.¹⁾ Nővérét Ilonát feleségül adta csaknem a vele egyidőben uralomra jutott szerb királynak, kinek oldalán éppen olyan fontos politikai szerepet játszott, mint egykor a frank Ilona, Milutin anyja, természetesen ellenkező keleti irányban.

Anna csárnő száműzetésének napjait Raguzában töltötte, rokonai a nápolyi Anjouk bőségesen támogatták.²⁾ II. Sisman a tatár birodalomból Konstantinápolyba és onnan Itáliába ment, hol *Lajos* név alatt Nápolyban letelepedett. Az 1363-dik évben Sziena mellett valami vilongásban egy bolgár püspökkel együtt fogságba került,³⁾ és 1373-ban Nápolyban meghalt.⁴⁾

Minthogy Sándor Dusánnak sógora és Baszaraba veje volt, ezen családi összeköttetésből a félsziget három nem görög szárazföldi hatalmassága között egy szövetség jött létre, mely úgy a magyarok, mint a byzanciak ellen irányult. Baszaraba I. Károly magyar királyt Oláhország erdős mocsaraiban egy véres ütközetben meggyőzte (1330 őszen). Sándor, jöllehet otthon nagybátyjával Belaurral harczolnia kellett, megtámadta a byzanciakat és az 1335-ben Aitosz és Roszokasztron közt kivívtott dia-

¹⁾ Kantakuzenos II. 26. Gregoras IX. 13. Baszarabáról lásd Dusán törvénykönyvét, kiad. Novaković XXIII. Aszen: „Joana prëizeštngo carë Blëgarom Asënë Alexandra“ ford. Manasses kron. (Period. Spis. II. 62). Τοῦ βασιλέως τῶν Βουλγάρων καὶ Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀσάνη okmány 1355-ből. Rakovski Aszën 101. A bdyini Sismanidákról v. ö. a „Srbski Komneni“ czimű sikerült czikket is (Nikolajević Konst.-tól Glasnik XII. 454—472).

²⁾ Makušev Ист. архиву II. 29, 30, 64 (1337—1346). Hopf 442.

³⁾ Annales Siennenses Pertz Mon. Germ. XIX. 233.

⁴⁾ Muralt Chron. byz. II. 699.

dal után az utóbbi városban kötött békére kényszerítette. Diampolisz és a többi városok visszatartak a bolgároknak és a békét később (1337) fiának Aszen Mihálynak Andronikosz leányával Máriával kötött házassága által megerősítette.¹⁾

A szerb király előnyomulása rohamos volt. Tíz év lefolyása alatt a byzanciaktól egész Makedóniát és Albániát elvette. Már uralkodásának első három évében meghódoltak neki Ochrida, Prilep, hol ő egy óriási czári palotát épített, Kasztoria, Sztrumicza, Chlerin (most Lerin vagy Florina), Zseleznecz (törökül Demirhisszar, Preszpatól délre) és Voden, tehát egész Nyugat-Makedónia.²⁾ Albániában és Epiroszban a szerb hatalom terjedését a belső zavargások segítették elő. A kephalleniai grófok olasz uralkodó családjá, mely Epiroszban a görög Angeló-Kommenek helyébe lépett, vad villongásaik által a byzancziak kezébe játszotta az országot és kevés fáradsággal sikerült a szerbeknek, hogy ezt attól elvegyék. Ezen harczok másik következménye új népvándorlás volt. Albánia felvidéki lakosai, harczias pásztoremberek a pusztítások és a zavarok által csábítva, melyet a frankok és görögök szüntelen meghasonlásai előidéztek, természetlen hegyeikből a szép völgyekbe szálltak le. Egész Thesszáliát, kivéve a görög vagy cataloniaiak által megszállt várakat oly teljesen kifosztogatták, hogy még a cataloniaiaknak segítségül kellett hívniok magát Szicília királyát. A malekasszusok, meszaretak és buák törzsei, több mint 12,000 ember, a thesszáliai hegyoldalakban telepedtek meg. Az 1335-dik évben ugyan alávetették magukat Andronikosznak, de csak azért, hogy a tél folyama alatt éhen ne haljanak. Még azon félelmetes rablóhadjárat sem, melyet a byzanczi szolgálatban levő török zsoldosok a Berat körüli hegységekben indítottak, volt képes a fékezetlen felvidékiek hatalmát megtörni. Nem sokára az albániai zsoldos gyarmatok, az elpusztult Hellaszt előzőnlötték, hol néhány év múlva a hatalmasabb elemet képezték.³⁾ Midőn Dusan 1336-ban Albániába betört, az északi al-

¹⁾ Stritter II. 842—852. Kantakuzenos I. 458—470, 504.

²⁾ Daniel 224—226.

³⁾ Hopf 422, 440—442, Hahn Alb. tanulm. I. 316. Muralt, Byz. chronologia II. 338, 539.

bánok úgy az Anjoukat, mint a római egyházat cserben hagyták és a szerbekhez csatlakoztak. Már 1337-ben szerb zászlók lobogtak Valona és Kanina ormain.¹⁾ Komnenosz Aszen János, a bolgár császár fivére lett ott Dusán helytartója; a görög származású Annát, az utolsó epiroszi despota nőt vette feleségül, a ki első férjét mérreg által küldte a más világra. Az egész szerb foglalás tartama alatt az Anjouk csupán Durazzót voltak képes meg tartani.

Így álltak a dolgok nyugaton. Keleten pedig a byzanci birodalom annyira süllyedt, hogy az ozmánok Bithyniából, mely 1340 óta egészen Orchan szultán kezében volt, úgy szintén a lydiai és jóniai törökök, rabló látogatásaikat Thrákiára is kiterjesztették és Konstantinápoly közvetlen környékét bizonytalanná tették.²⁾

1341 június 15-én halt meg *III. Andronikosz*, és az uralmat savoyai Anna császárnő gyámsága alatt levő kiskorú fiára, *V. Paläologosz Jánosra* hagyta. Kantakuzenosz János a birodalom major domusa és kormányzója, ki igen tanult és vitéz, de szerfelett nagyravágyó ember volt, koronára vágyódott. Az udvarhölgyek cselszövényei és a kegyenczek iszonyú fejetlenséget idéztek elő, s a mint a pártviszályok évek múlva megszűntek, a birodalom már menthetetlenül elveszett. Már Andronikosz halálának puszta híre a birodalom összes ellenségeit mozgásba hozta. Dusán Thesszalonika elé vonult. Sándor éppen Konstantinápolyban időző halálos ellenségének *II. Sisman*nak kiadatását követelte és háborúval fenyegette őt. Kantakuzenosz azonban azt üzenete neki, hogy ő *Sisman*t hadihajókkal a Dunán Bdyn felé fogja küldeni, hol annak még nagy pártja volt és azonfelül még egy zsoldos török sereget fog Bulgáriába indítani. A császár, hogy újabb polgárháborúk kitörését megakadályozza, gyorsan megújította a békét.³⁾

Már október 26-án fellépett Kantakuzenosz *Didymotichon*ban a *Mariczanál* ellencsászárnak. *Drinápoly* polgárai, kik nem akartak hozzá csatlakozni, Sándor csázt hívták segítségül. Midőn ez felhívásuknak készségesen

¹⁾ Hopf 429, 446.

²⁾ Zinkeisen, *Gesch. des osman. Reiches* I. 190.

³⁾ Kantakuzenos és Nikephoros Stritternél II. 853 s köv.

eleget tett, a görögök értésére adták neki, hogy őt nem uruknak, csupán szövetséges társuknak akarják fogadni. Ezen felboszankodva a császár egész Alsó-Thrákiát elpusztította és csak a télen kötött békét Kantakuzenoszszal. Egyébiránt úgy látszik, hogy az akkori fejtelenség mellett Konstantinápolyban sok főember nem idegenkedett attól, hogy magát Bulgária és Szerbia erélyes és hatalmas uralkodóinak alávesse.

A polgárháború további folyama alatt Kantakuzenosz kénytelennek érezte magát nyugat felé vonulni, hol Thesszáliában és Moreában igen sok párthíve volt. *Chrelja* szerb fejedelemben is egy barátja talált, ki hasonlóan, mint egykar Sztrez és Szláv, Makedóniában Sztrumicza székhellyel egy független birodalmat szerzett. Ezen férfiú, kit a szerbek, mint a Dusán köréből való hősök egyikét *Relja* név alatt ünnepelnek, Milutin, III. Uros István és Dusán alatt protoszevaszt¹⁾ volt és a Makedóniában állomásozó hadak felett parancsnokolt, míg, nem tudni, hogy és miért, 1000 emberrel 3 várossal Dusántól elpártolt. „Caesar Chrelja“ néhány év múlva ismét kibékült királyával és 1343-ban meghalt. Halála előtt letette a szerzetesi fogadalmat és mint „Chariton szerzetes“ a bolgár Ryl-kolostorban temettetett el. Sirköve²⁾ és egy általa építtetett torony, a „Relina kula“ ott még most is látható.

A folytonos balsors Kantakuzenoszt 1342-ben arra kényszerítette, hogy Szerbiába menjen és Dusán oltalmát és vendégszeretetét felkeresse. Azalatt Didymotichonban bezárt felesége Irén a bolgár császárt hívta segítségül és megígérte neki, hogy férje kimulása esetén a várost neki átadja, habár ezen ígéretnek csak az volt a célja, hogy a konstantinápolyiakat elijesztsze. Sándor mégis minden áron hatalmába akarta keríteni a fontos helyet. Kantakuzenosz emlékirataiban elbeszéli, hogy a császár azon időben Dusánt és Ilonát levél útján világosan felszólította, hogy a görög ellenkirályt, akkori vendégét és védenczét börtönözze be, vagy tegye el láb alól; ez

¹⁾ Miklosich, Mon. serb. 64. Grigorovič, Utazások 49.

²⁾ Glasnik VII. 182—184. Caesar a byz. udvari czimek sorozatában a császár után negyedik.

által a byzanci birodalom könnyen a szövetséges szerbek és bolgárok kezeibe kerülhetne. Azonban Dusán és neje ezen ajánlatot felháborodással utasították vissza, mire Kantakuzenosz török barátja Omarbeg a bolgárokat nem-sokára egész Didymotichon környékéről kiűzte.

Nem kevésbé sikerült Sándornak határait jelentékenyen és állandóan kiterjeszteni. Philippopolisz városa, Czepina, Kricsim, Periszticze, Sz. Jusztina, Sztenimachosz várak a Rhodopeban és Aitosz Koznikkal a Haemuson voltak jutalmai azon segítségnek, melyet a bolgár csár 1344-ben Anna császárnénak Kantakuzenosz ellen nyújtani megígért, hanem valósággal, úgy szólván, éppen nem nyújtott. A nevezett területek a byzanciakra nézve mindenkorra elvesztek; azonban ez a birodalomnak utolsó terjeszkedése is volt. Egy betörést, melyet Sándor Morrha tartományába a középső Mesztánál intézett, Kantakuzenosz visszavert.

Időközben Dusán barátsága is felbomlott Kantakuzenoszszal. Makedónia közös megszállása után majdnem biztosra lehetett venni, hogy a szövetségesek tervei nem egyeztethetők meg; mindegyik saját birodalmának akart nagyobb kiterjedést szerezni és így lehetetlen volt Kantakuzenosznak a szerb hatalom rohamos terjedését egykedvűen nézni.

Az 1344-dik év tavaszán Kantakuzenosz saját számára megnyerte a híres banditafőnököt *Momcsilót*. Ezen ember, ki származásra nézve bolgár volt, ifjúságától kezdve kalandos hajdúéletet élt. Egy időben sokáig szolgált a byzanci seregben, aztán elhagyta és egy erős csapat élén a görög-bolgár határok mentén barangolt, mindkét részről zsákmányt keresve. Midőn pedig mind a két rész határőrsége közösen hajszát indított ellene, Szerbiába menekült. Azonban itt sem tetszett neki; mert midőn Kantakuzenosznak előhaladásáról Rhodopében értesült, Dusán zászlaját elhagyta és az ellencsászárnak ajánlotta fel szolgálatát. Mintegy 5000 bolgár és szerb gyülekezett a hős köré, kiket mind hire csalt hozzá, annál is inkább, mert Kantakuzenos őt Merope (Rhodopéban) vidék helytartójává nevezte ki. Hanem Momcsiló nemsokára belátta, hogy az uralkodó zűrzavarok közt jobb ha saját kezére fog dolgozni. Kantakuzenosztól el-

pártolt, török szövetségesének hajóit Abderában felgyújtotta és Kantakuzenoszt magát saját táborában Messzene romjai mellett megrohanta, a mint éppen az egész tábor déli álomba merülve feküdt; a görögök csak nagynehezen vághatták magukat keresztül Kumutzena felé (most Gümürdzsina). Momcsiló lovasai néhány hét alatt kifosztogatták Chalkidikét, megszállták egész Meropét és Morrha határáig minden földet elfoglaltak. A kalandor, ki Xanthiában a Rhodope déli tövénél ütötte fel székhelyét, olyan tiszteletet parancsoló állást foglalt el, hogy Anna csáznő neki despotai, Kantakuzenosz pedig a még nagyobb szevasztokratori czimet adományozta.

Egész Thrákia leigázása után 1345 nyarán Kantakuzenosz Omarbeg, Smyrna uralkodója szövetségében elhatározta, hogy Momcsilóval szemben erélyesen lép fel. Momcsiló egész Peritheorion tengerparti városig hátrált előlük és az ottani polároktól bebocsáttatást kért. A görögök azonban előbb a háború kimenetelét akarták bevárni, hogy azonban azon esetben, ha Momcsiló győz, ne kaszaboltassanak le, legalább unokaöcscsét Rajkót 50 emberrel bebocsátották. Eközben a byzancziak és törökök Momcsilót dobpergés és trombitaharsogás közben körülszárták. Véres harc kezdődött. Momcsiló 4000 lovasa a küzdelem hevében egész a város faláig nyomult, hol a térszűke miatt lovaikról le kellett szállniok és tovább gyalog harcolniok. Mint az oroszok harcoltak, egyre megtizedelve a törökök nyílai által. Rajko és a polgárság ezalatt Peritheorion tornyaitól és falairól tétlenül nézték a viadalt. Ekkor Momcsiló halálosan találva a földre rogyott, mire seregének maradványa mindjárt letette a fegyvert. Azt mondják, hogy Kantakuzenosz maga könnyeket ontott azon hős holtteste felett, kitől még egy óra előtt oly annyira rettegett.

A csataterőről a byzancziak haladéktalanul Xanthia ellen vonultak, hol az ütközettről még semmit sem tudtak. Momcsiló párthivei, annyi rokon és barát halálát siratva, ellenállás nélkül megadták magukat. Momcsiló bolgár származású feleségét Kantakuzenosz lovagiasan minden jóságával együtt hazabocsátotta. Ismét találkoztunk egy, a szerbek és bolgárok dalaiban még most is megénekelt hős történeti alakjával. Ugy látszik, hogy Momcsilonak

meteorként feltűnt és egy rövid dicsőség után ismét letűnt óriási alakja a délszlávokra mély benyomást tett. A legrégibb szerb évkönyvekben azt olvassuk: „Otman czár a bátor Momcsilót agyonütötte és Peritort elfoglalta“; az év (1361) és a győző neve itt bizonyára már el vannak ferditve.¹⁾

Dusán István, ki hosszabb ostrom után magát Szerest is bevette, 1346-ban Szkopjében ünnepélyesen *szerb és görög czárrá* koronáztatta magát. Fiát *Urost* királylyá (kralj) nevezte ki. Kevéssel ezelőtt a trnovo-i és az ochridai szláv patriárka helybenhagyására Joannikij érseket *szerb patriarkává* emelte. Magát a koronázást Joannikij végezte Simeonnal, a trnovo-i patriarkával együtt.²⁾ Konstantinápolyban a hatalmas szerb fejedelemnek ezen tettére csak üres átkokkal feleltek. Dusán most Byzancz ellen akart indulni és trónját ott felállítani, hanem a velenceziek, kik egyébiránt hű barátai voltak, mégsem akartak a byzancziakkal szakítani.

Dusán alatt a szerb birodalom fejlődésének tetőpontját érte el. Hatalma Artától Belgrádig, a dalmátiai bércektől egészen a Mesztáig terjedt. Makedóniában csak Thesszalónika maradt a byzancziak hatalma alatt. Az elfoglalt tartományokban, melyeknek várait megszállották, a népet pedig szerb hatóságok alá helyezték, Dusán mindenütt megerősítette a régi kiváltságokat és a görög császároknak adományleveleit. Főképpen „István-nak, a szerbek és a görögök, a bolgárok és az albánok czárjának és egyeduralkodójának“³⁾ kora az, melyből a

¹⁾ Lásd Kantakuzenos Emlékiratait és másik kortársát Nik. Gregorast (Stritter II. 864 – 877). A szerb évkönyvek jegyzetében (Safařík Pam. 74). Mauro Orbini az évet 1370-re változtatta és a nevet Pritusra; Hopf (86. kötet, 42. old.) Orbini Momcsilóját Pritusból berati I. Ghin Musaki albán fejedelemre magyarázta. Payszj krónikájában (1762) Peritorból Pirdop balkáni város lett. Az egykorú feljegyzést Momcsilóról, melyet Čolakov V. állítólag egy kéziratban Pisdopban talált (lenyom. a Čitališteben 1874, 274), durva hamisításnak tartom.

²⁾ Daniel folytatója 378, 380. Bevezetés a XXV. törvénykönyvhez. Az 1346 márczius 3-án kelt oklevél, Ljubić Mon. II. 326.

³⁾ Miklosich, Mon. serb. 132.

legtöbb dél-szláv oklevelet birjuk. A birodalomnak hatalmas fellendülését mutatja a virágzó kereskedelem, mely Szkopje, Novo Brdo, Prizren és Cattaro városokban fejlődött ki leginkább; e városok képezték a velenceieknek, raguzaiaknak és a szászoknak raktárait és kereskedelmőknek fiókpontjait. Megbecsülhetetlen érdemet szerzett magának a czár az által, hogy a népjognak régi szabályait és a régibb királyoknak rendelkezéseit egy törvénykönyvbe állította össze (1349).¹⁾

Sándor bolgár czár Dusántól egészen független politikát folytatott; nővére a szerb czár felesége, fivére pedig annak albániai helytartója volt. Gyakori találkozásaik ezen barátságos viszonyt csak megerősítették.²⁾

A szlávoknak és a görögöknek ezen ellenségeskedését, mely az utolsó hódító hadjáratok alkalmával újult hevesseggel kitört, Róma új egyesülést célzó tárgyalásokra akarta felhasználni. Hanem a pápának Dusánnal ismételten megszakított és újból folytatott alkudozásai, valamint egy Sándorhoz (1337-ben) intézett felszólítása csak úgy végződött mint rendesen.³⁾ Különben keleten úgy alakultak akkor a viszonyok, hogy a konstantinápolyi és moreai latinok közt a keleti ó-hitre való áttérések éppenséggel nem a ritkaságok közé tartoztak.

A byzancziak hanyatlása borzalmas mérveket kezdett ölteni. Kisázsia török fejedelmei a byzanczi pártoknak nagy védelmet nyújtottak, vagy pedig szövetségeseik voltak. Kantakuzenosz *Omarbeg*hez Aidin és Smyrna uralkodójához fordult segélyért, kinek alattvalói az Aegaeusi tengeren évről-évre a legféltelenebb tengeri rablást folytatták és azonkívül a szigeteket és a tengerpartokat szüntelenül zsarolták. Anna császárnő *Orchánt*, a bithyniai ozmánok szultánját nyerte meg szövetségesül,

1) Kiadták Šafařík (Památky), Miklosich, Novaković (Belgrád 1870) és Zigel felvilágosító jegyzetekkel (Pétervár, I. 1872).

2) Ez azonban nem akadályozta meg Dusánt abban, hogy a fegyverek Szerbián át való szállításának tilalmát a Bulgáriába való szállítmányokra is kiterjessze. (Mon. serb. 146) — 1352-ben Sándor Velenczével kereskedelmi szerződést kötött, Ljubić, Mon. Slav. merid. III. 246—248.

3) Theiner Mon. Hung. 1, 617.

és mikor ezt Kantakuzenosz tőle elvonta,¹⁾ *Szaruchánhoz*, Lydia fejedelméhez fordult. Ezek a török szövetségesek nem néztek arra, hogy Kelet-Thrákiában mi a császárnőé és mi Kantakuzenoszé vagy a bolgároké, hanem rémítő pusztasággá változtatták az országot. Nem kimélték se embert, se barmot, se vetést. Az adók behajtására még gondolni sem lehetett; a szükségleteket kölcsönökkel és az egyház kincseivel kellett fedezni. Az általános nyomorhoz hozzájárult a velenceiek és a genuaiak közt nyolcz évig tartott háború; a kereskedelem tönkre jutott és Konstantinápoly szeme láttára véres tengeri csatákat vívtak. Ezeken kívül dögvészek is kezdtek pusztítani, melyek a Boszporusz melléki város lakosságának nagyobb részét áldozatul ragadták. Valóban szomorú győzelem volt, midőn Kantakuzenosz 1347. febr. 2-án éjjel az „Arany-kapún” át Konstantin városába bevonult.²⁾ A kiűzött V. Paläologosz János Enoszban, a Maricza tor-kolatánál ütötte fel székhelyét, hogy a szlávok segítségével a trónért való küzdelmet innen folytassa. Dusan időközben elfoglalta egész Thesszáliát és Epiroszt, Akarnániával együtt; 1349-ben a velencei Ptelion vár előtt, Euboiával szemközt lengtek a szerb zászlók.³⁾

Bulgáriának is sokat kellett ekkor szenvednie a törökök rablásaitól, kik, miután Thrákia déli részében (mely byzancezi birtok volt) már nem volt mit rabolni, minden évben a tartománynak északi (bolgár) részét pusztították. A szláv telepeknél sokkal többet szenvedtek az ottani görög gyarmatok; az utolsó években ugyanis temérdek sok görög telepedett meg bolgár területen.⁴⁾ A falvakat elpusztították, a barmokat elhajtották, a lakosságot pedig Ázsiába hurczolták. Midőn Sándor

¹⁾ Kantakuzenos Orchannak feleségül adta tulajdon leányát, ki még a háremben is hű maradt a keresztény hithez. Gyakran szokta volt idézni ezen bibliai szavakat: *Λοιπὸν καλέσω τὰ ἔθνη καὶ ἐμὲ δοξάζουσιν*, fel fogom hívni a népeket és ezek dicsőíteni fognak engem. Nik. Greg. XXVII. c. 30 ed. Bonn. 151.

²⁾ Zinkeisen, I. 194, skv. Hopf 443, skv.

³⁾ Hopf, 476.

⁴⁾ Nikephoros Greg. XXVI. cap. 53 et 54, ed. Bonn. pag. 118 „διὰ πλείων πρὸ ἐτῶν οὐ μάλ᾽ μακρῶν ἐκεῖ μετακίησαντες“. Ezen szavak a bonni kiadás gondatlan latin fordításában hiányzanak.

1351-ben Kantakuzenosznál, mivel már több év óta békében élt, szövetséges társainak eme betörései ellen panaszt emelt, a császár azt felelte, hogy ez akarata ellenére történik; egyébiránt Dusán az egésznek oka, mert a törököket ő ellene kellett segítségül hívni. Együttal felajánlotta Sándornak frigyét a törökök ellen, ha a Helleszpontosz megvédelmezésére rendelendő hadi hajók költségeinek fedezéséhez valamivel hozzá fog járulni; mert már sejtette azon terveket, melyeket szövetségeseinek Európában való kalandozása elárult. Midőn a byzanci követek ezen megbízással éppen egy ünnep alkalmával Trnovoba értek és Sándor velök az utczákon keresztül ment, akkor a nép mindenütt feléje kiáltott, hogy kössön gyorsan békét Kantakuzenoszszal, mert különben valamennyien el fognak veszni a barbárok kardjai által. A czár megmagyarázta a követeknek a nép szavait és készen nyilatkozott a hajóhad szervezéséhez a kívánt összeggel hozzájárulni. De Dusán figyelmeztette, hogy ne fizessen adót a görögöknek. Sándor nem vette figyelembe a császár tanácsát. Kantakuzenosz e miatt elkeseredett és állítólag előre megjövendölte neki a barbároknek győzelmét.¹⁾ A következő esztendőben (1352) Dusán és Sándor, ki a törökök betöréseiben mindig csak Kantakuzenosz cselszövényeit látta, V. János császárnak erős segélyhadat küldtek; de ezt Didymotichon erdőtlen síkságán 10,000 török lovas váratlanul megtámadta és széjjelverte.²⁾

1353-ban Orchan fia Szuleiman egy éjjel jelenték-telen csapattal átkelt a Helleszpontoszon és elfoglalta a

¹⁾ Kantakuzenos, Stritternél, 878 skv. lap. Homályos vonatkozás van a rumun krónikában, melyet Grigorovič O Сербии въ ея отношеніяхъ къ сосѣднимъ державамъ, преимущественно въ XIV. и XV. столѣтіяхъ (Szerbia viszonyairól a szomszéd államokhoz, különösen a XIV. és XV. században, Kazan, 1859), Függelék 1—45 old. közölt. Kantakuzenos, a mint mondják, a szerb fejedelmeket és Sándor czárt segítségül hívta a törökök ellen. De azok így feleltek: „Védeld meg magadat úgy a hogy tudod.“ Akkor másik követséget küldött hozzájuk azon megjegyzéssel, hogy csak segítsék őt, mert tettöket csakhamar meg fogják banni. Ők azonban ezt mondták: „Ha a törökök egészen hozzánk jutnak, majd tudni fogjuk magunkat ellenök megvédeni.“

²⁾ Kantakuzenos u. o. 331, 880.

tenger mellett, Kallipolisztól körülbelül 2 órányira fekvő Tzympe (most Dzsemenlik) várat. Ez alkalommal legelőször vetették meg a törökök lábukat Európában és senki sem tudta őket ezóta visszaűzni. Kevéssel erre 1354 márczius 2-án a Propontisz partján földrengés dühöngött, mely sok emberéletet temetett a falak és a házak romjai alá.¹⁾ A török rablócsapatok bejárták a vidéket és pusztítva, rabolva kutatták át a friss romokat. Kallipolisz, Konstantinápoly kulcsa, Trapezunt és Kaffa a törökök hatalmába került. Nem soká tartott és az ozmán állam a Maricza partjáig terjeszkedett. Az elpusztult falvakban ázsiai gyarmatosok és a városokban török nemesek telepedtek meg. Konstantinápoly egészen megtelt thrákiai menekülőkkel; a parasztok éhesen koldútlak az utakon; rémület és gyámolítatlan ijedtség szállta meg a kedélyeket a Paläologoknak szerfölött összeolvadt birodalmában.²⁾

1354 végén V. János újból Konstantinápoly urává lett. Kantakuzenosz felvette a szerzetesi ruhát, Misztrába ment — a régi Sparta közelében — és ott emlékiratait írta († 1383). 1355-ben azt írja Marino Falieri, hogy a fejetlen byzanci birodalomnak menthetetlenül a törökök prédájává kell lennie; a velenceiek legjobban tennék, ha őket megelőznék. Hanem ezen merész tervek, melyek Enrico Dandolohoz lehettek méltók, már nem voltak az akkori velenceiek számára valók.³⁾

¹⁾ Byzanci évkönyvek, 1391-ben szerkesztve (kiadta Müller J., a bécsi akad. székfogl., IX. 392); fontos forrást képeznek a XIV. század második felére vonatkozólag, mikor Nikephoros Gregoras (1355-ig folytatva iratait) és Kantakuzenos (1365-ig halad) cserben hagynak.

²⁾ Nikephoros Gregoras. XXIX. könyv. 1—4 fejezet; bonni kiad. 224. lap. Zinkeisen, I. 206. skv.

³⁾ Hopf 448.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Vallási zavarok Bulgáriában a XIV. században.

*Bogomilok, heszychaszták adamiták, zsidók. A zsidó czárné.
Trnovói sz. Theodoszij. Irodalom.*

Véresek és szomorúak azon háborús események, melyeket az utolsó fejezetekben rajzoltunk. Nem kevésbé szomorú ez időben Bulgária belső élete, melyre vonatkozólag Trnovo városából való sz. Theodoszijnak újabban felfedezett legendája, Kallisztosz konstantinápolyi patriárka munkája, becses felvilágosításokat nyújt.¹⁾ Bulgáriának, melyet vallási viszályok széjjel szaggattak, a byzantinismus minden nyavalyája megfertőzött és a folytonos egyenetlenségek meggyengítettek, előbb-utóbb a törökök prédájává kellett lenni. A valódi művelődés és felvilágosodás keleten már régóta helyet engedett a szerzetesek szőrszálhasogatásainak, melyek méltó helyet foglaltak a hadi villongások és az udvari cselszövények mellett.

A XIV. század közepe táján az Athoszon, a szerzetesek ezen földi parodicsomában sajátyszerű mysticismus fejlődött ki. Ennek hívei, az ú. n. heszychaszták, sötét czelláikban köldökük szemléletébe mélyedtek, addig míg körüle természetfeletti fényt látni véltek, a mi őket

¹⁾ A görög eredeti úgy látszik most már elveszett. A szláv fordítás, egy szerzetesnek műve a Rylkolostorból megtalálható az Чтения въ обществѣ исторіи при моск. ун-в. (A moszkvai tört. társ. értekezései) 1860. I. ben. Minthogy ezen fordítást nem sikerült kézhez keríteni, azért kénytelen voltam a Račkinál, Rad. VIII. 182, skv.. Karolevnnél, a brailai Period. Spisanie V. VI. és Golubinskinál, 663, 675 előforduló kivonatokkal és idézetekkel megelégedni.

mennyei örömmel eltöltötte. Ezen agyrémek rettenetes theologiai viharokat, zsinatokat és átkokat támasztottak. E mellett a „Szent hegy“ örökké viruló ligeteiben a bogomilismus is kezdett tért hódítani. Élt akkoriban Thesszalónikában egy Irén nevű apáca, ki titokban a bogomilismushoz hajolt; a szerzeteseket, kik éppenséggel nem morális okokból özőnlöttek hozzá, megismertette Bogomil tanaival, melyek így az egész Athoszon elterjedtek. Sok küzdelembe került, míg a bogomilokat a heszychasztákkal együtt az Athosz-kolostorokból száműzni sikerült.

A byzanci szerzetesi életnek emez undok kinövésai Bulgáriába is átterjedtek. Egy Theodorit nevű, Konstantinápolyból ide menekült szerzetes, fényes orvosi ismeretei folytán sok magas és kevésbé magas állású egyént nyert meg a heszychaszták tanának. Egyszersmind felújította a még mindig lappangó pogányságnak maradványait is, sőt egy tölgyfának isteni tiszteletet mutattatott be, sok juhot és bárányt ölvén le a fa tövében, míg sz. Theodoszj jött és a fát kivágatta.

Nem sokára Theodorit után két szerzetes jött Trnovába, kiket a bogomilismus miatt az Athoszról elkergettek volt: Lázár és Kyrillosz — vagy Boszota. — Kyrillosz, ki azt állította, hogy álmában isteni látomásai voltak, kigúnyolta a szentek képeit, szidta Isten Anyját és a Megváltót, megvetette a munkát és a házasságot. Lázár Ádámnak öltözetében végigszaladgált az utczákon, testének csupán csak egyik bizonyos részét fedvén be kivájt tökhéjjal; tana az orosz szkopczoznak mintaképül szolgálhatott volna. Az aljas „ádámságot“ Theodoszj terjesztette, egy tudatlan és durva, közönséges zárdalakó. Prédikációival, melyekkel a házasságnak haszontalan voltát hirdette, egész csoport férfit és nőt, öreget és fiatal egyaránt, gyűjtött maga köré. Követőivel szerzetesi ruhába öltözve a távol hegyeknek völgyeibe és barlangjaiba vonúlt, hol azután a legféltelenebb kicsapongásokat űzték. Ezek előzői voltak azon adamita-csordáknak, melyeket Csehországban 1421-ben Zsizska tűzzel-vassal kiírtott.

De nem volt elég a heszychaszták és az adamitákkal való baj. Sándor czárt annyira elbűvölte egy zsidó-

leánynak szépsége, hogy elhatározta őt minden áron feleségeül elvenni. Törvényes felesége Theodora, az oláh fejedelem leánya, a trnovoi paloták fényét felcserélte a kolostor magányával, hol mint Theophana apáczva végezte életét. A zsidónő megkereszteltette magát, mely alkalommal Theodora nevét vette fel, és mint „novoprosvêstena carica“ (újonnan felvilágosított czárné) Sándorral összekelt. Ő-bolgár emlékek azt mondják róla, hogy neki, jóllehet „voda Jevrejska“ (héber származású) volt, mégis tiszta vallási érzelmei voltak, hogy sok templomot újjáépíttetett, sőt kolostorokat is alapított. Halála után a templomokban „örök emléket“ zengettek neki. A zsidók azonban Bulgáriában kiállhatatlanokká kezdettek lenni, mert a keresztény hitet kigúnyolták és boljárok módjára viselkedtek.¹⁾

És így Bulgáriában bogomilok, heszychaszták, adamiták és zsidók garázdálkodtak, míg a Balkánon túl a török háború dühöngött. Ekkor fellépett egy férfiú, ki a tévtanok elnyomását és a vallási béke helyreállítását tűzte ki élete céljául. *Theodoszj* Trnovoban született; egész ifjúságát kolostorokban töltötte: Bdynben, Arcsarbán, hol szerzetessé lett, Trnovoban, Cservenben (most Ruscsuk) és az Isten Anyjáról czimezett, Epikernevnék nevezett kolostorban Szliven mellett a Balkánban. Azután elment a híres Gregoriosz Sinaita mesterhez, ki körül Paraoria (Szakar-Planina) hegyén, Drinápolytól északra egész tömeg tanítvány, görögök, bolgárok és szerbek, sereglett össze. Gregoriosznak megtetszett a fiatal Theodoszj és azért Sándorhoz küldte követségbe, hogy ettől a törökök ellen, kik az elrejtett kolostorokat sem hagyták nyugton, segítséget kérjen. A „szerzeteseket kedvelő“ czár tényleg saját költségén erős tornyot építtetett a remeték számára. Mikor Gregoriosz meghalt egyhangúlag Theodoszijt választották meg főnökül. Theodoszj azonban nem tartotta magát érdemessé e kitüntetésre és így visszatért

¹⁾ A zsidó czárnét illetőleg lásd a czárok és a czárnék Pomenikját (Rakovski Aszen 52), sz. Theodosij életét, Nikephoros Gregorast (III. 558. bonni kiad.) és egy egykorú feljegyzést a Rylkolostornak egyik kéziratában, Blg. Knižici, 1859. 690.

Szlivenbe. Később meglátogatta az Athoszt, Thesszalonikát, Konstantinápolyt és huzamosabb ideig Meszembriában, a sz. Antal-coenobiumban időzött. Végre Emmona (most Eminé fok) hegyén telepedett le, magasan a Pontusz színe fölött, de ezen szép magányából kizavarták a kalózok.

Theodoszij más otthont keresett és Kilifarevo vidékén, Trnovótól két órányra egy pusztaságot talált, melyet állítólag inkább daemonok (bêsi) mint emberek tudtak megközelíteni. Kilifarevo falva még most is fenáll; egykor 3—4 kolostora, két temploma, melyek közül az egyik még most is fenáll, és egy vára volt.¹⁾ Ide Theodoszij mintegy 50 tanítványt gyűjtött össze, kik közül a legjelesebbek voltak Euthymij, a későbbi patriárka és Dionysziosz, a görög és szláv nyelvnek kitünő ismerője, ki Aranyszájú sz. Jánosnak sok beszédjét, köztük hatot a zsidók ellen, szláv nyelvre fordította.²⁾

A régóta alásüllyedt irodalom is új életre ébredt; maga Sándor cár is tetemesen hozzájárult ennek előmozdításához. Lefordíttatta magának görögből szláv nyelvre Konstantinosz Manasszesz krónikáját és vastag kötetekre menő theologiai munkákat másoltatott.³⁾ Egyáltalában a bolgár történelem egyik korszakából sem maradt ránk annyi kötet kézirat mint a „felette nagy és hatalmas“ János Sándor cár korából. A kolostorok is pártolásban részesültek. A bolgár szerzeteseknek főszékhelyeit, Rylt és Zografut gazdag ajándékokkal halmozta

¹⁾ Mikor 1830-ban ezt a templomot átépítették, akkor Slavejkov P. R. tanúsága szerint (Blg. Knjižici, 1859, 259; v. ö. Čitalište 1873, 497), a „ženska crkva“-ban egész szekér régi kéziratot temettek el. Hasonló eset történt Bêlkovciban 1 és fél órányra Trnovótól nyugatra, hol a babonás pópák szt Petka temploma átalakításakor két szekérre férő (dvo tovara) kéziratot helyeztek az alapfalazat alá.

²⁾ Starine I. 52.

³⁾ Sándor számára volt írva egy Paterik (1346), mely most Krka kolostorban van Dalmátiában és két theologiai vegyeskódex, melyet Fülöp (1345) és Lavrentij (1348) szerzetesek irtak és mely most Moszkvában van.

el. A Vitos tövében új kolostort alapított,¹⁾ melyből egy kis Athosz kezdett fejlődni; több mint 14 kolostor volt ott, a melyekből nagyjából csak romok maradtak fenn; gazdag könyvtáraik már régen tönkre mentek vagy különféle idegenek kezébe kerültek.

Az uralkodó állami egyháznak az eretnekek ellen erélyes eszközökhöz kellett nyúlnia. II. Theodoszj az akkori trnovoi patriárka erre vonatkozólag tanakodni kezdett a kilifarevói szerzetesek főnökével és ennek tanácsára (1350 körül) zsinatot (szbor) hívott össze, melyen a patriarkán kívül a császár is elnökölt. Az eretnek tanítókat, kiket elfogtak, a zsinat elé vezették. Theodoszj vitatkozni kezdett velök a bogomil tanról, a dualismusról, házasságról, keresztről stb. Lázár szerzetes megbánta tévedéseit és megtért; azonban Kyrillosz Boszota és tanítványa István pápa konokul ellenálltak minden térítésnek. A császár e miatt az egyház törvényei értelmében arczukra izzó vassal bélyeget süttetett és mindkettőt az országból kiutasította.

De ezzel a bogomiloknak hatalma, mely az országban annyi század folyamában már teljesen befészkelődött, még nem volt megtörve. Még a heszychasztákat és a zsidókat kellett megalázni. Egy másik zsinaton (1355 körül) megjelent a császár Sisman és Aszen hercegekkel, Bulgáriának összes püspökei, Theodoszj és a kilifarevói szerzetesek, szóval az országnak egész hierarchiája. A bogomilok és a heszychaszták felett kimondták az egyházi átkot, legvénebbjeit és papjait (szluzsiteli) száműzték, a zsidók polgári jogai pedig egy királyi okmány (szvitk = tekeres) által korlátoztattak.²⁾

Körülbelül 1356-ban Theodoszj Konstantinápolyba ment, hogy Kallisztosz patriárkát és a Paraoriakolos-

¹⁾ Lásd Sismannak egyik okmányát, Šafařík, Památky 2. kiad. 108.

²⁾ Sajnos kiadatlan „Otvěstanie sobora Trnovskago k Theodosiju i Kyr Romanu.“ (A trnovói zsinat felelete Theodoszjnak és Roman Kyrnak). Cod. russ. XVI. saec. fol. (Kalajdovič és Strojnev. A pétervári császári könyvtár kéziratának leírása 125. sz. 204, 45).

torban töltött tanulóéveiből való régi barátját meglátogassa és itt néhány év múlva meghalt. Tanítványa *Euthymij* folytatta a megkezdett művet. Peráiban Trnovo mellett magányba vonúltan a szentírás régi szláv fordításának javításával foglalkozott, mert az állítólag nehézkes és nem eléggé síma volt, a görög eredetitől sokszor eltért és sok tévtanhoz alkalmat szolgáltatott. Midőn II. Joanikij halála után patriárkává megválasztották, új harczokat kellett vívnia a bogomilok ellen, mert a második zsinat sem ártott nekik, sőt Bdyn környékén nehéz volt igazhitű keresztényre akadni. Ezenkívül éppen akkor jött Trnovoba Konstantinápolyból egy Piron nevű új hitterjesztő, hogy a nestorianismus, heszychaszmus és az ikonoklaszmus számára híveket gyűjtsön. Egy Theodoszjij nevű álszerzetes segélyével tana még az udvarhoz is beszivárgott. A patriárka összegyűjtötte a népet a templomokba és hogy Camblak legendájának bombasztikus szavaival éljünk, „miután torkát a jerikói trombiták módjára előkészítette vala“, óva intette a bárányszőrből bújtt farkastól. Eszközlésére Piront száműzték.¹⁾

Nem lehet eltagadni, hogy azon két utolsó férfiú, ki a bolgár nép sorsát intézte, Sisman czár (Sándor, † 1365, fia) és Euthymij patriárka őszintén fáradoztak a süllyedő birodalom emelése körül, jóllehet ezen kísérletek az akkori általános romlás bélyegét is viselik magukon. A tudós Euthymij köré, ki „a tévtanítók töreit pókhálókként szétrombolta“ és olyan búcsújárások beszüntetése által, melyeknél kicsapongások történtek, az erkölcsi tisztaságot terjeszteni fáradozott, összegyűlekeztek bolgárok, oroszok és szerbek.²⁾ Új irodalmi iskola keletkezett, de termékei, melyeket felmutatott, nem voltak egyebek mint byzanci, szellem- és ízlésnélküli szódagályok. Euthymij legendái, valamint Camblak Grigorij és koszteneczi Konstantin bölcsész iratai hangos tanúságot

¹⁾ Euthymij élete Camblaktól (Glasnik 31, 243—292).

²⁾ Kyprian orosz érsek, egy született bolgár, ki Oroszországban a tatáruralom alatt mélyen süllyedt műveltség felélesztése körül fáradozott, 1379-ben meglátogatta Euthymijt. Camblak emlékebeszédje Kyprian felett (Nevostrujev és Gorskij, a moszkvai zsinati könyvtár szláv kódexeinek leírása, II. 3, 139).

tesznek arról, hogy mennyire byzanczi befolyás alatt állottak már akkor a bolgár szlávok.¹⁾

Ilyen volt a szellemi élet, mikor a törökök Bulgária határain feltűntek. Negyven évvel a trnovoi zsinat után már senkinek sem volt szabad gondolni különbségre az ó-hitűek és a tévtanok hívei közt, zsinatok összehívására vagy eretnekek kínzására: akkor csak mohammedánusokat és keresztényeket, igazhitűeket és rajákat lehetett találni!

¹⁾ Lásd a XXVI. fejezet (Ó-bolgár irodalom) végét.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

A déli szlávok első harcrai a törökökkel.

Fejetlenség Szerbiában Dusan czár halála után (1355) Belviszályok Bulgáriában. A bolgárok utolsó harcrai a görögökkel és első küzdelmeik a törökökkel. Bulgária felosztása a trnovo-i és a bdynei birodalomra. Szavojai Amadeo gróf hadjárata Bulgária ellen. A magyarok Bdynben (1365–1369). Sisman János czár (1365–1393) török alattvaló. A Maricza melletti csata (1371). Márko király. Dobrotics despota fejedelemsége a Pontusz mellett.

Most áttérünk a délszláv történet legbonyodalmasabb időszakának, a Balkán-félszigetnek a törökök által történt meghódításának jellemzésére. Oly dalokat és mondákat, melyek eme küzdelmeknek hőseit, egy Marko Kraljevitjet, Milos Obilitjet, Lázár knézt és másokat dicsőítenek, kiknek a régibb idők daliái kénytelenek voltak helyet engedni a nép emlékezetében, úgy a bolgároknál mint a szerbeknél bőven találhatunk; ezen véres időnek tulajdonképpen, valódi történelme azonban oly homályos, hogy nagy fontosságú eseményről, a minő például a rigómezei ütközet, Bulgária meghódítása, sokkal hiányosabban vagyunk értesítve, mint az előbbi időnek sok kevésbé jelentékeny eseményéről. Az egykorú feljegyzések száma nagyon gyér, és a mit későbbben a délszláv államok utolsó idejéről feljegyezve találunk, az már mondanakból van merítve. A görög, szláv, rumun és török

krónikák telvék ellentmondásokkal és az időszámításban sokszor valóságos zűr-zavart észlelünk. Csak az a kevés okmány, mely ezen időből ránk maradt, képez szilárd támaszpontokat.

A törökök akkor, midőn európai területre jöttek, vas szervezetőkkel és kitűnő hadviselésükkel messze túlszárnyalták a szlávokat és a byzanciákat. A háború náluk főfeltétele volt az államnak és a népnek. Orchán alatt három részből állt a sereg; a nem rendes csapatokból, melyeknek zsold és hűbér nem járt, a hűbéres emberek elemeiből és a zsoldos hadtestből. Eleinte majdnem az egész hadsereg lovas katonákból állott; úgy a zsoldos *szipahi*-k (lovagok) és a *szilihdar*-ok (fegyverhordozók), mint a hűbéresei *akindzi*-jai (rohanók). A török haderő zömét azonban a *janicsárok* gyaloghadtete képezte, melyet 1330 körül szerveztek. Az egész csapat keresztény ifjakból állott, kiket gyermekkorukban szüleiktől elraboltak és Mohammed tanára oktattak. Csak ezen rendezett gyalogság képesítette a törököket arra, hogy városok és várak ostromlásához fogjanak. Ha meghódítottak egy országot, mindjárt arra gondoltak, hogy állandó birtokká tegyék. Ez okból ázsiai ozmán gyarmatosokat telepítettek oda és a földnek harmadrészét török katonáknak adták hűbérül (*timar*, egészen 20,000 aszper jövedelemig; nagyobb jövedelemmel *sziamet*). A keresztény falusi népet meghagyták földjén és telkein. Ellenben az elfoglalt városoknak lakóit, kiknek harcziás és nyugtalan gondolkodásmódjától tartottak, áttelepítették Ázsiába és ozmánokkal helyettesítették.¹⁾

Az egyetlen uralkodó, ki a törököknek, mikor a Balkán-félszigetet meghódítani kezdték, erélyesen ellentállani tudott volna, *Dusán István* szerb császár, 1355 deczember 20-án élte virágában hirtelen meghalt. Birodalma borzasztó fejtelenségnek martalékává lett. Dusán fia *Uros*, egy 19 éves ifjú még nagyon fiatal volt az uralkodásra. Az ő nevében Dusán fivére Simeon és az önző Ilona császnő akart uralkodni; a hatalmas boljár-családok pedig, kik úgy a szerb mint az albániai és a bolgár (Makedónia) tartományokban nagy hatalomra tettek szert, csak

1) Zinkeisen, Gesch. des osman. Reiches I. 119, 264.

saját érdekeiket tartották szem előtt. Szerbia igen sok apró, félig független részekre oszlott, melyeken Dusán egykori hadvezérei és udvaroncjai vagy ezeknek fiai uralkodtak.

Trikalaban Dusán fia, Thesszália, Epirosz és Aetolia uralkodója mint *Paläologosz Simeon Uros* († 1371) a szerbek és a görögök császárává koronáztatta magát. Epiroszt nem sokára átengedte *Tamás*-nak, Preljub vajda fiának, ki magát ott az albánok elleni folytonos küzdelmek közepette 1385-ig fentartotta. Thesszáliában Simeont az ő fia *Uros János*, az utolsó Nemanjida követte, kinek szerzetesi természete volt; a törökök benyomulása után 1410-ben mint püspök és mint a Meteor-kolostorok alapítója halt meg.

A *Mrnjavcsevitji* fivérek közül a vitéz *Ugljesa János* Szeresz és Melnik környékén uralkodott; *Vlaskin* eleinte (1356) „cselnik“¹⁾ volt Uros czár udvarában, későbbben megszerezte magának a despota címet. Dramában Ugljesa apósa, *Voichna* caesar, Dél-Makedóniában Szeresztől a Vardárig a népdalokban még most is ünnepelt *Bogdán* (Jug Bogdán), ettől északra pedig *Déjan* szevasztokrator tanyázott. Albániában két albánus uralkodott. *Muszaki András* és *Thopia Károly*, az utóbbi mint a Mat és Skumbi folyók közti föld ura, ki 1368-ban elvette az angiovinusoktól Durazzót, továbbá a szláv *Sándor*, Valona és Kanina „goszpodin“-ja. Ochridában az albániai *Ropa* vagy *Gropa*²⁾ zsupán, Muszaki veje, a makedóniai Berrhoeában pedig *Chlapien Radoszláv* székel. Zetában, a szkodrai tó környékén és az ottani tenger melléken *Balsa* családja szerzett befolyásos hatalmat. A Herczegovinát *Voichnovitj Vojszláv* knéz kormányozta, addig míg unokája *Altomanovitj Nikola* elűzte. Befolyásos ember volt *Branko*

¹⁾ Az okmány 1456. február vagy január havában kelt (1355 itt itáliai szokás szerint 1356. márczius 1-ig van számítva Rad I. 146.

²⁾ Ezen családra nézve lásd: Hahn, Reise durch die Geb. des Drin stb. 292, 303. „Zet župana Rope“ szláv felirat Ochridában 1370 (1380?)-ból, Grigorović, Reise 117, Miklosich Mon. serb. 181. Három érem kyrillosi felirattal: „Po milosti boži župan Gropa“ Ljubičnál, Opis jugoslav. novaca, 189.

szevasztokrator is, a híres Brankovitj-ok őse, ki Dusán alatt Ochrida helytartója volt¹⁾. Végre 1356-ban az ifjú Uros udvaránál Lázár knézzel találkozunk.

Ezen szétدارolás polgárháborúkat és véres családi viszályokat szült; Dusánnak gyorsan felvirágzott országa néhány év múlva mindenkorra romba dőlt. Nem sokkal jobban állottak a viszonyok Bulgáriában. Sándor hatalma nem terjedett ki az egész országra. A tenger melléken és a hegyes Kamcsijában csaknem függetlenül uralkodott *Dobrotics* despota (*Τομπροσίτζης*, Dobrodicius, Dobordize), kinek származását közelebbről nem ismerjük. 1357-ben elfoglalva tartotta Emmona (most Eminé) és a Meszembria melletti Kozjak (a mai Koszak-kői?) várakat. Területét kivonta a trnovo-i egyház papi kormányzata alól és a konstantinápolyi patriarkának vetette alá.²⁾ Ő róla viseli nevét a Dobrudzsa.

Nagy szerencsétlenség volt Bulgáriára nézve az uralkodóház családi viszonya. Sándornak elsőszülött fia *Aszen Mihály*, kit atya már 1337 előtt uralkodó társul fogadott, korán meghalt. A másikat, *IV. Aszen Jánost* 1355-ben atyjával együtt a trnovo-i zsinaton találjuk; de ez is a mint látni fogjuk, még atya életében halt meg.³⁾ Így tehát csak *Szracimir János* és *III. Sismán János* maradt meg. Engesztelhetlen gyűlölet választotta el a rumun czárné fiát a zsidó czárné fiától,⁴⁾ a mit az atya részrehajló magaviselete csak fokozott. Sándor ugyanis Sismánt, az ő szép zsidó nejének fiát rendelte utódjául, jöllehet ez sokkal fiatalabb volt; Szracimirt a bdyini tartománynyal elégi-

¹⁾ A Brankovitjok oklevelei. Grigorovič Reise 52.

²⁾ Miklosich és Müller, Acta patr. I. 1. 367, 502, 508.

³⁾ *Βασιλεύοντος τοῦ εὐσεβεστάτου μεγάλου βασιλέως Ἰωάννου Ἀλεξάνδρου μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ μεγάλου βασιλέως τοῦ Ἀσάν.* Felirat Meszembriában (Rakovski Aszen 99). Aszen J. egyik oklevele 1347-ből Šafaříknál, Památky, 2. kiadás 96.

⁴⁾ „Materi sašti velikago carê Joanna Šišmana“ áll a zsidó czárnéról a Pomenikban (Rakovski Aszen. 52).

tették ki, hogy ott mint független czár uralkodjék¹⁾ A Paläologusokkal Sándor olyképpen jutott szorosabb viszonyba, hogy 9 éves leányát Máriát, Sismánnak egyik tulajdon hugát férjhez adta Andronikoszhoz, V. János császár (1355)²⁾ 9 éves fiához; ebből azonban véres viszály támadt, mert az uralomra vágyó Andronikosz atyját bolgár rokonai segítségével ismételten megbuktatni törekedett.

Azon férfiú, ki az ozmán hatalmat Európában meg-

¹⁾ A bdyni Sismanidák:

Sisman, bdyni fejedelem

1. felesége ? 2. felesége a szerb Drágos leánya

Mihály a)		Keraca Despoticza, Bélaur e)	
1. fel. Anna, Milutin leánya b)		mint apácza Theofana d)	
2. fel. Theodora, Szvetszláv özv. férje Sztracimir despota			
István v. II. Sisman. János c)			
(Lajos)			
János Sándor f)	Ilona	Aszen János Komnenosz	Ismeret.
1. fel. Theodora, Baszaraba férje		feles. Anna despoticza	len nevű
leánya, Theofana ap. Dusán			leány g)
2. fel. a zsidó Theodora		czár	
(1) Aszen Mih. IV. Aszen J. (2) Szracimir J. (2) III, Sisman J. Leányai:			
† 1355 előtt;		fel. Vladisláv	1. Mária d) Thamar d)
fel. Mária, III.		vajda leánya i)	2. Lázár leánya I. Murad
Andronikosz			fel. (2) Má-
leánya (1337) h)			ria, férje An-
Konstantin Doroszlava v. Dorottya		dronikosz De-	
† 1422 † 1382 e. férje Tvrdko I. k)		szislava d)	
Sándor Fružin Keraca d)			
(mohammedánus)			

a) Michail Sismanitj, szerb okm. 1330, Mikl. Mon. serb. 100. Kantakuzenosnál tévesen áll mint Szracimir fia. b) Daniel 119. c) Kantakuzenos, Stritter 853. d) Pomenik Rakovski Aszen-nél 52. e) Daniel 193. Kant. Stritternél 846. Dusán tört. kiadta Novaković XXIII. f) Sándor netij (sororis filius) Camblak, Glas-nik XI. 75. Kant. és Greg. szerint. ἀδελφιδούς Michailnál. Sztre-antzimirosz Lant.-nál (Stritter 842), g) Gregoras III. 148. Kant. Stritternél 341. h) Greg. III. 557. Irén. i) Kukuljević, Leptir (Zagrab 1859) 270. k) Rački, Rad III. 109. Ljubić, Opis jug. novaca 206.

²⁾ A szerződés 1355. augusztus 17-ről való, Miklosich és Müller, Acta patr. I., Rakovski Aszen 101. Ott Kyratzának van nevezve. Gregoras III. 557. Máriának hívja. A Pomenikban egy-szerűen Vazilisza (Βασίλισσα) áll.

alapította, Orkánnak († 1372 márcziusban ¹⁾) fia és utódja, *I. Murád* volt, egy szigorú, bőkezű és ernyedetlen kitarással megáldott uralkodó. Már uralkodásának második esztendejében nemcsak Tzurullont és Didymotichont vette el a byzanciaktól, hanem magát Drinápolyt is, a birodalomnak második fővárosát, melynek elestét az új-görög népdalok még most is panaszkodva zengik. Ezen sikerek után a törökök rögtön neki mentek Bulgáriának. Lalaszahin hadvezér, Drinápoly elfoglalója bevette Eszki Zagorát és rövid ellentállás után Philippopoliszt is, mely 1344 óta a bolgárok hatalmában volt. Itt rendezte be székhelyét a győző, mint Ruméliának első beglerbégje. ²⁾

Philippopoliszból kezdték meg az ozmánok a körülfekvő bolgár várak meghódítását. Erre vonatkozó írott tudósításainak nincsenek; a honi hagyományokat, melyek a Rhodopéban és a Szrédna Gorában tovább terjedtek, Zachariev gyűjtötte össze. ³⁾ Hősies ellentállást tanusított Rakovicza vára az ostromló Ghazi Daud basával szemben, ki csak akkor jutott a vár birtokába, mikor az ostromlottak azt feladták. Romjai Golêmo Bêljovo falú közelében még most is láthatók ott, a hol a ruméliai vasút végződik. A bëljovóiak a törököket azóta sokáig harcban segítették mint *harbadzsji*-ik; az utóbbi nevet a *harbák*-tól kapták, mely bizonyos dárda volt; nehány rozsdás példányt az ottani házakban még most is őriznek. Czepina három hónappal tovább tartotta magát mint Rakovicza. Csak midőn Daud basa háromfelől megrohanta, az ostromlottak egyik része a „rhodopéi despotá“-hoz (talán Ugljesa) menekült, a többiek pedig Philippopoliszba Lalaszahinhoz követeket küldöttek és azon feltételek alatt meghódoltak, hogy valamennyi czepinai vár leromboltassék, hogy Daud basának a föld összes terményeinek tizedrésze jusson, hogy a haracs és egyéb adók fizetése helyett minden 20—35 éves férfi a törökökkel hadba vonúljon és hogy Czepina egyházi dolgok-

¹⁾ Chron. byz. (A bécsi akad. gyűl. értes. IX. 392.) A török forrásokban (Zinkeisen I. 215) 1359 van; a mint hát általában is más közelebb álló és szavahihetőbb adatoktól nagyon eltérni szoktak.

²⁾ Zinkeisen I. 217. skv.

³⁾ Zachariev 54, 66, 75.).

ban teljesen független legyen. Így látesült I. Murád alatt a *vojnik*-ok (vojnik = harcos) hadteste, mely keresztény bolgárokból állott, a kik a csapat oltalmául szolgáltak és otthon adómentesen éltek.¹⁾

Érdekes tudósítást találunk egy, szláv évkönyvekből összetákolt rumun krónikában.²⁾ Ugyanis, mikor Murád szultán haddal jött a bolgárok ellen, akkor Aszen, Sándor fia, ki vele szembe szállott, sok bolgárral együtt a csatában elesett; utána fivére Mihály állott a sereg élére, de ő is elesett. A törökök azután számtalan hadifogollyal együtt visszatértek Kallipoliszba. Az évszám (6834—1326³⁾ és Mihály felemlítése, ki 1355-ben már régen meghalt volt,⁴⁾ helytelen alapon nyugszik. Hanem él Szofia környékén még most is egy monda, mely szerint Aszen a maga boljáraival az ottani Arkangyalkolostorban 12 esztendeig védte magát a törökök ellen, míg végre a közeli Bysztricza falú lakosai elárútták.⁵⁾ Bulgária egyházaiban még a régi czári birodalom tartamán át örök emléket zengettek „Szemirnak, Joncsónak, Dobromirnak, Ivanisának és mindazoknak, kik velük együtt hősieken küzdöttek az istentelen törökök ellen és vérüket Krisztus igazi hiteért ontották.“⁶⁾ Hol és mikor estek el ezen hősök, az nincsen kimutatva.

Az ozmanok oly rohamosan hatoltak előre, hogy már 1363-ban Attikában termettek⁷⁾ és Konstantinápolyt oly szorúlt helyzetbe hozták, hogy V. Jánosnak, csak-hogy pénzhez jusson, a Velenczében elzálogosított koronadrágakövek eladását kellett megengedni. A Paläologosz mindenhol keresett segítséget; Magyarországon, Bulgáriában és nyugaton, hol az ő követe, hogy a pápától segélyígéretet kaphasson, esküvel elszakadt a schismától. Kallisztosz konstantinápolyi patriárka Szereszbe utazott Dusán

¹⁾ Lásd a XXVII. fej

²⁾ Kiadta Grigorovič O църкви melléklete (A kodex 1620-ból való).

³⁾ Grigorovič 1365-re javította.

⁴⁾ Nik. Gregoras, ed. Bonn. III. 557.

⁵⁾ Neofyt Chilendarszki földrajza (bolg.) Kragujevacz 1835. Aprilov Болгарския грамасти (bolg. oklevelek), Odessza 1845, 99. o.

⁶⁾ Rakovski Aszen 54.

⁷⁾ Hopf (86. köt.) 13.

özvegyéhez, ki mint apácza Erzsébet nevet vett fel, hogy vele szövetséget kössön, de ott megbetegedett és meghalt.¹⁾ Mindeme bajokhoz még hozzájárult egy háború, mely ismeretlen okból a bolgárok és a görögök közt kitört.²⁾ V. János elfoglalta ugyan Anchialoszt, de Meszembria ellen semmire sem mehetett. A város, jóllehet a szárazföld és a tenger felől körülzárva volt és vízben hiányt szenvedett, mégis oly kitűnően ellentállott, hogy a Paläologosz, midőn egy bolgárokból és Thrákiában gyűjtött törökökből álló hadsereg a város felmentésére érkezett, nagyon kellemetlen helyzetbe jutott. Végre Sándor a hadi költségek és ezenfelül egy jelentékeny pénzösszeg lefizetése után távozásra bírta (1364). Így gondoskodtak a keleti keresztény fejedelmek a törökök szemeláttára véres vilongásokkal arról, hogy országaik csakhamar a barbárok prédáivá lehessenek.³⁾

Sándor csár minden valószínűség szerint 1365 tavaszán⁴⁾ halt meg és egyenetlen, roskadozó birodalmat hagyott három utódára, kik az országnak utolsó keresztény urai voltak. Trnovóban *III. Sismán János*⁵⁾ csár uralkodott, kihez a középső földrész tartozott Drszter, Nikápoly, Szofia és Diampolisz városokkal; nyugaton *Szracimir János* „blagověrnyj car Blgarom“ volt az úr Bdynben;⁶⁾ *Dobrotics* a pontuszi tartományokban parancsolt függetlenül. Ezen *három Bolgárországról* a müncheni Schiltberger János szól, ki 1396-ban Nikápolynál török fogságba került és későbbben élményeit feljegyezte:⁷⁾ „Az egyik Bulgária

¹⁾ Chron. byz. id. hely (1364).

²⁾ 1364-ben Philotheos konst. patriárka a bolgár czárt a szerződések szentségére figyelmeztette. Miklosich és Müller, Acta patr. 1, 453.

³⁾ Kantakuzenos Stritternél, II. 347, 882.

⁴⁾ Engel az ő halálának évét 1353-ra teszi, mások 1356-ra, a rumun krónika 1371-re.

⁵⁾ Sisman egyik mellékalakja volna a Zsigmond (Sigmund, ném.) névnek. Aprilov Boir Γραμ. 100 azon furcsa gondolatra jött, hogy ezen névnek török hangzása van.

⁶⁾ Ezt olvashatjuk az ő pénzein, melyek éppen nem ritkák. Az újabban használatos Sztrasimir alak egyetlen egy eredeti forrásban sem található.

⁷⁾ Reisen des Joh. Schiltberger aus München in Europa, Asien und Afrika von 1394 bis 1427. Kiadta Neumann K. F. München 1859, 93.

(Pulgrey)“ így szól ő „ott van, hol az ember Magyarországból a Vaskapun átjön; a főváros Pudem (Bdyn). A másik Bulgária Oláhországgal szemközt fekszik; fővárosa Ternau (Trnovo). A harmadik Bulgária ott terül el, hol a Duna a tengerbe ömlik; fővárosát Kallacerckának (Galata vára Várna mellett?) hívják.“

Sismán János, Trnovo utolsó czárja diestelen tettel kezdte meg uralmát. Paläologosz Jánost, ki a törökök ellen segílyt jött kérni hozzá, elfogatta; alig ha nem sógorának, a trón után áhitozó Andronikosz herczeg incselkedő tanácsára cselekedte. A byzancziak, kik egyszerre császár nélkül maradtak, nyugaton kerestek segítséget, mit meg is kaptak VI. Amadeótól, a lovagias szavoyai gróftól, ki a császárnak rokona volt. Amadeo 1366 juniusban egy francia és olasz lovagokból álló pompás hadsereg élén elindúlt Velenczéből, augusztus 23-án Kallipolisz elé érkezett és ezt elvette a töröktől. Négy genuai, ugyanennyi velencei hadihajó és a genuai Gattilusió Ferencz, Leszbosz ura hozzácsatlakoztak. Konstantinápolyból mindjárt a bolgár tengerparthoz indultak. Szozopoliszt, Szkafidát, Anchialoszt elfogták, Meszembriát pedig hősies védekezés után rohammal vették be; a sok nemes lovag és apród halálát a bolgár őrség lemészárlásával boszúlták meg. Az erős Várna fegyverszünetet kötött és követeket küldött a czárhoz, hogy János császár szabadon bocsátását kieszközöljék. A frankok azután még Limenót és nagy veszteség után Kolokasztrót is elfoglalták. Az anchialoszi és meszembriai követek, valamint a konstantinápolyi patriárka ezalatt Sismánnal alkudoztak. A czár, miután Amadeo leveleit boljáraival átolvasta, szabadon bocsátotta a császári fogolyt azon feltétel alatt, hogy Amadeo hagyjon fel a bolgár tengerpartnak további nyugtalanításával. Visszajövet a megszabadúlt Paläologosz Amadeot hadseregével együtt Konstantinápolyban fényesen fogadta és megvendégelte. Az elfoglalt váraknak a görögök kezében kellett volna maradni; de a bolgárok csakhamar megint visszafoglalták Limenót és Szozopolisz alól kénytelen volt Amadeo a törököket gyorsan elűzni. 1367 juniusban Amadeo Konstantinápolyból visszahajózott honába.¹⁾

¹⁾ Röviden Hopfnál (86) 7—8. Bővebben szól erről egy

Időközben I. Murád 1365-ben székhelyét Azsiából Európába, Brüsszából Drinápolyba tette át. Az első keresztény kereskedők, kik a törökökkel V. Orbán pápa beleegyezésével kereskedelmi szerződést kötöttek (1365) a raguzaiak voltak.¹⁾ Öt év leforgása alatt egész Thrákia a törököknek hódolt. Murad maga a Pontusz mellékére vonult, a bolgároktól Aitoszt, Karnabadot, Szozopoliszt és nem-sokára Bizyét (Visza) és Kyrkilisszát is foglalásaihoz csatolta. Egy másik hadsereg, melyet Timurtas vezetett, elfoglalta Diampoliszt (most Jamból), egy harmadik pedig Lalasahin vezetése alatt nehéz hegyi küzdelmek után Szamokovot és Ichtimant. Sok hozzáférhetetlen város kedvező feltételek alatt megadta magát, lakói pedig a „Vojnik“-ok előjogaiban és kötelességeiben részesültek.²⁾ Ezidőben (az év ismeretlen) Sisman császár, kit a görögök, rumunok, szerbek és tulajdon fivére Szcacimir elhagytak, török alattvalóvá lett és hadiszolgálatra kötelezte magát. Hűsége zálogaképpen kénytelen volt tulajdon hűgát Murádnak átengedni. Az annyszor említett Pomenikban az van megírva felőle:³⁾ „Örök emléke legyen Thamar kyrának, a nagy Sándor János császár leányának, a felséges asszonynak, ki a nagy Amir Amuratnak a bolgár népért adatott és a ki mint az ő felesége úgy a keresztény hitet megőrizte, mint pedig saját nemzetét megmentette, jó és jámbor életet élt és békében meghalt!“ Emlékezete a bolgár népdalban még ma is él:

Car Murat Mari dumaše:
Maruljo, bêla Bêlgarko!

A „fehér boljárnő“, a mint itt mondván van, kikérte magának Murádtól a Zsófiatemplomot és Galatát Konstantinápolyban, az Uzun-csarsziát Drinápolyban a fehér városokat a tenger mellett és a Duna mentén fekvő várakat. Murád azonban a Zsófiatemplom helyett egy ezüst gyer-

francia krónika, mely feltalálható: Monumenta historiae patriae. Scriptorum t. I. Turin 1840. p. 299 skv.

¹⁾ Matković, Beiträge zur handelspolitischen Gesch. der Republik von Ragusa. (Rad VII. 195. 3. jegyz.

²⁾ Török források után Zinkeisen I. 226. skv.

³⁾ Rakovski Aszen 62. Chalkokondylas is (Stritter, II. 884) említi ezen házasságot.

tyatartókkal teli mecsetet adott neki. Ő pedig nem akart mecsetet és a következő szavakkal utasította vissza az ajánlatot: „Drága nekem az én hitem; fehér Kaduna¹⁾ nem akarok lenni.“

Nemcsak a törökök, hanem a magyarok is intéztek támadásokat az egyenetlen bolgárság ellen. A hatalmas Anjou Lajos király 1365 nyarán elfoglalta Bdynt, Szracimir czárt a czárnéval, Sándor oláh fejedelem leányával együtt elfogta, kit édesanyja Klára, egy buzgó katolikus nő a katolikus vallásra térített vala, és négy éven át Gumnik várában²⁾ Horvátországban tiszteletteljes fogásban tartotta. Bdynben Dénes erdélyi vajda „capitaneus civitatis et districtus Budiniensis regni nostri Bulgariae“-vá tétetett. A király Rómából 2000 szerzetest kért, hogy a tartomány lakosságát a katolikus hitre térítsék. Azonban csak nyolcz bosnyák Ferencz-rendi jött, kiknek a magyar őrségek támogatása mellett 50 nap alatt állítólag 200,000 lelket sikerült megtéríteni és mindaz az összes lakosságnak csak egy harmada lett volna. Boljárok, parasztok, aggastyánok, ifjak, leányok sőt szerzetesek és pópák is, főleg pedig a bogomilok, a kik ezt a vidéket egészen előzőnlőtték volt, ezen alkalommal katolikusokká lettek.³⁾

Sisman már a következő esztendőben (1366) a törökök szövetségében megtámadta az új magyar bánságot, de a magyarok Vladisláv oláh vajdának, Szracimir sógorának segítségével visszaverték; ezenkívül Amadeo ugyanezen év őszén északon minden hadi műveletét megghiúsította. Ezalatt a magyar-rumun barátság már 1367-ben nyílt ellenségeskedéssé változott. László erdélyi vajda a vlach fejedelem megfenyítése végett haddal jött a felső Jalomicza vidékére, de az ottani erdőkben és mocsarakban az egész hadsereg elveszett; ezóta a szeverini bánság 1376-ig a rumunok birtokában

¹⁾ Kaduna — török nő.

²⁾ A mostami Bosziljevo Csazma mellett, Kalnik semmi képpen sem (Rački Rad, II. 132. jegyz.)

³⁾ V. ö. Engel 460–463. Drinov, Bolgár egyháztörténet, 101. skv. Fessler, Geschichte von Ungarn. 2. kiadás Klein Ernőtől, Lipese 1868, II. 152.

maradt.¹⁾ Szeverinben a konstantinápolyi patriárka új püspökséget szervezett, melynek metropolitája (1370) Anthim lett; Anthim testvére Joakinth főpapja volt a „magyarvlach“ (Oláhország) püspökségnek, melyet még csak 1359-ben alapítottak.²⁾ Euthymij trnovoi patriárka barátságos viszonyban élt az első rumun egyházi fejedelmekkel; körlevelei, melyeket Anthimhoz és a híres Nikodim³⁾ szerzeteshez intézett, — fájdalom — még nincsenek kiadva. Oláhországban, a hol csak akkor kezdett egy középkorbeli állami szervezet alakulni, nem a rumun, hanem a szláv lett az állami és az egyházi nyelv; az egyházi könyveket valószínűleg Bulgáriából vették át.⁴⁾

1369-ben Sisman és Vladiszláv kiűzték a magyarokat Bdynből. A bdyini lakosság február 12-én elfogott öt Ferencz-rendi szerzetest, kik már nem birtak megmenekülni és vértanúkká tette őket. Szracimir újra megtelepedett a városban, jóllehet — a mint látszik — kezdetben még magyar fensőbbiség alatt.⁵⁾

Konstantinápolyban azalatt nagyon roszra fordultak a viszonyok. Némelyek abban vélték üdvöket megtalálni, ha szorosan a szlávokhoz csatlakoznak, mások megint abban, ha a keleti egyház a nyugatival egyesül.⁶⁾

¹⁾ Roesler, Rom. Stud. 300—301.

²⁾ Golubinski, 350 skv.

³⁾ Nikodim ösztönzésére alapította Vladiszláv vajda a vodiczai kolostort Mehádia mellett. Vodicza és Tizmana, mely az előbbihez nagyon közel fekszik, a legrégebb kolostorok Oláhországban.

⁴⁾ Az oláh fejedelmek legrégebbi okiratait lásd Venelinnál, Vlachobolg. gramoty (Vlachobolg. okiratok. Szt. Pétervár 1840) 5, skv. old.

⁵⁾ A pápa egyik leveléből Klára oláh vajdánéhoz (Theiner Mon. hung. II. 95. 98.) láthatjuk, hogy a fejedelemasszony egyik leánya, Szracimir felesége, „imperatrix Bulgarie“ 1370-ben még mindig katolikus volt, a másik pedig, „Ancha regina Servie“, görög keleti, éppen úgy mint fivére Vladiszláv. Az akkori szerb királynénak, Vlkasin feleségének neve „kralica kyr Alëna“ (Okir. 1370. Mon. serb. 180); Ljubić azon véleménye, hogy ezen Ancha Uros czár felesége volt (Opis novaca 141), csak későbbi forrásokon alapúl.

⁶⁾ Dem. Kydonios szónok (1369 körül) például így szól: „Nevetséges a szerbekkel való szövetség, reménytelen a bolgárokkal való frigy“. Bővebben szól erről Grigorovič O Cepčin.

Ezen két párton kívül volt még a városban sok törökbarát és nyílt hazaáruló is. V. Paläologosz János császár valamennyi párt tanácsát vette igénybe. Mintán a törökökkel fegyverszünetet kötött, a papság közreműködésével kibékült a szerbekkel, hol 1367-ben Vlkasin a szerencsétlen Uros czárt, Szerbia trónjának utolsó Nemanjidáját meggyilkolván, maga foglalta el a trónt. 1368-ban felmentették Vlkasin fivérét Ugljesát, a szereszi despotát azon egyházi átok alól, mely Dusán óta az egész szerb földet sujtotta.¹⁾ Erre a császár Itáliába és Franciaországba ment, de jöllehet 1369. október 18-án a szövetséghez csatlakozott, mindazonáltal csak üres ígéretekot kapott. Ezenfelül pénze annyira megfogyott, hogy hitelezői Velenczében letartóztatták, és csak akkor bocsátották szabadon, mikor összes tartozását megfizette. Elsőszülött fia, az uralomra vágyó Andronikosz, ki atyja távollétében a birodalmat kormányozta, ezalatt Perában gyanús készülődéseket tett, miért is a császár midőn haza jött, második fiát Mánuel, Thesszalonika helytartóját jelölte ki utódjául.²⁾

Végre felkelt Vlkasin király, Ugljesa despota és számos szerb boljár, hogy egy 60,000 főnyi pompás hadsereg élén a törököket Európából kiűzzék. Minthogy Murád éppen Ázsiában volt elfoglalva, közel Drinápolyig jutottak. Lalasahin, ki ott egy csekély haddal táborozott, Hadzsi Ilbekit 4000 emberrel az ellenséges hadsereg kikémlelésére küldötte. A szerbek, kik *Csrnomen* (törökül Csirmen) mellett állomásoztak, erősen bízva többségükben gondtalanul lakmároztak. Az éj homályában rájuk ütött Hadzsi Ilbeki, jöllehet csapata 15-ször kisebb volt. A törökök minden oldalról berontottak a táborba. Rémtületes zűrzavar és iszonyú vérengzés támadt, melyben Vlkasin, Ugljesa és Gojko temérdek sok boljárral együtt eltűnt. A sereg legnagyobb része a Maricza hullámai közt lelte halálát. Midőn a felkelő nap 1371³⁾ szept. 26-án a véres csatamezőt megvilágosította; a büszke szerb hadseregből többé semmit sem lehetett látni; csak

¹⁾ Okmányok: Acta patr. és a bécsi akad. ért. IX. 403.

²⁾ Hopf 21. Zinkeisen I. 235.

³⁾ A szerb évkönyvek pontos adatai minden kétséget kizárnak ezen időpontra nézve.

kevés harczos látta viszont hazáját. Hadzsi Ilbeki győzelemittasan tért vissza Drinápolyba dús zsákmánynyal megrakva, de az irigykedő Lalasahin beglerbég csakhamar gondoskodott, hogy a győztest méreggel eltávolítsa. A csatamezőt még ma is Szirb-szindüghi-nak, azaz Szerbek veszedelmének nevezik. A XVII. században Harmanli mellett még látható volt Ugljesa despota kőből készített síremléke.¹⁾

A törökök nyomban Makedóniába törtek. Legkegyetlenebbül bántak Ugljesa tartományával. Az ottani pusztításokat egyik szemtanú, az agg Izaia (szereszi szerzetes) hajmeresztő módon rajzolja. Miként az ég madarai, úgy lepték el az „izmaeliták“ az egész tartományt és nem fáradtak belé a lakosságot legyilkolni vagy fogságba hurcolni. Az ország pusztítása alkalmával szükségképpen beállott éhség az életben maradt lakókat szörnyű módon megtizedelte; a farkasfalkák, a nagy háborúk híu kísérei nappal és éjjel szétszaggatták és falták a hajléktalan menekülőket. „Az egész ország üres volt; emberek, barmok és a föld terményei elpusztultak. Nem volt az egész országban se fejedelem se vezér, szóval senki, a ki a népet megmenthette vagy megválthatta volna; mindenkit elnyomott az izmaelitáktól való félelem, sőt a leghősiebb férfiak bátor lelkei a leggyengébb asszonykeblekké változtak. Az élők ekkor joggal megirigyelték a holtaknak sorsát.“

Chaireddin nagyvezér és Evrenoszbég megszállotta Kavalát, Dramát, Szereszt, Zichnát, Berrhoeát (Karaferia) és Kukust, csordáik pedig Albánia és Szerbia határáig kóboroltak. A felső-makedóniai szerb fejedelmek kénytelenek voltak a törököknek meghódolni és nekik igaz-

¹⁾ Paysij szerb patriárka (1614—1646) elmondja, hogy Ugljesa sírja Harmanli mellett van, csodákat művelő testét pedig Szeresz mellé egy kolostorba vitték (Glasnik 22, 226). Paysij egyik utódja, Csernojević Arszenij Ugljesa sírját 1683-ban Uzundzsova mellett (a Mariczánál) látta. (Jerusalemi zarándoklásáról irt naplója a Glasnikban, 33. 187). A csatáról a legfontosabb tudósítást Izaia szerzetes adja (Miklosich, Chrestomathia palaeoslav. 72—76); v. ö. a szerb évkönyveket Šafaříknál, Pam. 54, 61, 72, Chalkokondylas (Stritter II. 337), török tudósítások Zinkeisennél I. 224 (téves évszám 1363).

és nem igazhitűek ellen segítséget nyújtani.¹⁾ Kettő közülök, *Márko* és *Konstantin*, az ünnepelt szerb fejedelmek megérdemlik, hogy bővebben szóljunk róluk.

Márko király (Marko kralj), Vlkasin fia Prilepben székelte. Vára meredek, kétormú sziklán állott, mely $\frac{1}{4}$ órányira a mai Prilep városától mintegy 300 lábnyi magasságra emelkedik; még most is vannak ott romok, melyeket a nép „Markovi kuli“-nak (Márko tornyai) nevez. A szikla déli tövében feküdt a régi Prilep, mely most csak 150 házból álló falú 6—7 templommal; neve Varos. A Szt.-Mihálytemplomban van egy fali festmény, mely Márko királyt koronával és királyi pálczával ábrázolja. Érmeket is találtak következő felirattal: „V Christa boga blagovêrni kralj Marko“ (Krisztusban, az Istenben a jámbor Márko király.²⁾ A „Markova rêka“ mellett, mely Szkopje alatt a Vardarba ömlik, Szusicza falúnál van az ünnepelt, sz. Demetrioszról címzett „kralj Markov monastir“.³⁾ Márko birodalma a Sartól Thesszália határáig terjedt.

Márko, a népmonda kedvelt alakja mint történeti személy kevésbé ismeretes. Legtöbbet tudunk ama nagy viszálykodásairól, melyeket Kasztoria birtokáért folytatott. Feleségét Ilonát, berrhoeai Chlapen Radoszláv fejedelem leányát Márko erkölestelen életmódja miatt eltaszította. A hölgy elment Kasztoria városába, melyet II. Balsának átadott (1380); ez éppen akkor Szkodrától és a Zetától Durazzóra, Valonára és Kaninára terjesztette ki a maga

¹⁾ X. Gergely pápa 1372 május 14-én azt írja Lajos magyar királynak, hogy a török „nonnullas partes Grece“ elfoglalt, „subactis quibusdam magnatibus Rascie, tum in eis dominantibus“ (Theiner, Mon. Hung. II. 115), a mit Makedóniára kell vonatkoztatni. Zinkeisen (I. 229) török források után Szeresz elfoglalását 1373-ra, Konstantin meghódolását 1371-re, Dragas és Bogdán legigázását 1374-re teszi. Vladiszláv vajda megtámadtatása a törökök által Sisman szövetségében, a mi egy 1372-dik évi okmányban van megemlítve (Fejér IX. 4, 477), valószínűleg az 1366. esztendő eseményeihez tartozik.

²⁾ Šafařík J. dr. a Glasnikban, VII. 217. V. ö. u. o. VI. 186. Hét érem Ljubičnál, Opis jugoslov. novaca 157.

³⁾ Szerb évkönyvek szerint (Šafařík Pam. 61) ezen kolostort Vlkasin fiai alapították. V. ö. újbolgár bibliografiámat, 361. szám: „igumenom Kralj Markovago monastyrja, iže vo Skopje u Marko'a reka, chram sv. velikomučenika Dimitria.“

uralmát; de Ilona azt követelte tőle, hogy hagyja el feleségét, a berati despota leányát és vegye el őt. Hiába iparkodott Márko a törökök segítségével Kasztoriát visszafoglalni. De Ilona Balsánál is annyira vitte, hogy ez kénytelen volt őt már néhány hónap múlva bezáratni és későbben elkergetni.¹⁾ Egy másik tudósítás, mely Muszaki János albániai despota emlékirataiban található, azt mondja, hogy II. Muszaki András, Berat, Korcsa és Muszakja ura, két vejével, II. Balsával és ochridai Ropával Márko ellen vonúlt és hogy tőle Kasztoriát, mely állítólag ősidőktől fogva a Muszakikhoz tartozott, elragadta.²⁾ Annyit bizonynyal tudunk, hogy 1380 deczember 18-án Kasztoriából Janinába két követ érkezett, hogy Tamás despota, Ilona mostohafivére és e szerint Márko sógora javára Szervia váráról lemondjon; a despota bezáratta őket, hogy pénzt csikarjon ki tőlük.³⁾ A népmondák történelmi alapjának kiderítése körül nagy fontosságú egy dal, melyet Prilëpben még most is énekelnek; e szerint Jelena Markovicza beleszeretett a deli Dukába. A féltékeny Márko megtudta ezt a viszonyt egy dalból, melyet két leány fehérruhamosás közben a „Дѣбови кладенец“ mellett (tölgyes kút) a várhegy alatt énekelt, és azért hűtelen feleségét máglyán elégette.⁴⁾

Márko király a déli szlávok nemzeti hőségé lett *каѣ' ѣсохѣв*. Ezerféle dal és monda örökitette meg emlékét a szerbeknél, bolgároknál, horvátoknál, sőt a nemszláv

¹⁾ Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin usw. 316. Márko házasságáról: „Pisa se sija kniga u Porëçi u selë zovom Kalugerec, v dni blagovêrnago kralja Marka, jegda otdade Thodoru Grgurovu ženu Chlapenu a uze ženu svoju provênčanu Jelenu Chlapenovu dštere“: Ezt a könyvet Porëcsben Kalugerec faluban írták. a kegyeletes Márko király idejében, midőn Theodorat, Gergely feleségét Chlapennek adta és első feleségével Ilonával, Chlapen leányával egybekelt. Cod. serb. saec. XIV. Попов А. Описание рукописей библиотечны Хлудова (Chludov kereskedő könyvtára codexekinek leírása) Moszkva, 1872, 347.

²⁾ Makušev, A szlávok Albániában, 52. V. ö. Rad V. 174.

³⁾ Hopf (86. köt.) 39. A janinai görög krónika, Glasnik XIV. 258. Tamás anyja Preljub halála után férjhez ment Chlapenhez.

⁴⁾ Miladinovci 254.

albánoknál is. Isztriától Konstantinápolyig, Janinától Varnáig alig fogunk találni embert, a ki Márko nevét ne ismerné. Mindenütt mutatják óriási erejének jeleit. Zordon sziklaszorosokat hasított kardjával, nagy dombok az ő sátrai, különvált sziklatömböket úgy hajított le a magas hegygerincekről, mintha gyerekjátékok lettek volna; mutogatják Saracz nevű paripája patáinak nyomait, az ő fürdőit, barlangjait, várait. Vidinben a Sztambol Kapián a kapú felett láthatók Márko király fogai, Sipka mellett a Balkán-szorosban és Traján kapujában Márko várai, Philippopoliszban Márko sírdombja, Valonánál Albánia távoli tengerpartján Márko torkolata. A halhatatlan hős neve a Balkán-félszigeten utazókat lépten-nyomon kíséri. Legelevenebbül él emlékezete saját birodalmában Nyugat-Makedóniában; de ott szokás hozzátenni, hogy Márko „elnyomó“ (zulumdzsija) volt.¹⁾

A szerb dalokban Márkotól elválaszthatatlanul él barátja *Konstantin*. A történeti Konstantin északi Makedónia ura volt. Ott ugyanis Dëjan szevasztokrator halála után annak özvegye *Eudokia czaricza*, tán Dusánnak egyik nővére, az ő három fiával *Dragas János* despotával, *Konstantin* „gospodin“-nal és *Dimitr* vajdával együtt uralkodott. E fejedelemséget északon a Czrna Góra (Kara Dagh), a Ruján, a Vlaszina hegység, keleten a Sztruma, délfelől a Belaszicza és nyugaton a Babuna, a Cserna alsó folyását is beleértve, határolták. A tartomány főbb városai voltak: Zsegligovo (Kumanovo mellett), Velbuzsd, Kratovo, Stip, Sztrumicza és Petrics. A terjedelmes arany- és ezüstbányák gazdag pénzforrást képeztek, hogy a fivérek erős hadsereget tarthassanak. Számos nemes, leginkább szerbek, fényes kíséretet alkotott. A tartomány kormányzása szerb minta szerint történt. A törököknek a testvérek évi adót fizettek és válogatott lovascsapat élén személyesen segítették a harcban.²⁾ Midőn *Dragas* 1379-ben³⁾ meg-

¹⁾ Grigorovič, Reise 165.

²⁾ Ezen családra nézve v. ö. Daničić ó-szerb lex.-ját (sub Dejan, Jevdokia, Konstantin, az okiratokat a Glasnikban 24, 249, skv. és Miklosichnál: Mon. serb. 190., a görög tudósításokat Chalkokondylastól (Stritter, 349, 354) és a törököket Zinkeisennél I. 227.

³⁾ Hopf 457.

halt, Konstantin egyedül maradt és még 15 évig uralkodott, míg Márkossal együtt meghalt. Emléke még sokáig maradt meg országában, mely még 1500 körül is egyszerűen *Konstantin földje* (zemlja Konstantinova) volt.¹⁾ Velbuzsd városa elvesztette régi nevét és Köszteniinek lett elnevezve utána; már 1559-ben egy olasz utazási naplóban mint Constantin-bagno, azaz Konstantin banjája (fürdő) szerepel.²⁾

Bogdán, déli Makedónia uralkodója szintén hadiszolgálatok teljesítésére kötelezte magát Murádnak. Tőle keletre *Aszán Alexiosz*, III. Aszen János császár egyik elgörögösödött utódja már 17 év óta Chrisztopolisz tengerparti város (Kavala mellett) és Thaszosz szigete felett uralkodott; a törököktől néhány váradot elfoglalván egészen elkülönítve 1373-ban velencei polgárjogot szerzett magának.³⁾

A byzancziak még a szerbeknek iszonyú veresége után sem voltak képesek magukba szállani. A Paläologoszok családi viszályai az alélt birodalomnak utolsó életerejét is tönkretették. Andronikosz, ki a trónöröklés jogától elesett Szaudzival, Murád egyik fiával szövetségbe, ki hasonló türelmetlenséggel az uralomra vágyott. A fiúk fellázadtak az atyák ellen, hanem pórul jártak. Szaudzit atyja szemeláttára megvakították és lefejezték. Andronikoszt János császár forró eczettel megvakíttatta és bebörtönöztette.⁴⁾

Nemsokára a Propontisznál heves polgárháborúk kezdtek dühöngni, melyekben a bolgárok is résztvettek. A velenceiek, hogy a genuiaiak által gondosan őrzött

1) „Isufa držatelj zemli Konstantinové“ István despota élete 70. fejjében Konstantin Philosophustól (1431); „Žegligov Konstantin országában“ egy szerb janicsárnak, osztrovczai Mihálynak (1492—1501) emlékirataiban. (V. ö. Jireček Herm. és Józseftől: Rozpravy hist. fil. Bécs, 1860. 1 skv. lap. továbbá Zeissberg H.-tól: Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters. Lipcse, 1873. 419. lap).

2) Golubinski 499. Az utazás leírása Matkovičnál, Rad 15, 204. Köszteniit a parasztok még most is gyakran Banjának nevezik.

3) Hopf (85) 448, (86) 22.

4) Zinkeisen I. 237. Említést tesznek róla Chalkokondylas, Dukas, Phrantzes, valamint a rumun krónika is Grigorovičnál.

Fekete-tengerbe bejuthassanak, V. János császártól nagy pénzösszeg fejében Tenedosz szigetét nyerték meg. A genuaiak, hogy ellenfeleiket megelőzzék, Andronikoszt kiszabadították a börtönből. A genuaiaktól és feleségének bolgár rokonaitól, egyik tudósítás szerint Márko királytól is támogatva, Andronikosz ostrom alá fogta Konstantinápolyt, 1376 augusztus 12-én elfoglalta és mint *IV. Andronikosz* fejére tétette a koronát.¹⁾ Tenedoszt nyomban átadta a genuaiaknak. De a sziget parancsnoka megtartotta az öreg császárnak fogadott hűségét, ki most fia börtönében sínylődött és a velenceieknek adta át Tenedoszt. Ebből hosszú, véres tengeri harc fejlődött ki a két köztársaság közt. Végre szavoyai VI. Amadeo közbenjárására Turinban békét kötöttek (1381), melyben kimondták, hogy Tenedoszt pusztasággá kell átalakítani. Időközben Andronikoszt, kit úgy saját népe mint a törökök utálni kezdek, atyja V. János és fivére Mánuel egyesült erővel elűzték; meghalt Galatában 1385-ben.

Tenedosz feldúlása alkalmával váratlan nehézségekbe ütköztek. Giovanni Muazzo velencei parancsnok elhatározta, hogy a szigetet minden áron meg fogja tartani és határozottan ellenszegült a békeszerződés kivitele ellen. Az egykori ellenségek most egyesültek, hogy a békeháborítót engedelmességre bírják. Végre 1383 május 9-én megadta magát Tenedosz; a görög lakosságot áttelepítették Kretába és Euboeába, a szigetet pedig pusztasággá változtatták.

Muazzo titkon megszökött egy gályán és *Dobrotics*hoz, bolgár despotához menekült, ki Várnában székelt; ez a Dobrotics a Fekete-tengeren független tengeri uralmat alapított magának és oly nagy hatalmat fejtett ki, hogy 1374-ben hadi hajóival Trapezunt előtt termett, hogy a törvényes trónörököst, Komnenosz Andronikoszt elűzze és Mihályt, V. Paläologosz János fiát és tulajdon vejét,

¹⁾ Röviden megvan az 1391. byz. chronikonban (Bécs. Akad. értesítő IX. 392). Bővebben szól róla Phrantzes (ed. Bonn. 54.), a hol azt is olvashatjuk: „καὶ μετὰ τινων τῶν φίλων αὐτοῦ συμβουλευσάμενος καὶ τῶν τῆς γυναικὸς αὐτοῦ συγγενῶν καὶ τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ Μάρκου τοῦ τῆς Βουλγαρίας ἑνὶ μέρει δεσποζόντος.“ Andronikosz ipja semmiképpen sem Márko volt, hanem Sándor ezár, ki már régen elhalálozott volt.

a trapezunti császárság trónjára segítse.¹⁾ Muazzo a bolgár fejedelmet rábeszélni akarta, hogy a krimi félszigeten levő genuai gyarmatokat megtámadja. Dobrotics tényleg már készült is, de Muazzo ezalatt a velenceiek fogságába került, kik őt 1384 júliusban egy évre Krétába fogságba vitték és későbbben örök időre számúzték. Dobrotics 1385-ben a genuaiakkal újra kibékült és nemsokára meghalt. Utódja, „magnificus et potens dominus *Ivanko*, filius bonae memoriae magnifici domini Dobordize,“ 1387 május 27-én Genuával kereskedelmi szerződést kötött.²⁾

¹⁾ Hopf (85) 28. Közelebbi tudósításaink — sajnos — nincsenek.

²⁾ Olasz krónikák és okiratok után Hopf 25—28. E szerződést kiadta de Sacy: *Memoires del' acad. des inscr.* T. VII. Paris 1824, 319—326; továbbá: *Notices et extraits des manuscrits de la bibl. royale de Paris* T. XI. (1827), 65.

MUSZONHARMADIK FEJEZET.

Bulgária meghódítása a törökök által.

A délszláv szövetségés Tvrdko István boszniai király alatt. A szövetségesek győzelme a Toplicza mellett, (1387-ben). Sismán első meghódolása. A rigómezői csata (1389). A törökök második ostroma Bulgáriára. Trnovo meghódítása és a bolgár államnak és a nemzeti egyháznak letűnése (1393-ban). Sismán császár sorsa. Csata a Rovinamezőn és Márko király halála. A nikápolyi csata (1396-ban). Szrazimír császárnak halála (1398-ban). Egész Bulgária a törököknek meghódol.

25 év alatt a törökök hatalmas fölfordulást idéztek elő az egész félszigeten. Thrákiában egészen otthoniasan rendezkedtek be. Byzancz egészen alélt volt és a már többnyire adózó és egymással meghasonlott részfejedelemségek részéről, mint a milyenekre Bulgária, Makedónia, Albánia és Hellasz széthullott, komoly veszedelemtől nem kellett tartani. Csak a vitéz szerb nép volt még hátra Szerbia, Bosznia és Zéta három államában. Ekkor felemelkedtek egész birodalmukban, a Kulpától a Sáríg az Adriától a Timokig, hogy egyesült erővel vállalkozzanak az óriási élethalál harcra.

Maga Szerbia a Maricza melletti csata óta egészen alásülyedt. Lázár, ki a Duna és Morava vidéken már régebben nagy befolyásnak örvendett, az egész ország felett uralkodott, de nem mint császár s nem mint király, hanem mint egyszerű fejedelem (knéz). Csaknem függetlenül uralkodott tőle a Rigómezőn *Vlk Brankovity* Prisztina székhelyében.

A szerbiai zavarok alatt a bogomil Bosznia lett a főhatalmasság a délszlávok közt. *Tvrđko István* Szraczimnak a bdyni csárnak veje, ki eredetileg a magyar királynak kegyelméből volt boszniai bán, a magyar fensőbbség alól magát felszabadította, és 1376-ban Mileseva zárdában *Szerbia, Bosznia, a tengermelléki tartományok és a nyugati országok királyává* koronáztatta magát. Mint Dragutin Istvánnak dédunokája (anyai oldalról) Uros csárnak az utolsó Nemanjidának meggyilkoltatása után, a szerb csárok és királyok valódi örökösének tekintette magát.

Politikájának célja volt egy nagy délszláv államnak alakítása az Adriától a Dunáig és Drávaig. A horvátokat, kik éppen Mária magyar királyné és férje luxemburgi Zsigmond ellen fellázadtak, Tvrđko a szerb Lázárral egyetemben támogatta. Dalmácia meghódítása által megszerezte Bosznia számára a tengerhez való hozzáférhetést. A katolikus horvátok kedvéért a keleti egyház kebeleből a latinba lépett át. Horvátországban az ő vajdái a hazai nemességgel szövetségben, Horvátország egyesítéséért küzdöttek az akkor oly hatalmas Boszniával.¹⁾

A bosnyákok, szerbek és horvátok tehát a magyarok és törökök ellen szorosán szövetkeztek. A szerbiai II. Balsa, ki Raguzától Valonáig az egész vidék fölött uralkodott, Lázárral hadi szövetségre lépett és így szintén beállt a szövetségbe. Hogy a szövetséggel szemben mily állást foglalt el a két bolgár csár a bdyni és trnovoi, kik közül Szraczimir Tvrđkonak ipa és Sismán Lázárnak veje volt, az ismeretlen.²⁾ Szraczimir ez alatt nem szünt meg a testvére elleni fegyveres támadásokkal, sőt magát a trnovoi patriárka alól fel is szabadította és tartományait a konstantinápolyi egyház alá rendelte. Sismántól egy időre elvette Szofiát, melynek helytartóságát 1371-ben a konstantinápolyi patriárka a bdyni metropolítának juttatta;³⁾ de 1378-ban Szofiát ismét Sismán bir-

¹⁾ Lásd Rački. (A délszláv mozgalom a XIV. század végén és a XV. elején). Rad II., III., IV. igen kitűnő munka.

²⁾ Szerb évkönyvek, Šafařík Pam. 72. Chalkokondylas Stritternél 885.

³⁾ Acta. patr. I. 551.

tokában látjuk.¹⁾ Szraczimirt ezen háborúskodásaiban, a vele sógorságban álló oláh fejedelmi család támogatta, a mi ürügyül szolgált Sismának egy a *Dán János* vajda elleni háborújára, melyben Dán halálát lelte.²⁾ Dánt erélyes testvére Mirsa követte ki magát egyházi tekintetekben Byzancz alól feloldván, birodalmát a távoli ochridai egyház alá rendelte.³⁾

A szövetségesek figyelmét a bolgár és albán események a tengerparti és Száva melletti országoktól csakhamar délfelé terelték. Lalasahin beglerbég már sok év óta fáradozott azon, hogy Szofiát elfoglalja; seregei hasztalanul járták be a Vitos és Balkán közötti gyönyörű medenczét „a paradicsom képmását“, végre egy csapással sikerült azt bevenni. Egy török ifjú eljött Szofia parancsnokához, Jankó bánhoz és mint az izlámtól elpártolt, barátságos fogadtatásban részesült; nemcsak hogy legelső sólymára, de bizalmasa is lőn. Egy a határon tartott vadászat alkalmával, midőn Jankónak fegyveres kísérete mindenfelé el volt széledve, a török hirtelen megragadta a bánt, és lován Philippopoliszba hurczolta. Az ottani parancsnok Indzse Balaban bég azonnal Szofiába sietett és azt birtokába vette (1382-ben). A törökök legalább így beszélnek.⁴⁾

Aggasztóbb volt a törököknek Albániába való berontása, hol Balsa éppen az albán Thopiával Durazzó miatt czivakodott. Thopia a törököket hívta segítségül. A Chaireddin beglerbég elleni véres csatában, a Devol folyam

¹⁾ Az okmány Šafaříknál, Památky, 2. kiadás, 105—108: jakozse priidusa lyudie monasztirě togo v zema czarosztva mis v Szrêdecz.

²⁾ Kivonatos jegyzetek Grigorovič rum. kronikájában („Ezen időben történt, hogy Sismán a bolgárok uralkodója megölte a rumunok urát Dán vajdát“), és Roesler két rumun krónikájában Rom. Stud. 290. Az oláh fejedelmek családfája Mirsa egyik aranybullája szerint (Venelin wlach gram. 2. sz.):

Sándor

Vladiszláv	Radul János
Dán János	Mirsa János

³⁾ Golubinski 363.

⁴⁾ Török tudósítások Memoires de l' acad. des inser. VII. (1827), 327—334 (Janouka-ban).

melletti Szavra sósivatagon Balsa elesett és vele állítólag Ivanisz is, Markó király testvére (1385-ben).¹⁾ Ettől fogva a törökök Arta tengeröbölíig portyáztak, sőt egy időre Thesszalónikát is birtokukba ejtették. Albán hitehagyottak már ezen időben harczoltak a hódítók soraiban. Ekkor az olasz kereskedő államok kényszerítve érezték magokat a raguzaiak példájára a törökökkel kereskedelmi egyezségre lépni 1384-ben Velence, 1387-ben Genua.

A délszláv szövetségesek ez alatt várták a kedvező pillanatot, hogy a törököket megrohanják. Jó alkalom kínálkozott 1386-ban. Mialatt Murád szultán éppen a karamániai Ali béget legyőzte, Tvrdkó és Lázár támadásra készültek. Jóllehet Sismán velök egyetértett, de nyíltan nem akart a szultántól elpártolni. Mindazonáltal nem kerülte el ezen mozgalom Murádnak figyelmét. Ázsiából a lehető leggyorsabban visszatérve, Bulgáriát pusztította, és kétségbe esett ellenállás után elfoglalta a szerb Nis-t és Lázár évi 1000 font ezüst hadiadó fizetésére és segédszereplésére 1000 lovas kiállítására kényszerítette²⁾. Ezek daczára a következő évben Lázár Tvrdkóval nem kevesebb mint 30,000 embert gyűjtött össze és a törökök ellen vonúlt. Murád Ázsiában lévén elfoglalva, alig küldhetett ellenök 20,000 embert. Plocsniknál a Toplicza mellett az egyesült bosnyákok és szerbek úgy megverték a törököket, hogy alig egy ötöde menekült meg a haláltól és fogságtól. (1387). Ez volt az első, de egyszersmind az utolsó diadala a délszláv szövetségeseknek az ázsiai benyomulók felett.³⁾

Nagy öröm fogta el az egész félszigetet, a legyőzhetetlen Ghaszi (győző a szent harczban) le volt verve. Most már Sismán nem vonakodott magát nyíltan a szerbek szövetségeséül vallani és megtagadta Murádtól a

¹⁾ Hahn, Reise durch die Gebiete der Drin etc. 317. Hopf. 43. szerb évkönyvek szerint (Šafarik Pam. 61) Vukasinnak három fia volt; Marko, Dmitr és Andreas. Hopf szerint (85) 457. Dmitra az izlamra tért át.

²⁾ A szerb évkönyvek (Šaf. Pam. 74.) a nisi esetet 1386-ra teszik. Az 1375-dik év a török forrásokban már topographikus szempontokból is gyanús, mivel a törökök Nist addig bajosan igazhathák volna le, míg Szófia hatalmukba nem került. (Zinkeisen I. 230.)

³⁾ Szerb évkönyvek, u. o. Zinkeisen I. 250.

segédcapatokat. Ugyanezt tette Ivankó is Dobroticsnak fia, ki nem régiben volt kénytelen a törökökhöz csatlakozni.¹⁾

A szultán haragra lobbanva egy egész évig készült a boszúállásra Ázsiában és Európában. A velenceziek féltek, hogy Murád a Peloponneszra czéloz, s azon voltak, hogy Hellaszban az összes görög és frank főurak közt egy szövetséget hozzanak létre.²⁾ A szlávok jól tudták, hogy kinek szólnak Murád készülődései.

Az 1388-dik évben a török sereg előcsapata, 30,000 ember Ali pasa nagyvezér, Kaireddin fiának vezetése alatt Drinápolyból felkerekedett és észak felé nyomult. Sismánnak mint a szövetségesek leggyöngébbjének kellett először elesnie. Sajnos, hogy ezen hadjárat lefolyásáról az egyoldalú és késői török krónikákat kivéve tudósításaink nincsenek. Ali Aitosznál keresztül hatolt a Balkánon, Jaksi bég által Provádotejnek idején megtámadtatta és Sument valamennyi körülötte fekvő várral együtt hatalmába kerítette, ellenben ama kísérletei, hogy Ivánkótól Várnát elfoglalja, egészen dugába döltek. Trnovo rövid ideig tartó védekezés után megadta magát. Sismán, ki az élelemmel jól ellátott Nagy-Nikápolyba zárkózott, kényszerítette Alit, magát Murádot segítségül hívni, mivel kiéheztetésre még csak gondolni se lehetett. Murád oly sereggel érkezett meg Drinápolyból, mely a környéket mint az árviz elöntötte és Sismánra nézve nem maradt egyéb hátra, mint békét kötni, mit oly feltétel alatt meg is nyert, hogy a néhány év óta hátralékos adóját megfizesse és Drszter erősségét átadja. Alig, hogy a szultán visszavonult, Sismán kétségbeesett ellenállásra határozta el magát és megtagadta Drszter átadását. De a nagyvezér, ki még Sumen és a szorosok birtokában volt, nemcsak Drsztert vette be, hanem mindama városokat és várakat, melyek a Duna mentén elterültek és a czárt Nikápolyban másodízben ostrom alá vette. A szerencsétlen Sismán itt állítólag feleségével és gyermekeivel Ali lábai előtt esdekelt, hogy legyen közbenjárója a szultánnál. Családjával együtt Murádnak Tauszli (fekvése isme-

¹⁾ Leunclavius, Hist. Musulmanae Turcorum. I. XVIII. Francofurti 1591. p. 265.

²⁾ Hopf, (Ersch. Gruber 86. köt.) 49.

retlen) melletti táborába hozták, hol nemcsak kegyelmet nyert, hanem trónján is meghagyatott (1388). Bulgária ismét megaláztatott, de teljesen leigázva koránt sem volt.¹⁾

Ezen hadjárat után, ha nem előbb, Szraczimir csárnak is a török uralom járma alá kellett jutnia. Birodalma éppen ezen időben szomorú harcok színhelye volt. 1381-ben a bdyni metropolita a konstantinápolyi patriarka sürgetésére, valószínűleg azért, mert Trnovoban szenteltetett fel, elmozdítottatott és helyébe Szraczimir csárnak ajánlatára Kasianos szerzetes főnök helyezettetett. Ezen nagy tiszteletben álló főpapnak, mivel egy gyilkossággal lón vádolva, menekülnie kellett s hat éven át rejtőzve lappangott. Végre 1392-ben a bolgár legenda író Joaszáfot tették metropolitává.²⁾

Mialatt Ali Bulgáriában garázdálkodott, Lázárnak vitéz fővezére, Dimitr, Voichna fia, a bolgár és most a nagyvezér csapatai által elfoglalva tartott Pirot (Szofia és Nis közt) határvárat szállotta meg. Jaksi bégnek sikerült ugyan egy éjjel Pirotot ismét meglepni és elpusztítani, de a visszavonulásnál csak nagy bajjal menekülhetett meg a völgysszorosokban az üldöző szerbek elől. E közben Murád Philippopolisból felkerekedett és Ichtimán, Kösztendilen és Krátovon keresztül Szerbiába vonult.

1389-ben június 15-én sz. Vid napján (Vidov dán) a Rigómező (Koszovo polye) a Láb folyó mindkét partján pompás fegyverfényben ragyogott. A különféle népek oly csatát vívtak itt, melynek következményei még ma is élénken érezhetők.³⁾

A törökökkel szemben állottak akkor a szerbek, a vitéz és jámbor aggastyánnak Lázárnak vezénylete alatt és a bosnyákok Vladko Hranity vajdával élükön, velök

¹⁾ Szeadeddin (Zinkeisen I. 252—255.) az egész ország leigázásáról szól, a mi tévedés; meglehetősen eltérő tudósítást l. Leunclaviusnál 268—276.

²⁾ Acta patr. II. 28. 161. Drinov, Bulg. Kirchengeschichte 120. Lingenthal Zakarias, Beiträge zur Gesch. der bulg. Kirche. 33. old.

³⁾ A rigómezei csatáról Rački id. m. Rad III. 91. Zinkeisen I. 256. és Pervolf Józsefnek varsói egyetemi tanárnak értekezése. („Koszovo polye“) a cseh encyclopédiában „Szlownik Naučny“ (Prága 1861—1873. 11. köt.)

együtt harczolt Horváth Iván horvát bán, továbbá bolgárok, kik honuk veszedelmét kikerülték, Mircsa vajda¹⁾ rumun segédcsapatokkal, és számtalan főúr Albániából, kik közül sokan hazájokat többé nem látták. A keresztényekkel szemben állottak az ozmánok, a kisázsiai adófizető apró fejedelemségek, a keresztény Konstantin makedóniai hűbéres, és talán még Márkó király is. A reggeli szürkületben Murád szultánt sátorában Milos Obility leszúrta, ki ezen hősiessége által a hűtlenségnek vádját akarta magáról elhárítani; és mindjárt ezen véres tette után kegyetlen halállal halt meg. A főparancsnokságot a szultánnak fia Bajezid vette át. Kezdetben a szerbek felé hajlott a győzelem, de csakhamar megfordult a hadi szerencse. Lázár foglyúl ejtetett és Murád holt teste mellett számos főúrral együtt lefejeztetett. A veszteség mindkét részről óriási volt. A két fővezérnek Lázárnak és Murádnak halála még inkább növelte ezen felejthetetlen gyásznapnak hatalmas benyomását. Bajezid, kinek Ildirim (villám) mellékneve volt, miután uralmát ezen győzelemmel megkezdte, haza vonult Drinápolyba.

Érdekes mondák terjedtek el mindenfelé villámgyorsan a nagy csatáról; dalok keletkeztek és csakhamar alig lehetett megkülönböztetni a valót a költött dologtól. Ezen a délszlávok halálos küzdelmében legnagyobb eseménynek történelmi lefolyása áthatatlan ködhomályba burkolódzott. Eleinte Murád halálát és a törököknek a csatatérről való visszavonulását a keresztényeknek diadalául tekintették. Ezen értelemben irt Tvrdko király Trau és Florencz polgárainak; sőt Párisban a Notre-dame templomban ünnepélyes isteni tiszteletet rendeztek az állítólagos győzelem örömére, melyen maga VI. Károly király udvarával együtt részt vett.²⁾

Szerbiának árván maradt trónjára az ifju *Lazarevity István* lépett, egy jámbor, tanult, de gyenge uralkodó, ki nem hasonlított apjához és Bajeziddel szemben gyenge volt. Adót kellett fizetnie és segédcsapatokat kiállítania, minden évben személyesen a magas porta elé járulnia és nővérét Olivérát (a népmonda Miléváját) a győző háremé-

¹⁾ Roesler Rom. Studien. 312.

²⁾ Zinkeisen I. 290.

nek feláldoznia. Annyira nem érezte magát biztonságban, hogy öcsésével Vekkel és anyjával Miliczával (apáca nevén Eugenia) az Athoszon fekvő Russzikon kolostorral azon javadalmakat illetőleg, melyeket azon esetre alapítottak, ha majd az országból menekelniük kellend, egyezkedésbe bocsátkozott.¹⁾ *Vlk Brankovity* Pristina ura is, bár a csata után Raguzában menedékhelyre talált, évi adóra (danak) kényszerítettetett.²⁾ Az ő árulásának tulajdonítja a szerb nép a rigómezői szerencsétlenséget; hogy vajjon jogosan-e, azt történelmileg nem lehet megállapítani. *Tvrđko* király már 1391-ben meghalt; mint Dusánnak, neki sem volt hozzá hasonló utódja.

I. Bajezid uralmát véres rémlettel kezdette meg; ugyanis testvérét Jakubot a rigómezői csatatéren, még az ütközet előtt, mielőtt a szegény apja haláláról tudomással birt volna, megfojtatta; az Ozmán házban így életbe léptették mint a trón főtámaszát a törvényes testvérgyilkosságot. Bajezid elődei egyszerűségétől eltért és buja szenvedélyeknek kezdett hódolni. Viruló fiúkkal és bájos leányokkal, kiket görögöktől, szlávoktól, rumunoktól, albánoktól, szászoktól és frankoktól raboltatott el, Brusszában a maga palotájában anyanyelvükön énekeket daloltatott a barbár fejedelem és velök egész az örjöngésig dőzsölt. A nem sejdített hadi szerencse és a megmérhetetlen zsákmány a török győzőknek erkölcsi jellemét idő előtt romlásba sodorta.³⁾

Bajezid a szláv, görög és frank fejedelmeknek legfelső békebirója lett a keleten; sőt maga László nápolyi király is igyekezett barátságát megnyerni. Nehány év múlva a török uralom a Kárpátokig és a Száváig terjedt. 1390-ben egy seregcsoport a szerb Duna-tartományig és a szeverini bánságig portyázott, hanem Perényi Miklós bán visszaverte.⁴⁾ 1391-ben Mircea, ki a kisázsiai mohamedán fejedelmekkel egyetértésben a törököket megtámadta, megveretett s ugyanazon viszonyba jött a por-

¹⁾ Az okmány 1396-ból Glasnik 24, 277. Az athoszi és pathonoszi szerzetes köztársaságokat a háborúk folyamán minden párt megkimélte.

²⁾ Monumenta serb. 215, 222.

³⁾ Zinkeisen I. 380. skv.

⁴⁾ Zinkeisen I. 272. Rački a Radban III. 108. 125.

tával, mint Lazarevity István.¹⁾ 1392-ben került legelőször harcra a dolog a magyarokkal. A szultán a ki Golubáczt várát szállta meg a Duna mellett, kénytelen volt visszafordulni és a magyarok egészen zsdrelói szorosig üldöztek. Ugyanekkor a török csapatok egészen Boszniaig portyáztak.

Azután a bolgárok ellen irányult a főcsapás. Ennek okai tán bizonyos titkos alkudozások voltak, melyeket Sisman a magyarokkal folytatott.²⁾ A mit a byzanci álcivilizáció, a boljároknek önzése és vallásos zavarok elrontottak, azt egyeseknek feláldozó hősiessége nem tehette jóvá. Megerősített helyekben és hadakban nem volt hiány. Egyes városok, mint Trnovo, Nikápoly, Szvistov, még tovább is fentartották magokat. A Dobrudzsában, mint a rövid idő múlva elhalt Ivánkónak örököse, *Mircsa*, az oláhok fejedelme uralkodott, aki Drsztert is hatalmába ejtette.³⁾ Már 1390-ben, midőn II. Ulászló lengyel királylyal szövetségre lépett Zsigmond ellen, így irta alá magát: „terrarum Dobrodicii despotus et Tristri dominus“, és egy oklevélben, mely a sztrugali kolostorban kelt 1399-ben „v Gjurgovê gradê“ Ungrowlachia vajdájának, a hegyeken túli tartományok (Fogarasz és Omlasz) és a Duna mindkét partja mellett fekvő tartományok urának egész a nagy tengerig és Drszter város kormányzójának (vladalecz) nevezi magát. Ugyanez a czim ismétlődik még 1406-ban is.⁴⁾

¹⁾ Zinkeisen I. 284.

²⁾ Bajezid egyszer így szólt Lazarevity Istvánhoz (ennek életrajza Böles Konstantintól, Glasnik 28, 391.) „az uralkodók körül melyik, habár fejét a magyarok előtt meg is hajtotta, érte el az ő hatalmát? és névszerint nevezte meg a bolgár csárokat és másokat.“

³⁾ Roesler, Rom. Studien 307: „A Dobrudzsa és Szilisztria fölötti uralkodói czim megszerzése egészen homályba vész.“ Előtte kétségtelen, hogy ez Ivánkótól való örökség volt, ki a történelemben nyomtalanul eltűnt. Mircsának egy oklevelében 1387-ből (Venelin 9. old.) ezen czim még nem található. Engel az ő Bulgária történetében források megnevezése nélkül azt mondja: „Szisztov, Vidin és más helyek, melyeket az oláh vajda (most Myrxa, Vladiszlav s fia megszállva tartott, még ellenálltak“ (1392).

⁴⁾ V. Christa boga blagovèrnyj i christoljubivyj i samodržavnyj Joan Miréa velikyj vojevoda i gospodin, milostija bozsija i bozsiem darovaniem obladafastu mi i gospodstvujaštu mi vzszej zemi

Trnovo nagyságra, gazdagságra és részint természetes részint mesterséges erődítményei által felül múlta Bulgáriának összes városát. Ezért támadták meg a törökök mindenek előtt a bolgár életnek eme központját. A régi csári székhelynek utolsó idejéről sok ideig nem volt egyéb adatunk az orosz és szerb évkönyvek lakonikus jegyzeteinél, míg az orosz archimandrita Leonid 3 évvel ez előtt egy Euthymij nevű patriárka feletti dicsbeszédet fedezett fel, melynek szerzője trnovoi Grigorij Czamblak egykorú író, és a mely minden dagályossága daczára megbecsülhetetlen forrást képez.¹⁾

Az 1393-dik évben tavasszal Bajezid összegyűjtötte ázsiai csapatait, átkelt a Helleszpontuszon és itt egyesült a nyugati csapatokkal; valószínű, hogy ezek között voltak a makedoniai főurak is. Fiának Cselebinek átadta a fővezényletet és megparancsolta neki, hogy Trnovo ellen vonúljon.²⁾ A város csakhamar minden oldalról körül volt zárva. A törökök gyujtogatással, halállal fenyegették a lakosokat, ha magokat meg nem adják. De Trnovót csak 3 havi ostrom után vették be 1393 július 17-én³⁾ a mai Hisszár felől.⁴⁾ Czamblak következőképpen panaszkodik: „a templomokból a papokat rögtön elkergették és helyökbe a szemérmetlenségnek hirdetőit ültették. A frigyszekrény az idegenek kezébe került és a szentségeket a kutyáknak dobták oda.“ A Krisztus mennybemeneteléről czimzett patriárka-templomból mecset lett; a többi templomokat is vagy hasonló

Ungrovlachijskoj i Zaplaninskym stranam i oba pola po vsemu podunavju dazse do velikago more i Dræstru gradu vladalecz. Venelin 18. v. ö. a 22. is.

¹⁾ Glasnikban lenyomatva 31. köt. (1871). 248—292.

²⁾ Amuratov syn Čeljubij. Orosz évkönyvek. Czamblak csak a „varvarszki czárt“ említi. Maga Bajezid 1393 tavaszán Ázsiában Kasztamuni mellett harczolt. Zinkeisen I. 354.)

³⁾ Szerb évkönyvek. Šafařík, Pam. 74. Бъ лѣто 6901 прише Тоурци Тръновъ ююла .31. Orosz évkönyvek (Nikon IV. 252.) (1393) того же лѣта Амуратовъ сынъ Челюбинъ Амيريا турскій взя земли болгарскую и градъ ихъ славный Терновъ, и царя ихъ и патриарха и митрополиты и епископы ихъ плѣни, а мощи свѣтыхъ поже, и соборныя церковъ въ мизгитъ прѣтвори. Az egykoru Josaph bdyini metrop. (Glasnik, 31, 252) a 6902-dik évet (1394) említi, (V. ö. Golubinski 222).

⁴⁾ Rakovski Azen 126, egy hagyomány nyomán.

sors érte, vagy istállókká és fürdőkké váltak. A szentek ereklyéit a szabadba hurczolták és elégették. Trapeziczia vára palotáival és kápolnáival együtt lángokba borúlt s a föld színével egyenlővé tétetett. Ugyanily véget értek a Czareveczen fekvő czári paloták is, jóllehet ezeknek falai és tornyai még a XVII. században is fennálltak.

Sismán czárnak távolléte alatt, ki szerencséjért az ozmánok ellenében másfelé kereste, Euthymij volt a városban a legelőkelőbb ember. Férfiasan ment ki a törökökhöz, hogy a barbár fejedelemnek dühét lecsillapítsa. Bajezid fia a mint a patriarkát bátran és komolyan közeledni látta, mintha a háborúnak ijedelmei csak fal-festmények lettek volna, felkelt, barátságosan fogadta, székkal kínálta, kérelmeit meghallgatta, adott ígéreteit azonban csak kevés tett követte. A czareveczi patriarkaszékből kiűzve, Euthymij egy hegy alatti templomba vonúlt, mely „na ime Vršchovnych“ — t. i. Péter és Pál apostoloknak volt szentelve (a mostani metropolita templom) és a polgároknak kétségbeesését biztatásokkal és vigasztalásokkal iparkodott enyhíteni.

A város parancsnoka, kit Cselebi hátra hagyott, „nagyobb és vadabb támadást intézett az elsőnél, úgy hogy ennek pusztá említésénél is reszket a nyelv, borzalom fogja el a testet“. Egy gyalázatos tette által megszabadult a harcziás bolgároktól, jól tudván, hogy csak haláluk után lesznek nyugodtan. Az összes előkelő polgárokat és boljárokat egy templomba hívta azon ürügy alatt, hogy ott egy nyilvános sürgős dolgot intézzenek el. Mikor mindannyian összegyűltek, megkezdődött az áruló mészárlás. Nem kimélték sem öreget sem ifjút; senki sem könyörgött kegyelemért, mindannyian együtt estek el, 110 vértanú. A templom közepén a kövezet egészen be volt fecskendezve vérrel. A holt testeket az ég madarainak zsákmányaúl dobták oda.¹⁾

Euthymij is fogságba került, a pasa papi ruháinak letételét rendelte el, a várfalra (nad sztênu grada) vezette fel, hogy ott nyilvánosan lefejezzék, és a rettenthetetlen

¹⁾ Nemcsak Czamblak, hanem egy trnovoi monda is említi ezen vérfürdőt, (Rakovski Azen 111), de a helyet a városon kívül Morno polera helyezi, hol a főurak egy vendégség alkalmával árulás folytán elvesztek.

főpapnak halálát mindenki lássa. A tiszteletre méltó aggastyán már lehajtotta nyakát, midőn (a legenda szerint) a bakónak keze valami csoda által megdermedt; félelem szálta meg a pasát s az összes törököket és Euthymijt szabadon bocsátották.

Erre az a rendelet jött Bajezidtől, hogy mindazon trnovoiaiak, kik származásra, gazdagságra, szépségre nézve kitüntek, keletre hurczoltassanak. Együttal Euthymijt is Makedóniába utasították. A patriarka Trnovát, száműzött polgártársainak kíséretében botjára támaszkodva hagyta el, és keserves könnyeket hullatott a haza sorsa felett; olyan látvány volt ez, hogy a város kőfalai is megkönnyezhették volna. Gyermekes búcsúztak szüleiktől, fivérek nővéreiktől, hogy soha többé ne lássák egymást. A Balkán tulsó oldalán a törökök, kik a szomorú menetet kísérték, kijelentették, hogy Euthymijnek itt el kell válni. A száműzöttek a patriarka lábaihoz borúltak, kezeit csókokkal halmozták el, atyjoknak nevezték, és a nők gyermekeiket tették le lábai elé. Boldogok voltak azok, kik ajkaikkal ruhájának szegélyét érinthették; mások kitépték a füvet azon helyről, hol állott. A többiek keserű könnyekkel fogadták a távolból utolsó áldását. Euthymij a kereszténységbe vetett bizalomra intette őket, velök letérdelt és imádkozott; azután felkelt és megáldotta őket utoljára. Midőn többen felkiáltottak: „Jó pásztorunk! kire bizasz bennünket“, ekkor így felelt: „a sz. Háromságra most és mindörökké“, s a törökök elvezették. Az aszenidák metropolisából való hazátlanok nyomtalanul tűntek el Kis-Ázsia bensejében; talán kevés év múlva Timur vad csordáinak kardjai alatt veszték el, kik fél Ázsiát sivataggá tették. Euthymij utolsó napjait valószínűleg Konstantin birodalmában élte át, hol a városokban és a falvakban, házakban és szabadban szakadatlanul prédikált, a népet az izlámtól óva intette, és erkölcsös életre serkentette. Azt a pénzt, melyet neki az előkelő bolgár férfiak és nők gazdagon adományoztak, a szegények között osztotta ki. Az evangelium volt minden kincse. Makedóniában halt meg ezen utolsó trnovo-i patriarka, s népének nemzeti szentjei közé soroztatott.

A Trnovóban megmaradt lakosság maradványainak

borzasztó dolgokat kellett látni, valóban „a városnak tökéletes elpusztítását“. Török telepítvényesek vették birtokukba a Czareveczet, melyet ezentúl Hisszárnak (vár) neveztek, hogy a megmaradt polgárságot innen féken tartsák. Euthymijnek tanítványai Oroszországba és Szerbiába széledtek el, bolgár könyveket vivén magukkal, éppen úgy mint a görög tudósok Konstantinápoly eleste után, az ó-kori klaszikusokkal a nyugotot gazdagították, mert hiszen rég időtől fogva Bulgáriában volt a görög műveltség tárháza a szlávok részére.

Sok trnovoi, különösen a boljárok, az izlámra tért át, a régi híró 40 vértanúnak Lávraját, II. Aszennek alapítványát, mely a harc folyama alatt nagyon sokat szenvedett, mecsetté változtatták; keresztények és mohamedánok még most is hiszik, hogy benne márczius 9-ikének (40 vértanú) előestéjén csodák történnek. A minaret nagyon sokszor beomlott, mignem az igazi okot az alatta levő czárok és nemzeti szentek sírboltjait felfedezték.¹⁾

Trnovo elfoglalása és Euthymij patriarkának elhurczoltatása által a bolgár nemzeti egyház meg lőn semmisítve. A konstantinápolyi patriarka már 1394-i augusztusban a moldvai metropolitára (*της Μανροβλαχίας*) ruházta a püspöki jogok gyakorlását Trnovoban s ugyanaz még a következő évben is ott tartózkodott.²⁾ Az 1402-ik évben Trnovonak saját metropolitája volt, ki a byzanci patriarkának volt alárendelve. Így az állam a törököknek, az egyház a görögöknek lett alárendelve.

Ennyi mindaz a mit Trnovo bukásáról fel lehetett deríteni. III. Sismán János utolsó czárnak sorsa még mindig monдай homályba vész. Honi tudósítások hiányzanak. A törökök azt beszélik³⁾, hogy midőn Ali Sismánt Nikápolyban újból ostromolta, ez kétségbeesésében halotti ruhába burkolózva, kegyelemért esedezett, azután Philippopolisban börtönbe vettetett s némelyek szerint kivégezték, mások szerint itt élte át utolsó napjait. Schiltberger, egy igen közeli tanú, azt állítja, hogy Bajezid fia Középbulgáriának herczegét Susszmant fiával együtt elfogta;

¹⁾ Daskalov.

²⁾ Acta patr. II. 223, 241, 570.

³⁾ Zinkeisen I. 284. Itt fiát is Sismánnak nevezi, de 453 alatt egészen helyesen Sándornak.

„az apa meghalt, a börtönben (vănecnus)“. Az orosz évkönyvek is elfogatásról beszélnek. Az orosz krónika röviden ezeket mondja. „És Bajezid elfogta Sismánt, Bulgáriának urát és megölette 6903-ban. Akkor a törökök, a bolgároknak egész birodalmát elfoglalták“. ¹⁾ Sismán fia Sándor, hogy életét megmentse, az izlamra tért és Kis-Ázsiában Számszun helytartója lett.

Egészen másképpen hangzanak a bolgárok mondái. Szerintök az utolsó czár a csatamezőn lelte hősies halálát. Még most is dalolnak egy szép régi éneket: „A mint kedves anyácskám a reggel megszürkült, felkerekedett a sereg, ló ló mellett, ember ember hátán; a kardok mint a tiszta nap úgy ragyognak, tűz cikázik a zöld erdőkön át, Sismán Iván czár maga az ő vajdájuk. Erős Isten! Oh teremő Isten! Adj erőt és bátorságot! Szófia mezején akarunk csatát vívni, Krisztus nevéért akarunk vért ontani, a keresztény hitet akarjuk dicsőíteni“.

Ez csak töredék és egy dalnak kezdete. Ennek kiadói Miladinov testvérek egy mondáról tesznek feljegyzést, melyet Számokovban Sismán czárnak ezen utolsó csatájáról, következő tartalommal regélnék. ²⁾ A törökök Kosztenecznél állottak, közel a Maricza forrásaihoz, a bolgárok Számokovnál egy kút mellett, melynek neve „hegyi kút a csataterén“ (Sefer česmesi bair). Sismánt hétszer sebesítették meg azon helyen, hol most negyed órányira Számokovtól hét forrás bugyog ki a földből. Súlyosan megsebesülve egy várba vonúlt vissza, melynek romjai még ma is láthatók s ott meghalt. Egy hat rőfnyi hosszú kőhalom jelzi sírját. A törökök, kik ezen helyet Kuszum Effendinek, azaz szent Demeternek nevezik, e sírt szentül tisztelik és nem rettennek vissza az út meredekségétől, hogy azt minden pénteken felkeressék. Mivel ezen ütközet szent Demeter napján október 26 án történt, a törökök azt hiszik, hogy ezen szent segítette őket a győzelemre.

Itt egy világos, helyhez kötött mondával van dolgunk. Ez seholsem áll magánosan. Azon sikságot, mely

¹⁾ Schiltberger, id. kiad. 65. Rum. krón. Grigorovičnál. id. helyen A 6903—1394. szept. 1-től 1395. aug. 31. *Ши принсе пре Шоушманъ домноул Шкѣлоръ делъ тѣе ани .цг. Атоунче доуарѣ Тоурчиѣ цара Шкѣлоръ коу тотоуль.*

²⁾ Miladinov K. és D., Bolg. népdalok. 78.

a Momina Kliszura nyílásánál a Maricza mentén elterül, a parasztok *Kosztano polyé*-nak (csontmező) nevezik ama sok csata után, melyeket a bolgárok a byzanciakkal és végre Sismán Iván csár a törökökkel vívott; és tényleg nagy mennyiségű emberi csontot ásnak itt ki. Nem messzire innen Petrics mellett a Topolniczán túl egy meredek hegyen mutogatják Sismánecz vár romját, hol Sismán a törökökkel szemben oly ellenállást tanúsított, hogy a folyó egészen vérrel lett befestve.¹⁾

A Balkán hegyén a Tvrdiska Planinán, Szliven és Kazanlik között is láthatók az állítólag Sismán csár által épített *Siskin Grád* romjai. Éppen ott, hol Sismán óriási csatát vívott a törökökkel, kik veszteségeket a mondában magok is 10.000 janicsárra becsülik.²⁾

A legtöbb monda Szamokov és Ichtimán szorosainak környékéhez fűződik. Helytelen volna, ha ezeknek semmi történeti alapot nem tulajdonítanánk, hiszen a népmondának is meg van a maga alapja. Továbbá tekintetbe kell venni, hogy ezen csatákról maga a Czársztvennik is megemlékszik, melyet Payszij bolgár hazafi, ki maga is Szamokov környékén született, gyér okmányok és gazdag tartalmú mondák alapján gyűjtött össze 1762-ben. Itt azt olvassuk, hogy Sismán csár Trnovo ostroma alatt, boljárjaival és csapataival Szofiába menekült a hol nikápolyi, szvistovi, pleveni s drszterbeli hiveivel találkozott. Miután kincseit egy víz és sánczok által biztosított klastromba az Iszkeren hátra hagyta, még hét évig daczolt a törökök ellen, mignem a bolgárok Bajezid fiainak czivakodása közben az „Usun Musulman“-t Koszteneczben meggyilkolták; ekkor állítólag Musza szultán Sismánt Szamokovnál bosszúból megtámadta és a csatatéren megölte; a csár fia Vladiszláv Szraczimirhez Bdynbe menekült.³⁾

¹⁾ Zachariev 53. 79.

²⁾ Panajot Hitovnak emlékiratai, 149.

³⁾ Payszijnek Carstvennikje meglehetősen átdolgozva Budán jelent meg 1844-ben. Az *Обширъ прѣдъ* folyóiratban. (Belg. 1868.) III. 22 régi Koleda-éneket találunk; köztük a 6-ik papoknak szól „Smrt na cara Sisman beja“. Ez ugyanis a következőket tartalmazza: A fekete tenger és a fehér Duna hullámokat vertek és egy fehér klastromot dobtak ki. A barátok gyóntak, az Igu-men irt. Az utolsó bűnös azt beszéli, hogy ő Sismán czárnak hű

Sismán egyik fiának ezen menekülése nem költött dolog. Megerősítést talál Zsigmond királynak egy oklevelében, ki is *Fruzsinnak*, Sismán a boldogúlt bolgár cár fiának, a magyaroknak, a törökök és más ellenséggel folytatott szerencsés és szerencsétlen hadjárataiban tanúsított vitézségeért, Temes megyében egy birtokot adományozott.¹⁾

Sismán birodalmának fogalma a XVI. század kezdetéig tartotta fen magát. Egy békeszerződésben, melyet Lajos magyar és cseh király Szelim szultánnal 1519. április 1-én kötött, szerb és bosnyák várakon kívül említés van téve Florentin váráról (a Timok torkolatánál), Bdynről (Bodon) ennek területével együtt; továbbá előfordúl „*terra cesaris Sysman*“ Orechovóval, Nikápolylyal, Gjurgjevóval és az alsó vidékek Drszterrel, Hrszovóval és Kiliával.²⁾

Bulgária bukása Magyarországon nagy aggodalmakat keltett. Már 1394. húsvétkor összegyűlekeztek Budán a magyar rendek, hogy a törökök elleni védelemről tanácskozzanak.³⁾ Zsigmond követséget küldött Bajezidhoz és kérdőre vonta Bulgária megszállásáért, mely úgyis a magyar koronához tartozik. Bajezid megmutatta a követeknek a falakra akasztott fegyvereket és így szólt: „Menjetek vissza uratokhoz és mondjátok meg neki, hogy Bulgáriára való jogaim a fegyverekben vannak, a melyeket itt láttatok.“⁴⁾

Byzancznak is hathatósan meg kellett éreznie Bajezid győzelmeit. Ennek még egy másik körülmény is volt oka. A keresztény alattvalók, Mánuel byzanci császár, Theodorosz despota Moreából, Lazarevitj István, makedoniai Konstantin és mások, kik a szultán gyönyörű

szolgája volt, de egyszer midőn egy forrás mellett elhaladtak, a czárnak nem akart vizet nyújtani és fehér szakállas szőke fejét lecsapta és ekkor a hullámok újra összecsapódtak.

¹⁾ Frusin, Fruszyn. Engel 465. („év nélkül).

²⁾ Theiner, Mon. Hung. II. 624.

³⁾ Rački, Rad III. 147.

⁴⁾ Ezen eseményt megegyezően adja elő úgy Thuróczi, mint Phrantzes. Zinkeisen I. 286.

udvarában Szereszben hódolatteljesen összegyülekeztek, a szultán vad és parancsoló módora által felháborodván elhatározták, hogy többé sohasem jönnek a portához. A szövetség megerősítéseképpen Konstantin a maga leányát Ilonát feleségül adta Mánuel császárnak. De ezen tehetetlen összeesküvés nem kerülte ki a törökök figyelmét és azért Konstantinápolyt még jobban kezdték szorongatni mind eddig.¹⁾

Egy, Mircsa ellen indított hadjáratnak az volt a célja, hogy Bulgária birtokát megerősítse. 1394. ősszel Bajezid átjött a Dunán; vele együtt indultak — habár kedvetlenül — Lazarevitj István, Konstantin és Márko király. De Mircsa október 10-én egy „na Rovinach“ nevű mezőn megverte a törököket egy öldöklő ütközetben, melyben oly sűrű tömegekben repültek a nyilak, hogy — a mint mondják — az ég is elborult. Roppant sok basa és vajda esett el ezen a napon, köztük a történeti Márko és vele együtt Konstantin. Egy kortársnak tanúsága szerint Márko így szólt a csata előtt Konstantinhoz: „Mondom és kérem Istent, hogy segítsen a keresztényeknek és hogy én ezen csatában az elsők közt essem el.“ De a népmonda szerint nem hal meg; mesélik, hogy egy barlangban várja azon napot, mikor újra megpillanthatja a napvilágot. Bajezid dicstelen futás után kénytelen volt Mircsával békét kötni.²⁾

Zsigmond király 1395. elején követeket küldött Olaszországba és Franciaországba segílyt kérni a törökök ellen, azután Mircsával Brassóban szövetséget kötött és Moldvaországot adófizetésre kényszerítette. Nyáron magyarjaival és néhány francziával ostrom alá fogta Kis-Nikápolyt a Dunánál és miután főképpen a vitéz bolgárok közreműködésével elfoglalta, őrseget hagyott benne. Erdélybe való visszatérése közben kénytelen volt a rumun fjászoaktól megszállott kárpáti szorosokon erőszakkal ke-

¹⁾ Zinkeisen I. 281, Hopf 57.

²⁾ Lazarevity István despota élete Konstantintól, iratott 1431-ben (Glasnik 28, 393). Az ütközet napja (6903 okt. 10.) a szerb évkönyvekben, Šafařík Pam. 74. Böven, de az évszámnak és a helynek megnevezése nélkül a rumun krónika Grigorióvičnál.

resztülhatolni, mivel Mircea a maga ingadozó politikájával nem akarta a nagyúr haragját magára vonni.¹⁾

1396-ban Zsigmond egy pompás hadsereg élén, melyben számos nyugati lovag, főleg francia volt, megindult kelet felé. Azt hitte, hogy júniusban Konstantinápolyba bevonulhat. A legelső ellentállást Bdynben találta, hol még Szracimir czár török őrsgéggel volt.²⁾ Másodnapra, midőn a francia lovagok hozzáfogtak az ostromhoz, megadta magát a czár Bdynnel és az egész országgal Zsigmondnak és a várban levő összes törököket kiszolgáltatta. Nagyobb ellentállást fejtett ki Orechovo,³⁾ melyet mély árkok védettek, de végre itt is megadta magát a bolgár őrség és kiszolgáltatta a törököket. A keresztényeket elbocsátották, a törököket pedig lekaszabták. Nagy-Nikápoly előtt megérkeztek az oláh segédsapátok és Mircea fejedelem; az egyesült hadsereg körülbelül 60.000 embert tett ki. Nagy-Nikápoly 15 napig védkezett, míg Bajezid Trnovo felől megérkezett. Szeptember 28-án a Ruszicza partjain (a Jantra egyik mellékfolyócskája mellett) nagy küzdelem fejlődött ki, mely elkeseredett vérengzés után a keresztény hadsereg tökéletes vereségével végződött. Lazarevity István szerb fejedelem a törökök soraiban tűntette ki magát. Futás közben temérdek lovag és egyéb harcos a Duna hullámaiban lelte halálát. Zsigmond egy kis hajón a Duna torkolatáig menekült, honnan Konstantinápolyon és Raguzán át hosszú tengeri úton hazatért. A következő napon Bajezid több mint 3000 foglyot sátora előtt kegyetlenül lemészároltatott; csak a legderékabb lovagokat, kikért nagy vált-

¹⁾ Rački, Pokret stb. Rad, IV. 1—3.

²⁾ Schiltberger 52: „ein statt genannt Pudem; die ist ein hoptstat in der Pulgery. Do kam der herr des landes und der statt und gab sich in die gnad des kunigs.“ („egy pudem nevű város. Ez Bulgária egyik fővárosa. És eljött az országnak és a városnak ura és átadta magát a király kegyelmébe“). Boucicout tábornagy emlékiratai (Michaud és Poujoulat, Nouvelle collection II. rész 237.) „le seigneur du pays, lequel estoit chrestien grec et par force avoit esté mis en la subjection des Turcs“.

³⁾ Boucicoutnál Raco, Zsigmond egyik oklevelében (Fejér IX. 4. 56) Orchow. Tévesen magyarázzák Orsovának.

ságdíjt remélt kapni, hagyta meg életben, de ezeket is Ázsiába hurczoltatta.

Tévesen keresték eddig a csatamezőt Kis-Nikápoly mellett a Dunánál. Egy ó-szerb annalistának azon tanúsága, hogy a „Roszita folyónál“ harczoltak, megerősíti azon feltevést, hogy a csatamező Nagy-Nikápoly, a római Nicopolis ad Haemum, mellett volt, melynek romjainál most egy Nikjup nevű falú van (4 órányira Trnovotól, 12 órányira a Dunától). A Ruszicza, mely Nikjupnál elfolyik, és a Jantra összefolyásánál még ma is számos sírhalom látható; ezek közt van egy két öl magasságu kőoszlop felirat nélkül, mely valószínűleg azt a helyet jelzi, hol Bajezid sátora állott.¹⁾

Szraczimír sorsára vonatkozólag egyéb forrásunk nincsen, mint a szerb évkönyveknek következő lakonikus feljegyzése:²⁾ „6906-ban (1398) Bajezid czár kivezette Szraczimír czárt Bdynből“. Szraczimír fia és uralkodótársa³⁾ Konstantin Magyarországba és későbbben Szerbiába menekült, hol Belgrádban 1422. szept. 16-án meghalt; Lazarevitj István úgy siratta, mintha tulajdon testvére lett volna.⁴⁾

Bdyn eleste után egész Bulgária Várnától kezdve a Timokig az ázsiai barbárok hatalmában volt. A városok közül sok elpusztult, több pedig török kiváltságok folytán új oltalmat szerzett. A boljárok még sokáig fentartották magukat, főképpen az izlam felvétele folytán. A

¹⁾ Az eddig figyelmen kívül hagyott ó-szerb évkönyv-kodex Daskalovnál 29. „na rêcê Rositê u Nikopolju“ a harczmező kérdésére nézve nagy fontosságú. Roszitára nézve v. ö. old. . . jegyz. A csata helyére vonatkozólag lásd Thomast: A müncheni akad. ül. értes. 1869. II. 271. Magához a csatához v. ö. Račkit, Rad. IV. 12. Zinkeisent I. 297. Nikopolis ad Haemum romjainak leírása Kanitz művében van.

²⁾ Šafařík, Památky 74. A rumun krónika Grigorovičnál tévesen állítja, hogy „Sracimír imperatul“ csak a Nikápoly melletti csata után lett török alattvalóvá.

³⁾ „Mladyj car“ Joasaph bdyni metropolitánál. Golubinski, 224.

⁴⁾ Lazarevitj István élete Konstantintól 424. A halál napja a szerb évkönyvekben (Šaf. Pam. 76.)

falvak borzasztóan lakatlanok voltak, mert a törökök egész tartományokat sivataggá változtattak és a templomokat és a kolostorokat mindenütt felperzseltek. Maga a Rylkolostor, mely elszigetelt magányban állott magas hegyektől környezve, sokáig elhagyatva volt. A síkság lakossága a hegyek közé menekült, hol új városokat alapított. Temérdek sok nép a boljárokkal és a papokkal együtt Oláhországba menekült. Sok bolgár, kivált a bogomilok, vagy mindjárt a hóditás után, vagy később, az izlam híve lett, különösen Lovecs körül, melynek környékén még most is úgynevezett *pomaci*, azaz mohammedanus bolgárok laknak.

† HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Bulgária a XV. században.

Az angorai ütközet (1402) és ennek következményei. A bolgár hercegek felkelése (1405 körül). Polgár-háború Bajezid fiai közt (1409—1413). Ulászló magyar király hadjárata Zlaticzáig a Balkánban (1443). A várnai csata. (1444). Konstantinápoly és valamennyi félszigetbeli keresztény állam bukása. Szkander bég.

A világhódító Timur khán fellépése és a rettenetes angorai csata (1402. július 20-án) a gyorsan növekedő ozman birodalmat teljesen romba döntötte volna, ha a keleti keresztény nemzetek, a görögök, szlávok, albánok, rumunok és a keleti frankok halálos ellenségük mély bukását jobban tudták volna kizsákmányolni. Kölcsönös féltékenység, a keleti világ erkölcsi súlyedtsége, a nyugatnak elavult előítéletei a keleti egyház ellen és végre azon téves hiedelem, hogy a Bajezid fiai közt dühöngő polgárháború maga fogja az ozman hatalmat megtörni, mindig visszatartotta a keresztény világot attól, hogy ezen döntő pillanatban a törökök ellen egyesült erővel lépjen fel.

Bajezid idősebb fia *Szuleiman* (Μουσωλμάνης a görögöknél, Muzolman a szlávoknál), egy vitéz és nemesszívú, de e mellett élvezetekre vágyó és főleg iszákos férfiú, Drinápolyból az európai Törökország felett kezdett uralkodni. 1403-ban Mánuellel szövetséget kötött, a mikor is neki nemcsak Thesszalonikát és Thesszáliát, hanem az egész tengerpartot Paniontól a Propontisznál egészen

Meszembriáig néhány szigettel együtt átengedte.¹⁾ Thrákia régóta nélkülözött békét élvezhetett. Északon Lazarevitj István, ki az angorai csatából, melyben mint török alattvaló harczolt, szerencsésen megmenekült, összes ősi országait a Dunától a Sáríg megint birtokába vette. Jóllehet tudományosan képzett és hős férfiú volt, mégis mint gyenge államférfiú az állami ügyekhez keveset értett. Szerbiának, Magyarország és Törökország közé beékelve és belföldi zavarok által gyengítve, a két nevezett hatalmasságok közepette csakhamar a háborúk martalékává kellett lenni.²⁾

Az akkori bolgár eseményekről csak egyetlen egy tudósításunk van: Lazarevitj István ó-szerb életrajza, egy megbecsülhetetlen történeti forrás, melynek szerzője egy szemtanú és kortárs: Konstantin Philosophus, ki bolgár ember volt és Koszteneczen született. 1405 körül a bolgár városok a bolgár czárok, kétségtelenül Konstantintól, Szraczimir fiától és Fruzsintól, Sisman fiától felbújtogatva, fellázadtak a törökök ellen; de Szuleimannak sikerült a lázadást leverni.³⁾

Szuleimán öcsce *Mohammed*, melléknevén „Kürisdzsi Cselebi“, azaz „A küzdők ura (feje)“⁴⁾, ki igazságos, békeszerető, mindennemű vallási rajongástól ment ember volt, időközben egész Kis-Ázsiát újra hatalma alá hajtotta. Bátyjával úgy akart kiegyezkedni, hogy neki az ázsiai, Szuleimánnak pedig az európai tartományok jussanak; de Szuleimán uralomvágya ezt a tervet meghiúsította.

1409-ben Mohammed elküldte öcscsét *Muzá*-t Európába, hogy a háborút Szuleimán ellen megkezdje. Muza Szinopében hajóra szállt és a Duna torkolatához evezett, a hol Mirsa örömmel üdvözölte. A dunai tartományok török csapatai, Lazarevitj István és ennek öcsce Vlk

¹⁾ Zinkeisen I. 415. Hopf (86) 71.

²⁾ V. ö. Grigorovičot: Szerbia viszonyai a szomszéd államokhoz. Kazan, 1859.

³⁾ „Ješte že i gradi bolgarstii otstupili bėjachu synmi carej bolgárskych. Têm že prežde sego vızdvig se car Musulman i prišed na têch, ratju vzjat ja.“ Konstantin a Glasnikban XXVIII. 411. —

⁴⁾ E szerint a szerb évkönyvekben (Šafarik Pam. 76) és Konstantinnál (419) Krišćija.

Bulgária boljáraival és városaival Muzához csatlakoztak. Mircea, ki még néhány bolgár Duna melletti várost megszállva tartott, minden erejéből támogatta. Byzancz falai alatt, Koszmidion várad közelében az Arany szarvnál csatára került a dolog Szuleimán és Muza közt. Szuleimán szultán, a byzanciaktól támogatva, ellenfele szövetségeseinek árulása következtében győzedelmeskedett: a csata folyamában elhagyták a szerbek Muzát, sőt Vlk egész seregével együtt Szuleimánhoz pártolt.¹⁾ Muza menekült és rablóéletet folytatott a Balkánon és Thrákiában. Vlkot, ki visszavonulása közben Philippopoliszban megállapodott, megrohanta és egy erdőben lefejeztette (1410. június 6-án);²⁾ ugyanez a sors érte Vlk unokáját Lázárt is nem messze Drinápolytól.

Szuleimán Drinápolyban újból borivásra adta magát, dicsősége azonban nem sokáig tartott. Hirtelen megjelent a város előtt Muza és számos előkelő hozzápártolt. Szuleimánt, ki éppen Konstantinápolyba akart menekülni elfogta és megfojtatta (1411 június 5-én).³⁾

Muza erélyesebb és erkölcsösebb volt mint Szuleimán, de szigora zsarnoksággá fajult. Bátyjától, Mohammedtől elszakadt és halálos ellensége lett. Számtalan rablóhadjárataival és Novo Brdo gazdag városának ostromával megbosszúlta a szerbeknek a konstantinápolyi ütközetben tanúsított hűtlenségét, de István visszafizette neki ezt Pírot környékének elpusztításával. Bulgáriában is zavarok támadtak. Erre vonatkozólag a szerb évkönyvek röviden ezt mondják: „6921-ben (1413) Muza tönkre verte a bolgárokat és április 23-án áttelepítette őket.“ Török források négy bolgár város elfoglalásáról szólnak,

¹⁾ Zinkeisen I. 428. Konstantin 412. Kosmidion fekvésére nézve v. ö. Dethiert, A Bosphor és Konstantinápoly. Bécs, 1873, 59. A bolgárok részvételére vonatkozólag a rum. krónikát Grigorovičnál: *Пре ачѣме се рѣдикъ Моусѣа коу Роумѣниѣ ми коу Шѣбии* (bolgárok) *ми Стефанъ диспоть коу Срѣбѣи, десе до-усерѣ ла Цариградъ съ селоваскѣ коу Чаланиѣ*

²⁾ Konstantinnál (415) és a szerb évkönyvekben (75) 1410 van írva; Zinkeisen a konstantinápolyi csatát 1406-ra teszi.

³⁾ Zinkeisen I. 431. Megfojtást emlitenek Konstantin és az évkönyvek, melyek pontosan adják az időt is.

melyek közt Provad is volt.¹⁾ Egy monda, melyet Zachariev feljegyzett elbeszéli, hogy a jól megerősített sz. Nikola-kolostort Kalugerovo mellett a Topolniczánál lerontották, midőn az ottan lakó nép Jaja basa, Muza Keszedzsija hadvezére ellen, mely utóbbit bátyja Cselebi szultán (Mohammed) e tartományok meghódítására küldött, védekezett.²⁾ A byzanciaktól Muza elvette a pontuszi tenger melléket és Thesszáliát, sőt magát Konstantinápolyt is megtámadta, de visszaveretett. De bátyját Mohammedet, ki a görögök segítségével a Boszporuson ájtött, Indzsigisz mellett úgy megverte, hogy az kénytelen volt nyomban Ázsiába visszatérni.

Lazarevitj István ezalatt Jusszuffal „Konstantin országának“ parancsnokával és Jigittel, a szkopjei „határvidék vajdájával“, kik mindketten Muza fogságából Dimotikából megszöktek és tartományaikba visszatértek volt, Muza ellen szövetkezett. Ugyanekkor a byzanciak Szuleimán fiát Orchánt Thesszalonikába küldték, hogy Bogdán szláv boljárral és a török gyarmatosokkal egyetemben Makedóniában a harcot megkezdje. Muza azonban Orchánt elfogta és megvakíttatta, Bogdán országát³⁾ megszállotta, azután Szerbiába rontott és a despotát Vrbniczánál nem messze Krusevacztól megverte (1413).

Mohammed eközben öcsce valamennyi ellenségével titkon szövetkezett és a Boszporuson át egyenesen Szerbiába jött. Nem messze Philippopolisztól, Dliga livadánál vagy Makrolivadánál szembe szállt vele Muza. De Mohammed megkerülte őt és Nisbe érkezett, hol Lazarevitj István, a makedoniai Bogdán és az európai tartományok összes basái hozzá csatlakoztak. Azon hegytorkolatok közt, melyeken át az Iszker Szamokovtól a szófiai medenczébe tör, Csamorlu falvánál egy kis, csak egy mértföldnyi széles síkság van. Itt vívták 1413. július 10-én

¹⁾ Hammer, Gesch. des osm. Reiches cz. művében (I. 355.) Paravadit, Modrenit, Köprít Akdzsebolit (Agathopolis?) említi; ezek közül csak az első ismeretes; Leunclaviusnál 442. „Preuedinen cepit et Mutrin“, továbbá Vidin.

²⁾ Zachariev 75. Azon évszám, melyet ő említ (1419) téves Muza meghalt 1413-ban.

³⁾ Chalkondylas (Stritternél II. 358). Orchanról lásd Konstantint 420.

Mohammed és Muza a döntő csatát. Muza, kinek serege az elpártolások folytán 7000 janicsárra olvadt, Ichtimán felől jött és Stiponjenál (fekvése ismeretlen) állapodott meg. Mohammed hadseregében főképpen a szerbek tüntették ki magukat, kik Radics Cselnik, Sain és Michail vezéreik alatt „az Iszkernél a Vitos alatt“ állottak. Kétségbeesett volt a küzdelem. Muza őrzöngő vitézséggel számtalan ellenséget vágott le sajátkezűleg, míg végre Brankovity György oldalába szúrt. Lován menekülni akart, de a folyó partján utólérték és megfojtották. Holt testét győztes bátyja Brusszában ünnepélyesen eltemettette. Így múlt ki Muza, ezen „állat“ (zvêr), a mint koszteneczi Konstantin őt nevezi; a déli szlávok dalaiban és mondáiban a többi honi hősök közt mint *Muza Kesedzsija*: „útonálló Muza“ szerepel.¹⁾

A csamorlui csatamezőn Bajezid örököseinek családi harcrai véget értek. *I. Mohammed* (1413—1421) a maga szövetségeit jelentékeny földterületekkel jutalmazta. A byzancziak visszakapták a pontuszi városokat és Thesszáliát; Lazarevitj István, kinek közreműködése nélkül aligha sikerült volna Muzát legyőzni, Koprian várat (fekvése ismeretlen), a Sznegpolje vidékét és több más tartományt kapott.²⁾ Drinápolyban az új szultán Mircsának a moreai uraknak és a bolgár boljároknak hódolatát fogadta.³⁾ De Mircsa mindazonáltal három évig nem akart adót fizetni, míg 1416-ban a szultán karhatalommal kényszerítette rá. Lehetséges, hogy ekkor vesztette el a Duna jobb partjain levő bolgár városokat. Mohammed Gyurgyevót is elfoglalta, mely azután 1829-ig maradt a törökök hatalmában.⁴⁾

Két évvel rá a Balkán völgytorkaiban sajátos vendég tűnt fel, a ki korántsem bolgár felkelő, hanem

¹⁾ Ezen csatára nézve v. ö. Grigorovičot, Szerbiáról 51. Konstantint 421, a szerb évkönyveket 75, Leunclaviust 444, 458. Zinkeisen I. 441. A kérdéses vidékre nézve Hochstetter „A vitos környéke. (Petermann közlem. 1872).

²⁾ Konstantin 421. grad Koprian i stranu znepolja (sic!) glagolemuju i ina prostranstvia mnoga.

³⁾ Zinkeisen I. 449.

⁴⁾ U. o. I. 467. Téves Zinkeisennek azon véleménye, hogy Gjurgjevót (Györgyvárra) csak akkor építették volna. Már 1399-ben állott.

török eretnek volt. *Mahmud Bedreddin* jogtudós, Muzának egyik legbizalmasabb tanácsadója, Csamorlu mellett fog-ságba került és Nikeába internáltatott. Ott egy hatalmas forradalomnak tervét főzte ki. Egy új vallási tan, keresztény és mohamedánus mysticismus keveréke, volt hivatva a kedélyek felizgatására. Mohammed eszköze Boreklüdse Musztafa lett, ki Stylariosz hegyén, Chiosszal szemközt fellépett és minden dologban, a nők közösségét kivéve, önkéntes szegénységet és a keresztényekkel való össze-barátkozást hirdetett. Az utóbbi időknek zavarai és az ezekkel járó szükség és kétségbeesett nyomor ezen nevezetes mozgalmakat elősegítették. Ezrenként tódult a nép e rajongónak zászlai alá. Fanatikus derviscsapatok egy zsidó renegát vezetése alatt Magneszia környékét nyugtalanították. A mohamedánussá lett bolgár Sándor, Sisman császár fia, ki Dzsuneid fejedelemnek I. Mohammed által történt legyőzetése óta Szmyrnát kormányozta, a bujtogatókellen vonúlt, de a stylarioszi hegytorkolatokban seregestül a rajongók kardjai alatt elveszett. Ugyanezen sors érte utódját, Ali béget is. Csak midőn a nagy ázsiai és európai hadak megérkeztek, sikerült az eretnek tömeget iszonyú vérengzés közt Karaburun hegyfokáig szorítani. Musztafa irtózatossá kínok közt Ephezoszban vértanúhalált szenvedett.

Mahmud Bedreddin ezalatt Oláhországba ment, hol Mircsa segítségével, ki őt mint Muza régi párthíve támogatta, Drszterben megtelepedett és azután egy csapat elégedetlen törökkel a Balkánra vonúlt. De a stylarioszi felkelők sorsának híre hadait még az ütközet előtt szétugrasztotta. Mahmud a hegyeken kóborolt, míg végre bekerítették és saját emberei kiszolgáltatták. 1419 körül Szereszben kivégezték.

Egyidejűleg feltűnt egy *Al-Musztafa*, ki magát Bajezidnak az angorai csata óta eltűnt fiátul adta ki és segítséget talált Mircsánál, a nyugtalankodó Dzsuneid ázsiai fejedelemnél, ki Szuleiman alatt Ochridát, I. Mohammed alatt pedig ismételt megaláztatás után Nikápolyt kormányozta, továbbá a byzanciaknál, kik minden nyomorú-

¹⁾ Lásd Zinkeisent I. 473—481. Sándorra nézve v. össze I. 453.

ságuk mellett még mindig azt a hiú reményt táplálták, hogy a törököket cselszövényekkel meghasonlásra bírni és azután legyőzni lehet. Musztafa eleinte győzedelmeskedett, de későbbben Dzsuneid árulása folytán tönkre ment és valahol a Tundzsánál agyonveretett (1421).

I. Mohammednál harcziásabb volt fia II. Murád (1421—1451); még a byzancziak szerint is igazságos, nyílt, nagy politikai eszélyességgel bíró férfiú volt. Mikor uralomra jutott, a megmaradt keresztény államokra kemény sors nehezedett. Konstantinápolynak nagy ostroma után (1422) a byzancziak a szultán adófizetőivé lettek; a Komnenoszok és a Palaeologoszok birodalma most csak a fővárosra, Anchioszra, Meszembriára és a Peloponneszra szorítkozott. 1430-ban a törökök Thesszalónikát vették be, melyet kevéssel ezelőtt a velenceiek megszállottak volt. Bulgária II. Murád alatt, két betörésen kívül, melyet Drakul oláh vajda Mircea utódja¹⁾ ellene intézett, teljes nyugalomnak örvendhetett. Szerbiára nézve a sokat megsíratott Lazarevity István halála után († 1427) szomorú idők következtek. Utódja *Brankovity György*, egy gazdag, furfangos és vitéz aggastyán Belgrádon kívül összes tartományait a törökök prédájául engedte.

Mikor a lengyel Ulászló a magyar trónra lépett, fordulat állott be. Az összes keresztények szemei Hunyadi János felé fordultak, ki 1442-ben egymásután két nagy török hadat tett tönkre a Kárpátok alatt.²⁾ Hogy ezen hős, kit a szerb népdalok *Szibinjanin Janko* (Szebeni János) néven dicsőítenek, születésére nézve rumun volt, az tény; régi iratokban a szerbeknél és rumunoknál mindig, a lengyeleknél és cseheknél igen sokszor a rumun *Jankul* nevet viseli.³⁾

¹⁾ Meghalt 1419-ben.

²⁾ Mezit béget megverte 1442-ben márcz. 25-én Erdélyben, Sahin basát és 80,000 főnyi seregét szept. 6-án Oláhországban a felső Jalomicza mellett. Az ütközetek napjai a szerb évkönyvekben (Šafařík Pam. 77. v. ö. a rum. krónikát Grigorovičnál).

³⁾ Hogy Hunyadi rumun volt, bebizonyította Schmidt V.: *Die Stamburg der Hunyade in Siebenbürgen*. Nagy-Szeben, 1865. 78 skv. Byzanczi íróknál is olykor *Ἰάκκος* név alatt szerepel. Dr. Réthy László: Oláh eredetűek-e a Hunyadiak? cz. tanulmányában (Turul. 1884. IV. füz.) ezt írja: A Hunyadiak ősei...

1443-ban Ulászló és Hunyady nagy hadjáratra készült. A hadseregben, mely magyarokból és lengyelekből állott, 600 lengyel hadi szekér is volt mecskovi és uherszkói (Hohenmauthnál) ifjabb Jeník csapatfőnök parancsnoksága alatt, kinek sajnos tökéletlenül fenmaradt levele ezen hadjáratra nézve igen fontos forrást képez.¹⁾ Brankovity György despota is, kinek a vállalat sikere leginkább érdekében állott, a menethez csatlakozott. Eddig-
elé az egész érdekes hadjáratra vonatkozó tudósításokat még senkisésem dolgozta fel teljesen és senkisésem hozta még összhangba az ország természeti viszonyaival. Legszavahihetőbbnek látszik a szerb Konstantinovitj Mihály elbeszélése, ki II. Mohammed alatt a moreai, trapezunti, Uzen-Hasszán elleni, a Vlád oláh fejedelem és Bosznia ellen indított hadjáratokban résztvett és végre a keresztényekhez visszatérvén a XV. század utolsó tizedében a maga emlékiratait lengyel nyelven megírta.

Juniusban megindult a hadsereg Budáról és útközben Kruseváczot (Aladzsahisszár), Nist és Pirotot feldúlván, valamennyi szoroson keresztül szerencsésen Szofiáig ért. Philippopoliszig már csak három napi járás kellett. Idáig folytonosan szép idő volt s lelmi szerekben bővelkedtek. A bolgárok lelkesedéssel üdvözölték a keresztény csapatokat, főleg a lengyeleket és cseheket, kikkel magukat könnyen megértethették. Fegyveres szerbek, bosnyákok, bolgárok és albánok a sereget napról-napra gyarapították. További útjában a keresztény hadsereg a „Trajánkapút“, mely a rendes hadi út volt, elkerülte és a Balkán és az ichtimani Szredna Góra (Mirkovo mellett) közt levő hegynyergén keresztül Zlaticza bolgár városig vonult, mely már az Aegaeusi-tenger területéhez tartozik; innen a Topolnicza völgyén át a philippopoliszi síkságra

a Balkán felől bevándorolt néptörödékek vezetői, vajdái voltak, s több délszláv és albán fejedelmi családdal rokonságban állottak. Oláhok azonban csak annyiban valának a mennyiben „wlachok“-nak nevezett nomád pásztornépek fölött vajdáskodtak. A Balkánról Magyarországra költözött fejedelmi ivadékok ők, szláv nyelvűek és műveltségűek, és mint ilyenek léptek be a magyar nemzet kötelékébe.“ (A ford.)

¹⁾ Lenyomatta Jireček Hermenegild dr. Válečnici češti XV. století. A cseh hadfőnökök a XV. századból), Časopis česk. mu-sea, 1859, 156.

akartak jutni. De a janicsárok megszállva tartották a hegyeket. Ulászló királynak vissza kellett térnie. Utközben felgyújtották Szofiát. Pírotban megtudták, hogy Murád nyomukban már Szofiába érkezett. A sereg tehát felkerekedett és a *Kunovicza* hegyre vonult (Bela Palanka és Nis közt). Ott a Balkán és a Szucha Planina nyúlványai közt egy fontos szoros van, melyen még most is a Szofiából Belgrád felé vezető út áthalad; régi neve a *Kunovicza* faerődítmény nevében még fenmaradt. Mikor itt az erdőbe és hegyekre vonultak, a törökök megtámadták a despotát, ki az utócsapatokat vezette. A király a gyalogyságot a szekérvárnál hagyván, a lovassággal segítségére sietett. A törökök teljesen megverettek. Itt elesett Murádnak egyik vérrokona, kinek Tamjanicza falvában, mely a szoros keleti nyílásánál a Nisava felett még most is áll, török feliratú magas sírkövet emeltek. Mahmud Cselebi, Murád sógora, fogságba került. A király a csata után a legvitézebb harczosokat lovagokká avatta. Ezután a keresztények a Dobricza síkján, a Morava és a Toplicza összefolyásánál áttelelni akartak, de az élelem hiánya visszatérésre kényszerítette őket. Minthogy sok ló tönkrement, azért a szekereket 50 kivételével elégetni és a zsákmánynak egy részét eldobni kellett, hogy a nagy hóban könnyebben előrehaladni lehessen. 1444. február havában a hadsereg diadalmasan Budára érkezett.¹⁾

A törökök kénytelenek voltak békét kötni, a mi Szegeden 1444. júniusban meg is történt. Az első feltétel az volt, hogy Bulgária egészen a szultáné maradjon. Ellenben Brankovitj visszakapja egész Szerbiát, mindenek előtt Szmederevót, Golubáczt, Kruseváczt, Novo Brdót, Prokoplyét a Topliczánál, Leszkováczt a Mariczánál és

¹⁾ A török és a keleti tudósítások összeállítása Zinkeisennél I. 611—621. nagyon fogyatékos. Enyhítő körülmény a földnek akkori ismeretlensége. Hogy Zlaticza felé tartottak, bizonyítják a szerb évkönyvek (izvede despot kralja Vladislava na zlaticu i Jankula. Šafařík, Pam. 78.), Konstantinović (22. fej. szerbül a Glasnikban 18, 91.) és a török tudósítások Leunclaviusnál (Hist. Turc. 558: ae angustias saltus Isladini). V. ö. a cseh Hájek krónikást Libocsanból (418 r), ki sokat merített Konstantinovićből. A régi *Kunovicza*-szorost Kanitz F. írta le: Donau Bulgarien und der Balkan. Lipcse, 1875. I. 170—172.

Zelenigrádot Trn mellett.¹⁾ Oláhország magyar fenhatóság alatt maradt.

Azonban még ez évben Julián biboros pápai követ sürgetésére megszegték a békét. Brankovity György despotá figyelmeztetése daczára Ulászló király és Hunyady, kinek leginkább volt érdekében a hadjárat, mivel Bolgárországot neki ígérték, 1444. szeptember havában sokkal kisebb sereggel mint az előző évben útra kelt. Az ifjú királyt még az elindulás előtt sötét sejtelmek aggasztották. Orsova mellett átkeltek a Dunán és Florentinon át hat nap alatt Bdynhez érkezvén, a várost felperzselték. Miközben Nikápolyt hasztalan ostromolták, Drákul oláh vajda a táborba érkezett, de hiába volt minden figyelmeztetése, hogy tovább ne nyomuljanak. Török csapatoknak messze földön még nyomát sem lehetett látni. Az elbizakodott katonák még a védetlen bolgár falvakat és templomokat is kifosztották, a mi a lakosságot nagyon elkeserítette. Miután Sument rohammal bevették, szerencsésen a tengerig jutottak, hol Várnát, Kalliakrát és Kavarnát ellentállás nélkül megszállották. Ezalatt II. Murád Ázsiából odaérkezett és ekkor történt a híres várnai csata (1444. november 10-én). Ulászló király halva maradt a csatamezőn. A keresztény hadsereg romjai széjjelveretve Oláhországon és Szerbián át haza menekültek; egynehány egészen Albániáig eltévedt.²⁾ Ez volt utolsó kísérlete a nyugati kereszténységnek Bulgáriát megmenteni; ettől fogva Bulgária sorsa el volt döntve.

Byzanczban 1449 óta XI. Dragaszesz Konstantin uralkodott anyai részről, mint makedóniai Konstantin unokája, szláv származású volt. Az általános kétségbeesés közepette, jóllehet a birodalomnak szomorú állapotát jól ismerte, egyedül ő volt az, ki még nem mondott le a végső reményről és a ki nem maradt tétlen. Az egész Peloponneszt ismét byzanczi uralom alatt egyesítette; Thesszáliában az albánok és a wlachok az ő érdekében felkeltek, hanem a törökök ezeket a mozgalmakat még idejekorán elnyomták. Murád fia II. Mohammed (1451—1481), egy búskomor de élesszemű, művelt és dicsvágyó

¹⁾ A neveket lásd Dlugosnál (Zinkeisennél I. 626. nagyon elferdítve) és bámulatos helyességgel Hájeknál, id. h.

²⁾ Zinkeisen, I. 649—705. Konstantinovič Mih. 24. fejezet.

ifju a nyugati keresztény államok megsemmisítését tűzte ki élete céljául. 1453. május 29-én bukott Konstantinápoly; utolsó császára hősi halállal mult ki karddal kezében. Meszembria és Anchialosz három hónappal előbb esett el. A Peloponneszt az ottani albánokkal való iszonyú küzdelmek után csak hét évvel ezután sikerült meghódítani. Az epiroszi despotaság már 1449-ben szűnt meg; az athéni hercegség 1456-ban veszett el. Szerbia rövid idő alatt megint csak Belgrád városára olvadt össze.

Bosznia, az utolsó nagy déli szláv állam 1463-ban bukott meg; nem hősi ellentállás után, hanem árulás folytán. Tomasevitj István király fogságba került és fejét vesztette. Három vallás, a katolikusok, a keletiek (orthodoxok) és a bogomilok (patarenusok) három századon át küzdött a szép ország birtokáért. A nemesek és a nép között a bogomilismusz volt a többség, a királyok pedig politikai indokokból a katolikus egyházhoz szíttak. A vallási villongások következtében szétmarcangolt országban a törökök a patarenusokban természetes szövetségesekre találtak. Ezek az ország meghódítása után nyomtalanul eltűnnek; ez oly tény, melyről sem mondák, sem irott források nem szólnak. A horvát Rački és az orosz Golubinski nem régen egyidejűleg a boszniai szláv mohammedánusok szokatlan nagy számára, a szerb nyelvű és mohammedánus hitű nemességre utaltak, és ebből nem minden alap nélkül azt következtették, hogy a patarenusok tömegesen tértek át az izlamra. Hasznára vált a töröknek a jobbágyi viszonyban élő elnyomott nép helyzete is, a mennyiben a parasztságnak szabadságot ígérték, mire az a nemességet cserben hagyta.¹⁾

Legutoljára Albániára került a sor, hol egy új hős, *Kasztriota György*, török néven *Szkanderbég*, Rómától, Velenczétől és Nápolytól segítve, a törököknek 24 éven át győzedelmesen és hőiesen ellentállott. Szkanderbég családja szláv eredetű volt. Atyai nagyapjával, Branilóval 1368-ban Sándornak, Valona uralkodójának udvarában találkozunk. Atyja Iván, a Mat folyó melletti föld grófja velenczei segélylyel vitézül védelmezte magát a törökök

¹⁾ Lásd Račkit: Bogomili i Patareni, Rad VIII. Rački újonnan felfedezett források alapján Bosznia bukásáról külön munkát irt.

ellen. Györgynek, ki négy testvér közül a legifjabbik volt, története magasztaló regényesség folytán nagyon is el lett ferdítve. Azon általánosan elterjedt beszéddel szemben, mely szerint mint kezes a törököknél kitünt, míg végre a kunoviczai csata után haza szökött, hogy nemzetét az ozmánok ellen felkelésre bírja, okmányokból azt látjuk, hogy György a maga ifjúságát odahaza Albániában töltötte. Háborúit a szláv és az albániai bolgárok-nak Alesszióban tartott gyűlése után egy győzedelemmel kezdette, melyet a törökökön a Dibrában aratott (1444); de azért a szultánnak még mindig évi 6000 'aranyból álló adót fizetett. Hadi tettei a bolgár történelmet annyiban érintik, a mennyiben a Dibra, melynek felső részét akkor úgy mint manap is bolgárok, az alsót pedig albánok lakták, sokszor volt küzdelmeinek színhelye. Különösen a Felső-Dibrában Szvetigrad vára körül folyt sok vér. Az ottani bolgárok nagy vitézségükkel és Kasztriotához való nagy ragaskodásukkal tűntek ki; a Radika völgyében a Koral alatt lakó „Mijaczi“ nevű bolgár törzs arisztokrata büszkeséggel még most is Szkanderbég utódjának tartja magát. Midőn II. Mohammed 1466-ban Kró-jából Ochridán át hazafelé tartott, az ottani érseket, Dorotheoszt, valami czivódás miatt, mely Ochridában a papság és boljárok közt keletkezett, sok boljárral együtt Konstantinápolyba hurczoltatta.¹⁾ Szkanderbég halálával (1468. január 17-én) az albánok ellentállása megszűnt. Sok ezer albán és szerb Olaszországba költözött, hol utódjaik még ma is találhatók.²⁾

¹⁾ Dorotheosnak egyik levele János István, moldvaországi vajdához (Glasnik VII. 177) és egy egykoru szláv feljegyzés Grigorovičnál O Cepoia, mellékletek 41. old. jegyz. A levél kelte az idézett kiadásban (1456) téves.

²⁾ Szkanderbég története körül, kritikai vizsgálódásai és levéltári tanulmányai folytán Makusev V. orosz tanár szerzett magának nagy érdemeket. Lásd ugyancsak tőle: A szlávok Albániában (oroszul Varsóban 1871) IV. fej. V. ö. Hopfnak gyakran említett művét is: Görögország története a középkorban 123. lap. — 1422-ben Kasztriotá János fiaival Sztanisával, Reposszal, Konstantinnal és Györggyel együtt Chilandar kolostorának (Athos) Radosztusi és Trebiste fálvakat adományozta. Hahn térképe szerint mindkét falu a Radika mellett a Korab alatt fekszik (Grigorióvic, Reise 54; a déli szláv okiratok jegyzéke Šafaříknál).

A leigázott Konstantinápolyt a győzők nem döntötték romba, mint egykoran a rómaiak Karthágót. A szultánok trónja a Boszporus mellé került, és Sztambul a török világuralom központjává lett. Ez órától kezdve a győzteseknél a byzantinizmus kezdett befészkelődni. A görög mellett a szláv befolyást is láthatjuk, a mi nem csoda ha megfontoljuk, hogy Murád hadjáratai óta a szultánok háremjeit bolgár és szerb fejedelemlők ékesítették. I. Murád korában Thamar, Sismán nővére, I. Bajezid alatt a szerb származású Olivera, II. Murádnál Mara, ki a Brankovitjok nemzetségéhez tartozott. A nagyúrtól még számos szláv (szerb) okiratunk van. A raguzaiaknak kiváltságlevelei, melyek a XV. és a XVI. századból származnak és azok a levelezések, melyeket a bégek és a basák a raguzai köztársasággal folytattak, mind ezen a nyelven vannak szerkesztve. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Zsigmond király az oláh tartományokban szláv okmányokban szláv okmányokat bocsátott ki, hogy Mátyás király ezt a nyelvet használta és hogy Zápolya János Mehmed béggel szerb nyelven levelezett.¹⁾

Bulgáriának, hol II. Mohammed alatt eddig szokatlan nyugalom uralkodott, akkori viszonyait illetőleg némi felvilágosítást nyújt egy, Vladisláv grammatikus által szerkesztett irat, melyben ryli szent János ereklyéinek, Trnovoból a Ryl-kolostorba 1469-ben történt átszállítását leírja. Irály és bő tartalom tekintetében ezen egyszerű irat messze túlszárnyalja az előző idők retorikai szóáramlatait.²⁾

A régi tiszteletre méltó Ryl-kolostort, melyet a törökök az ország meghódítása alkalmával a templomon és Chrelja tornyán kívül leromboltak, sokáig elhagyatva állott, addig a míg három boljár származású testvér, Joasaph, Dávid és Theophanes, krupniki (Melnik és Dzsuma közt) Jakab püspök fiai azt a falút, a hol Vel-

¹⁾ A raguzai kiváltságleveleket I. Murádtól (1430), II. Bajezidtól (1481), I. Szelimtől (1517) lásd Miklosichnál: Mon. serb. 362, 523. 526. 550; van bennök sok bulgarizmus is: potna carina (потина), bode (бодѣ). Zsigmond szláv oklevelei Venelinnál: Vlachobolg. gramoty 36, 49. Mátyás és Zápolya okiratai: Mon. serb. 494. 553. skv.

²⁾ Kiadta Novaković a Glasnikban XXII. 287—302.

buzsd mellett mint papok laktak elhagyták és a ryli pusztaságba költöztek. Ezek az elpusztúlt kolostort több istenfélő férfiú támogatásával ismét helyreállították. Még építés közben egy philippopoliszi főpópa azzal a hírrel lepte meg őket, hogy midőn érsekével utazott, a trnovoi érseki templomban saját szemével látta ryli szent János ereklyéit; ezek a rettenetes hódítóhadjáratok óta egészen feledésbe mentek volt. Elbeszélését megerősítette egy barát, kit e czélból Trnovoba küldöttek. A testvérek tüstént Mária czárnőhöz, Brankovitj György leányához, II. Murád özvegyéhez fordultak. Ez nővérel Kantakuzinával együtt Jezsevo faluban lakott, mely Szeresztől néhány stadiumnyi távolságban feküdt, és miután II. Mohammed szultán úgy tisztelte mint saját anyját, befolyása folytán a keresztények leghatalmasabb pártfogója volt.¹⁾ A szultánnál sikerült egy parancsot kieszközölnie, melynek értelmében a trnovoi kadi a szerzeteseknek a szentnek a Ryl-kolostorba való átszállíttatását megengedte.

Midőn a ryli szerzetesek küldöttsége Trnovoba érkezett, a kadi a koporsót rögtön kiszolgáltatta, de a polgárok három napig nem engedték, hogy a szentet a városból elvigyék; végre a kadinak kellett közbelépnie. A szerzetesek még ugyanazon napon átkeltek az áradozó Roszita folyón. Nikápoly előtt a város összes boljáraival, eléjük jött egy előkelő úr, ki őket palotáiban (paloty) elhelyezte és a koporsót az ő kápolnájába vitette. Istentisztelet után összegyűlekezett nála majdnem az egész város lakossága, nők gyermekestül és mulatva szent énekeket zengettek. Az említett előkelő úr a maga szolgálival hajadon fővel szolgált ki vendégeinek, kik csak hajnali négy óra táján tudták rávenni, hogy közöttük letelepedjék. Reggel megajándékozta a szerzeteseket és a boljárok társaságában az Ozmáig kísérté őket. Néhány nap múlva Szófiába érkeztek és a koporsót az ottani szent Györgytemplomban állították fel, a hová a török háborúk idejében Milutin királyt is rigómezői kolostorából (Banjszki monasztir) átvitték. Hat napig részesültek a gazdag urak és a boljárok vendégszeretetében. Heted-

¹⁾ Szerb évkönyvek, Šafařík Pam. 63. A gabrovi évkönyvek szerint (Grigorović O Cepoju, mellékletek) 1488-ban halt meg. Oklevelei Miklosichnál, Mon. serb. 514. skv.

nap a templomban összejött az egész város lakossága és tanácsot tartott, miképpen szállítsák tovább a szentet. Jóllehet többen a törökök részéről váratlan megtámadtatástól tartottak, mégis a polgárok lóháton és gyalog nőstül és gyermekestül négy stádiumnyira kísérték. A bolgárok, a pópák és a szerzetesek még tovább mentek velők egészen Lesniczáig. A Csjerman (most Dzsermen) folyónál Dávid igumen a maga szerzeteseivel és a hegyi lakosság nagy tömegével már várta a nemzeti védőszentnek megérkezését. Azután tovább mentek egy magas hegy alá, hol a nép, a zöld gyepre heverészve étel és ital mellett megpihent; ezen a helyen még most is szokott összegyülekezni a zarándokoló nép. A következő napon (szent Péter és szent Pál apostolok ünnepén) az ünnepélyes menet a Ryl-kolostorba érkezett.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Az ó-bolgár állami és társadalmi élet a XII. és XV. században.

Bulgária bukásának okai. A birodalom neve, határai és beosztása. Állam- és népjog. Udvari élet. Udvari és birodalmi tisztségek. Állami egyház. Jobbágyság. Jogok, törvények, országgyűlések, közigazgatás és pénzügyek. Földművelés és kereskedelem. Hadügy. Nemzeti jelleg.

A középkori bolgár czári birodalom sorsának elbeszélését immár befejeztük. Ha visszatekintünk és gondolatunkban még egyszer végig pillantunk azon változatos eseményeknek hosszú során, melyek a bolgár népet nyolcz századon keresztül ide-oda hányták, akkor nagyon komor képet kapunk. Annyi századon át tartották a bolgárok izgalomban az egész félszigetet, közölték irodalmukat és művelődésüket a többi szláv elemekkel és rázkódtatták meg egy honi hitközösség tanaival egész déli Európát, és mi volt mindezen fáradozásnak és küzdelmeknek végeredménye?! Testileg ezen egykoron oly tekintélyes és félelmetes nemzet a törökök igájába, szellemileg pedig a görögök jármába görbedt és ezen alattvalói viszonyban addig maradt, míg napjainkban újra bebizonyította, hogy feladatát a történetben még korántsem végezte el.

Az Aszênidák, Terteridák és Sismanidák családjai nem egy férfit tudnak felmutatni, a ki a politikai eszélyességet kitünő hadi jártassággal párosította. Az Aszênidák mindjárt kezdettől fogva magukévá tették a nagy Simeon eszméjét és azáltal, hogy a „bolgárok és görögök czár-

jai" czimet felvették, nyíltan kifejezést adtak abbeli szándékuknak, hogy a byzanczi birodalom romjain egy hatalmas szláv uralmat akarnak teremteni. II. Aszên János már nagyon is közel volt ezen eszme megvalósításához és a bátor Mihály Sismanida Konstantinápolyt már csaknem kézre kerítette. A nagy Dusán szerb czár is hatalmas léptekkel ugyanazon cél felé haladt. Hanem mindezen erélyes férfiak oly utódokat hagytak a birodalomnak, kik sokkal gyengébbek voltak, hogysem ezen terveket hasonló szellemben folytathatták volna.

Mi okozta azt, hogy Bulgária a török járomba görnyedett? Ez éppen olyan fontos mint nehéz kérdés, annnyival is inkább, mert ama nagy küzdelemnek részleteit, mely a XIV. század végén Bulgáriát feldúlta, csak töredékesen ismerjük. Mindazonáltal álljon itt három ok, mely a trnovoi czári birodalom bukását leginkább siettette.

Az egyik ok a byzantinismus. A bolgárok, kik törvényeiket és irodalmukat, erkölcsöket és erkölcstelenségeket kiélt byzancziaktól vettek át, csakhamar ugyanazon sírba dőltek, melybe mestereik temetkeztek. Az első Aszênidák tiszták voltak minden görög befolyástól; csak az első görög czárné óta kezdtek a görögök Bulgáriában befészkelődni. Már a XI. és XII. századbéli byzanczi uralom is egyengette a görög befolyásnak útját. Az egész szellemi élet Byzancz példája után haladt. De csak a kiváltságos néposztályokat, a bolgárokat, a papságot, és a városok lakosait érintette ezen görög mívelődés; a köznép, a parasztság egészen ugyanaz maradt a mi ezelőtt volt és a mi még most is.

Nem csekély része volt a régi Bulgária szétforgácsolásában a bogomilizmusnak is. A komor tan aláásta a honszeretetet és meghasonlásra birta a népet minden osztályban, végre pedig az erkölcstelenség örvénye felé hajtotta. Mikor a törökök a félszigetre jöttek, az elnyomott bogomilok inkább szabadítókként mint elnyomókként tekinthették őket.

A harmadik ok a középkori hűbéri rendszer. A birodalom igazgatását egy önálló boljár kaszt vezette és az elbyzancziasodott és elszerzetesedett papság. Bulgáriában, Szerbiában és Boszniában a boljárók mindenütt függetlenségre törekedtek és éppen azért hatalmas ki-

rályoktól idegenkedtek. Az alsóbbrendű nép többnyire hűbéres és földhöz ragadt volt. Az uralkodó osztályok és az alsóbb nép érdekei természetesen egymástól elütők voltak; mindazonáltal azt hisszük, hogy Bulgáriában sohasem került odáig a dolog mint pl. Boszniában, hogy a törökök a szabadság ígéretével a parasztokat könnyű szerrrel tudták megnyerni a nemesség ellen.¹⁾ Hogy a bolgár nép nem tompúlt el teljesen és úgy a belső mint a külső ellenségek ellenében még fegyverhez nyúlni is tudott, azt megmutatja Ivajlonak, a pásztor- és paraszt-czárnak története.

A következő sorokban rövid áttekintését adjuk a trnovoi csári birodalom (1186—1393) belső állapotainak. Főforrásokul — sajnos — csak nagyon kevés ó-bolgár okiratot használtunk, a melyek még megvannak.²⁾ Törekvésünk csak töredékes kísérlet lehet, mert itt olyan térre

¹⁾ Tomasevicz István király követének beszéde II. Pius pápa előtt 1461. Gobelinus, Praynál, Annal. III. 275. Rački a Radban VIII. 169.

²⁾ Szláv nyelvű csak hét darab: I. II. Aszên János kereskedelmi kiváltságai, melyeket a raguzaiknak adott (1230—1241). II. A raguzaik szerződése Aszên Mihálylyal a szerbek ellen 1253 ban (szerbül); III. Aszên Konstantin aranybullája, melyet sz. György kolostorának adott Virpino hegyén Szkopje mellett (1258—1277). IV. Szvetszláv Jakub despota levele III. Kyrill Kyjev érsekéhez. — V. IV. Aszên János aranybullája, melyet az orëchovói kolostornak adott 1547-ben. — VI. Sism'in János aranybullája a Ryl-kolostor számára 1378 ban. — VII. Ugyanennek aranybullája a Vitoson levő kolostor részére. A IV számút kiadta Vosztokov. A rumjanczovi muzeum kodexeinek leírása 291, a többi mind Šafařík délszláv irodalom emékeiben, 2. kiadás (Památky 2, 16, 23, 96, 105 sköv. old., az I. és a II. a Mon. serb.-ban is 2, 35. Miklosichtól. A II on kívül valamennyi nyelvezetre nézve az ó-szlovén nyelv bolgár változásához tartozik. Latin nyelven vannak szerkesztve Kalojan levelezései a pápával és Ivanko szerződése a genuaiakkal 1387-ben, olaszúl pedig a velenceiek szerződése Sándorral 1352-ben. A feliratok közül a legfontosabbak a sztanimakai (Šaf Pam. 94.) és a trnovoi, mindkettő az 1230-dik esztendőből, továbbá a bojanai 1259-ből (Glasnik 7. 189). — Sándor oklevele, melyet a Rylkolostornak adott és melyet 1845 ben Grigorovič látott (Utazás 150), még nincsen kiadva. Sándornak egy másik okiratát 1342ből a Zografban, lenyomatva a Blg. Kniziciban 1862, nem láthattam. (Grigorovič 67, Siskov, Bulgária története 255).

léptünk, a hol eddig még senkisem dolgozott és kutatott. Csak az egész országnak alapos kikutatása és úgy az ott, mint az idegen földeken eddig még rejtett archaeologiai és kézirati kincsek teljes felderítése után lehet majd egy egész összkép alkotására gondolni. Az alábbi jellemzésben gyakrabban byzanci és szerb intézményekre fogunk utalni, mert ezeket jobban ismerjük és mert a kérdéses görög eredetű intézményeket emezek nagyon szépen felderítik.

1. *A birodalom neve:* görögül *Βουλγαρία*, nyugaton *Bulgária*, *Burgaria*, francziául *la Bourgarie*, *la Bogrie*, arabsúl *Bordzsania*,¹⁾ szlávul *Blǫgarszka sztrana* vagy egyszerűen szláv módon *Blǫgáry* (v *Blǫgarêch*, voltaképpen: a bolgárookban).

A külföldön ezenkívül nagyon elterjedett a *Zagorje* (a hegység mögötti ország) név. *Zagorje* alatt értették azt az egész területet, mely a Balkán és a Duna közt a Timoktól a Pontuszig terjed, a régi Moesiát, az ó-bolgár állam zömét. Déli szláv forrásokban ezzel eredetileg csak a Duna melletti földet jelezték Trnovo városával, későbbben az egész országot. Nápolyi, genuai és velencei okiratokban azt olvassuk: „imperator de Zagora“, görög iratokban: *ἄρχων τῆς Ζαγοράς*.²⁾

Egészen egyedül áll a *Trnovszka sztrána* (Trnovi föld) kifejezés, mely a fővárosról van véve.³⁾ A *Vlachia* vagy

¹⁾ Kotljarevski A. О потребъ обычаѣхъ языческихъ Славянъ. Moszkva 1868. melléklet 09; hogy Bordzsania Bulgáriát jelenti azt már D'Ohsson mutatta ki: Les peuples du Caucase, Paris, 1828, 260. — La Bogrie, pl. Villehardouin 24. fej.

²⁾ Do Trnova i po vsemu Zagoriju, II. szerb Aszên okirata: Domentian ed. Daničić 1860, 103, 171, 199; ed. 1865, 214. Vladislav, Glasnik 22, 301. Byzancz. Stritternél II. 680, 701, 758. V. ö. II. Aszên „imperator Exagorarum“, Bongars, Gesta dei per Francos II. 72. — János Sándor a velenceiekkal való szerződésben 1352 „per la dio gratia imperator del Zagora, de Bulgari e de Giresi“; é mellett egy egykorú jegyzet „di Bulgaria over del Zagora“ (Ljubić III. 246). Tévesen magyarázza e nevet Šafařík II. 234. V. ö. „Die kahlen Vorhöhen des Sv. Nikola Balkans, welche im Volksmunde „Zagora“ genannt werden“ (a Sv. Nikola-Balkán csupasz előhegyei, melyeket a népnyelvén „Zagora“-nak neveznek) Kanitz, Donau-Bulgarien I. 184.

³⁾ Konstantin Philos. Starine I. 9. 38. stb.

Fehér-Vlachia név, mely 1200 körül a görögöknél és a frankoknál használatos volt, szláv forrásokban egyáltalában nem fordul elő. A byzancziak, kik nyakra-főre mindent antikizálni akartak, a bolgárokat sokszor *mysusoknak*, országukat pedig *Mysíának* nevezik.

2. *A birodalom határai.* Az ország határa (prêdël) nagyon is változott. I. Aszên és Péter Szereszig hatoltak. Kaloján a birodalom határait Konstantinápoly és Thesszalonika szomszédságáig és mélyen Makedonia belsejéig tolta kifelé. II. Aszên János (1218—1241) korában a trnovo-i birodalom terjedelme tetőpontját érte, de már ugyanazon császár fiai az új foglalásokat mind elvesztették. Konstantin még egyszer megszállta Felső-Makedoniát, de csak kevés időre; utána már egyik császár sem tudta hatalmát eme vidékekre kiterjeszteni.

Északon a Duna képezte a határt, kelet felől a Fekete tenger; a déli határ igen sokszor túlment a Balkánon és a Szrêdna Górára. Nyugaton az Aszenidák Belgrádot és Branicsevót Kaloján korától kezdve körülbelül Konstantínig bírták.¹⁾ Kaloján idejében (1197—1207) a bolgár határőrség Keve (most Kubin) magyar erőddel szemközt állott; ugyanazon a helyen, hol később Szmederevo²⁾ épült; ugyancsak ezen császár volt Prisztina, Szkopje, Velbuzsd, Nis. Mikor került Nis állandóan a szerbek birtokába (1241 után), azt nem tudjuk.

Nyugatról a XIII. század elején a bolgároknak szomszédjai délfelől a szerbek, északfelől a magyarok, kik a Kolubaránál a macsvai tartományt sokáig bírták. Branicsevo elvesztése után egyedül a szerbek voltak a bolgárok nyugati szomszédjai; ez idő óta a határ ezen oldal felé az ozmánok betöréséig változatlan maradt. A XIV. században a szerb-bolgár határ körülbelül Orsovánál kezdődött, magába foglalván az egész Timok-kör-

¹⁾ A szerb évkönyveknek ama hírét, hogy szent Száva (1220 körül) Belgrádban és Branicsevóban püspökségeket alapított (Pam. 60), ugyanezen évkönyveknek (u. o. 54) egyik régebbi változata megcáfolja. 1232-ben mindkét városban bolgár püspökök voltak. Theiner, Mon. Hung. I. 103.

²⁾ Theiner, Mon. Slav. I. 34: castrum, quod vocatur Keve, ubi solo Danubio, mediante regnum Ungarie a Bulgarorum provincia separatur.

nyéket Szvrljig¹⁾ várával együtt, innen a Kunoviczaszoroson át (Pírot bolgár birtok volt, Nis pedig szerb) a Szucha Planinához húzódott Sznegpolje (Trn mellett) környékére és a szerb Zemlën várnál a Sztrumát érte. Innen tovább a Sztruma képezte a határvonalat; Velbuzsd a szerbeké volt, Sztob a Ryla torkolatánál a bolgároké.

Meszembria és Anchialosz tengeri városok, valamint a szomszédos Balkán alatti tartomány a tenger és a Tundzsa közt Aitosz, Roszokasztron, Diampolisz stb. városokkal együtt örökös Erisz almája volt a byzancziaknak és a bolgároknak. Amadeo hadjáratától kezdve (1366) 1453. évi februárig Meszembriában és Anchialoszbán a byzancziak uralkodtak. Philippopolisz (bolgárul Plovdiv) a XIII. század első felében többnyire a bolgároknak hódolt, később 1322-ben rövid időre megszállta II. Terterij és 1344-ben Sándor véglegesen. A rhodopéi várak körül is, főleg Czêpina és Sztenimahosz (Sztanimaka) körül, sok vér folyt.

Azon hiedelem, hogy az első Aszênidák uralma Oláhországra is kiterjeszkedett legyen, bizonyítékokat nélkülöz, mert a bolgároknak összetévesztése a wlachokkal, Kaloján császár czime és wlachoknak (czinczárok) szereplése a bolgár hadseregben bizonyára még nem tekinthető érvnek. A Duna északi oldalán a XIII. században az Aszênidákkal szoros barátságban állott kunok uralkodtak, mikor ezek elvonultak, a magyarok jöttek oda, később pedig 1300 táján az Olttól keletre egy rumun vajdaság kezdett alakulni.

3. *A birodalom beosztása.* A birodalmat úgy mint Szerbiában *drzsava* nak, az egyes tartományokat *oblaszt* nak, vagy görög szóval *chorá* nak (χωρα) nevezték.

A bolgár tartományoknak habár tökéletlen jegyzéke, azon kereskedelmi kiváltságlevélben található, melyet II. Aszên a raguzaiaknak adott Itt a következőket találjuk: Belgrád, Branicevo (Pozsarevacz mellett), Bëdyn, Trnovo

¹⁾ 1279-ben Szvrljigben egy szerb kodexet irtak, melynek záradékában nem a szerb király, hanem a bolgárok császára van említve (Glasnik 20, 245). A 17. században Szvrljig és Kladovo a vidini szandzsákhöz tartozott, mely talán azonos volt az utolsó Szraczimír császár tartományával.

az egész Zagorjeval, Prêszlav, Karvunszka chora (az alsó Kamszjánál¹⁾, Krênszka chora (Karnobad körül), Borujszka chora (tán Berrhoeánál, most Eszki Zagra). Azután következnek a klotkniczai csata után (1230) szerzett birtokok: Odrin (Drinápoly²⁾, Dimot (Διδυμοτείχων), Szkopszka chora, Prilêpszka chora, Dêvolszka chora és a „zenija Arbanaska“. Szrêdecz (Szofia), Ochrida és egyéb városok, melyeket Aszên szerzett, itt hiányzanak.

A Krênszka chora (Κρονός a byzanciaknál) a Pontusztól a Tundzsa közvetlen közeléig terjedt, kivéven Szli-vent és Jambolt. Egy rá vonatkozó emlék még most is él a Karnovszka Górában és egy városban, melyet törökül Karinbat-nak, bolgárul Karnobad-nak vagy Karnovo-nak neveznek. A XIII. század végén ez volt I. Tertirij fivérének, Eltimir boljárnak majdnem független állama.³⁾

Makedónia a trnovo-i csárok alatt mint *Dolnaja zemlja* (alföld) szerepelt. Konstantin alatt a prilêpi és pologi tartományokat (oblaszti) valamint Babuna vidékét tartalmazta.⁴⁾

A „Makedónia“ szót a középkorban nagyon sokszor Thrákiára is alkalmazták; így pl. a szerb évkönyvek a Maricza melletti csatát (1371) Makedóniába helyezik. A szlávok Thrákiát ősidőktől fogva *Romániá*-nak (még ma is *Rumanja*) nevezték, a mint azt már II. Aszên feliratán olvashatjuk.

4. A lakosság és ennek nemzetisége. Hogy a régi Bulgária sűrűn volt benépesítve, arra nézve vannak bizonyítékaink. Szrazimir bdyini császár fejedelemségében 1365-ben a lakosság egy harmadrésze állítólag meghaladta a 200,000 lelket.⁵⁾ Ha a régi okmányokat a mostani viszo-

1) Egy 1369. évi görög okiratban *Καρβονά* áll Varna, Provad és Emmona mellett. Miklosich és Müller: Acta patr. I. 1. 502. — Paulazov szerint a mai Kjurumler Provad és Sumen közt.

2) Šafařík Pam. 2-ben Gagić kópiája után „v Boleri“-t ír; az eredetiben „v Odrin“ áll.

3) Pachymerész II. 267.

4) Съшьлю царствоу ми въ долния земза. Šaf Pam. 23.

5) Illa Bulgaria populosa a Ferencz-rendiek generalisának levelében, 1368. Már a IX. századbéli bajor geográfus azt írja: Vulgarii

nyokkal egybevetjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a félszigeten a középkor óta igen sok telep nyomtalanul eltűnt.

A lakosságnak főelemét természetesen a bolgár szlávok képezték. Köztük itt-ott inkább a városokban, mint falún nyolczféle nemzetiségű idegenek laktak, kik közül a görögök és a kúnok a legnevezetesebb valának.

A görögök (Græk, többesz. Græci) ősidőktől fogva a Pontusz körül fekvő kikötővárosokban laknak. Várnában, Meszembriában, Anchialoszbán stb. Ivánkó azon szerződésben, melyet 1387-ben a genuiaiakkal kötött, (dobrudzsai) alattvalói közül a bolgárokon (Bulgari) kívül Graeci-t is említ. A görögség befolyása a bolgárookra igen nagy volt. A byzancziak egyházi és világi terminológiájának legnagyobb részét elfogadták Bulgáriában. A XIII. és XIV. századbéli okiratokban még világosan láthatjuk, miképpen engedtek helyet az egyes honi kifejezések az idegen görög szólásoknak (chora, strator, technitar, orizmo, ke-falia, diavato, perivol stb.).

Nevezetes azon befolyás, melyet a XIII. században a kúnok, egy török fajú nép, úgy a magyarokra, mint a bolgárookra gyakorolt. Midőn még a Dunán túl laktak, leghívebb szövetségesei voltak az Aszênidáknak a görögök ellen. Midőn őket a tatárok Moldvából és Oláhország síkjairól elűzték, egy részük Magyarországra költözött, hol őket IV. Béla király pártfogásába fogta és IV. László alatt, kinek anyja kún nő volt, borzasztó viharokat keltettek. A másik rész Bulgáriában telepedett le. A kún nemesség itt a leghiresebb boljárnemzetségekkel való rokoni összeköttetései folytán oly nagy hatalomra vergődött, hogy a kún Terterij György még a trónra is emelkedett és dynasziát alapíthatott (1280). Fivére Eltimir a Balkánon félig független fejedelemként uralkodott. A byzancziak szerint bdyini Sisman is félig kun származású volt. Makedóniában még most is van egy Kumanovo nevű város és egy Kumani-te nevű falú Trêvna mellett a Balkánban, a „Kuman“ tulajdonnévvel nemcsak ó-szerb okmányokban, hanem a nép közt Bulgáriában még ma is találkozunk.

regio est inmensa et populus multus... multitudo magna (Šafařík II. 711). V. ö. Drinov Происхождение 88.

Homályos a mai *gagauzok*-nak eredete; ezek törököül beszélő keresztények Várna körül és a Pontusz körüli kikötőkben; némelyek a kúnok ivadékainak tartják, mert azoknak nyelve tényleg igen hasonló a törökhöz.

Hammer keleti források után azt beszéli, hogy a byzanciák 1263-ban a hozzájuk menekült Izeddin szeldzsukszultánnak a Dobrudzsában földeket adtak. Azután állítólag 10—12,000 kis-ázsiai *török* család telepedett volna meg itt Szaltukede vezér alatt, kinek sírja Babadagban még ma is látható; hanem kevés idő múlva ezen telepítvényesek tovább mentek a Krymbe és a kipcasi pusztaságokba. Más emlékekben azonban ennek még nyomára sem akadunk.¹⁾

A félszigeti lakosságnak régi főelemét a *rumunok* vagy *wlachok* képezték. A pontuszi partmelléken még 1164-ben is wlachokat említenek, kik állítólag az italusok régi gyarmatosai voltak.²⁾ Későbbben egészen eltűnnek a Balkán vidékeiről, míg ellenben a Dunán túli síkságokon egy rumun állam volt keletkezőben.

A városokban *olasz* kereskedők telepítvényesei (genuaiak és velenceiek), *raguzai* ügynökök (kiknek anyanyelve szerb vala) és *szászok*, német bányászok laktak. Ezen idegenekre alkalmilag még visszatérünk.

A *zsidók* János Sándor czár (1331—1365) korában nagy zavarokat idéztek elő. Különben csak 1294-ben találjuk őket felemlítve, mikor ugyanis a tatár Csokit Szvetszlav parancsára zsidó hóhérok kivégezték. Héber forrásművekhez fájdalom nem juthattunk.

A mi a külfölddel való érintkezést illeti, a közép-korban a görögök és a magyarok a bolgárok legnagyobb ellenségei voltak. A birodalom határát nyugat felé Magyarországgal Branicsevo képezte, későbbben a szeverini bánság felállítása óta (1233 táján) a Duna Orsovától kezdve az Olt torkolatáig. A magyarból néhány szót is átvettek; így: ruszag (ország), urove, boljárok (úr); úgy

¹⁾ Hammer, Gesch. der gold. Horde, Pesth 1840, 176—180.

²⁾ *Βλάχων πολὺν ὄμιλον, οἱ τῶν ἐξ Ἰταλίας ἀποικοὶ πάσαι ἔσται λέγονται ἐκ τῶν πρὸς τῇ Εὐξείνῳ καλουμένῳ πόντῳ χωρίων* stb. Kinnaos VI. 260. V. ö. Roesler Rom. Stud. 85.

mint a frankoktól hilem (Helm = sitak), kasztel (castellum), sztrêla gabilota (javelot¹).

5. *Állam- és népjog.* Az uralkodót *czár*-nak hívták, mely név jelentésére nézve azonos a byzanci *βασιλευς*-szal és a latin *imperator*-ral. Eredetét tekintve római, és a későbbi korban *caesar*-ból képezték azon időben, mikor a szlávok a rómaiakkal közvetlenül érintkeztek; a legrégebb emlékekben *césarъ* áll, később *цѣсаръ*.²) A *czár* sohasem írta: *En* vagy *Mi*, hanem *carstvo mi* (czárságom), a byzanci *ἡ βασιλεια μου*; hasonlóképpen a szerb királyok: *kraljevstvo mi* és a rumun vajdák: *gospodstvo mi* (domina mea).

A bolgár uralkodó császári czímét a külföld is elismerte; még pedig nemcsak a szerbek és az oroszok, hanem a görögök és az olaszok is. A byzanciaknál *βασιλεύς*-nek, a velencei, genovái és a nápolyi oklevelekben *imperator*-nak van nevezve. A pápa és a magyarok ezt a czímet csak nagyon ritka esetekben alkalmazták.³)

Mindjárt kikiáltásuk után 1168-ban Péter és Aszên arany koronával koronáztatták meg magokat és piros czípőt vettek fel, mely a byzanciaknál a császárnak egyik jelvénye volt (*ἐρυθρὰ πέδιλα*⁴). Már 1189-ben Péter magát nemcsak a *bolgárok*, hanem a *görögök* császárijának is nevezte, hanem I. Frigyes nem ismerte el ezen czímét⁵). Utóda Kaloján, Simeon, Péter és Sámuel példájára a

¹) Ezen idegen eredetű szavakra nézve lásd az ó-bolg. XIV. sz.-beli trójai krónika kiadása Miklosichtól (Starine III.). Vajjon a Belaur személynév a magyarból ered-e, az nem bizonyos, v. ö. rum. *bzláncz*=sárkány.

²) Lásd Miklosichot: *Lex palaoslov*. Hogy nem *καῖσαρ*-ból és a német *Kaiser*-ből kell származtatni, az világos. Csehül: *císař*, lengy. *cesarz*.

³) A pápai oklevelekben 1291-ig *nobilis vir*, 1204 után *rex*, 1237 után megint „*nobilis vir, dominus Bulgarorum*“. 1291-ben kivételesen „*imperator Bulgarorum illustris*“. (Theiner Mon. Hung. I. 375), 1337-ben *rex*.

⁴) Niketas (Stritter II. 674) csak Péter koronáztatását említi.

⁵) Ausbertus 44: *Kalopetrus Blachorum et maxime partis Bulgarorum in hortis Tracie dominus, qui se imperatorem et coronam imperialem regni Grecie ab eo (Frigyestől) sibi imponi efflagitat. U. ö. 54. Kalopetrus Blachorum dominus itemque a suis dictus imperator Grecie.*

pápához fordult és egy királyi koronát kapott tőle, hanem ennek daczára is mindig császárnak nevezte magát.

Teljes czíme ez volt: *V Christa boga blagověrnij car i samodržec vsēm Blŕgarom i Grŕkom.*¹⁾ Görögök császárjához nevezte magát, a mint ez az oklevelekből, feliratokból és pénzekből kiviláglik, valamenyi császár Pétertől egészen III. Sismán Jánosig; csak Konstantin, Mária Palaeologina férje, valamennyi emléken pusztán „car i samodržec Blŕgarom“-nak van nevezve.²⁾

Az „*imperator Bulgarorum et Bluchorum*“ czim egyes latin levelekben fordul elő, melyeket Kaloján 1202-ben és 1204-ben a pápához írt; szláv forrásokban ennek nyomára sem akadunk.

A császár jelvényeire vonatkozólag a pénzek bővebb felvilágosítással szolgálnak mint az írott emlékek³⁾. A trón, *sztol* vagy *présztol*⁴⁾ régibb pénzekben kétlábú, gyöngyökkel ékesített támlásszéket ábrázol; később kartámlákat és olykor teljes trónalakot láthatunk. A korona neve *diadima* (διάδημα⁵⁾). Pétert arany koronával koronázták. Kaloján a pápától egy „regium diadema“-t, egy királyi pálczát és egy sz. Péter képét viselő zászlót kapott. A pénzekben a császári koronát többféle alakban láthatjuk. Többnyire alacsony gyöngydiadema, melyről két, gyöngygyel és drágakövekkel ékesített szallag csüng le a halantékokra; II. Aszên János és Szvetszláv félgömbalakú, dúsan ékesített és felül gombot viselő koronát viseltek, Aszên Mihály ágas nyugati alakú koronát, a Sismanida Mihály egy sisakalakú koronát az említett szallagokkal, Szraczimir pedig egy pusztán főveget gyöngyök nélkül. Sándor császár nagy képén, mely a vatikáni kodexben Manasszes krónikájában bolgár fordításában van, egy hat mezőre osztott és ékítményekkel elhalmozott félgömböt találunk, melyen felül taréj van, az oldalakon pedig gyöngyszallagok. A koronázást a Péter és Aszên által épített szent Demetertemplomban szokták volt végezni a Trapezicza

1) V. ö. byz. ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ.

2) A virpinoi oklevél, Bojanából való feliratok, Szvetszláv levele, egy 1273. évi feljegyzés Miklosichnál Lex. palaeoslov. X.

3) Ljubić, Opis jugoslav. novaca. Zágráb 1875.

4) Oklevelek 1262-ből, 1347-ből, 1378-ból.

5) Oklevél 1378-ból.

alatt. A pálcza *szkyptro* (σκήπτρον) különféle hosszúságú volt; felül keresztet (Szraczimirnál lilimokkal), alul golyót viselt. A többi hatalmi jelvények közül a *gömb* csak II. Aszên pénzein bir kereszttel. A *zászló* a pénzeken a czár és a czárné között állott; olykor keresztet találunk helyében.

Ünnepélyes alkalmakkor, mint pl. országgyűlésen a czár egy biboröltönyben jelent meg, melynek *bagrênicza* volt a neve (багръ πορφύρα¹⁾). Ez egy tarka, aranynyal átszőtt öltöny volt, mely a nyak körül, az újjakon és alsó szegélyén gyöngyökkel és drágakövekkel volt diszitve és a földig ért. Az uralkodó magáról egy ékesített stola csüng le a ruha végeig. Drágakövektől és gyöngyöktől ragyog az öv, melynek vége (úgy mint a byzanciaknál) a pénzeken a bal csipőre támasztott kézről lóg le, míg a jogar (királyi pálcza) a jobb kézben van. II. Aszên a pénzeken ezen ruha felett egy bő, pompásan és szélesen szegélyezett palástot visel, melynek elő részét egy nagy lilim tölti el; a jobb oldal felül egészen lefelé nyílt és szabad a jogart viselő kéz számára; a balkéz a palást szegélyénél kibúvik és a hatalmi golyót tartja. Ezen czári öltözet, úgy mint Szerbiában is, legnagyobbbrészt a byzanci császári öltöny utánzata volt.

A czári kincstárban becses győzelmi jelképpen őrizték amaz aranynyal beszőtt ruhákat és azokat a császárijelvényeket, melyeket Angelosz Izsák, midőn őt Aszên és Péter megverték, a győzőknek a táborban zsákmányképpen hagyott (1190). III. Aszên János, a byzanciak eszköze, azon időben, mikor 1280-ban menekülni volt kénytelen ezeket a kincseket minden egyébbel, a mit könnyen magával vihetett, titkon zsákokba dugatta és éj idején Trnovoba vitette; erre ő maga is eltűnt.

A mi a *trónörökösödést* illeti, Bulgáriában az első (1018-ig) és a második (trnovoi) birodalom idejében korántsem az egész fejedelmi családból való választás régi szláv szokása dívott, hanem az *elsőszülöttség*. Csak a második birodalom idejében nem következett Péter után mindjárt I. Aszên fia II. Aszên, hanem ennek öcscse Kaloján, ennek oka azonban úgy látszik a trónörökösnek

¹⁾ Az 1211-dik évi zsinaton Boril съ зѣмлю багръницежben jelent meg.

kiskorúsága és azon körülmény volt, hogy a birodalomnak erélyes hadvezérre volt szüksége. Ha a czárnak nem volt fiúörököse, akkor fivére követte; úgy következett Aszên Mihályra I. Kalimán. Byzanci szokás szerint a legöregebb fiút mint kijelölt utódot *czárnak* is nevezték és uralkodótársnak tekintették. Így látjuk uralkodó társnak Konstantin alatt az ő fiát „Porfyrorodnyj“ (πορφυρογεννης) Mihályt, Sándor czár alatt az ő három fiát egymásután, Szracimir alatt Konstantint az „ifjú czár“-t. A czár kiskorúsága alatt anyja uralkodott. A birodalom felosztásával csak az ó-bolgár történet végén találkozunk. Ha a férfiág kihalt, akkor a boljárok maguk közül választottak; úgy pl. az Aszênidák kihalta után a szerb Konstantint választották, ki mint Vladislávnak, II. Aszên vejének atyafia az ős családdal rokon volt; ugyancsak választás útján került a trónra Mihály és Sándor is. Olyan czár, kit idegen hatalom igtatott be, csak kettő volt: III. Aszên, kit a görögök és Szmilecz, kit a tatárok igtattak vala be.

A női ág ki volt zárva a trónöröklés jogából. Mégis megesett, hogy az újonnan megválasztott czár egy hercegnőt vett el az ősi családból, hogy az örökösödés látszatát megőrizze; pl. Konstantin és Mihály. Ugyanezt tették Boril, II. Kalimán és Ivajlo bitorlók, kik meggyilkolt elődeik özvegyeivel keltek egybe.

Az *Aszên* névnek oly jó hangzása volt, hogy midőn a család (néhány gyenge jellem kivételével, kik Byzanczban tengették éltöket) kihalt, azt más családokból származott czárok is felvették; így Konstantin, Sándor és fia Mihály.

Népjogi viszonyban állottak a bolgárok a byzancziakkal, magyarokkal, szerbekkel, a keleti frankokkal, nápolyiakkal, genuaiakkal és a velenceiekkal. Összekötésben állottak a trnovoi czárok az egyiptomi szultánokkal is. A hirhedt Mária felergette az ottani szultánt VIII. Mihály ellen és a milanoi könyvtárnak egy az 1376-ik évből való kéziratában megvan a szultán egy levelének fogalmazványa a szerbek és bolgárok¹⁾ uralkodójához.

¹⁾ Kiadta Bogisić, Rad jugosl. akad. III. 182. Kezdeté így hangzik: „Hosszabitsa meg Isten, életét Uraságodnak, a fenséges tisztelt, dicsőséges, nagylelkű, oroszlán vitézségű hősnek, N. N-nek,

Fontos államjogi kérdés a magyar koronának igénye a bolgár „királyságra“, mint a magyar birodalom egykori részére. Áll, hogy a magyarok kétszer foglalták el Bulgáriának kis részét, melyet azonban néhány év múlva ismét elveszítettek. A magyarok ellenszenve a bolgárok ellen igen régi. Már Imre király 1204-ben elfogatta a pápai követet, ki a koronát Trnovoba vitte. Csak II. Endrének voltak barátságos összeköttetései II. Aszên Jánossal, az ő vejével, sőt *imperatornak*¹⁾ is nevezte őt. V. István ötször csapott be Bulgáriába, hol egy ideig elfoglalva tartotta Bdynt és felvette a *rex Bulgariae* címet, mely ezentúl megmaradt a magyar királyok címében, ámbár ennek, eltekintve Bdynnek Anjou (Nagy) Lajos által öt évig tartó megszállásától, tényleges alapja nincsen.

6. A *birodalmi és udvari tisztiségek*, melyek kizárólag a boljárok tulajdonát képezték, úgy mint Szerbiában, byzanczi mintára voltak berendezve.

Az államban a legmagasabb méltóság a *despotáé* (δεσποτής) volt, kinek feleségét *despoticának* vagy *despinának* (δεσποῖνα, δέσποινα) hitták. Byzanczban e címet rendszeren a császárnak egyik rokona nyerte el; később úgy nevezték magokat Epirosz, Morea, Szerbia stb. souverain fejedelmei.²⁾ A legközelebbi rangfokozatot a *sevastokrator* (σεβαστοκρατορ) töltötte be, mely tiszteleti címmel Bulgáriában, éppen úgy mint Byzanczban, a czárnak testvérét, vagy legalább egy közeli rokonát szokták volt kitüntetni.³⁾

A *bán* szó ó-bolgár emlékekben nem fordul elő; de azért török források 1382-ben egy szofiai és egy belföldi feljegyzés a XVII. századból egy czêpinai bánt emlegetnek. E

Angelo Kommendosz hadvezérnek, a kereszténység oszlopának, a szerbek és bolgárok királyának (malik), a keresztény nemzetek dicsőségének, Krisztus vallása büszkeségének, a tengerek hajósának, a városok és határvidékek oltalmazójának“.

¹⁾ Cum Aszêno Bulgariae imperatore. A király levele. Theiner: Mon. Hung. I. 21.

²⁾ Bolgár despoták: Szláv, II. Aszên alatt, Szvetszláv Jakab, Konstantin alatt, a későbbi Terterij czár III. Aszên alatt, Eltimir, I. Terterij alatt, Bdyni Mihály, megválasztatása előtt, és Sraczimir, Sándor czár atyja.

³⁾ Sevasztokratorok: Sztrêz († 1211); II. Aszên testvére Sándor; Aszên Mihály veje Péter; Konstantin unokatestvére Kaloján és Radoszláv, Szmilecz testvére.

czímet a magyarkirályok helytartói viselték nemcsak Horvátországban és Boszniában, hanem a határos Macsvában és Szeverinben is, a honnan nagyon könnyen mehetett át Bulgáriába.¹⁾

A byzanci mintára rendezett államokban a *logothet* (λογοθέτης)²⁾ volt a birodalmi kanczellár és a pénzügy-minister. A többi tiszviselők, kiknek száma és rangtoko-zata ismeretlen, a következők *protovestiar* (πρωτοβεστιάριος), *protosevast* (πρωτοσέβαστος), *protokeliotin* (első kamarás), *protostrator* (πρωτοστράτωρ), *velikyj primikjur* (μέγας πριμικήριος), *velikyj vojevoda* (μέγας ατρατοπεδάρχης), *epikernij* (πικέρνης, pincerna). Oklevelekben feltűnnek még a *strator* (στράτωρ), a főlovászmester és a *komis* s *konmi* (κόμης, a lovakkal).³⁾

A rumun fejedelmek udvarán a XV. század óta következő *zsupánok* említetnek: *velikyj dvornik* (byz. μέγας δομέστικος), vel. *logothet*, vel. *vesztjar*, vel. *spatar* (πρωτοσπαθάριος), vel. *postelnik*, vel. *pehrnik* (pohárnok), vel. *stolnik*, vel. *komis*, vel. *klucsar*. Azon vélemény, hogy ezen udvari czímek, melyek részben tisztán szláv eredetűek, a bolgár udvartól származtak volna, eddigelé nincs bizonyítva.

7. *Czár, czárné és az udvari élet.* A bolgár czárt, bár hatalmában a boljárok befolyása által korlátolva volt, byzanci módra külsőleg bálványként imádták. Bámulatos az ő tiszteletbeli czímeinek halmaza. Czímei voltak: a hű, méltóságos, Krisztust szerető, legmagasabb, szép, legdicsőségesebb, egyeduralkodó, legjámborabb, igazhitű, nagy és szent.³⁾ Manasszes krónikájának fordítója Jánost, a bolgárok rendkívül kitűnő czárjának, Aszên Sándort pedig nagyon szelidnek, és kegyesnek, a szerzetesek barátjának, a szegények táplálójának nevezi. Byzanci iratok olvasói előtt bizonyosan ismeretes eme túlzásnak eredetije.

¹⁾ Lásd: 23 fej. és 27 fej.

²⁾ Egy bolgár *Comestabularius* egy latin okiratban; Theiner: Mon. Slav. 21.

³⁾ Blagověrnij, blagoesizstivij, blagocsizstivějsij, blagorodnij, christoljubivij, prěvysokij, prěkasnij, preszlavnij, samodrzavnij, pravoszlavnij, velikyj i szvetyj. Byz. pl. Niketasz Choniates beszédeiben: βασιλεὺς, ἀρχιεὺς, ἰσθθεὺς θεοεικέλος, θεοειδής, φιλοχριστότατος μεγάλαιος, μεγαλονόος, κράτιστος stb. A szláv írók közül e tekintetben Dániel érsek († 1338) ment legtávolab az ő élettrajzaiban.

A czárné neve az emlékekben „blagocsysztia (jám-bor) czaricza“. Trnovo 21 czárnéja között volt nyolcz görög, öt bolgár (némelyekről nem tudni biztosan), három szerb, két rumun, egy kún, egy magyar és egy zsidónő. Kaloján czár kún nejét férjgyilkossággal gyanúsítják, melyet állítólag a czár unokaöccsével, Borillal, későbbi férjével követett el. A magyar származású czárnőnek, ki szent Erzsébet¹⁾ nővére és II. Aszên felesége volt, az ó-hitű egyház is megőrizte örök emlékét. Ez és Szraczimír rumun neje katolikusok voltak. A görög czárnék többnyire csak bajt hoztak az egész országra. Már Péternek (927—968) görög neje volt. A trnovoi birodalom idejében az első s talán legjobb görög czárnő II. Aszên harmadik neje Irene volt, Thedorosznak, az epiroták megvakított császárának leánya. Gyalázatos emléket hagyott maga után Mária, Konstantin és Ivajlo neje, Szvetszláv despotának gyilkosa, a cselszövények mestere. Szerb hercegnők voltak: az utolsó Aszênida neje, azután Anna, a Velbuzsdnál elesett Mihály neje, és Lázár leánya, Sis-mánnak az utolsó czárnak neje. A zsidó czárnőnek érdekes történetét már elbeszéltük.

A bolgár czárok leányai közül sokan ékesítették a szomszéd uralkodók udvarait. A frankok Máriának, Henrik császár nejének s Boril leányának szépségét magasztalják. Bolgár felesége volt négy szerb királynak is. Vladiszláv Istvánnak, II. Uros Istvánnak (Milutin), III. Uros István, és Dusán Istvánnak, Doroszlava, Dvrdko boszniai királynak neje szintén bolgár volt. Byzanczban a szerencsétlen IV. Laszkarisz János és a nyugtalan Andronikosz Palaeologosz a trnovoi czárnak sógorai voltak. Két hercegnőt a haza javáért a barbároknak áldoztak fel: Terterijnek leányát Csokit, Nogaj-Chán fiának, és Sisman nővérét Thamárt Murád szultánnak.

Az uralkodók családi viszonyairól csak annyit mondhatunk, hogy sok czár kétszer, sőt II. Aszên és Konstantin háromszor nősültek. Konstantin, I. Terterij és Mihály kétnejeségben éltek; szláv nejeiket eltaszítván, őket Byzanczba adták túsokul és görög nőket vettek el. II. Terterijt csak a bolgár egyházból való kiközösítés

¹⁾ Albericus 578.

átka vezette megint vissza a helyes útra, míg Mihály a velbuzsdi napon (1330) lakolt büneért. A trnovoi elpusztult czári paloták történetét bizonyos regényesség is környezi; elég utalnunk II. Aszên szerelmére Irene iránt, Szvetláv házasságára egy Pantoleon nevű kereskedő mostoha leányával, és Sándornak a zsidó leánynyal való szerelmi viszonyára.

Trnovóban a czareveczi paloták ablakaiból a czárnak egyrészt a szűk város házsoraira, másrészt a gyors Jantrára és a távol Balkán csúcsaira nyílt kilátása. A paloták belső berendezéséről nem tudunk semmit, valamint a kincstárról sem, kivéve az említett trophaeát (lásd. ... old). Szerbiában legalább Ulászló király, Brankovitj György despota és sok főnemes kincseinek lajstroma ismeretes. Dániel említi, hogy a szerbek a velbuzsdi csata után az ellenség táborában „czári öltönyeket (szvity), számtalan kincset és pompás lovakat“ találtak. Ugyanott panaszkodnak a fogoly boljások Mihály holttesténél: „Hol van most arany trónusod? hol kincseidnek dicsősége? hol vannak megszámlálhatlan gyöngyeid és drágaköveid és sokféle aranyos ruháid?“

Az udvari ünnepélyekről Akropolita, ki mint VIII. Mihály követe jött 1260-ban Konstantin czárhoz, a következőket mondja: „Hozzá készültem s néhány napig időztem nála. Ottlétem ugyanis összeesett Krisztus születésének és megkereszteltetésének ünnepével, a midőn a bolgár uralkodók a legnagyobb pompát szokták kifejteni, s az akkori czár Konstantin azt akarta, hogy én is nézője legyek mindezeknek. Miután megbízásomat teljesítettem, elhagytam Trnovot s visszatértem Nymphaeonba a császárhoz“.¹⁾

A vendégszeretetet a czárok nagy mértékben gyakorolták, úgy odahaza, mint összejöveteleik alkalmával a szerb és görög uralkodókkal. Mint II. Aszên János vendége halt meg Trnovóban szt. Szava, Nemanja fia, Palásztinából való visszatértekor. III. Andronikoszszal 1327-ben Mihály és neje 8 napig mulatott Csarnomenben. Milutin király egyszer meglátogatta Szvetszlávot, és

¹⁾ Akropolita ed. Bonn. 84 fej. 187. old.

Dusán 1342-ben nejével Ilonával eljött ennek testvérét Sándort meglátogatni.

A menyegzőket illetőleg beszéli Robert de Clary, hogy Mária egybekelésénél Henrik császárral 60 öszvér vitte hozományát, mely aranyból, ezüsből, selyemből és piperéből állott; az egyes állatok be voltak fedve piros bársonnyal, melyet néhány lábnnyira huztak magok után. Mikor 1337-ben Drinápolyban Mihály bolgár trónörökös lakodalmát ülte III. Andronikosz leányával, nyolcz napig vigadtak s ittak a városon kívül a „Komnenligetben“ a Tundza partján, hol most százéves platánok, tölgyek, bükk- és jávorfák árnyékolják be a régi török szultánok romba dőlt Eszki Szaraj — a körül fekvő vidám réteket. Kilenczednapra haza lovagoltak a bolgárok számos görög nemes kíséretében, kik közül néhányan az ifjú czárnő házában maradtak.¹⁾

Érdekes ajándékokat hozott 1203-ban és 1204-ben a pápának Kaloján.²⁾ Vaszil érsek pénzt, selyemkelméket, viaszt, ezüstöt, lovakat és öszvéreket vitt magával, de nem érte el célját. Balázs püspök három vég kettősen szőtt bársonyszövetet, aranyserleget, négy font perpert (pénznem) három ezüst tányért és egy ezüst tálat hozott. Megkoronáztatása után Kaloján pompás bársonyszöveteken kívül egy tevét (camelum) is küldött a pápának. Hogy mily becses tulajdonítottak a délszláv fejedelmek a ritka és szelidített állatoknak, mutatja az az ajándék, melyet I. Frigyes császár kapott 1189-ben Nisben Nemanja szerb zsupántól: hat fókát, egy szelidített vadkant és három szelíd szarvast. II. Endre magyar király Nemanja fiának Istvánnak Ravnában történt összejövele alkalmából serlegekkel, öltönyökkel, lovakkal, bölényekkel és szerecsen bivalyokkal kedveskedett.³⁾

Mint mindenütt, úgy Bulgáriában is a vadászat volt az uralkodó főmulatsága. Midőn szt. Szava Trnovoba érkezett, II. Aszên czár üdvözölte ugyan, de azonnal

¹⁾ Kantakuzenos ed. Bonn. II. 504.

²⁾ Theiner Mon. Slav. I. 20. 29. 39.

³⁾ Ansbert 22— „Divyjeje i sverëpyje zvëry, turi i turice i sracinskyje skoty“. Nemanja életét megírta István király magától. 29. (Safarik Pam.).

elindúlt kastélyaiba (dvory) vadászatra.¹⁾ Használták a vadászatnál a sólymot (szokol, kraguj), kutyát, agarat (chǎrt) és a kankutyát, melynek szláv neve (zagar, lengy. ogarz. cseh: ohař) az új görögökhöz (ζαγάριον) és albániakhoz is átment. Az elejtett vad gondozása a *pszarik*-nak (Szerbiában *pszar*, ó-cseh: *pszár*) vagy *pesz-jaczik*-nak volt kötelessége.²⁾ A sólymárnak neve az ó-bolgárban: *kragujar* (szerbül: szokolar, csehül: szokolnik, byz: gerakar). Nálunk a solymászat csak mondákból ismeretes; Albániában és a Dibrában, a hova a modern civilisatio még nem hatott el annyira, az albán nemesek még ma is sólymokkal indulnak vadászatra.

A kereszténységre való áttérése óta öt dynasztia uralkodott a bolgárok fölött. Ormotag régi, eredetileg nem szláv nemzetséget végül feltűnő lankadás fogta el. Erélyes alakokat tudtak felmutatni az Ochridában és Preszpában székelő trnovoi Sismanidák (963—1018). Trnovóban három nemzetség uralkodott, a trnovoi Aszénidák, az ochridai régi czárok utódai (1186—1257); a kún Terteridák (1280—1323) és a bdyni Sismanidák (1323—1393). Mindnyájoknak közös sajátsága a harcziás és szenvedélyes jellem. A görögök természetesen majdnem mindnyájoknak kegyetlenséget és hűtlenséget vetettek szemökre, ami azonban talán csak Kalojannál a „romäek ölőjénél“ jogosult.

Szerbia a XII—XIV. században Bulgáriához képest sokkal állandóbb hatalomra jutott, miután majd két századon keresztül egy erélyes és politikájában következetes dynasztia alatt állott. A szerzetesi életre való hajlam, a mi a Nemanjidáknak egyik főjellemvonása, a trnovoi czároknál nem észlelhető; egyikök sem követte öreg korában Borisz Mihály példáját. Másképpen állt a dolog a czárnőknél, kik közül sokan, különösen özvegy korukban felvették a fátyolt. Az egyházat azonban és

¹⁾ Domentian ed 1865. 329.

²⁾ A nevek ó-bolgár emlékekben találhatók V. ö. Miladinov, bolg. népdalok 67:

Pa si zedof konji i sokoli,
Po sokoli hǎrti i zǎgǎri,
Ke si odef po gora po lova.

az irodalmat, főképpen az egyházi uradalmat, sok czár, nevezetesen Sándor és III. Sismán mozdította elő.

8. *Néposztályok*. Mint a szomszéd Szerbiában, melynek belső viszonyait megglehetősen ismerjük, Bulgáriában is a nemesség és papság kezében volt a hatalom. Ezek mellett volt azonban egy erős polgári osztály is. A föld népe többnyire földmíveléshez és helyhez volt kötve. Szerbiában a polgárokat és parasztokat ellentétben az uralkodó osztályokkal, közös néven *szebrik*-nek¹⁾ nevezték.

9. A *boljárok* (sing. bolêrin, boljarin, boljar), éppen úgy mint a szerb, orosz és rumun nemesség, két osztályra, a *nagy* és *kis* boljárokra oszlottak. A *boljarin* név átment a rumunokhoz, albánokhoz és oroszokhoz is; Szerbiában és Boszniában *vlasztole* nek nevezték a nemeseket, mely szó különben a bolgárok előtt sem volt ismeretlen.²⁾ A boljárok határoztak az országgyűléseken és minden hivatalt ők töltöttek be; a czárnak meg volt az ő állandó tanácsa³⁾ boljárokból, s így ő valóban csak első volt országának előkelői között.

A boljároknak viszonyáról a czárhoz, mely hasonlított ahhoz, mely Szerbiában és Lengyelországban divott, a szerb Dánielnél⁴⁾ olvashatunk némely dolgot. A velbuzsdi csata után viszály keletkezett azok közt, „kiket a bolgár czár nagy tisztelettel és dicsőséges czimekkel tüntetett ki, kik teljhatalommal rendelkeztek ez ország vidékei s várai felett a czár helyett, kinek mintegy féltestvérei voltak (jako tvorima bratija).“ Tovább pedig a czár testvéreinek, gyermekeinek, „szeretett barátainak (ljubimi druzi)“ mondja őket. Midőn III. Uros István Bulgáriába bevonult, lánczban vezette a fogoly boljárokat, hogy váraikat és az egész országot neki átadják, ha nem akarják magokat kinoztatni. II. Sisman beiktatása után a nemességnek minden méltóságait (san) és czimeit megerősítette.

¹⁾ Oroszúl: siabr, ered: sebrъ; v. ö. Matzenauer A. Idegen szók a szláv nyelvekben (csehül, Brünn 1870).

²⁾ Ot pročích vlastel. Konstantin okm.

³⁾ I. Aszên „vsêm svojim sinklitom“ (σύνκλητος). Euthymij: Ryli szt. János élete (Glasnik 22. 286).

⁴⁾ Dániel 192.

Sokan a boljárok közül, ösztönözve becs- és uralomvágytól, majdnem teljes függetlenségre tettek szert; így 1200. körül *Sztrez* és *Szlav* Makedóniában, *Ivánkó*, Aszên gyilkosa Rhodopében és Konstantin alatt *Szvetszav Jakab*, a magyarok védecze, nyugaton. Bdyn vára az ország nyugati részén gyakran független fejedelmeknek volt székhelye; ott székelt a tatárok idejében *Sisman* fejedelem, kinek fia *Mihály* a trónra jutott, s később *Szraczimir* császár. Nagy volt a kún *Terteridák*-nak hatalma is, kik közül némelyek mint csárok laktak a trnovoi palotákban, mások, mint *Eltimir* és *Vojszlav* a Balkánban saját fejedelemségeket alapítottak. Nagy hatalomra jutott a Terteridákkal rokon *Szmilecz* családja is. A XIV. században Dobrotics a Pontusz mellett új államot alapított.

A boljárok részint Trnovoban és más városokban, részint birtokaikon laktak. Még ma is meg van Trnovoban a *Boljarska mahala* (nemesi negyed), Vidinben pedig, a régi Bdynben egy *Boljarska ulica* (nemes utcza). Bulgáriában úgymint Szerbiában gyakran láthatja az utazó magaslatokon és sziklákon a középkori várak romjait, melyek részben római alapon épültek. Donjonaikat, tornyaikat és erődítéseiket még eddig nem kutatták rendszeresen.¹⁾ Az alsó köznemesség, mely az állam egészséges fejlődésének hatalmas akadályául szolgál, Bulgáriában valószínűleg éppen oly számos volt, mint Horvát-, Magyar-, Lengyel- és Oroszországban s a 30 éves háború előtt Csehországban. Föltehetjük, hogy rendesen megelégedett favárakkal és udvarokkal, a mint általában a régi boljárok életét nem képzelhetjük valami ideálisnak.²⁾

Keresztény nemesség jelenleg nincs Bulgáriában. Lehet azonban, hogy a *csorbadzsik* (patricziusok, archonok) némely vidéken, p. o. Jelenában a kis boljároktól származnak. Sok boljárccsalád elfogadta az izlamot; e mohamedán nemzeteknél (mint Boszniában) sok pergamen okirat van, melyeknek ismertetése a bolgár nép multjára valaha új világot fog vethetni.

¹⁾ Bdyn és Kula képei Kanitznál I; Szadovecznél, Osszem Kalesszinél, Vracza képe Lajeannál, Tour du Monde 1873.

²⁾ Zachariev egyik krónikájának pergamen töredékében — 55 — olvassuk, hogy a boljárok a lǔvkai gyógyforrásokat Czepinában meglátogatták és megajándékozták.

10. *Egyház.* Bulgária nemzeti egyháza, egy része a keletinek, önálló volt s önkormányzattal birt. Minthogy keleti nézet szerint czári birodalom patriarkátus nélkül nem létezhetett, a bolgárok egyházi feje nem nélkülözhetette a patriarkai czimet. Ez okból emelte a szerb Dusán, czárrá koronáztatása alkalmával, a szerb egyházat patriarkátussá.

A Simeontól alapított régi bolgár patriarkátus a X. században Ochridába tétetett át, hol természetesen kivetkőztették nemzeti jellegéből. A dunai Bulgáriában a bolgár birodalom bukása után 1018-ban a drszteri főegyház öt püspökségével együtt a konstantinápolyi patriarkátusnak rendeltetett alá. Midőn a bolgárok 1186-ban lerázták a byzanci uralmat, önkormányzatu érsekséget alapítottak Trnovoban. *Vaszil* érsek 20 évnél hosszabb uralkodásából csak azt tudjuk, hogy a pápa őt 1204-ben Bulgária primásának nevezte ki, bár a patriarka czim után vágyott.¹⁾ 1235-ben ünnepélyesen kihirdették a bolgár patriarkátust, melyet a lamszakoszi görögök is elismertek. Később a görögök megbánták e lépést, melyre őket a latinok elleni szövetség szüksége kényszerítette, és örömet jóvá tették volna, a mint ezt VIII. Mihálynak a lyoni zsinathoz irt leveléből láttuk. Kallisztosz, byzanci patriarka 1355-ben azt írja a trnovoi papságnak, hogy régente a trnovoi püspök, ki akkor állítólag alá volt rendelve a byzanci patriarkának, czárjának kérésére elnyerte ugyan a patriarka czimét, de ezáltal korántsem lett egyenlővé a többi patriarkákkal (*συνεπίθμιος*); követeli ennél fogva, hogy a trnovoi patriarka foglalja bele imájába a byzanci patriarkát.²⁾ Nemsokára azután igen gyengült a trnovoi egyház azáltal, hogy Dobrotics és Szraczimír Byzanczhoz csatlakoztak. Egy 1391-iki byzanci kronikából kiviláglik, hogy Konstantinápolyban még jól emlékeznek³⁾ a trnovoi

¹⁾ A „consecravit me in patriarcham szavakból azt lehetne következtetni, hogy Vaszil 1204. után patriarkának irta magát, az egész azonban nagyon homályos.

²⁾ Acta patriarchatus I. 1, 436. Ó-szláv fordítását görög eredetijével együtt kiadta Palanzov S. a pétervári Akadémia Извѣстія-jében, VII.

³⁾ Τότε καὶ ὁ Τερνόβου ἀρχιερεὺς αὐτονομίᾳ τετιμῆται καὶ πατριάρχης ἀναγορευέσθαι κέρεται βασιλικῶ καὶ συνδικῶ τῷ θρονοῦ. Müller Józ. Byz. Analekten. A bécsi Akad. székhely. IX. 393.

patriarkátus autonomiájának Lampszacoszban történt elismerésére. De már három évvel később (1394) hatalmukba kerítették a görögök Trnovo bukása után a bolgár egyházat, és annak birtokában voltak egészen napjainkig.

A „nagyon is szentnek tartott“ (preosveštenyj) trnovo patriarkáról igen keveset tudunk. *Makarij*, ki 1277—1283 tehát a tatárok berohanása és Ivajlo, III. Aszên és I. Terterij zavarai között élt, a Pomenikában¹⁾ mint „tr̃ blažemyj (τρισμακάριος) patriarch i sveštenomačenik“ (szentvértanú) emlittetik; mikor és kitől szenvedett vértanúhalált, bizonytalan. Utódja *III. Joakim* Szvetszlav császár rendeletére mint hazaáruló egy szikláról letaszíttatott. Legtöbb tudósításunk van *Euthymij* utolsó patriarkáról.²⁾

„A bolgár czárság szent és isteni egyházát“ (sveta i božstvena cr̃kov carstva bl̃garskago) másképpen *szborna cr̃kov*-nak is hítták (Boril Synodika 1211, gör. καθολική ἐκκλησία). *Velika cr̃kva* (nagy egyház) alatt is, úgy mint Szerbiában és Byzanczban a partriarkális egyházat értették.³⁾

A trnovo patriarkátus alá következő városi egyházak tartoztak. 1. Nagy-Preszlav, melynek metropolitája protothronosz volt, 2. Drsztar (Szilisztria), 3. Ovecs (Provad), 4. Lovecs, 5. Csarven (Ruscsuk), 6. Bz̃din (Vidin), 7. Szredecz (Szofia). Ezekhez csatlakoztak időnkint még Meszembria és Philippopolisz, és az Aszênidák alatt számos más nyugati püspökség is.⁴⁾

A püspökök jövedelmöket a papság adakozásából nyerték. A pópáktól a *dochod̃kot* az *exarcha* szedte be, a püspök egy megbízottja, ki egyszersmind a felügyeletet

1) Rakovski, Aszên 53.

2) A trnovo patriarkák: 1. I. Vaszil 1186 óta érsek, 1204-ben primás. 2. I. Joakim 1234-ben patriarka † 1237. 3. II. Vaszil. 4. II. Joakim. 5. Ignatij 1273-ban és 1277-ben emlittetik. 6. Makarij a vértanú. 7. III. Joakim 1283 és 1291, † 1294. 8. Dorotij. 9. Román. 10. I. Theodosij. 11. I. Joanikij. 12. Simeon 1346. 13. II. Theodosij 1350, 1355 körül. 14. II. Joanikij. 15. Euthymij 1375-8-tól 1393-ig.

3) Szerbiában: velikije cr̃kvi patriarcha. Miklosich, Mon. szerb 139.

4) Golubinski 91 sq.

is gyakorolta a papság felett.¹⁾ Az exarchák mellett a protópópák is szedtek járulékot a falusi lelkészekről.

A pápához való viszonyt illetőleg, mindenekelőtt említendő Kaloján uniója, mely azonban, minthogy csak politikai okokból jött létre, a koronázás után azonnal megszűnt. Eredménytelenek voltak a pápáknak intései II. Aszên, I. Kaliman, I. Terterij és Sándor csárokhöz. Bdyn és környékének megtérítését 1365 körül erőszakosan hajtották végre, s azért ez nem is élte túl a magyarok távozását. Különben szabadon éltek az országban a katolikusok és a latin kereskedőknek a városokban voltak templomaik.

Jelentékeny vallási és politikai elem voltak Bulgáriában a *bogomilok*. A XI. században ismételten megkísérelték a görögöket az országból kiűzni és valószínűleg az 1186-iki felkelésnél sem lehettek tétlenek. II. Aszên János alatt az egész országban el voltak terjedve és 1365-ben majdnem az egész Bdyn környéke hatalmukban volt. Az Aszênidák nem bántották őket; csak két csár alatt üldöztettek a bogomilok: Boril alatt 1211-ben és Sándor alatt 1350—1355-ben. Ezen vallásfelekezeti érdekes története csak most kezd ismeretessé válni; további kutatásoktól e téren még sokat várhatunk. Csak a XVII. században vesznek el utolsó nyomai a bogomiloknak. Boszniában állítólag még ma is vannak a Narenta mellett és Kresevonál bogomilok, kik sem francziskánusokat, sem pópákat, sem imámokat nem tűrnek maguknál, hanem maguk igazgatják magukat régi hagyomány szerint, mely átszáll nemzedékről nemzedékre.²⁾

11. *A kolostorok (monastir)*, melyeknek száma nem volt csekély, nemcsak nagy tiszteletben részesültek, hanem jelentékeny jogokat és gazdag jövedelmeket élveztek. Egy 1347-iki okmányban különbség tételik a „szent lavrá”-k és a kisebb kolostorok között.

Legjelentékenyebb volt köztük szt. János kolostora

¹⁾ Eksarsai a virpinoi és orechovoi chrysobullákban. Egyházi felügyelet helyett a birvagyó püspökök a középkorban gyakran elnyomást gyakoroltak az alattvalók felett. V. ö. 74. §. Dusán törvényeinek ed. Novaković, hogy az exarchának meg van tiltva a metropolita lovait a pópáknál tartani.

²⁾ Kosanović Glasnik 29 (1874) 174.

a *Ryla* mellett (monastyr carstva mi svetyj Joann pustynnyj žitel, iže jest v mēstē rekonēm Ryla), mely a körülfekvő hegyeket birta 23 faluval. A Rylkolostornak alapítási éve nem biztos; II. Aszēn János, I. Kaliman, János Sándor, III. Sisman János és más csárok diszesen felszerelték. Még ma is áll a kívülről csak lőrésekkel ellátott tekintélyes épület gyönyörű hegyvadon közepette, őserdők és erdei rétek között; a kolostornak oszlopcsarnokoktól körülvett udvarában öt kupolás nagy templom áll. Az Athoszkolostorok közül szt. György *Zografu*-nak nevezett kolostora örvendett a csárok bőkezűségének; de *Protaton* és *Lavra* is még Euthymij idejében chrysobulláknak voltak birtokában II. Aszēntől. Magában Bulgáriában keletkezett egy kis Athosz a Vitosz alatt Szofia völgyében, melyet Sándor csár és fiai IV. Aszēn János és III. Sisman János sok kedvezményben részesítettek; még ma is áll ott 14 kolostor.¹⁾ A főváros közelében még 8 kolostor van; a gyakran említett „40 vértanú lavrája” Trnovóban ma mecset. A trnovoi szt. Theodoszj életrajzában több kolostorról van szó; Bdyn, Arcsar, Csrven, Szliven-en, Paraoriá-n (Szakar Planina); remetehelyeket Kihfarevóban, az Emmona hegyfoknál és Meszembriában. Aszēn Konstantin csár megerősítette a sz. György kolostora részére tett adományokat, melyet Simeon unokája Román alapított a *Virpino* hegyen Szkopje mellett. A még fenálló kolostorok alapos vizsgálása sokat fogna felderíteni ezeknek eredetét és történetét illetőleg.

Az ó-bolgár szerzetesek (monach) nem voltak oly műveletlenek és korlátoltak, mint manapság a keleti szerzetesek nagy része. Az az érdemök van, hogy azon időben egyedüli ápolói voltak a tudománynak és művészeteknek; az ó-bolgár kéziratok, melyeknek száma nem

¹⁾ A Rylkolostor leírását lásd Barth, Hochstetter, Makenzie és Irbynél. A Vitos kolostorok közül Sándor alapította a szt. Bogorodicza kolostort a Vitosz folyócska mellett. Szt. Miklós kolostorát Orechovóban IV. Aszēn 1347-ben sok jószággal ajándékozta meg. A hozzá tartozó Belicza és Kostin Brod falvak még megvannak, de a kolostor helyét nem tudni. Grigorović „Utazás“-ában 160, három szt. Miklós kolostort említ Szóphia mellett.

csekély, kizárólag szerzetesektől irattak. A byzanczin kívül más tudományt nem ismertek.

A kolostorok minden nyilvános tehertől mentek voltak. Pópáiktól sem a nagy egyház sem az exarchák, sem a protópópák nem szedhettek adókat (metechati μετέχων). A csárok és a boljárok az ős birtokaikat (oblasti i održania) újak által nagyobbították s szegényebb sorsúak is oda adták filléreiket „za postrig“, mikor a kolostorba léptek be. Gazdag jövedelmet húztak falvakból, birtokokból (metoch) és vásárokból (panagir. πανήγυρις). Városokban is (Szofia, Szkopje stb.) laktak a kolostorok alattvalói. A kolostor védnökének napján az egész környék oda tódult s mulattak a ligetekben s a kolostor kapuja előtti réteken. Gyakran elterjedt a hire, hogy csoda történt a kolostorban, s akkor a szerzetesek nem szabadulhattak az oda tóduló népségtől.¹⁾

12. A városok (*grad*, több. *gradove*). A szlávok a városi életet, éppen úgy mint a kelták és germánok, csak később tanulták el a Középtenger körül lakó népektől. A déli szlávok bevándorlásukkor római és görög városokat találtak, melyeknek lakóit kiszorították s azt elfoglalták. A mai városok nagyobb része e környéken antik alapon áll. Sok város keletkezett a mellett a suburbiákból is, melyek a nemesi várak alatt lassanként kifejlődtek. Így találjuk a középkorban Boszniában Podkljucs (Alsó-Kljucs), Podviszoki, Podimocs és más városokat.

A városok, mint a zsupánok, vagy oblasztik székhelyei pontjai voltak a hivatalnokoknak, papoknak s sok boljárnak.

A városiaknak kik, mint Szerbiában sok előjoggal s kiváltsággal birtak, főfoglalkozása a kereskedelem, ipar, földművelés és bányászat volt. Sokszor a körülfekvő falvak is alá voltak nekik vetve. Ezt bizonyítja legalább

¹⁾ A 40 vértanúnál II. Aszén alatt megtörtént, hogy egy sánta szerzetes néhány vendég közbenjárása folytán ittas állapotban a templomban elaludt szt. Szava sirjánál, a ki ott egy ideig el volt temetve. Felébredvén, szabadon járkált; egyik csoda a másikat követte; egész Trnovo talpon volt. A szerzetesek bekerítették a sirt, nehogy az egész világ oda zarándokoljon s a kolostornak a csodák hire miatt kellemetlenségei támadjanak. Domentian ed. 1865, 340 sq.

a ryli chrysobullon (1378) egy helye: „Sztob városának ne legyen semmiféle hatalma a kolostor népei felett, sem annak tulajdona felett, s még egy hajszála felett sem.“

A mi magokat a városokat illeti, Trnovoról már fentebb részletesen szözlottunk. Nagyságra nézve következik utána *Bdyn* a Duna mellett (róm. Bononia, gör. Βιδύνη, magyar: Bodon, Boucicaunál: Baudins, ma Vidin), kis helység, teljesen jókarban levő várral, melynek szabálytalan és erős falai és tornyai rétegenként római kövekből s téglákból állanak.¹⁾ Szredecz (a régi Szerdika, byz. Τριδίκτσα) kőfalakkal volt megerősítve fellegvárral azonban nem birt;²⁾ a *Szophia* név, mely eredetét szent Zsófia székesegyházának köszöni, legelőször a III. Sismán János által a Vitoskolostornak adott egy okmányban fordul elő; „v gradê carstva mi Sofii.“ *Nagy-Nikápoly*, a régi Nicopolis ad Haemum a szárazon, a Rusicza és Jantra összefolyásánál feküdt, közel a mai Nikjup faluhoz. *Kis-Nikápoly*, csak a középkorban alapítva, ma is áll a Duna mellett³⁾. A többi dunaparti városok közül említetnek *Orechov*, *Csrven* Ruscuk mellett, hol még a XVII. században lehetett látni a vár és város romjait a Dunáról egy fél napi távolságra⁴⁾, és *Drszter* (róm. Durostorum, ma Szilisztria).

A Fekete-tenger partján feküdtek: *Anchialosz*, *Meszembria* (szláv: Nesebr)⁵⁾, *Várna*, *Galata*, *Pangalia*, *Cosztanza* és *Lykosztomion* vagy *Kellia* (Kilia) kikötővárosok a Duna torolatainál.⁶⁾ Ezekén kívül említésre méltók keleten *Preszláv*, mely akkoriban még nem süllyedt volt faluvá, *Provád* vagy *Ovecs* (ηροβατον οντσα); nyugaton *Lovcs*, *Sztob* (más-

¹⁾ Lásd: Kanitz: Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien, Taf. III. Fig. 5. Donau-Bulgarien I. 245 (képpel).

²⁾ Jerotej Račanin (szerb) 1704-ben: város golema, a grad-neima, nije ni bilo. Glasnik 31.-309.

³⁾ Thurócz 1442: „Secus castrum Kys-Nycapol Danubium nautarum officio trajiciens“. Zinkeisen I, 602. Jegyz. 2.

⁴⁾ Hadzsi Chalfa, Rumeli és Boszna. Ford. németre: Hammer, Bécs 1812. 44.

⁵⁾ Domentían 328. Vrchobrezniczai chronografus, Cod. szerb. XVII. saec. (Prágai muzeum) 199 a: v Nesebr grad.

⁶⁾ Lásd a XIV. századi olasz periplákat (Tafel, Constantinus Porphyrog. Tübingen 1840), Acta patr. és az Amadeo expedícióról szóló jelentéseket.

mint Stip) az alsó Rylánál, ma falu romokkal, és a Balkántól délre *Szliven* és *Diampolisz* (Jambol).

13. *Szászok (Sasi)*. Bulgáriában éppen úgy mint Szerbiában és Magyarországon voltak német bányatelepek. Šafařík szerint¹⁾ a félszigeten soha sem éltek nyílt területen, hanem csak városokban; nevezetesen *Novo-Brdo*, *Kiprovecz* és *Trnovoban*; a szerbek és bolgárok mindig szászoknak (sasi) nevezték őket. Kár, hogy a forrást, a honnan Šafařík a szászoknak az említett két városban való létezéséről szóló adatokat merítette, eddig nem sikerült előkeríteni.

Annyi bizonyos, hogy ezen szászok Magyarországból először Boszniába jöttek a híres Kulin bán alatt; a bosnyák bányászok még ma is használnak némely ó-német kifejezéseket. Szerbiában későbbi okmányok szerint Ulászló István király (1234—1240) telepítette le a szászokat, a ki az első szerb pénzt verette. Szerb okmányokban a szászok először Ulászló utódja, I. Uros István alatt említetnek és pedig a XV. századig gyakran²⁾. Főhelyeik voltak itt Janjevo és Novo-Brdo (Nuovo monte), kosztenecezi Konstantin szerint: „valóságos ezüst és aranyváros“. A bányászat mellett erdőirtással is foglalkoztak míg a további irtást Dusán törvénye (1349) megtiltotta. 1388-ban a raguzaik „Gojslavu kefalii (főnök) kneza Lazara i purgarom (polgárok) Novobrdscém“ írnak; ezt a helyet eddig helytelenül olvasták és azért homályos volt.³⁾ A szerb évkönyvek szerint a törökök 1466-ban birtokukba vették a Novo Brdo-i „szász egyházat“ és a következő esztendőben az egész polgárságot Konstantinápolyba telepítették át.

14. *A régi bolgár falusi nép. Jobbágyság*. A földmivelő népnek állapotát illetőleg, mely a szomszédos Szerbiában és a byzanci birodalomban meglehetősen pontosan tudva van, Bulgáriában az okmányok csak itt-ott szolgálnak

¹⁾ Šafařík művei III. 74.

²⁾ A szerbiai és boszniai szászokról lásd: Ljubić: Südslawische Numismatik, 29, 199.

³⁾ Pucićnál Споменици српбски п. 31. поурправомъ-t olvastak поурправомъ helyett; Daničić a maga ó-szerb lexikonában semmiféle magyarázatot sem irt purrar-hoz. A hibát azok, kik a raguzaik kursivírásban járatosak, könnyen felismerhetik. Horvátországban a polgárokat a XVI. században általánosan purgari-nak nevezték. V. ö. magy. polgár, rum. prăgar).

fukar tudósítással. 1347-ben az erêchovi kolostor birtokain „ili *parici* i *otroci*, ili technitare, ili ljudie kakovi ljubo“ (részint *parici* és *otroci*, részint technitare, részint egyéb emberek) éltek. A virpinoi régibb aranybullában (1258—1277) a kolostorbeli *otróci*-ről olvashatunk. És azon még régibb aranybullából, melyet II. Basziliusz császár az ochridai egyháznak (1020) adományozott, megtudjuk, mennyi *paroiki*-jai voltak az egyes bolgár püspökségeknek. Ezen kevés érv azonban elegendő annak bebizonyítására, hogy Bulgáriában byzancziak módjára jobbágyságok voltak: *parik* = *παροικος*, *colonus*. Szerbiában is *parici*-t és *otroci*-t találunk említve; a XIV. században ott ezek mellett még *sokalnici*-k, *méropsi*-k és *kmeti*-k fordulnak elő.

Mikor a szlávok a félszigeten megtelepedni kezdtek, a falusi népet többnyire röghöz tapadva találták. Ugyanis, a római császárság folyamán az úgynevezett *colonat* fejlődött ki, mely a maga eredetét korántsem az ó-kori rabszolgaságnak, hanem a barbár hadifoglyok tömeges telepítettetésének köszöni. A rémitő adóterhek csakhamar szabad földmiveseket is arra kényszerítettek, hogy magukat földbirtokosoknak gyarmatosok módjára alárendeljék. Nem lehetetlen, hogy azon „barbár“ gyarmatosok közül, kik a római tartományokban megtelepítve voltak már sokkal Justinianus előtt itt-ott szlávok is feltűntek. A szerb gyarmatosoknak *meropsi* (egyész.: meropch) neve azt foglalja magában, hogy a szlávok, midőn a félszigetet fegyveres kézzel megszállani kezdték, a thrákoknak maradványait jobbágyaikká tették. Ezenkívül elősegítette a moesia-i jobbágyság kifejlődését a finn eredetű bolgárok uralma is. Bulgáriában már 894-ben voltak kényszermunkák a nemesek számára, tehát oly időben, mikor a többi szláv törzsek csak országos robotot ismertek. A X. században azt hitték a bogomilok, hogy az embernek urak számára nem szabad dolgozni és élesen kikeltek a robot ellen.

Bulgária bukása után 1018-ban a byzanczi intézmények mindinkább megerősödtek; de azért még a XIII. században elég szabad falusi ember volt a déli szláv tartományokban, kinek tetszésük szerint szabad volt lakóhelyüket megváltoztatni. Az országnak akkoriban igen gyér

volt a népessége és azért a világi és az egyházi birtokok arról gondoskodtak, hogy nemcsak telepítvényeket szerezzenek birtokaikra, hanem, hogy azokat a földhöz is bilincseljék. De nemsokára maguk a fejedelmek egyes falvakat a lakossággal együtt kolostoroknak és boljároknak kezdték adományozni; a gyarmatosok, jóllehet bizonyos fetételek alatt és önként telepedtek meg, többé ellent nem állhattak. Szerbiában már 1322-ben azt találjuk, hogy tőszomszédok gyarmatosokért úgy pörölnek mint valami dologért és nemsokára azt tapasztaljuk, hogy ott egész családok „örök időkre“ egyes kolostorok birtokába kerülnek. Bolgár okiratokban olvashatjuk, hogy pl. 1347-ben az orêchovói kolostor földeket kapott a rajtok élő lakosokkal együtt és hogy Sismán császár 1378-ban Gradecsnicza falvában Tudor pópát gyermekestül és egész nemzetségestül, továbbá Petr Theodoszovot fivéreivel együtt a Ryl-kolostornak adományozta.¹⁾

Igy uralkodott az egész félszigeten Justinianus törvénykönyve, persze elferdítve, míg a törökök jöttek és a koránt emelték érvényre, mely csak igazhitűeket és hitetleneket ismer.

A különbséget, mely a *parik* és az *otrok* közt van, nem tudjuk megállapítani. Hogy *parik* annyi mint *παροικος*, az kétségtelen; az „otrok“ jelentését illetőleg, mely név igen gyakran Szerbiában is előfordul, eltérők a vélemények. Daničić oly nevet lát benne, mely minden osztálybeli nem szabad ember jelölésére szolgál.

A byzanczi, a bolgár és a szerb jobbágy nem volt rabszolga; volt neki saját vagyona és tulajdon földje, de ezt el nem hagyhatta. A szerb parasztot a XIV. században, ha szökés közben elfogták, arczán megbélyegezték. A paroikost azon föld nélkül, melyen élt, nem volt szabad sem eladni, sem elajándékozni vagy szabadon bocsátani. Urához való kötelezettsége, mely bizonyos számú robot napban, vagy terményekben való adókban

¹⁾ V. ö. Zigel T. tanártól: Законникъ Стефана Душана. Pétervár 1872. I. 21, 142. Becses megjegyzéseket tartalmaz Frühauf V. dr. értekezése a gyarmatok eredetéről és jogi viszonyairól, különös tekintettel a középkori délszlávokra; az „Archaeologické Památky“ cz. folyóiratban, V. köt. (Prága, 1863). 64. old. Mortreuil, Hist. du droit byz. Paris 1847. III. 52. skv.

nyilvánult, a különböző jogszokások, szerződések vagy törvények szerint sokféleképpen változott. Szerbiában a meropch az urat, lett legyen ez maga a czár is, ha többet követelt tőle, mint a mennyit a törvény elrendelt, törvény elé idézhette. Az alattvaló még akkor sem volt szabad, ha pap, vagy katona is volt. A pappá szentelt jobbágy urának tulajdonát képezte, feltéve, ha ez őt kitartani akarta; csak a püspöki méltóság elnyerésével lett teljesen szabad. Bulgáriában alattvaló pópákat találunk a virpinói, orêchovói és a ryli kolostorok birtokain.

Az orêchovoi oklevélben előforduló *technitare* kézművesek (*τεχνίτης*); az ó-szerbben *majsztori* név alatt szerepelnek; már akkor is lehettek a Balkán-félszigeten oly telepítvényesek, kik csaknem kizárólag iparral foglalkoztak.

Rabszolgák is voltak a délszlávoknál (ó-szl. *rabъ*, nőneme: *raba* vagy *rabyni*, *δοῦλος*), így pl. a szerbeknél fogságba került tatárok. Albániából és Dalmatiából még 1459-ben vittek ki (hihetőleg keresztény) rabszolgákat Olaszországba.¹⁾

A jobbágyokon kívül Bulgáriában éppen úgy mint a byzanciaknál számos szabad gyarmatos is volt, főleg a Balkán és a Rhodope magaslatain.

15. *Közigazgatás.* Az ó-szláv zsupaalkötmány Bulgáriában (mindenesetre görög elnevezésekkel) a régi birodalom bukásáig tartotta fenn magát. A birodalom kerületekre volt osztva, egy-egy várossal vagy várral, mely a hivatalnokok és a papság főszékhelye volt. Egy ilyen kerületnek neve a XIII. és XIV. században többé nem *zsupa* mint Szerbiában, Horvátországban, Csehországban és az elbei szlávoknál, hanem *oblaszt*, vagy görögül *chora* *χωρα* ²⁾ Leunclavius török krónikák alapján azt mondja, hogy Sismán birodalmában 30, vagy ennél több vár és megerősített város volt; hogy ezek egyszersmind az

¹⁾ Ziegel 129. Makusev Варшав унив. извѣстія, 1871. 6. sz. 13. old.

²⁾ Lásd a 3. §-t Zsupa és zsupán a XIII. és XIV. századbeli okiratokban nem fordul elő, de annál nagyobb számmal egyéb emlékekben. V. ö. Miklosich Lex. palaeoslav.

oblaszti székhelyei is voltak, azt még nem sikerült eldönteni.¹⁾

A nép az országnak és az udvarnak teljesítendő szolgáltatásokra volt kötelezve. Az országos robotok felől némi felvilágosítást nyújt a virpinói chrysobullon (aranybulla). Az összes városok és a környék lakóinak „*grad zidati*” a (várát építeni), és „*temnica bljusti*” (a börtönt őrizni) kellett. A várépítésnek országos robotját (szerb. „*zidanje grada*”) mely a horvátoknál, szerbeknél, cseheknél, lengyeleknél az elbei szlávoknál, sőt néhány byzanci okmányokban is (ναστοροκία) előfordúl,²⁾ világosan kifejezi Dusán törvénykönyve: „Bárhol megromlik a vár vagy valamelyik torony, a vár lakói és az ehhez tartozó zsupa köteles azt helyreállítani”. A zsupa várának szabályszerű, éjjel-nappal való megőrzését Szerbiában („*gradobljudenie*” vagy „*cakonstvo*”) Horvátországban, hol maguk a papok is kénytelenek voltak őrteni állani, továbbá Lengyelországban és Csehországban is láthatjuk. Ezenkívül a zsupa-népe még bizonyos adóval, *priplata*, tartozott. A kolostorok alattvalói mindeme kötelezettségek alól fel voltak mentve.

Az udvari szolgáltatások³⁾ valamennyi szlávnál számosság és terhesek voltak. Ha a császár az országban utazgatott, a boljárok és szerzetesek, a polgárok és parasztok kötelesek voltak őt egyik helyről a másikhoz elkísérni és úgy őt magát mint kíséretét élelemmel és szállással ellátni. A császár számára rendelt lakás neve Szerbiában és

¹⁾ Leunclavius, 268, 24 et említ névszerint. Tzenéke, Pirauade (Provad), Madra és Ventzina (Matara és Vencsa Provad mellett), Diritzza, Mitzekia, Iflekia, Gieuszkia, Kirbitze, Kereszdauicha, Eszki Isztambolic (Prëszlav), Szunni (Sumen), Tzernovitza (Cserven?), Meflutza, Cymenos, Koszova (Koszovcsa Sumen mellett), Jurgova, Dirnau (Trnovo), Nicopolisz, Tunaburgosz, Zibeszteva (Szvistov), Novakeszri, Diracza, Szilisztria. A nevek nagyon el vannak ferdtve.

²⁾ Miklosich et Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi. IV. 3, 352 (XIII. száz. Акты русского на св. Аеои монастыря. Kyjev, 1873. 174. (1354).

³⁾ Да не рапотаѣтъ въ царина никоѣ работѣ Šaf. Pam. 23. A zsupa intézményre nézve lásd. Dr. Hermenegild Jireček, Das Recht in Böhmen und Mähren. I. Prága 1866.

Bulgáriában *priszelicza*. A nagy számú szolgaszemélyzetnek, az ebőrzőknek, sólymosoknak és fegyvernököknek átvonulása, kik mind kenyeret, baromfit, bort, húst, lótakarmányt (bolg.: *zoby*, szerb.: *pozob*) stb. igényeltek súlyos teherré vált. Csehországban a fejedelem vadászkisérétének neve *holota* (ó-szláv: *glota* csapat) csúfnévvé (csőcselék) változott.

Az udvari szolgálatoknak egyéb neme azon munka volt, melyet a czár birtokain teljesíteni kellett; a virpinói oklevél szerint az emberek kötelesek voltak szántani, kaszálni és a szőlőkben dolgozni. A ryli chrysobullon (1378) megtiltja a hivatalnokoknak, hogy a kolostor embereit, ezeknek munkásait, lovait vagy szarvasmarháit (zevgare engarepsati: ζεύγος ἀγγαρεύειν) „na rabota“ vegyék. Szerb okiratok a szántást, gabonakaszálást, csépelést, szénagyűjtést „carska rabota“-nak tekintik.)

A zsupa legfőbb hivatalnokát a bolgároknál és a szerbeknél eredetileg úgy mint a cseheknél, elbei szlávoknál és a horvátoknál *zsupán*-nak hívták; ezt a régi nevet a XIII. és XIV. században kiszorította a görög *kefalia* (κεφαλᾶδες, κεφαλῶται capitanei). Egy 1347-dik évi okirathban a kefaliákat *chory te duky*-nak: δοῦξ τῆς χώρας nevezik. A kefalia, ki rendesen nemes ember volt, mint a czár képviselője a birói hatalmat gyakorolta és a közbiztonság felett őrködött.

A zsupabeli tisztviselők neve vagy *vladasti* volt, vagy mint Boszniában és Szerbiában *vladalcí*. A XIV. századbeli oklevelek „všech *bolér* i *rabotnik* carstva mi, velikych i malych“-ról tesznek említést, kiket a czár az adó behajtásával és az országos ügyek (súdržati všěkyje raboty carstva mi) igazgatásával megbízott volt. Azon négy kolostori oklevélben, mely még fennmaradt, mintegy 20 résztint szláv, résztint görög nevű hivatal van felemlítve.

A *kasztroflak* (καστροφύλαξ) és bizonyára a *katapan* is (1347, κατεπάνω capitaneus) a várórség parancsnoka volt. Egyéb katonai hivatalok voltak a *primikjur* (πριμικήριος), az *alagator* (ἀλάγη lovasszásad) és a *deszetnik*. Egyike a legfontosabb személyeknek itt is, miként Szerbiában a *szervaszt* (σεβαστός) volt, ki birói hatalmat is gyakorolt; *szadij* (index) mellette csak 1378-ban szerepel. A virpinói oklevél egy *knéz*-t említ; Szerbiában a *knéz* vagy falusi tanító, vagy

kereskedelmi ügyekben való bíró, vagy adószedő volt. A *vatach*¹⁾ és a *topstikal* (?) a kik ugyanebben az emléken előfordulnak, szintén bírói és pénzügyi tiszteket végeztek. Az adóhivatalnokok közül, kiket III. Sisman idejében *perpirake*-nak neveztek, Szerbiában és Bulgáriában a *prachtor* (πράκτορ) volt a legfőbb; a természeti állapotban (in natura) fizetett adók beszedése a *zsitare* (žito gabona), *vinare* (vino bor), *deszetkare* — a méz, juhok és sertések után járó tizedről, — *szénare* (sêno széna), *mitari* és talán a *podochatori* által is történt. A *piszi*-k (byz. ἀπογραφείς) a földeket jegyezték fel az adók beszedése céljából. A XIV. században még a következő csári szolgálkkkal találkozunk: *goncsie* vagy *nachodnici* (küldönczök), *pobircsie* (gyűjtők?) *gradare* (gradar kertész²⁾) és *po-vari* vagy *varnicšie*, *varare* (po-var szakács).

16. Országgyűlések (сборъ). A gyér tudósítások szerint a csár és a hercegek elnöklete alatt összegyülekeztek a *szbor*-on a nagy és a kis boljárok, a papság élén a patriarka, a püspökök és az igumének. Azon országgyűlések, melyeket ismerünk a csár megválasztását és eretnekségek kiirtását célozták; a szerb *szbori* hasonlatosságára jogosult azon következtetés, hogy a bolgár országgyűlés törvényeket is hozott, püspökségeket alapított, a püspökök választását eszközölte stb. Pontosabb tudósításokat csak három országgyűlésről olvashatunk, melyek a bogomilok és egyéb eretnekek felett ítéletet hoztak; 1211 és kettő 1350—1355 körül. Országgyűlés útján választottak csárokká Konstantin, a Sismanida Mihály és Sándor.³⁾

17. Jogok és törvények. Olyan bolgár törvénykönyvet,

¹⁾ Vatazska a törzs legidősebb embere a huzuloknál a kárpátokban. Lásd Čas. čes. musea 1838, 491. Vataha és vatacha ó-lengy. szövetség, társaság. Oroszúl vataga a halászok telepe a Volgánál.

²⁾ Virp. oklevél. A vitosi oklevélben Šaf. Pam. 2. kiad. 109. 6. sz. olvasd: gradare, грааре helyett. A podvoda és pada-liste szavak, melyek ugyanott vannak, valószínűleg, rosszul kibetűzött rövidítéseket tartalmaznak.

³⁾ Ἐπεὶ δὲ ἔρημος ἐπαναλείφθη κληρονόμων γνησίου ἢ τῶν Βουλγάρων ἀρχή, ξυνίοντες οἱ προύχοντες εἰς βουλὴν τὸν τοῦ Τοίχου νιόν Κωνσταντῖνον εἰς τὸ ἀρχεῖν αὐτῶν ἀναθέξασθαι ἐβουλευσάντο. Akropolis, 73. fej.

melyet Dusán szerb czár Zakonnikja, a vinodoli horvát statutum, a Ruszkaja Pravda, a viszliczki-féle lengyel statutum vagy a cseh Jus Conradi mellé lehetne állítani, eddigelé még nem találtak. E helyett nyomaira akadunk az oklevelekben amaz ó-szláv jogszokásoknak, melyeket még ma is Isztriától kezdve a Mariczáig a nép közt mindenütt gyakorolnak.¹⁾

Ősrégi szláv jogszokás volt a falúnak egyetemleges felelőssége mindama büntényekért, melyek annak határain belül előfordultak, arra az esetre nézve, ha a bűnöst magát kifürkészni nem lehetett. Azon büntetéspénzeknek neve, melyeket ilyen esetben a falútól beszedtek, szerbül és bolgárul *globa*. Nevezetes ezen intézménynek korlátozása a virpinói oklevélben: „a *globy*-t nem a falvaktól, hanem csakis a bűnösöktől (isztac) kell beszedni, még pedig a törvény útján.“²⁾ E tekintetben a byzanci felfogás a személyes felelősségről háttérbe szorította a régi szláv jogi szokást. Vajjon ez kivétel volt a virpinói kolostor számára, vagy egy szokás, mely Makedóniában keletkezett, mely ország a byzanci jogi nézetek iránt sokkal fogékonyabb volt, azt a kérdést, fájdalom, eldöntetlenül kell hagynunk. A közös felelősség a mai napig Törökországban teljes érvényben van. A bolgár bűnpénzek egyikét képezte a *vrazsda*, mit a gyilkosság (szerb. *vrazsda*, ó-cseh. *glava*) fejében fizettek; a XIV. században már görög néven *fun*-nak (*φύνος*) hívták; továbbá a *razboj*, azon rablásokért, melyeket a község határain belül elkövettek; azonkívül a lovak és szarvasmarhák lopásáért járó bűnpénz, melynek neve a XIII. században (úgy mint Szerbiában) *konszka vrazsda*, a XIV. században *konszky tat. Gadalsztvo*, mely a vitoszi oklevélben előfordul, homályos; felemlítjük Dusánnak azon rendelkezését, hogy azon falú, melyben a varázslók egy hullát a sírból kiásnának és azt elégetik, *vrazsdát* fizetni tartozik.³⁾ Ezen

1) Lásd Bogišić V. nagy gyűjteményes munkáját: Zbornik sadasnjih pravnih običaja u južnih Slovena. I. Zágráb 1874.

2) Šafarik Pam. 26. V. ö. Zigel I. 220.

3) *Razpuszt*, mely az orëchovoi és a vitosi oklevelekben előfordul, a házassági elválás fejében fizetett büntetés és eszerint az egyházi jövedelmekhez tartozik.

büntetésképpen kiszabott összegeket a szevaszti és a prachtori szedték be (metechati: μετέχειν, εἶναι μετοχήν).

Egy másik jogi kifejezéssel találkozunk a virpinói oklevélben: *potka* (ó-szerbül is), oly büntetések, melyeket a birtokjognak ama megsértése fejében fizettek, ha valamely idegen nyáj valakinek rétjén, szőlőjén vagy gabnaföldén legelészett.

Ezen nem írott jogi szokásokon kívül voltak írott jogi tételek is, még pedig a külfölddel kötött szerződésekben (lásd alább), továbbá a boljároknak és a kolostoroknak adott kiváltságlevelekben. Szerb és bosnyák okleveleket közölt Miklosich a „Monumenta serbica“-ban 497, Medo Pucić a raguzai levéltárból 442, belé nem számítva azokat, melyek egyes folyóiratokban és útleírásokban vannak elszórva. Bolgár oklevél is valószínűleg igen sok volt, de eddig csak hetet tettek közzé. A virpinói kolostor archimandritája Konstantinnak egy egész levéltárt mutatott fel; Román, Péter, Kaloján, Kalimán bolgár csároknak Diogenesz, Nikephorosz, Alexiosz, Manuel, Laszkarisz, Tódor, Izsák, Vatatzes görög császároknak és Nemanja szerb nagyzsupánnak chrysobullonjait. Most a kolostor egész levéltárával együtt eltűnt. Az orêchovói kolostornak is voltak régi csároknak chrysobullonjai („bogonačrtana pismene“). III. Sismán csár a Rylkolostorban látta II. Aszên, I. Kalimán és „valamennyi bolgár csár, dédapjai, nagyapjai és szülei“ okiratait; most egyedül csak a Sismánét ismerjük. Több szerb kolostorban (pl. Zsicsában és Gracsaniczában) az alapítási oklevél sokszor az egyik falba van bevésvé; Bulgáriában eddig nem akadtak hasonló tüneményre.

Az oklevelet bolgár hivatalos nyelven *chrizovul*-nak (χρυσόβουλλον), vagy *zlatopecsatlénnoje szlovo* nak (χρυσόβουλλος λόγος) nevezték; a csárok határozatának szintén görög neve volt: *orizmo* (ὀρισμός).¹⁾ A legrégibb, eddig fennmaradt oklevél, a raguzaiaknak kereskedelmi kiváltságlevele melyet II. Aszêntól kaptak, igen egyszerű irállya által tűnik ki. A későbbi okiratok csak úgy hemzsegnek a

¹⁾ Sismán 1378-ban: „blagoizvoli carstvo mi darovati blagosbraznoje i vsenastoješteje sije zlatopečatlénnoje slovo carstva mi.“ Dava carstvo mi *orizmo* si. II. Azen. Da sa svobodni po *orizmu* mi. Sismán 1378.

byzanczi modorban írt virágos nyelvtől, sőt alakjuk is összevág a byzanczi mintákkal. Dagályos bevezetésre következik az adományoknak és a jogoknak felsorolása, melyhez befejezésképpen a legborzasztóbb fenyegetések sorakoznak azon jövődöbeli czár ellen, ki ezen adományokat megsérteni vagy megcsorbítani merészkednék; ezek szerint érje őt az Isten haragja, az Istenanya, az apostolok a 318 nikeai atya és a zárda védszentjének átká és olyan legyen mint Judás, vagy mint Áriusz. A czár aláírása tele van kacskaringós vonásokkal és rövidítésekkel, melyek vörös tintával vannak festve. A ryli chrysobullon pecsétje ezüstből való és aranyozva van; egyik felén a czárnak, a másik lapján ryli szt. János képe látható.

A Bulgáriában használatban volt egyházi törvénykönyvek sok világi határozatot is tartalmaznak; mint-hogy, mind byzanczi eredetűek lévén, a szlávokra való tekintettel sokszorosan interpolálták, azért tartalmuk behatározható, pontos vizsgálatot érdemel. A legrégibb a „bolgár Krmčaja“, mely Joannes Scholiasztikosz nomokanonja után van átdolgozva és legalább részben Methodiosz műve (XIII. századbeli kod. a rumjancovi muzeumban). 1262-ben Szvetszláv despota III. Kyrillosz kyjevi metropolitának elküldte egy egyházi törvénykönyvnek másolatát, mely a nomokanonnak újabb recensióját tartalmazza Photiustól Aristinosz és Zonara (éltek a XII. században) kommentárjaival együtt. Az eredetit a trnovo-i patriárkától vette. Érdekes Szvetszlávnak azon megjegyzése, hogy a szent atyák azt határozták, miszerint ez a „Zonara“ minden országban csak egy példányban legyen meg a székesegyházban is azt követelte, hogy ne engedjék többé leiratni.¹⁾ A déli szlávok byzanczi világi törvényeket is ismertek, így pl. egy compilatio Leo és Konstantin császárok eklogáiból.²⁾

18. *Pénzügy.* Sámuel czár idejében minden bolgár földművelő, kinek ökörfogata volt, évenként egy köből kását, egy köből búzát és egy korsó bort fizetett. II. Basziliosz császár az ország meghódítása után érvényben

¹⁾ V. ö. Jagić, *Starine* VI. (1874) 62. skv.

²⁾ Hube R., *Oznaczeniu prawa rzymskiego i rzymsko-byzantynskiego u narodów słowiańskich.* Warszawa 1868, 11.

hagyta ezen adómértéket; midőn azonban a telhetetlen adóhivatalnokok ezen, terményekben (in natura) fizetendő adókat pénzben akarták beszedni, akkor kitört a Delján-féle lázadás. Szerbiában a nemes embernek is kellett adót fizetnie vagy pénzben vagy terményekben; ha pedig ezzel adós maradt, a csári udvarban fogságban tartották addig, míg tartozásának kétszeresét meg nem fizette. Olykor az adót az egész községre kellett kivetni, mert pl. még a X. században a Szagudatak és a Dragovicsok Thesszalónika mellett a községi szántóföldeket közösen birták és ezeket csak időről-időre osztották fel egymás közt megművelés végett.¹⁾

A virpinói chrysobullon a következő adókat említi: *voloberstina*, mely minden egyes ökörfogat után járt; *kosarstina*, mely talán azonos az ó-szerb „travnina“-val, az ország birtokát képező legelők használatáért járó adóval (košara=birkacsörény); *dimina* (szerbül is; byz. *καπνικόν*) minden tűzhely után járó adó (füstpénz?); *nametsk* (Szerbiában is) a gabona, bor és méz után. Valamennyi XIII. és XIV. századbéli kolostori chrysobullon a *tized*-et (deszetk) említi, mit a disznók, juhok és a méz után szedtek, hasonlóképpen mint Szerbiában, Moldvaországban, Oláh- és Görögországban.²⁾ A orêchovói oklevélben előfordul valami *mitaty*, házadó (*κατάδοσις μιτάτων*).

A vámot úgy mint a byzanciaknál (*κομμέριον*) és még most is a törököknél *kumerk*-nek (commercium) hívták. A raguzaik nem fizettek vámot sem a szorosokban (na kliszurê), sem a gázlóknál, hidaknál, utaknál vagy a városok kapuinál. A velenceiek az 1352-i szerződés után *de comerchió* 3%-ot és a kikötőkben minden egyes nagy jármű után két perpera, minden kisebb után egy perpera *alborazzót* (arboragium) fizettek; a genuiaiak ellenben az Ivankóval 1387-ben kötött szerződés után 1%-ot a bevitel, 1%-ot a kivitel és 2%-ot az átvitel (transito) alkalmával. A virpinói oklevél a *mosztnina* (hídvám) és *brodnina*- (a gázlóknál) féle vámokról is szól; az utóbbinak

¹⁾ V. ö. Frühauf, Byz. Steuerwesen, Památky V. (1863) 155—162.

²⁾ *Χαροδοκατία* és *δόσις μελισσορομίων*. Acta graeca IV. 352. Még most is Törökországban.

1378-ban már görög neve van: *diavato* (*διαβατικόν*). Vásárok alkalmával is (na *foreszé*ch) bizonyos összeget fizettek.

A birságok is nagyon jelentékeny jövedelmi forrást képeztek. Egy kolostor birtokjogának megsértését Konstantin hat perpera erejéig büntette; azon hivatalnok, ki a kolostor kiváltságaiba ütköző törvényes aktust végzett, büntetésképpen néhány zlaticzát (aranyat) fizetett a *dimoszija*-ba (*δημόσιον fiscus*).

19. *Pénzek.* A régi bolgár pénzeket illetőleg a legkimerítőbb tudósítást a velenceieknek Sándor cszárral 1352-ben kötött kereskedelmi szerződésben találhatjuk.¹⁾ A *perpera* (*πέρπερον*) egy 16 és $\frac{2}{3}$ karat súlyú aranypénz volt;²⁾ a virpinói oklevélben említett *zlaticza* talán azonos vele. A közönséges ezüstpénz neve *gros* volt, mely hat *aszper*-t számlált. Egy perpera 6 gros-sal és 5 aszper-rel ért fel. Találtak rézpénzeket is, melyek olykor homorúak (*concav*). Az 1018 előtti időkből eddig még nem ismerünk pénzeket. A trnovoí czár pénzeit byzanczi minták szerint verték, kivéven Aszên Mihályéit, melyek a velenceiek után vannak készítve és latin feliratot viselnek (Michael Asenus imperator); Szraczimir is velencei példányok után indult. A feliratokon legtöbbszöire monogrammok vannak, melyeket igen nehéz kibetűzni. Ljubić zágrábi tanár a maga dél-szláv numismatikájában 224 darabot írt le, melyek 12 rézpénz kivételével mind ezüstből készültek és csak 8 czártól származnak; 12 uralkodótól, kik közül néhányan, pl. Kaloján, Konstantin és Sándor hosszú ideig uralkodtak, eddig még nem találtak pénzeket. Mindenesetre magában Bulgáriában még senkisésem gyűjtött szláv pénzdarabokat; a nyugati gyűjte-

¹⁾ Ljubić Mon. III. 247.

²⁾ Mijatovič 1869-ben az ó-szerb pénzügyről írt értekezésében (Glasnik 25, 198—207) azt törekedett bizonyítani, hogy a szerb perpera csak számolópénz volt; akkor még nem ismertek szerb aranypénzeket. Az első régi szerb aranypénzt, számra nézve négyet, mely Dusan czártól ered, 1874. szeptember havában Prizrenből Belgrádba hozták, a hol azokat a metropolitánál és Šafarik Janko dr.-nál magam is láttam. Ujabbi négy aranypénznek (Milutintól, Dusanától, Vlasintól és Lázártól) leírását Novakovič Sztojan közölte a belgrádi „Otadžbina“-ban 1875-ben.

ményekben is még sok bolgár pénz lehet, melyeket eddig még meg nem határoztak.¹⁾

20. *Földmivelés.* Erre vonatkozólag tudósítást adnak azon oklevelek, melyekben a kolostorokhoz tartozó „*stasi* (σῆσις birtok) i prilëžania“ vannak felsorolva és ezeknek *mezsdá*-ja (szántóföld határa, mesgye), vagy *szinor*-ja (σῖνορον, új-bolg. санъ) van leírva.

A falú neve (mint Szerbiában) *szelo* vagy *szeliste*, az egyes elszórt majoroké *zaszelky*. A folyók és a patakok mentén voltak *mliny*, *vodenice*, (víz által hajtott malmok), *zsrunky* ill *mészta* *zsruncsana* (μυλων pistrinum). A „*katun*“ szó, mely szerb emlékekből nagyon ismeretes és mely pásztorkarámot jelent, a virpinói oklevélben fordul elő; Kotel mellett a Balkánban még most is van egy Katunista nevű falú.²⁾

A szántóföld neve *niva* vagy *nivie*.³⁾ A kerteket az emlékek részint szlávul *gradina*-nak (mint most is), *vr̃t*-nek és *vr̃tograd*-nak, részint pedig (mint Szerbiában) görögül *perivol*-nak (τὰ περιβόλια) és *kipurije* nak (κηπουρίον) nevezik. A gyümölcsfák közül cseresznyét („*črëšoveny*“ a virp. okmányban) és diófát („*orëšie*“ 1347) találunk fel- említve. A szőlők (vinograd, lozie), a melyek Szerbiában és Bulgáriában találhatók, a római szőlőültetvények maradványai. A rétet valamennyi déli szláv akkor éppen úgy mint most *livadá*-nak (λιβάδων), vagy *szénokosz*-nak (kaszáló) nevezte. Legelő (pašišta) kétféle volt: *létovišta* és *zimovišta*, nyári és téli legelő. A nagy gulyák, juh-,

¹⁾ Sime Ljubič, Opis jugoslavenskih novaca. Zagrab 1875. Az I—III. táblán 60 bolgár pénz van I. Aszentől, Pétertől, II. Aszentől, Aszen Mihálytól, Szvetszlávtól, a Sismanida Mihálytól, Szracimirtől és Sismántól. V. ö. Šafařík J. dr.-tól a szerb numismatikát is, Glasnik III. 8. tábla.

²⁾ Középgörögösen *Κατοῖνα* supellex, impedimenta, sarcinae militares, tentoria, castra, interdum domus. *Κατονοροτόπιον* locus castrorum, castra, domicilium, locus, in quo quis habitat. *Κατοῖνεμα* domicilium. Du Cange, Glass. mediae graec. Albánul katunt város, falu.

³⁾ Szvetszláv csár egyszer tömeges gabnaszállítással megmentette Konstantinápolyt az éhségtől. Sokszor vermekben tartották a gabonát. 1189-ben a keresztes vitézek Philippopolisznál elásott gabonát találtak; hasonló készlet kását, óriási fazekakba öntve, csak nem régen leltek még középkori várak romjaiban is. (Zachariev 63).

kecskenyájak és a disznócsordák a nemzeti gazdagság jelentékeny részét képezték; e mellett a középkorban virágzott a lótenyésztés, főképpen hadi czélokra; így pl. a szerb kolostorok szolgálatában oláh csikósok százakra menő kanczákat legeltettek. A bekerített erdőt a régi félszigeti szlávok *zabél*-nak hívták; *braništa* 1347-ben bolgárul úgy mint most oly erdőt jelentett, melyben fát vágtak és szemet égettek.

21. *Kereskedelem.* Az idegen kereskedőket Bulgáriában úgy mint valamennyi szláv népnél *goszte*-nak (vendégeknek) nevezték.¹⁾ A bolgárok földjét leggyakrabban a raguzaiak (dobruvesane) látogatták, kik a szomszédos Szerbiában és Boszniában jelentékeny befolyásra és birtokokra tettek szert; II. Aszêntől és fiától Aszên Mihálytól nagy kiváltságokat kaptak. A velenceiek pl. Szvetszláv és Sándor csárokkal barátságos viszonyokat folytattak, de azért Bulgáriával kevesebbet érintkeztek mint Szerbiával és Byzanczczal. A Pontusz melletti városokban és a Duna torkolataiban leginkább a genuiaiak kezében volt a kereskedelem, kik a Krym és a Fekete-tenger urai voltak. Ezen három nemzetiséghez tartozó kereskedőknek, kik mindnyájan katolikusok voltak, minden nagyobb városban *fióküzleteik* és templomaik voltak és feleségeikkel, ágyasaikkal, gyermekeikkel és rabszolgáikkal ott laktak.²⁾ Törvény előtti képviselőiket, kik egyúttal bíráik is voltak, már ekkor is *consul*-oknak nevezték; a velencei consul Varnában lakott, a genuiaiakéi pedig a kikötővárosokban.³⁾

A mi ezeknek a kereskedőknek jogi viszonyait illeti, a velenceiekkel és a genuiaiakkal kötött szerződésekben ki volt mondva, hogy sem a fiú bűnös atyjáért, sem pedig az atya bűnös fiáért nem felelős. Ha egy raguzai ember kíséret nélkül is elhalálozott, akár készített, akár

¹⁾ Ljubovnym vsevèrnym gostem carstva mi. II. Aszen.

²⁾ Cum uxori bus et concubinis et liberis ipsorum etiam naturalibus. A genuiaiak szerződése Ivankóval 1387-ben. A latin és a német kereskedők ágyasai ellen Boszniában 1373-ban panaszt emeltek (Rad, VIII. 134).

³⁾ A félszigeten üzött belsőkereskedelem felől a középkorban lásd Mijatovič kitűnő tanulmányait a szerb kereskedelem története körül. Glasnik 23. 27. 28. köt.

nem készített végrendeletet, vagyonát a hatóságok oltalomba vették és a raguzai fejedelem követének adták át. Hasonlóképpen bántak egy velencei ember hagyatékával is. A genuiaiaknak az Ivankóval kötött szerződés után (kivéven az élelmiszereket éhség idejében) jogukban állott bármilyen árút is kiszállítani; arany, ezüst, valódi gyöngyök és ékszerek (*perlae veraces et iocalia*) vámmentesek voltak; hadüzenet esetében szabad volt nekik árúikat egy hónap, sőt és hajóikat pedig hat hónap leforgása alatt az országból akadálytalanul kiszállítani.

Honi kereskedőket két tudósítás említ. Abban a szerződésben, melyet Aszên Mihály a raguzaiakkal (1253) kötött, az van megállapítva, hogy a bolgár kereskedők, a nélkül, hogy akár a kapunál, akár a hídnál vagy a gázlóknál vámot fizetnének, Raguzá (szláv. Dubrovnik) városába jöhetnek és ott mindent a mi nekik tetszik vásárolhatnak és eladhatnak, továbbá hogy onnan aranyat, ezüstöt, ruhát, arannyal beszótt szöveteket (*zlatne postav*) és minden mást szabadon kivihetnek; csak ha gabonát akartak onnan kivinni, volt szükséges a fejedelem beleegyezése. A ryli chrysobullon (1378) a kolostor alattvalóinak jogot ad, hogy az egész birodalomban szabadon és akadálytalanul kereskedhetnek.

A hosszmértékek közül (*potukai szt.* Mihály legendájában) említik a *lakzt ot* (rőf) és a *szaszyn-t* (öl), melyeket minden szláv nép ismer. A görög *σαδιον* bolgár neve *πριστε*.

22. *Utak* (*pat* vagy *drom* = *δρομος*). Az utaknak főirányai a római idők óta a mai napig nagyon csekély mértékben változtak. Őstégi közlekedési vonal azon út, mely Konstantinápolytól Drinápolyon, Philippopoliszon, Szófián és Nisen keresztül Belgrádba vezet. A legfontosabb Balkánszoros a középkorban ú. l. Szliven mellett a Vaskapú (*Πύλαι Σιδεραϊ*, Demirkapu) volt. A mi a hadsereg vonulásának gyorsaságát illeti, azt mondhatjuk, hogy Sándor 1333-ban seregével öt nap alatt érkezett Trnovoból Rosokasztronba. Konstantinápolyból Philippopoliszba úgy a XIII. mint a XVII. században 9 napra volt szükség.¹⁾ Az árúk szállítása teherhordó állatok

¹⁾ Villehardonin ed. Wailly p. 205 és Hadzsi Chalfa.

segélyével tértént; a *karvan* (karaván) szóval a raguzai oklevelekben már 1398-ban találkozunk.

23. *Hajózás.* Az Alsó-Dunán való közlekedésről ez időből majdnem semmit sem tudunk. Orosz évkönyvek azt beszélik, hogy Berladnik Iván kalandor a pecsengekkel együtt 1159-ben két *kubarát* (kubara *κουβαριον* hosszú hajó) fosztott ki a Dunán és a galicsi (most Galacz) halászatnak igen nagy kárt okozott. Kantakuzenosz 1341-ben azzal fenyegeti Sándor czárt, hogy az elűzött II. Sismánt háromevezősökkel fogja a Dunán Bdynbe küldeni.¹⁾

24. *Hadügy.* A bolgár hadsereg részint a boljárok dandáraiból, részint pedig a czár zsoldoscsapatjaiból állott. Péter czár 1189-ben I. Frigyes császárnak a byzanciak ellen 40,000 bolgárból és kúnból álló segélyhadat ajánlott, melynek a szerbek csatlakozása folytán 60,000-re kellett volna növekednie.²⁾ Midőn a latinok Konstantinápolyt ostromolták, Kaloján 100,000 emberrel akart segítségükre jöni. Philippopolisznál 1208-ban 33,000 ember harczolt 36 hadtestben, Velbuzsdnál 1330-ban (Nikephoros szerint) 12,000 bolgár és 3000 tatár zsoldos, Aitosznál 1333-ban 8000 bolgár és 2000 tatár. Az akkori hadseregek egyáltalában nem voltak nagyok; csak a törökök kezdtek nagy tömegeket kiállítani.

Az idegen zsoldosok vagy barbár nomádok, vagy frankok voltak; az előbbieket vad rohamuk és ijászaik ügyessége miatt, az utóbbiakat kitűnő hadiképzettségük miatt becsülték. Kún zsoldosok valamennyi Aszênida hadseregében szerepeltek. Tatár ijászokat tartott Sismán bdyni fejedelem³⁾, továbbá Mihály és Sándor czárok. Frankokkal II. Aszên alatt találkozunk.⁴⁾ Márton, 300, Szvetszláv czár szolgálatában álló pánczélos lovas parancsnoka már neve után is ítélve latin ember volt.⁵⁾ Olasz és német condottierit a XIV. század folyamán gyakran találunk említve szerb és byzanci szolgálatban.

1) Ipatijevskij lëtopis. Szt. Pétervár 1843. 83. Stritter II. 856.

2) Ansbert 44, 53.

3) Dániel 117.

4) Hopf (86) 253.

5) Kantakuzenos Stritternél 813.

A hadsereg fegyverzetét illetőleg érdekes felvilágosításokat adnak a vatikáni kodex képei, mely Manasszesz krónikájának ó-bolgár fordítását tartalmazza; ezen kodex a XIV. század második feléből való.¹⁾ A sisakok vagy félgömbalakúak és felül tollakkal díszítve, vagy befödik a főt tetejétől egészen le a vállakig, úgy hogy csak az arcot hagyják nyíltan, vagy pedig bőrből készült kerek sisakfedők avagy hegyben végződő sapkák. Ritkábban láthatunk a képeken pánczélokát. A lábakat magas lovascsizmák fedik, mert legtöbbnyire lóháton vonultak hadba. A lovaknak van zablájuk, nyergök és kengyelük. A paizsok vagy kerek, vagy hosszúkásak és fel- meg lefelé hegyesen végződnek. A fejedelmek és a bolgárok hosszú prémes kabátot és menyéttel díszített sapkát viselnek. Támadó fegyverek voltak: lándzsák (kopije), kardok (меч) és nyilak (sztrêla), melyeket a lovas egy hosszú puzdrában (tul) az oldalán viselt. De Valenciennes Henrik frank krónikás arról értesít, hogy a bolgárok a philippopoliszi csatában 1208-ban zöld, cseh, vashegyekkel ellátott lándzsát viseltek.²⁾ Hadi jeleket hosszú, egyenes trombitákkal (traba) fűttak.

Hogy a bolgárok a törökökkel vívott halálos küzdelmekben már tűzzel dolgozó fegyvereket használtak volna, az nagyon kétes. Az első ágyút a félszigeten, a menyire tudjuk, 1383-ban említik. Ugyanakkor a velenceiek Tvrdko boszniai királynak egy gályát és ezenkívül a mi nagy ritkaság volt egy „falconust“ is eladtak.³⁾

A hadiképek készítését a bolgárok a byzanciaktól tanúlták, kik az ó-római hadi művészet ezen ágát igen gondosan ápolták s fejlesztették. Mikor a byzanciak a Strez-t Proszêk-ban ostromolták, kövekkel s hajító fegyverekkel árasztattak el; a bolgárok hadigépeit itt egy

¹⁾ Néhány kép Csertkovnál: Описание войны великаго князя Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ (Szjvatoszláv Igorévics nagyfejedeleme a görögök és a bolgárok ellen viselt háborújának leírása) Moszkva, 1843. — Egy színes képekkel díszített példányt, sajnos, nem láthattam.

²⁾ Villehardouin ed Wailly (Páris 1872) 323: „nus glaives á uns lons fiers de Bohaigne“, Wailly így teszi át: des lauces vertes avec de longs fers de Bohême.

³⁾ Acta archivi Veneti ed Dr. J. Šafařík I. 211. Ljubić, Monumenta IV. 195.

építőmester kezelte, ki byzanci szolgálatból a fölkelőkhöz szökött át, mivel fizetését már régóta visszatartották. A hajítógépek és faltörőkosok építését illetőleg roppant ügyességgel birt Kaloján csár.¹⁾ Egy különös szerkezetű gép segítségével vette be Várnát is. Didymotichon ostroma alkalmával magát a folyót is elvezette a falak mellől; s jóllehet a tornyokat faltörőkosjai erősen megrongálták, a bolgárokat, amint azok hágcsókon a falakat akarták megrohanni, mégis visszaverték. Drinápoly falait, tornyait s házait Kaloján 1206-ban éjjel s nappal bombázta 30 hajítógéppel. Halála után úgy látszik feledékenységre ment e művészet; már Akropolita szemökre veti a bolgároknak, hogy nincs már az ostromlásban elég ügyességök.

A bolgárok főereje a hegyen való csatározásban, különösen pedig a guerillában rejlett. A Rhodope, a Szrédna Gora s a Balkán szorosai a byzanciak ezreit nyelte el, kik a nyilak s szikladarabok zápora folytán itt lelték halálukat. De azért nyílt csatasíkon is jól tudott a bolgár harcolni.²⁾

Mihály csár (1323—1330) jó futárokat tartott táborában, hogy parancsait a lehető leggyorsabban messzire hírül adják. Ha valamelyik parancsnoknak gyorsan kellett visszafordulni, akkor ennek jeléül egy megperzselt tollat küldtek hozzá.³⁾

A hadijogra vonatkozólag azon törvény létezett a byzanciaknál, szerbeknél s bolgároknál, hogy, ha ők egymás közt háborúskodnak, a közös hit miatt senkit sem szabad rabszolgaságba hurezolni, vagy a harczon kívül megölni; csupán csak az ellenséges javak elrablása volt megengedve. II. Aszên a Klokotnicza (1230) melletti ütközet után minden közönséges foglyot haza bocsátott. A Szkafida folyó melletti ütközet (1306) után, melyben Szmilecz fivére, Vojszláv megverte Szvetszláv czárt, a boljárok kivételével az összes foglyok azonnal szabadon bocsáttattak. A velbuszdi (1330) ütközet után a szerbek minden elfogott bolgárt (az előbbkelők kivételével) mint

¹⁾ Niketas Stritternél II. 704. 711.

²⁾ A bolgárok s kunok harczmodorának ösmeretes leírása Niketasnál, mely harczmódnál főszerepet a színlelt futás játszotta, inkább a kunokra vonatkozik

³⁾ Περὸν πρὸς περιπεφλεγμένον. Stritter II. 832.

hit- és törzs-rokont hazabocsátottak.¹⁾ Egész másképpen bántak a pogány kúnokkal, tatárokkal stb.

A bolgár-görög háborúkban divatozó rablások iszonyúak voltak. A „bolgár zsákmány“ (*Μυσών λεία*) egész közmondásossá vált a görögöknél. A byzancziak felperzselték a szántóföldek gyümölcsseit, elpusztították a kertet, feldúlták a falvakat, s elhurczolták a baromcsordákat. A bolgárok s ezek szövetségesei azután Kaloján császár alatt búsán visszafizették ezt nekik.

A bolgár hadvezérek közül csupán egy emelkedik ki a mindennapiasságból, s ez „*Orosz Iván*“, egy erélyes s tapasztalt ember.²⁾ 1323-ban az 1000 bolgár s „alán“ (tatár?) lovasból s 2000 pánczélos gyalogosból álló philippopoliszi várórség parancsnoka volt. Alvezérei az alán Itilisz és Temír s a magyar Inasz voltak. A mint az ifjú II. Terterij hirtelen halála után Bulgáriában anarchia tört ki, az ifjú Andronikosz Vojszláv fejedelemmel négy hónapig ostromolta Philippopoliszt (1323). Egy német építész ostromgépekből egy 15 kereken álló házat épített a byzancziaknak, mely 100 fegyverest volt képes magába fogadni; a ház fölé pedig még egy öt emeletes tornyot is épített, mindenik emeletet 8 ijjas számára. A trombiták zaja közepett indult meg e szörny, s az egész sereg előre nyomult a falak felé. A torony már is a város falai mellett állott, s ennek védőit nyilzáporral futásra kényszeríté, midőn hirtelen egy régi, fűvel benőtt s deszkákkal beborított vízmedence fölé került s iszonyú robajjal összedőlt. Erre a császár az ostrommal felhagyott. 1328-ban Mihály császár azzal bizta meg Ivánt, hogy Konstantinápolyt 3000 lovassal lepje meg. 1333-ban a Roszokasztron melletti győzelem után ő kötö meg a békét a legyőzött III. Andronikossal.

25 *A nép élete s jelleme.* A harcvágy igen kiváló sajátysága volt az ó-bolgár jellemnek, mely a százados nyomás folytán most már csaknem teljesen eltűnt. Bolgár zsoldosokat találunk a byzanczi seregben, és pedig Európában éppen úgy mint Ázsiában, továbbá a fran-

¹⁾ Lásd a byz. Stritternél II. 725, 757, 805, 815, 839. Kantakuzenos II. fej. 21. a velbuzsdi ütközet: *Ὁὐ γὰρ ἔξεστιν αὐτοῖς ἀλλήλους ἀνδραποδίζειν ὄντας ὁμοφυλοῦς.*

²⁾ Kantakuzenos Stritternél II. 815, 819, 829, 849.

koknál Hellaszban, nápolyi szolgálatban stb.¹⁾ Hogy a nép jellege a szakadatlan háborúk folytán nem nemesedett meg, az igen érthető.²⁾

A régi ruházatról igen keveset tudunk, jóllehet némi határozottsággal el lehet fogadni, hogy a mostani népviselet legnagyobbrészt már évszázadok óta fenn áll Bulgáriában. Nagy jelentőségű e tekintetben egy, II. Baszilioz császár (976—1025) parancsára írt görög Menologiumon található miniatur.³⁾ Az ott lefestett 3 bolgár közül kettő szakáltalan; a harmadiknak körszakála van. A baloldalt álló prémes sipkát, a nyaknál s az alsó szélnél szintén prémelt szűkujjú kabátot, s szűk testhez álló nadrágot visel; a kabát nyolcz zsinór segélyével fűzhető össze, a mely divat az oroszok s szerbek régi festményein és a horvátoknál, bolgároknál s lengyeleknél még most is megtalálható.⁴⁾ Az övről hüvelyben egy rövid kés csüng alá, mint ezt még most is szokta hasonló módon viselni minden félszigeti szláv. A jobboldali személynek egy hasonlóan zsinórozott s kivart virágokkal diszitett kabátja van; minden egyes virág két concentricus kör közepében fekszik, melyek oly nagyok, hogy kettő elég a nyak és öv közötti rész kitöltésére; az ujjakon is hasonló körök vannak. A középső személy hatlevelű virágocskákkal diszitett ruhát visel. Mind a három egyenes kardot tart a kezében.

A czárok pénzein s pecsétjein és a vatikáni codexek képein legtöbbnyire szakálos alakokat lehet látni; a félszigeten most divó ama szokás, hogy a pópákön kívül

¹⁾ II. Guidó atheni herczeg 1304-ben Epirosz ellen vonult 900 lovaggal s 6000 bolgár wlach lovassal. Hopf (85) 365. Még Guido de la Trémouillenak, Chalandritza (Moreában) urának és (1282—1285) bolgár zsoldosai voltak. Ugyanott 319.

²⁾ A Byzanczban annyira divatos büntetés, a megvakítás Bulgáriában is előfordul. II. Aszen a trónbitorló Borilt, s Theodorosz epirota császárt megvakíttatta, Eltimir despota pedig a fogoly Radoszlávot. Keleten vagy úgy vakítottak, hogy izzó tüvel a szemgolyót szúrták át, vagy úgy, hogy szintén izzó fémlemezt tartottak elébe. E második mód mellett igen sokan ujra visszanyerték szemök világát, mint III. Uros István is.

³⁾ Menologium Graecorum jussu Basilii imperatoris olim editum. Studio et opera Annibalis Tit. S. Clementis Presbyteri Card. Albani Pars II. Urbini 1727. 132-ik lap ad 22. Jan.

⁴⁾ Lásd Voczel, Pravěk země české, 545.

minden férfi csak bajuszt hord, a török világban honosodott meg. 1326-ban Nikephorosz Gregorasz Sztrumicza mellett fekete bőr és gyapjúruhába öltözött s bárdokkal felfegyverzett bolgár őroket látott. Bolgár családok képei tarka államruhákban számos romba dőlt templom falán találhatók; fájdalom, hogy előbb fognak elhalványodni, mint mielőtt azokat egy régiségbúvár ügyes keze lemásolja.

Nikephorosz Sztrumiczában pünkösöd napján tánczoló ifjakat s hajadonokat látott, és utazása alatt régi hőskölteményeket hallott. A bolgár éposz az akkori folytonos csaták s háborúk mellett virágzásnak örvendhetett; mireánk csak egyes töredékek maradtak.¹⁾ A pogányság s a babona maradványairól is beszélnek egyet-mást. Mihály császár 1328-ban a görög követnek egy egyszerű fémkeresztet ajándékozott, mely a bolgárok előtt híres volt azon csodák miatt, melyeket ez még atyjának Sismán bdyni fejedelemnek idejében előidézett.²⁾

Végül álljon még azon megjegyzés, hogy az évek Bulgáriában éppen úgy mint minden orthodox államban a világ teremtésétől számittatnak, mely az 5508-ik évre tétetik Krisztus születése előtt. Az év szept. elsején kezdődött. E szokástól csakis a XVII. században kezdtek eltérni.

Az ó-bolgár művészetről eddig keveset tudunk. A templom- és várépítmények sokkal rosszabb állapotban maradtak meg Bulgáriában, mint Szerbiában. A kolostorokban dívott festészet igen szép példáit mutatják a vatikáni codexek miniaturjei. Grigorovič, ki sok ó-bolgár szentképet látott az Athoszon, Nyugat-Makedoniában és Trnovo körül, azt állítja, hogy ezeknek arczvonásai sokkal kerekesebbek s barátságosabbak, mint a byzanciakéi.

Ez rövid áttekintésben minden, amit az ó-bolgár életről a trnovoi czárság alatt (1186—1398) határozottan állíthatunk.

¹⁾ A délszláv nemzeti éposz történetére nézve nem érdektelen, hogy egy szerb okiratban (1353) Psina vidékén (Makedonia) két egyén, Prede svirьc (tilinkós) és Chrusze slьpъc (éposz-énekes, rhapsod) fordul elő. Акты русскаго на Аоонѣ монастыря, Kyjev 1873, 365. — A kigyóharapás elleni mondókákat lásd Szreznëvszkinél Пам. цоговаго письма 60 (cod. XIII. sz.)

²⁾ A régi bolgárok ételeire vonatkozólag v. ö. Kantakuzenosz elbeszéléseit (kiad. Bonn. I. 177.), mely szerint Vojszláv despota 1323-ban gombától tetszhalott lett.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Ó-bolgár irodalom.

Konstantin (Kyrillos) és Methodiosz. Ó-bolgár és ó-szlovén nyelv. Kyrillicza s Glagolicza. A hét szent. Simeon czár. A bogomilok irodalma. Apokryphok s görög-keleti regék. A trnovói korszak irodalma. Euthymij iskolája.

Minden szláv nép között a Pannóniában, Dákiában s Bulgáriában letelepedett szlovének voltak az elsők, kik nyelveket írásban kifejezni tudtak s kik e nyelven könyvet is tudtak írni. Az ő irodalmuk az orosz, szerb és horvát irodalom alapja lőn. Még most is, amidőn már annyi száz kézirat lett a vandalizmus s gondatlanság áldozatává, még most is csodálatra ragad az ó-szlovén codexek száma, az írók s fordítók fáradhatlan szorgalma, e tiszteletre méltó nyelv tökéletessége s a görög minták után alkotott stylus. De jóllehet a nyelvészt e hálás anyag gazdagsága meglepi, a történész, míg a fennmaradt emlékek tartalmát vizsgálja, nem tudja magát bizonyos szomorú benyomásoktól megvédeni. Ezen gazdag irodalom szegény élénk, eredeti, népies tartalomban; a nép története, jelleme és életmódja felől igen kevés felvilágosítást ad. Byzanci minták után lévén kiképezve, nemcsak szellemében, de, különösen az utolsó századok alatt a nyelv szervezetében is nagy hátrányokat szenvedett. Azonfelül nagyrészt úgy szólván csak egy néposztály, a papság tulajdona volt. A bolgároknak is volt természetesen egy gazdag és jelentős népirodalmuk, mely tőlök a többi szlávokhoz is, mindenek előtt pedig a szerbekhez s oroszokhoz elterjedt. Hanem azért itt is hiába kutatna az ember egy jelentősebb eredeti mű után; csaknem

minden a görög apokryphirodalomból, vagy görög közvetítés mellett a távoli arab és indus irodalmi kincsekből van kölcsönözve. A műköltészet a régi bolgárok előtt idegen volt; az oly gazdagon kifejlődött bolgár nemzeti költészetnek, az összes irodalmakra, amennyire tudjuk, semmi befolyása sem volt.¹⁾

1. Az irodalom kezdete. A legrégebb szellemi termékek, dalok, közmondások, mondák s mesék a szlávoknál éppen úgy, mint a többi népeknél, kezdetben évszázadokon át csak szájról-szájra terjedtek. Mindazonáltal voltak írásjeleik is. Hanem azon *črty* (vonások) és *rězy* (rovások), melyeknek a pogány szlávoknál való használatáról Chrabr szerzetes (900 körül) teljes bizonyítékot ad, valószínűleg csak vallásos s gazdasági czélokra szolgáltak; könyveket ilyen jelekkel bizonyára nem írtak. A *rězy*-k azon rovas-botokra emlékeztetnek bennünket, melyek Magyarországon (rovás), Csehországban (na vrub), Bulgáriában (rěbus) csak nem rég is a számlakönyveket helyettesítették. A kereszténység felvétele után kezdtek a szlávok latin és görög betűkkel írni, melyek nyelveknek nagyon is elégtelenek voltak.

A legrégebb bolgár nyelv-emlék a bolgár fejedelmeknek ama félig szláv, félig finn-bolgár nyelven írt

¹⁾ Ó-bolgár kéziratok egész Európában találhatók szétszórva. Igen sok van magukban a bolgár tartományokban, templomokban, kolostorokban, a Csitalistákban (olvasó körök) s magánosok birtokában. A Rylkolostor kézirateit Grigorovič (Utazás 187) és Csolakov (Bélg. Knížici 1859, 688—692), az athoszi kolostoréit Grigorovič és a bolgár Konst. Dmitrije-Petkovič (Обзоръ афонскихъ древностей. Szt. Pétervár 1865. orosz) írták le. Azonkívül van még bolgár codex Romániában, a Fruska Gora kolostoraiban, a belgrádi, zágrábi, prágai (a muzeumban Šafařík codexe) könyvtárakban, Berlinben, Bécsben, Rómában, Angol- s Franciaországban stb. Az ó-szláv kéziratok legnagyobb gyűjteményei Oroszországban találhatók; újabb időben tetemesen gyarapodtak Grigorovič, Hilferding, Porfýrij, Uszpenszkij és Norov által összegyűjtött emlékek által. Újabb időben alaposan átvizsgálni kezdték az orosz könyvtárakat s kezdtek azokról pontos filológiai s paleografiai leírásokat kiadni. — A codexek többnyire pergamenten vannak, mely birka-, borjú-, vagy nyúl bőrből itt-ott meglehetősen nyersen van kikészítve. Korán jött használatba a keleten annyira szokásos pamut-papiros is. (pl. II. Aszen s Konstantin okmányai is ilyen anyagra vannak írva).

lajstroma, mely a 765-ik évig terjed. A szövegek, melyek róla reánk maradtak, kyrilli jegyekkel vannak írva; a kyrillica feltalálása előtt görög betűkkel lehetett az feljegyezve.

Az ó-szlovén irodalom csak a két szláv apostolnak, Konstantin vagy Kyrillosz († 869) és Methodiosz († 885) felléptével kezdődik.

2. Az ó-szlovén nyelv. Azon nyelv, melyet e két apostol a szent-írás lefordításánál használt, eredetileg *языкъ словѣнскъ*-nak hivatik, s ugyan így nevezték a többi szlávok is. Hogy melyik szláv népé volt, az az idők folyamán annyira feledésbe ment, afölött, amint jelen századunkat a szláv nyelvet tudományos szempontból vizsgálni kezdték, a tudósok között nagy vita támadt. Még manapság is eltérők a vélemények, hogy melyik a szláv egyházi nyelv hazája.

Jelen századunk elején alig volt csak egy szláv nép is, melynek a szláv apostolok nyelvét nem tulajdonították volna. Még ama véleményt is sokféleképpen vitatták, hogy az egyházi nyelv volna minden jelenleg is élő szláv nyelv anyja. *Dobrovsky* (1823) „a régi, még tiszta szerb-bolgár-makedoni dialectusnak” tartotta. *Kapitar* (1822) azt tartotta, hogy a Dunától délre lakó nagy szlovén nép a szerbo-horvátok bevándorlása folytán két népre, a bolgár és pannóniai szlovénekre oszlott fel; minthogy a szent-írás állítólag a pannóniaiak nyelvére fordítottatott le, a mostani karantáni szlovének (vend-ek) egyenes leszármazottjai lennének a Kyrillosz és Methodiosz nyelvrokonainak.

Mireánk nézve irányadó a szláv nyelvek két legjelesebb ismerőjének, Šafařík P. J.-nek és Miklosichnak véleménye.

Šafařík azt állítja régiségeiben (1837) és szláv Ethnografiájában (1842), hogy ama két szláv apostol azon bolgár nyelvet használta, melyet otthon Thesszalonikában tanultak, s mely a magyarok, kunok és pecsenegek bejövetele előtt a Dunától északra, a mostani rumun és magyar tartományokban, különösen pedig Oláhországban s Erdélyben továbbá Magyarország keleti részein egész a Tisza forrásvidékeig, Egerig, Pestig használatban volt. A bolgár nyelv mostani hanyatlása csak a régi biro-

dalom bukásával (1018), kezdődik s ezt sietteté az albánokkal, rumunokkal s görögökkel való érintkezés különösen a török időkben. Magyarország nyugoti részeiben (Pannoniában) a IX. században állítólag egy, a mai cseh szójáráshoz többé-kevésbé hasonló szójárárs uralkodott.¹⁾ 1858-ban Šafařík oda változtatotta nézetét, hogy a szentírás lefordítása, minthogy a Koczel birodalmában a Balaton tó mellett bennlakók közreműködésével történt, az ottan divott nyelvet, tehát a *pannoniai szláv nyelvet* tünteti fel, a mely igen nagy valószínűséggel átmenetet képezett a szoros bolgártól a vendhez (szlovén). A tulajdonképpeni bolgárnyelv határáúl azonban akkor is a Dunát vevé a Dráva torkolatától egész Pestig.²⁾ A nyelvet *ó-szlávnak* (staroslovanský) nevezé, csak az Ethnografiában hívta *egyházi vagy kyrilli tájszólásnak*; e név *ó-bolgár*, Šafařík műveiben csak egy helyen, az Ethnografiában található.³⁾

Miklosich eleinte mesterének Kopitarnak véleményét vallotta. Nézete mindazonáltal oly ellentállásra talált, hogy az ő elnevezése is „ó-szlovén nyelv“ (lingua palaeoslovenica), jöllehet magában véve helyes (jezykъ slovenъskъ), sehol sem talált elfogadásra. Csak 1874-ben hozott Miklosich nyilvánosságra e kérdés megfejtését illetőleg egy igen fontos értekezést, melyben azt bizonyítja, hogy az ó-szlovén nyelv a IX. század közepén a *pannoniai szlávok által használt nyelv* volt.⁴⁾ Az ott felemlített történelmi s nyelvtudományi érvek közül a következők emelendők ki. Golubinsky szerint a bolgárok megtérítése a szláv apostolok közreműködése nélkül történt; oly bolgár nyelv, mely az ó-szlovénnel megegyezett, fatamorganaként hátrál előlünk, bármennyire kövessük is a múltba.“ Már egy XI. századbéli kézirat is felcseréli az

¹⁾ Šafařík Sebr. spisy II. 502, 504, 505; v. ö. 204. Slovanský národ opis (szláv Ethnografia) Prága 1842, 33.

²⁾ Šafařík, a glagolitismus eredetéről és hazájáról Prága 1858, 31, 32, 45.

³⁾ A most is gyakran használatos név *ó-bolgár* igen könnyen felcserélhető a nem szláv eredetű bolgárok nyelvével (126 old.

⁴⁾ Miklosich Altslovenische Formenlehre in Paradigmen mit Texten aus glagolitischen Quellen, Bécs 1874, bevezetés. Daničić Дубога славянскихъ языка, Belgrád 1874. Miklosich véleményéhez csatlakozik; v. ö. Čas. čes. musea 1875. 113.

orrhangok kifejezésére szolgáló betűket, mivel ezeket a félszigeten soha sem mint orrhangokat (a a) hanem mindig mint félhangzókat ѣ (107 old.) ejtették ki, sőt már a IX. században is a bolgár és az ó-szlovén két különböző nyelv volt. Ezért Miklosich azon csekély számát a legrégibb kéziratoknak, melyek a mostani szláv nyelveknek minden nyomaitól mentek, *pannóniai* emlékeknek nevezi.

Šafařík tehát az egyházi nyelv hazáját Dákiára, keleti Magyarországra és a Balkán-félszigetre, amennyire az most bolgár, kiterjeszti; Pannóniát (Nyugat-Magyarország) csak később vette hozzá. Miklosich azt csak Dákiában s Magyarországon keresi a Duna mindkét oldalán; a félszigeti országokat abból kizárja.

Konstantin és Methodiosz Pannóniában fordították le a szent-írást. Hogy ők ily nagy múltú belföldiek támogatását igénybe vették, az ismeretes. Mindazonáltal a pannóniaiak s a dákiai szlovének szójárása a félszigetet lakó szlovének nyelvétől csak annyiban különbözhetett, mint ahogy a thesszalonikai szláv apostoloknak, mivel ők szlovénül már eredetileg tudtak, Pannóniában egymástól csak némileg különböző szójárásokhoz kellett szokniok. Azonkívül a félszigeten az orrhangok világos nyomát nem csak a középkorban, hanem Nyugat-Makedóniában mai napig is feltalálhatjuk.¹⁾ Végül nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a félsziget szlovénjei eredetileg dákiai bevándorlók voltak, s eszerint ivadékaik éppen ama népnek, melyet a pannóniaiak nyelvrokonaiúl Miklosich is elismer.

¹⁾ Jireček Konst., Starobulharské nosovky. Čas. čes. musea 1875, 325—330. A számos ott felemlített érvekkől legyen elég említen: Σαρδίασκος (Satészka) 1020-iki okm., Szfentogorani (Szvetogorane) 1274, Ὀσπερίσθλαβος, Σαρδοσθλαβος (Szvetszlav) Orrhangokat egyes szavakban Ochridánál hallott Grigorovič 1845-ben Erre nézve kétségtelen bizonyítékot találtam a Prespa-tó melletti helynevekben Hahnál, Utazás a Drin és Vardar vidékein: Lag vagy Lenk (ó szlávul lag liget), Glombatziani (Glabacsjani), Dambovo (dabovo dab tölgy) stb. Az említett értekezésemben felhozott kombinációim megerősítést nyertek Drinov által, ki nem rég (1875 őszén) egy törökországi utazása alatt az orrhangok létezését sok szóban kétségkívül bizonyította Kasztoria és Wlachokliszura közötti vidékeken.

3. *Kyрилlicza és Glagolicza.* A két szláv apostol nyelvének megállapításánál nem kevésbé nehezebb a Konstantin által feltalált írás kérdése. A szlovén nyelvet már ősidőktől fogva kétféle alphabettal irták, melyek közül az egyiket *kyrilli*-nak, a másikat *glagoliti*-nak nevezik. A kyrilli írásmód még ma is használatban van minden orthodox szláv népnél. A glagolitit egykor nagyon jól ismerték az egész szláv világban; jelenleg csak Isztriában, a horvát partvidéken és Dalmátia északi részein tartja fenn magát. Bulgáriában, hol még a XIII. században is glagoliti betűkkel irtak ilyen írás emlékeket Ochridában, a Rylkolostorban, Bojanában a Vitos alatt és az Athosz tövénél találtak. Oroszországban, amint Szrêznêvszki kimutatta, a glagoliczát még a XVI. században is ismerték. Csehországban egy X. századbéli glagoliti emléket találtak (Prágai töredékek).

A kétféle írásmód közül melyik Konstantiné, s ki a másiknak feltalálója? Mindkét kérdés, jóllehet efelett már jókora irodalom is keletkezett, még maig sincs teljesen eldöntve.

Már 1785-ben Dobner azt állította, hogy a glagolicza Konstantin írásmódja. Dobrovszky a XIII. századbéli horvát papok találmányának nevezte. Kopitar 1830-ban Cloz gróftól egy körülbelül a XI. századból való igen régi glagoliti codex töredékét kapta. Kopitar nyilvánosságra hozta e leletet s kijelenté, hogy a glagoliti írás ha nem is öregebb, de bizonyára oly idős mint a kyrilli. A glagoliczának igen régi volta csakhamar azon felfedezések után, melyeket Grigorovič és Uspenski makedoniai és bulgáriai utazásuk alkalmával tettek, bizonynyossá lön; sőt Uspenski az Athoszon lévő Ivion kolostorban egy 982-ből való okmányt talált egy hierisszosi pópa glagoliti aláírásával.

A homályos glagoliti kérdéssel leginkább Šafařík foglalkozott életének utolsó éveiben ¹⁾. Búvárlatainak végeredménye az volt, hogy a glagolicza, e régiebb írás, Konstantin írása. A görög betürend mintájára készült u. n.

¹⁾ Šafařík P. J. Pohled na provověk hlah. písemnictví (čas. čes. musea 1852. Sebr. spisý III. 199.) Památky hlah. písemnictví. Prága 1853. Glagolitische Fragmente, Prága 1857. Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolitismus. Prága 1858.

kyrillicza Kelemen veliczai püspök († 916) találománya, kiről azt mondja a görög legenda: „Éles elméjével nagyobb érthetőség elérése céljából más írásjegyeket is talált ki, melyek mások voltak, mint a miökök a böles Kyrillosz talált fel“. Bebizonyítá továbbá Šafařík, hogy a glagolicza egy új írásmód, hogy annak feltalálója minden bizonnyal ösmerte a keleti nyelveket és alphabetákat, (Konstantin tudott arabúl, héberúl, szamaritánúl és kazárúl), hogy a szent-írás glagoliti codexei régibb nyelv-alakokat s eredetibb szövegmagyarázatot mutatnak fel, és hogy korra s elterjedtségre nézve nem áll a kyrilli mögött. Vannak ugyan kyrilli palimpsestek glagoliti aljazaton, de sehol sem oly palimpsestek, melyekről a kyrilli írás levakarva s a glagoliti ráírva volna. A legrégebb kyrilli codexek is csak ritkán mentek glagoliti nyomoktól. A glagolicza kezdetlegesebb, nehezkesebb, régibb, a kyrillicza kifejlödtöttebb, világosabb s korábbi. A kyrilli betűrendben azon hangzók jegyei, melyek a görögben hiányoznak, a glagoliczából vannak véve.

Šafařík véleményéhez Grigorovič, Miklosich, Rački s mások is csatlakoztak. Csak Oroszországban bukkantak combinációi akadályokra. Különösen Hilferding, ki a kyrilliczát tartotta a legalkalmasabb eszköznek a szláv világ egyesítésére, volt az, ki Šafařík véleménye ellen a leghevesebben küzdött. Sreznêvski, ki legjobban ösmere a szláv paläografiát, e kérdést, midőn 1866-ban glagolici emlékeinek gyűjteményét kiadta, eldöntetlenül hagyta azon megjegyezéssel, hogy Šafařík, Miklosich s mások érvei éppen oly éleselméjűek, mint elhamarkodottak, s erőltetettek. De 1869-ben azt állította, hogy a kyrillicza alakjai a VII. és VIII. századbéli görög írás után vannak készítve, s hogy ekképen az u. n. kyrillicza magánál Kyrillosznál is régibb.¹⁾

4. *Konstantin és Methodiosz.* Konstantin lefordította az evangeliumokat és az apostolok cselekedeteit (perikopák), a zsoltárok könyvét s néhány szertartási könyvet, valamennyit byzanci szövegből. Munkatársainak hibái s tudatlansága folytán, kik a görög nyelvet birták teljesen,

¹⁾ Sreznêvsky Древние глаголические памятники. Szt. Pétervár 1866, (csak 100 péld.) v. ö. Kotljarevski A. a szlávisztika előre haladása Oroszországban a Čas. čes. musea ban 1874, 26.

s kiknek olvasottsága a szent írásban elégtelen volt, fordítási hibák csúsztak be, melyek a régi kéziratok egy igen jellemzetes ismertető jelét képezik; de még igen sok görög szó is lefordítatlanul, maradt.¹⁾ Ezen fordításokon kívül ugyancsak Konstantin tollából származik egy értekezés az igaz hitről, egy „szlovo“ (beszéd) s néhány ima.²⁾

Methodiosz munkájáról azt mondja János az exarcha, hogy az fivérével lefordította a 60 „kánoni“ könyvet, tehát az ó-testamentumot is a denterokanoni könyveken kívül (Makkabäeusok, Judith stb.) Különben az ó-testamentomi könyvek ezen fordításai sokáig keringettek de csak egyes részekben, míg 1499-ben Gennadij novgorodi érsek az első bibliai codexet összeállította.³⁾ Lefordított Methodiosz azonkívül egy *Nomokanon*t is (. 389. oldal) s egy *Paterik*-et (szentekélete röviden), azután fivérének nyolcz beszédjét, melyekkel az a kazarok birodalmában a kereszténységet a zsidó s mohammedánus tanítókkal szemben védelmezte.⁴⁾

¹⁾ Šafařík, Ursprung des Glag. 12, 29.

²⁾ Napisanie o pravěj vĕrĕ kiad. Sreznĕvski Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ памятникахъ (Tudósítások kevésbé ösmert emlékekről) Szt. Pétervár 1867.; Slovo, kiad. Popov. A. a moszkvai Chludov-féle könyvtár codexeinek leírása 1872. és Sreznĕvski, Izvĕstija akad. VII. 2. 145.

³⁾ Buslajev, Kirchenslaw. und altruss. Chrestomathie Moszkva 1861, 174.

⁴⁾ A legrégibb keltezett ó-szlovén codexek a XI. századból valóak. A legrégibb keltezett evangeliomi kézirat az a kyrilli codex, melyet 1056-ban Grigorij diakonus Osztromir József, a novgorodi poszadnik számára írt. Régibb a nem keltezett „Savina kniga“ (felfedezte Sreznĕvski; lásd az ő Древніе славянскіе памятники юсловаго письма. Szt. Pétervár 1868, hol 33 legrégibb bolgár osztálybeli kyrilli codex van közölve.) A Rački által (Zágráb 1845) kiadott Assemani glagoliti codexe sem sokkal újabb kelteű. E három kézirat fejezetekre osztott evangéliumokat tartalmaz. A tetro-evangéliumból ősrégi glagoliti kéziratokat birunk (p. o. a Zografu-féle, most Oroszországban). A boszniai bogomilok két evangéliuma is (1404 körül igen régi szövegből van másolva (Daničić, Starine III.) A legrégibb apostol-codexek (XII. sz.) Makedóniában találtattak, a legrégibb zsoltárok (XI. sz.) Oroszországban. Bolognában egy sok glagoliti helylyel bíró kyrilli zsoltárkönyvet őriznek, mely Ravnában Ochrida mellett 1230—1241 II. Aszĕn Makedonia meghódítója alatt, és semmi esetre I. Aszĕn alatt, mint sokan hiszik, iratott. (.236 . old.)

5. *A hét szent.*¹⁾ Methodiosz halála után (855) tanítványai, kik többnyire pannóniai születésűek voltak, Nagy-Morvaországból Bulgáriába menekültek, s ott Borisnál szíves fogadtatásra találtak, s apostoli működésüket Makedoniában tovább folytatták. A bolgár egyház, beleértve a thesszalonikai tanítókat is, *a hét szent* nek (svetii Sedmopočetni, Sedmočislennici, *oi áγιοι επτάοιθμοι*) nevezé őket. Ezek voltak Konstantinon és Methodioszon kívül: *Kelemen* (szlávul: Kliment) *Gorazd*, *Naum*, *Angelár* és *Száva*. Az ochridai s preszpai tó körül még most is találhatni mindenütt reájok vonatkozó emlékeket, képeket, szobrokat, s templomokat; de egyebükt is, mint pl. a Rhodopéban, el volt terjedve tiszteletök.²⁾

Kelement Boris Nyugat-Makedoniába (Kutmiczicza) küldé, hogy Ochridától, Dêvoltól s Glaviniczától kezdve a kereszténységet e félpogány országokban terjeszsze. Simeon czár veliczai püspökké nevezte ki. Kelemen meghalt 916. július 27-én; sírja Ochridában még most is látható. Az év összes ünnepnapjaira készített beszédeket, egyes szentek s ezek közt mesterének Konstantinnak tiszteletére dicsőítő beszédeket; ezen nyelvré s stylusra annyira kitünő műveknek gyűjteményes kiadása még nincs. Életét két ó-görög legenda írja le. Hasonló hálás emléket szerzett magának *Naum*, ki az ochridaitó partja mellett egy saját nevét viselő kolostorban van eltemetve és *Gorazd*, Methodiosz legkiválóbb tanítványa, egy a szlovên, görög s latin nyelvben kitünően jártas ember.

Ezen férfiak a két szlávapostolnak nem csak a keresztény hit terjesztésében, hanem a szentírás lefordításában is munkatársai voltak. Ezeknek érdeme több régi görög egyházi irat lefordítása, melyeknek szerzői ismeretlenek; kétségkívül tőlök erednek az akoluthiák s különösen *Konstantin* és *Methodiosz életrajza*, melynek az igénytelen s egyszerű stylus s a nyelv magvas eredetisége sajátságos kellemet ad.³⁾ A legrégibb ó-szlovên fordítá-

¹⁾ Lásd Šafařík, A szláv birodalom virágzása Bulgáriában. Sebr. spisy III. 182 (német nyelven Jordán szláv évkönyveiben 1848.)

²⁾ Debrsticzánál nem mesze Pesterától a Sv. Sedmopočetni templomának romjai találhatók. Zachariev 60.

³⁾ Kiadta Šafařík. Památky dřevního písemnictví Jihoslo-

sokhoz tartoznak *Aranyszájú szent János* homiliái. A raigerni (Morvaország) kolostorban egy ősrégi (talán a X. századból való) töredéket találtak egy 809-ben írt latin martyrologiumban.¹⁾ Nehány homilia van még a glagolita Clozianusban, 20 pedig a szupraszti kyrilli codexben (X.—XI. sz.).

6. *Simeon* császár kora (893—927). Az ó-szlavén irodalomnak hatalmas előmozdítója volt a nagy Simeon császár, ki maga rendelé el Aranyuszájú szent János 135 beszédének *Zlatosztruja* (Aranyfolyás) czim alatt való összegyűjtését; hogy a fordítások ő tőle magától származnak-e, az kétséges.

Simeon császár írói körének talán legöregebb tagja volt *Konstantin*, Methodiosz egyik tanítványa, ki hasonlóképpen pannoniai menekült volt. Mint presbyter fordította le 894-ben Naum kérésére a *minden vasárnapra való beszédek gyűjteményét*. A szláv műköltészet legrégibb emléke egy versben írt ima, mely előbeszédül szolgál s a szlovéneknek a keresztény hitre való áttérését dicsőíti. A beszédek (egy eredeti kivételével) igen szabadon vannak a görögből, tiszta s szép nyelvezeten átültetve. A záradékot egy byzanci világhíradó képezi. 906-ban Konstantin, ki akkor már püspök volt (hogy mely városban, nem tudni) magának Simeonnak parancsára lefordította alexandriai sz. Athanáz négy beszédét.²⁾

János exarcha Simeon személyes barátja, Doxov vagy Dux Tódor szerzetes kérésére, ki Simeon kolostorában a Ticsa torkolatánál kéziratok másolásával foglalkozott, lefordította damaszkusi János dogmatikáját. Legnevezetesebb műve azonban a Simeonnak ajánlott *Sesztodnev*, melyben szent Baszilosz Hexameronja, Arisztotelesz, Aranyuszájú szt. János s mások művei után a világ terem-

vanuv (Prága 1851, 1873), latin fordítással együtt Miklosich és Dümmler által (a bécsi ak. emlék ir. és Vita S. Methodii. Bécs 1871), Perwoltól Fontes verum boh. I. ben.

¹⁾ Leírta Bodjanski Журналъ мин. просв. XXIII. 1338. és Sreznevski u. ott. XXXI. 1841.

²⁾ Eddig csak töredékek ösmeretesei belőle. V. ö. Šafařík III. 179, Nevostrujev, a moszkvai zsinati könyvtár codexeinek leírása. II. 2. 32. és 409, Jagić, Starine V. 28. A versek Sreznevski Glag. emlékeiben 23.

tését írja le. A nyelv szépsége s gazdagsága ékességei e műnek, melynek szerzője mesterien bírta a görög s szláv nyelvet.¹⁾ Ezen kívül még négy ünnepnapi beszéde is ismeretes.

A többi írók közül *Grigorij* szerzetes emelendő ki, ki Simeon parancsára a szyriai szónoknak antiochiai Jánosnak, kit Malalasnak neveznek (malél szyr. rhetor; élt 474—527) Krónikáját lefordította, s ezen műhöz az ó-testamentomi történeteket s egy Nagy Sándorról szóló elbeszélést csatolt. Malalas krónikája ezen ó szlovén fordításban teljesen meg van, míg a görög eredeti csak igen rongált alakban maradt fenn. Ugyanezen időből való *Georgiosz Hamartolosz* világkrónikájának lefordítása, mely keleten a középkorban a történelmi ismeretek főforrása volt. Simeon kortársa volt *Chrabr* szerzetes is, ki szerzője egy jóllehet rövid, de fontos értekezésnek a szlovén betűk feltalálásáról. E korszak legterjedelmesebb műve *Simeon Sbornik*-ja, az akkori byzanci keresztény tudomány encyklopédiája, mely husz görög író theologiai, philosophiai, rhetorikai s historyai (Nikephoros Chronik 920-ig) értekezését foglalja magában. A munkatársak neve éppen úgy mint száma ismeretlen. A legrégebbi bolgár emlékekhez tartozik egy cikk „a csodatevő keresztről s a bolgárokról“, melynek meg nem nevezett szerzője maga is az imént megkeresztelkedett bolgárnéphez tartozott.²⁾

Ezen kívül e korszakból származnak jerusálemi Kyrillosz, nemkülömben nazianzi Gergely, szyriai Efraim s klimakoszi János műveinek fordítása, melyek régi gla-

¹⁾ János exarchát Kalajdonič fedezte fel ujonnan. (János exarcha, Moszkva 1824 fol.) V. ö. Nevostrujev, Šafařík, Jagič. (Historia knjižovnosti naroda hrvatskoga ili srbskoga I. 68.) A Sestodnevét Bodjanski tanár nyomatta ki teljesen Moszkvában, mindazonáltal ebből, előttünk teljesen ismeretlen okok miatt, egyetlen egy példány sem adatott ki.

²⁾ Malalas és Hamartolos ó-szlovén fordításai még nincsenek kiadva. Simeon, bodjanskii Sbornik kritikai kiadványainak két kötete, melyek 25 éves munka gyümölcsei, legközelebb lesznek kiadva. Chrabo értekezését Šafařík (Pam.) hozta nyilvánosságra. „A keresztről való csodát“ stb. Sreznevski adta ki, ó-orosz emlékeiben. Szt. Pétervár 1863.

goliti s kyrilli töredékekben s kéziratokban maradtak fönn; a fordítók nevei ismeretlenek.

7. *Az ó-szlovén nyelv terjesztése.* A IX. században már Pannóniában, Morva-, Cseh-, Horvátországban s Bulgáriában is elterjedt az egyházi könyvek lefordítása. De amint a morva s pannóniai szláv birodalmakat a magyarok nemsokára tönkrevették, s midőn Csehországban is hosszú küzdelem után a latin szertartás győzött, délre a bolgárokhoz kellett a szláv liturgiának menekülni, s csak innen lett Szerbia s Oroszországba átültetve. A horvátoknál, habár elszigetelten, minden üldöztetés dacára is fenntartotta magát a partvidékeken egész a mai napig.

Az ó-orosz irodalom első elemeit Bulgáriából vette, de ezen alaphól sokkal önállóabban fejlődött ki, mint maga a bolgár irodalom. Oroszországba Vladimir fejedelem megkeresztelkedése után hozatott be a szláv liturgia (988). Magok a szerbek is, kiknek irodalma csak Nemanja nagy zsupán s ennek fia szt. Száva fölléptével kezdődik, sokat merítettek bolgár könyvekből. Az orthodox szlávok között való irodalmi érintkezés központjaivá az athoszi kolostorok lettek.

A „slověnskij jezykъ“ egész a mult századig birta az elvitázhatatlan uralmat a szerbeknél, oroszoknál s bolgároknál, sőt még a nem szláv rumunoknál is. Ó-szlovénül nem csak a liturgiát olvasták s a szentkönyveket írták, hanem ezen nyelven szerkesztették az okiratokat, törvényeket s évkönyveket is. A népnyelv csak hosszú küzdelmek után (pl. Szerbiában) tudott felülkerekedni. Hogy a nyelv a belföldi dialectusoktól nem tudott megmenekülni, az igen természetes. Így származtak az ó-szlovén nyelv elfajulásai, a bolgár, orosz, szerb, melyhez a glagoliti-horvát igen közeli rokon. A közöttük levő különbség nagyobbrészt a hangtant s szókincset illeti.¹⁾

8. *Az igazhitű irodalom 927—1186.* Simeon halála után a belvillongások alatt az irodalom a hanyatlás lejtőjére

¹⁾ A különbségeket könnyen észre lehet venni. A bolgárok igen gyakran felcserélték az orrhangokat (ѣ а), mivel ők ezeket részben úgy ejtették ki, mint a ѣ-t. Az oroszok a ѣ-t (а) u-val írták körül, а ѣ-t (е) úgy használták mint ja. A szerbek а ѣ, а, ѣ, ѣ-t ой, е, и, ѣ jelekkel helyettesítették. E betű ѣ, Jus-nak ejtetik ki s csalahatatlan jele valamely codex bolgár eredetének.

jutott. Péter czár alatt zord remeték nem hasznos művek készítésében, hanem bőjtölésben, imádkozásban s a világtól való elzárkozásban keresték dicsőségöket. A régi iskola buzgó s lelkes szellemének utolsó képviselője *Koszmász presbíter* volt, ki állítólag Sámuel idejében élt. Nehány lelkes beszédet irt, ezek között az ezen időn át annyira kedvelt beszédet a bogomilok ellen.¹⁾ János exarcha s más mesterek példájára utalva, kik még az emlékezetben éltek, kortársai tétlensége ellen kelt ki, kik a könyveket a rothadásnak s férgeknek adták át, míg a nép azalatt inkább a mulatságokat, mint a templomokat látogatta, és a „gusle“ hangjai s ördögi dalok mellett bort ivott, s botor ábrándokat s meséket hallgatott.

Koszmásznál nem sokkal ifjabb *jerusálemi Athanasiosz*, ki „A jó és rossz tudásának fájáról való beszéd“-ében, Panko barátjának minden téves bogomil felfogását a házasságról, Krisztus keresztjéről, a szántóvető Krisztusról s. t. b. megecfázolta.²⁾

Miután a patriarka székhelyét Preszpába s Ochridába helyezték át (971 körül), úgy látszik, hogy az ó-szlóven irodalmat Makedóniában, hol hajdan Kelemen működött, serény ápolás alá vették. A XI. és XIII. században Makedóniában irt glagoliti s kyrilli codexek száma igen nagy. Az ősrégi glagoliczát itt csak a XIII. században volt képes a kyrillicza teljesen kiszorítani. Az akkori időben e vidéken keletkezett fordítások közül csak egyetlen egy ismeretes. *Joannes presbíter*, János ochridai érsek megbízásából lefordította Nagy Antonius életét Athanasiosztól és szt. Pankráczius életét.³⁾

9. *A bogomilok irodalma, apokryphok.* Csakhamar a kereszténység elfogadása után a byzanci birodalomból a fantasztikus apokryphoknak, ál-evangeliumok áradatának, az apokalipszisoknak, szentírásnak s mondáknak egész

¹⁾ Legjobb kiadása a kazáni folyóiratban Православный Собеседникъ 1864. április—augusztus.

²⁾ Kiadta Leonid Archimandrita Моск. епарх. Вѣдомости, Moszkva 1871 v. ö. Golubinskit 709. Athanasz is irt az „Isten-nyiláról“.

³⁾ Попов Описание при Хлудова 393. Šafařík III. 183. ezen János érseket tévesen exarcha Jánosnak nevezte.

irodalma árasztotta el a szlávokat. Hogy a bogomilok voltak legbuzgóbb olvasói s terjesztői ezen iratoknak, az semmi kétséget sem szenved, de e könyvek legtöbbje sokkal idősebb, mint a bolgár bogomilismus vagy az örmény paulikiánismus, sőt némelyik körülbelül már időszámításunk első századában keletkezett a keleti zsidó s keresztény felekezeteknél. Ezen csodálatos irodalom görög, szláv s latin szövegben egész Európát, az egész keresztény világot elárasztá s lefordították minden nyelvre. A déli s nyugati szláv népek számára Bulgária volt a műhely, hol ezen eretnek könyvek görög eredetieit fordították vagy átdolgozták; onnan jutottak el az oroszokhoz s szerbekhez s Bosznián keresztül a horvátokhoz. A nyugati szlávok, csehek s lengyelek előtt görög szöveg útján lőnek ismeretessékké.

Egy középkori hitszónok a következőket írja: „Sok országot bejártam már, de seholsem láttam annyi brodniczát (varázsnőt), szamovilit és mageszniczát (jósnőt) mint Bulgáriában“. Hosszú ideig csak a „bolgár mesék“ név alatt elterjedt orosz szövegek voltak ismeretesek, mivel Oroszországban egész a múlt századig az alsó néposztály ezen „hazug s elvetemült könyvek“ olvasásával szórakozott. A bolgár eredeti szövegek csupán az utóbbi években jöttek nyilvánosságra.¹⁾ Eme érdekes iratok tudományos vizsgálása csak nem rég kezdődött meg.²⁾

Az apokryphok tartalma nagyobb részt a bibliára van alapítva, helyettesítve keleti képzelt alakokkal. A népnek ezen egyszerű stylusban szerkesztett könyvecskék

¹⁾ A berlini (XIII. sz.) és Szt. Pétervári (XVII. sz.) sbornikokat leírta Jagić Starine V.; A bélkoveczy codexet (XVII. sz.), melyet Trnovoban találtak, leírta Slavejkov, Bulg. knjižici 1859; a belgrádi sbornikot (XVIII. sz.) leírta Novaković, Starine VI. Néhány XVI. és későbbi századokból való codex leírva még Grigorovičnál és Drinovnál található.

²⁾ Tichonravov N. S. Памятники отъчичной литературы, Moskva 1863 (2 kötet szöveg) Pypin A. N. Очеркъ литер. исторіи етап повѣрен русскихъ, Szt. Pétervár. 1857. (Régi orosz mondák irodalomtörténetének kísérletei), azután számos publicatio a Памятники стар. рус. лит.-ban Szt. Pétervár. 1862 III., a Russkoje Slovo-ban 1862. az archaeographia társaság Letopisujében 1861, I., Archeol Vésztnik I. stb. Igen sok szöveget hozott nyilvánosságra Sreznevski; a délszlávoknál ezek legjobb ismerője Jagić.

nagyon tetszettek, minthogy ezek csodálatos részleteikkel s költői lendületükkel, az ég és pokol titkairól, a világ teremtéséről, az utolsó ítélet borzalmairól, a Megváltó s Isten-anya életéről sokkal bővebb felvilágosítást adtak, mint az eredeti szent könyvek. Mennyire elragadtatta egy egyszerű földművesnek vagy egy harczvágó boljárnak érzelmét a világ utolsó napjának lefestése „a szent Bogoszlov Jánosnak kérdéseiben“! Ebben azt olvasta, hogy eljön az Antikrisztus, kinek a haja mint a nyíl, oly hegyes, kinek szemei, mint a hajnalcsillag ragyognak, és kinek ujjai oly élesek, mint a sarló. Az Antikrisztus megsemmisülése után jön a halottak nagyszerű feltámadása. Azután elég az egész földkereksége, hegyek, erdők s állatok; szelek fognak mind a négy világtáj felől fúni, s minden szemetet elsöpörni; a föld fehér lesz s mocsoktalan mint egy pergament lap, hegy- és völgy nélküli mint egy fehér asztal. Erre meg fog jelenni Isten fia, s megkezdí a borzasztó ítéletet. Lássunk egy másik példát. „A három szent párbeszéde“ a következőt meséli el: Isten a napot könnyeiből, az eget s földet a vizek habjaiból teremtette; a föld egy megmérhetetlen víztükrön úszik; e vizek egy lapos sziklán nyugosznak, a szikla négy arany czethalon, a czethalak egy tüzes áramon, s e tűz egy vastölgyön, mely Isten hatalmában gyökeredzik.

A népképzelet megragadta ezen dús anyagot, elterjeszté mondákban s énekekben, a minőket még ma is lehet hallani. Az egyház csak a bogomilnak s eretneknek kikiáltott iratokat üldözte; azon könyveket, melyekben a szent írás tartalma csak felékesítve volt, békében hagyta.

Jeremiás vagy *Bogomil* pápa, Péter cár (927—968) egyik kortársa, a bogomilizmus megalapítója, az irodalom történetben is foglal helyet. A régi nomokanonokban azt olvassuk róla, hogy ő „v navêch na Verziulovê kolê.“ azaz (Pypin magyarázata szerint) a pokolban Belzebub karórára van húzva; az orthodoxok tehát varázslónak, Vlkodlak-nak (..... old.) tartották őt. Összetákolta ő egy apokryph-gyűjteményt is 6 könyvben, mindannyi fordítás a görögből. „A keresztfáról való beszéd“ (ó-olaszul is) három fa történetét tartalmazza Mózesről Krisztusig. A

többi czikk a *treszkavicz*i-kről, Heródes 12 lányáról (továbbá a gonosz szellemek *neziti* ellen való átkokról) szól, és arról, hogyan lesz Krisztus pópa, hogyan szántott Krisztus, miként nevezte Probusz császár Krisztust barátjának (czélzásadél szláv Pobratimsztvo szentségére) és Ádám hány részből lett teremtvé.¹⁾

A bogomilok egyik főkönyve volt „*Bogoszlov János kérdései*,” melyeket ő a *Tábor hegyén* az Úrhoz intézett volna; ez egy egész Kozmogoniát tartalmaz, s a mellett leírja a világ végét. Miután a görögök Bulgáriába hozták, onnan az oroszokhoz s szerbekhez, majd latin fordításban az olaszokhoz s francziákhoz jutott. 1770 körül nyugatra hozta Bulgáriából Nazarius, a felső itáliai patarenusok püspöke; talán ő maga az, ki e könyvet latinra fordította.²⁾ Egyéb szent Jánosnak tulajdonított apokryphok a „*Kérdések Ádám s Ábrahámról az olajfákhegyén*” egy „*Isten anyja haláláról szóló beszéd*”. Nagy becsben állott ezenkívül a bogomiloknál az ősrégi, már a gnosztikusok s manichäusok által jól ősmert *Izsaiás látomása*, melyet állítólag részben egy zsidó készített Nero idejében.

Még a legujabb időkig is igen kedvelt apokryph volt „*az Isten anyja körmenete a pokolban*” (choždenie Bogorodice po mukam, ἀποκάλυψις τῆς ὑπεραγίου Θεοτόκου περὶ τῶν κολάσεων), a mint hogy az istenfélő középkor szokatlanul gyöngyözködött a pokolban való vándorlásokban s a pokol kínjainak leírásában. Igen fontosak az interpolatiók p. l. a pogány szlávokról (.70old.). Igen sok délszláv népdal e legendából vette anyagát. Kisebb apokryphok a *három szentnek kérdései s feleletei*. Aranyszáju szent János, Bogoszlov Grigorij s caezareai Baszilizosz apokryphjei, *Krisztus és az Isten-anyja alakjának leírása*, a *keresztény nő*

¹⁾ Teljesen megtalálható a berlini s szent pétervári bolgár s egy 1468. évből való horvát sbornikban. Oroszországban csak hiányosan. Kiad. Pypin Tichonravov, Kostomárov, Jagić, (Arkiv IX. Starine V. 79; v. ő. Hist. knjiž. 82). V. ő. Pypin szláv irod. történetét (orosz) 72, Rački Radban VII. s Golubinski 155.

²⁾ A latin kéziratot Concorrezoban Monzánál őrizték, hol egy patarénus püspökség volt; most a hajdani inquisitori levéltárban van Carcasonneban. Latinul kiadta Benoist. Hist. des Albigeois I. 283, Thilo, Cod. apocr. N. T. 884, ó-szlávul Jagić (Starine V.), Sreznevski П. м. юс нис. 406, Popov A. Chuldov codexei 339, oroszul Tichonravov.

története, ki pogány férjét megtérítette, *patarei Methodius* könyve Ádámról, a 12 *péntekről* szóló elbeszélés (szerb népmesékben is) *Dániel*, *Sámson* történetei, *Krisztus gyermek éveiről*, az igen elterjedt czikk a *gonosz asszonyokról*, mely Simeon Sbornikjában is előfordúl. Ezek közül a legtöbbet igen jól ismerte minden déli s nyugati szláv Isztriától Thesszalonikáig s Novgorodig.

Bizonnyára Bulgáriából származnak az *O-Solomoné* és *O-Solomonéi Kitovrasé* (κίτταβρος) című orosz elbeszélések is. Hogy a *varázskönyvek* (Gromovnik, Trepetnik, Koljadnik stb.) szintén bogomil eredetűek-e, az még nincs földerítve; ezeket is a Balkán-félszigeten fordították le görögből s innen jutottak Oroszországba.¹⁾

10. *Görög-keleti elbeszélések.* A vallásos apokryphokhoz hasonló elterjedtségnek örvendett ama számos görög, arab s indus eredetű regény és rege, melyek a szlávok előtt bolgár fordításban voltak ismeretesek.

Egyik legkedveltebb középkori regény volt *Nagy Sándor élete* (Alexandra makedonskago žitie i povest). Minden román, germán és szláv Alexandreida egy forrásból származik, a Ál-Kallszthenes könyvéből. Konstantinápolyi Leo (X. sz.) latin fordítása szolgált a francia, német, latin, spanyol, cseh és lengyel versben s prózában írt Sándor történetekben mintaképül. Az ó-szlovén fordítás igen régi. A Malalaszkronikájába (444. old.) közbeszúrt Sándor-monda még nincs kiadva; mi csak egy bolgár Sándor-történetet ismerünk azt t. i. melyet 1562-ben Moldvában irtak. Bulgáriából jött a Sándor-monda Szerbiába s onnan körülbelül a XV. században egyrészt Oroszországba, másrészt pedig az adriai partvidékre, hol azt az ottani nyelvjárásban lefordították. Az irodalom befolyásának köszönhető, hogy Nagy Sándor neve a bolgár népnél most éppen oly ismeretes, mint Markó királyé.²⁾

¹⁾ Nehány bolgárul megvan a belkovecki sbornikban. A rodostói kolostor könyvtárában 1077-ben egy Σειμοβοροντολογιον-t (Gromovnik?) emlitenek. Sathas, Bibl. graeca I. 50.

²⁾ A szerb szöveget Jagić adta ki, Starine III. irodalomtörténeti bevezetéssel; a bolgár codexet u. ott irta le V. Egy „Alexandria“, melyet Vasziliev Ch. P. tanító Karlovoban (a Balkánon) 1844-ben görögből fordított le, Bulgáriában egyéb Sándor-történetek mellett még most is igen kedvelt szórakoztató könyv.

Nem kevésbbé volt ismeretes a *trójai monda* (o kralech priča, monda a királyokról). Malalas fordítása egy az Ál-Diktys-ból átvett szöveget tartalmaz. Egy más, két okból is igen érdekes elbeszélés van Manasszes krónikájának fordításában. A XIV. századbéli rendes bolgár népnyelvnek úgyszólván ez az egyetlen emléke (a krónika maga ó-szlovên); azonkívül a következő adatok Prëjampus (Priamus), Spiter (Jupiter), Diskordia (discordia), továbbá a Magyar-, Horvátországban s Boszniában használatos *ruság* (ország, birodalom) egy keletre hozott latin eredetire mutatnak, oly tünetény, mely a bolgár irodalom történetben egészen egyedül áll. Találtak egy, a XIV. vagy XV. században glagoliti betűkkel irt szöveget is. Az orosz trójai monda Bulgáriából van kölcsönözve.¹⁾

Görög átdolgozásból fordítottak a bolgárok két, valamennyi nép középkori irodalmára kiterjedt indus eredetű könyvet, t. i. *Pancsatantra* meséit, „Stefanit és Ichnilat“ név alatt egy görög fordításból (Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης), melyet 1080 körül Seth Simon zsidó szerkesztett, és *Barlaam* és *Jozafát* című byzanci papi regényt, mely a Lalita Visztaraban foglalt Buddha életrajzából származik. A szerbek s oroszok korán megismerték mindkettőt bolgár szövegből. Az Oroszországban is igen kedvelt elbeszélés *Szinagrip* czárról vagy ennek *minisztere Akir*-ről, mely az 1001 éjszakából ered, bolgár fordítás útján lett a szlávok előtt ismeretes.²⁾

Ezen világi s egyházi regények képezték a középkorban az orthodox szlávok szellemi táplálékát, és pedig nem csak az előkelő osztályoknál, de az alsó népeknél is. Bulgáriában s Oroszországban az apokryphok befolyása csak jelen századunkban tűnt el. Ezeknek tartalma annyira megragadta a nép kedélyét, hogy igen sok ezek közül a nemzeti izlés szerint átalakítva, a honi dalokkal

¹⁾ Bolgárul kiadta Miklosich, Starine III., horvátul Jagić, Arkiv IX., oroszul Pypin Очеркъ лит. исторіи повѣстей русс. 55, 306.

²⁾ A bolgár variánsokkal telt szerb Stefanitot Daničić közölte, Starine II Barlaam bolg. codexei (még kiadatlanok) a ryli és a kiezkanii kolostorban az alsó Dnjeszternél. Pypin sejtelmét az orosz Szinagrip bolgár eredete fölött megerősíti a belkoveczi codex. A cseh Barlaam (XIV. sz.) „Kalila va Dimna (— Stefanit; Prága 1528) a latinból vannak lefordítva.

s regékkel olvadt össze. Van itt még tudományos vizsgálódásokra elég anyag, nem csak a régi kéziratokban de a még élő dalokban s mondákban is.

11. *A trnovói birodalom irodalma (1186–1398).* A bolgár birodalom helyreállításának az irodalomra nézve is lehetett némi befolyása. A nyelv e korszakban nagy változásokon ment keresztül. Mindenütt hatoltak be a szlovén irodalmi nyelvbe a nép nyelvének sajátosságai. A XIV. században szórványosan a névelő is (108. old.) felmerült. Az orrhangok hibás használata folytán, melyek többnyire úgy ejtettek ki mint a ѣ, kimondhatatlan combinációk keletkeztek. Ehhez csatlakoztak azután kirívó graecismusok.

Arra nézve, hogy mi képezte a művelt bolgárok olvasmányát, igen pontos képet adnak az u. n. *Sborníkok* (gyűjteményes codexek), melyek a byzanciak hittudományi irodalmának töredékein kívül, igen sok apokryphot, regét, csodát, legendát, s világi czikket tartalmaztak. A görögből való átfordítás nem szűnt meg. 1211-ben Boril csár a *bogomilok elleni törvénykönyv* fordítását rendelte el.¹⁾

Az új-plátói filozofia Dionyziosz Areopagita fordítása folytán jutott be, melyet 1371-ben Iszaia szerzetes (311. old.) szerkesztett. Eredeti dolgozatok a nemzeti szentekről, ryli Jánosról, Péter czárról stb. irt akoluthiák s legendák. Korán kezdték kicserélni az oroszokkal s szerbekkel legendáikat; egy 1330-ból való bolgár synaxarban meg van már Boris és Glêb, Olga fejedelemnő s mások élettörténete.

Figyelmünket különösen a *történelmi irodalom* köti le. Bolgár krónika egy sem ismeretes; de hogy ilyen létezik, arról hiteles bizonyítékokkal birunk, s reméljük, hogy azok közül legalább egy kézirat megmenekült a törökök s fanarióták vandalizmusa elől. Kaloján csár közölte a pápával, hogy a régi honi könyveket, valamint elődeinek törvényeit átvizsgálta, s ott azt találta, hogy Simeon, Péter és Sámuel Rómából kapták a koronát.²⁾ A buka-

¹⁾ Palauzov S. Сводник царя Бориса Временикъ имп опшества исторіи и дневностей русс. XXI. Moszkva, 1855. Teljes kiadása még hiányzik. Egy új codexet talált nem rég Drinov M.

²⁾ Kaloján 1202-ben azt irta a pápának, hogy Péter és Sámuel

resti metropolitai könyvtár egyik bolgár nomokanonjában Grigorovič egy cikket olvasott a tévtanítókról, s e szavakat: *amint azt Aszén János czár írta, amint ez a Létopisecben* (évkönyvek) *megírva van.*¹⁾ Paysij krónikás (1762) egy, *Trnovskij létopis*-ra hivatkozik. Curzon Róbert angol utazó könyvtárában az Aszénidák képeivel ellátott két bolgár kézirat van, melyeket még egy szláv kutató sem látott; ezek krónikák vagy életrajzok, melyeknek nyilvánosságra hozatala a szláv történetírásra nevezetes esemény lesz.

Mindazonáltal birtokában vagyunk néhány értekezésnek s történelmi tartalommal bíró töredéknek, ugyanis: egy tudósítás a *bolgár patriarkátus alapításáról* 1235, egy *Pomenik* a meghalt czárok, czárnék, patriarkák, püspökök és boljárokról, egy a *népek s nyelvek áttekintése*, melyben a népeket állatokhoz hasonlítják (körülb. a XIII. század kezdetéből), egy ehhez tartozó *nyelvek s iratok lajstroma*, és egy, Zachariev által felfedezett pergamentlap egy krónikából, melyben a Rhodopén levő Lávka kolostorról van szó.²⁾

Ezek mellett még két nagy Világkrónika is keletkezett Bulgáriában, melyeket Oroszország s Szerbia is befogadott. A *Létopisec ellinskyj i rimskyj* (963-ig) első recenziója Malalas, Hamartolosz fordításaiából, a Sándormondából, a bibliából s néhány apokryphból van össze-

muel Rómából kapták a koronát „sicut in libris nostris invenimus esse scriptum“, mire a pápa követének meghagyta, hogy „tam per libros veteres, quam alia documenta inquirere diligentius veritatem“. Kaloján 1204-ben újra azt írta „inquisivi antiquorum nostrorum scripturas et libros, et beatae memoriae imperatorum nostrorum praedecessorum leges“.

1) Grigorovič, О Cepiia, mellékletek, 2. lap.

2) A patriarkátusról szóló tudósítás Palauzovnál id. h. és ezután Rakovskinál, Aszén 50; ez Boril synodikjában s egy makedóniai Sbornikban található az öreg Hadzsi Jordan Konstantinov könyvtárában, melyben egy egész rakás föl nem kutatott többnyire bogomil kézirat van; reméljük, hogy e kincsek nemsokára biztos helyre fognak kerülni. A pomenik a synodiknál Konstantintól Sándorig hézagos; egy másik, még ki nem adott „pomeniket a bolgár czárok, czárnék s patriarkák neveivel“ Grigorovič Bojánában talált, Utazás 189; egy harmadik, fájdalom hasonlóképpen nem teljeset nem rég fedezett fel Drinov. A népek lajstromát kiadta Šafařík II. 732. (Kéziratok Karloveiban, Grigorovičnál, Drinovnál; a bëlkoveci Sbornikban is.)

állitva; ebben van meg a már annyiszor említett ó-bolgár fejedelmi lajstrom is. A második recenzió, melynek kidolgozásában a byzanciakon kívül az orosz Nesztort is használták, 1204-ig terjed. A *Chrongraf, jeze jest lětopisec*, mely Konstantinápoly bukásával (1453) végződik, Oroszországban oly nagy elterjedtségnek örvendett, hogy ott még három új kiadást (először 1512-ben) ért. Szerzői lehettek: Nesztor, Domentian, Czamblak, Koszteneczi Konstantin s más szláv írók. A bolgár történetekről, Borisról, Sámuelről, Simeonról, a bogomilokról, Kalojánról, II. Aszênről s másokról a *Chrongraf* semmi újat sem ad.¹⁾

Sándor János csárnak, egy buzgó irodalombarátnak (1331—1368) trónra léptével új irodalmi korszak kezdődött. Az ő parancsára fordították le ó-szlovén nyelvre *Konstantin Manasszes* (1078-ig) krónikáját. Az eredeti versekben van írva, az igen ügyes fordítás pedig prózában. E mű kéziratban maradt fenn, melyek közül az első (Moszkvában) 1345-ben Sándor számára íratott, a másik (a Vatikánban) a XIV. század második felében másoltatott le s 70 képpel van diszitve, melyek többi közt Krum, Simeon, Sámuel csatáit, és Sándor családját ábrázolják. Ugy látszik, hogy a fordító számos közbeszúrásai inkább görög művekből mint honi krónikákból vannak kölcsönözve. Ezen ó-szlovén fordítást 1620-ban Moxa Mihály szerzetes Theophil rymniki püspök számára rumun nyelvre dolgozta át, s bolgár, szerb és rumun évkönyvekből vett toldalékokkal bővítette ki.²⁾

12. *Euthymij és iskolája.* Sándor korában működött a fenn említett *trnovoi Theodoszj*, az egyházi fegyelem egyik

¹⁾ Попов, Обзоръ хронографовъ русс. редакціи. Moszkva, 1866—69, 2 kötet. Ugyanaz Изборникъ слав и русс. сочинений и статей внесенныхъ въ хронографы русс. редакціи. Moszkva, 1869. V. ö. Rački recenzióját a Radban XIII.

²⁾ Čertkov, Manasszes krónikájáról (orosz). Moszkva 1842. Rački, Ocjena izvora za hrvatsku i srbsku povjest (A horvát és szerb történelmi források méltatása) Zágráb 1864, 156. Drinov Period. Spis. II. Biljarski О среднѣболградскомъ вокализмѣ (a középbolgár vokalizmusról) Szt. Pétervár 1858. A vatikáni codexek miniatürjeiből körülbelül öt van nyilvánosságra hozva. Moxa rumun krónikájáról lásd Grigorovič О Серѣѣ, hol a toldalékok le vannak nyomtatva.

reformátora, kinek működése az irodalom terén is marandó nyomokat hagyott hátra. Tanítványai közül, kiket kalifarevoi remeteségében gyűjtött maga köré, *Dionyszij* és *Euthymij* tettek szert kiváló jelentőségre.

Dionyszij hieromonachus a szentírást görög és szláv nyelven csaknem kivülről tudta. Munkái közül csak Aranyaszájú szt. János Margaritjának fogékony és sikerült fordítását ismerjük.¹⁾

Euthymij kiváló ember volt, kinek alakja az ó-bolgár történelem homályából csak nem rég emelkedett ki tisztán. Ő is Gregorius Szinaita egyik tanítványa volt. Később Theodoszijhez csatlakozott, kit minden útjára elkísért. Mesterének halála után az Athoszra vonult vissza, hol János császár, midőn 1370-ben Olaszországból pénz nélkül tért vissza, tőle mint egy gazdagabb szerzetestől pénzt akart kicsikarni. *Euthymij* azután még egy ideig Lemnosz szigetén tartózkodott, visszatért honába, s „Perá“-ban Trnovo mellett azzal töltötte idejét, hogy a szentírás és szertartási könyvek ó-szlovén szövegét átvizsgálta.²⁾ Midőn 1375-ben patriarkává választották, új irodalmi iskola gyülekezett köré bolgárokból, szerbekből s oroszokból. Törekvéseiben Sisman czár is támogatta, ki, miként atyja, nagy irodalombarát volt. *Euthymij* művei, számra nézve 18, melyek jobbra nemzeti szentek életrajzai és körlevelek az akkori egyházfőkhöz, a bennök található történelmi anyag miatt egy kritikai gyűjteményes kiadást megérdemelnének. De ezen új irodalmi élet a feldúlt városok és kolostorok romjai alatt csakhamar örökre kialudt. *Euthymij* életének végét már leirtuk. *Euthymijt* az egyház dicsőíti legendáiban, Sisman czárt a nép a maga dalaiban.³⁾

¹⁾ Kézirat. 1469 Zágrábban. Starine I. 52.

²⁾ A revisiónak első nyomait 1374-ben találjuk, hol egy szerb Triod, Typikonnal s Oktoichchal együtt az „izvod novoga bugarskoga jezika“-ból van másolva. (Jagić Hist. knjiž. 161.) Egy átvizsgált evangéliumot 1383-ban másoltak. (Šafařík, Urspr. des Glag. 21). Az apostol s a zsoltárok is azon időtől megegyeznek az eredetivel.

³⁾ Ryli szt. János élete (nyom. Kievben 1671. Belgrádban 1836, 1870, kritikai kiadása Novakoviéctól a Glasnikban 22); szt. Petka élete (egy molitvenikben 1547, Glasnik VIII), trnovoi szt. Philothea, Ilarion moglenai püspök élete (kiad. Daničić Starine I.)

Valószínűleg Euthymij iskolájából való *Joasaph*, bdyi metropolita, ki (1393 után) trnovoi szt. Philothea életét írta meg. Euthymij egyik barátja volt a tudós s jámbor Kyprian († 1406), ki Oroszországban a tudományok újjászervezője volt s 1397-től kievi metropolitává lett.

Euthymij tanítványai közt az első helyet a trnovoi Czamblak Grigorij¹⁾ foglalja el. Az Athoszon élt, azután Decsani szerb kolostorban igumen lett, később ugyanaz a szent Pandokrator kolostorában (Njame) Moldvában, a honnan Kyprian meghívása folytán Oroszországba jött. A lithváni nagyfejedelem Vitold, ketté szakította a Moszkva és Kiev közti egyházi köteléket, s 1415-ben Czamblakot önhatalmulag orosz püspökökkel kievi metropolitává szenteltette, mire ezt természetesen a konstantinápolyi patriarcha kiátkozta. Mivel Czamblak a nyugati egyház felé is igen erősen hajlott, Moszkvában is kiátkozták. 1418-ban Vitold az egyesülést célzó tárgyalások végett Konstanczba küldte, de ő későn érkezett meg, s már 1419-ben meghalt. Számos művei közül kiváló figyelemre méltó 24 egyházi beszéd, dicsőítő beszédei Euthymijra s Kypriánra és szt. Romil s III. Uros István király életrajzai.²⁾

Philosophus Konstantin, egy koszteneczi bolgár (a Maricza forrásvidékénél) a birodalom bukása után, a tudós szerb fejedelemnek, Lazarevitj István udvarában talált menedékhelyre. Működése tulajdonképpen csak a szerb irodalomra terjed ki, de zsinórmértékül Euthymij tanait vette; Konstantin tanítója Andronik, az utolsó trnovoi patriarchának tanítványa volt. István despota felszólítására

és trnovoi szt. Theodoszj élete. Kiadatlanok az Athoszon lakó Kyprian szerzeteshez, Nikodem rumun szerzeteshez és Authim szeverini metropolitához intézett körlevelek is. A Sismán czár parancsára írt Konstantint s Helenát dicsőítő beszéd, a kievi akadémia Trudijában 1870. okt. van meg. Azonkívül Euthymijtől valók a Proskomidion Zografutól (kiad. Glasnikban 25) s egy putukai szt. Mihályt dicsőítő beszéd s. t. b.

¹⁾ Czamblak saját előadása szerint 1379-ben, midőn Kyprian a fölszentelés végett Byzanczba jött és Euthymijt Trnovoban felkereste, még gyermek volt.

²⁾ III. Uros István király élete egy bolgár codex nyomán megvan az arkivban IV., egy szerb codex nyomán Glasnik XI. V. ö. Račkit, Ocjena, 167, 171.

Konstantin *Grammatiká*-ját készítette, melyben helyyélközel igen korlátolt s gyermekes nézetekre akadunk, tökéletes elméletét ama pontozó és jegy-habaráéknak, mely az egyszerű írásmódot a középkor vége felé oly gyalázatosan elferdítette. A „szlovên“ egyházi s irodalmi nyelv eredete Konstantin előtt már homályos volt, ő úgy vélekedett, „Kyrill filosof“ s társai egészben véve orosz nyelven fordítottak, de amellet szavakat vettek a bolgárból, szerbből, horvátból, bosnyákból s csehből.¹⁾ Jóval jelesebb műve Lazarevitj István (1389—1427) életrajza, melyet 1431-ben irt, mely az ó-szerb irodalom legjelesebb műve, szónoki áradat nélkül s telve részletekkel; talán jobb görög mintákat használt a szerző.²⁾

Jóllehet Euthymij s tanítványai buzgó fáradozásaitól a jogos elismerést eltagadni nem lehet, mégis ez iskola termékeinek belső becsét igen csekélynek kell mondani. Exarcha János s Chrabr szerzetes finomságának, erélyének s egyszerűségének még csak nyomait sem találjuk bennök, a byzanczi retorika buja virágokat terem itt. Még a nyelv is el van rontva a görög befolyás által (különösen a syntaxisban), mesterkél, nehezen érthető. Legjobban irt még maga Euthymij. Czamblak szóáradatai s bombasztjai felülmulhatatlanul állanak a bolgár irodalomban. Konstantin grammatikájában néha igen furcsa különbségeket enged meg magának; még történelmi műveiben is itt-ott homályos s mesterkél a nyelv. A népnél ezen irodalmi termékek soha nem találtak bemenetelre; a tudományos egyházi nyelv archaismusaival s graecismusaival már rég elidegenedett tőle.

Az egyházzal s állammal együtt tünt le az irodalmi élet is. A következő három századon át sokkal több régi kézirat pusztult el az idegen nyelvű vandalok vagy honi férgek s molyok által, mint a mennyit ujonnan hozzá irtak.

¹⁾ Kivonatok Daničić-től *Starine* I.-ben.

²⁾ Ezen igen olvasott, sokféleképpen interpolált s még az orosz Chronografokban is fölvett könyv bírálati kiadása igen kíváncs volt. Egy XV. századbéli kézirat alapján kiadta Dr. Šafařík, *Glasnik* 28. Popov A. (Изборникъ) kiadását sajnos nem ismerem. Sok codex Grigorovičnál, kinek idézetei (О Сербіи) a belgrádi kiadással nem egyeznek meg.

MUSZONHETEDIK FEJEZET.

A török uralom Bulgáriában a XVI—XVIII. századokban.

Bolgár vojnikfalvak a Balkánon, Szredna-Górában s a Rhodopén. Wlach kereskedő-városok, ezek virágzása s bukása. A raguzaiak. Katholikusok Bulgáriában. Az ochridai egyház. Fanarióták. Osztrák-török háborúk. Hajdúk, tatárok, albánok, cigányok.

A bolgár történelem legszomorubb s leghomályosabb korszaka a török uralom ideje a XV. század végétől a nemzeti újraébredés kezdetéig. A törökök megtelepedtek az országban, városok keletkeztek s pusztultak el, a görög elem került felül az egyházban s iskolában, a harczias népjellem pedig éppen ellenkezőre változott. De az ezen fontos korszakról szóló tudósítások, amidőn oly sok s mélyre ható változás ment végbe, rendkívül gyérek. Bulgáriát, mely az akkor oly erős ozmánbirodalom szívében feküdve s az egész világtól elkülönítve volt, ama nagy mozgalom, mely az európai czivilizációt a XV. századtól kezdve egészen új kerékvágásba terelte, nem érintette. A külföldieknek a raguzai kereskedők kivételével, Törökországban nem lehetett szabadon járni. A török levéltárak ez ideig tudományos tanulmányok számára el vannak zárva, és a három évszázad honi tudósításai is igen csekélyek. A történésznek gyakran nincs más választása, mint hogy egyéb források hiányában a mondákhöz s dalokhoz forduljon.

A régi bolgár tartományok a *ruméliai beglerbég* kormányzósága alá tartoztak, melynek székhelye Szófiában volt. *Rumili*-nak (ez *Romaniá*-nak, mely névvel az idege-

nek a byzanci birodalmat általánosságban nevezni szokták, elrontott alakja) nevezték a törökök idejében az egész félszigetet Bosznia kivételével, mely utóbbinak külön beglerbégje volt; 26 *szandsák*-ra volt felosztva.¹⁾ Több hatalmas, félig független basacsalád örökségképpen bírta az egyes tartományokat (így pl. Szkodrában, Szkopjében, Tatar-Pazardzsikban), a mi nem csoda, ha tekintetbe vesszük, hogy az ország alkotmánya legnagyobb részt hűbéri alapon nyugodott. A nagyobb hadi hűbér tartományok (*spahilik*) neve *sziamet*, a kisebbeké *timar* volt. A XVII. században pl. a szkopjei szandzsákban 20 sziametli és 344 timariota volt. Számos keresztény nemes család, főleg Boszniában az izlám felvétele folytán örökös szpahivá lett; ezeknek száma a XVII. század közepe táján Ruméliában 1294 volt, nagyobbára egykori keresztény bolgárok, szerbek, albánok és görögök. Az alárendelt falvakból szedett tized hadi zsoldul szolgált. Ezenfelül számos falú mint *csiflik*-ek egyes nagybirtokosok tulajdonai voltak, kiknek a jövedelem harmadrészével tartoztak. Újabban a szpahik törekvései leginkább arra irányultak, hogy szpahilik-jaikat csiflik-ekké változtassák.

A kiváltságos néposztályt a mohammedánusok képezték; a keresztényeket mint *rajáh* kat mindenféleképpen elnyomták. Öltözet tekintetében korlátozták, templomokat nem volt szabad építenök, a harangokat pedig elvették tőlük. Keresztény leányoknak elrablása akkor éppen úgy mint most is nagyon közönséges és rendes szokás volt. A *haracs*-on, fejadón kívül, melyet minden 14 esztendőn felül levő keresztény évenként egy aranyban tartozott fizetni, továbbá az összes termények és a barom után járó tizeden kívül voltak még teendők és robotok (*kuluk*) a szpahik számára és mindenféle egyéb-önkéntesen kivetett adók a basák és a szándzsákbégek javára. De a legborzasztóbb az volt, hogy minden 5 esztendőben kivá-

¹⁾ A szandzsákok a következők voltak: Visza, Kyrk-klissza, Szilisztria, Nikopol, Vidin, Szofia, Gallipolisz, Szalonich, Kösztendil, Szkopje, Trikala, Negroponte Athénnel, Morea, Naupaktosz (Lepanto), Karl Ili (Prevesza) Janina, Delvino, Avlona, Elbasszán, Szkodra, Ochrida, Prizren, Vucsitrn, Dukagin, Krusevác, Szmederevo. A Duna balpartján 1829-ig a törökök birtokában voltak: Braila, Gyurgyevo, Turnul. V. ö. Hadzsi Chalfa, Rumeli und Bosna. Fordította Hammer. Bécs, 1812.

logatták a legszebb 10–12 éves fiúkat a janicsárhadtest számára. Csak a városok tudták magukat ez alól nagy pénzösszegek árán felszabadítani. Borzasztó időket éltek azon falvak és azon városok, melyeken a török csapatok átvonultak. A keresztény tanúságok mitsem értek és a kivégzéseknek borzasztó nagy száma a törvénykezést valódi emberkínzássá változtatták. Ilyen körülmények közt nem csoda, hogy a mohammedánusok jelleme, természete határtalan göggé és dölyfösséggé fajult, míg ellenben a keresztényeké félénk alázatossággá vált.

Hanem csak akkor élte legválságosabb napjait a kereszténység, mikor az ozmán hatalom maga is hanyatlani kezdett. A XVI. században, midőn a szultánok hatalma tetőpontját érte, Törökországban szilárd kiváltságokkal és jogokkal, élénk kereskedelemmel, gazdag városokkal, virágzó iparral, jó utakkal és nagyszerű építkezésekkel találkozunk. Az uralkodó török nép akkoriban mindenestre még nem élte le magát, nem fajult el és nem romlott meg annyira mint most. A keresztények templomait és az egész hitközségek autonómiáját sohasem bántották.

Az európai ozmán birodalom legnagyobb részét szláv népek lakták. Sok szláv ember azáltal, hogy az izlám híve lett, a legnagyobb méltóságokra emelkedett. A XVI. században, főleg a híres *Szokolovity Mohammed* nagyvezir idejében, ki bosnyák ember volt és állítólag a régi szerb despoták nemzetségéből származott, a vezirek tanácsának felerésze szláv mohammedánusokból állott, kikkel a beglerbégek, kapudán basák (tengernagyok) és a tartományok helytartóinak sorában is mindúntalan találkozhattunk. A jelen század elején három szláv vezér volt, kik a szultánra a legnagyobb befolyást gyakorolták, köztük a bolgár *Mehmed*, egy alacsony származású valahonnan Szofia és a Rigómező környékéről való férfiú, ki mint rabszolga került Konstantinápolyba, a szultánnak eleinte borbélyja volt, de lassacskán a vezirségig felemelkedett.¹⁾

Paulus Jovius (1531) és más hiteles emberek tanúsága szerint csaknem az egész janicsárhad szlávul beszélt. II. Szelim szultán Luigi Basszano (1574) elbeszélése sze-

¹⁾ Drinov, Period. Spisanie II. 54.

rint a törökön kívül folyékonyan beszélte a szláv nyelvet is, melyet nagyra becsült, mert ezt, a mint Basszano mondja, sok nép használja úgy Dalmátiában, Szerbiában, Boszniában, egész Albániában, Thesszaliában és a Peloponneszoszon, mint Bulgáriában, Thrákiában és Oláhországban, továbbá északon a nagy lengyel, orosz, cseh és krajnai népek. A szultán irodájából kyrilli jegyekkel írt szláv oklevelek is kerültek ki. A tartományokban is sok intézmény túlélte a régi szláv országok bukását; így pl. Trnovóban és Szmederevóban a mohammedánus parancsnokot még a mi századunkban is *vojvodá*-nak nevezték. Egész helyesen jegyzi meg Mijatović szerb történetíró, hogy az akkori Törökország a maga szultánjaival, kik szlávul beszéltek szerb vezirjeivel, basáival és janicsárjaival csaknem azon az úton haladt, hogy mohammedánus szlávbirodalommal változzék.¹⁾ Eszerint felfoghatjuk, hogy Ungnad János báró, midőn Truber Primus szlovén és isztriai, dalmátiai és bosnyák segédjeivel 1561—1564 Urachban Tübinga mellett szlovén és horvát nyelvű protestáns könyveket nyomtatott latin, glagolita és kyrilli betűkkel, nagy reményeket ápol az iránt, hogy ekképpen az evangélikus hit nemcsak a horvát, bosnyák, szerb és bolgár szlávok közt, hanem a törökök közt is fel a boszporusi császári udvarig el fog terjedni.

A XVI. században szerb könyveket Törökországban is nyomattak, nevezetesen Szkodrában, Belgrádban, a rigómezői Gracsanicza kolostorban. Ezek a nyomtatványok most a legnagyobb bibliographiai ritkaságok közé tartoznak.²⁾ A bolgárok közül ekkor csak *Krajkov Jakab* Szófiából foglalkozott könyvnyomással; Cattaróból való Zagurović Jeromossal Velenczében 1569-ben egy zsol-tárkönyvet, 1570-ben pedig egy Molitveniket adott ki.

Érdekes jelenséget képeznek ezen időben a keresztény bolgároknak egyes kiváltságos községei, melyek

¹⁾ Mijatović Čedomil „Háromszáz év előtt“, Glasn. XXXVI. útleírások és velencei források alapján kimerítően vázolja a félszigeti szlávok helyzetét a XVI. században.

²⁾ Šafařík ó-szláv nyomtatványokról, Sebrané spisý III. 248—260. és Gesch. d. südslaw. Lit. III. 249—296. Egy Gracsaniczában 1539-ben nyomtatott könyvnek leírását Novaković adja: Савреломско изложбе у Кијеви. (A kyjevi archaeol. kiállításról). Belgrád 1874.

hadi szolgálatra voltak kötelezve és ennek fejében tete-
mes kiváltságokat élveztek, törökül „*vojnik kuraleri*“-nak
(a vajnikok falvai) nevezték, bolgárul még most is „*voj-
niški sela*“-nak hívják. Mindannyian a Balkán, a Sztrâna
Góra és a Rhodopé magas völgyeiben feküdtek. A leg-
jelentékenyebbek a következők voltak: Koprivsticza, Pa-
nagjuriste, Kotel, Zseravna, Gradecz, Jambol, Szliven,
Czêpina, Beljovo 303. old.); Konare falva is Tatar Pazard-
zsik mellett, hol a császári ménesek voltak, ide tartozott,
Lakosaik, kik bizonyos feltételek alatt hódoltak meg,
független életet folytattak *vajdá*-ik (*vojvoda*) vagy *knez*-eik
alatt, majdnem semmiféle adót sem fizettek, mindennemű
robot alól fel voltak mentve és sokszínű ruhát viselhettek.
Háború alkalmával néhány százra menő katonát állí-
tottak ki, kik zsold nélkül részint az ütközetben har-
czoltak, részint pedig nyársakkal és buzdoganokkal
(buzogány) felfegyverezve a podgyászt kísérték és főleg a
szultán lovait gondozták.

A *vojnikluk* intézménye körülbelül 300 évig tartotta
fenn magát. I. Murád szultán (1362—1389) alapította
Timurtas ruméliai beglerbég tanácsára.¹⁾ A szerb Kon-
stantinovitj Mihály, ki 1455—1463-ig a janicsár hadban
szolgált, a maga emlékirataiban a következőket írja:
„Van néhány szabad keresztény is, kik senkinek sem
fizetnek, de ezért zsoldot sem kapnak; nevök *vojniczi*, a
császárt szolgálták és ha szükséges a császár lovait ve-
zetik.“²⁾ Kiváltságaik idővel feledésbe mentek, ugyan-
abban a mértékben, melyben a basák hatalma gyarapodott.
Hadi szolgálataik egyszerű czári robotokká változtak.
1840-ig a vajnik-ok „*čaribaši*“-jaik vezetése alatt minden
esztendőben tavasz idején Konstantinápolyba mentek,
hogy a szultán lovait legelőre hajtás és szénát kaszál-
janak. Az egyik, kit a sipkáján levő róka farkról lehetett
felismerni, egy vörös kendőt szokott előttük hordozni,
melyre a félhold volt feltűzve.

Koprivsticza (törökül Avratalan) a vajniktelepek leg-
kiválóbbika a Sztrâna Górában fekszik, a Topolnicza

¹⁾ Hammer, Gesch. des osman. Reiches. I. 182.

²⁾ Konstantinovič Mihály, XLV. fejezet (a lengyel eredeti
nyomatott 1828-ban, 1857-ben, a cseh fordítást 1565-, 1581-ben,
a szerb pedig Šafarik J. dr.-tól a Glasnikban XVII.)

forrásainál, 10 órányira Philippopolisztól, magas hegyektől környezve.¹⁾ A régi czárság idejében itt csak kövér legelők voltak és azon a helyen, hol most a városka fekszik, sűrű erdő volt. A birodalom bukása után a pásztorok a környékbeli boljárok előtt a koprivsticzai völgyet mint szép és biztos menedékhelyet magasztalták; azért számos zaticzai, philippopoliszi és más városbeli család ott állandóan megtelepedett. A megtelepedtek közt volt egy gazdag boljár nő is Ryla falúból. Ez elment Drinápolyba a szultánhoz (tehát 1453 előtt) és egy fermánt kapott tőle, melyben a Koprivsticza feletti uralmat elnyerte még pedig nagy kiváltságokkal együtt; így pl. azt, hogy egy töröknek sem volt szabad a helységen áthaladnia. Ezen fermánban Koprivsticza törökül *Avratlan*-nak (asszonyozó) van nevezve. A bolgár nőt az ő polgártársai szultánának, utódait pedig szultanekevczinak hívták. A gyarmat szervezete arisztokratikus volt. A koprivsticzaiak az ő piros ruháikkal, magas kalpagjaikkal, pompás paripáikkal és jó fegyvereikkel nagy tekintélyt szereztek és a török hadseregben Budáig és Bécsig vonultak. Odahaza leginkább marhatenyésszéssel foglalkoztak; nyájaikkal egész Thrákiában barangoltak, fegyvert vittek magukkal, vadászni jártak és szabad életet folytattak, a nélkül hogy sok adót fizettek volna. Ez időben Koprivsticza 10,000 nél több lakost számlált.

Hanem a fermán tekintélye letűnt és a hivatalnokok szüksége növekedett, mígnem Bulaban, ki vitézsége miatt, melyet a törökök soraiban az osztrák háborúk alatt tanúsított, nagy hős hírében állott, szülővárosa számára új fermánt szerzett, mely Koprivsticzában állítólag még most is megvan. Ebben a fermánban ki volt jelentve, hogy Koprivsticza egyenesen a szultántól függ, hogy a konstantinápolyi Fetchi Dzsania számára fizetendő kis adó kivételével teljesen adómentes, hogy az ottani főnökök külön főveget viselhetnek és hogy ott csak egy török hivatalnok lakhatik, ki azonban alá van rendelve az ottani főnököknek. Mindazonáltal a philippopoliszi basáknak sikerült ezt a fermánt is kijátszani. A krdzsa-

¹⁾ Koprivsticzának szép leírását Puljakov V. Christo adja a „Bulg. knižici“ cz. bolgár folyóiratban, 1860, II. 262-től 265-ig, III. 9—15.

lijek viharai mérhetetlen nyomorúságot hoztak a virágzó városkára. Koprivsticza háromszor (legelőször 1793-ban) lett a lángok martalékává és rommá változott. A kormánynak sok fáradságába került, míg az elszóródott lakosságot ígérekkel és fenyegetésekkel a telep újjáépítésére rábírhatta. Koprivsticzában, mely sok híres bolgár írónak, tanítónak és kereskedőnek szülőhelye, most 1110 család (vêncsila) van.

Panagjuriste (törökül Otluk-köi, legelők falva) ¹⁾ csak 3 mértföldnyire van Koprivsticzától délnyugatra. A hagyomány szerint II. Mohammed Konstantinápoly elfoglalása után 204 jamboli családot telepített e helyre, melyen régóta *panagirt* (πανηγιον országos vásár) szoktak volt tartani; ezen gyarmatosokhoz sok környékbeli nép csatlakozott. A lakosok csak haracsot fizettek és embe-reiket eleinte a háborúba, később pedig 1840-ig (33 embert) a szultán lovainak gondozására Konstantinápolyba küldték. Török embernek nem volt szabad náluk kétszer meghálni. Panagjuristét is a múlt századbéli török forradalmak erősen megviselték. Most 950 család lakik benne és egyike a legkiválóbb bolgár városoknak.

Kotel (törökül: kazán, üst, kazán) egy fontos Balkán szorosnál fekszik Sumen és Szliven közt, körülbelül 15 mértföldnyire a tengertől és a mint mondják 1545 ben környékbeli menekülők alapították. A lakosságnak, mely buzogányokat és kopjákat (harba) viselt és egy honi vajda vagy knéz alatt állott, a helybeli szorosra kellett felügyelnie. Az adó beszedése a vajda kötelességéhez tartozott. A törököknek nem volt szabad Kotelben megtelepedni. Háború alkalmával külön kormánybiztos felügyelni tartozott, hogy a városban török csapatok ne tartózkodjanak vagy ott meg ne háljanak. De a gyakori visszaélések megsértették a kiváltságoknak épségét. A krdzsaliyek ellenében a koteliek vitézül védték magukat. Kotel, mely mint az imént említett két helység az újabb bolgár mozgalomban nagy szerepet játszott, most körül-

¹⁾ V. Čolakov, Описание на село Панагюрище (Panagjuriste falu leírása). Konstantinápoly 1866 (16°, 14. oldal). Zachariev, 39, 79.

belül 1120 házból áll; a lakosok (vagy 10,000) 500 mohammedánus czigány kivételével mind bolgárok.¹⁾

Emlékezetes sorsa volt *Czepiná*-nak mely a Rhodopén fekszik hozzáférhetetlen hegyek közt és a középkori történetben sokszor szerepel. Azon feltételeket, melyek alatt magát Czepina, a mint említettük a törököknek alárendelte, lelkiismeretesen tartották meg egészen a XVII. század közepéig. Mikor egyízben a Rhodopében nagy éhség dühöngött, IV. Mohammed új hadjáratra készült Kandiába a velenceiek ellen. Hat basa Philipopoliszból Pestarán át Makedoniába vonult. Egyszerre Mohammed Köprili nagyvezir (1656—1661), ki származására nézve albániai volt, sok janicsárral Czepinára rontott és miután Kosztantovo mellett tábornok ült magához hívatta a pópákat és a főnököket, vasra verette őket és így szólt hozzájuk: „Oh ti csalók! Titeket Ali Ozmán padisah szeretett és azért nem fizettek adót csak seregünket segítitek, ha szükséges. Mi úgy szeretünk titeket mint saját janicsárjainkat, ti azonban fellázadni akartok császáruink ellen!“ Erre Veljo bán, kinek nevét egy czePINAI fürdő (Veljova Banja) még ma is viseli, és Konstantin protópópa úgy felelt: „Čestiti vezire! Ifjaink (momčeta) csak még nem régen harcoltak a császári hadseregben Tuniszban, Tripoliszban és Egyiptomban, de mi rémitőt vettetek észre rajtok?“ De a vezir így szólt: „Hazudtok! Én ezeket a híreket *Kara basá*-tól hallottam Philipopoliszból“ (Gábrriel görög püspöktől). Ők pedig így válaszoltak neki: „Ő nem a mi urunk, és mivel mi neki nem fizetünk adót, azért rágalmazott.“ A vezir haragra lobbant és megparancsolta a janicsároknak, hogy vágják le a gjaurokat; de ekkor közbelépett Hasszán Hodzsa imám és kikönyörögte életüket, ha mohammedánusokká lesznek. A bán és a protópópa az összes pópákkal és főnökökkel szent György napján csakugyan áttért, mire a vezir azután Razlogon keresztül tovább indult Szalonik felé s Hasszán Hodzsa négy társával augusztusig egész Czepinát az izlámra térítette. A keresztény hithez híven megmaradt lakosok kénytelenek voltak a hegyek

¹⁾ A brailai Periodičesko Spisanie V. és VI. 35. Dr. Bogorov Описание на село Котля a Blg. Orel cz. hirlapban, 1846, 1. szám.

közé menekülni, hol új falvakat, Kamenicztát, Rakitovót és Batjevót alapították a Sztára Reka mentén. Hasszán Pazardzsikból öszvéreken gabonát hozatott, melyet Kosztantovóban a templomokba felhalmoztatott és minden áttért háznak két mérő kölest és ugyanannyi rozsot adott. Az izlám új hívei azután Hodzsa vezetése alatt a mint mondják, széjjelrombolták az összes templomokat Kosztanecztól Sztanimakáig; állítólag 218 templom és kápolna és 33 kolostor dőlt romba. Szent Petka napján azután egy fermán a czepinai keresztényeket a hadi szolgálat alól felmentette és a rajáhk sorába igtatta volna. A czepinaiak a hadjáratok alkalmával sokat tanulhattak a törököktől, a mi őket az izlám iránt fogékonyabbakká tette. Még most is bolgár dalokat énekelnek és nemzeti szokásaik szerint élnek; jóllehet rajongó hívei a prófétának, mégis csak nagyon kevesen beszélnek közülök törökül.¹⁾

A többi vojnikokról sajnos egyebet nem tudunk, mint azt, hogy utódaik vitézségük, erélyük és hazafiságuk által még most is kitűnnek.

A vojnikokhoz hasonlók voltak a szintén keresztény hitű és már Konstantinovitj által említett „*Martalusik*“ (görögül *armatoli*), kik, egy-két százon, havi zsoldért a határokat őrizték. Fegyvereik kardokból, lándsákból, olykor panczélokából és puskákból is állottak. Kapitányaik sokszor a klephtákkal pajtáskodtak. A világhírű szulioták eredetileg ilyen armatolik voltak.²⁾

A mohammedánus vallású bolgárokat most közönségesen *pomacik*-nak nevezik (állítólag „*pomagač*“-tól = segítő). A Rhodopében és Makedóniában lakó pamacik Zachariev szerint 1495-ben II. Bajezid alatt, a bosnyák mohammedánusokkal egy időben tértek át; írott bizonyítékaink erre nézve nincsenek.

1) Egy régi feljegyzést Czepina elestéről, melyet Draginov Methodij korovai pópa írt, egy pergam. trebnikben találhatunk Zacharievnél (67). Czepina 7 falva most 850 házban, 2800 férfilakost számlál, keresztényt (830 ember Rakitovóban és Kameniczában) és mohammedánust (Dorkovóban, Kosztantovóban, Korovában, Ldzsenában és Banjában) együttvéve. Lakik ott ezeken kívül 300 cigány is.

2) Hopf, (86. kötet) 90.

A három vojnik főhelyen láttuk, hogy a török időben sok város eltűnt és ezek helyett újak alakultak. Erre nézve megjegyezzük, hogy a középkori *Csrven* elpusztult és félnapj járásra tőle a Dunánál az új *Ruscuk* épült; továbbá, hogy a *Preszláv* romjai közelében fekvő *Sumen* (tör. Sumla), mely az ország elfoglalásakor csak 800 házból állott, a XVII. században 4—5000-ret mutat fel, hogy a Dobrudzsában egy új *Babadog* nevű város a XVII. században már 22 városrészt mutathat fel,¹⁾ és hogy a makedoniai régi *Zsegligovo* lakosai városukat az egészségtelen fekvés miatt elhagyták, hogy azután egy órányira tovább *Kumanovo* falvában megtelepedjenek.

Azok a kereskedő városok, számra nézve négy, melyek a török uralom alatt keletkeztek és wlach (rumun) telepek voltak és gyors felvirágzásuk, fényes állásuk és szomorú sorsuk folytán igen emlékezetessékké lettek, a krdzsaliyek korában egynek kivételével ismét elpusztultak.

Ezen városok közül az első helyet *Moschopolisz* (vagy *Voskopolisz*) foglalta el, mely Közép-Albániában a sok-tavú korcsai medenczében (mintegy két órányira nyugotra ezen várostól,) feküdt és gyönyörű vidékével és friss hegyi levegővel dicsekedhetett. Jóllehet a hagyomány a város alapítását a XVI. századba helyezi, mindazáltal már a XV. században Nagy-Devol tartományban egy *Veszkop* nevű feldúlt várost találunk, mely bizonyosan azonos *Voskopolisszal*.²⁾ Ámbátor a polgárság, mely leginkább karavánkereskedelemmel foglalkozott, egészen rumun volt, mégis mindenki a görög írást gyakorolta. *Moschopolisz* rohamosan terjedt, gazdagodott és művelődött. A múlt század elején nemcsak egy híres iskolát látunk ott, hanem görög könyvnyomdát is; a *παρὰ Γρηγορίου ιερομονάχου τῷ Κωνσταντινίδῃ ἐν Μοσχόπολει* nyomtatott könyvek (1740 ff.) most rendkívül ritkák. A wlach kereskedőknek eme fővárosát, mely ezen időben a török szárazföld belsejének legműveltebb városa volt, akkoriban állítólag 12,000 család lakta; egyúttal nyári tartózkodási helye is volt a beráti és a durazzói metropolitáknak. Mikor a krdzsaliyek jöttek, kifosztották a várost és fel-

¹⁾ Hadzsi Chalfa, Rumili 36, 44.

²⁾ Muszaki (1510) Habnnál, Drin és Wardar 292.

perzselték. Számos menekülő Pesterában telepedett meg a Rhodopén.¹⁾ Moschopolisz mostanában csak falú nem több mint körülbelül 200 házzal.

Moschopolisszal körülbelül egy időben épült *Arbanaszi*, görögül Ἀρβαντοχώρη, törökül *Arnaut-köi*, egészséges fensíkon $\frac{1}{2}$ órányira Trnovótól északkeletre. Itt is találunk élénk lendületet, gazdag kereskedőket, szép kolostorokat, templomokat és házakat. A romok után ítélve itt még száz év előtt közel 1000 ház volt; most csak 200-ban laknak, ezek közt 25 török. Arbanaszi lakosai is utazgató kereskedők voltak, kik Oláhország felé kereskedtek marhával. A nép mely valószínűleg Epiroszból jött oda, leginkább a görög nyelvet beszélte, erről tanúskodik számos görög, eddig még össze nem gyűjtött felirat. Az egyes házakban itt-ott görög könyveket olvasnak, többek közt a Sándormondának egyik újabb kópiáját. A trnovói, lovecsi, ruscsuki püspökök és a sinai kolostornak taxidiótái nyáron itt laktak. Az oláh Brankovanek Arbanasziból származnak; házuk most a trnovoi metropolitának nyári lakása. 1798-ban a krdzsaliyek Arbanaszit rommá változtatták. A lakosság nagyobbára Oláhországba menekült. A mostani lakosokról, kik részben állítólag Gerlovóból jöttek, azt beszélnek, hogy inkább nők mint a férfiak utódai a régi polgároknak; hanem csak nem régebben halt meg ott egy aggastyán, ki csak görögül beszélt. A család körében rumun és bolgár elemekkel erősen kevert görög nyelvet beszélnek²⁾

Bej Arnaut és *Kara Arnaut* falvak Razgradtól délre a Varnából és Ruscsukból jövő vasut közelében fekszenek.

¹⁾ Konstantin pópa (Ἐγκυρίδιον περὶ τῆς ἐπαρχίας Φιλιπποπόλεως, Bécs 1819, 43) azt beszéli, hogy Pesterában (vagy Περιστέρα) μέτοιχοι ἱκανοὶ ἀπὸ Βοσμπούλεως vannak. 1819-ben ott 600 ház volt, két harmadrésze keresztény; most (Zachariev 27) van Pesterának 780 háza; 500 bolgár és 50 rumun.

²⁾ Érdekes részleteket közöl Arbanasziról Szlavejkov a konstantinápolyi Čitalistében 1873, 488—493. — Sokat hallottam magam is egy arbanaszii ifjútól. — Lássunk egy-két példát az ottani nyelvjárásból: gorča, körte (makedorum. kórce), pleko fonok (πλέκω), sapunizo mosok, čapizo ások, lojazo, számolok (λογίζω,) misljazo gondolkozom, (bolg. az mislja), šetizo sétálok (bolg. šetam), dulos völgy (bolg. dol), če pano če kato le-fel (άνω κάτω), ogništa tűzhely (bolg. ognište) stb.

A lakosokat, kik albánul, bolgárul és bizonyosan rumunul is beszéltek, a monda szerint egy albán szpahi telepítette oda, a ki Razgradban helytartó volt és ugyancsak ott egy nagy mecsetet építtetett. Egy részük földmiveléssel, más részük marhakereskedéssel foglalkozott és nagy kiváltságokkal bírtak; így pl. nem volt szabad nálok katonát beszállásolni. A krdzsaliyek idejében leginkább Oláhországba, Sumenbe és Eszki-Dzsumába széledtek el; hanem a legnagyobb szerencsétlenség 1810-ben érte Arnautot az orosz háboruban. Tiszta albán beszédet, jóllehet ritkán, még manapság is hallhatunk ott.¹⁾

Krusovo, mely a legfiatalabbik emez oláh gyarmatok közül, 6 órányira Prileptől nyugatra egy régi vár alján hegykatlanban fekszik. 1740 körül alapították; még pedig vagy nikoliczai vagy nikápolyi hegyi wlachok, kik az albánoktól elűzetvén, először Bitolban kerestek menedéket, de az ottani mocsaras éghajlat miatt továbbvonultak és Krusovo környékén telepedtek le. Hogy a krdzsaliyek ezen várossal miként bántak el, azt nem tudjuk. Jóllehet krusovoi kereskedők Bécsbe is jönnek és jóllehet a krusovoi ezüstmívesek (kolundzsi) egész Törökországot bejárják, mindazonáltal Hahn ezen 1400 házból álló várost csak 1858-ban fedezte fel Európa előtt.²⁾ Oly kevéssé ismerték Törökország belsejét még a mi időnkben is! A lakosság többsége rumun (kereskedők, aranymívesek, szabók); van köztük egy oláh törzs, mely azelőtt nomád életet folytatott, most pedig gazdagsága és sajátos öltözete által kitűnik. Laknak ott ezeken kívül u. n. mijaczik is (dibrai bolgárok) valamint keresztény hitű albánok, kik kőművesek, szabók és kertészek. A környékbeli albán rablófalvakkal a krusovoiak örökös viszályban éltek.

A velenceiek és a genuaiak a régi birodalom bukása után jogaikat ugyan nem veszítették el, de azért mégsem vetekedhettek a *raguzaiakkal*, kik csakhamar az egész belkereskedelmet hatalmukba kerítették. A török szultánok, kikkel 1365 óta barátságos viszonyban éltek, a raguzaiaknak szerb nyelven irt kiváltságleveleket adtak; ezeknek fejében ők minden esztendőben 12,000 velencei

¹⁾ Honnan származnak az orosz Besszarábiában elszéledt keresztény albánok, azt nem tudom. Talán K. és B. Arnautból.

²⁾ Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik 180.

aranyból álló „harač“-ot fizettek. Ők szabadon lakhattak a városokban, bántatlanul végezhatték istentiszteletüket és karavánjaik békében járhattak a birodalomban. Vámot (2°%) csak a császári városokban, Konstantinápolyban, Drinápolyban és Brusszában fizettek, azelőtt Philippopoliszban és Kratovóban is. Sok orthodox lakos, hogy szabadságot és biztonságot szerezzen magának, katolikussá és egyuttal raguzai alattvalóvá lett. A raguzai lobogó akkor valamennyi tengeren lengett, gyarmataikat, konzulátusaikat és fiókkereskedéseket minden keleti városban lehetett találni. A déli szláv (szerbo-horvát) költészet virágzása, melyet ez Raguzában ért, e városnak a „déli szláv Athén“ nevet szerezte. Azonban az 1667. évi iszonyu földrengés Raguzá hatalmát és dicsőségét egy napon megbénította.

*Raguzai gyarmatokat*¹⁾ régóta lehetett találni minden szerb és bolgár városban; így pl. a Duna mellett *Belgrádban*, hol a raguzai származásu Gundulitj Trojánnak 1552-ben még szerb könyvnyomdája is volt, továbbá *Ruscsukban*, *Szilisztíában* és mindenek felett a Duna torkolatainál. Itt *Babadagh* volt az ő főhelységük, hol plébániájuk is volt, melynek papja *Izakesába*, *Izmailba*, *Tulcsába*, *Benderbe* és *Kiliába* is elment, hogy az ottani kereskedőknek egy szállítható oltáron a szent misét olvassa. Gundulitj Máté raguzai követ azt mondja, hogy az ottani gyarmatosok szigorú felügyeletet gyakoroltak papjaik felett, hogy ezek „pratiche disoneste con le donne de Turchi“ ne bocsátkozzanak és földijeiknek ne szerezzenek bajokat. A Balkán keleti részén *Varnában*, *Sumenben*, *Pazardzsikban* és főleg *Provadban* laktak raguzaiak, mely utóbbi városban régi boltozatos templomuk volt. Nagy raguzai községek voltak *Drinápolyban* (1550-ben állítólag 30,000 tűzhely), hol romániai, magyar, lengyel és orosz keres-

¹⁾ „Relazione dello stato della religione nelle parti dell' Europa sottoposte al dominio del Turco“ Gundulitj Mátétól (olaszul Gondola), ki 1674. júliusig, 28 hónapon keresztül Törökországban tartózkodott; szerkesztette Rómában 1675-ben, kiadta Banduri, Imperium Orientale (Paris II. 1711) vol. II. Animadversiones in Const. Porph. de adm. imp, 99—106. Drinov, ki a brailai Per. Spisanieban II. 65, egy kéziratból egy kivonatot közölt, nem ismerte ezt a kiadást. V. ö. Matkovičot, ó-itáliai utazási naplók, Rad. XV.

kedők jöttek össze, hogy festett kordovánokat, bundákat, szőnyegeket, késeket, kendőket, rezet, ónt stb. vásároljanak, azután *Philippopoliszban* (1674-ben 40,000 lakos), melynek környékén a XV. század óta a rizstenyésztés megindult és *Szofiában*, abban a nagy emporiumban, melyből mindenfelé vezettek országutak. Szofiában a raguzai fiókkereskedelemnek nagy posztóraktárai voltak. Makedóniában *Szkopje* volt a raguzaiak főhelye, itt a környéken sok szőlőt birtak; a főkiviteli czikkeket viasz és kordovánok képezték, mely utóbbiakon 1669-ben 700 timár dolgozott. Szerb földön *Novi-Pazarban* (1580-ban 6000 ház), *Prokopjében* és a bosnyák *Szarajevóban* voltak fióküzleteik (fondacco).

Ezekben a nagy városokban a törökök idejében spanyol és magyar *zsidó*-gyarmatok is alakultak; így Szofiában, *Szkopjében*, *Philippopoliszban* (1500-ban 3000) és *Drinápolyban* (1000 ház).

A legélénkebb közlekedési vonal a Konstantinápolyból Belgrádba vezető út volt (20 napi járó föld); ebből Szofiában a Kösztendilen, Szkopjén és Prizrenen át Alesszióba, Nisben pedig a Raguzába vezető út ágazott el, melyen 25 napon Konstantinápolyból Raguzába lehetett érni. A leghosszabb vonal az volt, mely Nisen és Novi-Pazaron keresztül Spalatóba vezetett; ezen a Boszporusztól az Adriáig 38 – 50 nap kellett. Belgrádból Szalonikba 18 napi időre volt szükség.¹⁾ A főutak akkorigban sokkal jobb állapotban voltak mint most, mindenek előtt azt a pompás kövezett műutat említjük, mely Konstantinápolyból Drinápolyba vezetett; ez most egészen romba dőlt. Az utak mellett mindenütt nagy, kőből épült karavánszereiok voltak, a városokban pedig terjedelmes és tűz ellen biztosított chanok állottak.

Egy ilyen channak (árúház) — Belgrádban — leírását mitroviczi Vratizsláv adja (1591). A chan egy négyszögletes, ólomfedelű épület volt, a földszinten bolt-

¹⁾ Lásd a kiadatlan olasz utazási naplók kivonatait Matkovič tanártól: Rad, XV. Hadzsi Chalfa szerint Konstantinápolyból Szilisztriába 10, Vidinbe és Szalonikba 14, Szófiába 13, Szkopjeba, Ochridába 16 nap alatt lehetett érni stb. Ha a Duna mentén haladt az ember, akkor Vidinből Szilisztriáig 4 napi járás kellett.

íves raktárak voltak, az emeleten köröskörül egy folyosó, boltokkal és lakásokkal. A chan közepén egy nagy udvarban szökőkút volt. Ilyen régi chanokat még most is eleget találunk Törökországban; így például Szkopjében a Kursumli-chant (ólomchan), mely váracsszerű kétemeletes ház, melynek csak a második emeleten van erős ráccsal ellátott ablaka kifelé. A nagy, megvasalt kapún keresztül egy koczkás kövekkel kirakott és boltíves folyosókkal környezett udvarba jött az ember, melynek közepén egy szökőkút volt. Az első emelet összes helyiségei fölött egyenkint egy kis, ólommal fedett kupola emelkedik. Most honi kufárok és bérlők lakják a rozszant épületet, de a pilléreken még most is láthatók a letűnt raguzaiaknak veres vagy fekete festékekkel feljegyzett nevei.¹⁾ Ugy látszik, hogy ezen hatalmas köztársaságnak kereskedelme, melynek a kegyetlen krdzsaliyek (1792—1804) és a szabad állam eltörlése sokat ártott, a félszigeten már feledésbe ment.²⁾

A XVI. században Törökországnak még eléggé jól művelt bányászata is volt, melynek évi jövedelme (Span-dugino szerint) 90,000 aranyra rúgott. 1550-ben még művelték a bányákat a Kopaonikon. Hiresek voltak Kratovo arany- és ezüst-bányái, hol pénzverő intézet is volt; még 1563-ban lakott itt a „jámbor és Krisztust szerető gospodar *Dimitr knez*“,³⁾ ki hihetőleg Konstantin vagy Dragasz utóda volt. Hadzsi Chalfa azt mondja, hogy Szamokovnak virágzó bányászata volt; ugyancsak ott

¹⁾ Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik, 110.

²⁾ Azon számos útleírások közül, melyeket akkoriban szerkesztettek, melyek azonban csak a Konstantinápolyból Belgrádba vezető utat ismertetik, ehelyütt csak a kiválóan bőrtartalmú, mitroviczi Vratisláv Venczel-félét említem, ki 1591-ben a császári küldöttséggel Konstantinápolyba utazott. A többek közt leírja a bolgár női viseletet a Szófia és Ichtiman közt fekvő falvakban. Az ichtimani szorosoknál megmutatták neki azon várnak romjait, melyben állítólag az utolsó bolgár despota „Marek Karlovic“ (Marko Kraljevitj) lakott. A bolgárokról azt mondja, hogy szlávul beszélnek, úgy hogy mi csehek könnyen megértethetjük magunkat velök“ (csehül, Prága 1855, 1874, németül Lipcse 1786, angolul London 1862).

³⁾ Egykoru feljegyzés van Grigorovičnál, Utazás 190. Dimitr a Prilép mellett fekvő szlêpcsei kolostor *μητρω*-ja (védnöke) volt. U. 9. 136.

vas szerszámokat (pl. horgonyokat, vasmaeskákat) is készítettek; továbbá hogy Berkovicza, Novo-Brdo mellett stb. ezüstbányák voltak.

A raguzaiak mind katolikusok voltak. Rajtuk kívül voltak Törökországban még egyéb katolikus keresztények is, kik a törököknek hódoltak.

A katolikusoknak egyik főhelysége volt *Csiprovecz* (vagy *Kiprovecz*) a nyugati Balkánban; 4000 katolikus lakosainak templomuk volt. A közeli *Kopelovezi*, *Kliszura* és *Zselezna* falvakban is katolikusok laktak. A legelőbb említett városka 1674-ben a szultána anyjának birtokát képezte, de ő nem szedte be az adókat és így a lakosság egészen adómentes volt. Ugyanezen időben tartózkodott ott a szofiai katolikus püspök is, egy magából *Csiprovecztől* való francziskánus, ki hivatalában nem lépett fel nyilvánosan és a törököktől való félelmében csak ritkán járt el Szofiába. Az 1688-i osztrák-török háborúban a törökök *Csiproveczet* kirabolták. A lakosok Erdélybe menekültek, hol nekik I. Lipót király 1700-ban *Alvinczban* lakást és kiváltságokat adott, melyeket III. Károly 1738-ban megerősített. Szabadságukban állott az egész országban kereskedni és saját körükből tanácsot választani; lelkészük közvetlenül a püspöktől függött. Azon szavakból, hogy senkinek sem szabad magát a nemesség jogczimén a közös adók terhe alól megvonni, látható, hogy közülök több boljár is lehetett. A szomszédokkal való surlódásaik következtében azután néhányan közülök *Dévába* és *Károlyvárosba* költöztek. Most 207 ember kivételével mindnyájan elrománosodtak.¹⁾

Nikápolyban és 14 környékbeli falúban 1674-ben igen sok katolikus lakott, kik a XVII. század közepéig *bogomilok* voltak és azért később is mindig *paulikiáni* név alatt szerepelnek. A katolikus hitre 1650-ben *Sztanislavov Fülöp* „nagy-bulgáriai“ püspök térítette őket. Ezt a püspököt engedetlensége miatt megyéjéből elűzték és méltó-

¹⁾ Gundulitj 1674-ben *Bandurinál*; id. m. 101. V. ö. *Periodičesko Spisanie* II. 65. Engel 462, v jegyzet. Lejean szerint (Petermann: *Mittheilungen*, 1870, 290) most *Csiproveczen* egy A. D. 1612¹² felirattal bíró kövön kívül nyoma nincsen a katolikusoknak. Czoernig, *Ethnographie der österr. Monarchie*, Wien 1855. III. 146.

ságától felfüggesztették; később azonban a propaganda közbenjárására bocsánatot nyert és a Nikápoly környéki bolgárokat kapta uralma alá. Hivei számára 1651-ben Rómában egy kyrilli betűkkel nyomott bolgár imakönyvet adott ki, de ennek nyelvezetében sok szerb elem van. Van benne „Abagar csár“-nak egyik apokryph levele Krisztushoz, továbbá exorcismusok, imák főfájás, az asszonyok terméketlensége stb. ellen.¹⁾ Sztaniszlavov saját egyházmegyéjében halt meg és szép emléket hagyott maga után. Utódjáról azt írja Gundulitj Máté (1674), hogy a falvakat aligha fogja megóvni tudni az elszakadástól, főként a Gergely-féle naptár miatt, melynek behozatala nagy ellenszenvet keltett volt. Négy katolikus falu Szvistov mellett egész 1874-ig fentartotta magát, a mikor azok itáliai papjaik féktelenségei miatt a latin szertartást (ritus) elhagyták és a bolgár egyesültekhez csatlakoztak.

Preszlávban (*Marczianopolisz*, törökül *Eszki Stambul*) a XVII. században egy katolikus érsek volt, kinek a Dobrudzsa (la provincia de Tomis) és Moldva is alá voltak rendelve. Baudin Márk érsek halála után (1650) öt évi széküresedés állott be, mignem *Parcsevics Pétert*, Csiproveczből, az illyr lauretani collegium növendékét, a ki csaknem 12 évig mint hittérítő élt Moldvában, saját kérelmére helyezték oda.²⁾ Parcsevics az 1654. évben III. Ferdinánd császárhoz Bécsbe jött, hogy őt az oláh vajda, Partheniosz konstantinápolyi patriarka, Gábor ochridai érsek, Kyrill trnovoi metropolita és több tekintélyes keresztény, nemkülönben a „kiproveczi vajdaság“ nevében a török iga alól való felszabadításra kérje. Azon-

¹⁾ Ezen roppantúl ritka könyvnek egyik példányát a bécsi udvari könyvtárban találtam (10 levél folióban, minden oldalán két hasáb). A végső sorok következők: „Jako pčela od rasliko i blagodichanija cvetie s bira met i osak, sice Filip Stanislavov od Velike Bulgarie biskup sabra i svadi od rasliki knigi, sveti otei saborni, ovi Abagari chariza (χαράζω) svuojemu narodu balgarskomu, da pri sebe noseju na mesto silni mošti. Tiparosani bi Abagar ovi va leto Christovo 1651 maja na 6. u Sveti Grad, de počivaju telesa Petra i Pavla, va vreme cara našega Ibrahima, a u Vlašku častitoga Matije vuojvuodu i u Bogdansku blagomirnoga Lupula naricajemago Vasilie vuojvoda.“

²⁾ Drinov, Per. Spisanie I. 55.

ban az összeesküvés még visszatérése előtt elárultatott és sok előkelő keresztény kegyetlenül kivégeztetett.¹⁾ Gundulitj (1674) ezen érsekségről egy szóval sem tesz említést.

Kalisevoban (Caliscevo), Philippopolisztól 3 órányira (talán a mostani Katsilija), 1674-ben élt néhány kath. család, melyet a raguzai pap Philippopoliszból időről időre felkeresett. Most 6 kath. falú létezik ott, melyeknek lakóit *paulikiáni* néven is nevezik.¹⁾ Bolgárul írnak latin betűkkel és raguzai helyesírással.²⁾

Szerbiában 1671-ben Novo-Brdoban, Janjevoban, Prisztinában, Prizrenben, Jakovában 2169 katolikus volt 8 pappal, kiknek érseke Szkopjében székelt. Sok helyen jobbra csak a nők maradtak katolikusok, míg a férfiak az adók súlya miatt az izlámra tértek át. *Albániában* ezen időben 50,000 katolikus élt 6 püspökség alatt.³⁾

Érdekes az, hogy a bolgár katolikusoknak, különösen a Boszniának szánt szerb könyveken kívül még cseh szent könyveik is voltak. Különösen a karloviczi béke után nagy mennyiségű (ingens cumulus) cseh kátét és imakönyvet küldtek Szlavóniába, Szerbiába és Bulgáriába.⁴⁾

Egy író is támadt a bolgár katolikusok között *Karst* (Kristóf) *Pejkics*, Csiproveczből, ki missionarius apostolicus, pécsi székesegyházi kanonok és a csanádi szt. György egyház apátja volt. Két latin művön kívül, bizonyára a vallási viszályok öregbitésére a délszlávok között, a keleti egyház viszonyáról a nyugotihoz, egy vitázó iratot irt horvát nyelven.⁵⁾ (Velence 1716.)

¹⁾ Max. Schimek, *Gesch. von Bosnien*. Wien 1787. 304.

²⁾ A philippopoliszi paulikiánusok legrégibb sirkövei az 1784. évből valók. Grigorovič, *Reise* 167.

³⁾ Gaspari István lelkész jelentése, Drinov id. hely. Maku-sev Итар. архивы II. 85.

⁴⁾ Ezek az 1669-ben alapított szt. Venczel-féle társulat kiadványai voltak. Jireček Józ. a *Rozpravy z oboru hist. filol.* a lit. ban (Bécs 1860) 23.

⁵⁾ Зарпачо истиинѣ меѣ църкве источне и западне, од Дом Карсту Пеикиѣа. Venedig 1716. Mohametanus dogmaticae et catecheticae in lege Christi Alcorano suffragante instructus (Tyornaviae

Az ochridai orthodox érsekségről legutóljára Bulgária elfoglalásánál II. Baszilioz által emlékeztünk meg. Azon időben hellenizálták ezen, eredetileg bolgár egyházat, jöllehet ez önkormányzatu maradt. *Chematianosz Demetriosz* tudós érsek uralkodása óta, minden történeti igazság ellenére, Justinianus régi egyházával kezdték azonosítani.¹⁾ 1331 körül foglalták el a szerbek Ochridát, anélkül, hogy ez az egyháznak ezen jogait veszélyeztette volna. Dusan halála után Ochrida felett szerb és albán boljárok uralkodtak. A szerb befolyás nyomai a XIV. és XV. század összes kézírataiban és felirataiban is észrevehetők, melyeket Grigorovič Ochridában és ennek környékén látott. A XVI. század közepén a szláv befolyást a görög nyomta el; az egyházi könyvekben görög feljegyzések 1555-ben kezdődnek.²⁾ Golubinski az 1450—1767. évekből 50 érseket sorol fel, a mi azonban aligha lehet teljes jegyzék.³⁾ Ezek közül egy sem uralkodott sokáig és kevesen szereztek maguknak méltó emléket; a folytonos cselszövényekről és bujtogatásokról olvashatunk éppen úgy, mint azon időben Pecsben és Konstantinápolyban is szokásban voltak. 1586-tól kezdve az érsekek, hogy pénzsegélyt kaphassanak, Oroszországba és nyugateurópai államokba is szoktak utazni; nem egy közülök nem is tért onnét többé vissza. A XVII. században sokan az unióhoz csatlakoztak.⁴⁾

1717); Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentantium in eadem veritate de spiritus sancti processione (ib. 1730) Safarik, A délszláv tört. II. 52, 219. III. 133.

¹⁾ E felől lásd Zachariae, Golubinski, Drinov egyháztörténeti munkáit.

²⁾ V. Grigorovič, Svêdectvi o slovanských apoštolich v Ochridě (tanubizonyság az ochridai szláv apostolokról; csehül), Čas. čes. Musea 1847, I. 514.

³⁾ Az érsekek névlajstroma Golubinskinál 123. skv. Megjegyzem, hogy Zozima 1669-re, a mikor Girit (Kréta) elfoglaltatott és nem a XV. századra esik.

⁴⁾ A XVII. században Ochrida alá 9 érsekség tartozott (Kastoria, Voden, Korcsa, Bitol, Sztrumicza, Greveno, Berat, Durazzo, Valona), és 7 püspökség (Moleschos, Preszpa), Gora Ochrida mellett, Szpatia Berat mellett, Dibra, Moglena, Sisania, Satisztával. A XVIII. sz. elején sok eparchia egyesült, pl. Moleschos és Moglena; ujonnan alapított a velesi eparchia. Az érsek aláírása zöld írásban volt. A szláv okmányokban ugyanaz „szerbiai érseknek“ is nevezi magát.

Α. μακαριώτατος ἀρχιεπίσκοπος τῆς πάσης Βουλγαρίας καὶ Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀρχιδῶν-nak a XVII. században a makedóniai és az albániai részek még a kalabriai, apuliai, szicíliai és máltai alsó-italiai görögök, azonkívül a rumun fejedelemségek is alá voltak rendelve. Az ochridai egyháznak csaknem pusztán névleges felsőbbsege Oláhország felett Mircea fejedelem idejétől az egész XV. századon keresztül, Moldvaország felett pedig a XV. század közepétől egész Lupul fejedelem uralkodásáig tartott (XVII. sz.) Azon időben ott az állami és egyházi nyelv nem rumun volt, hanem ó szlovén bolgár változatban. Moldvában kezdetben a kis-orosz uralkodott, de csakhamar az ó-szlovén foglalta el helyét.¹⁾ Trgovisteben és Kimpolungban ó-szlovén egyházi könyveket nyomattak a rumun fejedelmek költségén. A XVI. századból kezdve lassankint egész rumun irodalom kezdett kifejlődni. Azonban a rumun nyelvnek teljes felülkerekedése előtt még egy korszak állott be (1711—1822), melyben a görög úgy az udvarnál és a boljároknál, mint az egyházban és iskolában nagy szerepet játszott.

A trnovoi egyház már 1394 óta a konstantinápolyi patriarka fenhatósága alatt állott. A püspöki méltóságot ott legnagyobbbrészt csak görög embernek adták. Két új eparchia alapított, az egyik a XVIII. század kezdetén Vracában, a másik 1760 körül Pirotnban (a nisavai eparchia).

Az úgynevezett *fanarioták* a Fanarnak (vagy Fener) nevezett városrészből való konstantinápolyi görögök, kik a görög klerus uralmát a szláv Balkánállamokban oly rossz hirbe hozták. Az egyházban papi fanaristák uralkodtak, míg a világiak, mint bankárok, kereskedők vagy török szolgálatban mint dragománok és titkárok jelentékeny befolyást szereztek maguknak.²⁾ Minden papi

¹⁾ A rumun fejedelmektől kiadott szlovén okmányokat, melyeknek nyelve erősen van befolyásolva a rumun által, Vene-
lin Вѣхо-болгарскія грамоты czim alatt gyűjtötte össze (Szt.-Pétervár 1840) és Petriceicu-Hajden Bogdan, Archive istorica a României I—III. Bucuresci 1865—1867.

²⁾ Gaffron porosz követ 1779-ben a Fanart következő módon írja le: „Le quartier est la demeure de ce qu'on appelle la noblesse grecque, qui vivent tous aux dépenses des princes de

méltóság a patriarkátustól a lelkészségig megvásárolható volt. A patriarkák nagyjából részben görög bankárok, török főurak, vagy idegen követek cselszövényei következtében nyerték el állásaikat. 390 év alatt együttvéve 140 patriarka követte egymást. A püspökségek betöltésénél azon jelölt győzött, kinek legtöbb pénze és legnagyobb protekciója volt. Így megesett, hogy nem egy szakács, katedzsi vagy csibukdzsi nyerte el a püspöki méltóságot, melynek keleten sokkal nagyobb jelentősége volt, mint nálunk; mert a püspök egyszersmind a világi fő és a rajah képviselője volt a hatóságok előtt. Püspökségébe érkezvén, a püspök először a vételösszeg behajtásáról gondoskodott, de ezzel a zsarolások korántsem értek véget; mert később arról kellett gondoskodni, egyrészt hogy jól éljen, másrészt, hogy basája és a konstantinápolyi protektorok jóindulatát megtartsa.

A görög püspökökkel a görög egyházi könyvek is Bulgáriába kerültek. A szláv liturgia ugyyszólván csak a falvakban tartotta fenn magát, hol a pópák részint régi pergament kéziratokból, részint velencei, szerb és oláh (ritkán orosz) nyomtatványokból olvasták. Régi kéziratokat pl. Tatár-Pazardszikban körülbelül egész 1712-ig használtak, a hova az első fanariota főpap jött.

A fanarioták hatalmas jelentékeny erősbülést nyert, midőn a törökök az oroszoktól való félelemből a fejedelmi méltóságot a két rumun vajdaságban előkelő fanariotáknak kezdték adni (1711.) Ezen fanariota fejedelmi családok, melyek rendesen igen régi származásúaknak adják ki magukat, hiteles családfájukat, Hopf szerint, nem vezethetik messzebb vissza a XVI. század kezdeténél.¹⁾ Egynémelyikök Kisázsziából és csak kettő származott Byzanczból; sokan közülük nem is görög eredetűek.

Moldavie et de Valachie. C'est une université de toutes les scélératesses, et il n'existe pas encore de langue assez riche, pour donner des noms à toutes celles qui s'y commettent. Les fils y apprend de bonne heure à assassiner si adroitement son père pour quelque argent, qu'il ne sauroit être poursuivi. Les intrigues, les cabales, l'hypocrisie, la trahison, la perfidie, surtout l'art d'extorquer de l'argent de toutes mains y sont enseignés méthodiquement" Zinkseisen VI. 252.

¹⁾ Hopf, (Ersch. Gruber Band 86.) 189. old.

tüek, hanem albániai, raguzai, frank. Uralkodásuk semmi kellemes emléket nem hagyott hátra. A Duna melletti fejedelemségekben alattuk görög iskolák virágoztak és görög könyveket irtak a rumun közönség számára.¹⁾

A pecsi és ochridai önkormányzatu szláv egyházak a fanariotáknak estek áldozatúl. Már 1737-ben Ipsilanti János azon tervvel lépett fel, hogy a törökök töröljék el az ochridai érsekséget, hogy a szlávoknak a konstantinápolyi patriarka papi uralma alá való közvetlen helyezése által vége vettessék Ausztria cselszövényeinek, mely éppen a törökkel háboruszkodott. Azonban a törökök osztrák cselt láttak ezen tervben, és Ipsilantinak ezen javaslat fejébe került. Két körülmény volt, mely a görögöket a két egyház megsemmisítésére ösztönözte; egyrészt az új egyházmegye bevételeinek segítségével patriarkátusuk nagy adósságait akarták leróni, és másrészt kedvencz eszméjüket a délszlávok görögösítését és a görög elemek kiterjesztését egész a Kárpátokig és a Száváig remélték létesíthetni. Az 1766. évben sikerült Sámuel patriarkának a pecsi (törökül Ipek) szerb egyházat megyéjéhez csatolni, miáltal 1767. január 16-án az utolsó önkormányzatu ochridai érsek is a bolgár Arszenij által lemondásra kényszerítettett. Hanem a porta napjainkban is a konstantinápolyi patriarka okmányában mind a két megszüntetett egyház eparchiáját külön említette. Arszenijt Áthoszra bellebbezték, utolsó napjait a zografui konakban Karijasban töltötte, a zografui kolostor bolgár szerzetesei által nagy tiszteletben tartva. Csakhamar az az öröm érte, hogy az ugyanakkor elmozdított és az Áthoszba küldött Sámuellel találkozott, találkozásuk nem volt valami különösen barátságos.²⁾

A mi ezen század hadi eseményeit illeti, előttünk ezen időben csak egy bolgár lázadási kísérlet ismeretes. Midőn Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 1595-ben a császár, a pápa, a rumunok, a lengyelek és egyes itáliai

¹⁾ Philippides D. görögül megírta Románia földrajzát és történelmét (Lipcese 1816.) és Fotinu a rumun országok történetét (Bécs 1818, 3. köt.)

²⁾ Arsenij lemondási okmánya Glasnikban VII. Arsenij utolsó napjairól lásd a Bulg. Knizsicit. 1860, 139. V. ö. Golubinskit is.

fejedelmek által támogatva Törökországnak hadat izent és Oláhországba betört, a raguzai *Gjorgjitj Pál* neki kimerítő tudósítást adott a bolgárok helyzetéről, kiket országukban való 15 évi tartózkodás után megtanult ismerni. Ezen okmányban felszólította a fejedelmet, hogy a bolgárok zavargását használja fel és ezen szép birodalmat foglalja el, és felajánlotta neki szolgálatát. A bolgárok, úgy mond, büszke, nemes népfaj, mely semmi jogtalanságot nem tűr el. A törökökkel ellenséges, a görögökkel megfeszült viszonyban van, a raguzaiakkal pedig a nyelv közössége, a kereskedelmi forgalom és számos rokon összeköttetés-nél fogva a városokban szoros barátságban áll. Még 1580-ban a keresztények helyzete igen szerencsés volt, azonban már 10 év múlva a Balkán vidékeken a városokba tömegesen bevándorlott janicsárok és szpahik elnyomása következtében az adóteher és az átvonuló csapatok hallatlan brutalitása miatt minden megváltozott. A bolgárok a keresztény csapatok bevonulását türelmetlenül várják és készek országukban minden törököt felkonczolni. *Gjorgjitj* azt remélte, hogy a Duna vidéki Bulgáriában 25.000 bátor harczost toborozhat össze; a Trnovo környéki albániai gyarmatok 7000 jól felszerelt lovast állíthatnak ki.

Báthory *Gjorgjitj* ajánlatát elfogadta. A lázadást Varnában, Provadban és Sumenben *Gjorgjitj* maga szította, míg a Sorkočevićiek (Szorgho) hires raguzai család Trnovóban és Ruscsukban működtek. A forradalom 1595-ben csakugyan kitört. Központja Trnovóban volt. Azonban szerencsétlenül ütött ki. Sajnos hogy ennek lefolyásáról, míg *Gjorgjitj* levelei nyilvánoságra hozva nincsenek, bővebben semmitsem mondhatunk.¹⁾

Az osztrák seregnek győztes előrenyomulása a XVII. század végén nemcsak a szerbeknél, hanem Bulgáriában is a legfényesebb reményeket ébresztette. Az 1689. évben az osztrákok bevették Nist, Vidint és Szkopjet, azonban mindezen foglalások már a következő évben veszen-

¹⁾ *Gjorgjitj viszonyáról* Makusev a Болгарія подъ турецкимъ владычествомъ въ XV. и XVI. вѣкахъ cz. (Bulgária a török uralom alatt a XV. és XVI. században) orosz közoktatásügyi minisztérium naplójában CLXIII. V. ö. Drinov a Per. Spisanie-ban I. 44. 59.

dőbe mentek. Ezen foglalásnak egyedüli emléke a császári csapatok által Nisben és Vidinben egész máig hátrahagyott építmények, sánczok és ágyúk. Nagy mozgalmat idéztek elő az egész félszigeten Jenő herczeg fényes győzelmei is és a pozsarevaczi béke (1718.) Ausztria elfoglalta Kis-Oláhországot és a mai szerb fejedelemség nagy részét. 1726-ban a kath. bolgárok nagy része Törökországból az osztrák Oláhországba telepedett át, hol Krajovában, Rymnikban (de Olt) és Bradicseniben lakhelyükön kívül egyes kiváltságokat is nyertek.

Az 1737. évben Nis bevétele által szerencsésen megkezdődött a háború. Azonban a császári hadvezérek hibái következtében, különösen Vidin előtt, minden hajótörést szenvedett. A belgrádi békében (1739) a pozsarevaczi békének minden vívmányairól le kellett mondani.¹⁾ A szerencsétlen reménykedő rajáhk most Ausztriától Oroszországhoz fordultak, mely tekintélye miatt, melylyel hitsorsosai előtt Bulgáriában, Szerbiában, Boszniában és Görögországban birt, a törököknél már 1576-ban nagy aggodalmat keltett.²⁾

Kis-Oláhország átengedése után az ottani bolgár gyarmatosok a Temesi bánságba vándoroltak, hol utódaik még most is élnek. Egy részük az ugynevezett paulikiánusok Besenovóba telepedtek le. Másik részük, nagyobbbrészt kereskedők, Vinga városkát alapították, melyet rövid ideig Szabadkának is neveztek. Voltak némely kiváltságaik, melyeket 1744-ben Mária Terézia is megerősített. Az első fokú bíróságot régi nemzeti törvényes szokás szerint a náluk honi esküdtek és egy választott bíró képezte. Volt külön czimerük is, mely sajnos előttünk ismeretlen. A királynő arra kötelezte őket, hogy háború esetén Temesvár őrizetére egy tartaléksaparatot (centuria) állítsanak ki és ez béke idején is gyakoroltassék fegyverben. Más kath. bolgárok 1740 körül a krasovói hegyekben telepedtek le, a hol még 7 faluban most is találhatók. Erdélybe, a mint megjegyeztük, 1688-ban csiproveczi gyarmatosok jöttek.³⁾ Ezek a bolgárok mind katolikusok voltak és jelenleg is azok. A Cserged-

¹⁾ Erről kimerítően Kanitz, Donau-Bulgarien I. 247. s köv.

²⁾ A velencei Soranzo (Makusevnél id mü.)

³⁾ Czoernig. Oest. Ethnographie I. 73, III. 143. s köv.

ben, Szász-Sebesben és más erdélyi falvakban letelepedett protestáns bolgárok eredete rejtélyes; ezek bizonyára már jóval Jenő herceg hadjárata előtt ott meghonosodtak. Sőt Miklosich a régi dák szlovének utódainak tartja őket. Még a múlt században bolgárul beszéltek, most elrománosodtak.¹⁾

A török uralom idejében sohasem hiányoztak oly férfiak, kik a törökök elnyomását fegyveres kézzel visszaverték és a hegyekben és erdőkben szabad életet éltek. A bolgár *hajdutin*, a szerb *hajdúk* és a görög *kleft* csak különböző nevei az egy és ugyanazon rendbeli embereknek. Néhol törökül aramijnak is nevezik őket és főnöküket *arambasá*-nak. Ezerféle dalokban ünnepelt harczaikban és kalandjaikban van némi lovagiasság. Nem a rablás, hanem hitsorsosaik elnyomóinak megboszulása volt életfeladatuk. A mohamedánusok megtámadása, kirablása és megölése, evvel ellentétben pedig a keresztények megvédése és megboszulása volt a hajdúk hivatása.

Számos ok volt, a miért majd ez, majd amaz fegyvert fogott és a „hegyekbe sétálni ment“. Csak a kétségbeesettek választhatták ezen sorsot, mert aki egyszer erre határozta el magát, az a törököknél menthetetlenül elveszett volt. Egyiknek a törökök szüleit vagy testvéreit ölték meg, a másiknak meg menyasszonyát rabolták el, vagy nővérét becstelenítették meg. Mások a bég zsarolásai által minden vagyonukat elvesztették, vagy pedig kereskedelmi utukon minden portékaikból kifosztattak és ezáltal lételük lehetetlenné vált, sokan megszöktek a börtönből, sőt vannak reá esetek, hogy egyes emberek szerencsétlen szerelemből vagy szülői átok következtében lettek hajdúkká. A menekültek vagy maguk alkottak egy új csapatot, vagy egy más meglevőhöz csatlakoztak; csak válogatott, vitéz és rettenthetetlen embereket (otbor junaci) fogadtak fel. Megfogadták egymás közt, hogy hívek lesznek és sohasem hagyják egymást cserben. Fegyverzetük egy ember magasságnyi puskából (dluga puška bojliga), egy pár övmelletti pisztolyból (čifte pištovi na pojas), egy jatagánból és egy szablyából (ostra

¹⁾ Egy kátét az ő nyelvjárásukban Miklosich hozott nyilvánosságra. L. III. fejr. 24. jegyzet.

sabja frengija, éles frankszablya) állott. Ruházataik igen pompásan voltak kiállítva, tarkán kihimezve és zsinórzattal (gajtani) czifrázva. A „hú és egységes csapat“ (vêrna i sgovorna družina, szerbül četa) ritkán számlált többet 50 embernél; számuk a dalokban gyakran szerfölött nagyítva van. Az egyes hajdúkat szerbül *momci*-nak (sing. momak) hívják, bolgárul *momceta*, együttvéve *junaci* (hősök). A legkipróbáltabbat és a legvitézebbet vajdává választották; az egyet közülük *barjaktár*-rá fogadott, ki egy zöld vagy vörös zászlót volt hivatva vinni.

A magas Sztara Planina (Balkán), a Rhodope, Szrêdna Góra, Szakar Planina, Sztrandzsa és Sar hegyek voltak a hajdúk tartózkodási helyei; legszivesebben tartózkodtak a szorosok és ösvények közelében, ha a szükség kényszerítette őket, a lapályokra is lejöttek és az erdőkbe vagy berkekbe rejtőzködve bebarangolták gyakran a félszigetet. A törököket, különösen a mohamedánusokat keresték mindenfelé, hogy megöljék vagy legalább kirabolják. Ha a falvak lakóit valahol egy bég vagy szpahi nagyon zsarolta, ezek a hajdúkat hívták segítségül, kik a kinzókat, vagy az erdők sűrűségében lesből, vagy pedig sötét éjjel saját lakásukon ölték meg. Az igazi hajdú keresztényt sohasem bántott, éppen úgy mint a mohamedán erdei kalandor csak keresztényt szokott rabolni és fosztogatni. Az a hagyományos babona élt a hajdúk közt, hogy a ki közülök valamely nőn erőszakot követ el, az a végzet elháríthatatlan kényszerénél fogva török fogságra ítéltetik. Az egyszerű rablónak *kokosarin* (csirke-tolvaj-féle) volt a csúfneve, és ezt csapatjukban nem tűrték meg. Azonban mégis, a mint a népkölteményekből kitűnik, előfordultak esetek, hogy nem egy vajda személyes boszútól vagy éhségtől kényszerítve, hűsorsosait sem kimélte.

Számos veszély és fáradság üldözte napról-napra a hajdút. Ha egy elnyomót „Allahhoz küldött“, rögtön el kellett hagynia a tartományt, mert a török pandurok, kavaszok és szeimenek mindjárt üldözőbe vették. Ezen hajdúhajzsát *poterá*-nak nevezték. Sokszor a törökök még a parasztokat is felszólították az erdők körülvételére és a hegyek átkutatására. Az elesett hajdúk fejeit a városokban közszemlére állították ki. Az elevenen elfogotta-

kat a város kapuja előtt nyilvánosan karóra szokták huzni, a hol nem egy még a legszigorúbb kinzás alatt is a prófétát gúnyolta és fenyegető szavakkal barátainak boszúját hirdette; Stanko Vraz horvát költő egy ilyen történetet megénekel „Hajduk i vezir“ cz. romanczában. Gyakran megtörtént, hogy egy ilyen török üldöző a vad életet megúnva, írott kegyelemlevelet kapott és azután gyakran török pandurrá lett.

A hajdúk hajléka a csillagos ég volt; a kegyetlen szeleknek, viharoknak és esőnek védtelenül ki voltak téve. Biztonság kedvéért gyakran meg kellett helyüket változtatni és gyakran egy napon vigyázva előrelopózva óriási utakat kellett megtenniök. A falvak közelében a pásztorok és parasztok a hajdúkat étellel és itallal bőségesen ellátták. Azonban néha (egy szerb dal szerint) „éhségtől fekete földet kellett ennie, szomjúságtól pedig a gallyról kellett vizet szörpölnie“ a hajdúnak. Beteg társaikat, ha a törökök közel voltak, agyonlőtték, hogy ellenségeik kezeibe ne kerüljenek. Ha valamely elhagyott vagy eltévedt hajdú megbetegedett, a havas legelőn vagy az erdő árnyában segítség nélkül halt meg; „a sas ásott neki sirt“ és senkisémet hallott többé felőle.

A hajdúélet csak nyáron virágzott, mert télen a „hüvös zöld erdők“, melyek a félszigeten nagybárra csak bükk- és tölgyfából állottak, egészen átlátszóak; ehhez járult még az erős hegyi tél. A „krstov den“-kor szeptemberben a junacik búcsút vesznek egymástól, azután elássák fegyvereiket és a legközelebbi gyülekezési helyet meghatározzák. A fegyverek rejtekhelyét különféle jelek által teszik felismerhetővé. A Balkánon mindenfelé láthatni ilyen jeleket: a fakéregbe bevéssett nevek és évszámok vagy bevert szögek stb. A hajdú barátainál (jatak) a falvakban munkával és énekekkel tölti el a telet. Áprilisban sz. György napja körül (Gergjov den, szerbül Gjurgjev dan), ha a völgyekben elolvadt a hó, a fák kizöldülnek és a fecskék megjönnek, a csapat ismét összejön.

A bolgároknál a hajdúság történetét nem lehet olyan pontosan megállapítani, mint a szerbeknél; hol a népeposz gyakran írott okmány által talál megerősítést. A XVI—XVIII. században következő vajdák alatt voltak:

Manus, Sztrazil a Perin Planinán, Szemko, Rada, Barbur, Viko, Nanja Razgradnál, Csajvdár a Rylen, Vicsán Trnovonál, Nencso Trojából, a Makedóniában sokat megénekelt Sztoján Trnovoból stb.

Említésre méltó, hogy a bolgároknál, éppen úgy mint a szerbeknél gyakran leányok is fivéreik kíséretében hajdúéletet éltek. Bolgár dalok Bojana, Jelenka, Todorka vajdanókról énekelnek, kik ügyesen kezelték a fegyvert, kardot hordtak és merész ravaszsággal rohanták meg a karavánokat. Hogy ez nem mese, mutatja a következő eset. A mult század végén a dibrai és kicsevoi hegyeken tartózkodott *Szirma vajdanó*, ki Mijaken tartományban a Radika mellett levő Treszancse falúból való volt. A csapat sokáig nem akarta, hogy leány legyen a vajdájuk. Ez képes volt 18 órán keresztül szakadatlanul talpon lenni. Később egy Krusovoból való mijákhoz ment férjhez. Midőn Miladinov Demeter († 1861) őt mint 80 éves aggnőt meglátta Prilepben, elmeséltette vele ifjúkori élettörténetét. Szobájában vánkosai alatt pisztolyai voltak elrejtve és a falon kardok csüggtek. Dalokban is meg van énekelve.¹⁾

A fejezet befejezéseül még azon ethnografiai változásokat akarjuk megemlíteni, melyek ezen időben előfordultak. Az *albánok* az ozmánok híu párthivei, a szerbeknek a Rigómezőről való elvonulása után Dél-Magyarország elhagyott helyiségeibe nyomultak, és egészen a Moraváig hatoltak előre.

Egy új népelem voltak a cigányok (cigani), egy áriai népfaj, mely az V. században Indiából Perzsiába, a VII-ikben Szyriába, a IX-ikben a byzanci birodalomba jött. Európába először a XIV. században Görögországban tűntek fel, honnét a szláv országokba és Vladisláv vajda idejében (1370 körül) Oláhországba vándoroltak be. Ezen népek között való tartózkodásnak, a mint Miklosich kimutatta az lett a következménye, hogy rumunnak, délszlávnak, legfőképpen azonban a görögnek Európa minden cigánydialektusában (még Spanyolországban is) és Angolországban nyomaira akadunk.²⁾

¹⁾ Miladinov K. és D. Bolg. népdalok. 328. l.

²⁾ A cigányok Romániából Magyarországra, Csehországra és Németországra jöttek, és onnét egyrészt Franciaországba és

Körülbelül a XVI-dik századra esik a turkomán *jurukok* és a török *konjarok* megtelepedése, különösen Moglenában. Ezen betolakodók támadása következtében a benlakó rumunok és bolgárok sokszor az izlámra tértek át. Tozluk és Gerlovo (törökül Karlova, 45 falú) Balkán tartományok benépesítése Ázsiából való török gyarmatosok által valószínűleg a mult században történt. Gerlovóban az egyetlen még most is bolgár falú *Vrbica*, volt a tatár szultánok székhelye, kik népeikkel (1776-ban már 20,000) a Krymből Törökországba telepedtek át. Más tatárszultánok, kik a török hűbéres nemesek közt csakhamar előkelő helyet foglaltak el, Funduklyban Jambol mellett és Sechlarinban Karnobad mellett laktak; egyről Kurudziban Jeni Zagora mellett, a bolgár parasztok barbár zaklatása miatt még a mult évtizedben is sokat beszélnek. Ezek nem voltak az első tatárok Törökországban. II. Bajezid már 1485-ben alapította a közeli szoros védelmére a Tatar-Pazardzsik nevű tatár várost; csak midőn a ragály a törököket és tatárokat megtizedelte, kezdtek a bolgárok ezen városban megtelepedni.¹⁾

Angliába, másrészt pedig Lengyelországba, Oroszországba, Finnországba és Svédországba. Spanyolországban már 1447-ben nagy tömegben telepedtek le. Miklosich, über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas (Denkschr. der Wiener Akad. XXI—XXIII. 1874.) A cigányok régibb történetéről v. ö. M. Y. de Goeje, Bijdrage tot de Geschiedenis der Zigeuners. Amsterdam 1875.

¹⁾ Lásd Zachariev 41. és köv.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Paszvanoglu és a krdzsaliyek.

Török zavarok 1791—1808. A franczia forradalom következményei. III. Szelim reformjai. Független basák. A krdzsaliyek rablótársulata (1792—1804). Ozmán Paszvanoglu a vidini pártütő basa. A szerb forradalom. A tilsziti béke és Napoleon keleti tervei.

Az egykor legyőzhetetlen ozmán hatalom a XVIII-dik század kezdete óta a győzelmes orosz és osztrák hadak előrenyomulása következtében folytonosan kezdett süllyedni. Különösen az orosz birodalom, melynek zászlói nemsokára a Dobrudzsa síkjain és a Fekete-tengeren lobogtak, volt a törökre veszedelmes szomszédság. Az oroszokkal való békét a magas portának mindig terjedelmes vidékek átengedésével kellett megvásárolnia. A muzulmán seregnek nemcsak régi szerencse csillaga tűnt le, hanem az ozmán világbirodalomnak összes belső élete is bomlásnak indult.

A török nemzetnek régi harczias szelleme eltűnt. A janicsár hadtest még fenállott ugyan, azonban ezek már nem voltak a régi janicsárok, kik a szultán hatalmának mindenfelé utat nyitottak; hanem holmi fegyelem és harczkedv nélküli gyűlevész nép, mely csak a kiváltságok miatt vétette fel magát ezen régi híres testületbe. A XVII-dik század óta megszűntek a hadtestnek keresztény gyermekek által való kiegészítésével; a janicsárok, kik azelőtt úgyszólván szerzetesi életet éltek, házasodni és mesterségeket kezdtek űzni. Közülök alig volt 20,000 alkalmas hadiszolgálatra. Felette veszélyessé lett az ulemák hatalma, kik, a mikor nekik tetszett, a janicsárokat

és a stambuli csőcseléket fellázították és úgy a szultánt, mint annak tanácsát sakkban tartották. A birodalmi kincstár régen kimerült volt, a csapatoknak évekig adósak maradtak a zsolddal, és ha háborúra került a dolog, a szultánnak saját pénztárát (chasna) kellett rendelkezésre bocsátani. Senkisésem merészelt a tetemes mecsetbirtokokhoz nyulni. Pénzhamisítás volt a végső mentőeszköz. A legégetőbb szükségben időközönként fellépett még egy nagy hadvezér vagy egy kitűnő államférfiú, azonban kiváló pénzügyi tehetség sohasem találkozott náluk. A basák által kizsarolt tartományokban hanyatlott a földmivelés és közbiztonság, a termékeny tartományok elpusztultak, a népesség évről évre fogyott.

Természetes, hogy az idegen hatalmak követői, a mint az ozmán birodalomnak ezen állapotát, pénzügyi szükségét és a fegyelmezett csapatok hiányát észrevették, annak gyors sülyedését helyezték kilátásba.¹⁾ 1780 óta II. Katalin császárnő *görög terve* nagy figyelmet keltett. Nem kevesebbről volt szó, mint a törökök kiűzéséről és a byzanci birodalom újból való helyreállításáról. Az 1782-ben II. József és II. Katalin között létrejött közös felosztási terv szerint Ausztriának Boszniát és Szerbiát, Oroszországnak pedig a Krymet és Ocsakovot kellett volna megkapnia. Törökországban és az Archipelaguson egy új császárságnak kellett létesülnie angol minta szerinti alkotmányonnyal Konstantin (szül. 1779) orosz nagyherczeggel élén. Oláhország- és Moldvának egy orthodox uralkodó alatt függetlennek kellett volna maradnia.

Háborúra került a dolog. Az osztrák hadsereg balesetei ismereteseek. Az oroszoknak Oláhországban kivívott fényes győzelme után a porta kénytelen volt békét kötni 1791-ben Szvistovban Ausztriával, 1792-ben Jassyban Oroszországgal. Bulgária ezen háborúk alatt sokat szenvedett; európai tudósítások szerint 1789-ben a nagyvezér hadserege elől, mely sokáig Szofia alatt táborozott volt, a lakosság messze-messze földről is futásnak eredt. A szultán alattvalói a hallatlan fosztogatásokat már annyira

¹⁾ Kaunitz 1774-ben azt írta, hogy a törökök pusztulásra vannak szánva, és egy kicsiny, de jól szervezett sereg kiűzheti Európából. Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa VI. 85.

megszokták, hogy bármely nemzetiségű idegenek elől mindjárt megfutottak. Azonban nemsokára sokkal véresebb napok következtek.

A francia forradalom egész Európát mozgásba hozta, egy negyed századon keresztül csak felforgatást és változást lehetett látni. Keleten is egészen más élet kezdődött, hanem a dolgok új rendjét ott oly viharok előzték meg, melyek az ozmán birodalmat csaknem megdöntötték.

1789-ben *III. Szelim* lépett a trónra, a ki tehetséges és tetterős uralkodó volt, hanem ama nagy reformtervekhez, melyeket életfeladatává tűzött ki, nem volt sem elég kitartása, sem elég erélye, sem elővigyázata. Főtörekvése a seregre és a pénzügyre irányult. Hogy a janicsárok, az albán hordák és a hűbéres tartományok katonái hasznavehetetlenek, azt belátta és állandó csapatok szervezéséhez fogott, melyeket európai minta szerint ruházott, felfegyverzett és begyakorolt. Már előbb is, különösen porosz tisztek segélyével reformálni akarták a sereget; mert a porosz befolyás a portánál, nevezetesen Nagy Frigyes idejében nagyon jelentékeny volt. A hajóhad is szerveztetett, gyárok, lőpormalmok és mérnöki iskolák alapítottak. Azonban mindez csak lassan haladt az ósdi előítéletek ellen való harczok közepette. Nehezen lehetett a törököt meggyőzni arról, hogy a szurony és a könnyű tüzérség nem ütköznek a koránba. Legnagyobb ellenállást tanúsítottak a *nizami dzsedid* (az új intézmények) ellen a janicsárok, romlásukat előrelátva azt mondták, hogy a régi ozmánok ezek nélkül győztek a harczban és hatalmas birodalmat alapítottak. Hiába volt minden kísérlet ellenállásuk megfékezésére. Hosszas harcz után Szelim reformjaiért tanácsosaival együtt életével lakolt. A zavarok tovább tartottak mignem *II. Mahmud* (1826) az egész janicsárhadtestet felkoncizolta.

Mialatt egész Európa az Uraltól egész Gibraltárig fegyverben állott, az európai zavarokba Törökországot is belevonták és kényszerítették résztvenni a harczokban Bonaparte növekvő hatalma ellen. Konstantinápolyban Napoleon befolyása erősen küzdött az orosz és az angol befolyással. Lengyelország felosztása, Velence bukása, a raguzai köztársaság feloszlata Dalmáciának Ausztria

által és a ioniai szigeteknek az francziák által történt elfoglalása, mindez még lélegzetvételt sem adott időt a portának. Ezenkívül a birodalom független fejedelemségekre kezdett felbomlani. Szkodrában Busatli Mahmud, Albániában, Epirusban és Thesszáliában a híres Tepeleni Ali basa, Vidinben a bátor boszniai Paszvanaglu lázadtak fel; Montenegro fegyvert fogott, Szerbia forrongott; Bulgáriát, Thesszáliát és Makedóniát, tehát egész Ruméliát lázongó janicsár és rabló krdzsaliy csordák árasztották el. Ázsiában a zsarnok Dzsezar basa St. Jean d'Arceban már évek óta független volt. Abdallah Damaszkusban uralkodott, a fanatikus wachabiták előtörték és Egyiptomban a francziák elvonulása után az albániai Ali Mehemed hatalmas birodalmat alapított. Szóval minden bomlásnak és bukásnak indult, és úgy látszott, hogy az ozmán monarchia napjai meg vannak számlálva.

Az összes bolgár államoknak rettenetes ostorai lettek a hirhedt krdzsaliyek (kyrcsali török rablók a sivatagon) III. Szelim uralkodása alatt, kiket az egykorú iratok *daglı* (hegyilakók), vagy egyszerűen *hajduti* néven említettek; rémuralmuk emléke még manapság is mindenfelé él Bulgáriában a dalokban és mondákban. 12 évig tartott zsiványkodásuk, mely ellen sem az alélt kormány, sem a védetlen nép nem segíthetett. A növekedő romlás tagadhatatlan jele volt már évek óta, hogy a csapatok egyes hadjárat befejezése után nem akartak békésen hazavonulni, hanem nagy mértékben rablóéletre adták magukat. Így volt ez már a XVII. század kezdetén Anatóliában, így volt ez most is a szvistovi béke után.

A krdzsaliyek először a Chasköiben a Rhodope mellett tűntek fel. Állítólag ott gyülekeztek Emin aga alatt, és ott kezdték meg garázdálkodásaikat.¹⁾ Csakhamar 25,000-en voltak, s később még többen. Nemcsak törökök,

¹⁾ A krdzsaliy-időkre vonatkozólag, sajnos, ismét inkább a mondákra, mint írott bizonyítéokra vagyunk utalva. Nem régen még elég szemtanu létezett ezen időre, azonban most már közölök sokkal kevesebb található. Lásd Rakovszki Горскій пѣтникъ (egy hajdúéposz becses hist. megjegyzésekkel) Ujvidék 1857, 279 s köv. és Panajot Hitov hajdúvajda emlékiratait (Bukarest 1872, 142. s köv.) V. ö. Zinkeisen VII. is, ki ezen korszakot követségi jelentések és útleírások után írja le.

tatárok és albánok özönlöttek hozzájuk, hanem még bosnyákok és bolgárok is; minden nemzetiséget megtűrtek, mivel őket nem a hit, hanem a rablásvágy egyesítette. Nem voltak közönséges utonállók, kik a karavánokat, vagy egyes vándort megtámadnak, hanem tapasztalt és harczismerő bimbasik és buljukbasik által vezérelt szervezett csapatok. Észrevétlenül megtámadták a városokat és falvakat, azokat kizsákmányolták és prédáikat állandó táborokba, a keleti Balkán és a Rhodope alatti völgyekbe hurezolták. Hadjárataikat még tél alkalmával sem szüntették be. Maga Konstantinápoly is nem egyszer remegett tőlük. Mindnyájan lovon jártak, karddal, pisztolylyal és hosszú puskával (krdzsalijke) voltak felfegyverkezve, ágyúik nem voltak. Selyemből és bársonyból készült díszruháikon látni lehetett, hogy zsákmányban bővelkedtek. Állandó táboraikon nagy mennyiségű szép asszony volt, kiket *gevendü* knek¹⁾ neveztek, különösen sok cigánynő csatlakozott hozzájuk, kik hadjáratok alkalmával sokszor felfegyverkezve és lovon soraikban részt vettek. Ezen szörnyetegek számos bolgár leányt és asszonyt elhurczoltak, hogy ezek a legsiralmasabb rabszolgaságban féktelen vágyaiknak szolgáljanak. Török és albán szokás szerint szép ifjakat is (olani kjocseci) szoktak magukkal vinni.²⁾ Az emberek kinzása a krdzsalijeknek sajátságos gyönyört okozott. Egy öreg albán, egy hajdani krdzsalij, egyszer egy francia utazónak elbeszélte ifjúkori történetét: „Én, úgymond, rablófőnök voltam. Ön megérti meglegedtettségemet, midőn még Ruméliában vidám rablóéletet éltem. Valahányszor valamely falút kifosztogattam, gyönyörrel töltött el a siránkozó asszonyok szemlélete, kik férjeik életéért jöttek könyörögni; kérésüket teljesítettem és meg fogja érteni, hogy milyen büszkének éreztem magam tisztemben.”³⁾

A krdzsalijek legkitünőbb vezére *Kara Feiz*, volt; mellette említésre méltók: *Deli Kadir*, *Tokakosija*, *Filibeli*

¹⁾ Törökül gjyvendy = kedves.

²⁾ 1838-ban a monasztiri, prizreni, petji, szkodrai, kavajai, pekini basák és ajánok közül csak a monasztirinak volt női háremje. Dr. Müller, Albanien und Rumelien, 37. — Oglan fiú, kücsük kicsi.

³⁾ Pouqueville, Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie. Paris 1805. III. 154.

Kara Musztafa, Gusanc Ali Chalil, Kara Manaf Ibrahim. Ezen mohamedánusokon kívül a dalokban sokat megénekeltek bolgár Indzse vojvoda¹⁾ is nagy hirre tett szert. Ez előbb már 70 hajdúval barangolt, midőn a krdzsalijek összeálltak, 500 lovast gyűjtött össze, hozzájuk csatlakozott és a törököket és keresztényeket kínozták. Magas termetű, szép és bátor férfiú volt, Szlivenből származott, hol nem régen élt néhány aggastyán, kik még emlékeztek rá; mások szerint a Bakadzsik melletti Popovo falúból származott.²⁾ Feleségét, ki egy szliveni pópa leánya volt, mindig magával vezette. A többi krdzsalij kapitányok közül nagyobb emberisége által tűnt ki. Barjaktarja a szintén dalokban dicsőített bolgár származású Karakoljo volt, ki a Jeni Zagora melletti Omaresevoból származott fivére 1854-ben ugyanott, mint magastermetű és üde arcú 80 éves aggastyán élt.

A seregek, melyeket Konstantinápolyból a krdzsalijek ellen küldtek, nagyobbbrészt fegyelmezetlen és pártütő janicsárokból állva, szanaszét futottak, vagy pedig a bandákhoz csatlakoztak. Hiszen bizonyára sokkal előnyösebb volt szabad rablónak, mint a szultán katonájának lenni. A krdzsalijek vadsága rettentő mértékben nőtt. Toll nem volna képes gaztetteiket híven rajzolni. Néhány év alatt a legvirágzóbb városoknak egész tömegét lerombolták, u. m. Mochopoliszt, Arbanaszit, Sztanimakát, Rakovót, Panagjuristet, Koprivsticát, Kalofert, egy szóval Ruméliában minden helységet felgyújtottak és elromboltak, kivéve Szilisztria, Ruscsuk, Varna, Drinápoly, Philippopolis erősségeket és Kotel, Jambol, Karnobad, Aitos, Eski Zagora hegyi városokat és még néhány mást. A kevert népességű városok könnyebben védték magukat mint a tisztán bolgárok.

1793-ban a krdzsalijek Koprivsticza előtt termettek, a polgárok eleinte a mennyire bírták, védték magukat, majd pedig mindent összeszedtek, a mi elvihető volt és más Balkán városokba menekültek, Philippopoliszba, Drinápolyba, Dimotikába, sőt még Moldvaországba is. A rablók az elhagyott házakat kirabolták, a hátramaradt

¹⁾ Indzse törökül finom, subtilis.

²⁾ Még most is mutatják a Bakadzsik hegyen az úgynevezett hét Indzse-vojvodaforrást.

lakosságot kínozták és megölték, és végtére a várost felgyújtották. Csak kevés ház maradt meg a rablóknak éjjeli szállásul. A lakosok csakhamar visszatértek és lakásaik felépítéséhez fogtak. Azonban a krdzsalijek ismét eljöttek és Koprivsticzáat összesen három izben pusztították el. 1800-ban egy ember sem élt a szomorú romhalmon, hol a férgek háborítatlanul rágták össze a füstös házomladékokat. Az 1810-dik évben csak egyes gunyhók mutatták a régi Vojnikváros helyét. Senki sem akart házat építeni, mindenki remegett a krdzsalijek emlékeitől. A kormány csak nehezen birta a menekültek egy részét visszatérésre birni.¹⁾

Panagjuriste sem kerülte ki a végveszélyt. A lakosok három negyedrésze Tatár-Pazardzsikba menekült, a szegényebbek pedig a Balkánra és teljes 12 év mult el, míg a város pusztulásából felépült. A lakatlan telepek felét (400 házat) a krdzsalijek lángokba borították.

Erre felkeltek a törökök és bolgárok és közösen hozzáálltak a városukat fenyegető veszély elhárításához. Így mentette meg magát többek közt Szvisztov is. Kotel polgárai kőfalaikat és tornyaikat helyreállították és cse-resznye törzsekből készített faágyúkkal szerelték fel magukat, a szorosokban őrtornyokat állítottak fel és így tartották vissza maguktól a rablósereget. Dobrudzsában, Thrákiában és Makedóniában erős török-bolgár védő csapatok keletkeztek, melyeket azonban a krdzsalijek igen gyakran szétugrasztottak. Egy makedóniai csapat felett a Paibreneből való bolgár *Dedo Nikóla* parancsnokolt. Egy másik vezér volt *Delí Mindo* juhpásztor. Egyszer elfogták őt a krdzsalijek és táborukba hurczolták. Hűséget fogadott nekik és társaságukba felvétetett. Azonban éjjel egy szekerczével a 12 chaznadárt (kincstáros) agyonütötte és minden pénzüikkel megszökött.

A krdzsalijek gyámolítója *Paszvanoglu Ozman* lett, különben *Pazvandzsijának* is nevezték, ki azon időben a portának és ujitásainak legveszedelmesebb ellensége volt.²⁾ Mohamedánus vallású és boszniai származású volt. Nagy-

¹⁾ Puljakov Ch. a Bulg. Knizsiciben, 1860.

²⁾ Zinkeisen VII. 230 útleírások után.

atyjáról, ki Tuzlában lakott, azt mondják, hogy úgy a mecsetet mint a ferencziek templomát egyaránt felkereste a mi a boszniai bégeknél nem volt ritka eset. Harczból és rablásból élt, mignem ellenségének fogságába került és Prisztinában karóra húzatott. Egyetlen fia *Omár*, Paszván atyja magát az osztrák háborúban úgy kitüntette, hogy Vidin mellett két faluval ajándékozták meg. Mikor ezután a vidini szandzsák barjaktárjává is lett, akkor felébredt önérzete és azontúl nyilvánosan sohasem lehetett őt másként látni, mint testőrséggel és katonazenével. Ez Melek vidini basa féltékenységet felkeltette. Elhatározta, hogy a makacs boszniait elteszi láb alól. A felbérelt gyilkost azonban az elhatározó pillanatban oly félelem szállotta meg, hogy Melek parancsát Omár előtt elárulta. Omár erre bosszúra gerjedt. Ugyanis azt parancsolták neki, hogy Vidint hagyja el; ő erre azt felelte, hogy senkinek nincs joga őt száműzni és ő senkitől sem fél; nyíltan káromolta a törvényt és a prófétát. Erre az ulemák őt halálra ítélték. Ennek hírére palotájába zárkózott és addig védte magát, mignem körülötte minden lángba borult. Neki ugyan sikerült kimenekülni, azonban ott elfogták, a basa elé hurczolták és kivégezték.

Fia Ozmán (állítólag 1758-ban szül.) csak úgy mentette meg életét, hogy gyors futással a gegekhez Albániába menekült. Megelégtelve a rablóéletet, Dukadzinban a pecsi basa szolgálatába állott. Az 1789-iki háborúban egy saját költségen toborzott sereggel egész Temesvár és Nagy-Szeben közelébe nyomult, mire a porta őt kegyébe fogadta és 1792-ben atyai birtokainak egy részét visszaadta. Telve azon vágygyal, hogy atyját megbosszúlja, mezei birtokain egy sereget szervezett. A krdzsaliyek és janicsárok zászlói alá gyülekeztek. Legelőbb is összes atyai birtokait kézre kerítette és azután nyíltan fellépett a stambuli újítások és az új adók ellen és a krdzsaliyeket a porta ellen tüzelte. A vidini basát az első összeütközésnél megverte (1794) Paszván, Vidint elfoglalta és az erősséget 40 láb mély árokkal vétette körül, úgy hogy az a Duna vize által körülfolyna, mint valami szigeten állott.

Ezen időnek leghívebb képét nyújtják Sofronij vraczai püspöknek emlékiratai, ki egyike volt a legnagyobb

bolgár hazafiaknak.¹⁾ 1794-ben Trnovoban püspökké szenteltetett, s decemberben daczára a hidegnek és a hózivatarnak püspökségébe indult, úgy remélte, hogy karácsonyra odaérkezhetik. Plevenben értesült arról, hogy a Paszván által Vidinből elűzött, két aga törökökkel és albánokkal a Vracza körüli falvakban tartózkodik, hogy onnét Vidin környékére térjenek. Négy nap mulva elhagyta Plevent. Fele utján az előre küldött parasztok éjféltában hírül adták neki, hogy Paszván 400 pandurja Branicza falúba, mely csak egy órányira van, betört. Azonban Sofronij szerencsére csak pusztja ijedséggel menekült meg onnét. Midőn azután Varnához közeledett, ime! egy nagy sereg vonúlt a kapukból egyenesen vele szemközt. Azonban csak városi polgárok voltak, kik azért vonultak ki, hogy azon csordák ellen, melyek a körülfekvő falvakat pusztították, hajsztát indítsanak. A püspököt örömmel fogadták. A következő évben (1795) Sofronij egy éhség ideje alatt bejárta püspökségét és Plevent is fel akarta keresni, azonban még a város előtt hírül hozták neki, hogy bent két török küzd az aynlukért (parancsnoki méltóság) és a keresztények nem hagyhatják el házaikat. Ő tehát kívülről a város mellett ellovagolt és csak a fegyverek durrogását hallotta a falakon belül. Erre dögvész ütött ki, mely azonban a törökök között sokkal inkább dühöngött, mint a bolgárok között.

Paszván ezalatt Vidinben, mint független basa telepedett le. Nem úgy viselte magát, mint lázadó, hanem mint a szultán hű alattvalója; nem a szultán ellen, hanem ennek gonosz tanácsosai ellen kezdte meg a harcot mint a nép boszulója és védelmezője. Ugy a muzulmánokkal, mint a keresztényekkel szemben barátságos volt. Nyilatkozatai igen sokszor csak a szabadság és jog hangzatos szavait tartalmazták. Tervei messzehatók voltak. Oláhország és Moldva elfoglalásától csak Oroszországtól és Ausztriától való félelme tartóztatta őt vissza. Konstantinápolyt akarta megtámadni, a szultánt megbuktatni és az ozmán név régi fényét visszaállítani. Tartományában öncéljaira szedte be az adókat és a vámot.

¹⁾ Nyomatva a brailai irod. társaság Periodičesko Spisanie V. és VI.-ban.

Pénzt is veretett, az úgynevezett *pazvancseta*-kat, állítólag osztrák pénzverdekben. Hú hajdúinak és „kabodahijái“-nak egy-két falút ajándékozott, melyeknek keresztény lakói azáltal nagy sanyargatásoknak lettek kitéve.¹⁾ Paszván kitünő serege albánokból, törökökből és bolgárokból állott; az utóbbiak jeles lovasok voltak. Zászlóialatt szolgáltak Konda, Korcso hajdúk és sok mások, kik részint már előbb nevet szereztek maguknak, részint pedig később a szerbek és görögök szabadságharczaiban Paszván oldala mellett szerzett tapasztalataikat a törökök ellen érvényesítették. Konda és Korcso felől egyes apró történeteket fogunk elbeszélni.

Konda kezdetben mint merész hajdú szülőföldjének Szlivennek környékét nyugtalanította, később a krdzsaliyekhez csatlakozott és velük egész Makedóniát bebarangolta. Legutóbb a szerbeknél találjuk, hol nagy hirre vergődött. 1806-ban nov. 30-án reggeli szürkületkor Belgrádba lopózkodott és az erősséget egy merész hadicsel által néhány óra alatt a szerb ostromlók kezébe kerítette.²⁾ Szlivenben még nem régen volt néhány öreg ember, a ki emlékezett reá; s ott még egy dalt is énekelnek a krdzsaliyekkel való elvonulásáról.³⁾

Korcso a Sztrumicza mellett fekvő Szaraj falúból származott. Atyja a sztrumiczai bég juhásza volt. Egyszer dögvész ütött ki és sok nyáját elragadott. A bég ezen megharagudva a pásztort bebörtönözte. Korcso a hegyek közé menekült és a vérszopó törököt fenyegetésekkel kezdte rémitgetni, azonban hiába: atyja tömlőczben halt meg. Boszút szomjuhozva Korcso egy bandát gyűjtött és egy kérlelhetetlen pusztító hadjáratot kezdett a bégek ellen, udvaraikat felperzselt és minden törököt lefejezett. Egy napon Dabilovo falúban egy béggel találkozott. Az ifjú nemes egy pompás arabs ménen ült és körülötte

¹⁾ Gjurič, Karagjorgje titkárjának emlékiratai. Glasnik IV. 99.

²⁾ Tévesen tartják őt némelyek orthodox albánnak. Arnautnak hívták az oláh járók udvaránál minden egyes török viselkedésben járó fegyvernököt. Az orosz szolgálatban levő „betyár arnaut“ seregek a Duna mellékén szerbekből, bolgárokból és oláhokból állottak; albánok nem voltak közöttük. Vuk Szt. Karadžić Правителствующий советъ, Bécs, 1860, 42.

³⁾ Period. Spisanie v. 94.

mentek szeirei, olánjai és csibukdzsiai mindnyájan aranyban és ezüstben. Korcsó egy intésére a hajdúk elötörték rejtekeikből a bégét lováról lerántották, kezét, lábát el-törték és fejét levágták, melyet egy közülök nyársra tűzött és a csapat előtt vitt. A hajdúk énekelve távoztak a küzdterről, a szerencsétlenek, kik a bég csapásai alól adták ki lelküket, az asszonyok és leányok, kiken a szörnyeteg erőszakot követett el, a gyermekek sokasága, kik vágyainak estek áldozatul, meg voltak boszúlva. Tíz évig folytatta Korcsó a hajdúéletet. Azután teherhordó állatokat vásárolt, kereskedői ruhát öltött magára és 10 évre eltűnt. Végre 300 emberrel Vidinben ismét feltűnt és Paszván szolgálatába állott. De csakhamar elhagyta őt, Sztrumiczát váratlanul meglepte, s nemcsak a bégét, atyjának gyilkosát megölte, hanem a többi lakosokat, a törököket, bolgárokat és görögöket is kardélre hányatta. Aztán ismét hazatért Vidinbe. Vége ismeretlen.¹⁾

A krdzsaliyeknek is kedvük kerekedett valami politikai szerepre. 1796-ban egy nyilatkozatot adtak ki, mely tudtúl adta, hogy ők a padisah hű alattvalói és ők egyedül csak az ő dicsőségét tartják szem előtt, melyet tőle ministerei, ellenségei gonoszúl elrabolnak az által, hogy az új adók által a hívek sziveit tőle elidegenítik. Az ő hivatásuk az új adók ellen való harcz. Egyszersmind megparancsolják a lakosoknak, hogy mindenütt csak a régi adókat fizessék, különben gyújtogatással és halállal büntettetnek.²⁾ Feleletül ezen kihívásra Hake basát küldték ellenük Konstantinápolyból, azonban keveset tehetett ellenük. E helyett a kurd Aljo basának Drinápoly mellett sikerült a rablókat érzékenyen megfenyíteni (1797).

1796-ban Musztafa basa 40,000 emberrel vonult Paszván ellen és Vidinben ostrom alá fogta, de csunyául megszalasztották. Paszván a porta első megalázása feletti mámorában 80,000 embert gyűjtött és félelmetesen kezdte növelni hatalmát. 1797-ben Paszván ezredei a krdzsaliyekkel (zsoldosok) együtt 8 napig hiába ostromolták Vraczát, egy rettenetes vérfürdő után elfoglalták Nikápolyt,

¹⁾ Panajot emlékiratai 134. s köv.

²⁾ Zinkeisen VII. 223, a porosz követ 1797 április 1-ről kelt jelentése.

megszállták Szvistovot, Ruscsukot, Szofiát, Nist, Klado-vót, fenyegették Belgrádot és Oláhországot és Paszván tekintélyét egész Várnáig kiterjesztették. A diván kénytelen volt vele alkudozásokba bocsátkozni. Meg akartak bocsátani neki és őt három lófarkos basává akarták ki-nevezni, ha leteszi a fegyvert és 6000 janicsárt Belgrádba küld. Paszván erre reá látszott állani. De midőn őt, hogy a konstantinápolyi janicsárokat megnyerje, mint *joldas*-t (fegyvertárs) ezek lajstromába kellett volna beiktatni, ezek őt mint lázadót és árulót ilyen tiszteletre méltatlannak tartották és a divánnak felajánlották, hogy készek ellene vonulni és az ő megsemmisítése által maguknak dicsőséget szerezni. Erre minden alkudozás félbeszakadt.

A porta egész télen át a féktelen basa példás meg-büntetésére készült. Resid, az erélyes reisiz effendi (a külügyek ministere) mindenfelé 60 futárt küldött ki és tavaszra a Dunához az összes európai és ázsiai hűbéres csapatokat kirendelte. 1798. márcz. elején Drinápolynál körülbelül 100,000 ember állott. A basák nagy igyekeze-tet fejtettek ki, maga janinai Ali a 10,000 ember helyett 20,000-et küldött. A főparancsnokságot Husszein kapudán basa nyerte el, ki megígérte a szultánnak, hogy a had-járat befejezése után vagy Paszvanoglu vagy saját fejét fogja lábai elé tenni. Márczius végén egy fényes csapat-szemle után válogatott csapat élén elvonult Konstanti-nápolyból, nagy figyelmet keltett 40 darabból álló francia mintára felszerelt tüzérsége, különösen pedig egy lovas-sági ütege. Egyszersmind 15 ágyúaszádból álló hajó-csapat is felvonult a Dunán. A készülétek oly nagyszerűek voltak, hogy sokan arra gondoltak, hogy a porta Orosz-szág vagy Ausztria ellen tervez valamit.¹⁾

Paszván ezen túlhatalom ellen egyáltalán nem lépett nyíltan sikra, hanem összes seregét 12,000 leghivebb emberének kivételével elbocsátotta és ezzel Vidinbe zár-kozott. A vár két évre el volt látva élelemmel. A lengyel mérnökök egy védőtervet készítettek és a tüzérségről gondoskodtak. A Duna felől ágyúsajkák fedezték a várat.

A törökök a Vidin elleni hadjárat alkalmával iszo-

¹⁾ Zinkeisen VII. 236—238. Olivier és Knobelsdorf jelen-tése után. V. ö. Hormayer levéltárát is 1814 (38 sz.) 152. old.

nyu dolgokat követtek el. Sofronij, a ki már 1797-ben Paszván elől Oláhországba és Arbanasziba menekült, most ujlag kénytelen volt futni és pásztorkaravánokba és később meg Teteven hegyvároskába rejtőzködni. Azonban ott sem talált biztos menedéket, Szvistovba kellett mennie. Kapudán basa a hadjárat alkalmával felgyújtotta Gabrovót, Krdzsalijeit, kik zsoldosok voltak, Trnovo mellett a híres Arbanaszi várost feldúlták. Sofronij családi háza ott teljesen kifosztatott, úgy hogy „egy kanál és egy tál sem” maradt meg és azonkívül a kincset kereső rablók még mindent felforgattak.¹⁾ A lakók Oláhországba menekültek és nem is tértek többé vissza. Ezen esemény, jóllehet alig 80 év előtt történt, most már nagyobbrészt feledésbe ment, és ha nem bírnók Sofronij emlékiratait, az Arbanaszi eset mindenkorra homályos volna előttünk.²⁾

Április közepén Vidint minden oldalról körülzárták. 14 órányi kerületen 120,000 ember állott. A kapudán basa utóljára a lázadónak életét, szabadságot és méltóságokat ajánlott fel azon esetre, ha a fegyvert lerakja. Paszván azonban palotája fokán állva, a honnan egy távcsővel az ellenség mozdulatát szemmel kísérte, Huszszein követének azon büszke feleletet adta, hogy ő nagyon könnyen 100,000 emberrel is képes lett volna ellentállni neki, azonban jobban tetszik neki, őt itt majd csak 10,000 emberrel legyőzni. És ez tényleg meg is történt. Hat hónapig tartott az ostrom. A törökök rohamait visszaverték és dunai hajóhadukat még kezdetben összelődzték. Betegségek és szökések gyengítették az ostromló

¹⁾ Sofronij, 68.

²⁾ Slavejkov a Čitalistában (1873) 488—493. annélkül, hogy Sofronij tudósítását ismerte volna, elbeszéli az Arbanaszi esetéről szóló honi mondát. A szorongatások olyan fokra hágtak, hogy a lakosok elhatározták együttesen egyszerre Oláhországba menekülni. Azon ürügy alatt, hogy a szvistovi kolostorba egy egyházi ünnepélyre mennek, éjjel mindent, a mi csak elvihető volt, koscsikra és teherhordó állatokra raktak és fáklyafény mellett elindultak. A „Razkolen” azon hegy alatt, hol az Orêhoviczába vezető uton egy forrás eredt, megálltak és megesküdtek, hogy többé nem térnek vissza. A fáklyákat azon szavakkal vetették vissza, hogy, a ki visszatér a sirban olyan fekete legyen, mint ez a fáklya. Csak néhány öreg, özvegy és árva és a szolgaszemélyzet maradt otthon.

sereget. Egész csapat delik (harczképtelenek) barangoltak a környéken. Ősszel utóljára kísértették meg Vidint ostromolni. Egy éjjel az egész sereg a sánczok ellen rott, azonban a sötétben az ezredek nem ismertek egymásra és több órai tüzelés által egymásközt iszonyú öldöklés vittek véghez. Október végével a törökök, Paszvántól úzve, ki tőlük a podgyászt elvette, szégyennel és gyalázzattal elvonultak. Így végződött egy olyan seregnek hadjárata, melyről a boszniai bégek Szerbián való átvonuláskor azzal dicsekedtek, hogy olyan nagy, miszerint Vidint csak esizmákkal és cipőkkel is betölthetik. A kapudán basa a szultánnak sem Paszván sem saját fejét nem hozta el, hanem, hogy a büntetést magáról elhárítsa, Aljo basát, mint árulót lefejeztette és fejét Stambulba küldte.

Sofronij a megvert sereg visszavonulását iszonyuan festi le. Aljo 15,000 emberrel Vracza felé vonúlt. Éjjel az ő konakdzsiai (szállásmesterei) érkeztek oda. A püspök jókor reggel menekült, mert menekülnie kellett; legalább 5000 piaszter váltságdíj nélkül egy basa sem bocsátotta volna szabadon, a szerencsétlennek alig volt többje száznál és így pénz helyett a fejét kellett volna odaadnia. Szakadó zápor közben jött Sofronij a Cserepis kolostorhoz, a szerzetesek azonban elmenekültek és a kapukat bezárták. Egy paraszt, kivel találkozott, egy barlangba vezette őt, hol a barátokat megtalálta. A hidegtől és éhségtől megbetegedve, 24 napig maradt náluk, azután a Balkán hómezőin keresztül gyalog a szofiai eparchiába ment. Ott hallotta meg, hogy Aljot Orechovóban kivégezték és a szelidebb Jusszuf Vraczában akar telelni. Sofronij nagy hóban tért haza. Azonban már 10 nap múlva 10 dandár albán jött, kik minden házat elfoglaltak és a püspöki lakot is megszállták, melynek omladékai közül különben csak egy szoba volt lakható. Az öreg püspök eleinte a tataragánál (futár parancsnok) rejtőzködött, zöld kalpaggal fején orvosnak adta ki magát, később egy keresztény úr szolgálatában találjuk. Végre a basa futárjának öltözve, turbánnal fején és kezében ostorral sikerült neki az albán kapúőrök közt kijutni. Kolostorról kolostorra, falúról falúra zarándokolt, azonban mindent néptelenül talált: „Nem volt egy ember

sem, nem volt sem kenyér sem fa; a tél szigorú, a deczemberi éjjelek hosszúak voltak és mi a hidegtől megdermedtünk“. Nagy hó fedett minden utat. Végre Tetevenben talált menedékhelyre.

1799. elején Sofronij elhatározta, hogy Plevenbe megy, jöllehet közvetlen közelében a három legvadabb „zulumdzi“ (elnyomó) volt, Jusszuf Vraczában, Gjurdzsi Lomban és Lommal szemközt Oláhországban maga Huszszein. Gjurdzsi rögtön 4000 emberrel jött és 10 napig időzött a városban. Sofronij egy háremben rejtőzködött, hol az ő szegény török vendégbarátjával ennek sovány kukoricza készletét megosztotta. Alig távozott el Gjurdzsi, Jusszuf még ugyanazon napon 6000 lovassal bevonult a kiéheztetett városba és sem keresztény, sem török házat nem hagyott üresen; a kadunák (török nők) jajveszék-lése mit sem használt. A törököknek maguknak sem volt már több ennivalójuk. Végre a basa elvonult és Sofronij elhagyta rejtekhelyét, hol az elárultatástól való folytonos aggodás közt 26 napig tengődött. De már három nap múlva hallatszott az utcán a rémkiáltás: „jönnek a krdzsaliyek!“ Keresztény nők és kadunák vagyonukkal sirva menekültek a török városrészbe. Sofronij egy kőfalak által megerősített és sok töröktől védett chanban talált befogadtatást. 15 nap múlva a krdzsaliyek tovább vonultak Trnovo ellen. Erre egy időre béke állott be. A mint azonban a püspök husvétvasárnap a templomban a liturgiát olvasta, egyszerre csak nagy jajveszék-lés támadt, a nép a templomból kirohant. Gusane Ali Chalil 2000 Paszván-féle hajdúval betörte a város kapuit és rabolni kezdett. Sofronijt egy csorbadzsi fogadta magához, ki felfegyverzett pásztorokkal a juhadó behajtására oda jött. A püspök rumun sipkával fején 20 napig volt nála a részeg krdzsaliyek és Paszván katonái között. Ezek „jazadzsi (iródiák) Sztoján“-nak nevezték őt. Sok viszontagság után végre hazatért Vraczába, azonban ismét gyorsan Nikápolyba kellett mennie, honnét deczemberben (1799) nagy veszélyek között a Duna jegén átkelt Oláhországba, mely őt áttekinthető hősivatagként üdvözölte: „Eparchiám elpusztult, a falvak eltűntek, a krdzsaliyek és Paszván hajdúi felperzseltek; a nép Oláhországba és más tartományokba ment szanaszét“. Ez vilá-

gos képét adja, hogy milyen élet volt 85 év előtt Törökországban!

Ezen pusztításról idegen tudósításaink is vannak. 1801. márcziusban néhány francia tatár öltözetben Konstantinápolyból Raguzába utazott. Egy napi járásnyira Drinápolytól egy faluban háltak meg, honnét éppen egy nappal előbb vonultak ki a krdzsalijek, hogy csak másfél mértföldnyire odébb táborozzanak. A talaj telve volt kecske-, juh- és ökörkoponyákkal, a rablóbanda lakomáinak maradványaival. Az utazók omladékok között töltötték át az egész éjjelt, anélkül, hogy észrevétettek volna, s kora reggel tovább indultak, az egész napon át tartó erős lovaglás után egy pásztornál háltak meg, kinek gunyhója a rablók előtt rejtve maradt. Harmadnap Philippopoliszba értek. Síri csend honolt a parlagon heverő mezőkön és az út hosszában csak hullákat és felgyújtott házakat lehetett látni. A lakosok részint elmenekültek, részint a vad állatok áldozataivá lettek.¹⁾

A védtelen bolgár falvakban szokás volt nemcsak gyilkolni, hanem a lakókat rablánczra fűzni. 1798-ban Ali egész bolgár családot hurezolt el magával és a Jannina mellett fekvő Bonillában telepítette le őket, hol szearilja és kertjei voltak.²⁾

Paszvanoglu csakhamar élvezhette győzelme gyümölcseit. Csapatai újból megszállották a bolgár városokat; mídon pedig már egész Drinápolyig kalandoztak, 1799 nyarán a porta, jóllehet nem szívesen, megküldte neki a három lófarkú zászlót.³⁾ Az északi hatalmak közül az oroszok kedvezőtlen, az osztrákok pedig kedvező hangulatban voltak iránta. Azon segítséget, melyet Oroszország

¹⁾ Pouqueville, Voyage en Morée stb. III. 231.

²⁾ Ugyanott III. 48.

³⁾ Paszván a mohamedánusoknál nagy tekintélyben állott, mint a régi intézmények védelmezője és az új adók ellenzője. 1799-ben Pouqueville (I. 522) a görög Archipelagusban a török matrózoktól egy kapadzi baschi jelenlétében, kinek két hóhérja volt, a következő dalocskát hallotta énekelni: „Körülbelül száz-ezer Vidinre lőtt bomba után én Paszvanoglu a szultán kutyája, Valide szultána rabszolgája felemeltem a lázadás zászlaját. Én Paszvanoglu a nagy ur kutyája, én megugatom minisztereit, én uramnak alattvalója akarok lenni, én lábainak porát lenyalom, én Paszvanoglu!”

a portának ő ellene felajánlott, ez csak saját népe vallásos rajongásától való félelmében utasította vissza. Ellenben egyszer Paszvánhoz a temesvári parancsnoktól kiküldött két osztrák tiszt jelent meg, hogy a tűzérseget és a vidini erődtvényeket jó karba hozza. Midőn a reisz effendi ez ellen panaszt emelt, az osztrák követ azt felelte, hogy Paszván, a maga barátjai és kincsei számára Temesvárbán menedékhelyért esedezett, és hogy ezért jelent meg nála a két tiszt. A francia követ tanácsára ezt a reisz effendi üres kibuvónak nyilatkoztatta. Az internuncius most azt válaszolta, hogy a temesvári parancsnok és a két tiszt önhatalmú eljárásukért már megalkottak; e felelet a valódi tényállást inkább homályba borította, mintsem felvilágosította.¹⁾

A krdzsaliyek is mértéktelen göggel kezdtek fellépni. Vezérük *Kara Feiz* 1799-ben úgy viselte magát, mintha a birodalom védője lett volna. Juszufot, Validé szultána mindenható főudvarmesterét mondtamindenszerencsétlenség szerzőjének, és azáltal hogy Rodosto mellett ütötte fel táborát, Konstantinápoly és Drinápoly között az összeköttetést egy időre megszüntette. Egy másik krdzsali sereg egy tatár szultán vezetése alatt, ki Girai nemzetiségéből származott, Sumen ellen vonult; ezen szultánról ki Vrbiczában székelt, azt beszélték akkor a bolgárok, hogy összeesküdtek Paszvánal, s hogy tatárcaászár akart lenni, Paszván pedig az ő fővezére. A porta egy bosztandzsi basát küldött a felkelők ellen 1500 európaiilag szervezett bosztandzsival és a szilisztriai és iszmidi (Nikomédia), továbbá Betel basát georgiai csapataival, kiknek sikerült a fenyegető vihart elhárítani. De a szerencsétlenség sem maradhatott el. Az iszmidi basát arról vádolták, hogy a rablók megvesztegették és így ellenük lanyhán lépett fel. Konstantinápolyban lefejezték és kincseit, a krdzsaliyek ajándekát 130 tevén a szultán charnájába szállították.

A harmadik támadást Vidin ellen a törökök 1800 októberében intézték. Paszván három krdzsali-j-hadtestet állított ellenük. *Manaf Ibrahim* 2000 emberrel a Plevenből 15,000 albánnal közeledő Pljasa basát megverte és minden podgyászából kifosztotta; az 1000 fogolynak, kiket

¹⁾ A porosz követ jelentése 1802 jun. 12-éről, Zinkeisennél

elfogott, Paszván kenyeret adott és őket elbocsátotta. *Filibeli Kara-Musztafa* egy éjjel megrohanta a Berkoviczából közeledő Gjurdzi basát. *Gusanc Ali* az Oláhországban összegyűlekező csapatok ellenében Vidint védte.

Ez volt a harmadik megalázás, mely a portát Paszván részéről érte. A következményeket először Oláhország kezdte érezni. Még ugyanazon télen Kara Musztafa megszállotta Cserneczet és elfoglalta Krajovát, honnét krdzsalijeit csak kétségbeesett öldöklés és a város felperzselése után úzték el ismét. Az 1801. évben Paszván csapatai ugyan elhagyták Csernecet és Kladovát, azonban 1802. májusban Arcsarnál, Lomnál és Kalafátnál újból átkeltek a Dunán. Krajovát másodízben felgyújtották és a Kárpátok alján Oknában a sóraktárakat hatalmukba ejtették. Erre Bukarestben iszonyú zavar keletkezett. Püspökök, boljárok, kereskedők, szerzetesek, pópák és konzulok vad sietéssel Erdélybe menekültek. Egyedül Brassó környéke 6000 menekültet fogadott be, köztük magát Szutzo Mihály oláh vajdát is. Hanem Hasszán basának török csapatai, melyek Bukarestet megszállották, a rablóhadjárat további folytatásához elvették a krdzsalijek kedvét.

A boljárok kérésére és az orosz és porosz udvar ajánlatára 1802 augusztusban Ipsilanti Konstantin oláh vajdává neveztetett ki. 1803 tavaszán Manaf Ibrahim 4000 emberrel egy napi járó földre Bukaresthez közeledett és mértéken felüli nagy hadisarczot követelt. Az új vajdának nagy nehezen sikerült a lakosságot egy új nagy meneküléstől visszatartani. Ipsilanti nehéz helyzetben volt, a mennyiben a csapatok felszereléséhez nem volt pénze. Ezen a Konstantinápolyból Berlinbe hazatérő porosz követ Knobelsdorf tanácscsal segített, ugyanis a Bukarestben összegyűlt boljárokat adakozásra bírta. Erre Ipsilanti 3500 embert gyűjtött, köztük 1500 zaporogi kozákot és a Duna mellett sánczot építtetett.¹⁾

¹⁾ Zinkeisenen kívül v. ö. Engel, *Gesch. der Moldau und Walachey* II. 66. s köv. Knobelsdorf 1801-ben Mahmud reisz effendi kérelmére egy hadi tervet készített a krdzsalijek ellen. E szerint a portának a Balkán szorosokat meg kellett volna erősíteni s 100, 1000—1000 embert számláló ezredből álló hadsereget 4 év alatt felszerelni és Szilisztriától egészen a Balkánig, aztán

Paszván szerencsége ezen időtől fogva kezdett letűnedezni. Személyes bosszúból az összes ruméliai agák ellene nyilatkoztak. Hiába kérte Knobelsdorft ennek bukkaresti tartózkodása alatt, hogy járjon közben a portánál. Fővezére Manaf Ibrahim is annyira elvesztette bátorságát, hogy Ipsilantit levél útján felkereste, hogy a portától számára egy földterületet eszközöljön ki, hol embe-reivel békességben megtelepedhessék. Végre kedvező feltételek mellett a ruscsenki Musztafa basának meghódolt, azonban az őt (1803 végén) kíséretével együtt lakoma alkalmával áruló módon lekaszaboltatta.

A krdzsaliyek Thrákiában kedvezőbb helyzetben voltak, mint a Duna mellett, s rablásaikkal tekintélyes segédeszközökre tevén szert, a divánra és a szerailjra mindenható befolyást biztosítottak maguknak, sőt az a hír is el volt terjedve, hogy magát Juszufot is megvesztegették, kinek teremtményei voltak a ministerek majdnem valamennyien, hogy az ellenök megkezdett hadikészületeket lehetőleg megakadályozza. Konstantinápolyban ez nyílt titok volt, de senkisem merészkedett erről a szultánnak egy szóval is említést tenni. Arra hogy a krdzsaliyekkel tárgyalásba bocsátkozzanak, nem lehetett gondolni, mert ezek a porta hírnökeit egyszerűen elfogták és magukkal hűrczolták. Ezen nyomorúságos állapotokhoz járult még a ruméliai beglerbégek között kitört czi-vakodás is.

Ozmán beglerbég, kit a rablókkal való czimborázás miatt letettek, vonakodott engedelmeskedni és Szófiából Stambul ellen indult. Kirkilissza melletti táborozásakor azon szokásos biztatás mellett, hogy ő ki urának hű rabszolgája, csak ellenségeinek ármánya folytán volt kénytelen fel-lázadni, azon követeléssel lépett fel, térítsék meg neki azon kiadásokat, melyeket a krdzsaliyekkel való háború alatt sajátjából fedezett. A porta szorultságában 1802 tavaszán a hatalmas és félelmes albánt, janinai Alit nevezte ki beglerbéggé. Ali fia Muktár, és a kapudán basa Ozmánt csakugyan szorongatni kezdték, de ez utóbbi oly benső barátja volt Ozmánnak, hogy vele kiegyezett.

Ruméliában és a Duna mentén az elpusztult falvakban, mint határörvidékeken megtelepítenie. Ehhez azonban a törököknek nem volt elég pénzük és erélyük.

A lázadó követelését kifizették, magát pedig mint három lófarkú basát Szilisztria helytartójává nevezték ki.

De már a következő (1803) évben bizalmatlankodni kezdtek Ali iránt, ki Bitolban fészkelte meg magát, azzal gyanusítván őt, hogy Paszvánnal egyetért és vele szövetségre a krdzsaliyeket a porta ellen izgatta. *Vakuli Mehmedet*, szaloniki basát nevezték ki beglerbéggé. Azonban még ugyanazon évben 3000 harcos a rablókhoz pártolt át, és Rodostó városától jelentékeny sarczot zsarolt ki. Még 1804-ben is két rablócsapat fosztogatott Drinápoly és Rodostó környékén, egy harmadik pedig egész zavar-talanul folytatta garázdálkodásait Konstantinápoly kapúi előtt. De a krdzsaliyek fénykora már lejárt. Manaf halála, a ruméliai bégek növekedő hatalma és a dahijek megsemmisítése Szerbiában (1804) megrázkodtatta hatalmukat. A kegyelemdöfést megadni nekik már nem látszott többé nehéz feladatnak.

1804-ben egy kicsiny, de mindenben európai módon szervezett hadtest, egy ezred gyalogos, egy szakasz lovas, egy tüzérszázad és három ázsiai gyalogezred Konstantinápolyból Ruméliába indult. E kisdud sereg általános bámulatra minden csatában legyőzte a krdzsaliyeket és pár hónap alatt egész Ruméliát megtisztította; de a következő évben (1805) azok ismét felbukkantak. A szultán toborzás helyett behozta az európai ujonczozási rendszert. Erre a janicsárok felzendültek, Drinápoly ellen vonultak s a rablócsapatok romjaival egyesülve az ellenük küldött Kadi basát, Karamánia kormányzóját 1806-ban megverték, mire a szultán a janicsárok agáját volt kénytelen nagyvezérré tenni.

A krdzsaliyek nagy része Paszvanoglu szolgálatába lépett. A szerb forradalom idejében a görög hetairisták oláhországi felkelései alatt és a boszniai bégek zendülése alkalmával tűnnek fel még egyes krdzsaliyek.¹⁾ Az egyes

¹⁾ Kara-Feiznek egyik hasonnevű fia 1821-ben a hetairistákat Dragasani mellett Kis-Oláhországban megverte. (Zinkeisen Gesch. Griechenlands III. 143. hol az öreg Kara-Feizt a Kösz-tendil körüli hegyiségekből származtatja; a bolgár tudósítások szerint Albániából kell, hogy származott legyen). 1831-ben Musztafa szkodrai basa szolgálatában Szófiát fosztogatta, azután részt vett a boszniai felkelésben, azután pedig egyidőben mint mene-

csapatoknak és vezetőiknek sorsát nem ismerjük, csak a bolgár *Indzse vajda* haláláról marad fenn sok ének és elbeszélés.¹⁾ Ezen mondák lényege a következő.

Gujumli faluban a Balkán tövében volt Kara-Feiz, Deli Kadir és Indzse vezéreknek, kik egyenként 500 ember felett vezényeltek, nyári tábora. Szentháromság vasárnapjának előestéjén Indzse hirnök útján kihirdettette a táborban: „A ki bizik lovában és jatagánjában, jöjjön velem holnap rabolni“. A krdzsalijek főkedvtelése volt a falvakat ünnepnapon látogatásaikkal megtisztelni. Kara-Feiz és Deli Kadir nem ajánlották Indzsének ezen kirándulást: „Ne menj holnap rabolni, mert az nagy ünnepnap nálatok, s így könnyen valami szerencsétlenség eshetik veletek“. Indzse így felelt: „Oly sok évek óta élek már a hegyek között, de bajom sohasem történt“. Elinult az Aitosz mellett fekvő Urum Jeniköi falú felé: Midőn oda érkezett, még mindenki a templomban volt, miután a templomot körülzárták és a népet elfogták, a házak fosztogatásához láttak. Egyik házban egy fiatal kanászra talált Indzse, a kinek rozszant régi fegyvere volt. A fiúval ingerkedni kezdett és kérte tőle a fegyvert, de a fiú kicsinylőleg azt felelte, hogy ő senkinek sem adja oda fegyverét. Indzse most üldözni kezdte őt, a gyermek azonban ide oda futkosott az udvarban, hátába került és reá sütötte fegyverét. Indzse mellén találva szürke lováról a földre esett. A krdzsalijek összefutottak és az ifjúra rohantak, de Indzse magához vezettette őt és így szólt hozzá: „Én már sok anyát könyekre fakasztottam, most te teszed ezt anyámmal. Éljen boldogul!“ 500 piasztért is ajándékozott neki és megparancsolta társainak, hogy bántatlanul bocsássák szabadon. Így halt meg Indzse. Tetemét Gujumliba hozták és a táborban temették el; más hír szerint a Szveta Trojicza kolostorban nyugszik. A nagy számú mondák egyikében az mondatik, hogy Indzse egy ünnepnapon Urum Jeniköibe tánczra ment. Egy más elbeszélés szerint Indzse csupán megsebesült s még három évig senyedvt a hegyek és erdőségek között. Azt mondják, hogy olyan nagy bűnös volt,

kült élt Ausztriában. Popović Milorad. Mozgalmak Boszniában, Glasnik XXI. 208, 222.

¹⁾ Rakovski Горскій путникъ 283, Panajot 144.

hogy a föld háromszor vetette ki magából és végre egy döglött kutyával együtt temették el. Indzse nem volt népszerű hajdú, mint pl. a mi időnkben Donco vagy Panajot, hanem pusztán csak hirhedt rabló. Neje még sokáig élt Szlivenben.

Indzse serege, vezérétől megfosztva, ezután Sechlari-ban Karnobad mellett telelt. A legközelebbi tavaszon a krdzsalijek heves rohamot intéztek Karnobad ellen, azonban ennek sánczai alól nagy veszteséggel visszaverettek. Miután a törökök erre főhadiszállásukat Chasköinél megtámadták, Emin aga Gidikli mellett egy várba zárkózott be, mindazonáltal elfogták és lefejezték. Kotelből, Zseravnából és más városokból való bolgárok egy nagy krdzsalijsereget tönkre tettek egy a Balkánban Kotel és Rakovo közötti Kozja rêkánál (kecske folyó) levő sűrű erdőben, mely utóbbit kevéssel ezelőtt ezen rablócsöcselék elpusztított. *Karakoljo*, Indzse barjaktárja 60 rettenthetetlen hajdúval még 10 évig barangolt Thrákiában. A Szakar Planina és Bakadzsik közti út még mai napig is „Karakoljovij-at pít“ nevet visel; Szrêdna Górában Csanakcsi mellett még most is mutatják „Karakoljo forrását“. Később Karakoljo Oláhországba vagy pedig Szerbiába ment.

A mint a szerb fölkelés kitört, a szultán kénytelen volt teljesen kibékülni Paszvánnal. A szerb lázadás egy ütközzettel kezdődött, melyet a szerbek a porta érdekében a török békezavarók ellen vívtak. A szvistovi béke után nevezetesen a belgrádi janicsároknak, hadtestük leggonoszabb aljának, el kellett hagyniok Szerbiát és Paszván szolgálatába léptek. Támadásaik elhárítására a belgrádi basa, az igazságos és emberszerető Hadzsi Musztafa (1796—1801) szükségesnek látta a rajáhkát fegyverrel ellátni. A keresztények segítségével sikerült neki a lázadó sereget néhányszor megfékezni. Azonban a portának ismételt megalázása után a janicsárok Vidin alól ismét Belgrád felé fordultak és négy *dahijájuk* vezetése alatt olyan zsarnokian kezdtek gazdálkodni, hogy a szerbek (1804) fegyverhez nyultak és őket a birodalmi sereg segítségével megsemmisítették. A háború befejezésével a törökök felszólították a rajáhkát, hogy csendesen menjenek haza. Azonban a szerbek nem akarták elmulasz-

tani a kedvező alkalmat, elhatározták, hogy szabadságukat vagy legalább autonomiájukat kivívják, s fegyvereiket a porta ellen fordították. Az egész félszigetből elősiettek a hajdúk, hogy a szerb sereget erősítsék. Az 1806. évben Belgrád hatalmukba került; a krdzsali Gusanc Ali, ki 1804-ben a dahijáknak segítségére jött és azóta az erősség birtokában volt, hajókon Vidinbe visszatért.¹⁾

Midőn az oroszok 1806. november elején a Dnjesztert átlépték, Paszván a híres Musztafa ruscsuki basával szövetségben az oláh-moldvai határon állott nekik ellent, azonban visszaveretett.

Paszvanoglu Ozmán 1807. febr. 5-én halt meg.²⁾ Vasakaratu, vitéz, erélyes és rettenthetetlen férfiú és jelentékeny hadvezér volt. Szigorával egyesíteni tudta a szelidséget és a nagylelkűséget. Az építészet iránti élénk érzékét számos monumentális épület, új utcák és erődök mutatják. A 32 vidini mecset között a könyvtárral és iskolával bíró Paszvanoglu-Dzsanija említésre méltó. Paszván „Szaraj“-a (palotája) most fogházul szolgál. Számos gazdagon felczifrázott kút szintén az ő műve; egy jégalapítványt is tett le, melyből nyáron minden nap nagy mennyiségű jeget ingyen szolgáltatnak ki a szegényeknek.

Paszvanoglunak személyes környezete, magánélete és alakja előttünk ismeretlen; őt nem környezték francia és angol megfigyelők mint Alit Janinában. Csak püspökségéről tudunk valamit. Kallinik oláh igumen, ki igen önféjű és makacs jellemű ember volt, egyszer a vidini püspökségért 20,000 piasztert ajánlott fel neki. Örömet kergette el Paszvanoglu az eddigi metropolitát, miután előbb mindent, a mije volt, elvett tőle, és Kalliniket ül-

¹⁾ A szerb konstantinápolyi követek közül a bolgár Jesko Péter tűnt ki, ki mint a török követség tolmácsa Berlinben jelentékeny ismeretekre tett szert. Később Hadzsi Musztafa bizalmát birta és akkor Belgrádba küldetve, nyugati kereskedők ügyeit vezette.

²⁾ Zinkeisen VII. 485. Paszván siremléke Kanitznál van lemásolva, Donau-Bulgarien I., 233, hol Paszván építkezéseiről is kimerítően beszél — Csillaggal megjelölt napok a keleti naptár szerint vannak; jelenleg a régi keletit tartjuk meg.

tette helyébe. Ez, miután a patriarka részéről megerősítést nem kapott, Sofronij vraczai püspököt Vidinbe csalta és a templomban vele olvastatta a liturgiát, míg ő Paszván krdzsaliijeivel és hajdúival éjjel nappal vigan dőzsölt. Csak 1803-ban jött Kallinik 50 török kíséretében Bukarestbe, hol magát felszenteltette és Sofronijt elbocsátotta, kinek három éven keresztül fogságában püspöki szolgálatot kellett teljesítenie.

Paszván halála a megingatott portára nézve semmi nyereséget nem járt. A francziákkal való barátság a polgárháborúkon kívül még az oroszok és Anglia ellenszenvét is megszerezte Törökországnak. Az oroszok megszállták Oláhországot és a szerbekkel szövetségbe léptek. 1807 február 20-án Duckworth tengernagy az angol hajóhaddal egyszerre csak Konstantinápoly előtt termelt; azonban jöllehet az ő részéről bombáztatástól tartottak, mégis éppen olyan váratlanul eltűnt, mint a hogy jött. Ezután nemsokára erre az oroszok Tenedosz mellett megsemmisítették a török hajóhadat. Ezen veszedelmes helyzet közepette Konstantinápolyban egy janicsárlázadás tört ki az újító szultán ellen; május 31-én Szelim szultán letétetett és a trónra *IV. Musztafát* emelték.

E közben Törökország sorsa északon csaknem eldőlt. Napoleon és Sándor Tilsitben megegyeztek az ozmán birodalom felosztása felett. Oroszország Besszarábiát, Moldvát, Oláhországot és Bulgáriát egész a Balkánig akarta megtartani, Francziaország Albániát, Thesszáliát, Moreát és Kandiát; Ausztriának Boszniát és Szerbia egy részét akarták átengedni. Thrákia, Konstantinápoly és az ázsiai tartományok a szultánnak maradtak volna. A félsziget népeiről, jelleméről, számukról és szomszédaikról akkoriban úgyszólván semmitsem tudtak. A tanácskozásoknak egyik főtárgyát képezte Konstantinápoly. Napoleon semmi áron sem volt hajlandó Sándornak átengedni; ezen város birtoka szerinte világhuralmat jelent. S azért a tilsiti béke titkos pontjaiban (1807. jul. 8.) ki volt mondva, hogy Francziaország és Oroszország az európai ozmán birodalom összes tartományait Rumélia és Konstantinápoly kivételével „a török járom és zsarnokság“ alól felmentik.¹⁾

¹⁾ Zinkeisen VII. 518., hol a konstantinápolyi események ezen évek alatt kimerítően vannak tárgyalva.

Még ugyane napon levél útján meghagyta Napoleon Marmontnak, Dalmátia helytartójának, hogy a török tartományokat katonai vizsgálat alá vegye. Erre 1807 és 1808-ban francia tisztek utazták be Boszniát és Herczegovinát, egyesek még Albániába és Makedóniába is eljutottak. Ezeknek adatai nyomán készítették Vaudoncourt és Lapie térképeiket, melyek először helyezték tisztább világításba ezen tartományokat.

A tilsiti megegyezések nem maradtak titokban. A porta az angol és osztrák követek útján értesült róluk. A divánban tartott viharos ülésen, melyen az ulemák és janicsárok főnökei is résztvettek, ez utóbbiak egyhangulag kimondták, hogy inkább akarnak a csatamezőn meghalni, a próféta zászlója alatt, mint a birodalom bukását túlélni. Ha azonban Napoleon ekkor tényleg megtámadja a török birodalmat, hogy a rajáhk és lázadó basák támogatása mellett talán egy új „latin császárságot” alapítson Konstantinápolyban, akkor ezen vállalat az elkorcsosodott ozmánok minden rajongása daczára sokkal kedvezőbben végződött volna, mint hadmenete Moszkva ellen.

Konstantinápoly 1808-ban borzasztó rémjelenetek színhelyévé lön: *Musztafa Barjaktar* ruscsuki basa, Trstenikből válogatott seregével Stambulba jött, hogy III. Szelimet felmentse. De mialatt ő a szeráljt ostromolta, ellenségei a fogoly Szelimet megfojtották. A szeráljt bevették, IV. Musztafát letették, s szultánná az ifjú *II. Mahmudot* választották. Musztafa barjaktár mint nagyvezér akarta a reformterveket erélyesen végrehajtani, de még ugyanazon év folyamán egy janicsárzendülés áldozatává lett.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

A fanariota püspökök és a görög szellem Bulgáriában.

A bolgár nép helyzete századunk elején. Nyugat ismeretei Bulgáriáról. A görög szellem hódításai. Görög iskolák és írás. A fanariota papság. A kéziratok elégetése.

A bolgár nép négyszáz éven át nélkülözvén a politikai és vallási életet, a jelen század elején az európai történelem köréből annyira letűnt, hogy mintegy újból fel kellett azt fedezni. Maguknak a tudósoknak, kik akkor a szláv nyelv szervezetét és kölcsönös viszonyát vizsgálni kezdték, meglehetősen hosszú időre volt szükségük, míg a bolgár nyelv állapota felől némileg megbízható tudósítást kaptak. Az 1771. évben *Schlözer* utalt arra, hogy mily égető szükség egy bolgár nyelvtan és lexikon, azonban elmúlt 30 év és a bolgár nyelvet még mindig nem ismertük.¹⁾ *Dobrovsky* 1814-ben a bolgár nyelvet, melyből különben sohasem látott mutatványt, a szerb nyelv pusztá dialektusának tartotta.²⁾ *Kopitar* tudománya 1815-ben alig terjed odáig, hogy a bolgár nyelvnek névelője van, melyet a kiejtésben hozzácsatol.³⁾

A bolgár nyelvről az első megbízható felvilágosítást a szláv nyelvészek az új szerb irodalom megalapítójától *Vuk Stefanović Karadžić*-től nyerték. Ez a *Kopitar* biztatására 1821-ben a szerb és a bolgár nyelv közötti különbségről egy Dr. *Frušić*hez intézett levélben értekezett; az összes nyelveknek a szentpétervári összehasonlító szó-

¹⁾ Schlözer, Nordische Geschichte 334. Nestor II. 326.

²⁾ Dobrovsky Szlovanka. Prága 1814. I. 194.

³⁾ Kopitar, Kleinere Schriften. Wien 1857, 319.

tárához irt adalékaiban 1822-ben a bolgár nyelvek nyelvtani vázlatát, a bibliából egy mutatványt, egy néhány népdalt és a bolgár helyesírás tervezetét közzétette.¹⁾ Néhány évvel ezelőtt *Leake* angol utazó a Moschopoliszból való Hadzsi Dániel Mihály Ádám Tetraglosszonját (Velence 1802), mely új-görög, albán, wlach és bolgár beszélgetéseket mind görög írással tartalmaz, „*Researches in Greece*“-jében (London 1814) újra lenyomatta. *Šafařík* 1826-ban még egyetlen egy új-bolgár könyvet sem ismert, és azt hitte, hogy a bolgárok csak a Duna és a Balkán között laknak; számukat csak 600,000 becsülte.²⁾

Mindezen nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy a bolgár nép nem volt más, mint az elnyomott keresztény rajáhk tömege, kiknek szellemi fogyatékosága létszámukkal éppenséggel felért. Hiszen a bolgárok a török anyagi és a görög szellemi elnyomás alatt, egy néhány személy kivételével maguk is megfeledkeztek arról, hogy volt egykoron idő, a mikor ők is czárjaik és patriarkáik alatt független állami és művelődési életet éltek. Számukról és lakóhelyük kiterjedéséről maguk sem tudtak semmit; annál kevésbbé arról, hogy valahol a földön hatalmas rokon törzseik is léteznek és hogy nekik is nemzeti jelentőségük lehet. Művelt bolgár osztály nem volt, mert a ki egy kis műveltséget sajátított el, megszűnt bolgár lenni. Csak a műveletlen népnél tartotta fen magát a szláv nyelv és a régi népjelleg. Végre ütött az óra, melynek eldöntenie kellett, hogy vajjon olyan mélyen sülyedt és elhanyagolt nép a régi elbei szlávokhoz és a Magyarországbán a magyarok bejövetele előtt letelepedett szlovénekhez hasonlóan lassankint elenyésszék, vagy pedig ezen mély tespedéséből új életre keljen.

¹⁾ Vuk St. Karadžić. Писмо Дим. Фрушићу Мед. Докт. у Бичу, 19. нов. 1819. У Виенн 1821. 8. 16. old. (Melléklet a Szrb. Novinehez 1821. 68. sz.) Додатак к Санкитетербурским сравнителним рјечницима свују језика и нарјечија с особитим огледима бугарског језика. Bécs 1822, 40, 54. old.

²⁾ Šafařík, Gesch. der slaw. Sprache und Lit. Ofen 1826. (Ujlag nyomatva Prága 1869.) 23. 223. A bolgár írásról az első tudósítást Kopitar adta 1829-ben, Albanesische, walachische und bulgarische Sprache. Jahrbücher der Lit. 46. köt. 66. s köv. (9 könyvecske.)

A török időben a bolgár vidékeken évszázadokon keresztül a pópa-iskolák voltak az egyedüli tanintézetek. Ezek a városokban és helylyel-közzel a falvakban is a pópák lakásain voltak; közönségesen *kellia*-nak nevezték. Céljuk leginkább az volt, hogy az ifjakat a papi pályára készítse elő. A tanulók a szláv azbukit (abc) és azután egyházi könyveket, psaltirt, csaszoszlovot, oktoichot és apostolt, mind tisztán könyv nélkül tanulták a botbüntetés bőséges alkalmazása közben. A csaszoszlov hosszú ideig „nausztnicza“ (elnéző könyv) nevet viselt. Az apostol átolvasásával az iskolát befejezték; az evangelium ismerete elégséges volt a közönséges tudományosságra.

A fanarioták növekedő hatalma mellett, mely a XVIII. század kezdete óta nevezetesen az ochridai egyház eltörlése óta jelentékenyen megerősödött, a görögnek jelentősége évről-évre növekedett. A görög püspökök sürgetésére az egyházakban a szláv liturgiát a görög váltotta fel. Ezen célból elgörögösítették a legtöbb pópa-iskolát. Az oktatást a régi módszer szerint tovább folytatták, azzal a különbséggel, hogy az ó-szlovén helyett a sokkal nehezebb ó-görögöt magoltatták. A bolgár pópák az imádságot nemsokára, mint a papagályok, a nélkül hogy értették volna, megtanulták görögül elmondani. Ezen görögösítés azon városokból indult ki, hol a püspökök székeltek. A városi polgárok látták, hogy főpásztora mind a görögöt dicséri, és a bolgárt ócsárolja, és az ő hiszekény gyermekeségökben vaktában követték őt azon uton, melyet nekik mutatott.

A XVIII. század második felében Hellaszban élénk mozgalom keletkezett. Két keleten kiképzett szerzetes, Makariosz Pathmoszból és Geraszimosz Ithakából, Pathmosz szigetén egy iskolát alapított nyugateurópai mintára. Ezen példa készséges utánzásra talált. Csakhamar a görög hazafiak Szmyrnában, Chioszban, Janinában, Szalonikban, Konstantinápolyban, Bukarestben és más helyütt hasonló iskolákat alapítottak és ezeket gazdagon segítették. Az ezen intézetek számára készített iskolakönyvek lettek alapjává az új görög irodalomnak.

A bolgár vidékekre is kiterjedt a mozgalom. Bolgár kereskedők költségén, kik más iskolára mint görögre

többé már nem mertek gondolni, csakhamar a tiszta bolgár városokban is, hol egyetlenegy görög család sem volt, hellén tanodák létesültek. A húszas években ilyen iskola nemcsak Makedóniában, hanem a Balkánon és a Duna mellékén is pl. Szvistovban, Trnovoban, Kotelben, stb. létezett.¹⁾ A régi pópák helyébe a *daszkalik* (διδασκαλος) léptek, részint született görögök részint elgörögösödött bolgárok. Jóllehet a gyermekek nagyobb részét kereskedő és kézműves családból származtak és szüleik pályájára kellett előkészülniök, mégis a fősúly a klasszikusok olvasására lett fordítva; szemelvényeket olvastak Lukianoszból és Aezoposzból, közben Homerosz, Plutarchosz, Iszokratesz és Xenophonból is. E mellett egy kis mennyiségtant és történelmet is tanultak. A bolgár fiucsók eleget törték magukat a görög olvasással, írással és beszéddel. A jóakaratot vessző pótolta. Idővel nem egy lett jó hellenistává, de műveltsége legfőképpen a nyelvtani pedantismusban, idézetek gyakori alkalmazásában, a régi mondások fitogtató használásában és mindannak megvetésében nyilvánult, a mi nem az ó-korból volt. Mindezek daczára nem lehet tagadni, hogy a kifejezésben bizonyos finomság és meglepő olvasottság ezen iskolákból az alsóbb néposztály között is elterjedt. Az egyetemet, melyet Athénben a görög forradalom befejezése után alapítottak, a bolgárok nemcsak délről, hanem Trnovoból, Szlivenből és más északi városokból is felkeresték.

Századunk kezdetével a görögösítés tetőpontját érte el. A ki nem tudott görögül, vagy legalább is beszédét görög frázisokkal és bölcsmondásokkal nem tudta füszerezni, az nem volt művelt ember, sőt úgy látszott, hogy az ember és a görög fogalmát egyenesen azonosítani akarták. A kereskedelmi és magánlevelezés a bolgárok között kizárólag görög nyelven, vagy legalább görög írással történt. Tiszta bolgár nyelvet, úgy szólván csak családi körben lehetett hallani, mert a nők, kevés kivétellel, sohasem tanultak görögül. Ha egy bolgár városi

¹⁾ Görög iskolák 1820 körül Trnovoban, Svistovban, Kotelben, Slivenben, Jambolban, Philippopoliszban; 1845 körül Makedóniában: Vodenben, Bitolban, Reszenben, Ochridában, Sztrugaban, Sztrumiczában, Szereszben, Valovistában, Melnikben stb.

polgár nemzetisége felől kérdezősködtek, nem ritkán még Trnovoban is azt felelte, hogy ő görög, sőt sokan sértve érezték magukat, ha bolgárnak nevezték.¹⁾ Külföldön, Bécsben, Pesten, Temesvárott, Ujvidéken, Oláhországban stb. a bolgár kereskedők görögöknek adták ki magukat és gyermekeiket görögül oktatták. Egészen másként cselekedtek a szerbek, habár szülőföldüktől távol és elszigetelve voltak, anyanyelvük ápolásáról mindig gondoskodtak.²⁾

A hellén mozgalom olyan hatalmas volt, hogy még a kyrilli írás ismeretét is egészen elnyomta. A tiszta bolgár városokban, mint Szlivenben az iskolás fiúk csak görögül tanultak írni, jöllehet a görög nyelv idegen volt előttük.³⁾ Grigorovič 1845-ben Ochridában egyetlen egy embert sem talált, ki szlávul tudott volna olvasni, ellenben sokat talált olyant, kik a középkori görög írást, mely tudvalevőleg igen nehéz volt, igen folyékonyan írták. Még most is élnek aggastyánok, nemcsak Makedóniában, hanem Rhodopében és a Duna mellett is, kik bolgárul csak görög betűkkel tudnak írni. Még 1852-ben Pál hieromonachus, ki a Voden melletti Konikovoból származott, bolgár evangélium fordítását Szalonikben görög betűvel nyomatta ki.⁴⁾ A görög alphabeta, melyben a *c*, *cs*, *s*, *zs* és *ъ* betűk számára írásjelek nincsenek, a bolgár nyelv számára természetesen elégtelen; azért összekapcsoláshoz kellett folyamodniok (pl. *μ* *b* helyett) Chrabr szerzetes azt mondja, hogy a szlávok Kyrill és Klement

¹⁾ Aprilov Денница новоболгарскаго образования (A bolgár felvilágosodás hajnalsillaga; oroszul) Odessa 1841. 71.

²⁾ Temesvárott a görög templomon van egy felirat: 'Εούσι της Ζλάτκος φιλογρηής 'Ελλην από Γάμπροβον — egy Zlatko nevű hellén nő a Balkán alatti Gabrovoból, talán a marathoni harczosok utódja! Rakovski Горскіи пѣтникъ 269.

³⁾ Venelin, О зародышѣ болг. литературы (A bolgár irodalom kezdetéről; oroszul) Moszkva 1838, 18.

⁴⁾ Bibliographiám 182. sz. 'Εναγγελίε να γωσποδα μπογα η σπασα νασεγο Ιησουςα Χριστω, σιγα νοβο τυποσανο να μογορασκοι εζικ, ζα σεκοα νεδελια ον γοδινα δο γοδινα σο ρετ: Πρεπισανο η διορτωσανω οτ μενε Πανλα Ιρομοναχ, μποζιγοποσκη πρωτοσυγγελ, ροδομ Βοδεσκα (επαρχία) οτ σελο Κονικοβω. Σολον. Σταμπα Κυριακοβα Λαοζηλεν. 1852. 4°. Hogy ezen kuriosum nyomtatása be van-e fejezve, nem tudom; én csak a címét és az elejét láttam.

előtt nyelvüket görög írásjelekkel törekedtek kifejezni, most Chrabr után kilencz évszázadra a bolgároknak valóban egy új Kyrillre volt szükségük.¹⁾

Makedóniában Dibra kivételével Prilep és egyes kolostorok vidékén levő falvakban a liturgiát görögül olvasták. Az ó-szlovén ezen országban legalább a falvakban tartotta fenn magát. Hogy a parasztnép szellemi élete az idegen nyelvű fanarioták és a műveletlen pópák oltalma alatt milyen volt, könnyen képzelhetjük. Voltak vidékek, hol a nép nem egyszer még az imádságot sem tudta; a babona és pogányság ismét közönséges lett náluk. A nép csak veleszületett bizalmatlanságának köszönheti, hogy megőrizte nemzetiségét. A városi álgörögök a parasztokat *χονδροκεφαλοι*, *ξύλα απελέστα*-nak nevezték és más megvetett czímen; a parasztok ellenben minden városiasan öltözött embert *grk*-nak neveztek, mely kifejezésnek náluk gúnyos mellékize volt, mely számos közmondásból kitünik.²⁾ A falusi népnek ezen minden görög ellen irányuló mély gyűlöletét azonban nem annyira a görög városi polgárok, mint inkább a görög papok okozták.

A pénz volt a konstantinápolyi egyházban az egyedüli uralkodó hatalom. Tanultság, élettapasztalat és erkölcsi érdemek a lelkészi pályán nem voltak szükségesek, csak fizetni kellett, sokat fizetni. A patriarkai méltóságnak ára, mely 1573-ban még 6000 aranyra rugott, idővel 25-szörösére emelkedett. Hogy az óriási vételösszeget győzze, a keleti kereszténység minden új feje az egyes püspökségeket 4000 aranynyi általányösszeg fizetésére kényszerítette. A püspökök tudták ezen összeget előteremteni és még ezenfelül megszerezték maguknak azon eszközöket, hogy ne csak fényes udvartartást vigyenek, mely a muzulmán imámok szigorú szegénységétől élesen különbözött, hanem hogy mindenkit, ki nekik nem tet-

¹⁾ Oikonomos filologus az *ὁ Δοσίμων περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς σλαβοροωστικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ἑλληνικὴν*-jében, Szat-Petervár 1828 III. 439—501 egyes ó-aioli emlékeket hozott nyilvánosságra — bolgár imákat és régiségeket görög írással! Lásd Venelin id. hely. 18. s köv.

²⁾ Pl. Isten mentsen meg minket a wlach farkasoktól és a Fehér-tenger környéki görögöktől.

szett, a hatóságok megvesztegetése által tömlöczbe vessenek, vagy Ázsiába száműzetésbe küldjenek.¹⁾ Jövedelemforrásuk nem az egyházi birtokok voltak, hanem kizárólag a nép adományai.

Pénzcsikarásokban a fanariota püspökök voltak rendkívül leleményesek. Székhelyére való megérkezése után a legtekintélyesebb családoknak szentelt apróságokat küldtek, melyeket a polgároknak 30-szorta nagyobb értékű viszonaajándékkal kellett kárpótolniok. A püspök időről-időre beutazta eparchiáját és „rabolt a falvakban mint egy krdzsalij“, jóllehet „burjuldija“, ki ezen körutazáshoz a basa engedélyét megnyerte, mindenkinek tudtára adta, hogy csak annyit adjon, a mennyi neki tetszett. Így volt *βοήθεια* a patriarka részére, *εμβατήριον* a pópa felavatásért, *παρηγορία* imáért, *ψυχουσπίδιον* gyászmiséért, *ἀγίασμα* szentelésért és számos más díjak és adók. Időközben a „Fener-Vladika“ pópákat küldött ki, hogy egy templom építésére gyűjtsenek; azonban a gyűjtés jövedelme nem ritkán pompás püspöki konakok (paloták) építésére fordított. A válóperek voltak különösen gazdag jövedelemforrásuk. Ezért a fanarioták gazdag házassélek közt keletkezett csekély eltéréseket cselszövények által nagyra növesztettek. Mindennek az erkölcsök bukása volt következménye. Az egyházi törvénnyel e mellett igen keveset törődtek; mindent pénzért tettek, pénzért pedig mindent meg lehetett nyerni.

Nemcsak egyes családok, hanem egész falvak mentek tönkre eféle zsarolások által. Ha nem volt a szegény sokat gyötrött póroknak tehetségük, hogy lekipásztoraik telhetetlen pénzvágát kielégítsék, jöttek a püspöki poroszlók és kimondták a falura az egyházi átkot, a templomot lepecsételték, a házakból mindent elvettek, a mi elvihető volt. Óvást tenni nem lehetett. Kétségbeesett szívvel vitte a paraszt a papi igát; kereszteletlenül nőttek fel gyermekei és ha meghalt, pópa és imádság nélkül temették el.

A paraszt sorsát még nagyobb mértékben viselte a

¹⁾ A bulgáriai görög püspökökről lásd Kanitz, Lejean, Grigorovics és mások útleírásait; Aprilov, Daskalov, Rakovski és más bolgárok iratait, valamint a bolgár folyóiratok is gazdag anyagot tartalmaznak.

pópa. Mint a püspökök közvetlen alattvalója, ellene semmiféle védelmet sem talált. Nevelésével senkisésem gondolt. Gyakran nem tudott olvasni, az imádságot kívülről mondta el; számadásait és jegyzeteit rovással jegyezte fel és saját kezével művelte földjét; a paraszttól csak sapka és szakál által különbözött. A fölszentelésért a fanariotának 1000—1500 piasztért kellett fizetnie. Hogy jövedelmüket növeljék, a püspökök a szükségesen túl szenteltek fel papokat; az ilyen felesleges pópák egész tömege munka és kenyér nélkül barangolt az országban.

A pópákkal való bánásmód a püspökök részéről legnagyobb mérvben méltatlan volt. Nem volt szokatlan az sem, hogy a püspök lelkészét az oltár előtt nyilvánosan megverte. Sok püspök papjait udvaránál az istállóban vagy pedig a kertben szolgai munkára használta. Voltak mindazonáltal nemesebb és műveltebb jellemek, kik ily gyalázatot nem tudtak elviselni. Egy példát fogunk reá felhozni.

A jelen század elején élt Trnovóban egy Joakim nevű tudós pópa, kit a nép nagyon is szeretett; de nem kedvelte őt a metropolita. Történt egyszer, hogy a liturgia után Ilarion metropolita, egy született kandiot, azt parancsolta neki, hogy takarítsa ki az udvarra egy kosárral a püspöki istállókból a trágyát. Joakim büszkén megtagadta e szolgálatot. Birokra került a dolog a püspöki szolgálattal és a diakonusokkal. A pópa erőszakkal kiszabadulva, kuszált hajjal, fedetlen fővel egyenesen a kadihoz futott. Még aznap az izlam híve lett. Megtanult törökül olvasni és írni és nagy tekintélyben állott a törököknél; végre a Dobrudzsában elesett a „Moskov“-ok elleni harczban.¹⁾

Éppen úgy jártak a kolostorok is. Makedoniában szokásban volt azokat vállalkozó görögöknek, wlachoknak vagy albánoknak bérbe adni. A bérlőnek szabadságában állott a szerzeteseket megtartani vagy pedig elűzni. Grigorovič 1845-ben az ochridai tónál fekvő Szt-Naum kolostorban csak az igument találta, szerzetest pedig egyet sem; a görög bérlő 30 szolgálival szabadon

¹⁾ Egy öreg trnovoi embernek visszaemlékezései a „Gajda“ cz. folyóiratban I. 1863. 8. sz. 61. old.

garázdálkodott a tágas kolostorban, melyért a metropolitának évenként 15,000 piasztert fizetett.

A keresztény önzetlenség és önkéntes szegénység mintaképei a görög püspökök korántsem voltak; de még a keresztény erkölcsösségnek sem! Székhelyeiken szép görög és örmény nők uralkodtak, kiknek befolyása mindenható volt. Helyettök olykor-olykor bajszatlan leányszépségű ifjak szerepeltek. A városokban és a falvakban egy asszony vagy egy hajadon nő sem volt biztos a fanarioták leselekedései ellenében. Ily esetekben ritkán lehetett szó elégtételről a hatóságok részéről; a bosszútól pedig csak azon tisztelet tartotta vissza őket, melylyel „lelki pásztor“-aik iránt még viseltettek.¹⁾

Egyik-másik püspök lehetőleg a régi tudatlanságban iparkodott megtartani a reá bízott híveket; mások pedig politikai és nemzeti céloknak hódoltak. Jelszavuk egyfelől saját meggazdagodásuk volt, másfelől a szlávoknak tervszerű *elgörögösítése*. Ezen célú görög liturgia, görög iskolák és görög társalgás segítségével, valamint görög könyvek ajándékozásával akarták elérni. A jelen század elejéig olykor megtörtént, hogy bolgár embert tettek meg püspökül; azonban a görög szabadságharcz és az újjörög királyság felállítása után bolgár embert nem emeltek többé ilyen nagy méltóságokra.

De nemcsak közvetve, a görög elem behozásával, hanem közvetlenül is, a bolgárság üldözésével, arra törekedtek, hogy a bolgárokat az európai népek lajstromából kitöröljék. A szláv nyelv hangját, mely nyelv állítólag már alapjában tisztán barbár nyelv, a fanarioták már csak azért is utálták. Hanem mindez még semmi. Vandálokhoz méltó tettek szennyezik be a fanariota papságnak történetét Bulgáriában. A bolgár

¹⁾ 1860-ban a piroti görög orvos azzal vádolja az ottani püspököt, hogy 14 éves iskolás leányokat becsuteltetett meg. Az ochridai püspök 1864-ben erővel tartotta vissza a leányokat gynásra titkos helyeken; sirva távoztak onnan a szegények. Gajda 1864, 167. old Szoftonij prizreni püspök (XVIII. sz.) házról-házra ment és leányokat keresett, kik úgy bújtak el előle akár csak egy török elől (Jastrebov orosz konzul elbeszélése, Glasnik 40, 195). V. ö, Kanitz, Donau-Bulgarien I. 129.

kéziratokat, melyeket háborúktól, tüzvésztől, egerektől, molyoktól és rothadástól századokon át sikerült megőrizni, a görögök mindenütt elégették és tönkre tették, éppen úgy mint a jezsuiták a Fehér-hegy melletti csata után a cseh könyveket.¹⁾ A bolgároknak nem volt szabad megtudniok, hogy valaha dicső multjuk és régi irodalmuk volt, és hogy nyelvöket valaha saját írásukban fejezték ki.

Ezen barbárságnak számos példáját adja Grigorovič (1843). Zografuban kevéssel az ő megérkezése után egész rakás kéziratot égettek el. Szemtanuk azt beszélték neki, hogy Xenofuban sok szláv kodexet a tengerbe dobtak. Vatopediban kemenczéket fűtöttek ó-szláv pergamentekkel, melyeket *ἀγορία παράκα*-nak tartottak. Hasonló jelenetek fordultak elő Simopetrában és Filotheúban, melyek szláv alapítású kolostorok voltak. De nem csupán az Áthoszon, hanem a szárazföldön is hasonló szomorú tapasztalatokra jutott Grigorovič, midőn szláv emlékeket keresett. Szt.-Naum kolostorában már az akkori igumennek elődje, egy Dionys nevű anatóliai görög valamennyi könyvet elégetett volt. A Szeresz melletti Menikeonkolostorban gazdag görög könyvtárt lelt; midőn pedig szláv kéziratok után tudakozódott, azt mondták, hogy azokat már elégették.²⁾

1823-ban Joakim, szófia metropolita meghallotta, hogy Cerovene faluban Berkovicza mellett régi bolgár kodexek és szent képek vannak. Meghagyta tehát a parasztoknak, hogy ezeket a dolgokat rakják fel szekérre és a falún kívül égessék meg vagy ássák el, mert kü-

¹⁾ A hasonlat nincs jól megválasztva. A fanariota püspökök és papok elgörögösíteni akarták a bolgárokat s azért pusztították a régi bolgár kéziratokat és kodexeket, habár ők a bolgárokkal egy hiten voltak. A Fehérhegy melletti csata után a jezsuiták és általában a kath. papok nem a cseh, hanem a huszita könyveket pusztították, a min, ha magunkat azon véres harcok utáni korszakba helyezzük, legkevésbé sem csodálkozhatunk. „De midőn“, mint azt Springer (Geschichte Oestereichs II. k.) a jezsuitáknak éppen nem barátja mondja, „a régibb könyvekkel a veszélyes eszmék is száműzettek, — ők lettek a cseh nyelv oltalmazói.“

A ford. jegyz.

²⁾ Grigorovič, Utazás 96, 103, 144.

lönben ő nem jön a falúba. Az engedelmes parasztok végrehajtották a parancsot és eltemették a régiségeket; csak három kézirat maradt meg, mert egy pópa eldugta. Kárpótlásul görög egyházi könyveket és görög felírásokkal diszitett képeket kapott a falu ajándékba. A bolgár egyházi viszály alatt Dorotej püspök 1864-ben a helyszínén ásatásokat rendelt, de csak ikonok rámaít és féregette pergamenthalmazokat talált.¹⁾

A negyvenes években a sumeni püspök a ticzai új templom felszentelése alkalmával a régi kéziratú könyveket a templom udvarán egy gödörbe dobatta. Ugyanakkor Eszki Zagorában egy fanariota egész rakás ó-bolgár egyházi könyvet azon ürügy alatt, hogy az Úr vérét rajtok kiöntötte, részint elégetett, részint elásatott. 1853 körül Pesterában a Szt.-Petka templombeli kéziratokat Christodul wlach protópópa a lángok martalékává tette.²⁾

A leghirhedtebb fanariota zsarnoki önkény a trnovoi régi patriárka-könyvtár felégetése.³⁾ A fentemlített Ilárion metropolita 1825 táján a székesegyházban az oltár felől az udvarra ajtót vágatott ki. Ezen alkalommal egy kis boltozatos helyiségre bukkantak, mely tele volt könyvekkel; ez a trnovoi patriarkák könyvtára volt. Ereklýeket is találtak ott, melyek közül Ilárion potukai Szt. Mihály fejét eladta Oláhországba. Neophyt, egy áthoszi szerzetes, ki a metropolita protosyngellosa volt, a könyveket újra be akarta falaztatni a templom falába, vagy pedig egy mellette épülő istálló padlója alatt elásatni. Hanem Ilárion maga megvizsgálta a könyveket és néhány pergamentre írott görög egyházi könyvet egy külön szekrénykébe tett; a többi, körülbelül egy egész szekérszállítmányt, elégette. A püspöki kertben egy diófa tövében, hova később egy öngyilkos püspököt temettek el, máglyát raktak és délben valamennyi bolgár kodex tűzben veszett el. Ama görög pergamenteket már régen

¹⁾ Gajda 1864, szept. 11. (II. 8. sz. 60. old.

²⁾ Rakovski ПЖТННЪ 165. Zachariev 61.

³⁾ Ezen esemény, mely sokféle változatban él, nagy óvatosságra inti a történészt. Azon hét tudósítás közül, melyeket ismerek, az öreg trnovoinak emlékiratához alkalmazkodtam, mert ennek szavai magának a protosyngellosnak elbeszélésén alapúlnak. Ugyszintén v. ö. Grigorovičot is. Utazás 172—176.

széjjel hurczolták. A régi könyvtárból most már csak a vasrácsos ajtó maradt meg.¹⁾

¹⁾ Ezzel sokszor összezavarnak egy másik trnovoi esetet. Vaszkidisz (Vaszkidovics) Emánuel Melnikből, egy született görög († 1875), ki később szvistovi tanító lett és maga is bolgár tankönyveket szerkesztett, Ilárionnak grammatikosa (titkára) volt. Egy alkalommal (1820—30) a 40 vértanuról czimzett egykori kolostor seikjétől az ott levő régi bolgár pergamentkéziratokról értesült. Egy kodexet meg is vett a töröktől, a többire vonatkozólag már megalkudott volt. Szerencsétlenségére megmutatta a leletet a metropolitának, ki rögtön sietett a seiknek szentségtörését a törököknek bejelenteni. Ez időtől fogva egy kereszténynek sem volt szabad ezen mecsetbe jönie. Daszkalovnak azon állítása, hogy Iláron azután a seiktől az összes kéziratokat megvásárolta és elégetette volna, pusztá mese; az öreg Vaszkidisz legalább egy szóval sem említette se Grigorovičnak, se azon barátainknak, kik vele erről beszélgettek.

†HARMINCZADIK FEJEZET.

A bolgár nép ujjaébredése.

A bolgár nemzeti mozgalom kezdete és jellege. Szamokovi Payszij történész (1762) és Szofronij vraczai püspök (1739—1815).

Azon nagy szellemi mozgalom, mely a XVIII. században Európában új életet kezdett ébresztetni, a szláv népeket is érintette, kik az oroszok és a lengyelek kivételével akkoriban csaknem teljesen feledésbe mentek volt. Azt a történetíróra nézve felette fontos változást, melyet Nyugat-Európa még ma is leginkább az oroszok politikai tevékenységére szeret visszavezetni, mintha a diplomatai agitációk valaha képesek lettek volna arra, hogy a nép életében oly messzeható, mély változásokat idézzenek elő, egy kis csapat idézte elő, mely felvilágosodott törzsrokonokból állott és melyet akkoriban figyelemre se méltattak. A csehek, a vendek, a szlovenek, a horvátok, a szerbek és a bolgárok közt csaknem egyidejűleg ébredett fel a nemzeti önérzet, csakhogy külön-külön minden egyes törzsnél. Ezen lassan történő és nyugodt átalakulásnak legnagyobb indító oka a műveltségnek egyedüli eszköze az anyanyelv. Egynehány könyv elégséges volt ahhoz, hogy a régi nemzeti szellemet felrázza a maga mély tespedéséből; csakhamar kis irodalmak keletkeztek az olyan régóta elhanyagolt nyelvekben. Ezen mozgalom eleinte csak a nép alsó rétegeire terjedt ki; a felsőbb körök, melyek az idegen elemek befogadására igen hajlandók voltak, csak lassankint engedtek az új változásoknak.

Az Áthosz örökké zöldelő berkeiben Payszij (Παυσίης)

szerzetes 1762 vége felé egy kis könyvet irt: „A bolgár népek, czárok és szentek szlaveno-bolgár története“; ennek megjelenésével kezdődött a bolgár nemzeti mozgalom. A többi szlávoknál is a hazai történelem köréből vett tanulmányok indították meg az új mozgalmat.¹⁾

Ki volt Payszij és mi indította arra, hogy „Istorija slaveno-bolgarska“ czimű munkáját megírja? Ezen kérdésre, sajnos, csak nagyon tökéletlen feleletet adhatunk, mert Payszijről csak annyit tudunk, mennyit ő maga beszél magáról. 1720 táján született a szamokovi eparchiában, a régi Ryl-kolostor környékén; később az áthoszi Chilandar kolostorban szerzetes lett; itt a proigumen tisztségét viselte.

1758. aug. 7-én jött Chilandarba Raič János szerb történész, egy rendkívül szorgalmas és nemes jellemű fiatal ember. Magyar jezsuitaiskolákban nyugati műveltségre tevén szert, a theologia tanulmányozása végett Kyjevbe ment. Hogy anyagot gyűjtsön egy szerb történethez, többek közt az Athoszra is jött. A bizalmatlan chilandariak azonban azt sem engedték meg neki, hogy gazdag kézirati kincseit szabadon felhasználhassa. Már két hónap mulva leverten haza ment Karloviczba.²⁾

A szerb történetíró lelkes beszélgetései és ernyedetlen szorgalma az anyag gyűjtése körül, arra indíthatták az ifjú Payszijt, hogy hasonló lépéseket tegyen népe történelmének érdekében. Szerb és a görög szerzeteseknek ama gúnyos megjegyzései, hogy miért nincs a bolgároknak még történelmük, csak megerősítették szándékában. Két évig gyűjtött adatokat az Athoszon és Bulgáriában; e célból még „u Nemska zemlja“, valószínűleg Bánátba is utazott. Orbin Mauro raguzaí apátnak „Regno degli Slavi“-ja (Pesaro 1601) orosz fordításban (1722) egy kritikátlan tényekből és mondákból összetákolts munka, főforrásul szolgált neki, jóllehet korántsem elégitette ki őt. Ezen kívül felhasználta Baronius világkrónikáját

¹⁾ Payszijről szép cikket irt Drinov M. a brailai Periodičesko Špisanie-ban, IV. 1871. 1—26. A félig feledésbe ment Payszijra legelőször a Blg. knižici, 1859, 540, fordították a figyelmet; Payszij tiszta krónikájának néhány töredékeit legelőször Rakovski közölte, Aszên I. (1860,

²⁾ Šafařík, Gesch. der südslaw. Lit. III. 305.

(oroszúl: 1716) és néhány görög legendát; a bolgár források közül csak kevés okmányt és szenteknek történeteit ismerte.

Ilyen előkészületek után hozzáfogott Payszij, ámbar betegség kínozta, Chilandarban műve megírásához; éppen azon időben, mikor bátyja Lavrentij ugyanott igumen volt. A törökök 3000 piaszter adót róttak a kolostorra, melynek adóssága 27,000 piaszterre emelkedett. Ezen körülmény viszályokat okozott a szerzetesek közt és Payszij arra érezte magát indíttatva, hogy Zografuba költözzék. Ezen régi bolgár czári kolostorban néhány újabb segédeszközt talált, melyeknek felhasználása után művét befejezhette (1762). További sorsáról csak annyit tudunk, hogy beutazta Bulgáriát és hogy a maga krónikáját leírás végett odakölcsonözte másoknak; így 1765 körül Kotelben találjuk őt.

Bulgária multjának kritikai kifejtését tekintve Payszij műve nem csekélyebb értékű, mint például Firdusié az ó-perzsa és Kačićé a dalmát történet körül; hanem azért megbecsülhetetlenül fontos a bolgár nemzet modern fejlődése szempontjából.

Lelkes hazafiság sugárzik ki minden egyes sorából. Lángoló szavakkal idézi vissza Payszij oly mélyen sülyedt honfiai emlékezetébe a multnak dicső napjait, mikor saját czárjaik és patriarkáik alatt nagy hirben és tiszteletben állottak. Mindenek előtt rosszalja a görögöknek amaz eljárását, hogy csak görög püspököket adnak a bolgároknak, bolgár iskolák szervezésével nem is törődnek, a népet együgyűségben és tudatlanságban szunnyadni engedik és török erőszakoskodással az egyház törvényeit gúnyolva büntetlenül jogtalanságot üznek; azért felhívja honfitársait, hogy ezeket a sérelmeket ne viseljék, ne tűrjék oly engedékenyen akár egy bárány. Keményen megrójjá azon renegátokat, kik görögül olvasni és írni tanulnak és többé nem nevezik magukat szívesen bolgároknak. Kötelességük legyen a bolgároknak, hogy nagy múltjuk tudatában mindenek előtt anyanyelvöknek szerezzék meg újra azt a tiszteletet, mely ezt megilleti. Nemcsak a görög, hanem a törzsrokon orosz és osztrák-szerb gúnyolókat is ostromozza Payszij; adjanak hálát az Istennek, mondja ő, hogy megkímélte őket a törökök és a fanarioták uralmától.

Payszjónak egyszerű, de őszinte, mély érzelmű szavai tartós visszhangra találtak az összes bolgároknál. Csakhamar követőkre is akadt, kik az ő művét több tekintetben megtoldották. A legelső betoldó (1797 előtt) 144 városnak jegyzékét vezette be a bolgár föld minden vidékéből; ebből látható, hogy a népnek földrajzi kiterjedését már nagyon jól ismerte. A görög gyűlölet sokkal hevesebben nyilatkozik nála mint a szelídlelkű Payszjón szavaiban.¹⁾ Még a jelen században is nagyon sokszor másolták Payszjón krónikáját, melyet végre Pavlovič Christaki, bár nagyon is megváltoztatott alakban, „Bolgár csárok könyve“ (Carstvennik) cím alatt adott ki Budán 1844.²⁾

A számos másolat közül reánk nézve különös fontosságú az, melyet 1765-ben *Sztojkó* lelkész készített Kotelben. Ennek írója senki más mint *Szofroniós vraczai püspök*, kit az olvasók már a krízisidők jellemzéséből ismernek és ki Payszjónak legkiválóbb tanítványa volt.

Vladiszlávov *Sztojkó* (szül. 1739-ben Kotelben) korán árván maradván, rokonainak kapzsisága folytán oly szegénységbe jutott, hogy eltöklelte magában odahagyni feleségét és gyermekeit és idegen földön mint napszámos keresni kenyerét. Későbbben a koteli csorbadzsik (főnökök) pópává szenteltették (1762).

Sztojkó tudott írni és olvasni, az iskolában tanított és a templomban prédikált; a többi pópák csak tudatlan földmivesek voltak; irigységük folyton alkalmat szolgáltatott összekocczanásokra és panaszokra a püspök előtt. Az orosz háború alatt (1768—1774) *Sztojkó* lakás utalványokat írt az átvonuló csapatok számára; ez oly feladat volt, mely sok kellemetlenséget okozott neki. Ha a lakás a barbárnak nem volt eléggé kényelmes, vagy ha ennek nem tetszett, pisztolylyal és lándsával neki

¹⁾ Így pl. a pomaczi és a bosnyákoknak áttérése az izlámra (állítólag 1522-ben) következőleg kezdődik: A konstantinápolyi patriárka, a pokol czimborája, az ördög pajtása, az a második Judás és az az új Árius, Szelim csár elé járult, magát mélyen meghajtotta és így szólt: Alattvalóid közt vannak a bolgárok, egy műveletlen nép, mely legyőzhetetlen a csatákban; ezek, ha nem vered le őket teljesen, felkelnek ellened és elrabolják országodat stb.

²⁾ Bibliographiám, 513. sz. A könyvön nem áll sem Payszjónak sem a kiadónak neve. Payszjónak eredeti krónikája sohasem jelent meg.

rontottak a pópának; sőt egy algiri katona majdnem ki-tépte a szakállát. Rémes napok következtek a pópára akkor, mikor Kotelt egy viszályban való részvétele miatt, mely az Ozmán-Pazardzsikból való agák közt kitört, nagy pénzbírságra ítélték és ennek kifizetéséig a pópát kezesül elhurczolták. A fogságban kiállott halálfélelem, azok a szemrehányások, melyekkel lelkiismerete bántotta, azért mert ráállott, hogy a sumeni püspök epitropjaképpen számára a falvakban pénzt hajtson be, továbbá feleségének halála mély búskomorságba ejtették. Orvosa nem lévén, gyógyító füvekhez folyamodott. De ezen „kuruzslás“ miatt a püspök három esztendőre felfüggesztette és midőn ez az idő eltelt, nem volt pénze, hogy a görögöt elnézésre bírhasa.

Gyűlölelettől, hálátlanságtól és irigységtől üldöztetve Sztojko odahagyta a maga szülőföldjét és elment az an-chialoszi püspökhöz, ki őt barátságosan felfogadta és a karnobadi lelkészszéssel megajándékozta (1792). Alig, hogy ott megtelepedett, ráismert egy Bosztandzsi basa, ki őt már előbb egy izben Kotelben felakasztatni akarta és elfogni s karóra húzni rendelte; csak a kereszténységnek közbenjárása a basa anyjánál volt képes őt megmenteni. Más alkalommal Achmed Geraj tatárszultán Sechlariból, a kinek akarata ellenére egy bolgár leányt keresztény férfival összeesketett, őt a nyílt mezőn megtámadta és csak kétségbeesett dulakodás után sikerült megmenekülnie.

Ezen események következtében Sztojko Arbanasziba ment Trnovo mellett, hová időközben családja is átköltözött vala. Itt a kolostorban lakott és oly nagy tekintélyre tett szert, hogy a trnovoi metropolita, jóllehet nem volt görög származású, a vraczai püspökséggel megkínálta. 1794 szeptember 13-án Sztojkit *Szofronij* név alatt püspökké szentelték. Hogy mennyit szenvedett ő a Krdzsallijek és Paszvanoglu viharos korszakában, azt már elmondottuk. Végre, midőn eparchiája szomorú pusztasággá és a rablók tanyájává lett, a vidini metropolita fogságába került. Csak 1803-ban sikerült az aggastyánnak Bukarestbe szöknie, hol őt Doszitheosz metropolita úgy fogadta mint tulajdon testvérét.

Végző napjait teljesen a bolgár irodalomnak szen-

telte. „Éjjel-nappal dolgozom, hogy néhány könyvet írjak a mi bolgár nyelvünkön, azért hogy honfitársaim, ha már magam nem tudok nekik egyet-mást elbeszélni, legalább könyveimből merithessenek hasznos tanítást“. Már 1802-ben azzal könnyebbítette vidini fogságának idejét, hogy görög meséket, elbeszéléseket és mondásokat fordítgatott és aphorismákat jegyzett. Emlékirataiban, melyeket 1804 körül írt, egyszerű vonásokkal megható képét adja saját rémes korának.¹⁾ 1806-ban kiadta predikációit, melyeket görögből és szlovénből fordított (Kyriakodromion sireč Nedělnik. Rymnik 1806); ezek igen népszerűvé tették az ő nevét és még most is közkedveltségnek örvendenek; e predikációk az első, új-bolgár nyelven nyomtatott könyv.²⁾

Szofronij 1815-ben vagy 1816-ban halt meg Bukarestben. Nemes, nagytehetségű férfiú volt ő, tiszta volt alattomoságtól és babonától; földijeinek, honfitársainak lelki javát sohasem tévesztette szem elől a legválságosabb időkben. Jóllehet mindenben önmagának volt tanítója, mégis alaposan el-sajátította az ó-szlovén és az ó-görög nyelvet és széles-körü ismeretekre tett szert. Kotelben és Vraczában minden vásár- és ünnepnapon bolgár nyelven prédikált népének nem csekély öröme, mert ez pöspökeiktől sohasem szokott volt valamit, legkevésbé predikációt, saját anyanyelvén hallani. A koteli iskolából, melyben Szofronij mint tanító 20 éven át működött, egész sora került ki a bolgár hazafiaknak; de minthogy ezek mind külföldön működtek tovább, azért Kotel nem lett az új-bolgár mozgalom oly nagy gyújtópontjává, a mint azt egyáltalában remélni lehetett³⁾.

¹⁾ Eredetije Grigorovičnál Odesszában. Legelőször Rakovski adta ki a „Dunavski Lebed“-ben (Belgrád 1861), azután a braillai irod. társaság 1872-ben a Period. Spisanie-ban V. és VI. Szofronij vidini dolgozatainak egyik kézírata Drinov úr tudósítása szerint a bolgár exarchánál van.

²⁾ A 2. (Újvidék 1856) és 3. kiadásban (Bukarest 1865) Szofronijnak egyszerű nyelve sokszorosan el van fordítva. Bibliogr. 466.

³⁾ Valaki a bolgárok közül hozzáfoghatna Szofronij életének részletes megírásához. Csak nem régen éltek még olyanok, kik őt személyesen ismerték; így pl. Vogoridi István herczeg Szofronij unokája. Szofronijnak egyik arczképe (olajfestmény) Konstantinápolyban van a nemzeti palotában a bolgár templom mellett; a házzal együtt Vogoridi a nemzetnek ajándékozta.

XXXIII. FEJEZET.

Az orosz hadjáratok és a görög forradalom.

Az 1806—1812-i orosz háború. A görög forradalom. Az 1828—1829. évi orosz hadjárat. Mamarcsov Georgi kapitány. A kapinovói összeesküvés 1836-ban. Bolgár gyarmatok Besszarábiában.

Hosszadalmas háborúk és véres belföldi zavargások II. Murád szultán alatt (1808—1839) az ozmán birodalom összes életét új ösvényekre terelték.

Mindjárt Mahmud uralkodása elején az orosz-szerb szövetség szorult helyzetbe hozta a törököket. A tilisi béke titkos pontjai, melyekben Oroszország és Franciaország a török birodalom felosztásában megállapodott, az ozmánokat sokáig feszült izgatottságban tartotta. A szultán és divánja egyaránt el voltak készülve tervszerű megtámadtatásra egyfelől az oroszok részéről a Duna felől, továbbá a szerbek részéről a Sumadijából és a francziák részéről Dalmátia felől. Ezen aggodalmak tényleg meg is valósultak, mikor az oroszok 1809-ben megszállták a Dobrudzsát, továbbá Karagjorgje nyugat felé fordult, Hercegovina fegyvert ragadott és a szerbek a montenegróiakkal a Lim folyó partjainál mint szövetségesek találkoztak.

1810-ben a kozákok Boszniáig kalandoztak, és a szerbek 3000 oroszsal egyesülve fényes győzelmet arattak Varvarina síkjain. Keleten az orosz hadsereg *Kamen-szki N. Miklós* gróf vezetése alatt átkelt a Dunán, elfoglalta Tutrakánt, öldöklő harc után rohammal bevette Pazardzsikot és miután Szilisztria kapitulált, megszállotta Razgradot. Ruscsuk azonban oly vitézül állott ellent, hogy

az orosz sereg a legnagyobb sietséggel kénytelen volt a város alatt egyesülni; ezen ostrom alatt Langeron tábornok felgyújtotta Razgradot és Arnautkőit, Saint-Priest tábornok pedig Szvistovot. Ruscsuk hős védelmezői csak akkor rakták le a fegyvert, mikor a Balkán felől közeledett török felmentő hadakat Batinnál a Duna mellett megsemmisítették. Az oroszok most hatalmas hajducsapatoktól és számos önkéntestől segítve, egész Bulgáriát kezdték megszállani. Kamenszki bevette Nikápolyt, Voronczov tábornok a gyengén megvédett Plevent és később Lovecsetis; Trnovo meghódolt Vjazemszki herczegnek. Tél kezdetével megint kivonultak a csapatok az egész országból, kivéven Nikápolyt, Ruscsukot és Szilisztriát. Sok reményt keltettek ezen évben az oroszok, de sok gyászt is hagytak maguk után, mert számos jóllétnek örvendett várost romba döntöttek volt.

Kamenszki utóda *Kutuzov* gróf ezen három bolgár erősségből is kivonult, csakhogy leromboltatta azokat. Garázdálkodása Oláhországban arra indította Sándor czárt, hogy őt visszahívja; a dunamelléki fejedelemségek főkományszója és a déli hadsereg, valamint a pontuszi hajóhad parancsnoka *Csicsagov* tengernagy lett. Hanem Napoleon készülődései az orosz háborúra a bukaresti béke megkötésére kényszerítette a feleket (1812. május havában). Az oroszok Besszarábiát kapták a Prutig és a Dunáig; szövetségeseiket, a szerbeket a szultán kegyelmére bízták. A szerbek tehát nyolcz évi szabadságharcz után kénytelenek voltak újra a török járom alá hajtani magukat, míg végre Obrenovitj Milos 1815-ben újra felemelte a szabadság lobogóját és a törököket mindenkorra kiűzte az országból.

Csicsagov, ki sehogyan sem volt megelégedve a békekötéssel, csakhamar átlátta fölötte kedvező helyzetét és vakmerő tervekkel kezdett foglalkozni. Oláhországban egy jól felszerelt hadsereg táborozott, a Pontuszon pedig erős hajóhad állott, a nagyvezér ellenben védtelenül állott Sumennél mindennemű hadsereg nélkül. Csicsagov emberei bejárták az egész félszigetet, a szerbek és a montenegróiak megígérték, hogy segíteni fogják, Bulgáriát pedig és Boszniát nem volt nehéz fellázítani. Nyolcz nap múlva a tengernagy a Dunán szándékozott átkelni, az egész

félszigetet forrongásba hozni és Konstantinápoly elé jutni, még mielőtt eljárásának híre Bécsbe, vagy Napoleonhoz érkeznek. A császár, kivel ezen tervét júniusban közölte nagyszerűnek tartotta ugyan, de attól félt, hogy Ausztria, mely akkor Napoleonnal szövetséget kötött volt, a keleti hadseregnek elvághatja az utat Konstantinápoly felől. Különben is Napoleon ekkor már orosz földön volt. Csicsagov most kénytelen volt azt a kedvező pillanatot, mely Törökország megsemmisítésére kínálkozott, elszalasztani és gyorsan északra indulni; szeptemberben (1812) a Pruton innen többé nem volt orosz katonaság.¹⁾

Besszarábia elvesztése oly dühbe hozta Konstantinápolyt, hogy Muruszit a porta dragomanját, ki a bukaresti békét megkötötte volt, testvérével együtt lefejezték és fejeiket a szerail ormaira tűzték. A szép Besszarábia a maga ezüstös vízeséseivel, friss forrásaival és buja legelőivel ekkor lakatlan pusztasággá lett. Az egész félszigetről odaözlönlöttek a bevándorlók, rumunok, szerbek, albánok, de leginkább bolgárok, hogy ott biztonsággal és emberi módon élhessenek. A bolgár emigráció már a jasszyi béke után (1792) kezdődött és az egész krdszsaliji időszakon át tartott; már 1801—1806-ig 9 bolgár falú alakult a chersoni és a taurisi helytartóságokban. 1821-ben 7735 család, összesen 38023 lélek lakott Besszarábiában. Kezdetben a besszarábiai-rumun földbirtokosok jobbágyoknak akarták tekinteni a bevándorlottakat; 1819 óta a dél-oroszországi gyarmatosok szabad emberek, kiknek tetemes kiváltságaik vannak. Rendkívüli népszerűséget szerzett a besszarábiai bolgároknál a gyarmatosok első „popečitel“-ja, *Inzov N. Iván* tábornok, ki atyailag pártfogolta őket; arczképét minden kunyhó őrizte.²⁾

Bulgária a szerb forradalom és az orosz háború tartama alatt hiába várta megszabadítása pillanatát. A krdszsalijek eltűntek, de helyettök rőfnyi magas fekete

¹⁾ Lásd Zinkeisent, VII. 683. ki felhasználta Csicsagov tengernagynak ki nem adott emlékiratait (Memoires inédits de l'admiral Tchitchagoff, Berlin 1855.)

²⁾ 1821-ben a gyarmatosok számára *Inzov* parancsára Zisenevben, az ujonnan szerzett birtokok főhelyén egy instrukciót nyomtak; ez egyike a legelső újbolgár nyomtatványoknak (Bibliographia 226. sz.)

kalpagos lovas *delibási* csapatok, kik legnagyobbrészt egykori krdzsaliyek voltak, falúról-falúra jártak, állítólag azért, hogy azokat a kormány szolgálatában a rablók ellen megóvják. A krdzsaliyeiktől csak annyiban különböztek, hogy nem perzselték fel a falvakat, hanem csak kifosztották. Minden helységben tíz napig etették magokat és ezenkívül még fizetést is követeltek. Utoljára még *dyschak*-ot követeltek, azaz: kárpótlást azért, hogy idegen kenyéren koptatták fogaikat.

A görögök, felbuzdítatva Napoleon rokonszenve, az orosz hadjáratok és a törökök hanyatlása által, ez időtájt nagy készülődéseket tettek egy forradalomra. Hetairiájok (bolg. zavêra) a bolgár földön is számos párthíveket szerzett, a mi a görög klerus hatalmi állásánál és a városokban uralkodó hellenizmusnál fogva könnyen érthető. Mikor a hetairisták 1821-ben Oláhországban fegyvert ragadtak, seregök leginkább bolgár és szerb lovasokból állott. Még vezéreik között is sok szláv volt; így a szerb Mladen és Hadzsi Prodán, a bolgár Makedonszki, továbbá egy hajdani orosz kapitány és több más. Midőn Ipszilanti Sándor herczeg, orosz tábornok, a görög szabadságharczosokkal (április elején) Bukarestbe érkezett, Zimnicsből (Szvistovval szemközt) két hírnök jött hozzá azon jelentéssel, hogy Hadzsi Christo Panka bolgár főnök 76 csónakkal és 350 felfegyverzett bolgárral a Dunánál várakozik, hogy a hetairistákat átszállítsa és hogy Bulgáriában minden harcra készen áll. Mások szerint 17 követ lett volna Szvistovból, Szlivenből, Philippopoliszból, Ozmán Pazárból. Ipszilanti visszautasította ajánlatukat és megtagadta azon pénzbeli támogatást, a mit forradalmi előkészületeikre kértek. Ugyanis éppen híre érkezett, hogy Sándor czár Ipszilantit a hadsereg lajstromából kitöröltette és hogy hasztalanul remélnék segílyt az oroszoktól. A hetairisták majdnem kétségbe estek. Ipszilanti már a következő napon (április 3-án) gyorsan visszavonult Trgovistéba. A bolgár követeket visszatértükben a törökök Szvistovban elfogták és felkoncizolták, mert valaki elárulta utazásuknak célját.¹⁾

¹⁾ Zinkeisen, Gesch. Griechenlands. III. 127. Orosz tudósítások a Časopis Č. Museá ban, 1832. 74. Egy görögből fordított

Ipszilanti felkelésének híre a mohammedanusokat az egész birodalomban őrjöngő dühbe hozta. A nagy városokban, Konstantinápolyban, Szmyrnában, Drinápolyban, sőt még a nyílt mezőn is számtalan keresztényt lemészároltak.¹⁾ A rajáhk rémséges napokat éltek akkor; temérdek sok bolgár család futásban keresett menedéket a Dunán át. A keresztényeket mindenütt lefegyverezték és megtiltották nekik a tüzi fegyverek gyártását, minek következtében pl. a grabovói fegyvergyártók ipara teljesen tönkre ment.

A legnagyobb izgatottságot Makedoniában szülte a görög forradalom. Itt a *drzilovci* vagy *darzilovci* bolgár törzset, mely Voden és Osztrovo körül lakott és már janinai Ali ellen fegyvert ragadott volt, arra kényszerítették, hogy főhelyiségét Drzilovót felgyújtsa és kiköltözzék.²⁾ Mikor a harc magában Hellaszban kitört, számos bolgár, kivált hajdú, nemcsak Makedóniából, hanem a Balkán-országokból is odasietett, hogy halálos ellenségük ellen harcoljanak.³⁾

A görög forradalom újabb orosz háborúnak lőn oka. 1828-ban az oroszok Wittgenstein tábornagy alatt elfoglalták Brailát; egész Romániát a Dobrudzsával együtt

forradalmi dal Bezsonovnál található, Bolgár népdalok (Moszkva, 1855) II. 116.

¹⁾ T. Pazardzsikban 40 polgárt elzártak, de Dionysnak, az emberbaráti és hazafias püspöknek, ki származására nézve bolgár volt, sikerült őket 4-nek kivételével, kiket a Maricza hídján felakasztottak, kiszabadítani. Zachariev 51.

²⁾ A drzilovcizikról alaposan értekezik Verković, Beschreibung der maked. Bulgaren. Részint kereskedők, részint pedig kézművesek voltak, kiknek saját jogszokásaik és török kiváltságai voltak. Állítólag 4—5000 családot képeztek. Özvegy nőket nem tűrtek meg: ezeket 3 hónap leforgása után a község költségein ismét kiházásították. A legtöbb Szereszben, Szolunban és Vodenben telepedett le; sokan mint kereskedők Görögországban, Szyriában, Egyiptomban, Ausztriában és Oláhországban éltek.

³⁾ Rakovski ПЖНИКЪ 231. Aprilov Денница 75. Hadzsi-Mihály Koprivsticzából, Hadzsi-Chriszto Philippopoliszból, továbbá Szemko Trnovóból, Hadzsi-Petro stb. lovasfőnökök bolgárok voltak. Bozzaris Márko állítólag Vodenből való volt; felesége, ki még 1844-ben Athénben élt, a mint mondják, csak bolgárul és albánul beszélt.

megszállották és sok veszteség után bevették Varnát. 1829-ben a török hadvezérek az új főparancsnok, *Diebics* ellen minden áron szerették volna megtartani a Balkán-vonalat, de már februárban elvette tőlük hátulról az orosz hajóraj Anchialosz és Szopolisz parti városokat. A kulevcsai nagy győzelem után sikerült Diebicsnek a hadsereget észrevétlenül átvinni a Balkánon, holott a törökök azt hitték, hogy Sumenben fogják őket ostrom alá venni. Csalódásukat belátván megelőzni törekedtek az oroszokat, de ismételt vereséget szenvedtek Aitosznál, Jambolnál és Szlivennél. Szeptember elején Diebics főhadiszállása Drinápolyban volt, őrcsapatja Lüle — Burgaszban, a balszárny a Fekete-tengernél, a jobbszárny Enosznál, hol az aegaeusi tengeren felállított orosz hajóhaddal összeköttetésben állott. Diebics haladéktalanul Stambulnál termett volna és a védtelen várost bizonyára megszállja, ha a nyugat-európai hatalmak közbe nem léptek volna.

A bolgárok az orosz hadsereget ezen háboru alatt sokkal hathatósabban támogatták mint az előbbiben. Bolgár önkéntesek parancsnoka volt *Mamarcsov Sztojkov György*, melléknevén *Bujuklu*, ki Kotelben született és már 1810-ben bolgár csapatok élén kitűnt volt. Mamarcsov azt hitte, hogy elérkezett Bulgária felszabadításának régén óhajtott napja és azért az orosz okkupációt forradalomra akarta felhasználni. 500 önkéntessel tehát elment Kotelbe, hol a népet fegyverre akarta szólítani, az oroszoktól meg nem szállott Trnovoba vezetni és ott a régi Bulgária fényének romjain kibontani a szabadság lobogóját. A bolgárok szabadítójukként üdvözölték és készek lettek volna őt követni. Hanem váratlanul ott termett 200 kozák, kik Mamarcsovot Szlivenben elfogták és a főhadiszállásra kísérték. Kevéssel ezelőtt keresztülutazott Kotelen és Szlivenen egy angol is, ki a bolgárokat felkelésre buzdította megigérvén nekik, hogy Angolország támogatni fogja őket; egy szabad Bolgárország képezzen határfalat Oroszország és a törökök közt. A kozákok üldözőbe vették, de ezért sikerült Trnovo környékére menekülnie. A szliveni és a koteli lakosság elszomorodván tervének meghiusulásán, küldöttséget menesztett Diebicshez egy levéllel, melyben neki az orosz-

szal törzs és hit szerint rokon bolgár nép szenvedéseit feltárják, Mamarcsov szabadon bocsáttatásáért és azon engedélyért esdenek, hogy saját felelősségükre folytathassák szabadságharcukat a törökök ellen.¹⁾

Időközben 1829. szeptember 2-án (14-én) megkötötték a drinápolyi békét. Diebics barátságosan fogadta a küldöttséget, de nagyon sajnálta, hogy most már semmit sem tehet az ő érdekekben és nyugalomra intette őket. A békekötésben, úgymond, szó volt a szerbekről és a rumunokról; későbbben majd a bolgárokról is kerül a sor. Együttal a békeszerződés 13. cikkében foglalt amnestiára is utalt, mely a török alattvalóknak megengedi, hogy 18 hónap leforgása alatt földjeiket eladhassák és Oroszországba költözködhessenek. Szlivenben orosz konzulátust szerveztek; Vascsenko konzul azonban oly csekély rokonszenvet tudott kelteni, hogy a szliveni lakoságnak ellene tett panaszai következtében nemsokára (1838 előtt) Belgrádba helyezték át, hol Milosnál nagy hatalomra vergődött; a szliveni konzulátust pedig beszüntették.

A orosz hadsereg készült az országból kivonulni. Kétségbeesés fogta el a Balkán környéki népeket. Roth tábornok vezetése alatt történt a második tömeges kiköltözés Besszarábiába; állítólag 3900 család, mások szerint 25,000 ember hagyta el akkor az országot. 1850 ben Besszarábiában 83 helységben már körülbelül 70,000 bolgár lakott. Sumen, Szliven és Provad lakossága csaknem felényire olvadt le, Oláh- és Moldvaországba is tömegesen tódultak a bolgárok a Duna és a Balkán mellől és Brailában, Galaczbán, Bukarestben, Krajován (a vidiniek és a teteveniek), Plojestiben (a szliveniek) és egyéb városokban telepedtek meg. Zimicstől északra egy Alexandria nevű bolgár város keletkezett, melyben leginkább szvistovi menekültek laktak.

Igen nagy volt ama bolgár hajdúknak száma, kik ezen háborútban a törökök ellen az oroszokhoz csatlakoztak vala.²⁾ A krdzsaliyek kora és a szerb forradalom óta a hajdúcsapatok általában nagyon megszáporodtak. Jelen

¹⁾ Mamarcsovról az ő személyes barátja Rakovski ír körülmenyesebben, Горскій вѣстникъ 233, 238—244.

²⁾ Panajot emlékiratai, 104 skv.

század elején a következő vajdákkal találkozhattunk: *Altyn Sztoján* (az aranyos Sztoján), Kotelből, *Kara Tanasz Zseravnából*, ki 10 egyenruhás emberével 10 évig lakott a Balkánon, *Zlatjo Kokarcsó-Oglu* Szlivenből, egy hatalmas athléta fekete hajjal és nagy bajússzal, ki 1810-ben Szlivennél kétségbeesett viadalban elesett; azt mondják, hogy 35 embert vert le, míg végre puskaporkészlete felrobbant és őt magát is széjjelszaggatta. Mindezeknél sokkal híresebb volt *Czonjo* Dragudanovóból, „a szakállós vajda”, ki 1810—1825 közt a Balkánon tanyázott és jóllehet százszornál többször harczolt a törökök ellen, 10 év alatt mégis csak két emberét vesztette; Bukarestben halt meg. Az ő növendéke volt *Bojcsó vajda* is, a Trnovo melletti Czeparaniból, ki 1829-ben orosz szolgálatba állott. A béke megkötése után megparancsolta neki a szilisztriai orosz parancsnok, hogy oszlassa szét a maga csapatját. Bojcsó meg akart szökni a Balkánra, de elfogták és két fivérével együtt Szibériába vitték. Itt egy éjjel sikerült neki egy merész ugrással a vár falán keresztül megmenekülni. Egyik fivére eltörte a lábát és Bojcsó, hogy a kínoktól megszabadítsa, leszúrta őt. A másik kettő Ázsiaán keresztül gyalog Konstantinápolyba érkezett, onnan pedig a Balkánra mentek, hol Bojcsó azóta 21 éven át egész rendszeresen hajdúéletet élt. A Balkánon és a *Sztrاندzsán* alig van hely, hol meg nem fordult volna. A telet egész nyugodtan álruhában töltötte jó barátjainál Provadban, Varnában vagy Konstantinápolyban a törökök szemeláttára. *Totjoy*, a felkelők egyik ismeretes vezére, ki még 1876-ban is élt, az ő iskolájából került ki.

Valamennyi bolgár hajdú közt a koprivsticzai *Doncsó Vatach* volt a leglovagiasabb, azt mondják, hogy *Dédo Nikóla*-nak a krdzsaliyek üldözőjének fegyveres társa volt. Eleinte a Balkánon és a Rhodopén, később pedig az Alsó-Mariczánál élt és török rablókat, császári nizamokat és bolgár csorbadzsikat üldözött. A rablott pénzt szétosztotta a szegények közt, még pedig úgy a keresztények mint a mohammedánusok között, vett nekik ígás marhát és törlesztette adósságaikat. Azért a bolgár, görög és török köznépnek oly nagy tiszteletben állott, hogy semmit sem lehetett ellene kezdeni. 1848-ban 200 niza-

mot küldtek ki ellene Drinápolyból, de csak 60 jött vissza közülök. Ettől kezdve békén hagyták őt a hatóságok. Azt beszélték róla, hogy természetfeletti varázserők birtokában van, főleg azért mert sokszor a hírhedt uzunköprői híd körül tartózkodott, melynek boltívei alatt többször aludt is; azt hiesztelték róla, hogy ott a szamodivikkel (tündérekkel) társalogni szokott. A török katonákat babonás félelem töltötte el, ha rá gondoltak. Miként egykoron az albánok Nikoczaraszról, az olympuszi görög kleptáról, úgy a nizámok is Doncsóról azt beszélték, hogy nem lehet megsebesíteni és azt mondták, hogy maguk látták, mint pattantak le róla a golyók. Mily középkoriak voltak az akkori török viszonyok, mutatja azon körülmény, hogy mikor Doncsót egyszer elfogták és Drinápolyba hozták, az ottani basa, egy jámbor igazhitű török őt ismét szabadon bocsátotta, mert sajnálta, hogy ilyen vitéz hőst megöljön. Doncsónak halálát nem ismerjük.

A hadisarcznak teljes törlesztéséig (1826. augusztus havában) az oroszok megszállva tartották Szilisztriát. Mamarcsov kapitány, ki ott városi kormányzó volt, még akkor sem szűnt meg titokban új forradalmi terveket készíteni. Az oroszok elvonulása után szent Miklós kolostorába ment Kapinovóba, Trnovo és Jelená közt, hol eközben minden készen állott a felkelésre. A bolgár szabadságharcnak ezen előkészületeit azonban az utolsó pillanatban elárulták. Az agg Hadzsi Jordán Jelenából rokonát az ifjabbik Hadzsi Jordánt megnyerte a tervnek és a kolostorba hozta, hol az magát felvétette az összeesküvők közé. Este az ifju elhagyta a kolostort, állítólag azért, hogy otthon előkészülhessen. Tényleg azonban Trnovoba ment, hol mindent a mit látott Iláron metropolitának elmondott. Ez legott a török parancsnokhoz sietett, ki tüstént megtette a szükséges ellenintézkedéseket. Ugyanazon éjjel megrohanta egy török lovascsapat a kolostort, de csak Szergijigument és „Georgi kapetán“-t találta; a kolostort fáklyafény mellett kirabolták, a templomot meggyalázták, a szentek képeinek pedig kiszúrták szemeiket. A többi összesküdteteket, kik többnyire tekintélyes és jómódú emberek voltak, saját lakóhelyeiken összefogdosták és Trnovoba hurczolták,

hol őket minden vizsgálat nélkül felakasztották.¹⁾ Szerгий igumen igazi vertanuként halt meg a legborzasztóbb kínok közepette. Az árulót a törökök dúsan megjutalmazták; családját a bolgárok még most is megvetéssel illetik.

Mamarcsov kapitányt, ki még orosz egyenruhát viselt, Konstantinápolyba vitték. Az orosz követség nem fogta pártját, jöllehet orosz érdemjelek díszítették mellét és jöllehet vitézsége elismeréseül Szilisztria ostroma után díszkardot kapott volt. Koniehbe száműzték, hol fegyvert hordhatott, sétálhatott és lovagolhatott; ezenfelül rendes fizetést is kapott. Nehány év múlva felesége közbenjárására bűnbocsánatot nyert; megengedték neki, hogy bárhová mehet, csak Bulgáriába nem. Ő Oláhországba akart menni. Fanariota cselszövények következtében azonban ismét elfogták és Számoszba küldték. Ott meglehetősen szűk viszonyok közt élt, hanem azért mindig visszautasította a számoszi kapitányoknak azon ajánlatait, hogy őt ha Görögországba akarna menekülni, megsegitik, mert még mindig számított Oroszország segélyére. Meghalt hatvan éves korában 1846-ban.

Befejezésül álljon itt még valami a besszarábiai gyarmatokról. Talán azt hihetné az ember, hogy ezen oly szerencsés fekvésű bolgár gyarmatok a nemzet számára a műveltség és a felvilágosodás tűzhelyévé lettek. A dolog azonban másképpen alakult. Jó sorsuk volt a besszarábiai bolgároknak addig, míg Inzov helytartó élt; de utódainak kormányja kevés jót hozott rájuk. Legtöbbet szenvedtek Arendarenko Iván helytartó alatt. Azon 40 iskola közül, melyet Inzov alapított, csak 17 maradt meg alatta és ha közbe nem jön a krymi háború, még ezeket is beszüntette volna. Tanítóként kiszolgált katonákat, tudatlan embereket alkalmazott, kik egy szót sem tudtak bolgárul és inkább pálinkaivással mint tanítással foglalkoztak. A gyarmatosoknak azon kérelme, hogy adjanak nekik gymnásiumot, teljesítetlenül maradt.²⁾

¹⁾ Ezek közt voltak Hadzsi Jordan, Hadzsi Velcsó Gabrovóból, Georgi Sztancso Trèvnából, Jovanicza Trnovoból, Jovanaki Szófiából stb.

²⁾ A besszarábiai bolgárokról kimerítő czikket találhatunk a Bulgarska Pčela cz. folyóiratban, (Braila), 1863, 10–31. old.

A párisi békében Oroszország Dél-Besszarábiát a Pruttól a Pontusz partjáig (mintegy 132 négyszög mért-föld) Romániának engedte át. A rumun Besszarábia fővárosa Bolgrád lett a Jalpuk tó mellett. 1859 óta van ott egy bolgár gimnázium könyvnyomdával. Csak ez indíthatta az orosz kormányt arra, hogy a maga Besszarábiájában is minden falúban bolgár népiskolákat és Komrátban központi iskolát állítson.

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Az új-bolgár mozgalom.

A bukaresti kereskedők és kivándorlók. Venelin György történetirő. Aprilov és az első bolgár iskola Gabrovóban (1835). Neofyt Rylski. Az új-bolgár iskolaügy fejlődése.

A bolgár nép újjáélesztésének műve, melyet Payszij és Szofronij megindítottak, tartós erősödést nyert a jelen század elején történt politikai események folytán. Nagy érdemeket szerzett magának e körül néhány bukaresti kereskedő és kivándorló, a mennyiben, jóllehet csekély anyagi eszközökkel is, a nemzeti iskolaügynek és az irodalomnak létesítését kezdeményezték. Ezek a következők voltak: Musztakov Konstantin és Dimitr gabrovói kereskedők, kik Bukarestben Milos szerb fejedelem kereskedelmi érdekeit képviselték, Dobrjov Iván Bakaloglu, Genovics H. Jordán, Pesakov György vidini levéltári hivatalnok (szül. 1785), Sztojanovics Anasztáz (Kipilovóból, Kotel mellett, megh. 1868-ban) és Trêvnából való Szapunov Péter írók, végre pedig Nenovics N. Vaszil, ki Bukarestben és Brassóban kereskedést űzött. Az ő körükbe tartozott az ifjú *Berovics* vagy *Beron Ch. Péter* Kotelből (szül. 1797-ben, megh. állítólag gyilkosság folytán 1871-ben) Bukarestben és Brassóban, később pedig 1826 óta Münchenben tanult és 1832-től 1839-ig krajovai kerületi orvos volt; mikor már tekintélyes vagyonra tett szert, állandóan Párisban telepedett meg. Brassóban (szláv. Brasov), hol egy „görög“ kereskedő, leginkább bolgárok kiváltságostársaságának székhelye volt,¹⁾

¹⁾ A bolgár kereskedői szövetség a XVIII. században

egy odavaló kereskedőnek, Joanovics Antonjovnak támogatásával 1824-ben kiadott egy bolgár *Bukvárt*¹⁾. Ezen könyvecske az iskolai elemeken kívül képekkel díszített természetani és természetrajzi olvasmányokat is tartalmaz. Bulgáriában, hol a pópák iskoláiban eddig csak psaltirt és oktoichot lehetett látni, ezt a „Ribnij bukvar”-t nagy lelkesedéssel fogadták. Az előszóban keményen osztorozza a szerző azokat az iskolákat, melyekben a gyermekek a sok félelemtől semmit sem tanultak és a Bell-Lancasterféle módszer alkalmazását ajánlja; ez pedig Bulgáriában később csakugyan nagy elterjedtségnek örvendett (vzaimnoučitelni-te školi, ἀλληλοδιδασκικαὶ σχολαί.)

A mikor Berovicsnak Bukvarja megjelent, a bolgár irodalom gyors fejlődésnek kezdett indulni. *Nenovics* a budai egyetemi könyvnyomdában, mely a kyrilli könyvek nyomását akkoriban csaknem egyedül eszközölte, 1825-ben egy bibliai történetet és 1826-ban egy Bukvart nyomtatott. Bukarestben szláv népiskolát szervezett, de ez csakhamar letűnt, mikor alapítóját (1831-ben) az oláh divánnál ügyvéddé kinevezték. *Sztojanovics* a fentebb említett Joanovics költségén közzétette Hübnernek bibliai elbeszéléseit (1825. II. köt. oroszról). *Szapunov*, *Szerafim* eszkizagorai szerzetessel együtt lefordította az újszövetségi bibliát és Grigorij oláh metropolita segélyével kiadta Bukarestben, 1828-ban. Szerkesztettek ezenkívül lexikonokat is, világtörténeteket stb., hogy a modern műveltség alapjait fajrokonaiik közt terjesszék.²⁾

főleg Szvistovban Gabrovóban, Trnovóban és Philippopoliszban kezdett felvirágozni. Nem sokára találhatunk bolgár kereskedőket magában Szmyrnában, Moszkvában és főképpen Bécsben, hol a „török nagykereskedők” kiváltságainak óltalma alatt állottak. Eleinte a görögökhöz szitottak, később azonban a bolgárságnak leghathatósabb pártolóivá lettek. — A brassói bolgárok Ruscukból, Szvistovból, Gabrovából, Szlivenből, Philippopoliszból, sőt még Veleszből és Kasztóriából jöttek össze.

¹⁾ Bibliographiám, 24. sz. — Új lenyomatai 1843, 1862.

²⁾ Már 1821-ben lefordította az orosz bibliatársaság az újszövetségi bibliát Theodoszijjal, az Oláhországban levő Bysztricza kolostor archimandritájával, ki állítólag görög származású ember volt. Ezt a fordítást, mely első sorban a besszarábiai gyarmatosoknak volt szánva, a maga hasznavehetetlensége miatt némelyek szerint mindjárt kezdetben visszavetették; mások szerint 1823-ban

Egészen váratlan lelkesítő hatással voltak ezen szerény kísérletek egy külföldi fiatal tudósra, ki csodálatos buzgalommal a bolgár történelem és nyelv buvárlatainak szentelte tevékenységét. Ezen ember *Ivánovics Venelin György* volt, ki származására nézve kis-orosz volt. A kárpátokban született Bereg megyében Nagy Tibaván, 1802-ben. Tanúlmányait az ungvári gymnásiumban kezdte és a szatmári lyceumban folytatta; innen pedig a leMBERGI egyetemre ment (1821-ben). Családi neve *Hucza György* volt; apja pópa lévén, őt is egyházi pályára akarta kényszeríteni; csak Lembergben vette fel a Venelin nevet, hogy kilétét eltitkolja. Lembergől Oroszországba akart menni, még pedig nagy körúton Trieszten és Odesszán keresztül. Ezen útjában eljött Szegedre, hol a télen át az akadémiát látogatta. Hanem a kitört görög forradalom meghíúsította nagy tervét; így tehát elhatározta, hogy egyenesen megy Oroszországba és 1823-ban tavasszal gyalog átment a Kárpátokon és Kisinevbe érkezett, hol őt Inzov kormányzó és Dimitrij érsek barátságosan fogadták. A besszarábiai gyarmatoknak eme fővárosában két évet töltött mint szemináriumi tanító és legelőször itt ismerkedett meg a bolgárokkal. Alapos tanulmányokra vágyván, tudományszomja 1825-ben Moszkvába hozta, hol rábeszélést, hogy folytassa az orvosi tanulmányokat; öt év múlva orvosi oklevelet kapott.

Lembergben való tartózkodása óta a szláv népek történelmét tanulta legszivesebben. Korán mutatkozó éles felfogása és ernyedetlen szorgalma lehetővé tették, hogy a polyglotta Magyarországon és Besszarábiában rövid idő alatt sok nyelvben bámulatos jártasságot szerzett. Kritikáival és a moszkvai folyóiratokban megjelent kisebb cikkeivel magára terelte Pogodin egyetemi tanár figyelmét. Pogodin indította őt arra, hogy nagyobb történeti művet írjon, melynek kiadása körül pénzzel is segítette. Az első kötet megjelent 1829-ben, éppen akkor, mikor az orosz hadak Sztambul ellen vonultak. Címe: „A régi és az új bolgárok az oroszokhoz való politikai, ethnographiai, történeti és egyházi viszonyaikban“. Ebben be-

Pétervárott 5000 példányban kinyomatták, de mindjárt el is kobozták, mert a nép nyelvén írt szentírást veszedelmesnek tartották.

bizonyítja, hogy a bolgárok nem elszlávosodott tatárok, hanem szlávok.

1829 deczember havában az orosz akadémia, melynek ő a maga művét előterjesztette volt, a Duna mellékre küldte, hogy Moldvát, Oláhországot, Bulgáriát és Rumiánának egy részét beutazza, a kolostorok könyvtárait megvizsgálja, régi okmányokat gyűjtsön és bolgár nyelvtant és szótárt írjon. 1830 április havában elindult Moszkvából, de Törökországban, melynek földjére Varnában lépett, a legnagyobb zavarokat, éhséget és kholerát talált; a csapatok visszavonulása és a bolgár költözködés Besszarábiába éppen a legnagyobb mértékben folyt. Varnából, mely egészen összelövdözve és majdnem lakatlan volt a tenger mentén Babadaghba és innen a Duna hosszában Szilisztriába jött. A csékely számú bukaresti bolgár hazafiakra a lelkes ifjú felejtethetlen benyomást gyakorolt.

Midőn 1831-ben Moszkvába visszatért, a gyűjtött anyag feldolgozásához fogott. De nemsokára látta, hogy várakozásaiban keserűen csalatkozott. Azon munkák közül, melyeket az akadémiaának bemutatott, a rumun fejedelmektől kibocsátott szláv okmányok gyűjteménye és a bolgár népdalok az ő halála után jelentek meg; bolgár nyelvtana sohasem látott napvilágot. Venelin maga is oly szorult anyagi viszonyok közé került, hogy mint házi tanító volt kénytelen megkeresni kenyerét; csak 1836-ban lett felügyelő egy nemesi nyugdíjintézetnél. Eközben még most is részint folyóiratokban, részint önálló alakban történeti és irodalmi czikkeket adott ki. Az odesszai és a bukaresti bolgárok mindig tudósították iskoláik és irodalmuk haladásairól és népdalokat gyűjtöttek az ő számára. Az ő közbenjárásukkal kutatni kezdte a régi bolgár okiratokat és csak kevéssel halála előtt érte őt azon öröm, hogy a ryli chrysobullont hí másolatban (facsimilében) megláthatta.

Venelin 1839 márczius 28-án halt meg, még csak 37 éves korában, a moszkvai közkórházban; tetemeit a danilovi kolostorban helyezték el nagy részvét kíséretében. Sírját egy Olaszországban készített márványemlék disziti a következő felirattal: „Ivanovics Venelin Györgynek az odesszai bolgárok 1841-ben. Visszaidézte a világ emlékezetébe a bolgároknak elfelejtett, de régente híres

és hatalmas nemzetét, melynek újjáébredését megérni hő kívánsága volt“. Iratai gazdag tartalmukkal, tiszta és élénk előadással ékeskednek, jóllehet tagadhatatlan, hogy eleven képzelete olykor tévútakra is terelte. A bolgárok-nál Venelin neve csaknem szent tiszteletben áll, nincs egyetlen, legalább némileg művelt bolgár ember, ki őt ne ismerné.¹⁾

Azon férfiak közül, kiket Venelin műveinek olvasása hazafias tevékenységre serkentett, a legjelentékenyebb a gabrovói (Trnovo mellett) *Aprilov Vaszil Eusztatiev*. A bolgárok közül a gabrovói kereskedők voltak az elsők, kik Oroszországgal, még pedig egyenesen Moszkvával kereskedést kezdtek üzni; később a maga üzleteiket és raktáraikat Moszkvából a rohamosan emelkedő Odesszába szállították át. Aprilov 1800-ban, még gyermekkorában jött Moszkvába bátyjával együtt; itt kitanulván az orosz iskolákat, 1810-ben mint kereskedő megtelepedett Odesszában, hol jelentékeny vagyont szerzett. Eleinte mint sok más honfitársa a görög irodalmat, a görög iskolákat és a görög forradalmárokat segítette és támogatta. Csak 1831-ben kezdett más irányban haladni, mikor Venelinnek első nagyobb — fentebb említett — történelmi művét elolvasta. Ettől fogva honfitársainak felvilágosítása lett egyedüli óhajta. Egy Gabrovóban létesítendő európaiilag szervezett iskolát a legalkalmasabb eszköznek tartott ezen cél eléréséhez. 1832-ben szövetekezett Palauzovval, ki szintén kereskedő volt Odesszában és számos egyéb gabro-

¹⁾ Venelint illetőleg lásd Bezsonov bevezetését a Древние и нынешние Болгаре 2. kiadásához (1856). Aprilov Деница 60, 96, 123, 141. Egy bolgár életrajz megjelent Odesszában 1851-ben; fordította Palauzov N. Ch. Venelin munkái: Древние и нынешние Болгаре. Moszkva I. 1829 II. 1841. Egyes külön füzetekben: A népköltésnek főleg a délorosznak eredetéről; az új-bolgár irodalom kezdete (Moszkva 1838. 8". 51 old., igen fontos); a déli szlávok népdalairól stb Opera posthuma: Влахо болгарския или Дако Славянския грамоты (Vlacho-bolg. vagy dakoszláv okiratok) Szt: Pétervár 1840; a népdalok Bezsonov gyűjteményében, Moszkva 1855; kritikai kutatások a bolgár történet körül, Moszkva 1849 (kiadva Denkoglu szófiai, de Moszkvában letelepedett kereskedő költségein); értekezések a varaegekről, a gothokról, a bojarin szóról stb. Utazási naplójának egyes töredékeit közzétette Bezsonov, Нѣкоторыя черты путешествія Ю. Ив. Венелина въ Болгарію. Moszkva 1857; 40 old.

vói férfiakkal (főleg Bukarestben), hogy a terve kiviteléhez szükséges pénzt megszerezhesse.¹⁾

Legelőbb azonban a trnovoi metropolitának engedélyét kellett kieszközölni. Az a sokat említett Iláirion († 1838), ki a régi bolgár patriárkák könyvtárát elpusztította, kezdetben a görög liturgia, görög iskolák, könyvek, pópák és szerzetesek meghonosításával a hellenismus javára működött; hanem a midőn már megvénült, buzgalma is lankadt. Iparkodott ugyan Aprilovot rábeszélni, hogy a gabrovói iskolába a görög nyelvet hozza be, mert bolgár tankönyvek úgy sincsenek, ilyeneknek készítése pedig több esztendőt igényelne. De ellenállását könnyű volt megtörni.

Tanítóul *Neofytot* választották, egy fiatal hieromachust a Ryl-kolostorból, hol a régi bolgár szellem és az ó-szlovén liturgia idáig még sértetlen maradt. Neofyt Banjából származott Razlogban (Rhodope); iskolába sohasem járt, de azért ernyedetlen szorgalmával annyira vitte, hogy a régi és az új görög, az ó-szlovén, az orosz- és a szerb-nyelvet elsajátította²⁾. Elküldték Bukarestbe, hogy magát a Bell Lancaster-féle módszerben begyakorolja és a szükséges könyveket megírja. Tankönyveit, egy bolgár és egy görög nyelvtant, egy kátét és 66 fali táblát Musztakov közbenjárására a szerb állami nyomdában díjtalanul nyomták (1835). Ehhez Sztojanovics lefordított oroszból egy világtörténetet (Buda 1836). Mikor már minden elkészült és térképek és földgömbök is voltak, 1835 január 2-án ünnepélyesen megnyílt az iskola, mely egyszersmind az első európai népiskola Bulgáriában. Nem sokára mintegy 120 különböző életkorú tanítvány gyülekezett Neofyt köré, ki írásra, olvasásra, számolásra, földrajzra, történelemre, vallástanra és görögre tanította őket.

¹⁾ A gabrovói iskola alapítására vonatkozólag l. Aprilovot, Денница 21, 33, 77, 91, 107, 123; Aprilov és Palauzov Venelinhez írt leveleit Venelin О зародышъ новой болг. лит.-jában.

²⁾ Milyen szellem lelkesítette Neofyt szerzetest, azt a bolgár grammatikához írt (Kragujevác, 1835) előszavában láthatjuk, hol azt mondja, hogy előbb iskolákat kell alapítani és csak azután templomokat és kolostorokat, előbb tankönyveket írni és azután vallásos műveket; mert különben csak szemekkel olvasnak az emberek és semmit sem értenek meg.

Aprilov kyrilli és görög betűkkel dolgozó nyomdát is akart állítani az iskola mellé. Vogoridi herczeg közbenjárásával, ki II. Mahmudnál nagy kegyben állott, remélhette, hogy meg fogja kapni rá az engedélyt. *Vogoridi István* (eredetileg Sztojko), ki 1790-ben született Kotelben, Vladiszlavov Sztojkonak, a későbbi Szofronij püspöknek unokája volt. A bukaresti görög akadémiának növendéke lévén a porta szolgálatába állott és előbb egyiptomi dragomán, később Moldvaországban kajmakám, végre pedig a számoszi kiegyezés után (1833 februáriusban) eme sziget adófizető fejedelmévé lett. De mivel különféle állami hivatalokat viselt és Konstantinápolyban lakott és így a szigetet helytartókkal kormányoztatta, a számosziak nem voltak vele mindig megelégedve. Honfitársait, főleg a későbbi egyházi viszályban egészen haláláig (1859) a leghathatósabban támogatta; hanem Aprilov kívánságát nem állott módjában teljesíteni, jöllehet a görögöknek a szárazföldön is, így Melnikben (*Μελνίκος*) és ezelőtt Moschopoliszban is voltak nyomdáik. Aprilov azonban sohasem szűnt meg iskolájáról gondoskodni és halála után (1848) egész vagyonát neki hagyta.¹⁾

Ez időben a szláv elem más helyütt is behatott egy görög iskolába, még pedig a Duna melletti Szvistov kereskedő városban, hol 1813 óta görög iskola volt. Ezen iskola 1813 óta kettős színezetű lett. Tanítója *Pavlovics Chrisztaki* vagy *Chryzant* volt Dupniczából, ki ezen „szláv-hellén“ intézet számára bolgár tankönyveket szerkesztett, melyeket Belgrádban nyomtatott. Mikor ott 1836-ban egy ottani kereskedőnek, Angelov Ch. Iván-nak hagyatékából tisztán bolgár iskolát alapítottak, *Chrisztaki* lett ennek tanítója, ki a gabrovói iskola mintájára a Bell-Lancaster-féle módszert honosította meg benne. Ugyanekkor működött Szvistovban *Bozveli Neofyt* archimandrita is Kotelből, kit azonban nem szabad összetévesztenünk a fentebb jellemzett „Neofyt Rylszki“-vel. Ezen nemzeti agitátor, kire még vissza fogunk térni, Vaszkidovicssal, a szvistovi görög iskola egyik tanítójával együtt egy hat köteteskből álló iskolai encyklopaediát szerkesztett (Kragujevacz 1835).

¹⁾ Vogoridit illetve v. ö. Iláron püspök halotti beszédjét a Bulg. Knizici-ben, 1859, 515. old.

A harmadik új-bolgár iskolát 1837 november havában maga Neofyt (Rylszki) nyitotta meg Koprivsticzában, a Csalikoglu testvérek meghívására. De nem sokáig maradt ott, mert visszatért a Rylkolostorba, hogy ott is iskolát szervezzon és nagy bolgár szótárát befejezze. Később a kolostor igumenje lett és mint tisztos aggastyán még 1876-ban is ott élt.

Ez időtől fogva az iskolák szüntelenül szaporodtak. Főleg a Balkán és a Szrêdna-Góra mély völgyeiben fekvő Vojnik-falvak voltak azok, hol leginkább gondoskodtak arról, hogy a fiatalság saját anyanyelvén nyerje kiképeztetését. Egyik másiknak már előbb is voltak régi pópa-iskoláik; másokban görög iskolák voltak, melyekben görög betűírást és néhány görög phrázist elmondani tanultak. Ezen új mozgalom a hegyekből csakhamar áthatott a síkságon fekvő félig elgörögösödött városokba is, főképen Szófiába és Trnovoba. Hat esztendő folyamán 13 bolgár iskola keletkezett.¹⁾ Könyveket Gabrovóból kaptak, tanítóik pedig csaknem kizárólag oly ifjak voltak, kik magokat Gabrovóban és Koprivsticzában Neofytnál begyakoroltak volt. Hogy derék tanerőket teremtsenek, egyes hazafias kereskedők odahatottak, hogy a fiatal bolgárok az odesszai lyceumban tanulhassanak. A török kormány, mely akkor éppen a reformok árában úszott, ezen iskolának felállítását nem akadályozta. A görögök azonban sehogyan sem voltak ezzel megelégedve.

Tíz évre a gabrovói iskola megalapítása után (1845) már 53 bolgár iskola volt; még pedig 31 Duna-Bulgáriában, 18 Thrákiában, 4 északkeleti Makedóniában.²⁾ Az iskolákkal együtt szaporodtak az olvasók is. A negyvenes években az alig 20 esztendőes irodalom már oly könyvekkel dicsekedhetik, melyeknek 2000 megrendelője volt. 1844-ben indult meg az első bolgár folyóirat.

¹⁾ 1837-ben: Kazanlyk, Karlovo, 1838 Szopot, 1839 Panagjuriste, Kalofer, Szófia, Trnovo (ezt Hadzsi Chriszto Péter gabrovói kereskedő építette saját költségén); Kotel (azon görög-bolgár iskola, melyet 1820-ban Vogoridi és Popovics Rajno alapítottak, fanariota cselszövények következtében már régen tönkre ment volt), Trêvna.

²⁾ Grigorovič szerint, Utazás 197, és az aláírók feljegyzései alapján.

Eszerint a bolgár nemzet újjáébredése egy emberöltőn át folyt; oly gyorsasággal, mely bámulatot érdemel. Még a jelen század elején kételkedni lehetett abban, hogy a bolgárok ugyan képesek lehetnének-e valaha megint feltűnni; negyven évvel rá sehol sem hiányzottak hazafias kereskedők, tanítók és papok; minden városban keletkezett bolgár iskola; ezer meg ezer könyv fordult meg még a köznép kezében is. Nem fegyveres hatalom és vérontás, hanem könyvek és iskolák eszközölték azt a mélyenható felforgatást, még pedig egészen csendben. A nemzeti haladás oly erős lett, hogy azt megakasztani többé nem lehetett. Világosan mutatta ezt az a harc, mely később a bolgárok és a fanarióták közt kitört és mely a bolgár nemzeti önérzet újjáébredésének szükségszerű következménye volt. Jól tudta minden bolgár ember, hogy a meddig a görög papság régi kormányrendszere uralkodik, a nemzet még távolról sem remélheti, hogy valaha szabad és természetes fejlődésnek induljon.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

A bolgár egyházi viszály.

Török reformok. Bozveli Neofyt és Ilárion metropolita. A bolgár egyház kérdése 1858—1872. Az exarkátus felállítása. Forradalmi kísérletek.

Az új-bolgár történet legfontosabb mozzanata a régi nemzeti egyháznak visszaállítása több mint 30 évi küzdelem után. A bolgárok, kiket csak még nem régen egészen ismeretleneknek és elfelejtetteknek néztek, ezáltal új jelentőségre tettek szert keleten. Nem dogmák körül folyt a viszály, hanem a tulajdon nemzetiség fentartása érdekében vívott harcz volt ez a görögösítő törekvések ellenében. Mielőtt azonban egy ilyen viszály csak keletkezett volna, kellett hogy a rajáhk jogszerinti helyzete lényegesen megjavúlt legyen.

A drinápolyi béke után (1829) számos kísérlet történt, melyekkel az európai kormányok arra törekedtek, hogy a porta keresztény alattvalóinak emberiesebb állapotokat biztosítsanak. II. Mahmud szultán komolyan fáradozott a civilizáció és még inkább a birodalom összpontosítása érdekében. Azon útjában, melyet 1837-ben a dunamelléki és a Balkán környéki tartományokban tett, személyesen arra figyelmeztette a hatóságokat, hogy a keresztények és a mohamedánusok egyenjogúságát tartsák tiszteletben és általában nagy rokonszenvet költött maga iránt a rajáhk közt. Abdul Medzsid (1839—61), az ő fia és utódja, ki sokkal gyengébb volt atyjánál, miniszterének Residnek tanácsára 1839 november 2-án Európának nem csekély meglepetésére kibocsátotta az alkotmánylevélszerű *Gülhanéi Hattischeriffet*, mely a keresztények-

nek majdnem olyan jogokat biztosított mint a mohammedánusoknak. Megígérte a személy, becsület és vagyon biztonságát, az adók szokásos bérbeadásnak (iltizam) megszüntetését, a monopoliumoknak eltörlését és sok más, még ma sem teljesített reformot. Azonban haladásnak tekinthető a tartománytanácsok (medzsli-k 1845) felállítása, hol a mohammedánok mellett keresztény képviselők is ültek, kik a legtöbb esetben természetesen nem érvényesíthették szavazataikat.

Hogy milyenek voltak ezen nagyra magasztalt reformok tényleg, azt nemsokára néhány fölkelés mutatta, melyek Nyugat-Bulgáriában, a szerb határ mentében kitörték. A szemlélőnek figyelmét nem kerülhette el az, hogy Törökországban a fegyveres fölkelések legtöbbszörre a határvidékeken törnek ki, mert ezeknek lakói látják, mily boldogan és mily nagy biztonságban élnek szomszédaik Szerbiában, Montenegróban vagy Ausztriában és ezért a török garázdálkodást is legsúlyosabban érzik. 1841-ben a bulgár földmivesek Nis, Pirok és Lészkevecz körül a központosított adók beszedésénél gyakorolt szörnyű zsarolások miatt tömegesen fegyvert ragadtak. A nisi basa Szabri az albániai basibozukok segítségével a fölkelést elnyomta, kik a védtelen falvakban rabolva, gyújtogatva és gyilkolva oly égbekiáltó szörnyűségeket vittek véghez, hogy erre még a nyugat is figyelmessé lett.¹⁾ Csak a tüzelő fegyverek hiánya és Szerbiának Milos fejedelem elűzetése után annyira megzavart akkori helyzete akadályozta meg, hogy e kétségbe esett fölkelés nagyobb mérvet nem öltött. Mégis már 1851 májusban a hivatalnokoknak, a szpahiknak és a görög püspököknek kapzsisága következtében egy új forradalom tört ki, mely Vidinnél Rakovicza falúból indult ki és kevés nap múlva Vidin környékét, Belgrádcsikot, Berkoviczát és Lomot is mozgásba hozta. A fölkelők többszörre csak buzogányokkal, lándzsákkal és baltákkal voltak fölfegyverezve, minthogy a szerb kormány a határokat szigorúan őriztette és sem harczosok csatlakozását, sem fegyverek kivitelét nem engedte meg. Mindennek daczára június 13-án ostromot

¹⁾ Ez eseményeknek megragadó képét adja a francia kormánytól odaküldött Blanqui A. az ő „Voyage en Bulgarie“-jában. Páris 1843.

intéztek Belgrádcsik váracs ellen, azonban ennek őrsége őket véresen visszaverte. A Gærci-nél és Vlaszinovczinál történt borzasztó öldöklés és rettenetes hadisarczok után ezen reménytelen fölkelést egyrészt fegyveres erővel másrészt igéretekkal elnyomták.

A bolgár rajah, a török reformmozgalom által egy szebb jövőbe vetett reményeiben megerősödve, most bolgár püspököket kezdett követelni. Főképen a kereskedők voltak azok, kik kereskedelmi útjaikon más egyházi életet is tanultak ismerni, mint volt a fanariótáké és most mindenek előtt nemzeti lelki pásztorokat sürgettek. Az első lépést 1833 körül a szamokovi és szkopjei lakósok tették, kik semmirekellő püspökeik eltávolítása után két hazai jelölt fölszenteltetéséért folyamodtak; mindazonáltal a patriárka újból görögöket küldött nekik. Vidinben a porta 1840-ben a nép kérelmeire és Husszein kormányzó ajánlatára Dionysus diákonust (Kotelból) akarta beiktatni, de a szerencsétlent, a mint a fölszentelésre Konstantinápolyba érkezett, a fanarióták megmérgezték.

A nemzeti egyház eszméjének legfőbb harczosa a már említett chilandari archimandrita, *Neofyt Bozveli* volt Kotelból, egy lelkes és hajlíthatatlan férfiú, ki beszédeivel kivált az alsó nép közt hatott. Ő nem kívánt egyebet, mint nemzeti püspököket; a régi bolgár egyházak visszaállítását még korántsem akarta, sőt midőn ily tervet tulajdonítottak neki, azt mint rágalmat magától elutasította. Sürgetéseire a bolgárok magának a szultánnak nyújtották be panaszukat a görög papság ellen és kérvényeiket bolgár püspökökért. Előkelő konstantinápolyi bolgárok, sőt még néhány török is pártjára keltek és Ilarion halála után († 1838) a trnovi érsekségre akarták őt segíteni. Azonban a fanarióta fondorkodások mindent megghiúsítottak. Izgatásának központjául Neofyt magát Konstantinápolyt választotta, hol ezer meg ezer bolgár kereskedő és iparos élt. Fővágya, egy bolgár templom felállítása a fővárosban, csak 1848-ban valósult; a telket ehhez Vogoridi fejedelem ajándékozta. A görögök Neofytet igen gyakran a Prinkipoész-szigetekre és Áthoszra bellebbezték. Az utóbbi helyre hozták őt utolszor 1845-ben hú társával *Mihajlovszki Sztojanov Iláronnal* (szül. Jelenában 1810) és

ott hagyták őt 1849-ben a chilandari tornyok nedves börtönében elsenyvedni.

A vidini fölkelés után a kormány kezdte belátni, hogy a bolgárok panaszai nem légből kapottak. A patriárkát reákényszerítették, hogy 1851 augusztusban egy bolgárt szenteljen püspökké, de ő a portának szándékát megghiúsította, mert egy eparchiát in partibus adott neki. Nemsokára a nagyobb városokban különösen Philippopolisban elkeseredettebb harcz támadt a bolgár és görög egyenjoguságért az iskolákban és templomokban s az újságok és röpiratok által nyilvánosságra is jutott.¹⁾

A krymi hadjárat után, melynek kimenetele a rajáhnak az orosz segítségre irányuló reményeit jelentékenyen lehangolta volt, a szultán 1856 február 16-án kibocsátotta az ismeretes *hatti-humajunt*, a mint azt a nyugati hatalmak képviselői a portának diktálták; megígérte a vallási és nemzeti egyenjogósultságot, a vallás- és lelkiismeretszabadságot, a vegyes ítélőszéket, a keresztények befogadását az államhivatalokba és hadseregbe, a keresztény képviselők behívását az államtanácsba stb. Az egyházi reformokat is kilátásba helyezte; a püspököknek és a patriarkának eddig fizetett illetékeket rendes fizetéssel helyettesítették és a keresztény „nemzetek“ (tulajdonképpen egyházak) összes nem tisztán vallási ügyeit egy egyháziakból és világiakból kiválasztott tanácsnak kellett volna igazgatni.

1875 végén a vidiniek kérvényt nyújtottak be a szultánnak, hogy az ő metropolitájok a *hatti-humajun*hoz képest határozott fizetést kapjon. Kyrill patriárka, kinek a kérvény véleményezés végett átadatott, csak arra állott reá, hogy minden a régi szerint maradjon. Nemsokára más eparchiák jöttek hasonló kérésekkel, mire mind együtt véve egy közös kérvényt nyújtottak be a kormánynak egy bolgár hierarchia felállítása tárgyában.²⁾

Midőn az egyház kapzsisága fölötti elégtelenség a

¹⁾ Korának első, sokat olvasott röpiratait az egyházi viszályokról Stojanovič Náthán, később ochridai püspök szerkesztette, Bogdán álnév alatt: *Приятељско писмо отъ Българина къ Гръку* (barátságos irat a bolgártól a göröghöz), Prága, Haase 1852.

²⁾ A görög-bolgár egyházi vitának részletes jöllehet sok esetben elégtelen képét adja Golubinski. V. ö. Kanitz Lejean, Grigorovič, Dumont stb. útleírásait.

görögök közt is kezdett terjedni, a porta (1858 elején) az okvetetlenül szükséges reformok fölötti tanácskozásra egy *nemzetgyűlést* (ἐθνοσυνέλευσις, szbor) hívott össze, mely a patriarkából, 7 püspökből és 38 képviselőből állott, kik közül 10 Konstantinápolyból és 28 az eparchiákból jött. A bolgár eparchiákra a görög püspökök vagy görögöket tukmáltak képviselőkül, vagy rábeszélést tettek, hogy hagyják abba a választást, vagy a megválasztottnak megerősítését egyszerűen megtagadták. Ezen eljárás folytán a görögöknek sikerült az összes bolgár képviselőket négyre lezorítani, nevezetesen a philippopoliszira, vidinire, szophiaira és trnovoira. De ezek közül is a három előbb említett óvást emelve elhagyta a gyűlést, úgy hogy a trnovoi képviselő Mincsoglu Dimitr a bolgár kiválmakat egyedül volt kénytelen védelmezni. Hasztalanul tiltakozott a választási üzelmek, a bolgároknak a püspöki méltóságból való kizáratása, a bolgár nyelvnek a templomokból és iskolákból száműzése ellen; hasztalanul védelmezte a püspököknek az eparchiák által történő választását, miként ezt a régi zsinatok megkívánják. A görögök elbizakodottsága oly magasra hágott, hogy a bolgár nemzet lételét egyáltalán tagadták; azt állították, hogy az a kevés békétlenkedő, tulajdonképpen görög, kik a közéjük megtelepedett barbárok nyelvét beszélik. A gyűlés 1860 február 16 án Karatheodori István beszédével zárult be, melyben ő a bolgároknak értésükre adta, mily naiv azon véleményök, hogy a görög képviselők gyűlésében beszédeket lehessen végig hallgatni a bolgár jogokról; az egyház semmiféle különbséget a nemzetek közt nem ismer és a püspökök választása éppen séggel valami hallatlan dolog.

A gyűlésnek ezen eredménye a bolgárok közt iszonyú elkeseredést szült. Minden városból közvetlenül a nagyvezirhez tiltakozások és egyszersmind panaszok érkeztek a görög püspökök kapzsisága és erkölcstelensége ellen. Sok helyen a fanariotákat elkergették és helyökbe ideiglenesen honi papokat reveztek ki. A konstantinápolyi bolgárok a portától saját egyházi kormányzást követeltek; a trnovoi és ochridai felfüggesztett patriarkátusokról irt történelmi tanulmányok, melyeket akkoriban röpiratokban és folyóiratokban szorgosan szerkesztettek; megerősítették

őket ezen törekvéseikben. A török politikusok megvoltak lepve: eddig csak egy egyedüli „görög“ rajáht (Rum-Milleti) ismertek és most ez két részre akar válni. Nemsokára nyílt szakadásra került a dolog. 1860. április 3-án húsvétvasárnap Neofyt társa, Ilárion 1858 óta makariopoliszi püspök (in partibus), a konstantinápolyi bolgár templomban ünnepélyes isteni tiszteletet tartott. Amint a szokásos módon az imában a patriarkának nevét kezdte említeni, az egész összegyűlt nép hangosan kiabálta, hogy ezt a nevet hagyja el. Ilárion ugyan tetette magát, mintha nem értene velök egyet, de ellentállás nélkül alkalmazkodott a nép akaratahoz. Ez a példa egész Bulgáriában követésre talált; a patriárka nevét mindenfelé kihagyták az imákból és gyakran a szultán nevével helyettesítették; alárendelték magokat a konstantinápolyi nemzeti egyháznak és Iláriont ismerték el fejüknek.

Az izgatottság oly magas fokot ért el, hogy Kybrizli Mehmed nagyvezirnek magának a szultánnak parancsára május 19-én Bulgáriába kellett utaznia. Sok ezer paraszt üdvözölte őt, kik panaszkodtak a görögök és törökök ellen. A gonosz piroti püspököt Anthimot, a rabló nisi basát, Zejnilt és más főurak egész tömegét részint fogságba vetették, részint letették. A görögök ezen annyira elrémültek, hogy Kyrillt lemondatták és Joakimot választották patriarkának.

Eközben a bolgár kérdés néhány nyugati katolikus férfinak, különösen Zamojszki Vladiszláv grófnak és Czartoryszki herczegnek figyelmét Párisban magára vonta; a lázáristáknak és a Konstantinápolyban tartózkodó lengyel száműzöttek segélyével akarták a bolgárokat a katolicismus számára megnyerni. Törekvéseiket pártolta néhány bolgár hazafi, nem ugyan a nyugati egyház iránti rokonszenvből, hanem csak azon reményben, hogy a katolikus nagyhatalmak, nevezetesen Franciaország védelmét megnyerik, mivel az orosz segély lehetőségén kétségbe estek. Cankov Drágán író, 1859 kezdetétől fogva az ő kitünően szerkesztett lapjával, a „Bulgaria“-val nyíltan ezen tervért kezdett dolgozni. Ámbar a konstantinápolyi bolgár község ezen év augusztus 20-án e czélt egy tiltakozásban erőlyesen kárhoztatta, az egyesítési gondolat mégis új párthiveket szerzett. Be-

folyásos kereskedők és írók csatlakoztak Cankovhoz, sőt a poljáni eparchiában (Szaloniknél) a görög Meletiosz gázetteinek következtében az összes népség készült a katholicismusra áttérni, mire a megrémült fanarioták Dibrából gyorsan (1859 októberben) oda küldték a bolgár Parthenij püspököt. 1860 deczember 18-án egy bolgár küldöttség Brunoni apostoli vikáriussal elintézte a *bolgár uniót*, melynél az egyesült ruthének, rumunok és örmények példájára a honi liturgia behozatalát kötötte ki; az örmény katolikusok patriarkája Hassun ünnepélyes misét mondott és a küldöttséget megeskette Róma iránti hűségre. Az angolok és oroszok nem kevésbé voltak megijedve III. Napoleon sikerei folytán, ki az ő nem jelentéktelen befolyásához, melyet Romániában, Szerbiában és Egyiptomban gyakorolt, most hozzá akarta fűzni egy ily nagy nép fölötti védnökségét is, és sürgették a portát, hogy a bolgároknak tegyen eleget.

Az első lépés, melyet az új patriárka, Joakim a bolgárok lecsendesítésére tett, abban állott, hogy (1861 január 23-án) Iláront és a veleszi metropolitát, Avkszenijt ünnepélyesen kiátkozta. Erre a bolgárokat felszólította, hogy terjesszék elő kívánalmaikat. Ezek az úgynevezett *hét pontot* nyújtották be, melyekben nemzeti hierarchiát és egyházi önkormányzatot kértek egy választott érsek alatt, ki Konstantinápolyban a patriárka főhatósága alatt székeljen és ezért a patriárkának évi járulékot ígértek. A patriárka visszautasította követeléseiket és a bolgároknak egy köriratban február 25-től *tizenöt ígéretet* tett; különösen megígérte, hogy a tisztán bolgár egyházmegyékben érdemes bolgárokat, vagy legalább a a bolgár nyelvben járatos férfiakat fog püspökökül kinevezni, a bolgár iskolákban a bolgár nyelvnek előnyt fog adni, a tisztán bolgár egyházakban az isteni szolgálatot ó-szlovén nyelven fogja tartatni, és a patriárka gyűlésbe két bolgármetropolitát fog felvenni. De a bolgárok észrevették, hogy ez ígéretek bizony nagyon homályosak s nem őszinték és azokat nem fogadták el. Ekkor a patriárka a portánál kieszközölte Ilárionnak, Avkszentijnek és a philippopoliszi metropolitának, Paysijnek erőszakos száműzetését Kis-Ázsiába (ápr. 29.¹) A poljanai Parthenijt Szalonikben bebörtönözték.

¹) Arczképek Kanitznál „Donau-Bulgarien“ I. 136.

Ezen események közben az unióra törekvő mozgalmak elérték tetőpontjukat. Egy egyesülési küldöttség, élén Cankovval, Rómába jött, hol 1861 április 8-án *Szokolszki József* igument, a bolgár egyesült egyházak érsekévé szentelték. De Szokolszki dicsősége csak kevés napig tartott. A lengyel jezsuiták erőttették őt, hogy az egyházi szertartásokra, a kyrillikára és dogmákra tegyen engedményeket. Magában Bulgáriában veszedelmes vihar keletkezett az unió ellen; főleg Rakovszki harczolt ellene Belgrádból a „Dunai hattyú“-jában és Krsztjovics Sztojanov-Burmovval a „Bulgarski Knizici“-ben Konstantinápolyban. Így történt, hogy az egész nép helyett, a mint azt várták volt, csak néhány száz személy egyezett az unióba. Szokolszki június 18-án titokzatos módon eltűnt; azt mondják, hogy az oroszok őt Stambulból elvitték. Tényleg Kyjevbe menekült, hol a Pecserszkij Monasztirban még most is él. Ezzel az uniótörekvés véget ért. A lazaristák csak bajjal tudtak nehányat megmenteni; 1865 óta Popov Raphael, a drinápolyi egyesült püspök kormányozza őket, ennek felszentelése végett a leMBERGI ruthén érsek, Szembratovicz külön e célból Konstantinápolyba utazott volt.

Az egyházi zavarokat *amerikai hittérítők* (methodisták) is felhasználták, kiknek még most is vannak Philippopoliszban, Szamokovban, Tulcsában, Bitolban stb. állomásaik és iskoláik.

A 15 ígéret szerint a bolgár eparchiák 28 állandó képviselőt küldtek Konstantinápolyba (1861 márcziusban). Ezek Ali külügyminiszterhez, kinek hatáskörébe az egyházi kérdések is tartoztak, (nyáron) új *nyolcz pontot* terjesztettek. Kivánták, hogy a patriarkagyűlés hat görög és ugyanannyi bolgár metropolitából álljon; annak bolgár tagjai 6 világi képviselővel egy bolgár egyházi-tanácsot képezzenek; a metropoliták egyike, mint mindnyájok feje Konstantinápolyban lakjék; a püspököket mindenütt válaszsák és jövedelmeik szabályozva legyenek. A kormány a patriarkát felszólította, hogy e terv megbeszélésére hívjon össze egy vegyes bizottságot, de hasztalanul; csak az 1862 ik év eseményei indították a portát erélyes lépésekre.

1862 június 5-én a törökök Belgrádot bombázták,

Herczegovina és Montenegro fegyverben állottak, Szerbia fegyverkezett a háborúra és *Rakovszki* Belgrádban egy bolgár hadtestet szervezett. Bulgáriában háborgott a nép a 12,000 krymi tatár betelepítése következtében (1861). A leggazdagabb falvakat nekik adták; a parasztok a legszebb szántóföldeket a bevándorlottaknak voltak kénytelenek átadni és nekik ezenfelül még ingyen házakat építeni. Vidin vidékéről ekkor sok falusi lakó Szerbiába ment át és 10,000-en Krymbe költöztek, hol az üres tatárfalvakat rendelkezésükre bocsátották; de már a következő évben kiábrándúlva hazatértek Oroszországból. *Rakovszki* a balkáni hajdúkat meg akarta nyerni forradalmi terveinek. A hajdúk élén akkoriban a szliveni *Panajot Hitov* vajda állott (szül. 1830), ki egy gazdag birkapásztor fia, bátor, tapasztalt s a mellett jószívű férfi volt; a török hatóságok rablási vágya őt jó korán arra kényszerítette, hogy szerencsáját a Balkánon keresse.¹⁾ A hajdúk csapatai nagyobbodtak. Július elején a Gabrovónál összegyűlt fölkelők elfoglalták a sipkai Balkán-szorost, de szétfutottak, midőn a dunai csapatok megérkeztek. Azon béke, melyet Szerbia (szeptemberben) a portával kötött, minden reményt semmivé tett. Ekkor Trnovóban és más helyeken letartóztattak tömérdek sok fiatal embert, többnyire tanítókat és pópákat s Diarbekirbe szállították őket. *Panajot* 12 emberével egy borzasztó telet élt át a hófödte Balkán őserdeiben, a honnan 1863-ban 54 napi gyaloglás után a legfelsőbb hegygerincz hosszában Szerbiába érkezett.

Ezen mozgalom alatt 1862 július 18-án egy, 6 görögéből és 6 bolgárból álló bizottság jött össze, hogy a nyolcz pontot megbeszélje. *Ali basa* maga elnökölt a zavaros ülések egyikén. Azonban alig szűnt meg a politikai zendülés, mikor minden közbenjárási kísérlet hajótörést szenvedett a görögök makacsságán. Egy újabb bolgár tiltakozás következtében *Joákim* patriárkát, kinek maguk a görögök szemére vetették, hogy ő a bolgár kérdést szükségtelenül súlyosbitja, letették és utódjául *Szophronioszt* választották (1863). A törökök tőle kívánták

¹⁾ *Panajot* emlékiratai, egy minden tekintetben kitűnő és eredeti könyv, megjelent 1872-ben Bukarestben V. ö. erről szóló értekezésem az „*Asvëta*” folyóiratban, Prága 1875.

a viszály gyors elintézését, jöllehet a bolgárok kezdettől fogva magának a kormánynak határozatát mondták az egyedül helyes útnak. A patriárka 1864 február 22-re gyűlést hívott egybe, melyben a sumeni Anthimon, (a mostani exarchán), a philippopoliszi Panaret és szóphiai Dorotheosz püspökökön és Krsztjovič tudóson kívül csupa fanatikus görög volt. A négy hónapon át tartó tanácskozások után a 8 pontot teljesen elvetették; a görög theologusok még azt is indítványozták, hogy a „*bolgár püspök, bolgár egyház*“ kifejezéseket hagyják el, nehogy a szent egyház barbárságba essék. Ekkor végre megjelent egy iradé, mely a száműzött bolgár püspököknek (szeptemberben) a visszatérést megengedte, úgy hogy a közeli Ortoköiben a Boszporus mellett kellett tartózkodniuk.¹⁾

Nemcsak küldöttségek és bizottságok, hanem a parasztok és városok is küzdöttek egész Bulgáriában a fanarióták ellen. Az új piróti püspöknek, Szophroniosznak zsarolásai miatt a közeli szt. János kolostorba kellett futnia a török csendőrök védelme alá. Ruscukban a püspöki lakot szétrombolták és Synesziosz metropolitát elűzték. Hasonló sors érte a vidini Payszioszt is, ki az ő eparchiájából évente 185,000 (75,000 helyett) piaszteren fölül zsarolt ki s e mellett a polgárokat a szerbekkel való titkos egyetértéssel gyanúsította. Minden bolgár hirlap hirdette az összes fanarióták elűzetését. A trnovoi Gregoriosz metropolita azonban, ki az emberi alávalóság legalacsonyabb fokára süllyedt volt, még a török kormány ellenében is fenntartotta magát. A legdühösebben tört ki a harc Makedóniában, melyet a görögök már saját birtokuknak tekintettek. Ott a városokban szétszórt wlachok (rumunok, czinczárok) voltak azok, kik az iskolákban és egyházakban a görög nyelvért harczoltak. Prilëpben, Veleszben és Nevrokopban nagy zavarok támadtak; végre a bolgárok tetemes kártérítési összeget fizettek, hogy a wlachok külön templomokat és iskolákat állíthassanak.

Sok bolgárt akkoriban a püspökök panaszai és áskálódásai következtében üldöztek, bezártak és száműztek, de gyilkosságok is mocskolták be a fanarióták uralmának történetét Bulgáriában.

¹⁾ A hosszú életű Avkszentij 1865-ben halt meg. — Paysziz nem bolgár volt, hanem kis-ázsiai keresztény.

A legjelesebb hős a bolgár érdekekért Makedóniában az Ochrida melletti Sztrugából származó *Miladinov Dimitr* volt. 1858-ban jött mint tanító Kukusba (Szalonik mellett), hol sürgetésére a szláv isteni tiszteletet honosították meg az egyházban. Az érdemetlen Meletios püspök ellen (szül. Kyzikoszban 1822) oly ellentállást szított, hogy a fanariótáknak őt, a mint beszéltek, 1859-ben el kellett távoztatniok. De Meletioszt már 1860-ban kinevezték Ochrida csári városban metropolitává, hol még hevesebben szállott síkra eszméi érdekében. Mikor Miladinov 1861 nyarán Sztrugában családja körében tartózkodott, az elkeseredett püspöknek vádjaira mint felségsértőt elfogták és bilincsekben Konstantinápolyba vitték. Öcscse, Konstantin, ki tanulmányait a moszkvai egyetemen végezte volt, éppen most fejezte be Zágrábban a bolgár népdalok kinyomatását, melyeket ők ketten összegyűjtöttek volt; a nyomtatási költségeket Strossmayer püspök fedezte. Hogy fivérét megmentse, Konstantinápolyba sietett. Jóllehet óva intették, felkereste Dimitrt fogságában, melyből ő maga sohasem tért többé vissza. Strossmayer püspök sietett, hogy az osztrák követ közbenjárásával a szerencsétlennek szabadon bocsáttatását kieszközölje; az orosz kormány csatlakozott e törekvéshez. A porta parancsot adott, hogy a Miladinovokat bocsássák szabadon, a fanarióták mégis megelőzték őt, mert megvesztegetés útján mindkét testvért megmérgeztették (1861 novemberben).

1864-ben a rajáhk szenvedései egy csapással szaporodtak, mely világosan a középkori népvándorlás bajaira emlékeztet. 24 évig tartó háború után az oroszok a Kaukzust elfoglalták. A lengyel ügynökök sürgetéseire a cserkeszek Törökországba mentek. Külföldről fél millió ember kelt át Kis-Ázsiába és Bulgáriába, a porta a Balkánon adott nekik lakóhelyet, továbbá a Dunánál és különösen a szerb határok mentében, hogy ott közösen az albánokkal és tatárokkal védőfalat képezzenek a szerbek és bolgárok törzssrokon nemzete között. Az éhség, typhusz és himlők a kivándorlók nagyobb részét már utazásközben elragadták a kikötőkben és az úton. A bolgárok, kik a tatár bevándorlástól még alig ocsudtak fel, kénytelenek voltak az új és sokkal számosabb „vendégek” számára házakat építeni és telkeket átengedni, a

nélkül, hogy ezért a legcsekélyebb kárpótlást is kapták volna. Ezen rabló nép maradékai a kormány gyöngesége miatt még sok időn át csapásai voltak a földművelőknek és rémei a kereskedő karavánoknak.

Egyidejűleg a tartományok igazgatásában nagy változás állott be. A kis pasalikok helyébe nagy *vilajetek* léptek. A dunai tartomány minden pasalikját, továbbá a szophiait és nisit, tehát egy oly területet, mely csaknem fölért az ó-bolgár czári birodalommal ennek végső éveiben, *dunai-vilajetté* egyesítették, ennek *valija* Ruscukban székelte. Az első vali, *Mithad basa* (1864—1868), kit a részrehajlatlan külföldiek képzett és serény férfiúnak jellemeznek, komolyan fogott hozzá a reformok keresztúlviteléhez. Nem sokára az utasokat utak, vasutak, táviró vonalak, hidak, pénzüzetek, hivatalos épületek, szállodák, kövezett utak, kivilágított utcák és több ehhez hasonlók lepték meg. A Duna környéke úgy szólván minta-vilajetté lett.

1865 végén négy görög születésű, tekintélyes konstantinápolyi kereskedő, váratlanul alkudozásokat kezdett a bolgár képviselőkkel és rövid idő múlva teljes megállapodásra jutottak. E szerint a patriárkai zsinatnak felében görögnek, felében bolgárnak kellett volna lenni, a püspököket egy, magában az eparchiában végbement választásnak alapján kellett volna kinevezni és a zsinat bolgár tagjainak egyike mint legfőbb Konstantinápolyban székelte volna. Csak a patriárkának megerősítése hiányzott még. De egy, a világi és egyházi képviselőknek 1866 április 22-re összehívott gyűlése, kik között csak két bolgár (Krsztjovič és Panaret) találkozott, elítélte ezen megállapodást mint haeretikust és demokratikust, mivel ez a görögöknek nemzeti jogát sérti, és a bolgár kérdést tökéletesen elvetette.

Maguknak a görögöknek tanácsára Szophronioszt 1866 decemberben letették. Utódja, *VI. Gregoriosz*, ki már előbb egy ízben volt patriárka és a bolgár vitás kérdésben másoknál mindig engesztelékenyebb volt, a kormánynak új tervet nyújtott be, melyben a Balkánon-túli eparchiáknak félig független egyházkerületre való rendszeresítését hozta javaslatba, melynek első metropolitája „egész Bulgária exarchája“ czimét viselje. Nem békeszeretet, hanem politikai okosság készítették őt erre; szívesebben akarták

feláldozni a dunai-vilajetet, nehogy a porta netán többet adjon. Azonban a bolgárok, kik földieiket Thrákiában és Makedoniában nem akarták a fanariótáknak feláldozni, a javaslatot visszautasították és a portától feltétlenül önálló, nemzeti egyházat kívántak.

A görögök akkori engesztelékenységének és a porta engedékenységének oka egy a délszavok között kitört új politikai mozgalom volt. A krétaiak fölkelése felébresztette a rajáhk bátorságát. Az 1866-ik évi rumun események a bolgárok közt forradalmi háborgást hoztak létre, mely néhány éven át tartott. Cusza bukása után Romániában nagy fejtelenség támadt és az a hír terjedt el, hogy török csapatok fogják a fejedelemséget megszállani. Bratiano minister egy török támadás esetére egy bolgár legio szervezése végett Rakovszkihoz fordult, ki akkor Bukarestből lapjaival a bolgár forradalmat szította. Néhány hajdút a Balkánra küldtek. Azonban más száműzöttek Radovszkit Bratianonál bevádolták, úgy, hogy ennek Panajottal meglehetősen kalandosan Oroszországba kellett menekülnie és ott maguk kezdtek önkénteseket toborzani; midőn azonban Károly fejedelem megérkezett, a csapatot ismét elbocsátották.

A következő télen a bolgár vezérek új forradalmi terveket szőttek. A beteg és az egyenetlenkedő emigránsokkal való perlekedések folytán elkedvetlenedett Rakovszki semmi vállalatba sem akart belebocsátkozni; sem pénzők, sem fegyverők nem volt, legkevésbé azonban reményők szerb vagy orosz segélyre. A bukaresti emigránsok ellenben a szerbekkel egyesülve egy nagy délszláv szövetséges államot terveztek. Oroszország a bolgárokat minden reményeikből már régen kiábrándította¹⁾. Mindennek dacára Panajot, a ki minden üdvöt az önszegélytől várt, 1867 tavaszán 30 emberrel Tutrakánnál átkelt a Dunán és eljutott a Balkánig. Egy második csapat Totjor Fülöp alatt (a trnovoi vidékről) Szvistovnál kelt át, azonban Vrbovkánál egy erdőben a déli hőség közben meglepték

¹⁾ 1867-ben a „titkos bolgár központi egyesület“ közzétett egy, a szultánhoz szóló alázatos emlékiratot, melyben őt arra kérte, hogy a bolgárok csárja czimet vegye fel, hogy Bulgariának adjon alkotmányt és oly viszonyba állítsa az ozman-birodalommal, a minőbe éppen akkor Magyarország lépett Ausztriával

és úgy szétverték, hogy Totjov csak négy emberrel akadt Panajotra. További csatározások közben a nizámokkal, basibozukokkal és cserkeszekkel a Balkánon elérték a szerb határt. Ez alatt Mithád Szvistovban és Trnovoban rémitő ítélszékét tartott mind azok fölött, kik e jelentéken csapatoakat támogatták, annál inkább, mivel Szvistoban egy gyermek összeesküvést fedeztek fel. Egy sereg ifjút sőt majdnem gyermekeket, fölakasztottak. Másokat Diarbekirbe küldtek, miközben sokan már az úton elvesztek; sokan még ideje korán Oláhországba, Szerbiába és Magyarországra vándoroltak ki. Akkoriban az egész bolgár intelligenciát üldözték állítólagos titkos szövetkezetek miatt.

A következő télen Obrenović Mihály fejedelem nagy háborúra készült, Belgrádban a szerb tisztek mintegy 300 emberből álló bolgár légiót, melyben néhány montenegroi és herezegovinai is volt, gyakoroltak be; de már tavasszal kellemetlenségek következtében Oláhországba szórták szét őket, hogy onnan Törökországba törjenek. Május 29 én (junius 10. *) Mihály fejedelem gyilkos kezektől elesett. Blaznavac miniszter, ki mint regens kezdte a fejedelemséget kormányozni, Panajotot Bukarestbe küldte, hogy az expeditiót akadályozza meg, de hasztalanul. Már kevés nap múlva *Hadži Dimitar „Asénov“* (szül. 1840-ben Szlivenben) és *Karadža István* (szül. 1844-ben Tulcsában) egy egyenruhás és katonailag szervezett 150 ifjú férfiból álló csapattal Szvistovnál átkelt a Dunán, de a gabrovoi hegyek erdős nyílásaiban majdnem mindnyájan elvesztek, mielőtt még a Balkán magaslatait elérhették volna. Egyetlen egy sem esett közülök fogságba. A nizámoknak, cserkeszeknek és a rendkívüli hősiességű legionáriusoknak aránytalan vesztesége a törököknél is mély benyomást hagyott hátra. Ez idő óta a Balkánon hét évig tartó teljes béke uralkodott. Rakovszki még ugyanezen évben meghalt; nyomdokaiba *Karavelev* lépett, hasonlóképpen journalista Bukarestben.

Ezen események után a törökök engedményekre láttak magokat kényszerítve. Fuad (meghalt 1869 február 11-én*), Ali mellett a legkitünőbb török államférfiú, végrendeletében azt hagyta meg a portának, hogy a görögöket annyira elkülönítse, a mennyire csak képes és mindenekelőtt a bolgárok fölötti egyházi uralmat ragadja

el tőlök, hogy ezek az oroszokkal, vagy a pápával ne szövetkezzenek.¹⁾ Ali basá maga vette kezébe az ügyet és a ministertanács berekesztése után a külügyi ministeriumban két javaslatot dolgoztatott ki, melyek Gregoriosz terveihez meglehetősen hasonlítottak és mindkettőt kiadta a patriárkának azzal a felszólítással, hogy határozza el magát közülök az egyikre. Azonban a patriárka és a zsinat 1868 november 16-án mindkét tervezetet elvetette, mint kanon-, dogma- és evangelium-elleneseket, azon egyszerű oknál fogva, mert a törökök az összes bolgárok számára egy exarchátust ajánlottak. A patriárka azon célból, hogy conciliumot hívjon egybe, az összes orthodox egyházakhoz egy köriratot intézett. Vele szemben a bolgár püspökök a bolgár egyházkérdés történelmi kifejléséről tettek közzé egy emlékiratot. A jerusálemi, antiochiai, cyprusi és görögországi egyházak válaszaikban a patriárka mellett nyilatkoztak; a belgrádi metropolita a bolgárok javára döntött; az orosz zsinat válasza kitérő és érthetetlen volt. Erre 1869-ben Ali a vegyes bizottságoktól három új tervet készíttetett, melyeket mind ugyanazon sors ért a patriarkánál.

A kedélyek izgatottsága Bulgáriában tetőpontra hágott. 1870 február 28-án szombaton, estefelé Ali magához rendelte a görög és a bolgár képviselőket és egy 1286. szilhidzse 8-án (február 27-én) kelt *nagyúri fermánt* adott nekik. A szultán elrendelte a *bolgár exarchátus* alapítását, melynek a ruscsuki, szilisztriai, sumeni, trnovoi, szófia, lovecsi, vráczai, vidini, nisi, piróti, szamokovi, kösztendili és veleszi eparchiákat, egészen, a szlivenit pedig, Varnát, Anchialoszt, Meszembriát és a görög parti falvakat kivéve, továbbá a szozopoliszit a tengerpart nélkül, végre a Philippopoliszit, bele nem értve a várost, Sztanimakát és kilencz falút, kellett volna magába foglalnia; a többi eparchiák azon esetben, ha az odavaló keresztények két harmadrésze az exarchátus mellett nyilatkoznék, szintén kebeleztessenek

¹⁾ Our policy should be to endeavour to isolate the Greeks as much as possible from our other Christians. It is of paramount importance to withdraw the Bulgarians from the domination of the Greek Church, without, however, throwing it into the arms either of the Russians or of the Roman Clergy. J. Lewis Farley, *The decline of Turkey*. London 1875, 33.

bele. A legfőbb metropolita, a kinek *exarcha* a neve, választás útján kerüljön ki és a szultán beratjával erősíttessék meg; kötelessége lesz imáiban a patriárka nevét említeni és ettől kapja majd a myrrhát.

Mialatt a bolgárok diadalmaskodtak és Alinak számos küldöttség által az egész nép köszönetét (megh. 1871 szept.) nyilvánították, Gregoriosz patriárka vonakodott a fermánt elismerni, valamint a lemondása után megválasztott Anthim is. Még az 1872-ik év januárban Mähmud nagyvezír Iláron, Panajot és a kösztendili Iláron püspököket egy hétre Nikomediába szállíttatta, de a bolgárok közötti nagy viharok kényszerítették a portát a fermánnak gyors végrehajtására. 1872. február 11-én *Iláront* Orta-köiben első exarchává választották, de a régi bajnok sem volt kedvére sem a törököknek, sem a görögöknek. Már ugyan e hónap 16-án leköszönt és a bolgárok helyébe a vidini *Anthim* püspököt választották.¹⁾ Authimnak utazása Vidinből Konstantinápolyba valóságos diadalmenet volt. Konstantinápolyban a nagyvezír ünnepélyes kihallgatáson fogadta s neki átadta a berátot, nemkülönbén a szultán is, ki őt két érdemjellel tüntette ki. A patriárka erre szept. 17-én a bolgár papságra és összes hitsorsosaikra átkot mondott.

A nemzeti egyház megállapítása óta Bulgáriában új élet kezdődött. Különösen az iskola ügy, mely Törökországban teljesen egyházi és hitközségi ügy, vett sokkal jelentékenyebb lendületet. Az iskolákat részint a hitközségek, részint lelkes hazafiak ajándékai tartották fenn; újabban az eparchiális adóknak egy részét is, melyeket a fanarióták ezelőtt egészen elkölteni szoktak volt, ezekre fordítják.

A philippopoliszi eparchiában van 305 elemi és 16 főiskola 356 tanítóval és 12,400 tanulóval, továbbá 24 leányiskola 37 tanítónővel és 2265 leánytanítvánnyal.²⁾

¹⁾ Iláron, mint trnovoi metropolita halt meg 1875 június 4-ikén. Képzett férfiú volt, s iskoláit az athéni egyetemen végezte. Anthim 1816-ban született Lozengradban (Kyrkilissa), Athoszon szerzetes volt, tanult a Konstantinápoly melletti Chalki szigeten a theologiai akadémián, és Moszkvában, 1854 óta az egyháztörténet és az egyházi szláv nyelv tanára volt Chalkiban, ekkor szenteltek fel sumeni püspökké, de Chalkiban kellett maradnia igazgatónak, mivel a nép a patriárkától egyáltalában nem akart püspököket elfogadni. 1867 óta vidini püspök volt.

²⁾ Pontos statisztikai adatokat szolgáltat Grujev a Lëtostruj kalendariomban, 1872, 79—94.

A legkiválóbb tanintézetek a régi gabrovói iskola, a philippopoliszi központi iskola és a bolgrádi gymnasium Besszarábiában. Sok bolgár ifjú tanul a konstantinápolyi csász. lyceumban, vagy az amerikai Robert collegeben, Párisban, Odesszában, Kyjevben, Moszkvában, Nikolajevben, Bukarestben, Belgrádban, Zágrábban, Bécsben, főképpen Prágában és a cseh középiskolákban.

A műveltség terjesztéséről számos egyesület gondoskodik. Minden nagyobb helységben van egy „čitališće“ (olvasókör). A nőnem javára a városokban női egyesületek működnek (žensko društvo) s az iskolákról és a tanítványokról gondoskodnak. Iskolák alapítását és fentartását, főképpen pedig a tanulóknak külföldi egyetemekre való küldését (a görög syllogi-k mintájára) egyes külön egyesületek tették feladatukká Konstantinápolyban, Dramában (Makedónia), Bukarestben, Kisinevben, Odesszában és Bécsben.

Ezen haladás körül legtöbb érdeme van a bolgár kereskedőknek. A bolgár kereskedelem központjai Szvistov, Philippopolisz és Velesz; a leggazdagabb kereskedők azonban Konstantinápolyban, Bukarestben és Odesszában laknak.

A bolgárok, kik békeszeretők és munkások, harcias-ság és nemzeti hiúság dolgában tán mögötte állanak a szerbeknek, görögöknek, albánoknak és a rumunoknak, de az ipar és a kereskedelem iránti hajlam és érzék tekintetében valamennyi szomszédjaikat felülmúlják. Vannak városok és falvak, melyeknek lakosai kivétel nélkül kézművesek, posztógyártók, rózsaoaljkészítők, tímárok, fazekasok, késgyártók, üvegesek, kőművesek, ácsok stb. A bolgár kertészek híresek egész keleten. A Kasztoria és Varna közti egész vidékről évenként tavasszal ezer meg ezer elmegy Szerbiába, Romániába és Konstantinápolyba, hogy itt a nyáron keresztül dolgozzanak és ősszel a szerzett pénzzel együtt hazatérjenek.

Ezen, a társulás és az autonomia iránti kiváló érzéssel párosult tevékenység az utóbbi években nagy mértékben magára vonta a keleti utazóknak figyelmét. A bolgároknak általában igen szép jövőt jósolnak. De erre mindenekelőtt szükséges, hogy ezek a szép és természetüknél fogva gazdag országok, melyekben oly munkás nép lakik, emberies és okos, bölcs uralkodó alá kerüljön.

† HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Az új-bolgár irodalom.¹⁾

A törökök idejében az irodalmi tevékenység néhány görögből való fordításra és régi apokrypheknek és legendakodexnek másolására szorítkozott. Azok az imák, melyeket *Sztaniszlavov* püspök a maga nikápolyi paulikiánusai számára kiadott, félig bolgár, félig szerb nyelven vannak írva.

Az új bolgár irodalom története *szamokovi Paysij* szerzetes krónikájával indul meg (1762). Közvetlenül ehhez csatlakoznak tanítványának, *Szofronij vraczai püspöknek* (1739—1815) iratai. A „Kyriakodromion“-on kívül (Rymnik 1806), mely az első, új bolgár nyelven nyomtatott könyv, sok népies iratot fordított le görögből; ezenkívül írt ő emlékiratokat is. Jelen század első negyedében *Hadži Joakim* hieromonachus néhány vallásos könyvecskét, tetovói *Pejčinovič Kyrill* pedig, a Marko-király kolostorának igumenje, makedoniai nyelvjáráson szerkesztett „Ogledalo“-ját (tükör) nyomatta Budán.

Mindezek szórványos kísérletek voltak. Életrevaló irodalom csak 1824 óta fejlődött, mikor néhány bucaresti és odesszai hazafi népe felvilágosításának, emelésének előmozdítását feladatúl tűzte ki magának. A már fentebb említett íróknak, *Beron* dr.-nak, *Stojanovič A.*-nak, *Nenovics*-nak, *Péšakov*-nak, *Sapunov*-nak, kik mind Oláhor-

¹⁾ Az újbolgár irodalomról írtak Sreznêvski az orosz közoktatásügyi ministerium napilapjában 1846., *Stojanov D. V.* a *Časopis českého museá*-ban 1866; *Zinzifov* a *Gerbelj-féle Poezia Slavjan*-ban (Szt Pétervár 1871.). V. ö. *Jireček* Konstantint, *Bibliographia de la littérature bulgare. Книгописъ на новобългарската книжнина*, 1806—1870. Bécs, 1870 (melléklet alakjában is a *Period. Spis.* VII.-hez.)

szágban éltek, mindenek előtt arra kellett törekedni, hogy az újonnan alakult iskolák számára tankönyveket készítsenek. *Berovič*, vagy *Beron* († 1871) a Bukvaron (1824) kívül semmit sem írt bolgár nyelven; francziául írt néhány paradox iratot a physikáról, görögül néhány röp-iratot és németül egy könyvet a szláv phylosophiáról (Prága 1855). *Stojanovič* és barátja *Pěšakov* legelőször kísérelték meg a népdalokat utánózni és orosz minták után költeni.¹⁾ *Aprilov* oroszúl írt; csak a szláv apostolokról szerkesztett iratát adta ki bolgárul is.²⁾

Nagy érdemet szerzett az ifjú irodalom körül a két Neofyt. *Neofyt*, ryli igumen a Rhodopéból kiadta az első bolgár nyelvtant (Kragujevác 1835), továbbá Ryli szt. János életrajzát (Belgrád 1836, 1870), ó-szloven chrestomathiát egy görög-szlovén szótárral (Konstantinápoly 1852), és az amerikai hittérítők számára lefordította a nép nyelvén az új-szövetségi bibliát; az első kiadást (Szmyrna 1840) a patriárka parancsára elkobozták, de a következőket több mint 30,000 példányban terjesztették.³⁾ *Neofyt Bozveli* chilandari archimandrita Kotelből 1835-ben kiadott egy hat részből álló enciklopaediát (Slaveno-bolgarskoje dëtovodstvo), melyben főleg Bulgária földrajza érdemel figyelmet; kéziratokban ránk maradt mintegy 50 irata, melyek közt egy emlékirat töredéke is van.⁴⁾ Nem szabad megfeledkeznünk a következő tanítókról sem: *Rajno Popovič* Zseravnából Kotel mellett, egy tudós hellenista, ki Karlovóban működött a Balkánban *Christaki Pavlovič* Dupniczából (mindkettő meghalt 1858-ban) és *Emmanuel Vaskidovič* Melnikből († 1875-ben); a két utóbbi Szvistovban élt és szép számú népies munkát írt.

Az irodalmi nyelv és a helyesírás körül nem értet-

¹⁾ Egy-két kísérlők Bezsenov bolgár népdalaiban II. 125, skv. *Pěšakov* odája Venelin halálára *Aprilovnál* Денница 60 és a *Ljuboslovieban* 1844. I. 14.

²⁾ Orosz nyelven írta meg *Aprilov* 1841-ben a szláv apostolok történetét, 1841-ben a Денница-t, 1842-ben ez utóbbihoz pótlékot; 1845-ben 4 régi okiratot adott ki.

³⁾ 40 év óta dolgozik *Neofyt* a bolgár nyelv nagy szótárán. Néhány mutatvány van a Blg. Knižici-ben 1859, 1860. 1876-ban kezdtek nyomni konstantinápolyban.

⁴⁾ Hazafias párbeszéde, a „*Mati Bulgaria*“ külön lenyomatban található a Per. Spis.-ban IX.

tek egyet az első írók. *Karadžić Vuk*, az új-szerb irodalom megalapítója 1822-ben vázlatban bemutatta, miképpen lehessen hangtani alapon bolgárul írni, hanem ez a javaslat már csak azért sem talált visszhangra, mert Vuk könyvét az akkori bolgár írók közül egyiknek sem került kezébe. Mindenki saját szülőföldje szójárásában írt; némelyek elvetették a névelőt, mely a bolgár népnyelv mindenik változatával közös, mások megtartották, sokan az ó-szlovénhez való közeledést helyeselték. Hiába iparkodott 1836-ban Aprilov mindezeket kiegyeztetni. A helyesírás ugyan még ma sincsen minden tekintetben tisztázva, de azért az utolsó évtizedben az irodalmi nyelvet illetőleg abban állapodtak meg, hogy a dunamelléki és a keleti Balkán vidéken divó szójárásokat vették fel alapjául.¹⁾

1840-ig csak vallásos és tankönyvek jelentek meg, melyeket autodidakták szerkesztettek vagy a görögből és az oroszról fordítottak és Rymnikben, Bukarestben, Brassóban, Budán, Kragujeváczban és Belgrádban nyomtak. Ez idő óta találkozunk írókkal, kik a külföldön nyerték kiképeztetésüket, nyugati nyelvekből való fordításokkal, folyóiratokkal és nyomdákkal magában Törökországban.

Az első szláv nyomdát bolgár földön 1839-ben Theodoszj a szinai kolostor archimandritája alapította *Szalonikban*, de néhány év múlva egy tűzvész martalékává lett. 1840-ben Damianov A. amerikai hittérítő, — nevezetesen Riggs E. segítségével Szmyrnában bolgár nyomdát alapított, hol a bolgár kereskedőknek gyarmatuk volt. E nyomdában 1844 április óta *Fotinov Konst.* Szamokovból, ki a szmyrnai görög iskolának egyik tanára volt. egy „Ljuboslovie“ cz. képes havi folyóiratot adott ki; ezenkívül terjedelmes földrajzot is szerkesztett (1845-ben). Konstantinápolyban a szerb *Ognjanović Konst.*, 1844-ben a patriárkai nyomda és az örmény Divičian Tádé bolgár köny-

¹⁾ V. ö. a 29. fejezetet. Vuk elhagyta a ѣ-t, і-t, ш-t, я-t, ѣ-t, ѡ-t és a szó végén az ѣ-t; viszont pedig újra akarta behozni a ѣ-t, ѣ-t, ѡ-t, л-t, ѣ-t, ѡ-t és a ј-t (j je у болгарском језику готово још нужније. него и у српском 49.) Nenović a régi kéziratok nyomán a belhangban ж-t alkalmazott az ѣ félhangzó helyett. — Most nagyon divik a brailai „Knjževno društvo“ által behozott helyesírási mód.

veket kezdtek nyomni.¹⁾ Az irodalom gyors fejlődésének tanúsága Ognjanović bolgár almanachja (Páris, Didot 1845); nemsokára színművek is jelentek meg, legelőször egy vigjáték Kisinevben 1873-ban. *Hadži Russet Sándor* 1844-ben Strasszburgban a bolgár tartományok térképét adta ki (4 levélben).

Nagyobb lendületet nyert az irodalom az egyházi viszály óta. 1856-ban kereskedők és írók Konstantinápolyban egy irodalmi társaságot (Bŕlgarska narodna knižnina) alapítottak; „Bŕlgarski knižici“ cz. jeles folyóiratukban legelőször pontosult össze az irodalom. De ezen társaság nemsokára megszűnt; csak 1869-ben sikerült néhány fiatalabb embernek Brailában új társaságot (Bŕlgarsko knižovno družestvo) szervezni. Ezt az egylet hazafias kereskedők 200,000 franknyi vagyonnal támogatták. Elnökévé *Drinov* tanár lett, titkárjává *Stojanov D. Vaszil* Zse-ravnából (1876-ban még bolgrádi tanár volt).²⁾ A társaságnak 1870 óta megjelenő „Periodičesko Spisanie“ cz. közlönye, melyre munkánkban elég gyakran hivatkozunk, sok becses történeti és philologiai értekezést tartalmaz.

Valamennyi bolgár író közül, most *Slavejkov R. Petko* a legnépszerűbb és a legszellemesebb; született Trëvnában 1825 körül és minden tekintetben autodidakta. Élet pályája valóságos Odyszea. 1857 óta Konstantinápolyban találjuk mint hírlapírót. Erotikus és szatirikus költeményei és meséi (1852), melyeket a népdalok mintájára szerkesztett, páratlan tetszést arattak, mert az ifjuság mindenütt énekelte azokat. Humorisztikus folyóiratait és naptárait, melyekben a fanariotákat a legélesebb szatyrával ostorozza, minden városban és faluban nagyon jól ismerik. Kiadott még tudományos czikkeket, népdaloknak és közmondásoknak gyűjteményeit, népleírásokat, becses philologiai, történelmi és földrajzi értekezéseket, melyek mind szép és tiszta iránylyal is dicsekedhetnek. Miként majdnem minden új-bolgár író, úgy ő is az iskola számára írt. *Slavejkov* bolgár Vukká lehetett volna; de sajnos, addig nem volt módjában nagyobb önálló mun-

¹⁾ Lásd a Bibliographia 343, 370, 484. — lapját.

²⁾ *Stojanov* Prágában tanult, hol a cseh folyóiratokban sokat írt hazájáról. — 1878-ban Pejov T. volt a titkár.

kával nyilvánosság elé lépnie, majdnem valamennyi munkája folyóiratokban van elszórva. A 70-es évek elején több kötetben hozzáfogott Bulgária földrajzához, melyet senkisé ismer olyan jól, mint ő.

Slavejkovon kívül, mint költő, legelső helyen áll *Gerov Najdenov*, ki Koprivsticzból származott és ryli Neofyt tanítványa volt. Odesszában tanult, később Philippopoliszban tanító volt és 1876-ban ugyancsak ott mint orosz konzul szerepelt.¹⁾ Költő számba megy veleszi *Žinzifov J. Xenofon* (vagy Rajko, szül. 1839-ben); Moszkvában tanult, utóbb pedig az ottani Nikolajev-lyceumban a görögnyelv tanára volt. „Novobulgarska sbirka“ című műve (Moszkva 1863) eredeti költeményeken kívül fordításokat tartalmaz az ó-orosz Igor eposzból, a königinhofi és a grünbergi kéziratokból és a kis-orosz Sevčenko néhány dalából; mindmegannyi makedóniai szójárásban van irva.

Nagy szorgalommal ápolják a bolgárok saját népköltészetüket, melynek fontosságára legelőször Venelin figyelmeztette őket.²⁾ A gyűjtők közül leghíresebbek *Miladinov Konstantin* és *Dimitr*.³⁾ Tevékenységüket utánozta Panagjuristéből való *Čolakov Vaszil*, ki később szerzetes lett a Ryl kolostorban; gyűjteménye (1872) azonban korántsem olyan jó, mint a két Miladinové. *Verković István*, ki boszniai származású és sok ideig Szereszben élt vala, 1860-ban makedóniai népdalokat tett közzé. 1874-ben Belgrádban 15 dalt adott ki a szlávoknak a félszigeten való megtelepedéséről, a napnak a szép Vülkanával való

¹⁾ Gerov is szorgalmasan gyűjti a bolgár szókincset. Szókönyvének három első betűje próbaképpen megjelent Moszkvában 1858-ban.

²⁾ Vuk (lásd fentebb). Bogojev Българ. нар. пѣсни. Pest, 1842. Grigorovič a zágrábi Koliban, IV. (1847). Gerov és Palauzov gyűjteménye a Szreznêvszki-féle Памятници-ben (Szt Pétervár, 1852). Bezsonov Р. Болг. пѣсни Moszkva 1855. (2 kötet, nagyobára Venelin gyűjteménye). Verković Жен пѣсне македонских Бугара. Belgrád 1860. Miladinov K. és D. Българ нар. пѣсни. Zágráb, 1861. Karavelov Пам. нар. быта Болгаръ. Moszkva 161. Čolakov, Българ. нар. сборникъ I Belgrád 1872. Dozon Ágost Българ. нар. пѣсни Chansons populaires bulgares. Paris 1875, francia fordítással és szótárral. Igen sok van elszórva egyes folyóiratokban.

³⁾ Dimitrnek egyik költeménye a Blg. Knížici-ben, 1858, Konstantintól néhány cikk a Bratski Trud-ban.

egybekeléséről, Talatin királyról és Orpheusról. Ezen eposzoknak, melyeket állítólag rhodopei mohammedánusoknál gyűjtött, következő hangzatos czimök van: „A szlávok Vedája. Bolgár népdalok a történelem és a kereszténységelőtti idökből.” Azonban már a versmértéknek teljes hiánya mutatja, hogy a nép ezt a „Veda”-t sohasem énekelte és mi egész jogosan feltehetjük, hogy ezen felfedezés nem egyéb irodalmi mystificationál; ilyennek tartják Bulgáriában is.¹⁾

¹⁾ A bolgár Vedák hitelességét, melyet a tudós lengyel Chodzko Sándor, párisi tanár különös buzgalommal védelmezett, legelőször Leger Lajos tanár vonta kétségbe. Szláv körökben, hol ezen költeményekben általában csekély figyelemre méltatták, legelőször Jireček József figyelmeztetett eme mystificationora 1874 decz. 14. a kir. cseh tudományos társaság ülésén. Úgy látszik, hogy ezen ügy szükségtelenül egész irodalmat fog teremteni. A mi véleményünk a következő. Hogy a Rhodopében, melyet Melniktől Czëpináig és Dimotikáig annyi byzáncki, bolgár, szerb és török hadjárat szüntelenül háborgatott, a nép emlékezetében oly régi eposzok megmaradtak volna, azt a priori joggal kétségbe vonhatjuk. Különb is a Rhodopét sokkal jobban ismerjük, sem-hogy oly nevezetes és állítólag oly elterjedt dalok ismeretlenek maradtak volna; ryli Neofyt maga is a Rhodopéről származik, továbbá Zachariev is nagyon jól ismerte ezt a hegységet és ennek lakosait főleg a mohammedánusokat és úgy ök, mint bármely más bolgár ember egyetlen egy szóval sem emlitenek hasonló énekeket, melyek ama vidéken divnának. A Veda mythológiája különben sohasem hallott isteneket említ, így pl. Visnu-t, sőt Koledát is. Határozott versformájuk ezen „Daloknak” egyáltalában nincsen; tarka rendetlenségben váltakoznak 5 szótagos sorok 6, 12, 10 sőt 15 szótagosokkal. Festői jelzők, számtalan tautologikus kombináció (darba dari, lova lovi), az igéknek közvetlenül utánuk következő más ugyanazon jelentésű igékkel való erősbitése (veli otgorovi, zaječilo zatreštelo) és a pallilogiának gyakori alkalmazása (ugyan-azon szónak ismétlése a verssor végén és a következőnek elején): ez mind az, a mit az ismeretlen költő az igazi népdaloktól ellesett. Ugyanez alapon Verković versmértéknélküli dalairól is, melyek Dozon gyűjteménye 120., 128., 134., 135. stb. lapjain találhatók, kénytelenek vagyunk azt mondani, hogy nem igaziak. Minden látszat arra mutat, hogy Verković maga nem hamisított. A Veda egyik védőjének, Dozon úrnak tudósítása szerint (Premier Rapport sur une Mission littéraire en Macédoine. Archives des Missions — a francia közoktatásügyi miniszteriumban 1874) az egykori krusovói tanító, ki a Vedát Verkovićnak drága pénzen megszerezte, erről bővebb felvilágosítást adhatna.

A legjobb novella író *Karavelov Ljuben* Koprivsticzből, kit már a politikai életből is ismerünk. Moszkvában tanult, hol 1861-ben egy kötet népdalt adott ki; később Szerbiába ment, végre pedig 1868-ban Bukarestben telepedett meg. Számos novellán kívül kísérletet tett a lyrai és a drámai költés terén is; irt szerbül és oroszúl is. *Drumev Vaszil*, 1874 óta püspöki nevén *Kliment* a ruscsuki metropolita társ-püspöke, egy „A szerencsétlen család” cz. és a krdzsaliyek korából vett regényt és egy „Ivánko, Aszên gyilkosa” cz. sikerült színművet irt.

Az első eredeti színművet, a „Mihály” cz. vígjátékot *Dobroplodni H. Száva* tanító írta. A bolgár drámát legelőször színre hozni megkísérlete 23 év előtt *Vojnikov Popov Dobrjo* surneni tanító, ki igen sok színművet irt. 1863-ban *Ikonov Theodoszij* szvistovi születésű bolgrádi tanár egy „A lovecsi püspök” cz. vígjátékot adott ki. 1870 óta kizárólag eredeti színműveket írnak Blskov, Fingov, Šiškov, Stančev, Šišmonov, Veličkov Vladykin stb. stb.

Mint fordító Fénelonból, Bulwerből, Scriéből stb. leginkább kitűnt Michajlovski Nikola, ki Jelenában született, Moszkvában tanult s 1876-ban hivatalnok volt a török közoktatási miniszteriumban; ő a legjobb bolgár stilista. A régiebb fordítók közül jelentékenyebbek a bolgrádi gymnasium egykori igazgatója *Mutjev* dr. Kaloferből († 1864) és ennek nővére *Helena*. A 70-es évek elején fiatalabb írók lefordították Voltaire Merope-ját, Molièrenek néhány darabját, Hugo V. Borgia Lucretiáját, Lessing Galotti Emiliáját, Verne „Utazások a világ körül”, stb. *Bončov Neso*, Panagjuristéből (szül. 1839.), a görög nyelv tanára Moszkvában, ki különben igen ügyes stilista, lefordította Schiller Haramiáját és Gogol Taras Bulbáját; ő irodalmi téren a legjelentékenyebb műkritikus és hatalmas oszlopa a bolgár irodalomnak.

Áttérve a tudományos irodalomra, mindenek előtt *Rakovski György Sztojkov*-ról (1818—1868.) kell megemlékeznünk. Kotelben született; tanulmányait Konstantinápolyban, Athénben és Párisban végezvén, mint izgató és hírlapíró sokat hányatott életet élt Oláhországban, Szerbiában, Magyarországon és Oroszországban; sőt még hajdú is volt a Balkánon. Közkedveltségnek örvendő „A hegyek zarándoka” cz. hajdú eposza (*Gorszkij Pztnik*

1857). Tudományos munkáiban, a bolgár népelet leírásában (Pokazalec ili rzkovodstvo 1859), „I. és II. Asên“-jében (Belgrád 1859) és a „Bolgár régiségek“-ben (Bukarest 1859) a rendszertelenül összehalmozott anyagban sok becses adat is található; képzelem és túlhajtott hazafiság, sajnos, mindvégig felülkerekednek nála. Nyelvezete félig ó-szlovên jellegű volt.

Krstjovič Gábor Kotelből, a párisi iskolák növendéke, ki előbb Számoszon Vogoridi kaimakámja, utóbb pedig a konstantinápolyi törvényszék egyik tagta volt. 1837 óta történeti, philologiai, politikai és népies iratokban nemzete felvilágosítása érdekében munkálkodott; szóban és írásban egyik legbuzgóbb harczosa volt a nemzeti egyháznak. Bolgár történetét (I. Konst. 1871) tapintatlanúl úgy kezdte, hogy a hunnokat a bolgárok elődeinek mondotta. *Palanzov N. Szpiridion* († 1871) orosz állami tanácsos a gabrovoi iskola megalapítójának fia, Bonnban és Münchenben tanult; Bulgáriáról írt történeti dolgozatai legnagyobbbrészt orosz nyelven vannak szerkesztve. Igen becses munka *Zachariev István*nak († 1871) Tatar-Pazardzsikról írt monographiája, melyet már gyakrabban idéztünk volt.

Legnevezetesebb bolgár tudós *Drinov S. Marin*; született 1838-ban Panagjuristében, és midőn tanulmányait Moszkvában elvégezte, hét éven át nyugaton egy orosz nemes családnál mint nevelő működött. 1871-ben a charkovi egyetemen a szlavisztika tanára lett. Bolgár egyháztörténetét, a bolgárok őstörténetét (1869), valamint „A Balkán-félszigetnek a szlávok által történt gyarmatosítása“ (1871.) cz. művét jelen könyvben többször említettük. Sok történelmi és philologiai értekezést találunk tőle a brailai társaság kiadványaiban. Dolgozatait a források éles bírálata, és alapossággal és világossággal párosult elfogulatlan felfogás jellemzi.

Sajátságos eredeti könyv *Hitov Panojot* hajdú vajdának emlékiratai (Bukarest 1872). Minthogy oly férfiú írta, ki csak érett korában tanult meg írni, azért csaknem regényszerűen jellemzik szerzőjöknek és másoknak kalandjait.

Philologiai munka is elég van Bulgáriában, de ezeknek becse korántsem áll arányban az ő számukhoz. Ama philologusokon kívül, kiket már említettünk nem hagyhatjuk figyelmen kívül *Czankov Dragant* Szvistovból, ki

1852-ben Miklosich tanár vezetése mellett német nyelven irt bolgár nyelvtant adott ki, továbbá *Grujev-et*, *Momcsilov N. Ivánt* és a korán elhunyt *Prvanov Nikolát* († 1872) Lomból, ki Daničič szerb philologus tanítványa volt.

Az irodalom valamennyi ágára terjeszkedik *Bogorov A. Iván* dr. munkássága. Bogorov Philippopoliszból való és 1842 óta folyóiratokat, népdalokat, földrajzokat, útleírásokat, nyelvtanokat stb. adott ki. Figyelmet érdemel jó francia-bolgár (2. kiad. 1872) és értéktelen bolgár-francia szótára.

A népies és az iskolai irodalom felette gazdag, különösen a francziából, angoltól és oroszról való fordítások. Legnagyobb érdemek van e téren *Danov G. Chriszto*-nak, ki többek közt Törökországnak nagy térképét is kiadta, (1863, 4. lev.) és *Mancsev V. D.* könyvkereskedőknek, továbbá *Grujev*, *Šiškov*, *Radulov*, *Sztojanov-Beron dr.* tanítóknak és többeknek. Egyházi dolgokról irtak *Sztojanovič Nathanael* ochridai és *Nëmozov* rusesuki püspökök. Az amerikai hitterítők is lefordították új-bolgár nyelvre a szentírást, sőt még bolgárul is irtak; *Morse F. C.* nyelvtant és bolgár-angol szótárt irt.

A bolgár hírlap irodalmat Fotinov alapította meg a *Ljuboszlovie* val (Smyrna 1844—1846). Bogorov 1846-ban Lipcsében egy *Bŭlgarskij Orel* (később *Bŭlg. naroden izvēstnik*) cz. politikai folyóiratot kezdett kiadni; 1849-ben Konstantinápolyban megindította a *Czarigradszkij Věstnik*-et, mely Exarchov szerkesztése alatt 1861-ig fenállott. Az egyházi kérdés felülkerekedése óta a hírlapirodalom jelentékeny tényezővé vált. Magában Konstantinápolyban Czankov, Sztojanov-Burmov, Michajlovszki, Najdenov és Szlavejkov dolgozott, míg a bujdosók, kik Bukarestben tartózkodtak, főleg Rakovski és Karavelov, az ő lapjaikban nemcsak a fanarioták, hanem a törökök ellen is harcoltak.¹⁾

1875-ben a bolgároknak 14 folyóiratuk volt. Konstantinápolyban négy nagyobb hírlap jelent meg: Najdenov *Naprêdъk*-je, az angol Henlynek *Istočno Vreme*-ja,

¹⁾ A) Konstantinápolyban: *Bŭlgarski Kužici* 1858-61. (kiad. Mutjov, Bogorov, Krstjovič Stojanov-Burmov), *Bŭlgaria* 1859-61 (szerk. Cankov), Mihajlovski *Szvětnik*-je 1863 - 5, Burmov *Vrêmja*-ja 1865-6, Najdenov *Pravoja* 1867-1872. Slavejkov a *Pčelica* (1861) és a *Gajda* (1863-5), továbbá Šutoš (1873) cz. humorisztikus

Balabanov *Věk-je* és *Den-je*, a *Čitalište* cz. szépirodalmi haviközlöny (1870 óta; szerk. Cankov) és a theologiai *Vyskresnik*. Bukarestben kiadják a politikai *Zname*-t a szépirodalmi *Znanie*-t, a mezőgazdasági *Sztupan*-t és a pædagogiai *Učilište*-t, Brailában a tudományos *Periodičesko Spisanie*-t. A ruscsuki *Dunav*, a drinápolyi *Odrin* és a szaloniki *Solun* 1874 óta hivatalos lapok voltak.

Törökországban csak Konstantinápolyban és Ruscsukban lehetett bolgár könyveket nyomtatni; másutt a fennálló sajtó- és censurái viszonyoknál fogva lehetetlen volt nyomdákat felállítani. Az ozmán birodalmon kívül legtöbbet nyomattak Romániában és Bécsben, hol Kovačev S. J.-nak bolgár nyomdája van. A könyvkereskedés központja Philippopolisz; az odavaló Danov és Mančev czégeknek az egész országban vannak fióküzleteik. Konstantinápolyban a „Promišlenie“ társulatnak van nyomdája és könyvkereskedése.

Az új-bolgár irodalom 1875-ben körülbelül 1000 könyvvel és 50—60 folyóirattal rendelkezett; átlag véve 50 mű jelent meg évenként. Nem tagadhatjuk, hogy az ifjú irodalom bizonyos tekintetben kissé éretlen is, de ennek oka a legtöbb írónak tökéletlen vagy egyoldalú műveltsége; azonban az utóbbi időben megjelent eredeti munkák szép reménynyel kecsegtetnek a jövőre nézve.

lapot és a *Makedonia* (1867-72) cz. politikai hetilapot szerkesztette. Az amerikai hittérítők közlönye a *Zornica* volt 1864-71. A *Turcia* (1864-75) hivatalos lap volt. B) Külföldön: Dobrovič kalandor Bach miniszter támogatásával 1850.-1-ig Bécsben egy szokatlan helyesírással írt *Mirozrenie* cz. haviközlönyt adott ki; folytatását Bukarestben adta ki: *Mirozrenie* ili *Bulg. Invalid* cz. alatt 1870-1-ig. Rakovski lapjai: *Bulg. Dnevica* Újvidék 1857, francziául és bolgárul; *Dunavski Lebed*, Belgrád 1860-2, rum.-bolg.; *Brdšt-nost* Bukarest 1864. *Andrič Vístok*-ja Belgrádban 1865. Bukarestben: *Narodnost* 1866-69. *Svoboda* 1870-72, *Nezavisimost* 1873-74, rum.-bolg. *Otačestvo* 1869-71. (conservatív jellegű); humorisztikusok: *Tupan* 1869-70, *Budilnik* 1873. Brailában: *Vaklidov Bulg. Pčela*-ja 1873-4 és *Vojnikov Dunavska Zora*-ja 1866-9. Tudományos és szépirodalmi tartalmú; *Bratski Trud* 1860-2 Moszkvában, *Ikonomov Obšt Trud* cz. jeles haviközlönye 1868-ban Belgrádban, *Bogorov Journal*-ja, 1861-ben Belgrádban és *Knigovište* ja 1874-ben Bécsben, *Zaprianov Zornica*-ja 1864-ben és *Pčtnik*-ja 1870-1-ig Brailában és végre *Blaskov Duchovni Knižici*-ja 1867-ben (Belgrád) és *Gradinka*-ja 1874-ben.

Függelék.

A bolgárok lakóhelyei és a népesség száma 1875-ben.

A bolgárok lakóhelyei magukban foglalják a régi Moesiát, Thrákiát és Makedoniát, továbbá Besszarábiának egy részét. Eszerint egészben véve mintegy 4000 □-mértföldnyi területet foglalnak el.

A bolgár nyelv északon az alsó Dunáig, ennek torkolatától kezdve Vidinig hangzik; innen a Timokig, a szerb határ mentén, melyen csak ritkán hatol keresztül és csak Prokopjétől, a Toplica mellett halad délfelé. A Morava völgye magas balszélének hosszában terjedve magába zárja Vranja városát, továbbá elérve a Czrna Górárt (Karadagh) a Sár mentén haladva átesap a Felső-Dibrába és az ochridai tó nyugati partján Lin falvánál végződik. Az ochridai és a preszpai tó déli környékén vegyes lakosság van (albánok, bolgárok, wlachok). Azontúl a határ a Dêvol-tól a kasztoriai tavon, Wlacho-Kliszura, Nêgus, Szalonik (bolg Szolun), Szeresz (bolg. Szêr) városokon áthúzódik, magába zárja Drama környékét és miután a Rhodope déli lejtője mellett elvonult, innen Dimotikán, Uzunköprin, Bunár-Hisszaron (Kyrkilissza mellett, melyet bolgárul Lozennek is hívnak) és Kis-Szamokovon keresztül a Fekete-tengerig ér. Ezenkívül a jelen században több bolgár gyarmat a fővároshoz közeledik. Egyes elkülönített bolgár falvakkal találkozunk már Rodosztónál, Szarajnál, Csorlunál, de leginkább Derkosznál. Magában Konstantinápolyban (blg. Czarigrád) is sok bolgár lakik.

Oroszország területén egész Besszarábiában, Tyraszpól, Odessza és az Azovi-tenger körül laknak bolgárok. Románia töldjén találjuk őket Galacz, Braila, Plojesti, Bukarest, Oltenicza, Gjurkjevo, Alexandria és Krajova városokban, de itt, daczára annak, hogy itt-ott bolgár templomaik és iskoláik vannak, nagyon könnyen elrománosodnak. Szerbiában hajdan az egész Timok környéken bolgárul beszéltek; most csak nagyon kevés falu őrzi bolgár rokoinak nyelvét és szokásait. Magyar földön a Bánátban és csekély számmal Erdélyben is vannak bolgár telepek. Kis-Ázsiában Nikomédia és Nikea közt van egy Kyz-Derbend nevű bolgár falú (a XVII. századból).

A bolgárok még manap is, főképpen Makedóniában sok törzsre vannak felosztva, melyeknek mindegyikét külön szójárás és szokások jellemzik; némelyik ezek közül nagyon régi eredetű. A **mijaczik** a Radika völgyében (28 falu, 3000 ház, egy harmad mohamm.) és Krusovóban laknak; a **polenczik** Felső-Dibrában; a **bërszjaczi** Preszpában és Bitol, Prilep, Velesz körül; a **babunik** a Babuna mellett; a **kopanovezik** Szkopje és Kumanovo körül; a **pijanezik** a Bregalnica forrásvidékén. A **polivakovezik** Gorno-polenczikra oszlanak a kik Moglenában, Osztrovo, Voden és Négus mellett élnek, továbbá Dolno-polenczik-re Vardar-Jenidze körül. A Belasziczától Melnikig a **szirakovezik** falvai húzódnak; a Budkovo-tó mellett az **arizvanovezik**-kal találkozunk. A **sopik** hazája a Vitos és a Ryl környéke és a Kratovo, Szófia (bolg. Szrêdecz) és Pirot (török: Sarköi) közt elterülő hegyes vidék. A Rhodopét lakják a **marvaczik** Szeresz, Valovista és Nevrokop között, az **arjanek** (mohammedánusok) Nevrokop és Tatar-Pazardzsik között, a **rupezik** pedig az egész keleti Rhodopét. Ezen törzsekről irtak Šafařík (III. 72), Grigorovič és Verkovič. (I. fejezet.)

Az egész bolgárlakta területen 12 egyéb nemzetségnek telepeit találjuk elszórva.

Görögök (bolg. Görcezi laknak Melnikben, Philippopoliszban (bolg. Plovdiv), Stanimakában és a szomszédos faluban: Ampe-lóban, Vodinában, Kuklenben, továbbá Drinápolyban (bolg. Odrin) és néhány ehhez közel fekvő helységben. A Pontusznál Szozopolisz, Burgasz, Anchialosz, Mezembria. Varna görög-városok, jól lehet ezekben is (pl. Varnában és Burgaszban) bolgár községek vannak, azonkívül még körülbelül 20 partmelléki faluban is görög lakosokat találunk; egészen magányosan áll Alibeiköi görög falu Tules mellett. Valószínűleg görög eredetűek a keresztény **gagauzok**, kik éppen úgy, mint a kis-ázsiai **karamanlik** és az Azovi-tenger mellett lakó **bazarjanek** eredetileg törökökül beszélnek, csak hogy görög betűkkel írják. Találhatók a Eminé hegyfoknál, Varnában, a Dobrudza összes kikötővárosaiban és szórványosan Besszarábiában.

A déli **rumunok** (wlachok, czinczárok), számra nézve mintegy 200,000 lélek, leginkább a Pinduszon laknak egészen a Dévol-ig. A Periszterin, Wlacho-Kliszura és Krusovo városokban, Moglenában, Prilëp (1 falu), Kumanovo mellett és a Pernaron (Pangaios) bolgárok közt laknak. Kisebb wlach községeket találhatunk Bitolban, Prilëpben (150 férfi), Veleszben, Kicsevóban, Nevrokopban, Pesterában, T. Pazardzsikban, Philippopoliszban stb. Vannak **karakacsani** nevű wlach pásztorok, kik a telet az Aegaeusi tengernél, a nyarat magas hegyeken bolyongva töltik és olykor egészen a Troján-Balkánig jutnak. Eddig a „vlasik“ a görögök pártját fogták és nagyon elgörögösödtek; most azonban náluk is fanariotaellenes rumun nemzeti mozgalom keletkezett; főleg Wlacho-Kliszurában, Magarovóban (a Periszterin) és a Pinduszon.

Az északi **rumunok** közül a Duna mellett, Vidin körül (14,690

ember 26 faluban, részben egyesültek) és a Dobrudzsában (15,512 ember) vannak nagyobb gyarmatok; nem oly nagyok azok, melyek Orêchovo és Nikopol mellett vannak; összesen 30,702 rumun lakik itt. A legtöbb térképen Vracza körül sűrűn jelzik a rumunokat, de ez Slavejkov és Kanitz szerint csak mese. Szerbiában igen is van 127,326 rumun (Rad XI. 249).

Az albánok (bolg. arbanaszi, tör. arnaut) Prokopjétől Dévolig határosak a bolgárokkal. Egyes falvak láthatók a Morava jobb partján (Mazuricza) a Karadaghon, a Sáron, Krusovo körül, Debreczában stb., továbbá Razgrad mellett Arnautköi. Malko és Golêmo Arbanesza a Rhodopén most bolgár községek. Az albánok számát Törökországban 1.300,000-re teszik.

Törökök (ozmanli) minden erősségben vagy nagyobb városban lehetett találni. Leginkább a déli Dobrudzsát Razgradtól és Sumentől kezdve a tengerig tartják elfoglalva; az eddigi ethnographiai térképeken egy kis túlzás van, mert Sumen és Provad körül, Eszki Dzsumában és a tengerparton Várnánál, Balesiknál, Mangaliánál és Küsztendzenél tekintélyes számú bolgárok is laknak. Sok török falu van Tozluiban és Gerlovóban, Keleti Thrákiában, Tatar-Pazardzsik körül és a középső Sztruma mentén. Moglenában, Szaloniknál és a Rhodopétól délre elterjedő tenger-melléki lapályon **jurukok**, az Osztrovo-tónál pedig **konjarok** laknak. A törököknek számát rendesen azzal szaporítják oly mértéktelenül, hogy a mohammedánusokat általában, így tehát mohammedánus bolgárokat, bosnyákokat (szerbeket), albánokat, tatárokat és cserkeszeket mind, hozzájuk számítják; igazi török (Konstantinápolyt is beleértve) nincs több körülbelül egy milliónál.

— A **tatárok** (50,000-en felül) a múlt században az északi Dobrudzsában, az 50 es években pedig 20 faluban Nikápoly és 18-ban Vidin környékén telepedtek meg, hol most sokszor már bolgárul öltözködnek és bolgárul beszélnek. Legtöbben földmivesek és kertészek. A **cserkesszek** (mintegy 150,000) a Dunánál, a Balkánon, a szerb határon és Keleti-Thrákiában tanyáznak; a Duna környékén 30,573 cserkesz lakik.

Czigány egyrészt nomádok, másrészt talusi lakók, mindenütt található. A Duna környékén van 7559 keresztény, 24,835 mohamm. (férfi), Philippopolisz körül 10,564, az egész Balkán félszigeten pedig közel 140,000 lélek.

A városokban gyakran örmény és zsidó községeket láthatunk. Az **örmények**, a kik leginkább a török nyelvet beszélik, de örmény betűkkel írják, Tulcsában, Ruscsukban, Várnában, Burgaszban, Szlivenben, Philippopoliszban, Tatar-Pazardzsikban stb. laknak. A **zsidóknak** (leginkább spanyolok) Tulcsában, Ruscsukban, Lómban, Vidinben, Vraczában, Piroiban, Nisben, Szofiában, Szamokovban, Kösztendilben, T. Pazardzsikban, Philippopoliszban, Jambolban stb. Makedóniában pedig csak Szalonikban és Bitolban vannak községeik; összesen a Balkán félszigeten mintegy 95,000 en lehetnek.

Jelentéktelenebbek a szerbek, az oroszok (ó-hitűek) a Duna torkolatánál (1330 ház. Slavjanskij Sbornik. Szt. Pétervár 1875, 610) és a németek Tulesa mellett (600 fő 4 faluban; Peters, Oesterr. Revue 1866, XII. 234). Ochrida és Bitol körül nincsenek szerb telepítvények, jöllehet némely térképen oda vannak rajzolva.

A bolgárok számát illetőleg különféle nézetek vannak, melyek 2 és 7 millió közt ingadoznak: Venelin (1838) 2.545,000, Boué 4.500,000, Šafarik (1842) 3.587,000, a törökök (1844) 4.000,000, Jaksic (1874) csak 2 000,000, Bogorov (1851) 5.500,000, Grujev, Bradaska, Kanitz 5.000,000 n felül, Budilovic 5.123,952, néhány bolgár adat szerint 6.620,000 sőt teljes 7 milliót tesznek. Törökországban a hatóságok csak a felnőtt férfiakat, a püspökök csak a házaspárokat (vênčilo, házaspár, korántsem család) számították. Mindkét számítás egyéb okból is nem egészen megbízható, sőt Keleti-Thrákiában és Makedóniában majdnem egészen megbízhatatlan.

A hitvallást illetőleg mohammedánus bolgárokat (pomaozi) találunk Lovecs és Pleven körül (közel 100,000 férfi), az egész Rhodopén (Szultanjeri 10,303 f., Achyr Cselebi 5821 f., Nevrokop 6614), Szaloniknál a Vardar mentén, Moglenában, Preszpában és Felső-Dibrában, kerek számban 500,000 lélek. Törökül csak kevesen beszélnek közülök. Katholikus vallásúak (34,000) a bánáti bolgárok és mintegy 8000 „paulikiánus“ Philippopoliszban (400 család) és 6 környékbeli faluban. Unitus van Drinápolyban és környékén, 1874 óta Szaloniknál (Kukus, Vardar-Jenidzse) és Szvistovnál.

Valamennyi, bármilyen vallású bolgárnak számát 5.500,000-re teszem. Pontosabb számítást nem enged a kezemnél levő anyag.

SAJTÓHIBÁK.

Lap	Sorban	Helyett	Olvasd
7	1. jegyz.	3. Pleninán	Planinán
14	felülről	1. Marica	Maricza
15	"	8. Zlatinából	Zlaticzából
17	alulról	2. Nisa	Nisava
19	"	22. Mesztat	Mesztza
20	felülről	9. Bisztrica	Bisztricza
23	alulról	18. Babasanica	Babasanicza
23	"	19. Kobilica	Kobilicza
23	"	11. Desat	Deszat
24	"	13. Prcestina	Prisztina
24	"	8. Kobilicát	Kobiliczát
25	felülről	14. szembeöltő	szembeötlő
26	alulról	17. rejtékhelye	rejtékhelye
27	"	10. melyek Galicsicza	melyek a Galicsicza
27	"	4. Kambulihegyek	Kambunihegyek
28	"	12. szakadékaiban	szakadékaikban
29	"	15. lombott	lombot
38	felülről	15. csepinaí	czipinaí
57	"	18. meg	még
59	"	18. Wilkison	Wilkinson
61	3. j. alulr.	2. Monnusen	Mommsen
63	felülről	2. nevelőt	névelőt
64	alulról	4. nevekről	nevektől
69	"	4. Kárpátokig	Kárpátokig
74	"	19. Antoniiban	Antoniniban
82	felülről	13. Gibonnak	Gibonnak
88	"	5. dragovicsi	dragovicsik
91	"	17. ő is végezte	is ő végezte;
99	"	5. meg	még
100	alulról	9. keletkeztetett	keletkezhett
103	1. j. alulr.	3. Koprovsticza	Koprivsticza
104	felülről	17. kaszálók	kaszálók
104	"	20. farágók	farágók
106	"	17. gazdái	gazdája, —

Lap	Sorban	Helyett	Olvasd
106	1. jegyz. 1.	Theophanos	Theophanes
107	felülről 8.	czinczárokról	czinczárokról
108	" 8.	Skejina	Skjenia
108	3.j. felülr. 4.	formax	fornax
108	3.j. alulr. 4.	comunicare	communicare
113	felülről 1.	b̄rzczi	b̄rzczik
113	" 2.	b̄rszjáczi	b̄rszjáczik
119	" 6.	Matapau	Matapan
122	alulról 6.	szávok	szlávok
135	felülről 14.	azok	azon
144	" 8.	birdalmában és	birodalmában is
150	" 2.	magának császárnak	magának a császárnak
153	alulról 16.	Drester-be	Drszter-be
155	felülről 17.	óranyirna	órányira
161	" 19.	ki	és
174	" 16.	egybekelésnek	egybekelésének
175	" 3.	dárdával	rohammal
179	alulról 4.	elterjedet	elterjedett
184	felülről 1.	ütközetben	ütközben
188	alulról 2.	mind	mint
194	felülről 15	poloviciknak	polovciknak
198	alulról 1.	Memsokára	Nemsokára
203	felülről 12.	prizri	prizreni
205	" 10.	prizrei	prizreni
215	alulról 10.	eltávolítására gondol- tak	eltávolítására ne gon- doltak
224	" 13.	Rhaedosztosz	Rhedesztosz
225	felülről 8.	akropolita	Akropolita
230	alulról 4.	felkeléseiben	felkeléseihez,
234	felülről 15.	ez	az
235	" 15.	feleségöl	feleségül
236	alulról 13.	temptomot	templomot
237	" 12.	Már	Még
238	felülről 13.	A Jantra várat	A Jantra a várat
241	" 12.	Thedosij	Theodoszj
244	alulról 10.	és bogomilokat	és a bogomilokat
257	felülről 1.	hűsége	hűséges
260	" 12.	hevas	heves
271	alulról 1.	uralkodótásra	uralkodótarsa
301	felülről 11.	imerjük	ismerjük
301	" 14.	trvovói	trnovói
304	" 1.	lâtesült	létesült
306	alulról 20.	elfogták	elfoglalták,
307	3. jegyz. 1.	62	52.
317	1. " 1.	(85)	(86)

Lap	Sorban	Helyett	Olvasd
317	2. jegyz. 1.	25—28	26—28
320	felülről 4.	Sismának	Sismánnak
321	" 8.	lépni	lépni,
325	" 2.	Vekkal	Vlkkal
325	1. jegyz. 1.	pothonoszi	pathmoszi
326	2. " 3.	körül	közül
335	3. " 1.	Boucicoutnál	Boucicaunál
336	1. " 3.	... old. ... jegyz.	37. old. 1. jegyz.
350	alulról 2.	Joasaph	Joaszaph
362	felülről 1.	sitak	sisak
363	" 10.	Bluchorum	Blachorum
366	alulról 11.	δεσπότης	δεσπότης
368	felülről 1.	blagocsyszta	blagocsysztiwa
369	" 5.	Szvetláv	Szvetszláv
369	" 13.	(... old.)	(364. old.)
371	" 14.	Ormotag	Omortag
372	" 1.	uradalmat	írodalmat
373	felül	Egyház	Néposztályok
377	felülről 2.	rekonêm	rekomêm
378	alulról 7.	székhelyei pontjai	székhelyei, központjai
403	" 20.	Kapitar	Kopitar
405	felülről 2.	(a a)	(a, e,)
407	" 4.	minőkek	minőket
415	alulról 4.	(... old.)	(99. old.)
419	" 16.	filosofia	filoszofia
421	felülről 4.	Chrongraf	Chronograf
429	alulról 12.	szolgáltak	szolgálják
430	" 6.	Dzsania	Dzsamia
529	felülről 11.	Cusza	Cuza
529	" 18.	Radovszkit	Rakovszkit

